

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

**Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri
Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş**

**“HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ İRSİMİZ”
mövzusunda**

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

BAKİ - 2023

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Elçin Məmmədov   BDU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı

Sədr müavini:

Mehriban Əlizadə   BDU-nun Filologiya fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini

Üzvlər:

Ülviyyə Hüseynova   BDU-nun Filologiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini

Anar Fərəcov   BDU-nun Filologiya fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrlə iş üzrə dekan müavini

Ramil Bayramov   BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkoloji araşdırmalar ETL-in kiçik elmi işçisi

Pərvin Eyvazov   BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkoloji araşdırmalar ETL-in kiçik elmi işçisi

Ülkər Səlim   BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının laborantı

Program komitəsi

Sədr:

Nərgiz Paşayeva BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) həqiqi üzvü

Üzvlər:

Nizami Cəfərov BDU-nun Filologiya fakültəsinin Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Ədibə Paşayeva BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri

Səhər Orucova BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

Cəlil Nağıyev BDU-nun Filologiya fakültəsinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

Tofiq Hacıyev BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri
Lalə Quliyeva BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus dilçiliyi kafedrasının müdiri

Mətanət Abdullayeva BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müdiri

Məhərrəm Məmmədov BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasının müdiri
Mikayıl Cəfərov BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus dili (Təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri

Tahir Əliyev BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus dili (Humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müdiri

Abbas Abbasov BDU-nun Filologiya fakültəsinin İngilis dili (Təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri

Bəylər Hacıyev BDU-nun Filologiya fakültəsinin İngilis dili (Humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müdiri

Elbrus Əzizov BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasının professoru
Vaqif Verdiyev BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru

Məti Bayramlı BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti

Məhəmməd Məmmədov BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

Teymur Kərimli AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü

Muxtar İmanov AMEA-nın Folklor İnstitutunun baş direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü

Nadir Məmmədli AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş direktoru

Şirindil Alışanlı AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri

Yadigar Əliyev Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının professoru

Sərxan Xavəri AMEA-nın Rəyasət Heyətinin elmi katibi

MÜNDƏRİCAT

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ İRSİMİZ

Səhər Orucova. Ulu öndər Heydər Əliyev və milli dövlətçilik təfəkkürü.....	6-7
Tofiq Müzəffəroğlu. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili.....	8-11
İlhamə Hacıyeva. Heydər Əliyev nitqində frazeoloji vahidlər.....	12-16
Kəmalə Əhmədova. Heydər Əliyevin dil siyasətinin spesifik xüsusiyyətləri.....	17-22
Rəna Mahmudova. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında Heydər Əliyevin rolu.....	23-25
Sultan Seyidova. Heydər Əliyev natiqlik sənətinin banisi kimi.....	26-29
Həbib Mirzəyev. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında Heydər Əliyevin xidmətləri.....	30-33
İradə Kərimova. Ümummilli lider Heydər Əliyev və ana dilimiz.....	34-38
Ramil Bayramov. Heydər Əliyev müstəqil türk dövlətləri arasında mədəni əlaqələrin qurucusu kimi.....	39-41
Pərvin Eyvazov. Azərbaycanda türkoloji düşüncənin inkişafı Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti kontekstində.....	42-46
Aqşin Əliyev. Heydər Əliyev - əbədi və ədəbi qəhrəmanımız.....	47-50
Aynur Məmmədova. Heydər Əliyev and our national statehood heritage.....	51-54
Minaya Məmmədova. Heydər Əliyev is the architect of modern Azerbaijan.....	55-58
Nurlana Kazımova. Heydər Əliyevin dil siyasəti.....	59-60
İlhamə Hacıyeva. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili nitq mədəniyyəti.....	61-68
Ülvi Mikayılov. İsa Muğannanın yaradıcılıq bioqrafiyasında Heydər Əliyevin rolu.....	69-72
Röya Hacıbabayeva. Heydər Əliyev Azərbaycan təhsilinin hamisi kimi.....	73-76
Vüsalə Rizvanova. Heydər Əliyevin nitqində modal sözlər.....	77-79
Məlikə Əzizova. Milli-mənəvi dəyərlərimizə Heydər Əliyev qayğısı.....	80-83
Rəşidə Kərimova. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu.....	84-86
Camalə Şahbazova. Milli mədəniyyətimiz və Heydər Əliyev zirvəsi.....	87-91

DİLÇİLİK

Sənubər Abdullayeva. Arxaik morfemlər və zərf.....	92-94
Zəmfira Şahbazova, Nüşabə Hüseynova. Nidaların linqvistik xüsusiyyətləri.....	95-101
Reyhan Həbibli. Toponimlər və linqvoekologiya.....	102-105
İslam Vəliyev. Tərzi-hərəkət zərflərinin tarixi təkamülü.....	106-110
Qızılgül Abdullayeva. Tarixən kəmiyyətin dildə ifadəsi.....	111-115
Rəhilə Quliyeva. Dil və davranış problemi.....	116-119
Məhbubə Qurbanova. Leksik-semantik söz qruplarının (omonimlik və çoxmənalılığın) müasir təlim metodları ilə tədrisinə dair.....	120-124
Fikrət Əlizadə. Semantik və sintaktik aktantların uyğunluq tipləri.....	125-127
Lalə Qurbanova. Nitqdə fonemlərin variativləşməsinə psixoloji təsirlər.....	128-130
Saidə Mustafayeva. Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri 1970-ci illərin metodik əsərlərində.....	131-135
Səbinə Vəliyeva. Azərbaycan dilində yaşayış məskənlərini adlandıran vahidlər.....	136-138
Gülzar Xanbabayeva. Active learning methods in english classes.....	139-142
Xatirə Vəliyeva. Orta məktəb dərslərinin dil və üslub problemi (Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə).....	143-146
Gülşən Məhərrəmov. Linguistic characteristics of numbers using in english and Azerbaijan proverbs.....	147-149
Zəmfira Məmmədova. Morfoloji üsulla yaranan söz və terminlər.....	150-155
Arzu Aslanı. Azərbaycan dilində dəqiqləşdirici -ca ədatı.....	156-158
Vəfa Balakışiyeva, Leyla Məmmədova. Xarici dillərin tədrisində frazeoloji birləşmələrin əhəmiyyəti.....	159-162
Qismət Cəfərov. Dilə deduktiv yanaşmanın Por-Royal miqyası.....	163-166
Lamiə Əliyeva. İngilis dilində bəzi isimlərin cinslə bağlı etimologiyası.....	167-170
Ruqiyyə Karakoç. Dialoq mətnlərində sual cümləsinin kommunikativ-funksional xüsusiyyətləri.....	171-174

Simnar Əlizadə. Yarımqıq cümlədə semantika və informasiya.....	175-178
Səbinə Əliyeva. “Divani lüğət-it-türk” əsərində isimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	179-181
Əli Salmanov. Konseptin strukturu.....	182-184
Əsmər Məmmədova. İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında Qarabağ.....	185-187
Fidan Namazova. Rəsul Rza dilinin lüğət tərkibi.....	188-191
Gövhər Cəfərova. Tədris prosesində müəllim faktoru.....	192-194
Kəmalə Rəhimli. Əsas nitq hissələrinin tədrisində müasir təlim metodlarından istifadə.....	195-198
Ləman Hüseynzadə. Tes abidəsinin tədqiqat tarixi haqqında.....	199-201
Səmra Həsənzadə. F.De Sössür konsepsiyasında dilin sistem və struktur anlayışları.....	202-205
Sevinc Dəmirova. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə.....	206-209
Şəms Məmişova. Frazeoloji birləşmələrin BIBÖ və klaster üsulları ilə tədrisi.....	210-214
Nuridə İsmayılova. Folklor nümunələrində köhnəlmiş sözlərin təzahür etməsi.....	215-219
Zəhra Həsənova. Çağdaş türkologiyanın problemləri: ortaq ünsiyyət dili.....	220-222
Zəhraxanım Rəhimova. Türk dillərində ismin hal kateqoriyası.....	223-227
Zərincac Şükürzadə. Frazeoloji vahidlərdə milli-mədəni özünəməxsusluq.....	228-232

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Xuraman Hümətova. Əhməd bəy Ağaoğlunun “Tanrı dağı” əsərində dini paralellər.....	233-237
Məhəmməd Məmmədov. Türk xalqları folklorunda Ququ quşu.....	238-241
Nüşabə Əlizadə. F.Tonkabani novellalarının xüsusiyyətləri.....	242-245
Aynur Fərəcova. Folklor mətnlərində teoqonik obrazlar sisteminin müəyyənləşdirilməsi.....	246-248
Kəmalə Nəcəfova. Əhməd Yəsəvi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında.....	249-252
Lətafət Məmmədova. Azərbaycan xalq tapmacalarının ilk mükəmməl nəşrləri.....	253-256
Günay Baxşiyeva. Uilyam Qoldinqin “Milçəklər kralı” romanında “insanın günahabatması” mövzusu.....	257-261
Jalə Zeynalli. Türkiyə ədəbiyyatında qadın hüquqları və gender bərabərsizliyi mövzusu.....	262-265
Nərifə Məmmədova. Postmodernizm və postkolonializm.....	266-269
Raziyyə Həsənova. Aqil Abbasın “Batmanqılınc” tarixi romanında XVIII əsrin ictimai-siyasi vəziyyətinə müasir tənqidi baxış.....	270-273
Nərminə Xanəliyeva. “Nart” eposunda qadınların cəmiyyətdəki rolu.....	274-277
Aytac Əfəndizadə. Yuxunun folklor mətninə çevrilməsində kommunikasiya prosesinin rolu.....	278-281
Ayan İsayeva. Azərbaycan uşaq oyunları və atributları.....	282-285
Aytəkin Nəsirova. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında xeyirlə şər motivinin tədrisi.....	286-289
Fərəh Aliyeva. Nizami Gəncəvinin fəlsəfi fikirlərindən tədrisdə istifadə imkanları.....	290-293
Fidan Həsənova. Dramaturgiyada mənəvi-əxlaqi dəyərlər və xarakter.....	294-296
Gülşən Əhmədova. “Molla Nəsrəddin” felyetonları hansı təməl üzərində yarandı?.....	297-300
Ayşən Müzəffərli. Peyami Safanın “Fatih-hərbiyə” romanında mühit və qəhrəman.....	301-303
Səbinə Abdullayeva. Corc Oruellin “Heyvanıstan” əsərində simvol.....	304-308
Sənubər Seyidova. Mirzə Şəfi Vazeh və Fridrix Bodenştedt.....	309-311
Ramilə Bayramova. Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” dram əsərinin təhlili.....	312
Aytac Salahlı. Nağıllarda kiçik qardaş obrazı.....	313-316
Mühəmmədəli Ağayev. N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanı: ana dili probleminin qoyuluşu.....	317-319
Səyahət Məhərrəmov. Mirzə Fətəli Axundzadənin fəlsəfi görüşləri.....	320-324
Rəqsanə Əhmədova, Fatimə Məmmədova. Folklor örnəklərimizdə 7 və 9 sakral rəqəmləri.....	325-330

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ İRSİMİZ

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK TƏFƏKKÜRÜ

Səhər Orucova

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The Great Leader Heydar Aliyev and the Idea of National Statemanship

National leader Heydar Aliyev made national statehood the basis of his policy during his leadership. He carried out politics keeping Azerbaijanism in the foreground. The National Leader kept this ideology alive in his speech, in the decisions, decrees and orders he signed. The article discusses in detail the idea of Azerbaijan and Azerbaijanism, the policy of national statehood in the political and public meetings of the Great Leader.

Key words: *Heydar Aliyev, great leader, people, national-moral value, national statehood.*

Hər bir xalqı formalaşdıran, onu yaşadan adət-ənənələri, bu fonda inkişaf edən milli-mənəvi dəyərləridir, dövləti digərlərindən fərqləndirən isə milli dövlətçilik ənənələridir. Dünyada öz adətləri, milli dövlətçilik ənənələri ilə seçilən, eyni zamanda əxlaqi, mənəvi dəyərlər aşılayan xalqlar, dövlətlər sırasında Azərbaycan dayanır. Azərbaycan xalqının da, dövlətinin də əsasında dayanan ənənələr qədim köklərə söykənir, bununla belə keçmiş ilə gələcək arasında qırılmaz bağ rolunu oynayır. Bu bağ ilə xalq arasında bağlılıq quran dahi lider Heydər Əliyev hər zaman ənənələrin misilsiz rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev ölkəmizə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə – istər 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildəndən sonra, istərsə də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olandan sonra qədim ənənələrin formalaşdırdığı milli-mənəvi dəyərləri ön planda tutaraq onun qorunmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır.

Müstəqilliyin dayaq sütunlarının, milli-ideoloji əsaslarının, suveren dövlətçilik institutlarının yaradılması məhz Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır. Xalqın təkidli tələbindən sonra hakimiyyətə qayıdan Ümummilli Lider Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının altıncı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqdakı (21 noyabr 1998-ci il) nitqində müstəqilliyimizə zərər vurmaq istəyən bir qrup şəxsə yönələrək vurğulamışdır: “Sovet İttifaqı dağıldandan sonra Azərbaycan böyük çətinliklərdən keçərək öz müstəqilliyini əldə edibdir. İndi biz bu müstəqilliyi saxlamalıyıq, müstəqil Azərbaycanı yaşatmalıyıq, inkişaf etdirməliyik. Bu böyük tarixi vəzifəni, bu tarixi missiyanı hansısa xırda siyasətçilərin iddialarına, şıltaqlıqlarına, yaxud da ki, ayrı-ayrı hayküllərinə biz qurban verə bilərikmi? Bu, heç vaxt ola bilməz!”

Hər bir xalqın xoşbəxtçiliyi onun müstəqilliyi ilə bağlıdır. Bunu çoxları dərk etsə də, bəzən dəyərini bilmirlər. Ulu Öndər çıxışlarında bu məsələyə toxunur, müstəqilliyin qədrini bilməyi vurğulamışdır: “Müstəqilliyi elan etmək hər bir xalq üçün, hər bir ölkə üçün tarixi hadisədir, böyük xoşbəxtlikdir. Amma müstəqilliyi yaşatmaq və onu dönməz etmək, sarsılmaz etmək bundan da böyük vəzifədir, bundan da çətin vəzifədir, bundan da böyük xoşbəxtlikdir”. (Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının altıncı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda nitqindən (21 noyabr 1998-ci il). Prezident Sarayında respublika iqtisadiyyatının və həyatın digər sahələrinin cari məsələlərinə həsr olunmuş müşavirədə (21 iyun 1994-cü il) də eyni məsələyə toxunmuşdur: “Azərbaycanın müstəqil dövlət olması, xalqımızın azadlığa çıxması tarixi hadisələrdir və biz bunları qiymətləndirməli, əldə edilmiş nailiyyətləri əbədləşdirməliyik. Bu, istər bizim, istərsə də gələcək nəsillərin qarşısında duran strateji vəzifədir”.

Heydər Əliyevin siyasi və ictimai görüşlərinin sayəsində milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz bütün istiqamətlərdə qorunmuşdur. Heç şübhəsiz ki, onun müdriklik fəlsəfəsinin əsasında da məhz kökə, adət-ənənələrimizə, milliliyə, çoxəsrlik dövlətçilik tarixinə bağlılıq dayanır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev prezident kimi hakimiyyətinin ilk illərindən həm xalqa, həm də siyasətinə güvənmiş, onu açıq şəkildə bildirmişdir. “Ostankino” dövlətlərarası televiziya şirkətinə müsahibəsində (6 iyul 1993-cü il) demişdir: “Azərbaycan müstəqil dövlətdir və indən belə heç vaxt hər hansı başqa dövlətin tərkibinə daxil olmamalı, kiminsə vassalı, yaxud müstəmləkəsi olmamalıdır”. Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyasında ziyahlarla görüşdə çıxışında (21 sentyabr 1993-cü il) da bu məsələyə toxunan uzaqgörən Ulu Öndər

Azərbaycanın bir müstəqil dövlət kimi öz taleyinin sahibi, öz torpaqlarının sahibi, öz hüquqlarının sahibi olacağını və gələcək firavan həyatını özü quracağını əminliklə söyləmişdir. Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşdəki nitqində də bu məsələyə diqqət çəkmişdir (22 sentyabr 1993-cü il): “Əgər indi dövlət müstəqilliyimiz, milli azadlığımız körpə uşağın ilk addımlarına bənzəyirsə, bir neçə ildən sonra dövlətimiz, ölkəmiz, xalqımız güclü, iradəli addımlarla irəliləməli, böyük inamla hərəkət etməlidir”.

Ümummilli Lider tariximizi çox yaxşı bilmiş, qədim dövlətlərin siyasətinə yaxından bələd olmuş, müasir dövlətçilik ənənələrinə uyğun olanları tətbiq etmişdir. Pekin İctimai Elmlər Akademiyasında çıxışında (9 mart 1994-cü il) Ulu Öndər müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır: “Dövlət istiqlaliyyətinin əldə edilməsi Azərbaycan xalqı üçün tarixi hadisədir və bizim vəzifəmiz, məqsədimiz istiqlaliyyətimizi, beynəlxalq mövqelərimizi hər vasitə ilə möhkəmləndirməkdən ibarətdir”.

Respublikanın milli təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı gününün təsis edilməsinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqdakı nitqində (5 iyul 1997-ci il) Ümummilli Lider milli təhlükəsizliyin təməlinə dayanan milli mənafə məsələsinə toxunmuşdur: “Biz müstəqil Azərbaycan dövləti yaradıyıq və onu elə yaratmalıyıq ki, daim yaşasın, heç bir qüvvə onu heç vaxt heç yana əyə bilməsin, heç bir dövlət gəlib bizim, Azərbaycan xalqının milli azadlığını, müstəqilliyini əlindən ala bilməsin. Bunun üçün də hər kəs bu müstəqilliyi qorumaqdan ötrü sadıq olmalı və öz şəxsi mənafeyini milli mənafedən aşağı tutmalıdır. Milli mənafə, dövlət mənafeyi hər şeydən üstün olmalıdır”.

Uzaqgörən lider Azərbaycan xalqına məxsus olan adət-ənənələrinin yaşadılmasını türk xalqları birliyi müstəvisində də aparmışdır. Belə ki, TÜRKSOY-un, Türk Yazarlar Birliyinin yaradılmasında ana kitablarından olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 yubileylərinin UNESCO səviyyəsində keçirilməsi, Azərbaycanın türk dövləti kimi bütün dünyada tanınması, türk dövlətlərinin başçılarının zirvə təşkili, türk dünyası üçün onlara tələpəli məsələlərin irəli sürülməsi və müzakirəsi Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır. Türk Dövlətləri və Toppluluqlarının Bakıda keçirilən VII Dostluq, Qardaşlıq və İşbirliyi Qurultayında nitqində (29 iyun 1999-cu il) Ulu Öndər qədim və ortaq abidələrimizin inkişafında da müstəqilliyimizin önəmli rol oynadığını bildirmişdir: “Hər birimizin qəlbini sonsuz qürur duyğularıyla döyündürən milli dövlətçilik atributlarımızı, türklüyün zəngin maddi və mənəvi dünyasını nümayiş etdirən tarixi abidələrimizi, ümumbəşəri dəyərlərimizi maneəsiz inkişaf etdirmək üçün hər cür şərait yaranmışdır”.

Dövlət atributları dövlətçiliyin əsaslarını və prinsiplərini ifadə edir. Ona görə də Ümummilli Lider bu məsələyə hər zaman həssaslıqla yanaşmışdır. 1998-ci il 13 mart tarixli "Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında" Sərəncam dövlət atributlarının təbliği baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. "İndi dünyada müstəqil Azərbaycan dövləti var. Onun milli dövlət bayrağı var, milli himni var, milli gerbi var. Azərbaycan dünya birliyində özünə layiq yer tutubdur. Azərbaycanın dövlət bayrağı bütün beynəlxalq təşkilatların iqamətgahları qarşısında dalğalanır, müstəqil Azərbaycanın başı üstündə dalğalanır və daim dalğalanacaqdır, bu yüksəkliklərə qalxmış bayraq bundan sonra heç vaxt enməyəcəkdir" - deyə Ulu Öndər çıxışlarında dəfələrlə bildirmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Respublikada elə bir sahə qalmadı ki, tərəqqi etməsin. Ölkənin iqtisadiyyatı, elm və təhsil sahəsi, incəsənəti, səhiyyəsi inkişaf edərək müttəfiq respublikalar sırasında ən ön sıraları tutmaqdadır. Buna səbəb isə müstəqil dövlətin təməlinin düzgün qurulması və milli dövlətçilik ənənələrinə arxalanmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Müdrik fikirlər (1998-2003). Bakı, 2009, 415 s.
2. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri. Bakı: Nurlan, 2013, 192 s.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Tofiq Müzəffəroğlu

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Heydar Aliyev and the Azerbaijani language

Tofiq Muzaffaroglu

The main features characterizing the speech of the great leader Heydar Aliyev are his good knowledge of the subject, iron logic, ability to be persuasive, finally, he knows the phonetic, lexical, grammatical system of the language to its intricacies and can skillfully combine them in his speech. Heydar Aliyev, first of all, was against the inappropriate use of foreign words, he told the writers that "Our language cannot be littered with jargon and dialect expressions. The great leader, who gave more preference to national words and words created by the internal resources of the Azerbaijani language, did not give up especially terminological loanwords when necessary. In Heydar Aliyev's speeches and jokes, all the functional styles of the literary language are combined. He uses all types of styles in his speech as appropriate. Although Heydar Aliyev is a politician, he often uses words and phrases from the vernacular and expressing emotional attitude in his speeches. Just as H. Aliyev's language is rich in meaning and content, the grammatical structure of our language is also active here to all its subtleties.

Key words: *Heydar Aliyev, Azerbaijani language, speech, style, grammatical structure.*

1. Dilin zənginliyi ondan istifadə edənlərin nitqində, söz adamlarının istifadəsində özünü daha aydın göstərir. S.Əlizadə bunu nəzərə alaraq yazır: "Dilin zənginliyi, üslubun aydınlığı, dəst-xəttin kamilliyi və cazibədarlığı yaradıcı üçün əvəzolunmaz məziyyətdir və bu əslində onun sənətkarlıq sifətini, ədəbi prosesdə mövqeyini, ədəbiyyat tarixində yerini, ümumi mədəni tərəqqidə rolunu, təsir gücünü müəyyənləşdirən başlıca amillərdəndir" (3, s. 3). Bu fikir yaradıcı ədəbi şəxsiyyətlər haqqında deyilsə də, müxtəlif sahələr üzrə natiqlərə də bunu şamil etmə olar. Dünya miqyaslı siyasətçi, Azərbaycan və rus dillərində gözəl natiq olan Heydər Əliyevin nitqini araşdırdıqca bu fikrin bir daha şahidi oluruq.

2. Heydər Əliyev dünyanın ən güclü natiqlərindən olmuşdur. Onun nitqini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər mövzunu yaxşı bilməsi, dəmir məntiq, inandırıcılıq qabiliyyəti, nəhayət dilin fonetik, leksik, qrammatik sistemini incəliklərinə qədər bilməsi və bunları nitqində məharətlə birləşdirə bilməsidir. Təbii ki, bunların içərisində dil aparıcı yer tutur, çünki bütün qalanlar məhz dil, onun imkanları ilə reallaşır, dilin gücü olmadan heç bir fikri kifayət qədər izah etmək mümkün deyil. Bu baxımdan Heydər Əliyevin nitqi Azərbaycan dilinin bütün imkanlarını özündə əks etdirə bildirdi.

3. Heydər Əliyev dilimizin tarixi köklərindən, zənginliyindən danışmaqla bərabər, hər daim onun inkişaf etdirilməsi, daha da zənginləşdirilməsi üçün çalışır, göstərişlər verirdi. O, hər şeydən əvvəl, əcnəbi sözlərdən yersiz istifadənin əleyhinə idi, imkan olduqca milli sözlərin istifadəsinə üstünlük verirdi. Ədəbi dil normalara riayət edilən dildir, burada danışığı korlayan, ünsiyyətə mənfi təsir edən istənilən materialdan istifadənin əleyhinə idi. Ona görə də hətta yazıçılara müraciətlə deyirdi ki, "Dilimizin jarqon, dialekt ifadələri ilə **zibillənməsinə** yol vermək olmaz. (Sov.İKP Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyevin Respublika yazıçılarının VII Qurultayındakı nitqindən) (12.06.1981)

4. Dilimizin saflaşması məsələsi təkcə verdiyi sərəncam və fərmanlarla göstəriş kimi səslənmir, öz dilində buna hamıdan yaxşı riayət edər. H.Əliyev dilimizin lüğət tərkibini gözəl bilən bir insan idi, lakin bu sözlər içərisində milli sözlərə və Azərbaycan dilinin öz daxili ehtiyatları ilə yaranan sözlərə daha çox üstünlük verirdi. Məsələn dilimizdə, xüsusən də elmi ədəbiyyatda "**ədəbiyyatşünas**" terminindən daha çox istifadə edilsə də Heydər Əliyev dəfələrlə lazım gələndə bu sözdən yox, "ədəbiyyatçı" sözündən istifadə edir. Məsələn: Az. Və rus dillərini mükəmməl bilən hər bir yazıçı, **ədəbiyyatçı** çox böyük fayda verə bilər (Sov.İKP Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın I katibi olarkən Respublika yazıçılarının VII Qurultayındakı nitqindən) (12.06.1981).

Məlumdur ki, müasir dilimizin orfoqrafiya lüğətində "**təhsillənmək**" sözü var və bu söz məhz dilimizin milli şəkilsinin iştirakı ilə yaranmışdır. Lakin onun işlək olduğunu deyə bilmərik, müasir dilimizdə "**təhsil almaq**" tərkibi sözünün işlək olduğu faktdır. Heydər Əliyevin danışığında da lazım olan yerdə "təhsil almaq" əvəzinə, "təhsillənmək" sözü işlənir ki, bu da onun dilimizdə gedən prosesləri düzgün və vaxtında görüb qiymətləndirə bilməsindən xəbər verir: Ancaq Az xalqının geniş miqyasda, kütləvi şəkildə maariflənməsi, **təhsillənməsi**, savadlanması prosesi XX əsrin əvvəllərində başlanmışdır (Azərbaycan Respublikası Prezidenti

Heydər Əliyevin M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun Yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqindən) (26.11.1996). Göründüyü kimi, burada ciddi bir ritm yaradılmışdır; bu ritm eyni üsulla yaranan sözlərin (maariflənməsi, təhsillənməsi, savadlanması) iştirakı ilə yaranmışdır.

5. Buna baxmayaraq, zəruri məqamda, hətta termin səviyyəsində əcnəbi, xüsusən beynəlmiləl sözdən istifadə edir. Bunlar gündəlik həyatımızda, radio və televiziya da rast gəldiyimiz, ictimai-siyasi həyatın müəyyən tərəfini dəqiq, konkret ifadə edən və nəhayət, başqa sözlə əvəzlənməsi mümkün olmayan termin xarakterli sözlərdir. “Belə ki, “Müasir adam 50 il, 30 il bundan qabaqkı adam deyildir. İndi kütləvi savadlanma, təbliğat və təşviqat, qəzet və yurnallar, radio və televiziya, kitab hamının nəsibi olmuşdur....Bu o deməkdir ki, müxtəlif elmlərə məxsus çoxlu terminlər indi ümumxalq sözüne çevrilməkdədir” (1, s. 216). Məsələn “separat” sözü: Biz burada gərək **separat** hərəkət etməyək. (Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin iclasındakı nitqindən) (24.11.1990). Bu cümlədəki “separat” sözü beynəlxalq hüquq termini kimi (6, s. 306) çağdaş dövrümüzdə geniş işləkliyə malik olmuşdur. Nümunədən göründüyü kimi, Heydər Əliyev daxili birlik, bütövlük məsələsindən bəhs edərkən bu sözdən çox uğurla istifadə etmiş və bu sözün daxili məzmununu genişləndirərək, milli birliyin faciə olduğunu ustalıqla ifadə edə bilmişdir.

6. Heydər Əliyev mahir natiq olaraq, auditoriyaya görə nitqini qururdu. Bu nitqlər məzmunca və ifadə səviyyəsinə və formasına görə, təbii ki, fərqli səciyyədə olur. M.Məmmədov yazır: “Heydər Əliyevin nitqlərində, çıxışlarında ədəbi dilin bütün funksional üslubları bir vəhdətdə götürülür. O öz nitqində yeri gəldikcə bütün üslub növlərindən istifadə edir. Bununla belə, nitqin mövzusunda, auditoriyanın tərkibindən və səviyyəsindən asılı olaraq, onun nitqlərində həmişə üslub uyğunluğu gözlənilir və bu məsələ natiqin ciddi nəzarəti altında olur” (7, s. 97). Siyasi nitqində siyasi diskursun bütün tələblərinə riayət edən Heydər Əliyev xüsusi məclislərdə: yazıçılarla, xalqla ünsiyyətdə dilimizin ümumişlək layından, xalq dili ifadələrindən, emosional-ekspressiv söz və ifadələrdən istifadə edir və bununla da xalqın bu təbəqələri ilə daha məhrəmanə, isti münasibəti qura bilirdi. Bu cür tanışlıq tərzini bəzən yuxarı səviyyədə – Milli Məclisdə və s. yerlərdə də görmək mümkündür. Məsələn: Demək istəyirəm ki, biz, onsuz da, böyük dəyişikliklər eləmişik. İndi gəlin çalışaq ki, bu, Azərbaycanda **həzm olunsun**. (Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin iclasındakı nitqindən (24.11.1990) Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri olarkən Ali Məclisinin iclasındakı nitqindən alınan bu nümunədə “həzm etmək” sözünün işlədilməsini yerinə görə normanın pozulması kimi qəbul etmək olmaz. Belə ki, Ali Məclis millətin seçilmiş üzvləridir, onlar xalqın bir parçasıdır. Həmin cümlədə “həzm olunsun” ifadəsi yerinə “Azərbaycan xalqı tərəfindən tam qəbul edilsin” ifadəsinin işlədilməsi səhv deyil və hətta normativ ifadədir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, xalqımızın düşüncə tərzində “həzm olunsun” ifadəsinin bu mövqedə işlədilməsi anlamı və hətta təsiri daha gücləndirir.

6. Qeyd edək ki, Heydər Əliyev siyasət adamı olsa da, yeri gəldikcə nitqlərində xalq dilindən gələn və emosional münasibəti ifadə edən söz və birləşmələrə tez-tez müraciət edir. Bu ifadələr dilimizin özünün bağrından qopub gələn şirin ifadələrdir ki, natiqin də nitqinə bir şirinlik gətirir. Bunu Heydər Əliyevin danışıqlarında da müşahidə etmək olur. Məsələn: Tarixin 1-1-nə **qovuşduğu** əsrlər bir çox xalqların oğul və qızlarını qızğın məhəbbətlə **tərənnüm** edən Nizami dühasının ölməz əsərlərini, Füzulinin insanpərvərlik və xeyrxahlıq dolu misralarını, Nəsiminin fəlsəfi fikirlə zəngin lirikasını, Xaqanın məhəbbət və izzət **tərənnüm** edən poemalarını, Vədadi və Vaqifin xalq yaradıcılığı **çəşməsindən** qidalanan ölməz şeirlərini bizə gətirib çatdırmışdır. Hökmdarlar, saray əyanları, zülmkarlar unudulub getmişlər. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir və humanist şairləri **tərəvətdən düşməyən** misraları ilə bu gün də hikməti və insanpərvərlik ruhu ilə dünyanı heyran qoyur. (Tarix tələbkar imtahançıdır. Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyevin Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı günləri münasibətilə söylədiyi nitqdən) (2.11.1975) Bu kiçik parçada qeyd edilən sözlərin istifadəsi natiqin dilininin zənginliyi ilə yanaşı, onun üslubi zənginliyini, gözəlliyini, ifadəliliyini göstərir. Göründüyü kimi, bu parça yazıçılarla ünsiyyətdən götürülmüşdür; yazıçılarla məhz onların dilində, üslubunda danışmaq təsiri artırır.

7. Heydər Əliyevin nitqi sintaktik quruluşu baxımdan da çox mükəmməldir. Dilimizin sintaktik quruluşunun bütün struktur xüsusiyyətlərində məharətlə istifadə edir. Bunlar isə bilavasitə fikirlərin daha dəqiq, aydın, ətraflı verilməsinə xidmət edir. Bu zaman biz söz sırasından başlayaraq, müxtəlif səciyyəli söz birləşmələrindən, həmcins üzvlərdən, əlavə və xüsusiləşmələrdən, parselyatdan, hətta ara sözün müxtəlif növlərindən yerli-yerində işlədilməsi nitqi daha canlı, təsiredici edir. Hətta bəzən bunlar silsilə xarakter daşıyır, bu isə dinləyəni yormur, əksinə, xoş təəssürat yaradır. Ayrı-ayrı mövzularda faktlara müraciət edək:

1) Həmcins üzvlər. Eyni üzvlə əlaqələnilib, eyni qrammatik formada eyni sintaktik vəzifə daşıyan həmcins üzvlər yalnız cümləni genişləndirən vasitə hesab edilə bilməz. Bunlar məna-məzmun, habelə struktur genişlənməsilə müşayiət olunsun da, çox halda emosional-ekspressiv çalar da yaratmağa xidmət edir (4, s. 143). Bu zaman konstruksiyada aktual üzvlənmənin tələbi izlənilir, daha doğrusu, az əhəmiyyətli söz və ifadədən çox əhəmiyyətliyə doğru inkişaf özünü göstərir. Heydər Əliyevin nitqində həmcins üzvlərdə bu bu cür izləmə,

demək olar ki, heç yerdə pozulmur. Bu isə adi nitqdə, danışqda nadir müşahidə edilə bilən hallardan hesab edilə bilər. Nümunəyə baxaq: Azərbaycan xalqı bəşər tarixinə **böyük, dəyərli, dahi** simalar bəxş etmiş, onların **əsərləri, yaradıcılığı dünya elmini, mədəniyyətini** zənginləşdirmiş, insanları maarifləndirmişdir. Bir cümlə, demək olar ki, başdan-başa həmcins üzvlərdən ibarətdir və onlar bir-birinin içində sıx yerləşərək bütöv bir konstruksiya yaratmışdır. Burada, demək olar ki, heç bir söz, ifadə həmcinslik münasibətindən kənar qalmamışdır və bu, nitqə ağırlıq gətirməmiş, əksinə, onu lakonikləşdirməklə anlaşmanı daha da sürətləndirmişdir. Fikir verək: “böyük, elmi, dahi” sözləri həmcins təyinlər olaraq aşağıdan yuxarıya doğru keyfiyyət məzmunu yaratmışdır. “Onların əsərləri, yaradıcılığı” həmcins mübtədə, “dünya elmini, mədəniyyətini” həmcins tamamlıq, “zənginləşdirmiş (dir), maarifləndirmişdir” həmcins xəbərləri o qədər də böyük olmayan cümlədə ciddi sıralanma, az aktualda çox doğru inkişaf zəminində mükəmməl bir mətn yaratmışdır.

2) Əlavə. Əlavə cümlə strukturuna daxil olmayan, lakin fikrin daha dəqiq, aydın ifadə olunmasına xidmət edən sintaktik vahiddir. Heydər Əliyev çıxışlarında bu vahiddən tez-tez istifadə etmişdir. Məsələn: Keçən vaxtlar – **Sovet hakimiyyəti vaxtı** bütün tarixçilər ümumi tarixdən yazarkən, o cümləyəndə universitetin tarixini yazarkən hər bir şeyi marksist-leninçi ideologiya əsasında ...yazmağa çalışırdılar. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun Yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi) (26.11.1996)

3) Parselyat: “Parselyat konstruksiyalar bazis cümlə ilə birlikdə dilin invariantı, nitqin isə variantıdır. Nitq şəraitində bazis cümlə, əsas etibarilə, tema, parselyat isə rema funksiyasını yerinə yetirir” (5, s. 87). Heydər Əliyev nitqi səlis, aydın və təsiredici qurmaq üçün bütün vasitələrdən, o cümlədən parselyatdan məharətlə istifadə edirdi. Bir nümunəyə baxaq: Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi həmişə faydalıdır, xüsusən bədii söz ustaları üçün (Sov.İKP Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyevin Respublika yazıçılarının VII Qurultayındakı nitqindən (12.06.1981).

4) Təkrar və bədii sual: Təkrar geniş anlayışdır; o fonetik-leksik, həm sintaktik səviyyədə həm sırf linqvistik, həm üslubi vahidlərdir. “Dildə real olaraq təkrar hadisəsi mövcuddur. Ümumi təkrar anlayışını dilin ayrı-ayrı ünsürlərinin (qlossemlərin) – səslərin, sözün morfoloji hissələrinin sözlərin və sintaktik konstruksiyaların təkrarı kimi müəyyənləşdirmək olar. Buna müvafiq olaraq, dildə bütöv təkrarlar sistemi olduğunu söyləmək mümkündür: səs təkrarı, morfoloji təkrarlar, leksik təkrar, sintaktik təkrar” (2; 1). Üslubiyyatdan bəhs edən dilçilər təkrarın bədii üslubun poetik fiqurlarından olub, emosional-ekspressiv çalar yaratdığını qeyd edirlər. Lakin bu funksional xüsusiyyət yalnız bədii parçalar üçün deyil, habelə istənilən üslubda daxili emosional-hissi durumu əks etdirmək məqamında da təkrarlardan istifadə edilir. Heydər Əliyevin nitqində də belə təkrarlar diqqəti cəlb edir. Məsələn: **Mən çox xoşbəxtəm ki**, BDU-nun məzunuyam. **Eyni zamanda xoşbəxtəm ki**, BDU-nun 50 illik yubileyinin də 60 illik yubileyinin də iştirakçısı olmuşam. Bunu nə üçün **xatırlayıram? Xatırlatmaq** istiyirəm ki, unversitet həqiqəti axtaran, milli ruhu inkişaf etdirən bir ocaq, mənbə olmuşdur. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun Yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi) (26.11.1996) və s.

İkinci nümunədə maraqlı fakt özünü göstərir. Burada birinci cümlə sual şəklində qurulmuşdur ki, bu da diqqəti daha çox cəlb etməyə yönəldilmişdir. Lakin növbəti cümlənin yenə “xatırlamaq” sözü ilə başlaması yalnız zəruri hal kimi nəzərə alınmamalıdır. Bu təkrar diqqəti cəlb etməklə yanaşı, emosional-ekspressiv çalar yaradır ki, bu da nitqin mühüm şərtlərindəndir.

8. Heydər Əliyevin danışığında ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri qətiyyət, inam, nəsihət vericilik, göstəricilikdir. Bu, onun ifadə tərzində, intonasiyasında, seçdiyi müvafiq söz və ifadələrdə, cümlələrdə ifadəsini tapır. Bu tip cümlələrdə feilin əmr, vacib şəkillətdən, “əminəm, bilirəm” və s. tipli sözlərdən istifadə ilə bu əminlik daha güclü ifadəsini tapır. Məsələn: **Biz tam inamla deyə bilərik ki**, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. (Sovet İKP Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyevin Respublika yazıçılarının VII Qurultayındakı nitqindən (12.06.1981)

Heydər Əliyevin dili bir məqaləyə, kitaba sığan deyil, burada bəzi məqamları tesiz şəkildə vermək məcburiyyətində qaldıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 308 s.
2. Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование (Автореф. канд. дисс.), Москва, 1962, 27 с.
3. Əlizadə S. Ön söz. – Seyidov Y. Əsərləri. IV cild, Bakı: Bakı Universiteti, s. 3-6
4. İslamzadə M. Azərbaycan “Yeni nəsr”inin dili və üslubu. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 240 s.

5. Kazımov İ. Sintaksis və nitq mədəniyyəti. – Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. (Məqalələr toplusu). Bakı: Mdisayn, 2022 s. 84-98
6. Məhərrəmli Q. Yeni alınma sözlər lüğəti (izahlı sözlük). Bakı: Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 400 s.
7. Məmmədov M. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004, 322 s.

HEYDƏR ƏLİYEV NİTQİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏR

İlhamə Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The Phraseological Units in Heydar Aliyev's Speech

A certain part of phraseological combinations used in our language is made up of somatic phraseology. The great role of somatic phraseology is to make our speech rich, colorful, expressive and figurative. In H. Aliyev's speech, somatic expressions are present - ear, mouth, head, eye, heart, etc. that often happens. In fact, every word used on the spot captures the impact of the phrase faster than the use of phraseological combinations on the spot.

The phraseological fund of our language and its expressive power, all concepts, clothed in poetic clothing, are mysterious. By putting fixed phrases in their place within the framework of the desired stylistic figure, in the speech of Heydar Aliyev, he mobilizes the listeners and demonstrates the nobility and wisdom of the Azerbaijani language.

Key words: *phraseology, figurative expression, nominal phraseological units, somatic phraseology, verbal phraseological units, idiomatic expressions.*

Frazeologizmlər dildə möhkəmlənmiş, daşlaşmış dil vahidləri olaraq, dil sistemində özünə möhkəm yer tutmuşdur. Şübhə yoxdur ki, frazeoloji vahidlər öz inkişafının təşəkkül dövründə sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin məcazlaşması nəticəsində semantik bütövlük, işlənmə sabitliyi, struktur qapalıqlıq və yeniləşmə qazanmaqla frazeologizmləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Dilçilikdə frazeologiyanın tədqiqat obyektinə və hüdudları arasında qəti sərhəd demək olar ki, yoxdur. Belə ki, frazeologizmin termin kimi təyini predmeti də müxtəlif şəkildə izah olunur, müxtəlif ifadələr altında araşdırılır. Bu xüsusda frazeologiyayı dar və geniş mənada qəbul etdiklərinə görə də dilçilər iki qrupa bölünürlər. Bu səbəbdən də rus dilinin frazeologiyasının elmi əsaslarını tədqiq edən A.İ. Molotkovun mülahizələrinə şərik çıxırıq. O yazır: "Rus dilçiləri frazeologiya nədir" onların tərkibi necə olmalıdır suallarına hələ də tam cavab tapa bilməyiblər. Bu barədə yüzlərlə əsər-monoqrafiya, dissertasiya və s. yazılsa belə, tədqiqatçıların heç biri V.V. Vinqradov və S.İ. Ojeqovdan irəli gedə bilməmişlər. Təbii ki, fikir müxtəlifliyi olan yerdə frazeologiya haqqında müəyyən nəticəyə gəlmək çətinlik törədir. Burada, ən obyektiv yol frazeologizmlərin sözlüyünün yaradılmasıdır. Çünki xeyli vaxtdır ki, frazeologizmlər həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən öyrənilir" (11, s. 8-11). Bu baxımdan, Ə.Ə. Orucovun tərtib etdiyi lüğətə nə kimi ifadələrin daxil etməsi maraqlıdır: "Bu lüğətə Azərbaycan dili üçün spesifik olan, əksər hallarda başqa dilə (konkret olaraq burada rus dilinə) eynilə (yəni eyni mənanı verəcək sözlərlə) tərcümə oluna bilməyən birinci tip birləşmələr, yəni sabit birləşmələr (frazeoloji ifadələr), habelə məcazi mənə daşıyan və obrazlı ifadələr daxil edilmişdir. Bunların əksəriyyəti öz quruluş və mənaları cəhətdən idiom mahiyyətli ifadələrdir, yəni elə ifadələrdir ki, tərkiblərini təşkil edən sözlərin (ayrı-ayrılıqda götürüldükdə), ifadənin bütövlükdə bildirdiyi ümumi mənə ilə heç bir uyğunluğu olmur və yalnız tərkib frazeoloji qovuşma halında müəyyən mənə verir. Beləliklə, frazeoloji ifadənin tipik mahiyyəti və əlaməti onun mənasının idiomatik xarakter daşımındadır (2, s. 11). Səlim Cəfərov frazeologizm terminini idiom termininə ilə əvəz edərək onları-qovuşma idiomları, birləşmə idiomları və uyuşma idiomları – deyərək tədqiq edir (8, s. 109-112). Məhəbbət Mirzəliyeva da frazeologizmlərin üç tipini göstərməklə Səlim Cəfərova istinad edir. O yazır: "... S. Cəfərovun bu elmi nəticəsi ilə biz də tamamilə razılaşıq və həmin bölgünü türk dillərinin frazeologiyası üçün də məqsədəuyğun hesab edirik.

Dilimizdə işlənən frazeoloji birləşmələrin müəyyən bir hissəsini də somatik frazeologizmlər təşkil edir. Nitqimizin zəngin, rəngarəng, ifadəli və obrazlı olmasında somatik frazeologizmlərin rolu böyükdür. Lakin burada, əsas vacib şərt həmin ifadələrdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmasıdır. Somatik frazeologizmlər barədə dilçilikdə az yazılmışdır. Daha doğrusu, somatik frazeologizmlərin tədqiqi son on zamanların araşdırmalarını əhatə edir. Bu mövzuda ilk dəfə Azərbaycan alimi Əjdər Hüseynov məqalə yazmışdır. Alim Azərbaycan, ingilis və rus dillərində frazeologizmləri tədqiq edərək yazır: "Xalqların milli mədəni dünyagörüşlərinin araşdırılması həmişə etnoqraf, tarixçi, psixoloq və dilçilərin tədqiqi də maraqlıdır. Belə ki, ayrı-ayrı dillərin müqayisəli tədqiqi onların ümumi və səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkarlayır. Bu məqaləmizdə ingilis, Azərbaycan, yeri gəldikcə, hətta rus dillərində somatik komponentli frazeoloji vahidlərin araşdırılmasından bəhs olunacaqdır. Bildiyimiz kimi, insan fəaliyyətinin müəyyən bir hissəsi də onun-göz, baş, burun, ayaq, dil, ağız və s. kimi bədən üzvləri ilə bağlıdır. Odur ki, bədən üzvlərinin adları ilə əlaqədar

müəyyən birləşmələr yaranır. Həmin birləşmələrin müəyyən qismi daşlaşaraq dildə sabitləşir. Belə birləşmələrdə sabit söz birləşmələri adlanır.

Somatik frazeologizmlərlə bağlı daha ətraflı və elmi əsaslarla yazan araşdırıcı M.Mirzəliyeva yazır: “Tədqiqatçıların əksəriyyəti frazeoloji vahidlərin mühüm əlaməti kimi onlardakı obrazlılığı, emosional-ekspressiv gücü xüsusi qeyd edirlər. Şübhəsiz ki, bu əlamətlərin heç də hamısı frazeoloji birləşmələrdə eyni səviyyədə təzahür etmir. Frazeoloji vahidlərdə ifadə olunan emosionallıq bəlkə də insanın ən əsas bədən üzvlərinin ifadəsi ilə bağlı hallarla əlaqədardır. Məsələn, ürəyi düşmək, ürəyi çəkmək, ürəyinə salmaq, gözdən düşmək, gözdən salmaq və s. Yeri düşmüşkən qeyd edək ki, müxtəlif (xüsusilə mənfi) emosiyalar zamanı, yəni, hirs, qorxu, qəzəb, həyəcan və s. nəticəsində insanın bədən üzvləri cürbəcür (həm daxili, həm xarici cəhətdən) vəziyyətlərə düşür. İnsanda həm daxili, həm də zahiri dəyişmələr baş verir. Belə halları ifadə edən söz və ya söz birləşmələri məcazlaşır və nəticədə frazeologizmləşmə prosesinə məruz qalır” (8, s. 28). “Onun müdrik fikirləri ictimai-siyasi, mənəvi həyatın ən müxtəlif sahələrinə aid olub Azərbaycan ictimai təfəkkürünün zənginləşməsində əvəzsiz rol oynayır. Bu fikirlərin hər biri atalar sözü gücündədir, böyük təfəkkür və böyük həyat təcrübəsinin məhsuludur, məhsuldar torpaqlarımız, neftimiz, pambığımız kimi təbii sərvətimizdir: 1. Böyük siyasəti kiçik hisslərlə, xırda mənfəətlərlə bağlamaq olmaz. 2. Tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur. 3. Əgər hər hansı ölkənin xalqları öz hüquqlarını anlaya və onları qoruya bilirsə, o zaman ən kiçik dövlət belə ən böyük məmləkət qədər güclü olar...” (15).

H.Əliyevin nitqində də somatik ifadələrə-qulaq, ağız,baş, göz, ürək və s. kimi tez-tez rast gəlinir. Həqiqətən, yerində işlədilən hər bir kəlmə, ifadənin təsir gücü hədəfini yerli-yersiz frazeoloji birləşmələrdən istifadə etməkdən daha tez tutur. Dünyaşöhrətli prezidentimiz H.Əliyevin nitqlərinin dilini araşdıran Müseyib Məmmədov yazır: “Heydər Əliyevin nitqinin zəngin və rəngarəng olmasının əsas amillərindən biri də onun dilimizin frazeoloji birləşmələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməsidir. Frazeoloji birləşmələr dilimizin milli ruhunu, əlvanlığını, ifadəli və obrazlı olmasını əks etdirən leksik vahidlərdir. H.Əliyev dilimizin bu milli ifadələrindən özünün fərdi nitq üslubunda müvafiq şəkildə istifadə edərək birinci növbədə nitqin obrazlılığını və ifadəliliyini təmin edir. H.Əliyevin çıxışlarının, nitqlərinin, müsahibə və bəyanatlarının dil və üslub baxımından təhlili göstərir ki, onun nitqlərinin mövzusunda asılı olmayaraq frazeoloji zənginlik bu nitqlərin əsas keyfiyyətlərindən biridir”.

Frazeoloji vahidlərdən tərəfləri adlardan ibarət olanlar ismi birləşmələr adlanır. Tərəfləri adlardan ibarət olan ismi (substantiv) frazeoloji ifadələr adlandırır (9, s. 90). Bu tipli birləşmələr feli frazeoloji birləşmələrə nisbətə dildə çox azdır. Bunların əksəriyyəti yanaşma əlaqəsi ilə düzəlib birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olur. Bunların bir qisminin mürəkkəbləşdiyinə baxmayaraq dilçi-alimlərdən bəziləri onları frazeoloji vahid kimi qəbul edirlər. İstər mürəkkəb sözlər, istərsə də yanaşma əlaqəsi ilə düzələn birləşmələr sintaktik cəhətdən bir semantik vahidi bildirdiyindən bəzi hallarda onları ayırd etmək çətinləşir. Bir tərəfdən də dilin daim inkişafda olduğunu nəzərə alsaq onda I növ təyini söz birləşmələrinin mürəkkəbləşməyə doğru getdiyini və bu işin daimi proses olduğunu unutmamalıyıq. Deməli, mürəkkəb sözlərlə birinci növ təyini söz birləşmələri arasındakı münasibət zaman boyu davam edəcək sonsuz bir prosesdir. Heydər Əliyev nitqlərindən topladığımız funksional səciyyə daşıyan ismi frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

- Belə qərar qəbul edən Azərbaycan rəhbərliyi, hamıdan əvvəl isə bərk ayaqda Azərbaycanı qoyub qaçmış Vəzirov, öz xalqı qarşısında məsuliyyət daşmalıdır. (21 yanvar 1990-cı il) (1, s. 16).

- Deməli, mən təmiz vicdanla deyə bilərəm ki, işlədiyim dövrdə burada elə tədbirlər görüldü ki, o Gəncənin atmosferinin zibillənməsi ya azalsın, ya tamamilə ləğv olunsun (H.Əliyevlə müsahibə (31 avqust, 1990)

- Bu ölkələrin köməyi və xüsusən Türkiyənin investisiyası hesabına Ermənistan və Rusiya tərəfindən fasiləsiz iqtisadi, doğma Azərbaycan tərəfindən isə, çox təəssüf, siyasi blokadada saxlanmağımıza baxmayaraq vəziyyətdən çıxma bilirik.

Azərbaycan rəhbərliyi Ali Məclisin işinə hər vasitə ilə mane olur, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edərək respublikanın ali qanunvericilik orqanına qarşı böhtan kampaniyası təşkil edir (6 sentyabr 1991-ci il).

- Bu, çox mürəkkəb və kifayət qədər ağırlı sualdır (1).

Birinci misalda düzəltmə sifətlə isimdən ibarət birinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan bərk ayaqda somatik frazeoloji vahidi vəziyyətin mürəkkəb olduğunu nəzərə çatdırılır. İkinci nümunədə təmiz vicdan frazeoloji birləşməsi sifətlə ismin birləşməsindən yanaşma əlaqəsi ilə düzələrək bir növ təyini söz birləşməsi yaratmış, özünəgüvən, özünəinam anlamında işlənmişdir. Üçüncü nümunədə siyasi blokada ifadəsi birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfə isə isimlə düzəlmiş birinci növ təyini söz birləşməsi olub, I şəxsin cəmində işlənmişdir. Digər nümunədə böhtan kampaniyası frazeoloji birləşməsi ikinci növ təyini söz birləşməsi olub, qruplaşmanın, qrup üzvlərinin ikiüzlü, fikri azdırma kimi hərəkətləri vurğulanır. Qeyri müəyyən təyini söz birləşməsi şəklində

olan “ağrılı sual” frazeoloji birləşməsi problem və mürəkkəb şəkil almış məsələnin həqiqətən çətin olduğu nəzərə çatdırılır.

Qeyd edək ki, dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlərin böyük bir qismini feli frazeoloji vahidlər təşkil edir. Tərəflərinin ümumi, leksik-semantik anlamı hal-hərəkət, müəyyən proses bildirən sabit birləşmələr feli frazeoloji vahidlər adlanır. Burada şsmin müxtəlif hallarında işlənən feli frazeoloji vahidlər quruluşca müxtəlif olduğundan onlara ümumilikdə nəzər yetirək:

Ulu Öndərin nitqində “Qulaq” ismi ilə işlədilən somatik frazeologizmlərə diqqət edək:

- Lakin Qorbaçov mənim xahişimi qulaqardına vurdu (1, 9 fevral 1990-cı il).

Çünki o qədər yalan şeylər yazılır ki, artıq adamın qulağı öyrəşib (1, 26 iyul 1990-cı il, s. 27).

Birinci nümunədə “qulaqardına vurmaq” ifadəsi özünü bilməməzliyə qoymaq, vecinə almamaq, eşitməmək anlamında işlədilmişdir. Göründüyü kimi mühüm estetik ünsür kimi, məcazlıq təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışiq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq özündə, daxili çalarında gözlənilməz əsrarəngizliklər gizlədir. İkinci nümunədə həqiqəti əks etdirməyən sözlərin, qondarma ifadələrin tez-tez işlədilməsinə münasibət bildirən Heydər Əliyev daxilən təəssüf hissi keçirsə belə, bunu onların üzünə vurmadığını, hətta məcazi şəkildə qulağının öyrəşdiyini vurğulayır.

Frazeoloji birləşmələrin nitqimizdə özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Onda potensial imkanlar qüdrətli söz sənətkarlarının nitqində daha təsirli, daha emosional çalar əldə edir. Dahi siyasətçinin nitqində “əl” sözü ilə işlədilən “Əldən getmək”, “əlindən gələni əsirgəməmək”, “əlindən gələni eləmək”, “ələ almaq” və s. somatik frazeoloji ifadələrə nəzər salaq:

- Bəs, Çaykənd kəndi... qəsdən buna getdilər ki, Qarabağ əldən getsin.. nə üçün əlimizdən gedib? (1, s. 53).

- Anlamadılar, yaxud da anlayaraq, qəsdən buna getdilər ki, Qarabağ əldən getsin... (20 noyabr 1990-cı il) (1, 56).

Bu vəziyyətin səbəbi məlumdur. 5 ildir ki, Azərbaycan müharibə şəraitindədir, torpaqlarının bir qismi əlindən gedib, çox qurbanlar verib (23 oktyabr 1992-ci il).

Sözügədən ifadə bilavasitə torpaqlarımızın işğal olunması, əldən getməsi mənə anlamına Ulu öndərin nitqində xüsusi yer tutur.

- Biz istərdik ki, İttifaqın rəhbərləri, ədəbiyyatımızın veteranları bu məsələlər haqqında dərinləndirən düşüncələr və belə faktları yazıçı təşkilatının həyatından birdəfəlik yox etmək üçün əllərindən gələni əsirgəməsinlər (1).

- Əlimdən gələni edəcəyəm. Mən heç kəsə söz verməmişəm və vəd etmək fikrində də deyiləm və s. (2).

- Özümü ələ alıb səbrlə gözlədim. Çıxışlarıma cavab əvəzinə çox çəkmədi ki, “Pravda”dan başlayaraq partiyanın mətbu orqanlarında mənə qarşı hücumlar təşkil edildi (19 iyul 1991-ci il) (1).

Göründüyü kimi “əldən getmək”, “əlindən gələni əsirgəməmək”, “əlindən gələni eləmək”, “əl çəkmək”, “əldən getmək”, “ələ almaq” və s. ifadələri də Ulu Öndərin nitqini monotonluqdan çıxarır, onu daha canlı, ekspressiv və qüvvətli edir.

Bu vəziyyətin səbəbi məlumdur. 5 ildir ki, Azərbaycan müharibə şəraitindədir, torpaqlarının bir qismi əlindən gedib, çox qurbanlar verib (23 oktyabr 1992-ci il).

- Demək özünü bir kənara qoymalısan, öz şəxsi arzularından əl çəkməlisən, özünü ancaq bu işə sərf etməlisən. Mən 14 il respublikaya, xalqa xidmət etdim (21 yanvar 1990-cı il).

Təbii ki, məcazi mənəli dil vahidləri məqsəddən asılı olaraq, yerində deyilməklə ifadəli, məzmunlu nitqlər milli təəssübkeşlik hissini artırır.

“Ürək” ismi ilə feil birləşərək – “ürəyim ağrayır”, “ürək sözlərimizi demək”, “ürəkdən təbrik etmək” və s. feli frazeoloji birləşmə kimi nitqi zənginləşdirən xalq həyatının və düşüncəsinin koloriti hopmuş idiomatik ifadələr heç bir lüğəvi materialın çata bilmədiyi bədii effekt və fikir dolğunluğu yaratma imkanlarına malikdir. Dünyaşöhrətli siyasi xadim Heydər Əliyevin nitqində bu ifadələr, xalqın bu mənəvi sərvəti öz bədii-estetik kəsəri, üslubi vüsət alması da bədii yaradıcılıq vərdişlərinin mükəmməl mənimsənilməsinin təzahürüdür.

- Buna görə də mənim, necə deyirlər, ürəyim ağrıyır, bütün bunlardan ürək ağrısı ilə danışırım, çünki görürəm ki, hansısa digər münaqişə ilə məşğul olurlar, bu işə bütün dünya cəlb edilmişdir, bizim münaqişə isə artıq unudulmuşdur, onunla heç kim məşğul olmaq istəmir və deyirlər – get ermənilərlə razılığa gəl 20 aprel 1999-cu il (1, s. 202).

- Bu gün biz Hüseyn Cavidin məzarını ziyarət etdik. Bura toplanmışıq, onun anadan olmasının 110 illiyi münasibətilə ürək sözlərimizi demək istəyirik (19 oktyabr 1991-ci il).

- Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrində öz şərəfli xidmətlərini yerinə yetirən, səngərlərdə duran, hərbi hissələrdə fəaliyyət göstərən, cəbhə bölgəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələri ilə üz-üzə duraraq Azərbaycanın torpaqlarını, vətənimizi qoruyan əsgərləri, döyüşçüləri ürəkdən təbrik edirəm (4).

Ulu öndərin nitq arxitektonikasında müxtəlif məqsədlərə xidmət edən frazeoloji vahidlər məzmun və ifadə baxımından çeşidlidir. Onun tez-tez müraciət etdiyi frazeoloji birləşmələr dövlətçiliklə, düşmən təcavüzü ilə, müstəqilliklə, ictimai-siyasi görüşləri ilə, sahibkarlıqla və digər sahələrlə bağlı olur.

Gözlənilməz bədii-estetik kəşflər, üslubi tapıntılar üçün həmişə etibarlı bünövrə, qüdrətli özlülər rolunu oynayır. Bu məziyyət – sabit söz birləşmələrinin obrazlı deyim mühitinin yeni-yeni çalarlar da təzahür etməsi ürəyə yatan üslubi mənə rəngləri qazanması da spesifik dünya baxışından və söz üzərində çəkdiyi zəhmətin səmərəsindən asılı olaraq frazeoloji dil materiallarının rəngarəng, üslubi keyfiyyətləri təzahür edir.

Heydər Əliyevin nitqində “Göz” isminin yaratdığı frazeoloji birləşmələrə baxaq:

– Keçmiş rəhbərlərin hamısını ləkələyib gözdən salmaq xasiyyətimiz bu gün artıq Yuri Vladimiroviçə də toxunmaqdadır (29 noyabr 1989-cu il) (1, s. 11).

– Belə məlumatlar əlimdə yoxdur, məni ifşa olunanların sayı maraqlandırmırdı. Biz belə halların tamamilə yox edilməsi problemi üzərində işləyirdik və düzünü deyim ki, biz bu məsələdə güzəştə getmədik. Şişirtmələr, gözdən pərdə asma hallarına görə rayon partiya komitələrinin birinci katibləri, rayon icraiyyə komitələrinin sədrləri partiya və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurdu (1, s. 5).

– Azərbaycan xalqının yüksək mənəvi dəyərləri ilə yaşasın. Vətənpərvərliyi, Vətəni sevməyi, Vətən yolunda şəhid olmağı daim gözünlün önündə saxlasın.

– Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisi, onun bütün dövlət orqanları Azərbaycanın müstəqilliyini bundan sonra da göz bəbəyi kimi qoruyacaq və Azərbaycan Respublikası bir daha heç bir dövlətin, heç bir başqa xalqın əsarəti altına düşməyəcək... (4, s. 439-442)

– Xalqın müqəddəratı hər şeydən üstün olmalıdır. Azərbaycan xalqı birləşməli, öz müqəddəs doğma torpağını göz bəbəyi kimi qorunmalıdır. Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməli, tam istiqlalıyyət uğrunda mübarizə aparmalıdır (7 mart 1991-ci il) (1).

Dahi siyasətçinin dilində nümunələrdən görüldüyü kimi dilimizin bütün leksik qatına toxunan gözlə bağlı işlənən somatik frazeologizmlər daha çox işlənmişdir. Bədii nümunələrə işlənən gözdən salmaq ifadəsi başqalarının yanında mənfi fikirdə olmaq, özündən razı olmaq; gözdən pərdə asmaq frazeologizmi yalan danışma, zahirən görünməz olmaq, uzaqlaşmaq; göz dəymək ifadəsi uğursuzluq, pislik gətirdiyinə inanılan baxışlardan təsirlənərək xəstələnmək, arzuolunmaz vəziyyətlərə düşmək; göz dikmək birləşməsi isə bir şeyə sahib olmağı arzulamaq anlamında işlənmişdir.

Ulu öndərin nitqində işlənmiş göz bəbəyi kimi qorumaq ifadəsində gözün bizə bədən üzvü olaraq nə qədər əziz olduğu vurğulanmaqla torpaqlarımızın da, babalarımızın yurd yerləri də bizə əmanət olması, başqa xalqın əsarəti altına düşməməsi üçün onu göz bəbəyi kimi qorumağı və xalqın müqəddəratını düşünməyi anlamında işlətməlidir. Göz önündə saxlamaq ifadəsi di baş verə biləcək hər hansı bir hadisədən ehtiyatlı olmağı, ayıq olmalı və bu amal uğrunda mübarizə aparmalı, bir qarış belə mənəfur düşməyə torpaq verilməməli.

Qeyd etmək lazımdır ki, dahi natiq Heydər Əliyevin nitqində təkə gözlə bağlı yuxarıda verdiyimiz ifadələr deyil, onun danışığında baş, üz, sifət, burun, ağız, boyun və digər bədən üzvləri ilə bağlı somatik frazeoloji vahidlər işlənir ki, biz onların haqqında da gələcək məqalələrimizdə bəhs edəcəyik.

Göründüyü kimi canlı danışqda, müasirlik duyğusunun güclənməsi təbii şəkildə dil-üslubi məsələlərinə də münasibəti dəyişdi. Ulu öndər ən mühüm faktor kimi bunu xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, rəsmiyyətçilik meyindən sözün tam və həqiqi mənasında azad olmağı bacardı və bu dil öz milli köklərinə daha çox meyilləndi, xəlqilik və təbiilik bütün çalarları ilə dahi natiqin dilində nümayiş olundu. Bu yaradıcılıq keyfiyyətləri milli dilimizin frazeoloji fonduna münasibətdə bilavasitə öz əksini tapmışdır. Dahi natiqin nitqində frazeoloji söz birləşmələrinin doğurduğu ahəngin məcrasında bədii qayə daha uğurla açılır, ucadan deyilən sözlər, publisistik müraciətlərdən fərqli olaraq sabit ifadələrin yaratdığı təəssürat asanlıqla oxucunun inamına çevrilir, idiomatik ifadələr daha aydın cizgilərlə görünür. Frazeoloji dil vahidləri yalnız məzmun ilə deyil, bədii formanı xarakteri ilə də yaddaqalan olub, frazeoloji qəliblərin yeni ifadə yaratmaq imkanlarından yaradıcılıqla istifadə olunmuşdur.

Xaq həyatının və düşüncəsinin koloriti hopmuş idiomatik ifadələr heç bir lüğəvi materialın çata bilmədiyi bədii effekt və fikir dolğunluğu yaratma imkanlarına malikdir. Dünyaşöhrətli siyasi xadim Heydər Əliyevin nitqində bu ifadələr, xalqın bu mənəvi sərvəti öz bədii-estetik kəsəri, üslubi vüsət alması da bədii yaradıcılıq vərdişlərinin mükəmməl mənimsənilməsinin təzahürüdür.

Burada gerçəkliyə münasibətin ümumi prinsipləri əsas yer tutur. Bu prizmadan yanaşmaqda aydın şəkildə sezmək olur ki, dilə yaradıcı yanaşma nəticəsində əmələ gələn ifadələr yüksək bədii keyfiyyətləri, yığcamlığı və konkretliyi ilə mükəmməl poetik əsərə bərabər tutula bilər.

Dilimizin frazeoloji fondu və onun ifadəlilik qüdrəti poetik don geymiş bütün məfhumları əsrarəngizdir. Sabit söz birləşmələri istədiyi üslubi fiqurun tərkibində lazımi yerinə salmaqla Ulü Öndər Heydər Əliyevin nitqində dinləyiciləri səfərbər edir və Azərbaycan dilinin ülviliyini, müdrikiyini nümayiş etdirir. Onun nitqi

gücü-qüdrəti ilə oxucunun duyğularına, mənəvi aləminə əzəmət və qürur bəxş edir, onu obrazlı sözün ətri, misilsiz rahiyyəsi ilə məst edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezidentkitabxanası Heydər Əliyev. Elektron Sənədlər Toplusu 1 Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları 1989 (noyabr) – 1993 (iyun)
2. “Azərbaycan” qəzeti. 10 yanvar, 2003-cü il
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s., səh: 43.
4. Qayıdış: 1990-1993. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2008, s. 439-442.
5. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 5 iyun 1972-ci il Heydər Əliyev. “Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı”. Bakı, 2000. s. 19-27.
6. Filoloji araşdırmalar. (Elmi-tədqiqat, tədris və metodika məsələləri), (I buraxılış), Bakı, 2000, 114 s.
7. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, 1998, 196 s.
8. Məhəbbət Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, 145 s.
9. Rəhilə Məhərrəmov. Sabirin dili, Bakı, 1976, 106 s.
10. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, 214 s.
11. A.İ.Molotkov. Osnovi frazeologii russkoqo əzıka. Leningrad, 1977, 281 s.
12. Frazeoloqiçeskiy slovarğ russkoqo əzıka. Pod redaküii A.İ.Molotkova, Moskva, 1987.
13. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_1.pdf
14. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/1313543.html>
15. http://anl.az/el/Kitab/2016/xn_se10.pdf

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kəmalə Əhmədova

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The Specific Characteristics of Heydar Aliyev's Language Policy

The article deals with specific aspects of national leader Heydar Aliyev's language policy in Azerbaijan. It is noted that Heydar Aliyev rendered great services to the people in the history of Azerbaijan, among them there is the question of the language, which includes the existence of the people, and this issue was one of the main priorities of his policy. The decrees issued by the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev on the Azerbaijani language during the period of independence further expanded the sphere of activity of our literary language, strengthened its application and development at the state level. These historical decisions opened up new opportunities and broad horizons for the Azerbaijani language and the language culture as a whole. In general, the formation of the language policy in the Republic of Azerbaijan on a solid foundation, the establishment of the official style, the promotion of the Azerbaijani language as the state language and further increasing its prestige in the international arena due to the transformation of this language into a means of communication of the world community. Azerbaijanis have a direct connection with the name of the great leader.

Key words: *Heydar Aliyev, Azerbaijani language, specific aspects, language issue, the existence of the people, great services.*

Ana dili hər bir xalqın varlığı, kimliyi və özünütəsdiqinin ən başlıca göstəricisidir. Xalqımızın tarixi keçmişi və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə daşıyan ana dilimiz bizi bir millət kimi yaşadan və dünyada tanıtdıran başlıca amillərdən biri olmuşdur. Qədim zamanlardan ta bu günə kimi Həsənoğlu, Əvhədi, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Vaqif, Aşıq Ələsgər, M.F.Axundzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Sabir, Müşfiq, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, S.Rəhimov, B.Vahabzadə, M.Araz, Şəhriyar, Qabil, Anar və s. ədəbi şəxsiyyətlər Azərbaycan dilinin inkişafında təbii ki, əvəzsiz rol oynamışlar. Onlarca digər yüksək mədəniyyət sahibi, söz biliciləri Xətai, N.Nərimanov və Heydər Əliyev kimi dövlət xadimləri Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, çiçəklənməsində, zəngin üslubların formalaşmasında öz sözlərini demişlər. Bunun bariz nümunəsini Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri, xalqımızın müdrik söz söyləyənləri əməli olaraq dəyərli bir xəzinə kimi gələcək nəsillərə ötürmüşlər. Heydər Əliyevin hakimiyyət illərini isə xüsusi vurğulamaq lazımdır. Çünki bu dövr ərzində dövlətin xarici əlaqələri sferasında rəsmi üslubun inkişafını görürük. Azərbaycan SSRİ tərkibində olduğu dövrdə əlaqələr Azərbaycan tərəfindən yox Rusiya SSRİ tərəfindən qurulurdu. XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadənin şərqin ilk demokratik dövlətini qurması təbii ki, böyük bir qələbə idi. Lakin 2 illik ömrü olan Cümhuriyyətimizin xarici əlaqələrini inkişaf etdirməyə fürsəti çox olmadı. Digər bir aspektdən baxsaq, Azərbaycan Cümhuriyyətində latın qrafikalı yazı yox idi. Baxmayaraq ki, dövlət dili türk dili idi, lakin yenə də dil siyasəti aparmaq lazım gəlirdi. Buna isə zaman lazım idi. H.Əliyevin bu istiqamətdə düşüncələrini olduğu kimi bir daha xatırlatmaq çox vacibdir. O, üzünü qurultay nümayəndələrinə tutaraq deyirdi: "Biz indi latın əlifbasına keçirik. Görürsünüz ki, keçmək də çətinlikdir. Bu barədə qərar qəbul edilərkən nə qədər müzakirələr gedirdi. Kimi deyirdi keçək, kimi deyirdi keçməyək. Hətta bəziləri deyirdi ki, gəlin ərəb əlifbasına qayıdaq. Xatirinizdədir, 1990-1991-ci illərdə belə söhbətlər gedirdi. Qərar qəbul olunub, ancaq biz latın əlifbasına keçə bilmirik. Mən göstəriş vermişəm və bütün dövlət sənədləri latın əlifbası ilə yazılır. Ancaq onları başqa yerlərə göndərəndə çoxları oxumaqda çətinlik çəkirlər. Nə üçün belə olubdur? Bu təbiidir, çünki bir əlifbadan başqasına keçmək asan deyil. Mənim xatirimdədir, 1939-cu ildə latın əlifbasından kiril əlifbasına keçəndə nə qədər böyük çətinliklər yarandı. Bilmirəm, burada oturanların, bəlkə də, bir çoxu onu xatırlamır, amma mənim xatirimdədir. Bəli, mən orta məktəbi Azərbaycan dilində latın əlifbası ilə bitirmişəm, indi də bu həm təbii, həm də çətin prosesdir. Amma biz bu yolu keçəcəyik. Ancaq baxın, keçən əsrin, XIX əsrin ortalarında M.F.Axundzadə Azərbaycanda latın əlifbasını tətbiq etməyə çalışıbdir. Onun bu barədə fəaliyyəti məlumdur. Mən onun bir neçə məktubuna baxdım, arxivdəki məktublarının bəziləri ilə tanış oldum. Bunu keçmişdə də deyirdim. Amma bu son zamanlar mən onu xatırladım, hafizəmdə bir daha təzələdim. O, nə qədər uzaqgörən bir insan imiş! Çünki latın əlifbasını təbliğ etmək istəmişdir. Xatirinizdədir ki, o, Tbilisdən İstanbula getmiş, iki ay çalışmış, hətta ona orada bir orden də vermişdilər. Amma latın əlifbasını qəbul etməmişdilər. Bu gün də demək lazımdır ki, məhz Sovet hakimiyyəti dövründə o vaxtkı insanlar 1926-cı ildə Azərbaycanda latın əlifbasının tətbiq

edilməsinə nail oldular. Lakin ondan təxminən 10-11 il sonra latın əlifbasını bizim əlimizdən aldılar. İndi biz M.F.Axundzadənin XIX əsrin ortalarındakı arzularını, niyyətlərini həyata keçiririk. Amma ümidvaram ki, bunu əlimizdən daha heç kim ala bilməyəcəkdir. Çünki biz artıq müstəqil bir dövlətlik və müstəqilliyimiz də daimidir, əbədidir” (11). Bütün bunları oxuduqdan, təhlil etdikdən sonra H.Əliyevin görkəmli siması, təsirli səsi, nüfuzedici nitqi gözlərimiz önündə canlanır. Çünki H.Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, dil məsələlərində də çox həssas və tələbkardır. Onun əsas silahı – söz, səs, lazımı jestlərdən istifadə qabiliyyəti, soyuqqanlıq, hadisələrə vaxtında müdaxilə etmək, inandırmaq, psixoloji təsir, faktlara əsalanmaq, manevr etmək bacarığı, ovsunlamaq, inandırmaq, auditoriyanı səfərbər etmək, güclü yaddaş, fikri canlandırmaq tərz, əks tərəfi dinləmək qabiliyyəti, auditoriyanı lazımı istiqamətə yönəltmək, nitqi situasiyaya uyğun qurmaq, qarşı tərəfin nitqindəki əsas məqamları ani tutmaq və reaksiya vermək, auditoriyanı inandırmaq və nitqini o istiqamətdə qurmaq, özünü auditoriyaya tam hazırlamaq, əks tərəfdən aldığı faktdan bacarıqla istifadə etmək, auditoriyanı hazırlamaq və s. dir. H.Əliyevin nitqinin gözəlliyi, dəyəri, əhəmiyyəti ondadır ki, o, öz nitqində aşağıdakı məqamları ustalıqla birləşdirir: İnformasiya – məntiq – dil elementləri – emosiya – tələffüz ahəngi. Nitqində elə bir informasiya çevrəsi yaradır ki, dinləyici özü də hiss etmədən bu çevrəyə düşür. H.Əliyevi güclü müşahidə etmə qabiliyyətinə malikdir. O, reallığı düzgün qiymətləndirir və vaxtında böyük ustalıqla çatdırır.

Nizami Cəfərov haqlı olaraq yazır: “Azərbaycan xalqının Ümummilli lider Heydər Əliyevin ümumtürk mədəni irsi barədəki çoxşaxəli təsəvvür, təhlil və mülahizələri böyük bir dövlət xadiminin ictimai-siyasi maraq dairəsi üçün təbii sayılacaq hüdudları aşaraq, cəsarətlə demək olar ki, həmin irsin ümumbəşəri miqyasda tarixi-fəlsəfi dəyərləndirilməsi səviyyəsinə yüksəlməklə keyfiyyətə yeni missiya müəyyən edir. Hələ sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Mirzə Fətəli, Aşıq Ələsgər, Üzeyir Hacıbəyli, Cəfər Cabbarlı, Səməf Vurğun kimi onlarla dahi şəxsiyyətinin həm respublikada, həm də Sovetlər Birliyində, həm də dünyada tanınması məqsədilə bütün imkanları səfərbər edən Heydər Əliyev müstəqillik dövründə bu imkanları daha da genişləndirməyin mükəmməl təcrübəsini təqdim etməyə nail oldu. Və heç də təsadüfi deyildi ki, Ümummilli lider milli mədəni irsin təbliğinə ölkənin düşdüyü acınacaqlı vəziyyətdən çıxarılması uğrunda aparılan gərgin mübarizənin çox mühüm tərkib hissələrindən biri kimi baxırdı” (5, s. 4). Deməli, Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra Heydər Əliyev xarici əlaqələrin inkişafı ilə paralel dil siyasətinə də xüsusi önəm verirdi. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adı emosiyaların təsiri ilə tələm-tələsik bir şəkildə “türk dili” adlandırılmış və o dövrün səriştəsiz rəhbərliyinin bu tələsik qərarı ciddi etirazlarla qarşılanmışdı. Heydər Əliyev 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə ölkəyə rəhbərliyi öz öhdəsinə götürdükdən sonra yeni yaranmış şəraitdə digər vacib məsələlərlə yanaşı, dil siyasətinə də xüsusi həssaslıqla münasibət göstərdi. Ümummilli lider dil məsələsinə birinci növbədə azərbaycançılıq ideologiyası prizmasından yanaşdı və 1995-ci ilin payızından başlayaraq məhz bu mövqedən dilimizin adı ilə bağlı geniş müzakirələr aparmağa başladı. Tam demokratiklik, fikir azadlığı şəraitində keçən həmin müzakirələr zamanı dilimizin adının yarım əsrdən artıq işləndiyi şəkildə, yəni Azərbaycan dili adlandırılmasına üstünlük verildi. Bu məsələdə birinci növbədə azərbaycançılıq konsepsiyası əsas götürülür və nəzərə alınır ki, Azərbaycan dili anlayışı artıq neçə onildir ki, ölkədə yaşayan bütün xalqlar tərəfindən qəbul olunmuş, bu dil artıq kifayət qədər işlənmə təcrübəsi qazanmış və müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun artması ilə tarixdə və beynəlxalq arenada da bu adla tanınmışdır. Ulu öndər dilimizin adı məsələsi ilə bağlı çoxsaylı çıxışlarında bu məsələyə siyasi uzaqgörənliklə, müdrikcəsinə yanaşaraq demişdir: “Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiram bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən, həm Azərbaycan dövlətçiliyi, ölkəmizin bugünü və gələcəyi nöqtəyi-nəzərdən düzgün deyil” Onun dilimizlə bağlı başqa fikrinə nəzər yetirək: “Millətin milliliyini saxlayan onun ana dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkə dil məsələsi deyil, bu, həm də azərbaycançılıq məsələsidir” (12). Ulu öndər bütün çıxışlarında dil siyasətinin əsasının azərbaycançılıq olduğunu vurğulayırdı. Azərbaycanı, Azərbaycan dilini dünyada təmsil etmək və tanımaq onun siyasətinin əsas prioriteti idi. Məlumdur ki, Sovet dövrü rəhbərliyi mühüm kürsülərdə rusca danışmağı tələb edirdi. Lakin Ümummilli lider bu tələbi formal olaraq yerinə yetirsə də, yeri gəldikcə öz ana dilində danışmaqdan da yan keçmirdi və BDU-nun 50 illik yubileyində məhz öz ana dilində çıxış etmişdi. Həmin tədbirdə ondan soruşulur: “siz nə gözlər azərbaycanca danışsınız?” Prezident isə cavabında: “Siz mənim rusca deyil, azərbaycanca danışdığım üçün təəccüb edirsiniz? bu ki mənim ana dilimdir. Mən öz ana dilimi bilməliyəm, eləcə də hamımız”. H.Əliyevin Azərbaycan dilinə zaman-zaman müraciət etməsi sanki gözlənilmədən, bədahətən idi. Sonralar o, ana dilinə münasibətini verdiyi fərmanlarla açıq aydın nümayiş

etdirmiş və bundan çəkinməmişdir. Əsas məqsəd dilimizin xalq arasında, qəzetlərdə, televiziya və rəsmi sferada möhkəmlənməsini təmin etmək idi. O, Azərbaycan dili barədə yalnız adı ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərvəti kimi düşünürdü ki, o zamankı Azərbaycan ziyalıların çoxu məhz bunu başa düşmürdü. Ona görə də övladlarını rusdilli məktəblərə verməklə, bir növ, milli dilə biganəlik göstərirdilər ki. Bu da nəticə etibarilə, ana dilini bilməyən, yaxud zəif bilən ziyalıların meydana çıxmasına şərait yaradırdı. Əlbəttə, dövrün ictimai-siyasi, xüsusən ideoloji reallığı belə idi ki, Azərbaycan ziyalisindən rus dilini yaxşı bilməyi tələb edirdi, lakin bu, o demək deyildi ki, öz ana dilini unutmaq olar. H.Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə məsələni bu üç şəkildə qoymuşdu: Hər şeydən əvvəl, ana dilinin müxtəlif sahələrdə inkişafına şərait yaradılmalı, onun tədrisi yaxşılaşdırılmalı, elmi qrammatikasının yaradılması sahəsində tədqiqatlar genişləndirilməlidir, çünki ana dili hər bir xalqın milli varlığının əsas şərtidir. İkincisi, rus dilinin öyrənilməsi işi təkmilləşdirilməli, xalq, xüsusilə ziyalılar bu dili bilməlidir, çünki rus dili Azərbaycanın da daxil olduğu böyük bir ölkənin, zəngin elmin, nəhəng mədəniyyətin dilidir və dünya elminin, mədəniyyətinin əsas nailiyyətləri barədə də rus dilində məlumat əldə etmək mümkündür. Eyni zamanda həmin dövrdə rus dilində Azərbaycan türkcəsi və Anadolu türkcəsi haqqında məlumatlar geniş idi. Üçüncüsü, Qərbin və Şərqi müxtəlif dillərini, xüsusilə dünyada geniş yayılmış ingilis dilini bilmək elm-mədəniyyət xadimlərinin, ziyalıların peşə borcudur. Buna görə də H.Əliyev “gənclər gərək Şekspiri ingiliscə, Dostoyevskini rusca, Füzulini azərbaycanca oxumağı bacarsınlar” deyirdi. Heydər Əliyevin apardığı dil siyasəti isə xarici əlaqələr atmosferində rəsmi üslubun inkişafını təmin etdi. H.Əliyev Azərbaycan dilini məişət səviyyəsindən daha geniş arenaya çıxartdı. Azərbaycanda və onun həudlarından kənarında rəsmi görüşlərdə, BMT, Avropa Şurası kimi çox mötəbər məclislərdə Azərbaycan dili onun nitqində öz əzəməti ilə səslənir. Səsləndikcə də zənginləşir. Bu dildə təkcə adı məişət söhbətləri getmir, çox mürəkkəb siyasi, hərbi, fəlsəfi, elmi mühakimələr yürüdülmür. Bu dilə yeni sözlər, ifadələr gətirilir. H.Əliyevin çıxışlarında məzmun, forma, səslənmə, intonasiya, vurğu, dinləyicinin psixoloji anını tutmaq, auditoriyanı lazımı axına yönəltmək, sözünü demək üçün zəruri məqamı müəyyənləşdirmək və istifadə etmək qabiliyyəti çox üstündür. Burada biz Azərbaycan və Türkiyə arasındakı növbəti oxşarlığı görürük. Eynilə Türkiyədə Atatürkin apardığı milli dil siyasəti XX əsrin sonlarına yaxın H.Əliyev tərəfindən aparılmağa başladı. Dilə yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi baxmaqla yetinməyib, həmçinin dili dövlət siyasətinə çevirmək böyük cəsarət, əzm və iradə tələb edir. XX əsrin 60-cı illərindən H.Əliyev bunu etməyə nail olmuşdur. Belə ki, Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan dili "türk dili" adlandırılmağa başlandı. Bu əhali arasında xoş qarşılanmadı və tənqid edildi. Çünki Azərbaycan dili Azərbaycan türkcəsi kimi də yazılırdı. Dərsləklərdə Türk dili adı altında tədris olunurdu. Məhz buna görə 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Respublikası EA-da müşavirə keçirildi. Bu müşavirə Azərbaycan dilinin mühafizəsinə həsr edilmişdi və orada əsas 4 fikir səslənirdi.

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.
2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türkcəsidir.
3. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türk dilidir.
4. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Heydər Əliyev bu müzakirələrdə yaxından iştirak edərək öz fikirlərini irəli sürmüşdür. O, hər dəfə dövlətin adı ilə dilin adının məntiqli bir şəkildə bağlılığı məsələsini diqqətə çatdırırdı və bunun heç cür dövlətin milli qürur və ideologiyasına zədə vurmamalı olduğunu qeyd edirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı yürütdüyü siyasəti iki hissədən ibarətdir:

1. Azərbaycan dili ilə bağlı dediyi mülahizələr və verdiyi bəyannamələr
2. Azərbaycan dilinin əməli tətbiqi ilə bağlı fəaliyyətlər

Bu danılmaz faktıdır ki, Azərbaycan xalqı 70 il rus hakimiyyətinə və onların apardığı rus dili siyasətinə məruz qalmışdır. Bu, əslində, bir millət üçün üzücü bir haldır. Çünki illərlə ərəb-fars dili təsirinə daha sonra rus dilinin nüfuzuna məruz qalan bir dil özünü daim qorumağa borclu olur. İllər keçməyincə baxmayaraq Azərbaycan xalqı öz türkcülük ənənələri ilə zəngin olan dilini unutmur. Lakin bu həqiqətdir ki, bu qədər dillərin təsirinə məruz qalan ana dilimizə, təbii ki, milli yəndə müdaxilə lazım idi. Necə ki Atatürk bunun fərqinə vararaq dil inqilabını başlatdı, Azərbaycanda isə H.Əliyev N.Nərimanovun başlatdığı irsi məharətlə davam etdirdi. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Heydər Əliyev və Azərbaycan dili adları qoşa çəkilməyə başlandı. Ümummilli liderimiz bütün çıxışlarında Azərbaycan dilinin önəmini, bizim milli sərvətimiz, bizə qalan bir mədəni miras olduğunu vurğulayırdı. Onun Azərbaycan dilinin qorunması ilə bağlı gördüyü ən mühüm fəaliyyətlərdən biri də dilə dövlət statusunun verilməsidir. Bu sferada verilən bəyannamələr, tarixi fərman və sərəncamlar əyani bir sübutdur. Belə ki, ilk fərman 2001-ci il 18 iyun tarixində imzalanan “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” adlanır. İlk növbədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənləşməsi, formalaşması və möhkəmləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu tarixi fərman dövlət dili ilə bağlı hərtərəfli və geniş məlumatları özündə ehtiva edir. Belə ki, fərmanda həm dilimizin

tarixi ilə bağlı bir sıra incə və həssas məqamlara aydınlıq gətirilir, həm də onun keçdiyi inkişaf yolları və mərhələlərinin yığcam təhlili verilir. Fərmanda həmçinin müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin ölkədə geniş miqyasda tətbiq edilməsi və hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaranması qeyd olunur və bu məqsədlə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulurdu. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi ilə xalqımızın tarixi arasında sıx və qırılmaz tellər olduğu vurğulanır və dil siyasətinin azərbaycançılıqla bağlılığı qeyd olunurdu. Adı çəkilən tarixi qərara əsasən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsinə, onun lazımı səviyyədə öyrənilməsinə və cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinə, eləcə də sadalanan işlərə nəzarətin gücləndirilməsinə əsl dövlət qayğısı öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin fərman çərçivəsində ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılmış və yaxın gələcək üçün nəzərdə tutulmuş “Dövlət dili” haqqında qanun layihəsinin hazırlanması barədə müvafiq qurumlara göstəriş verilmişdi. Bundan əlavə, ölkənin müxtəlif nazirlik, idarə və təşkilatlarında dövlət dilinin və latın əsaslı Azərbaycan əlifbasının tətbiqi, ali təhsil ocaqlarında və orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinin yaxşılaşdırılması qarşıya bir vəzifə olaraq qoyulurdu. Daha sonra 2001-ci il 4 iyul tarixində Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibi təsdiq edildi. Ulu Öndər 9 avqust 2001-ci ildə "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsdiq edilməsi haqqında" fərman imzaladı. Burada Ümummilli Liderimiz xalqa sadıqlığını sübut etmiş oldu. Bu fərmanın tətbiq edilməsi sahəsində də ciddi işlər görüldü. Fərmana əsasən hər il avqustun biri Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilməyə başladı. Mövcud fərmanlara əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 30 sentyabr 2002-ci ildə “Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununu” qəbul etdi. Heydər Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə həmin qanun təsdiq edildi. Mövcud qanunvericilik aktlarında Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini, onun tətbiqi və qorunmasını prioritet bir vəzifə olaraq qarşıya qoyurdu. Fərmanda həmçinin Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsinin müstəqil dövlətçiliyin başlıca əlamətlərindən biri sayıldığı və onun tətbiqi, qorunması və inkişafına hərtərəfli dövlət qayğısı göstərildiyi vurğulanır və bu sahədə görülməli işlər başlıca bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulurdu. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlət dilimiz olan Azərbaycan dili haqqında dediyi aşağıdakı sözlər bu fərmanlarla birlikdə göstərilən qayğının ən bariz nümunəsidir: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Bizim ən böyük sərvətimiz ondan ibarətdir ki, dilimiz yaşayıb və zənginləşibdir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına daim qayğı göstərməlidir. Çünki dil xalqın sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Lakin mədəniyyətin və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşdirilməsinə, onun söz ehtiyatının zənginləşməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır” (13).

Heydər Əliyev siyasətinin əsas dayaq nöqtələrindən biri də Türkçülük ideologiyası idi. Türkçülük ideyasının dayağı isə təbii ki, dildir. Ərəb qrafikalı yazıdan istifadə edən xalq türkçülüyə uzaq qalırdı. buna görə də XIX-XX əsrlərdə görkəmli Azərbaycan ziyalıları Qasım bəy Zakir, Mirzə Cəlil, Bəkir Çobanzadə, Üzeyir Hacıbəyli kimi şəxsiyyətlər qurtuluşun və milli oyanışın latın qrafikalı əlifbaya keçiddə olduğunu bildirdilər. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq bir sıra cəhdlər olurdu, lakin dövrün daxili şəraiti buna imkan vermir. Sanki bu ideologiyanın və istəyin qarşısına sədd çəkirdi. XX əsrin əvvəlləri I Türkoloji qurultayda ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçid etmək təklifi müsbət qarşılandı. 30-cu illərdə baş vermiş represiyalar zamanı Azərbaycanın dayağı sayılan bir çox ziyalımızın qətli bu işi yenə də yarımçıq qoydu. Bunun nəticəsində dilimizə kiril əlifbası tətbiq edildi. Əsas məqsəd xalqı milli dilindən və kimliyindən uzaqlaşdırmaq idi. İllər sonra Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə türkçülük ideologiyası onun timsalında yenidən baş qaldırdı. O, latın qrafikalı əlifbaya keçid üçün tarixi fərmana qol çəkdi. Beləliklə, dil tarixində yeni dövr başlamış oldu. Bu fərman nəinki ölkəmizdə həmçinin bütün türk dünyasında sevinclə qarşılandı. Latın qrafikalı əlifbaya keçid olunduqdan sonra sürətlə çap olunan məktəb dərslikləri vasitəsilə məktəblərdəki şagirdlər çətinlik çəkmədən yeni əlifba ilə məşğul ola bildilər. Lakin universitetlərdə bəzi çətinliklər yaranırdı. Məsələn tələbələr üçün elmi kitabxanalarda olan materialların kirilcə olması, yetkin müəllim və professorların yeni latın əlifbası ilə işləyə bilməməsi, yeni əlifba əsasında çap edilən lüğət kitablarının azlığı kimi sıxıntılar yaşansa da bu problemlər tez bir zamanda aradan qaldırıldı. Çünki Heydər Əliyev dilimiz haqqında bu fərmanları təkcə imzalamaqla qalmırdı. Həmçinin onların tətbiqinə də ciddi nəzarət edirdi. Bunun nəticəsidir ki artıq müasir dövrümüzdə ana dilimizdə materiallar boldur.

H.Əliyev bütün çıxışlarında Azərbaycan dilinin zənginliyini nitqində işlətdiyi frazeoloji birləşmələr, aforizmlər, atalar sözləri və deyimlərlə sübut edirdi. Yəni o, dil siyasəti nəticəsində təkcə rəsmi üslubun yox publisistik, fərdi və digər üslubların da inkişafına tövhə vermişdir. Ulu Öndərin ayrı-ayrı çıxışlarında bu aydın görünür. Məsələn, o, türk dünyası yazıçılarının III qurultayında etdiyi tarixi nitqində (6 noyabr 1996-cı il) yazıçı, şair və söz sərraflarının mənəvi sərvətlərimizin, dilimizin qorunmasında, onların təbliğ olunmasındakı xidmətlərinə çox böyük qiymət vermiş və fikrini belə ümumiləşdirmişdir: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi

dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə yaşadan, zənginləşdirən, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olmuşdur. Biz, adətən, böyük tariximiz haqqında, xalqımızın böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edir, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək, eyni zamanda öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik” (11).

Heydər Əliyev çağdaş Azərbaycanda rəsmi üslubun banisi hesab olunur. Rəsmi üslub özlüyündə işgüzar üslubu da ehtiva edir və onun əsas xüsusiyyəti konkretlik, lokaniklik olaraq səciyyələndirilir. Rəsmi üslub bir dövlətin xüsusilə xarici əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. Heydər Əliyev prezident olduğu dövəmdə dilimizin rəsmi üslubundan məharətlə istifadə edən bir siyasətçi kimi tanınır. Əgər bir dövlət başçısının üslubu qənaətbəxş deyilsə, ölkəni mühüm yerlərə çatdırma bilməz. Çünki dövlət siyasətinin ağıllı, strategiyalı və məntiqli şəkildə dilə gətirilməsi üslubun güclü olmasından aslıdır. Rəsmi üslubun bu sferada düzgün işlədilməsi çox önəmlidir. Heydər Əliyev bunu gözəl bacarırdı. Təsadüfi deyildir ki, yenicə müstəqil olmuş dövlət qısa müddət sonra Əsrin Müqaviləsi kimi bir sıra önəmli uğurlara imza atdı. Bunlardan belə nəticəyə gəlirik ki, rəsmi üslub dövlət siyasətinin dildə təzahürüdür. Təbiidir ki, nəinki rəsmi üslubun, eləcə də bütün üslubların dildə təntənəli təzahürü dilin güclü potensialının olduğunu və zənginliyini göstərir.

Dilimizə dövlət statusu verildikdən sonra isə bu proses daha da sürətləndi. Heydər Əliyevin dil siyasəti ilə bağlı ən mühüm qərarı 1995-ci il 12 noyabrda xalq səsverməsi ilə Konstitusiyamızın dil haqqında olan maddəsinə "dövlət" sözünün əlavə edilməsi idi. Beləliklə, Azərbaycan dili rəsmi olaraq dövlət dili elan edildi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında birmənalı şəkildə qeyd olunmuşdur:

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

2-ci maddədə qeyd olunduğu kimi dövlət ərazisində yaşayan digər etnik qrupların öz dillərini sərbəst işlətməsinə icazə verilir. Bu, dövlətimizin demokratik xarakterinin və humanizminin göstəricisidir.

Ümumiyyətlə, dünyanın böyük liderləri içərisində, o cümlədən türk dünyasında Heydər Əliyev qədər dil məsələsinə dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran lider olmayıb. Bu amilin çox böyük əhəmiyyəti var. Çünki bu amil millətin özünüdərk üçün çox mühüm məsələ idi. Amma Ulu öndər Heydər Əliyev bunu milli dəyər səviyyəsinə qaldırdı. İndi isə Heydər Əliyevin Azərbaycan dili və onun inkişafı haqqında nitqlərindən bəzi hissələri nəzərdən keçirək: Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin nitqindən (“Xalq” qəzeti, 6 fevral 1996-cı il) “Məni bu gün formda sevindirən cəhətlərdən biri də o oldu ki, çıxış edən bütün gənclər çox sərbəst, səlis Azərbaycan dilində danışdılar. Bilirsiniz, bir neçə il öncə bunu görmək mümkün deyildi. Keçmiş illərin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili Azərbaycanda lazımı qədər inkişaf edə bilməmişdi. Doğrudur, biz buna çox çalışmışıq, 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə bu barədə çox səylər göstərilmişdir. Ancaq Azərbaycan dili hakim dil ola bilməmişdi. Biz Sovetlər İttifaqının tərkibində idik. Sovetlər İttifaqının ümumi dili - rus dili hakim dil idi və o vaxt gəncləri, onların valideynlərinin çoxu öz övladlarını rus dilli məktəblərə qoyurdu. Bu da təbii idi, çünki geniş təhsil almaq üçün, Azərbaycandan kənara çıxmaq üçün o dildə təhsil almaq lazım idi və bunu da qınamaq olmaz. Ancaq bunlar hamısı bizim Azərbaycan dilinin tam inkişaf etməsinə müəyyən qədər maneçilik edirdi. Bir də açıq demək lazımdır, biz müstəqil dövlət deyildik, ümumi bir dövlətin dili ilə çoxları danışdı. Ona görə də bəzi adamlarda, təəssüf ki, öz dilinə düzgün münasibət çatmırdı. Mənim xatirimdədir, keçmiş komsomol qurultaylarında gənclərin çoxu, Azərbaycan dilində danışmaq istəyən də səlis, cazibədar danışmırdı. Amma bu gün burada çıxış edənlər məni heyran etdilər, bizim dilimizin zənginliyini bu gün Azərbaycanda hakim dil olmasını nümayiş etdirdilər”. Bu nitqləri nəzərdən keçirsək, Ümummilli liderimizin bir neçə diqqət yetirdiyi məsələni aydın görə bilərik. Birinci nitqdə görürük ki, o, Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolundan bəhs edərək necə tarixi şəraitlərdən keçərək bugünkü səviyyəsinə çatdığından və bugünə kimi hansı çətinliklərdən keçdiyinə diqqət çəkir. İkinci nitqində gənclərin dilimizə olan marağından danışaraq bundan məmnunluğunu dilə gətirir, eyni zamanda onların inkişafı üçün digər dünya dillərinin öyrənilməsinin önəmini vurğulayır. Bunlar onu göstərir ki, H.Əliyev apardığı bu dil siyasətinin əsas məqsədi gənclərin maariflənməsi və xalqın inkişafına diqqət yetirməkdir. Bu nitqlərdə prezidentin sadə üslubu da diqqətdən yayınmır. Xalq nümayəndələri ilə danışığı sadə, lokanik və eyni zamanda anlaşılıqdır. Bu da siyasətçinin son dərəcə natiqlik qabiliyyətinin yüksək olduğunu və Azərbaycan dilinin üslubarı və ədəbi dil normalarından mükəmməl istifadə etdiyini göstərir. H.Əliyevin ayrı-ayrı nitqində dil haqqında söylədiyi düşüncələrindən bir neçəsinə nəzər yetirək: “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsində qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”. “Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətdir”, “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi

dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”. “Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir”. “Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır”. “Azərbaycan dili bizi keçmişdə də, indi də, gələcəkdə də birləşdirəcəkdir”. “Məhəmməd Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, ana dilini yaşatmasındadır, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir”. “Cəlil Məmmədquluzadənin ən dəyərli cəhətlərindən biri də Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir” (8) və s.

Heydər Əliyevin üslubu ilə bağlı deyə bilərik ki, onun nitqləri bir neçə hissədən təşkil olunur: Giriş – analitik təhlil – xatırlatma – mətləbə qayıtma – ümumişlək sözlərlə idiomların bir-birini tamamlaması və eyni zamanda nitqin lakonik və aydınlığı – canlı danışq dili elementlərinə müraciət – uğurlu nəticə.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müstəqillik dövründə Azərbaycan dili ilə bağlı verdiyi fərmanlar ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanını daha da genişləndirmiş, onun dövlət səviyyəsində tətbiqi işini, inkişafı məsələlərini gücləndirmişdir. Bu tarixi qərarlar, bütövlükdə Azərbaycan dili və dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni imkanlar və geniş üfüqlər açmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında dil siyasətinin möhkəm əsaslar üzərində formalaşdırılması, Rəsmi üslubun əsasının qoyulması, Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq tətbiqi və bu dilin dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək beynəlxalq aləmdə nüfuzunun daha da artması bilavasitə Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. Bakı, 2002
2. Ağayev M. Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiyə Azərbaycan İlişkileri. İstanbul, 2008, 463 s.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlərinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 2006
4. Bayramov A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: ULU, 2015, 236 s.
5. Cəfərov N. Sözümlərin Ali Baş Komandanı. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 200 s.
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
7. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003, 38 s.
8. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997
9. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 248 s.
10. Nağioğlu M. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu siyasətində ana dili məsələsi. Bakı, 2018
11. <https://www.azerbaycanli.org/page/363/news/1449>
12. <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/may/118802.htm>
13. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/fevral/477970.htm>

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN QORUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Rəna Mahmudova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstrakt

Heydar Aliyev's Role in Protecting Our National And Moral Values

The article sheds light on the struggle of our great leader Heydar Aliyev, who played a major role in protecting, studying, and developing our national and moral values, which are the main indicator of the nation's existence and his views on our language, religion, traditions are given. The idea of Azerbaijanism and the struggle for this idea are reflected.

Key words: Heydar Aliyev, national moral values, religion, language civilization, traditions.

“Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan xalq həqiqi xalq, həqiqi millət ola bilməz”.

HEYDƏR ƏLİYEV

Giriş. Hər bir xalqın tarixi keçmişi onun milli-mənəvi dəyərlərində əks olunur. Tarix sübut etmişdir ki, xalq öz milli ruhunu, mənəvi dəyərlərini, əxlaqi keyfiyyətlərini qoruyub yaşadanda, inkişaf etdirib gələcək nəsillərə çatdıranda böyük və qüdrətli olur. Azərbaycan xalqı bu günədək öz milli-mənəvi dəyərlərinə sadıqlığı sayəsində özünün mövcudluğunu, milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamışdır. Milli-mənəvi dəyərlər hər bir milləti tanımaq üçün yetərli dəlillərdir. Xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Hər bir xalq milli-mənəvi dəyərlər sisteminə malikdir. Milli-mənəvi dəyərlər hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün doğma, əziz və müqəddəsdir. Bu milli-mənəvi dəyərlər bizim tariximiz, dinimiz, dilimiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz ədəbiyyat və incəsənətimizdir. Milli-mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdıran, təkamülə aparən davranış qaydalarıdır.

Əsas hissə. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və inkişafı ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bütün həyatı boyu milli-mənəvi dəyərlərimizin keşiyində durmuş, onların öyrənilməsi, qorunub saxlanılması, inkişaf etdirilməsi üçün çox böyük işlər görmüşdür. 1969-cu il iyulun 14-də siyasi hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev ilk gündən hər cür ideoloji-siyasi baryerlərə sinə gərəkək Azərbaycan xalqının milli özünüdərkini üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə çalışmış, cəmiyyəti bütün sahələr üzrə gələcək mənəvi yüksəlişlərə ruhlandırmağı bacarmışdır. Ulu öndər bir toplunu xalq edən, onu yaşadan, fəlakətlərdən xilas edən özəlliyi milli-mənəvi dəyərlərlə bağlayırdı: “Azərbaycan xalqını əsrlər boyu yaşadan, onu böyük bələlərdən, fəlakətlərdən qurtaran Azərbaycanın əsrlər boyu yaratdığı mənəvi dəyərlər olmuşdur” [1, s. 159].

Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərləri müasirliklə bağlayaraq deyirdi: “Həyatda uğurla yaşamaq üçün xalqımızın, millətimizin milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq olmaq lazımdır, bu milli- mənəvi dəyərləri ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirib müasir həyat tərzini keçirmək lazımdır”.

Heydər Əliyevin bütün çıxışlarında bu milli-mənəvi dəyərlər üç yerə bölünür: dil, adət-ənənə və din.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixi, ana dili və dini dəyərləri ilə fəxr edirdi: “Biz azərbaycanlılar öz tariximizlə, milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik, öz doğma ana dilimizlə fəxr edirik. Bunlar hamısı bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Biz islam dininə, islam mədəniyyətinə mənsub olduğumuzla fəxr edirik”.

Heydər Əliyev milli dəyərlərimizi təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın – dövlət quruculuğu prosesinin mühüm xüsusiyyəti kimi dəyərləndirirdi. Heydər Əliyev bildirirdi ki, milli- mənəvi dəyərləri qoruyub saxlayan millət həmişə müstəqillik yolu ilə getmək və müstəqilliyi qorumaq əzmində olacaqdır. Çünki milli dövlət və milli-mənəvi dəyərlər arasında sıx bir daxili əlaqə vardır.

Heydər Əliyev məruzə və çıxışlarında, habelə gənclərlə, ordu sıralarında xidmət edən əsgərlərlə görüşlərində gənclərin milli ruhda tərbiyə olunmasında mədəniyyətimizin, mənəvi dəyərlərimizin müsbət təsirini xüsusi olaraq vurğulayıb və qeyd edirdi ki, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq vətənpərvərlik hissini gücləndirir, insanın əsl vətəndaş kimi yetişməsində birbaşa rol oynayır. Hər bir ölkə və xalq üçün onun milli dəyərləri hər şeydən üstün tutulmalı, milli dəyərlər unudulmamalıdır. Gənclər arasında milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində işlər görülməli, onlarda vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissləri gücləndirilməlidir.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası gənclərinin I forumundakı məruzəsində qürurla söyləmişdir: “Öz dili, mədəniyyəti, mənəvi dəyərləri ilə tərbiyə olunmuş gənclər heç vaxt vətəninə, xalqına ögey münasibət bəsləməz. Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır. Onlar bizim tariximizi, dilimizi, dinimizi, keçmişimizi, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz” [1].

Ulu öndər xalqda milli heysiyyəti gücləndirmək, onu öz keçmişinə qaytarmaq, zəngin bədii irsini, mədəniyyətini, incəsənətini, adət-ənənələrini yaşatmaq, ana dilini inkişaf etdirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyevin əsas xidmətlərindən biri də milli soykökə bağlantının əsas atributlarından biri olan ana dilinə həssas münasibəti olmuşdur. Xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin yaşamasında və inkişafında ana dilinin müstəsna rol oynadığını dərinədən dərk edən, öz doğma ana dilini bilməyənləri şikəst adlandıran, təntənəli tədbirlərdə Azərbaycan dilində çıxış edən Heydər Əliyev doğma dilə münasibətini, tarixə irsi yanaşmanın nümunəsini göstərmişdir. Heydər Əliyev üçün ana dili Azərbaycançılığın təməl prinsipi olmuşdur. Dəfələrlə çıxışlarında, məruzələrində qeyd etmişdir ki, hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun ana dilidir.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanı, 3 sentyabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun və bu qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanından irəli gələn vəzifələrdə Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizə münasibəti açıq ifadə edilmişdir.

Heydər Əliyev İslam dinini bizim milli-mənəvi kimliyimizin ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edir və bildirdi ki, dinimiz xalqımızın milli sərvətidir. Heydər Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə qeyd etmişdir ki, İslam dini kimi yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə malik olan dinimiz var və biz bununla fəxr etməliyik. Biz müstəqillik əldə edəndən sonra İslam dinimizi özümüzdə qaytardıq. Bu din insanların qəlbində həmişə yaşayırdı, ancaq rəsmi deyildi, bərpa olundu. Novruz bayramı, Qurban bayramı, Ramazan bayramı kimi dini milli bayramlarımız dövlət səviyyəsində təntənəli şəkildə qeyd olunmağa başladı. Azərbaycan xalqı İslam dininin zəngin dəyərlərindən bəhrələnərək, bu dəyərlərə həmişə sadıq qalmış, mərasim və ayinlərinin icra olunmasına əməl etmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və əzmkarlığı sayəsində vaxtilə qadağan olunan milli və dini bayramlar, adət və mərasimlər xalqa qaytarıldı.

1994-cü ildə Səudiyyə Ərəbistanına rəsmi səfəri zamanı müqəddəs Kəbəni ziyarət etməsi, Mir Mövsüm Ağa ziyarətgahında din xadimləri ilə görüşməsi, Bibiheybət məscid kompleksinin yenidən qurulmasına xeyir-dua verməsi ulu öndər Heydər Əliyevin dini-əxlaqi dəyərlərə sadıqlığının bariz nümunəsidir. Dini ibadətgahlarımızın, abidələrimizin bərpası və yenidən qurulması Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. İslami dəyərləri xalqımızın milli sərvəti kimi qiymətləndirən Heydər Əliyev deyirdi: “Qurani-Şərifdə böyük əxlaqi normalar əks olunubdur. Onlardan səmərəli istifadə etmək lazımdır, onları yaymaq və inkişaf etdirmək lazımdır”.

Heydər Əliyev mədəni irsin qorunub-saxlanılmasına, bərpasına, təbliğinə böyük diqqət yetirir və milli şüurun formalaşmasında, milli-mənəvi dəyərlərin aşılınmasında maddi-mədəniyyət abidələrinin tərbiyəvi rolunu yüksək qiymətləndirir və vacib əməl hesab edirdi.

Milli sərvətlər sırasında tarixi abidələrimiz xüsusi yer tutur. Əsrlərin sınağından keçərək müasir mərhələyə gəlib çatmış tarixi abidələr xalqımızın maddi mədəniyyət nümunələridir.

Mədəni sərvətlərin qorunub saxlanılması dövlətimizin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Milli irsimizin mühafizəsi məsələsi Konstitusiyamızın 40-cı maddəsində öz əksini tapıb: “Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumağıdır”.

Mədəni irsin qorunması başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da beynəlxalq təşkilatlarla əlaqəli şəkildə, qarşılıqlı əməkdaşlıq nəticəsində həyata keçirilir. Azərbaycan memarlığının bir neçə abidəsi ümumdünya irsinin siyahısına daxil edilmişdir: Naxçıvanda Əcəmi yaradıcılığının şah əsəri Möminə Xatun və Yusif ibn Küseyr türbəsi; Bakıda Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı; Şəki Xan sarayı.

Bu abidələrin dünya mədəni irsinin siyahısına daxil olunması həmin abidələrin beynəlxalq səviyyədə müdafiəsini təmin edir.

Heydər Əliyev “Dədə Qorqud” kimi xalqın qəhrəmanlıq dastanının dəyərləndirilməsi və gələcək nəsllə ötürülməsində olduqca böyük xidmət göstərmişdir. Dastanın 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ulu öndərin milli ruhuna, qədim etnik düşüncəyə, soy kökə bağlılığını bir daha təsdiq etdi. Heydər Əliyev bir daha bütün dünyaya çatdırdı ki, Azərbaycan mədəniyyətinin kökü qədimdir və mədəniyyətimiz bu köklər üzərində yaranıb, formalaşmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycançılığı milli bir ideologiya kimi irəli sürür, mənəvi dəyərləri dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirir və deyirdi: “Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” [1].

Milli-mənəvi dəyərlərimizin ən mühüm daşıyıcısı milli mədəniyyətdir. mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, incəsənətimizi sevən, onu inkişaf etdirən Heydər Əliyev yazırdı: “Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir”.

Bu gün Azərbaycan beynəlxalq miqyasda çoxəsrlik tarixi köklərə, tarixi ənənələrə, milli - mənəvi dəyərlərə malik olan bir ölkə kimi tanınır.

Milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri olan adət-ənənələr uzun əsrlər boyu xalqımızın milli ruhunu, estetik duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə hifz edib saxlamışdır.

Milli-mənəvi tərbiyə problemləri Heydər Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, gənclərin milli ruhda tərbiyə edilməsini əsas tutaraq demişdir ki, biz çalışmalıyıq ki, gənclərimiz Azərbaycan xalqına xas olan mənəvi, milli ənənələr əsasında tərbiyə edilsinlər. Ümummillilə lider Heydər Əliyev nəinki adət-ənənələrimizə sadıq qalırdı, eyni zamanda dəyərlər üçün yaşadığını vurğulayırdı: “Yaşayırıq ona görə ki, torpağımıza, dinimizə, milli ənənələrimizə sadıq qalaq. Bu yolda hamımız bir olmalıyıq” [1, s. 156].

Ailədaxili tərbiyə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlər sistemində ailənin rolunu daim yüksək qiymətləndirmiş, milli genefondun saflığının qorunmasında ailəyə böyük əhəmiyyət vermişdir.

Heydər Əliyev çıxışlarında qeyd edirdi ki, mənəvi cəhətdən ailə ənənələri, ailə mənəviyyəti zəngin olan ailə gənc nəslin dayağıdır, mənəvi qida mənbəyidir. Azərbaycan adətlərində gənclərin ağsaqqallara, yaşlılara münasibəti, yaşlı nəslin gənc nəslə qayğısı onlar üçün nümunə olmalıdır.

Heydər Əliyevin mənəvi tərbiyə ilə bağlı hər bir fikrində bir hikmət işığı vardır: “Təhsil ocaqlarında gənclərimizi xalqımızın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənəvi cəhətdən sağlam və saf insanlar tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır”.

Adət-ənənələrin milli dəyər kimi yaşaması ailədən başlayır, cəmiyyətdən qəbul edilir, gələcək nəsillər tərəfindən qorunur.

Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlər sistemimizi daha da gücləndirmiş, Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını qoymuşdur.

Nəticə. Mədəniyyətimizin elə bir sahəsi yoxdur ki, Heydər Əliyev qayğısından bəhrələnməsin. Musiqimiz də, teatrımız da, kino sənətimiz də, rəssamlığımız da, xalça sənətimiz də bugünkü inkişafında ulu öndərin çox dəyərli ideyalarından bəhrələnilib: “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam”, – deyən Heydər Əliyev bütün həyatı boyu milli-mənəvi dəyərlərimizin keşiyində durdu, milli kimliyi bəlli olan və özünü bir millət kimi dərk edən xalqın inkişaf konsepsiyasını yaratdı.

“Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik” deyən Heydər Əliyevin işıqlı ideyaları bu gün də yaşayır və həyata keçirilir.

Ümummillilə liderimizin siyasi varisi olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev milli dəyərlərə dövlət səviyyəsində çox böyük diqqət və qayğı göstərir.

Bu gün bizim vətəndaşlıq borcumuz milli-mənəvi dəyərlərimizi, doğma torpağımızı, doğma dilimizi, mədəniyyətimizi, zəngin tariximizi qorumaq və onu təbliğ etməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev H. Müdrik fikirlər. I kitab. Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında: iyun, 1993 – oktyabr, 1998. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 399 s.
2. Əliyev H. Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin I forumunda çıxışı // “Azərbaycan” qəzeti, 1996, 3 fevral

HEYDƏR ƏLİYEV NATIQLIK SƏNƏTİNİN BANISI KİMİ

Sultan Seyidova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Heydar Aliyev As The Founder of Speaking Art

The article deals with the development of elocution in Azerbaijan in the modernity and its notable representatives. The merit of the great leader Heydar Aliyev in the direction of the development of oratory art in the 20th century Azerbaijan is particularly widespread. Here you can find information about the general picture of the Azerbaijani oratory art. It is indicated that many prominent orators appeared in the native history of this period. N.Narimanov, M.Rasulzadeh, S.Vurgun, M.Rafili, J.Handan, Sh.Gurbanov and other prominent intellectuals played an important role in the development of oratory art. Here notes that Heydar Aliyev as, our national leader, world-famous politician and architect of modern Azerbaijan is the most outstanding and unique representative of elocution. He is the pinnacle of the 20th century oratory. The author of the article also analyzed the different-years speeches of the great leader.

Key words: *Azerbaijan, elocution, orators, modernity, H.Aliyev.*

XX əsr Azərbaycan tarixində bir çox görkəmli natiqlər yetişdirmişdir. Məsələn, böyük yazıçı, müəllim, həkim, dövlət xadimi olan N.Nərimanov xalqın maariflənməsi uğrunda çalışmış, Bakıda ilk dəfə kütləvi kitabxana-qiraətxana açmışdır. Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi siyasətçi və publisisti, Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi M.Ə.Rəsulzadə də dövrünün tanınmış natiqi hesab olunur. M.Rəfili özünün atəşin nitqləri ilə natiqlik sənətinin təməl daşlarını qoyanlardan biri olmuşdur. Natiqlik sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan C.Xəndan 1950-1954-cü illərdə Bakı Dövlət Universitetinin rektoru olmuş, universitet auditoriyalarındakı nitqləri ilə dinləyiciləri ovsunlamışdır. Görkəmli yazıçı Ş.Qurbanov da natiqlik sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. S.Vurgun dahi şair olmaqla yanaşı, həm də əvəzsiz natiq idi. Xəlil Rza Ulutürk özünün meydanlardakı odlu çıxışları ilə yadda qalmışdır (2, s. 50).

Azərbaycanda müasir dövr natiqlik sənətinin ən görkəmli və bənzərsiz nümayəndəsi dünya şöhrətli siyasətçi, müasir Azərbaycanın memarı, ümummilli liderimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev olmuşdur. Heydər Əliyev XX əsr natiqlik sənətinin zirvəsidir. Dövlətimizin qurucusu olan ümummilli liderimiz ana dilinə daim qayğı ilə yanaşmış, onu xalqımızın milli sərvəti adlandırmışdır. H.Əliyev əsl natiqə məxsus xüsusiyyətlərin hamısına malik olmuşdur. Onun möhkəm hafizəsi, qeyri-adi təfəkkürü, söz seçmək bacarığı, dərin məntiqi, natiqlik məharəti auditoriyanı tez bir zamanda ələ alır, dinləyiciləri heyrləndirirdi. Bir natiq kimi o, nəyi nə vaxt və necə deməyi bacarır, Azərbaycan dilinin zənginliyindən, frazeologiyasından, söz birləşmələrindən məqamında istifadə edirdi. Onun bir natiq kimi əsas silahı səsi, işlətdiyi sözlər, onların ardıcılığı, ən çətin fikirləri çox sadə, adi sözlərlə çatdırmaq, auditoriyanı inandırmaq, lazımi jestlərdən istifadə qabiliyyəti, faktlara əsaslanmaq, hadisələrə yaxından müdaxilə etmək olmuşdur (2, s. 48).

H.Ə.Əliyevin natiqlik məharətini, gözəl danışmaq qabiliyyətini şərtləndirən bir sıra cəhətlər var idi. O, bir natiq kimi, özünün şəxsi, fərdi və təbii istedadı ilə seçilirdi, daim öz üzərində işləyir, dünyada baş verən hadisələrin səbəb və nəticələrini araşdırıb düzgün qərarlar qəbul edirdi. Dərindən bildiyi Azərbaycan dilini – ana dilini sevirdi. Bu sevgi onda dilimizə daimi diqqət yaratmışdı.

H.Ə.Əliyev mürəkkəb tarixi dövrdə, Azərbaycan xalqının bir sıra tələpəli problemlərinin həll olunduğu dövrdə millət, xalq və dövlətçilik prinsiplərinin qorunmasında hamıdan artıq səy göstərirdi, real və dünyəvi metodlarla böyük mücadiləyə qalxmışdı.

A.Ə.Rzai H.Əliyevin natiqlik tarixindəki mövqeyini belə xarakterizə edir: “XX əsrin son otuz ilində dünya şöhrəti qazanmış məşhur siyasi xadim, respublikamızın prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyev dilimizin saflığı, çiçəklənməsi, inkişafı uğrunda əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Dilimizin inkişafına və tərəqqisinə təkan verən silsilə çıxışları ilə onun toxunulmazlığını və qorunmasını tövsiyə edən respublika prezidenti H.Ə.Əliyev dilçilərin və ədəbiyyatçıların qarşısında çox şərəfli vəzifələr qoymuşdur” (10, s. 46).

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, natiqlik sahəsində də Heydər Əliyev məktəbi vardır və nitq mədəniyyətinə yiyələnmək istəyən hər bir şəxs bu məktəbdən bəhrələnməlidir.

Siyasi natiqliyimizin banisi kimi Heydər Əliyevin nitq mədəniyyətinin formalaşmasındakı rolunu bir məqalə ilə işıqlandırmaq fikrindən uzağıq. Məqsədimiz səmimiyyət adlı ünsiyyət vasitəsinin böyük natiqin nitqində yerini müəyyənləşdirməyə cəhd etməkdir. Ulu öndər özü demiş, “bu zəngin dil”, “bu böyük söz ehtiyatına malik Azərbaycan dili” ilə ölkə içi və xarici auditoriyaların fəthi səmimiyyətsiz keçinmir. Bu

səmimilik müxtəlif auditoriyalarda, fərqli nitq üslublarında, ölkə həyatının gərgin və nisbətən gərgin şəraitlərində onun çıxışlarını tərk etməmişdir.

Heydər Əliyev səmimiyyəti xalq dilindən güc alan, analitik təfəkkürə əsaslanan, dilimizin nitq vasitələri ilə cazibədar şəkildə harmoniya təşkil edən, poetik duyğulara söykənən, auditoriyaları inandırmaq gücündə olan bir səmimiyyətdir. Bu səmimiyyət hər şeydən öncə böyük natiqin doğma dilimizə olan münasibətində özünü göstərir. 21 dekabr 1993-cü il tarixdə Fransaya rəsmi səfəri zamanı Parisdə mətbuat konfransında jurnalistin Heydər Əliyevə “Siz rusca danışırırsınız?” sualına verdiyi cavab səmimiyyətin güclü məntiqlə əlaqəsinə misaldır: “Mən axırıncı sualınıza dərhal cavab verəcəyəm, nə üçün rusca danışiram. Bizim doğrudan da, gözəl dilimiz var və mən Azərbaycan dilini sevirəm. Bu, Azərbaycanın dövlət dilidir, ölkədə yalnız Azərbaycan dilində çıxış edir və danışiram. Lakin burada, Fransada əvvəla, görüşdüyüm adamlar arasında, hiss etdiyim kimi, rus dilini bilən çoxlu adam var. Deməli, onlar məndən informasiyanı artıq bilavasitə alırlar, ikincisi, cənab Mitteranın tərcüməçisi ancaq fransız dilindən rus dilinə və rus dilindən fransız dilinə tərcümə edir. Buna görə də mən burada mövcud olan qaydanı pozmaq istəmədim” (8, s. 34).

Heydər Əliyev nitqindəki səmimiyyət müxtəlif nitq üslublarında özünü qabarıq göstərir. Bu səmimiyyət ciddi, rəsmi üslublarda ilıq bahar günəşi təkə parlayır, xalqı səfərbər etməyə, müstəqilliyin möhkəmlənməsi yolunda ciddi addımlar atmağa səsləyir. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zəmanənin görkəmli natiqlərindən olmuşdur. “Yüksək kübarlıq, ziyalılıq etalonu olan Heydər Əliyev həm də bənzərsiz natiq idi. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, böyük mütəfəkkir və alim idi (6, s. 319).

Böyük natiqin çıxışlarındakı fikirlərin sonda reallaşması onu auditoriyaların gözündə ucaldır, insanların öz liderinə səmimi qəlbədən bağlanmasına gətirib çıxarır. Bu səmimiyyət ulu öndərin, onu böyüdü və başa çatdıran xalqına qədirbilənliyidir. Bu qədirbilənlik Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə necə də gözəl səslənir: “Azərbaycan xalqı mənə böyüdü, geniş ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olduğum üçün yol açmış, uzun illər mənə böyük etimad göstərmişdir. Həyatımın ağır dövründə daim Azərbaycan xalqının mənə olan müsbət münasibətini, hörmətini, uzaqda olsam da, duymuşam, hiss etmişəm. Bu təllər heç vaxt qırılmayıb, mənə ağır imtahanlardan, əzab-əziyyətlərdən və hətta təqiblərə məruz qaldığım ağır dövrdən də çıxarmışdır”.

Heydər Əliyev səmimiyyətində ciddi dövlətçilik, milli mənafehlərin qorunmasına yönələn sərt çənarlı bəyanatlar birgə təsadüf edir: “Son illərdə Azərbaycanda baş verən proseslərdə, mətbuat səhifələrində, ayrı-ayrı ictimai-siyasi xadimlərin çıxışlarında belə fikirlər söylənilib ki, əsrlər boyu Azərbaycanın sərvətləri yabançı dövlətlər tərəfindən vəhşicəsinə, insafsızcasına dağıdılıb, Azərbaycan xalqına bu sərvətlərdən heç nə çatmayıb. Yəqin ki, belə hallar olub və bundan sonra biz buna yol verə bilmərik. Məhz buna görə də biz iyun ayının 24-də xarici şirkətlərlə demək olar ki, bağlanmaq ərəfəsində olan müqavilələrin müvəqqəti olaraq dayandırılması qərarını qəbul etdik. Bu heç də o demək deyil ki, biz bu şirkətlərlə müqavilə bağlamaqdan imtina edirik, yaxud bu şirkətlərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsinin qarşısını alırıq. Yox. Sadəcə olaraq biz bu məsələləri daha dərindən araşdırmaq istəyirik”.

H.Əliyev bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. Danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. O, nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən, yerində işlədilən ifadəlilik vasitələri – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. onun nitqini təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi. “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir” deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi. Bu dildə, demək olar ki, hamıdan yaxşı danışdı (1, s. 26).

Heydər Əliyevin səmimiyyətlə yörgülən nitqləri, çıxışları poetik duyğularla doludur. Zəngin dilimiz bu duyğularda özünə yer tapır. Xalq şairi Məmməd Araz ünvanlanan təbrək bir neçə cümlə olsa da, bu səmimi cümlələr zənginlik etibarilə böyük bir çıxışı xatırladır: “Sizi anadan olduğunuzun 60 illiyi münasibətilə səmimi-qəlbədən təbrək edirəm. Qırx ildən çoxdur ki, dərin fəlsəfi lirikanız çağdaş Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirməkdədir. Məmməd Araz istedadının, təfəkkürünün məhsulu olan yüzlərlə şeiriniz milyonların qəlbinə yol taparaq özünə və sizə əbədi yaşamaq hüququ qazandırılıb. Əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, xalqımızın mənəvi təkamülündə, gənclərimizin estetik tərbiyəsi yolunda bundan belə də yorulmadan çalışacaq, qədim və zəngin ənənələri olan milli poeziyamıza yeni töhvələr bəxş edəcəksiniz”.

Səmimiyyət ən ağır dövrlərdə belə ümummilliyin liderin nitqini tərk etmir: “Mən, şübhəsiz, illüziyaya qapılıram və sizi də aldatmaq niyyətində deyiləm ki, bu ağır problemlər qısa müddətdə dərhal həll oluna bilər. Ancaq bir var ki, bu problemlərdən özünü kənara çəkəsən, onları görmək istəməyəsən, o problemləri yaxına buraxmayasan, bir də var ki, bunları görəsən, biləsən, onların vacibliyini dərk edəsən və bu problemlərin həlli üçün çarə tapasan, çıxış yolları axtarasan, tədbirlər görəsən. Mən bildirmək istəyirəm ki, biz bu yolla gedəcəyik və bu problemlərin həll olunması üçün bütün imkanlardan istifadə edəcəyik”.

Bu nitq gəncliyi gələcək çətinliklərə, müstəqilliyin yolunun hamar olmaması qənaətinə gəlməyə

hazırlayır. Çətinlikləri səmimiyyətlə dilinə gətirən böyük nətiq “biz bu yolla gedəcəyik”, “bütün imkanlardan istifadə edəcəyik” kimi qətiyyət bildirən fikir və ifadələrlə pessimist ovqatın gəncliyə sirayət etmək təhlükəsini öz nitqiylə uzaqlaşdırır.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclaslarının birində qanunların hamıya aid olduğunu dilə gətirən ulu öndər çıxışlarında səmimilik ifadə edir. Səmimilik qanunlara riayət olunmasından gedir: “Ona görə yox ki, İbrahim İbrahimov deyir: “Məni heç kəs Məclis üzvlüyündən çıxara bilməz! Hamını çıxara bilirlər. Buradan məni də çıxara bilirlər, sizi də çıxara bilirlər. Məclis istəsə, deməli, çıxarılmalıdır. Bu, məclisin səlahiyyətinə daxildir. Ancaq mən belə hesab edirəm ki, bu məsələləri müzakirəyə qoymağa ehtiyac yoxdur. Çünki bunlar bizim məclisin ab-havasına, ictimai ab-havaya xeyir gətirməz. Biz bir-birimizlə fikir mübadiləsi aparmalıyıq. Əgər istəyirsinizsə, lap fikir mübadiləsi aparaq. Amma zorla, qol gücünə yox”.

Heydər Əliyev nitqindəki “Buradan məni də, sizi də çıxara bilirlər səmimi ifadələri qanunların hamıya aid, dövlətçiliyə söykənməyin hər bir vətəndaşın borcu olduğunu bizlərə öyrədir. Heydər Əliyev səmimiyyəti onu opponentlərinin, müxaliflərin də gözündə ucaldır. Milli Məclisin iclaslarının birində çoxpartiyalılıq normal hal kimi qəbul edərək deyir: “Lakin burada deyilən bir fikirdə müəyyən qədər məntiq var. O da bundan ibarətdir ki, biz çoxpartiyalılıq tərəfdarıyıq. Partiyalar çoxdur, 40 partiya var. Qoy lap 45 olsun”.

Heydər Əliyevin nitqində bir məntiq, rabitə vardı. O, heç bir qeydə baxmadan danışar, faktlar, sübutlar gətirər, dinləyiciləri qaneedəcək şərhlər verərdi. İti yaddaş və güclü hafizəyə malik olan H.Əliyevə dinləyicilər böyük maraqla qulaq asar, onu bütövlükdə anlayar və qəbul edərdilər.

H.Əliyev yüksək nitq mədəniyyətinə sahib idi. O öz səfərbəredici nitqi, danışiq tempi, manerası, jestləri, mimikası və s. ilə auditoriyanı ələ alar, öz ideyalarını dinləyicilərə aşılayardı (1, s. 26).

Böyük nətiq öz səmimiyyəti ilə auditoriyanı çaşqınlıqdan çıxara bilir. Məntiqə söykənən nitqi ilə auditoriyanı inandıra bilir. Zaman isə ulu öndərin çıxışlarındakı öncəgörmələri təsdiq edir: “Ancaq bir həqiqəti bilməlisiniz. Keçən ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil olmuşdur. Bəzi xarici ölkələrin, o cümlədən Türkiyənin də mətbuatında belə yazılar gedir ki, guya Azərbaycan Respublikasının MDB-yə daxil olması onun istiqlalıyyətini əlindən alır. Bu, yanlış fikirdir. Keçmiş Sovetlər İttifaqına daxil olan 15 respublikadan 12-si, o cümlədən Azərbaycan indi MDB-nin üzvüdür. Biz bu birliyə daxil olmaqla nə uduzduq? Heç nə uduzmadıq, amma qazandığımız o oldu ki, biz MDB-yə daxil olanda vaxtilə möhkəm, sıx əlaqələrimiz olan həmin respublikalarla əlaqələri saxlayaraq, həm iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün müəyyən şərait yaradırdıq, həm də Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etmək, Ermənistanın respublikamıza qarşı təcavüzkarlığını həmin dövlətlərə sübut etmək üçün imkanımız olur”.

Bu gün dünyaca məşhur olan natiqlər sırasında məhz Heydər Əliyevin adı ilk yerlərdə çəkilir. Bu, xalqımız, dilimiz üçün böyük bir uğurdur. Ulu öndərin qoyub getdiyi bu yol hər zaman gənc nəsəl tərəfindən dərinləndirilməli və gələcək nəsillərə də ötürülməlidir. Sevindirici haldır ki, artıq ali məktəblərdə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni çərçivəsində Heydər Əliyevin ana dilimizin qorunması ilə bağlı tarixi xidmətləri ilə yanaşı, onun natiqlik sənəti ilə bağlı fəaliyyəti də bu gün geniş şəkildə tədris edilir, onun bu yöndə qoyub getdiyi irs gənclərə təbliğ olunur.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu H.Əliyev elə bir dəryadır ki, ondan nə qədər yazılsa da, yenə də yazılır və yazılmaqdadır. Bu möhtəşəm insanın ömür yolunu hər dəfə vərəqlədikcə, onun ömür yoluna hər dəfə nəzər saldıqca, yeni bir şey kəşf edirsən, yeni bir şey tapırsan. İllər ötdükcə, nəsillər dəyişdikcə bu böyük insan haqqında yeni-yeni yazılar yaranacaq. Zaman və nəsillər dəyişdikcə bu böyük insana baxış bucaqları da dəyişəcək, təzələnəcək. Hər gələn nəsil onu yenidən kəşf edəcək.

Onun həyatı gərgin anlarla doludur. Çox enerjili insan olub. Elə bil, Allah onu xalq üçün yaratmışdı. O, qeyri-adi təlatümlü mənəvi gücə malik, eyni zamanda yüksək ağıl və idrak sahibi olan şəxsiyyətlərdəndir. Onu Allah ən xoş bürc altında dünyaya gətirmişdi. O, əbədi yaşamaq haqqını qazana bilmişdi. Qədim “Oğuznamə” nəsihətlərinin birində deyilir: “Bəzi insanlar sağlığında özləri üçün abidə yaradırlar”. Onu görməyi də Allah bizim Azərbaycan millətinə nəsihət etmişdi. O, zaman-zaman yaddaşlarda yaşarlıq haqqı qazanmışdı.

Bu günlərdə Zərifə Əliyevanın da anadan olmasının il dönümü başa çatır. Zərifə xanımın adını həm də ona görə çəkirəm ki, bu müdrik qadın dünyaya fəsilələrin gözəli yazda göz açmışdı, yazda da dünyasını dəyişdi. Elə bu ovqatla da nurlu, ziyalı qadınlığı ilə bərabər Zərifə xanımı anmamaq onun ruhu qarşısında günah olardı.

Böyük şairimiz Fikrət Qocanın Zərifə xanımın unudulmaz xatirəsinə həsr etdiyi “Sənsiz, günəşsiz qaldı günlər” şeiri yadıma düşdü:

Sən gedəndən bu yerlərdə ətirsizdi güllər,

Sənsiz, günəşsiz qaldı günlər.

Getdin, daha da əziz, müqəddəs oldun.

Zərif xatirə oldun, uzaq səs oldun.

Bu misralarda akademik Z.Əliyevanın həyat fəlsəfəsi düzgün verilib. Zərifə xanımı, sözün əsil

mənasında, onu tanıyanlar, xeyirxahlığını görənlər günəşin bir zərrəsi sayıblar. Günəşin bir zərrəsi olan Zərifə xanımın doğum və ölüm tarixini bir-birindən cəmi bir neçə gün ayırır.

Filosoflardan biri deyib ki, dahilər ilin hansı fəslində, hansı çağında dünyaya gəlirlərsə, elə o vaxt da əbədiyyətə qovuşurlar. Şekspir kimi, Vurğun kimi....

Zərifə xanım! Sən də ömrünün baharında əbədi olaraq dünyaya göz yumdun.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
2. Abbasova S. və b. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Babayev A. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. Bakı, 2001
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001
6. Əsgərov M. Bədii qiraət. Bakı, 1973
7. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003
8. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997
9. Məmmədli Y., Şiriyev F. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
10. Rzai A. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı, 2001
11. Актульные проблемы культуры речи. М., Наука, 1970.
12. Артумов В.А. Культура речи. М., Знание, 1966.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ

Həbib Mirzəyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti

Abstract

The Role of Heydar Aliyev in the Protection of National and Moral Values

A number of our outstanding personalities, thinkers, writers expressed their activities, ideas and thoughts in the spirit of deep respect and reverence for the national and moral values of our people, and these actions themselves became the national wealth of the people. As a vivid example of the above, it is important to pay attention to the activities of the great leader Heydar Aliyev in the direction of protecting, promoting and further developing our national and moral values.

In this regard, we note that Heydar Aliyev, the founder of independent Azerbaijan, the greatest Azerbaijani, the general leader of our people, in all periods of his leadership attached great importance to the national and moral values of our people, had inexhaustible love for them, he showed them unfailing love and turned these values into a proudly waving flag over his head.

The article is devoted to the activities of Heydar Aliyev in the direction of protecting, promoting and further developing our national and moral values, and also talks about the loyalty and devotion of the great leader brought to his people in these processes.

Key words: *Heydar Aliyev, great, leader, Azerbaijan, national-moral values, native language, national culture, religion, traditions.*

Giriş. Hər bir xalqın həyatında onun milli-mənəvi dəyərləri mühüm bir əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu dəyərlər xalqın uzun əsrlər boyu fəaliyyəti nəticəsində təşəkkül tapıb formalaşmış və bugünkü günümüze qədər gəlib çatmışdır. Onlarda xalqın həyat tərzini, dünyaya baxışı, düşüncəsi, məişəti, xarakterik xüsusiyyətləri və s. kimi keyfiyyətlər öz əksini tapır. Həmin keyfiyyətlər həm də mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinin inkişafında, milli mədəniyyət şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərimiz, mütəfəkkirlərimiz, ədiblərimiz də öz fəaliyyətlərini, fikir və düşüncələrini xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə dərin hörmət və ehtiram ruhunda ifadə etmiş və bu yöndəki əməlləri ilə özləri də xalqın milli sərvətinə çevrilmişlər. Deyilənlərin bariz nümunəsi kimi Ulu öndər Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, təbliği və daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində fəaliyyətinə diqqət yetirilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Heydər Əliyev rəhbərlikdə təmsil olduğu bütün zamanlarda həmişə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə böyük önəm vermiş, onlara qarşı tükənməz sevgi duymuş, həmin dəyərləri sanki ucalan bir bayrağa çevirərək hər zaman başı üzərində qürurla dalğalandırmışdır. O öz fəaliyyəti boyu bu dəyərlərin qorunması, milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, adət-ənənələrimizin zənginləşdirilməsi istiqamətində böyük səylər göstərmişdir.

Əsas hissə. Bu nöqtəyi-nəzərdən “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var” [5] – deyən ulu öndər Heydər Əliyev xüsusi təməl prinsiplərinə uyğun olaraq “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik” [5] – düşüncəsini mənəvi və cismani dünyasının əsas prioriteti olaraq həyatının mənasına çevirmişdir. Bu dahi şəxsiyyət gənclərin milli-mənəvi dəyərlərə sevgi ruhunda tərbiyə olunmasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edər, məruzə və çıxışlarında tez-tez vurğulayardı ki, öz tarixini, dilini, milli-mənəvi dəyərlərini bilməyən gənclər əsl vətənpərvər ola bilməz. “...Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorunmalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik” [3]

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev xalqa öz tarixini, doğma ana dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyət və incəsənətini, adət-ənənələrini sevməyi, cani-dildən qorumağı və onları daha da zənginləşdirməyi tövsiyə edirdi. Bu baxımdan daim aktiv fəaliyyət göstərən, atdığı əhəmiyyətli addımlarla bu müqəddəs işə öz töhfəsini verirdi. O xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, “Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz”. [8]. Bu baxımdan ulu öndərimiz vüqarla səsləndirdiyi “Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!” ifadəsi ilə böyük bir həqiqəti ortaya qoyur və bu deyimlə zəngin milli-mənəvi dəyərlərə mənsub bir xalq olduğumuzu qürurla, böyük bir iftixar hissi ilə eyhamlayırdı. Heydər Əliyevin düşüncə nöqtəyi-nəzərindən sanki tərəfimizdən Allahdan bir cənnəti-məkan arzulanıb və həmin istəyin qarşılığında yeri-göyü xəlq edən bu ulu xalqa Azərbaycan adlı bir diyarı – bu gözəl coğrafi məkanı əta edib.

Bu xalqın məhəbbəti məni ərlər içində ər oğlu ər elədi,
Bir evin Heydəriydim, bu dünyaya gələndə,
Bu xalq məni qaldırır bütün zamanlar üçün əsl Heydər elədi.
Azərbaycanım kimi diriyəm, əbədiyəm, möhtəşəməm, canlıyam,
Həmişə fəxr etmişəm – “mən Azərbaycanlıyam!” [10, s. 150]

Bütün varlığı ilə, bütün ruhu ilə Azərbaycana bağlı bir insan kimi Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyalarının təbliği istiqamətində fəaliyyəti sözün əsl mənasında təqdirəlayiqdir. Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun təbirincə desək,

Öyünürdü, öyünür, öz xalqının adıyla,
Öyünürdü bu xalqın böyük istedadıyla.
Onun üçün dünyada ən böyük şərəf idi
Azərbaycanlı olmaq,

Həmişə mərd, mübariz, həmişə canlı olmaq [10, s. 144].

Ulu öndər Azərbaycana bir könüldən min könülə bağlı idi; Azərbaycan onun ruhundaydı, fikri, düşüncəsi, hər bir addımı Odlar yurdunun xoşbəxt gələcəyinə nail olmaq naminə hədəflənmişdi. Böyük coşqu ilə ifadə edirdi ki, “Bizim hamımızın bir vətəni var - bu Azərbaycan dövlətidir. Azərbaycanlı hər yerdə yaşaya bilər, ancaq azərbaycanlılığını, öz dilini, dinini, milli ənənələrini unutmamalıdır. Onun qəlbi daim doğma Azərbaycanla bir vurmalıdır. Təhsil ocaqlarında gənclərimizi xalqımızın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənəvi cəhətdən sağlam və saf insanlar tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır” [2].

Dilə böyük önəm verən ulu öndər 1969-cu ildə hakimiyyətə gələndən az sonra indiki Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasının 50 illik yubiley tədbirində SSRİ hökumətinin iradəsinin ziddinə olaraq Azərbaycan dilində – doğma ana dilində çıxış edir. Bu mühüm bir tədbirdə nitqi ilə xalqa, o cümlədən SSRİ rəhbərliyinə öz mühüm ismarıclarını vermiş olur. Dil mənsub olduğu bir xalqın varlığıdır, xalqı azadlığa, müstəqilliyə daşıyan yolda mühüm təməl daşdır. Bu nüansları aydın duyan ulu öndər ana dilimizin inkişafı, onun tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində mütərəqqi addımlar atır. 1978-ci ildə qəbul olunmuş yeni Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunur. Yenidən hakimiyyətə gəldikdə isə bu istiqamətə sadıqlıq nümayiş etdirərək Azərbaycan dilinə dair bir sıra mühüm sərəncamlar imzalamağa nail olmuşdur. Ulu öndər Azərbaycan dilinə böyük sevgisini həm də öz yüksək natiqlik bacarığı, gözəl nitqi ilə ayanılaşdırırdı.

Heydər Əliyev üçün dil xalqın milli sərvəti olmaqla onun varlığını şərtləndirən ən mühüm amillərdəndir. Azərbaycana rəhbərliyinin hər məqamında bu, ali məqsəd olaraq onu dərinləndirirdi. Dahi şəxsiyyət 2001-ci il oktyabrın 17-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki geniş nitqində demişdir: “Yadımdadır, 1978-ci ildə biz Azərbaycanın Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edəndə, Moskvadan bizim başımıza nə qədər oyunlar açıldı, nə qədər təzyiqlər göstərildi. Ancaq biz bu təzyiqlərə dözdük” [9].

Dilimizə böyük sevgi ilə yanaşan Heydər Əliyev onun taleyi ilə bağlı həmişə nikbin olmuşdur. “Öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik!” – ulu öndərin dil strategiyası, onun dil nəzəriyyəsində prioritet istiqamət belə idi [9]. Çünki o gözəl anlayırdı ki, milli-mənəvi dəyərlərə, bütövlükdə torpağa, vətənə, xalqa olan dərin sevgi də ana dilimizdən keçir. Dil elə bir boğcadır ki, onun ağzını açdıqda xalqın əsrlər boyu yaratdığı bütün mövcudat, bütün dəyərli varlıqlar orada özünə mötəbər bir yer alıb. Şair elə-belə demir ki,

Kim danışa bilirsə Azərbaycan dilində,
Demək, danışa bilər bütün dünya dilində,
bütün cahan dilində.

Bu dil sevgi dilidir, anamızın dilidir, atamızın dilidir [10, s. 148].

Ulu öndərin şifahi xalq yaradıcılıq nümunələrinə, klassiklərimizə olan münasibəti də milli-mənəvi dəyərlərimizə olan mənəvi bağlılığın, böyük sevginin parlaq nümunəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300, Məhəmməd Füzulinin 500, Səməd Vurğunun 90 illik yubiley tədbirlərinin keçirilməsi xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə olan münasibətinin yüksək mənada ifadəsi kimi səslənir. Xalqın bütövlüyünü, dövlət quruculuğunun təməl daşını təmin etmiş olan milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən bu sırada xüsusi imkanlara malik ədəbiyyat da müasir qüdrətli Azərbaycanın inkişaf prinsiplərini təşkil etmişdir. Bu prinsiplər eyni zamanda ümummili liderimiz Heydər Əliyevin idarəçilik sisteminin prioritetlərindəndir. Çünki bu müdrik insan gözəl bilirdi ki, ölkənin inkişafında ən mühüm rolunu onun mənəviyyatı oynayır. Təbii ki, mənəviyyatın formalaşmasında da bədii ədəbiyyat nümunələrinin rolu əvəzsizdir. O həmçinin öz milli-mənəvi dəyərlərinə böyük sevgi duyan, onu əzizləyərək hər zaman uca tutan xalqın hansı dili istədiyini yüksək fəhmlə duyur və bu tərz onda böyük fəxarət hissi doğururdu.

Hər dəfə ucalırdı göyün yeddi qatına

Xalqın adını çəkib “Azərbaycan” deyəndə,
Saf poladdan tökülmüş heykələ bənzəyirdi
Azərbaycan eşqinə vətənə “can!” deyəndə [10, s. 144].

Tariximizin bütün dönəmlərində xalqımız milli-mənəvi dəyərlərinə sadıqlıq göstərmiş, həmin dəyərlər naminə canını belə fəda etməyə hazır olduğunu dəfələrlə isbatlamışdır. 1969-cu il iyulun ayının 14-dən etibarən Azərbaycan SSR-də siyasi hakimiyyətə qədəm qoyan kimi Heydər Əliyev hər cür siyasi və ideoloji qadağalara məhəl qoymayaraq xalqımızın milli oyanışı, milli-mənlik şüurunun baş qaldırılması naminə çarpışmış, bu yöndə bütün zəruri olan məsələləri önə çəkmiş, xalqın mənəvi dirçəlişinə, bütün istiqamətlər üzrə mənəvi yüksəlişinə təkan vermişdir. Elə bu mənada ulu öndər fəlsəfi aspektdə fenomen bir şəxsiyyət kimi xalqın qəlbinə yol tapmış və bütün fəaliyyəti boyu bu xəttə sadıqlıq nümunəsi göstərmişdir. Ulu öndər həyatı əhəmiyyətli bir sıra mühüm addımlar atmışdır ki, bu da xalqımızın milli iftixar hissəsinin daha da gücləndirilməsi, qədim və zəngin tarixinin, qəhrəmanlıqlarla dolu şanlı keçmişinin öyrənilməsi, mənsubluğuna, soy-kökünə dönüşünün təmin edilməsi, zənginliyi və əsrarəngizliyi ilə könülləri fəth edən ədəbi-bədii irsinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin, adət-ənənələrinin dərinədən mənimsədilərək inkişaf etdirilməsi yolunda təqdirəlayiqdir.

“Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam!” – aforizminin məğzinə uyğun olaraq ümummili liderimiz bütün fəaliyyəti boyu milli-mənəvi, əxlaqi, mədəni və dini dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin qoruyucusu kimi əsl fədakarlıq nümunəsi göstərirdi. Hələ sovet dönəmində Azərbaycanın siyasi hakimiyyətində rəhbər vəzifədə təmsil olunarkən ölkəmizin bütün guşələrində tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması haqqında sərəncam imzaladı ki, burada da məqsəd qədim və zəngin tariximizin nişanəsi, ulu əcdadlarımızın yadigarı kimi tarixi abidələrimizin, müxtəlif növ eksponatların mühafizə edilib gələcək nəsillərə çatdırılmasından ibarət idi. Eyni zamanda Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin, bu sırada folklorumuzun daha dərinədən araşdırılması, qədimliyi ilə diqqət çəkən ozan sənətinin inkişafının təmin edilməsi, milli ruhu özündə yaşadan xalq mərasimlərimizin təbliği istiqamətində ciddi addımlar atıldı.

Xalqın təkidli tələbi ilə 1993-cü ildə yenidən siyasi rəhbərliyə qayıdan ulu öndər dövlətçiliklə yanaşı, mədəni quruculuq, milli-mənəvi və milli-tarixi yaddaşın bərpası prosesinə əzmlə başlamış oldu. Sovetlər zamanında yasaqlanan, xüsusi qadağalarla müşayiət olunan xalqın təfəkküründə özünə yurd-yuva salmış milli və dini yönümlü bayramlar, adət-ənənələr, el şənlikləri və mərasimləri xalqa geri qaytarıldı. Müstəqilliyimiz dövründə artıq xüsusi bir coşqu ilə hər il qeyd olunan əziz və müqəddəs bayramlarımızdan olmaqla milli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən Novruzda Heydər Əliyev əhali ilə birgə el şənliklərinə qatılır və bu sevinc doğuran bayram mərasimlərindən xüsusi zövq alırdı. Ulu öndər ortaq dəyərlər kimi ümumtürk mədəniyyəti və mənəviyyətinin mənimsənilməsi, təbliğ edilərək gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində müstəsna xidmətlərilə də diqqət çəkir. Buna nümunə olaraq Ulu öndərin 1995-ci ildə ortaq türk abidəsi sayılan qırğızların “Manas” eposunun 1000 illik yubiley tədbirində iştirakını və dərin məzmunlu çıxışını qeyd etməyimiz fikirlərimizin təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu həm də Heydər Əliyevin müdrikliliyi özündə ehtiva edən dahi bir insan olduğunun, bütün türk dünyası üçün əvəzedilməz bir şəxsiyyət olduğunun böyük anlamda təsdiqidir.

“Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ən əsası bizim müqəddəs kitabımız Qurani-Şərifdə öz əksini tapıbdir” [7] fikrinə uyğun olaraq Heydər Əliyev artıq həm bəşəri, həm də milli-mənəvi dəyərlərimizin ifadəsi kimi islamıyyətlə əlaqəli dini mərasim və ayinlərin də layiqli şəkildə təşkil edilməsi məqsədilə bütün zəruri imkanlarını səfərbər etmişdi. Səudiyyə Ərəbistanına rəsmi səfəri çərçivəsində 1994-cü ildə Heydər Əliyev tərəfindən müqəddəs Kəbənin ziyarət edilməsi, Mir Mövsüm Ağa ziyarətgahının ziyarəti zamanı din nümayəndələri ilə görüşüb onlarla xoş bir ünsiyyətin yaradılması, Bibiheybət məscid-kompleksinin yenidən qurulması ilə əlaqədar düzənlənən mərasimə qatılaraq bu işə xüsusi xeyir-dua verilməsi ulu öndərimizin islami dəyərlərə, dini-əxlaqi keyfiyyətlərə olan münasibətinin, Allaha və peyğəmbərə böyük sevgi duyan imanlı bir şəxsiyyət olmasının yüksək mənada göstəricisidir..

Nəticə və elmi yenilik. “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik” [4] fikrini təkrar-təkrar səsləndirməklə, ulu öndərimiz bu dəyərləri önə çəkmiş, onlara hər zaman diqqət yetirilməsinin vacibliyini döndə-döndə vurğulamışdır. Bu baxımdan qeyd edək ki, Heydər Əliyevin işıqlı ideyaları bu gün də inamla yaşamaqda və qərar tutduğu yolla irəliləyərək doğru uğurla addımlamaqdadır. Bugünkü qloballaşan dünyamızda milli-mənəvi dəyərlərimizin təhlükəli həddə olduğu bir zamanda bu ideyaların nurundan daha geniş və əhatəli bəhrələnməliyik. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə bağlı Heydər Əliyevin 13 avqust 2001-ci il tarixli “Milli-mənəvi dəyərlərin pozulması xalqımıza qarşı bağışlanmaz xəyanətdir” [6] bəyanatı problemin həlli yönündə göstərilən mövcud münasibətin cizgilərini aydın çəkir ki, bu da məsələyə həm də müdrik bir el ağsaqqalı kimi doğru-düzgün yanaşmasının ifadəsidir.

Ulu öndər gələcək nəsillərə ötürmək üçün milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşatmağın vacibliyini təkrar-təkrar vurğulamış, həyatı əhəmiyyətli məsələ kimi bunları hər zaman diqqətdə saxlamağın önəmli olduğunu

dilə gətirmiş və “bunlarsız millət yoxdur” düşüncəsinin dərk edilməsini zərurət kimi irəli sürmüşdür. Bu nüanslara xüsusi diqqət yetirmiş, onları əzmlə, xüsusi bir şövqlə qoruyub saxlamış xalq isə həmişə azadlığına yol açmış, istiqlalına qovuşmuş, müstəqillik yolunda inamla addımlayaraq öz xoşbəxtliyinə nail olmuşdur. “...Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” [1] düşüncəsi ilə Heydər Əliyev azərbaycançılıq məfkurəsini milli ideologiya kimi təqdim edir, milli-mənəvi dəyərləri yalnız milli baxımdan deyil, həm də siyasi baxımdan varlığımızın – dövlətçiliyimizin rəmzi mənada ifadəsi kimi dəyərləndirirdi. Mənsub olduğu bir xalqın milli-mənəvi, tarixi-mədəni irsinə sonsuz məhəbbət duyan ulu öndərimiz görkəmli ictimai-siyasi xadim kimi, müdrik bir insan tək gözəl anlayırdı ki, milli ideologiyayı özündə formalaşdıran bir xalqın inkişafı, onun yüksəlişi labüd bir prosesdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alışova N. illi mənəvi dəyərlərin təbliğində kitabxanaların rolu. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitab- xanası. Bakı, 2011, 85 s.
2. Baxşəliyev R. Milli-mənəvidəyərlər xalqın ən qiymətli sərvətidir. “Azərbaycan” qəzeti. 11 avqust 2019. s. 1; 5.
3. Ələkbərov Əvəz. Heydər Əliyev: milli-mənəvi dəyərlərimiz və iqtisadiyyatımız. “Xalq qəzeti”, 12 dekabr 2017-ci il. VIEWS: 4133.
4. Xudiyev Nizami. Heydər Əliyev və multikulturalizmin Azərbaycan modeli. “Yeni Azərbaycan” qəzeti. 23 aprel 2016-cı il. s. 5
5. Hüseyinov Sakit. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz. “Xalq qəzeti”, 9 dekabr 2009-cu il, səh. 4.
6. Mustafa Kamal. Milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi qorumalıyıq. Ümummilli liderin ideyaları bu gün də yaşayır və həyata keçirilir. “Respublika”qəzeti, 13 avqust 2021-ci il.
7. Paşazadə Tahir. Heydər Əliyev və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 28 fevral 2018, 30 s.
8. Səfərli A. Milli-mənəvi dəyərlərimiz çağdaş qloballaşma şəraitində. “525-ci qəzet”. 9 oktyabr 2019. s. 22.
9. Şəmsizadə N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. “Xalq qəzeti”, 31 oktyabr 2013-cü il.
10. Zəlimxan Yaqub. Əsərləri. 13 cildə, XI c. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 376 s.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ANA DİLİMİZ

İradə Kərimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The article begins with one of the phrases of National leader Heydar Aliyev about his native language:

The article shows that as a result of great love and unparalleled care of our national leader Heydar Aliyev for our native language, today our native language is one of the most developed and richest languages in the world.

The article quotes the Decrees of the great leader Heydar Aliyev of June 18 and August 9, 2001, January 2, 2003.

The great leader Heydar Aliyev, who knew his native language deeply, was well acquainted with the rich vocabulary of this language and used it effectively, advised every citizen of Azerbaijan to know his native language perfectly.

The irreplaceable merits of national leader Heydar Aliyev in obtaining the status of the state language and the development of our native language are noted. The great leader Heydar Aliyev, who loved his native Azerbaijani language with infinite love and treated it with respect, became an example for everyone.

Key words: *National leader, Heydar Aliyev, Decrees, native language, Azerbaijani language, language norms.*

Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır. HEYDƏR ƏLİYEV

Hər bir xalqın, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdən biri və əsas təminatçısı dildir. Dünyanın ən zəngin milli dillərindən olan Azərbaycan dili özünəməxsus gözəlliyi ilə, zəngin söz ehtiyatı ilə fərqlənir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin ana dilimizə olan hədsiz sevgisi və misilsiz qayğısı nəticəsində bu gün ana dilimiz dünyanın ən inkişaf etmiş, zəngin dillərindən biridir.

Həyatın hər sahəsində olduğu kimi, ana dilimizə - doğma Azərbaycan dilimizə həmişə layiqincə diqqət yetirib xüsusi qayğı göstərən, bu yolda misilsiz tarixi uğurlar qazanan "Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm..." deyən Ümummilli lider Heydər Əliyev hər bir azərbaycanlının, Azərbaycan vətəndaşının, xüsusilə də gənc nəslin ana dilini mükəmməl mənimsəməsi məsələsinə ciddi fikir verirdi. O, respublikamızın və xarici ölkələrin ali məktəblərinə qəbul olmuş tələbələrə görüşdə demişdi: "Arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini –dövlət dilini yaxşı bilsin. Xarici dil bilmək, əlbəttə ki, lazımdır, vacibdir. Arzu edirəm ki, onlar ingilis dilini də, rus dilini də, fransız dilini də, alman, türk, ərəb, fars dillərini, hətta Çin dilini də bilsinlər. Gənclərimiz nə qədər çox dil bilsələr, bir o qədər zəngin dünyagörüşünə malik olacaqlar. Bu, müasir dünyanın tələbləridir. Amma ən əsası ondan ibarətdir ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini mükəmməl bilməlidir" (4, s. 1).

Ana dilini bilməyən, ana dilində düşünmə bilməyən, ana dilində danışa bilməyən, ana dilində yazma bilməyən bir insan, yox, insan deməyəkdir (çünki insan belə bir addım atmaz), bir adam başqa dili necə öyrənmə bilər, buna onun haqqı varmı? Ana dilinə biganə olanlar öz anasına və Ana Vətəninə də biganədirlər yəqin...

Ulu Öndərin: "Amma ən əsası ondan ibarətdir ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini mükəmməl bilməlidir" tövsiyəsi mənə Azərbaycan ədəbiyyatı və poeziyasının görkəmli şairi Tofiq Bayramın "Ana dilim" şeirini xatırlatdı və həmin şeirdən bir neşə bəndi təqdim edirəm:

Yüz dili öyrənsən, alqışlayıram,

Hər dili üzüyə bir qaş sayıram.

Güllədən kəsərli söz tuşlayıram

Öz ana dilini bilməyənlərə...

Mən qədim "Qarabağ şikəstəsi"yəm,

Üzeyir nəfəsli gül dəstəsiyəm.

Vaqifin, Vurğunun nifrət səsiyəm –

Öz ana dilini bilməyənlərə!
Yüz dili öyrənsən, alqışlayıram,
Hər dili üzüyə bir qaş sayıram.
Güllədən kəsərli söz tuşlayıram
Öz ana dilini bilməyənlərə (4, s. 184).

Dil bütün dəyərləri milli, ənənəvi, dini, dünyəvi və bir sıra başqa dəyərləri özündə, ruhunda qoruyub saxlayır və nəsildən-nəslə ötürür. Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən də elə onun dilidir və hər bir xalqın dili onun millətinin formalaşmasında vacib olan amillərdən biridir. Çünki xalqın keçdiyi tarixi yol, onun mədəni səviyyəsi, ilk növbədə, onun dilində öz əksini tapır və hər bir xalqın mövcudluğu onun dili ilə ölçülür. Onu qorumaq, yaşatmaq, əslində xalqın özünün yaşaması, özünü təsdiq etməsidir. Xalqların, millətlərin keçdiyi yol, onların mədəni səviyyəsi ilk növbədə, əlbəttə ki, onun ana dilində öz əksini tapır.

Dilin hər bir millətin maddi və mənəvi irsini qoruyan və inkişaf etdirən ən mühüm və güclü ünsiyyət vasitəsi olduğu hamımıza yaxşı məlumdur. Millətin dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Çünki dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövlət qurmaq və qorumaq qüdrətinin, dilin zənginliyinin sübutudur. Bu mənada dilin dövlət statusu qazanması həqiqətən qürur gətirən tarixi hadisədir və qürurla deməliyik ki, Azərbaycan dili bu tarixi hadisəni yaşamışdır.

Ana dilimizi – Azərbaycan ədəbi və xalq danışığı dilini dərindən bilən, bu dilin zəngin lüğət tərkibinə dərindən bələd olan və qrammatik imkanlarından səmərəli istifadə edən Ulu öndər Heydər Əliyev hələ 1969-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin (O vaxt universitetimiz Qırmızı Əmək Bayraqlı Azərbaycan Dövlət Universiteti adlanırdı) 50 illiyinə həsr olunmuş yubiley toplantısında və yüksək dövlət səviyyəsində aparılan başqa müşavirələrdə doğma ana dilimizdə – Azərbaycan dilimizdə danışmaqdan qətiyyətlə çəkinmirdi. Ulu öndər ana dilində parlaq çıxışlar edərək, özünə böyük hörmət və məhəbbət qazanmışdır.

Ümummilli liderin ana dilində öz nitqi ilə qazandığı bu böyük hörmət və məhəbbət, eyni zamanda, Azərbaycan dilimizə olan hörmət və məhəbbətdir. Həmin dövrdə belə bir addım, həqiqətən, böyük cəsarət idi, millilik idi. 25 ildən sonra, BDU-nun 75 illiyinə həsr edilmiş iclasda müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi söylədiyi nitqi xatırlatmağı özümə borc bilirəm. O demişdi ki, xatirimdədir, universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən, şübhəsiz ki, ana dilimdə, Azərbaycan dilində danışdım. Bu, böyük sensasiya kimi qarşılandı. Nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri, Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri məni bu hadisə münasibəti ilə təbrik etdilər. Məmnətdarlıqlarını bildirdilər. Dilini sevmək, milli ruhla yaşayan insanlar doğrudan da bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər.

1978-ci ildə SSRİ-nin Konstitusiyası hazırlanarkən Respublikanın rəhbəri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Konstitusiyaya Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə xüsusi maddə salındı və Konstitusiyada, Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir – maddəsi təsdiq olundu.

Ana dilimizə həmişə xüsusi diqqətlə yanaşan, dilimizin hərtərəfli inkişafında, onun saflığının qorunmasında, işlək dilə çevrilməsində, Azərbaycan ədəbi dil normalarına riayət edilməsində və beynəlxalq münasibətlər sistemində yol tapmasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin əvəzedilməz xidmətləri olub: 2001-ci il iyunun 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” və 2001-ci il avqustun 9-da “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərmanlar, daha sonra 2002-ci il sentyabr ayının 30-da “Dövlət dili haqqında” qanunun qəbul edilməsi, 2003-cü il yanvarın 2-də isə “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Fərmanın imzalanması dahi Öndərimizin dilimizə, milli dəyərlərimizə göstərdiyi qayğının, ehtiramın həssas münasibətin əsl sübutu idi. Bununla da Azərbaycan dili – ana dilimiz özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu. Ana dilimizin şərəfinə ölkəmizin böyük şəhərlərindən birində abidə ucaldıldı. Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dili Ümummilli lider H.Əliyevin əvəzsiz xidmətləri sayəsində xalqın milli mənəvi sərvətinə çevrilərək kamillik zirvəsini yaşamaqdadır.

Görkəmli Dövlət Xadimi Heydər Əliyevin ana dilinin, Azərbaycan xalqının milli dilinin siyasi hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində atdığı addımlardan biri də 2001-ci il iyunun 18-də imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanıdır. Fərmanda dilimizin əldə etdiyi uğurlarla yanaşı, dövlət dili sahəsində yaranmış problemlər geniş təhlil edilmiş, problemlərin həlli yolları göstərilmişdir. Həmin Fərmanla ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha səmərəli şəkildə nəzarət etmək məqsədi ilə Dövlət Dil Komissiyası yaradıldı.

Ömrü boyu Azərbaycan dilinin ən böyük müdafiəçisi olan Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanında deyilir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edərsə də onun

tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir” (1, s. 1).

Qeyd etmək vacibdir ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin bu Fərmanı dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin 500, “Dədə Qorqud” eposunun 1300 illiyinin dünya miqyasında təntənə ilə qeyd edilməsi, Azərbaycan dilinə dövlət qayğısının, Heydər Əliyev sevgisinin əyani təsdiqidir. Doğma ana dilinin qədim tarixi köklərinə dərin bələd olan Dahi Dövlət Xadiminin bütün dünya azərbaycanlılarına milli sərvətidir.

Dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin xidmətlərini, ana dilini yaşatmasını və yüksəklərə qaldırmasını yüksək qiymətləndirən Ümummilli lider “Məhəmməd Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini, ana dilini yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir” deyirdi.

Fərmanda Ulu öndər, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcı əməl edilməməsini xüsusilə qeyd etmiş, dövlət dili sahəsində yaranmış problemləri də geniş təhlil etmiş və həmin problemlərin həlli yolları göstərmişdir: “Ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcı əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə edilir. Əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycanlılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfəətli psixoloji təsir göstərir...” (1, s. 1).

Ümummilli liderin 2001-ci il avqustun 9-da “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Fərmanı Azərbaycan dilinə, onun inkişafına dövlət qayğısının ən parlaq nümunəsidir. Fərmanda qeyd edilir ki “On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram: Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin” (2, s. 1).

2002-ci il 30 sentyabr “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Qanununda müstəqil Azərbaycan dövlətinin ana dilinə hərtərəfli qayğısının təəcəssümünü özündə əks etdirən, dövlət dilinin işlənməsi, inkişafı, saflığının qorunması, Azərbaycan ədəbi dilimizin normalarına əməl edilməsi, ölkəmizdə dilçilik elminin nəzəri və tətbiqi sahələrinin inkişafı üçün lazımcı şəraitin yaradılması və s. məsələlər nəzərdə tutulub.

Qanunda deyilir: “Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır” (3, s. 1).

Həmin Qanunda Ulu öndərimiz Azərbaycan ana dilimizin ədəbi dil normalarına düzgün riayət edilməsini tövsiyə edir: “Dövlət dilinin normaları özündə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını ehtiva edir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) təsdiq edir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər bu normalara əməl etməlidirlər” (3, s. 1).

“Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanunun tətbiqini təmin etmək məqsədilə 2003-cü il yanvarın 2-də Ulu öndər Heydər Əliyev fərman imzaladı və bu fərman ölkə daxilində milli dil siyasətini qanuni şəkildə hərtərəfli həyata keçirməyə imkan verən ən mühüm sənəd oldu.

Bu Qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünümüdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi istiqamətində daha bir addım oldu. Bu sənəd Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqımıza və onun dilinə tükənməz məhəbbətinin, qayğısının parlaq nümunəsidir.

Hazırda bu ənənələri Respublikamızın Prezidenti Cənab İlham Əliyev uğurla davam etdirməkdədir. Dövlət Başçımızın “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 2004-

cü il 12 yanvar tarixli Sərəncamı və bu istiqamətdə görülən digər işlər dilimizin inkişafına böyük qayğının təzahürüdür.

Ulu öndər Heydər Əliyev ana dilimizi ən qiymətli miras kimi qoruyub və onun uğrunda mübarizə aparıb. Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Ana dili” şeiri də dilimizin sabahını düşünən görkəmli şairin vətəndaş etirazı idi:

Dil açanda ilk dəfə ana söyləyərik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.
Bu dil, - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil, - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil, - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil, - əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək. ... (4, s. 8).

Tarix göstərir ki, dövlət qayğısı olmayan dil inkişaf edə bilmir. Hər bir milli dəyər, xüsusən də, ana dili dövlət və rəhbərlik qayğısı olmadan ali məqamlarda təmsil olunmaqdan məhrum olur. Milli dəyərlərimizə himayədarlıq edən Ulu öndər hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən ana dilimizə layiq olduğu statusun verilməsinə nail oldu.

Xalqımızın milli sərvəti olan ana dilimizin inkişafına yönəlmiş qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi Ulu öndər Heydər Əliyevin böyük tarixi xidmətlərindəndir.

Ana dilimizin, dövlət dilimizin inkişafı yolunda əvəzounmaz xidmətlər göstərmiş dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev həm də ana dilimizi sevmək, onu mükəmməl bilmək və yaşatmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etmək məsuliyyətini də bir vəzifə kimi müəyyənləşdirərək əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Azərbaycanın dahi şəxsiyyəti Heydər Əliyev ana dilimizi ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatdırdı. Ana dilimizin zəngin söz ehtiyatını – lüğət tərkibini bütün incəlikləri ilə bilən və ondan çox düzgün istifadə edən Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilində mükəmməl danışan gözəl natiq idi.

Ana dilimizin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasəti ilə bağlıdır. Onun ana dilimizin inkişafı və zənginləşməsi istiqamətindəki fəaliyyəti misilsizdir.

Respublikamızın dövlət dilinə, ana dilimizə, doğma Azərbaycan dilinə həqiqi övlad, əsl vətəndaş münasibəti, dilimizi layiqincə qorumaq, onu daim inkişaf etdirmək Dahi Dövlət Xadimi Heydər Əliyev siyasətinin strateji xəttidir.

Bu gün Respublikamızın Prezidenti Cənab İlham Əliyev dövlət siyasətinin bütün sahələrində olduğu kimi, dil siyasətində də Ümummilli lider Heydər Əliyevin strateji xəttini uğurla davam etdirir.

Dahi Dövlət Xadimi Heydər Əliyevin doğma ana dilinə olan sonsuz sevgisi, onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər, verdiyi Sərəncam və Fərmanlar Azərbaycan dilini mənəvi varlıq kimi sevməyi, zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi, onu mükəmməl bilməyi, saflığını qorumağı, ədəbi dil normalarına düzgün riayət etməyi, dilimizin qayğısına qalmağı, onunla fəxr etməyi, bu dildə mükəmməl danışmağı ilə ölkəmizdə və xaricdə yaşayan bütün azərbaycanlılara və Azərbaycan vətəndaşlarına örnək oldu.

Ana dilimizin məsuliyyəti çox böyükdür. Bu məsuliyyət ana dilimizi mükəmməl bilməkdən ibarətdir, bu məsuliyyət ana dilimizdə savadlı, gözəl və məntiqi danışb onu düzgün təqdim etməkdən ibarətdir, bu məsuliyyət ana dilimizdə danışa bilməyənləri doğma dilimizə layiq olduğu qiyməti verib mükəmməl danışmağa dəvət etməkdən ibarətdir, bu məsuliyyət Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin bütün azərbaycanlılara tövsiyə etdiyi mükəmməl sözüne sadıq olub ona bir azərbaycanlı və Azərbaycan vətəndaşı kimi ürəkdən əməl etməkdən ibarətdir.

Bu gün müstəqil dövlətimizin müstəqil vətəndaşları öz ana dili ilə fəxr edir və Azərbaycan dilini ürəkdən sevirlər. Çünki bu dil Ümummilli lider Heydər Əliyevin uğrunda mübarizə apardığı, ən qiymətli miras qoyduğu Ana Vətən dilidir, çünki bu dil bizə dil açmağı öyrədən anamızın dilidir, çünki bu dil dünyanı sülhə səsləyən sülh dilidir, çünki bu dil Azərbaycanımızın Rəsmi Dövlət Dilidir, çünki bu dil bizim doğma Azərbaycan dilidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 19 iyun 2001.
2. Heydər Əliyev. “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 9 avqust 2001.
3. Heydər Əliyev. “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Qanunu. Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 2 yanvar, 2003.

4. Heydər Əliyevin respublikamızın və xarici ölkələrin ali məktəblərinə qəbul olunmuş tələbələrlə görüşü, “Azərbaycan” qəzeti, 31 avqust 1997.
5. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild. “Ana dili” şeiri. Bakı: Öndər, 2004. 328 s.
6. Tofiq Bayram. Seçilmiş əsərləri – Ana dilim şeiri. Bakı: Lider, 2005, 325 s.

HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN
QURUCUSU KİMİ

Ramil Bayramov*

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Heydar Aliyev as a Founder of Cultural Relations Between Independent Turkic States

The article talks about the historical services of Heydar Aliyev to the establishment and strengthening of cultural relations between the independent Turkish states. It is shown that Heydar Aliyev gave more priority to moral and cultural issues in his statehood activities, and considered cultural and moral qualities as the basis of the unity of the people and ethnic group. Therefore, he took into account the important role of language, literature, culture, and traditions in strengthening relations between Turkic-speaking states and Turkic peoples in general, and paid special attention to issues related to language, literature, and culture. Also, Heydar Aliyev's speeches at the anniversaries of individual personalities and at the summit meetings of independent Turkish heads of state are reviewed. The Great Leader is praised as a leader who formed and developed relations with the independent Turkish states.

Key words: *Heydar Aliyev, Turkish peoples, independent Turkish states, historical service.*

“Tariximizin, kökümüzün, dilimizin, mənəvi və əxlaqi dəyərlərimizin eyniliyi bizi həmişə yaxınlaşdırmış, doğmalaşdırmış, birləşdirmişdir” (H.Əliyev)

Türk xalqlarının tarixində elə şəxsiyyətlər olmuşdur ki, onlar türk dünyasının birliyinə, bütövlüyünə can atmış, həyatlarını bu uğurda qurban verməyə belə hazır olmuşlar. Həmçinin belə birliyin mövcudluğu üçün müəyyən ideyalar irəli sürmüşlər: Məsələn İsmayıl bəy Qasıralı hələ XIX əsrin sonlarında “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasını səsləndirərək, türk xalqlarının birliyi istiqamətində tarixi addımlar atmış, Əli bəy Hüseynzadə XX əsrin əvvəllərində “türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq” məfkurəsi ilə çıxış edərək “turançılıq” ideyasını türk xalqlarının birlik şüarına çevirmişdir. Tarixi köklərimizi dərindən bilən və milli ideyaları əldə rəhbər tutan Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev isə XX əsrin ikinci yarısında siyasi arenaya daxil olmaqla maksimum dərəcədə mövcud şəraitə uyğun şəkildə bu ideyaların reallaşması istiqamətində mühüm işlər gördü. Belə ki, 1969-cu ildə ilk dəfə ölkəmizə rəhbərlik edən Heydər Əliyev məlum fəaliyyətə elə həmin il BDU-nun 50 illik yubileyində (yüksək kürsülərdə ana dilində danışmağın yasaq edilməsinə baxmayaraq) o öz məruzəsini Azərbaycan dilində – doğma Ana dilində təqdim etməklə başladı. Bundan sonra isə proses daha da yüksələn xətlə davam etdi: 1978-ci ildə SSRİ konstitusiyasının 73-cü maddəsində Azərbaycan dilinin də dövlət dili kimi təsbit edilməsi böyük hadisə kimi tarixin yaddaşına köçdü. Təbii ki, Sovetlər birliyində belə milli məsələlərin həyata keçməsi heç də asanlıqla baş tutmurdu. Yəni bu cür mütərəqqi işlər Ulu Öndərimizin gərgin fəaliyyət və mübarizəsi sayəsində reallaşdı.

Heydər Əliyevin çıxışlarını dinləyərək belə qənaətə gəlirik ki, o, dövlətçilik fəaliyyətində mənəvi və mədəni məsələlərə daha çox üstünlük verir, mədəni və mənəvi keyfiyyətləri xalqın və etnosun birliyinin əsası hesab edirdi. Ona görə də türkdilli dövlətlərin, ümumilikdə türk xalqları arasında əlaqələrin möhkəmlənməsində dilin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin, adət-ənənələrin mühüm rolunu nəzərə alır və dillə, ədəbiyyatla, mədəniyyətlə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirirdi: şair-yazıçıların yubileylərinin keçirilməsi, dilə aid yazılan kitabların müəlliflərinə dövlət mükafatlarının verilməsi, sənət adamlarına diqqətin artırılması və s. Ulu Öndərin qarşısında duran ən ümdə məsələ idi.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda milli-ideoloji düşüncənin formalaşmasında, mənəvi dəyərlərimizin və dərin tarixi köklərimizin tədqiqi və təbliği işinə hələ sovet dövrünün ən mürəkkəb illərində xüsusi diqqət ayıran Heydər Əliyev 1969-cu ildə hakimiyyətə gələndən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, filologiyanın, o cümlədən türkoloji düşüncənin inkişafında ciddi irəliləyişlər xüsusilə diqqət çəkir. Belə mühüm addımlara Bakı Dövlət Universitetində Türkologiya kafedrasının, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, TÜRKSOY-un, Türk Yazarlar Birliyinin yaradılmasını aid etmək olar. Həmçinin dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileylərinin UNESCO səviyyəsində keçirilməsi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Ümummilli Lider 1995-ci ilin avqustunda Qazaxıstanda Abay Kunanbayevin yüz əlli, Qırğızıstanda isə “Manas”ın min, Əmir Teymurun altı yüz altmış illik yubileylərində iştirak etmişdi. Türk dünyasının böyük və

* Azərbaycan Dillər Universitetinin elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı

tanınmış ədəbiyyat xadimlərindən olan Çingiz Aytmatov və Oljas Suleymenovun yaradıcılıqlarını izləmiş, onlarla dəfələrlə görüşmüş və xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdir.

M.Füzulinin 500 illik yubileyi ilə əlaqədar yaradılmış Dövlət Komissiyasının 1994-cü il 01 avqustunda keçirilən iclasında Heydər Əliyevin nitqi xüsusi diqqət çəkir: “İndi iqtisadi vəziyyət, yaşayışımız, bir sözlə, həyat nə qədər çətin olsa da, biz M.Füzulinin yubileyini yüksək səviyyədə keçirməliyik. ...Həyatımızın bu keçid dövründə, ağır dövründə, mənəviyyatımızın, mədəniyyətimizin müəyyən dərəcədə sıxıntı keçirdiyi dövrdə belə bir yubileyin təşkili həyatımızı, bəlkə də, zənginləşdirəcəkdir. Biz daim çalışmalıyıq ki, Azərbaycan xalqını dünyaya daha yaxından tanıdaq. Bilsinlər ki, xalqımızın çoxəsrlik, zəngin tarixi, mədəniyyəti var. Bilsinlər ki, Azərbaycanın bugünkü mədəniyyəti dahi şəxsiyyətlərimizin yaradıcılığı və əsrlərdən-əslərə keçən mədəniyyətimizə, elmimizə, mənəviyyatımıza əsaslanır” (2, s. 4-5). Ulu Öndərin belə fikirlər səsləndirməkdə əsas məqsədlərindən biri Azərbaycan xalqının dərini və zəngin tarixi köklərə malik olduğunu inkar edən düşmənlər qüvvələri susdurmaqdan ibarət idi.

Həmçinin Heydər Əliyevin Türkiyənin Bilkənd Universitetində keçirilən Füzulinin yubiley tədbirindəki (1 noyabr 1994) çıxışında da türk dünyasının mənəvi-siyasi birliyi məsələsi müasir dövrün reallıqları prizmasından əks olunur: “Xalqlarımız çoxəsrlik tarixi ərzində böyük sınaqlardan keçmiş, böyük çətinliklərlə rastlaşmış, özlərinin milliliyini, mənəviyyatını, dilini, dinini yaşatmış, saxlamış və bugünkü xoşbəxt günlərə gətirib çıxarmışlar. Bizim xalqlarımız dünya sivilizasiyasını elm, mədəniyyət sahəsində dəyərli əsərlərlə zənginləşdirmişlər. Bu sırada, xalqlarımızın böyük şəxsiyyətləri sırasında M.Füzulinin xüsusi yeri var” (2, s. 7). Daha sonra Böyük Millət Məclisindəki Füzulinin yubiley tədbirində çıxış edən Ümummilli Lider özünün növbəti tarixi fikirlərindən birini səsləndirmişdir: “Füzuli keçmişdə də türkləri birləşdirən bir şəxsiyyət olub. Amma indi, türk dünyası XX əsrdə parçalanmış olduğu bir halda, türk dünyasına mənsub ölkələrin, demək olar ki, tam əksəriyyəti (bir Türkiyədən savayı) onların həyatına, tarixinə, adət-ənənələrinə uyğun olmayan rejimlər içərisində yaşayan vaxtda Füzuli bizi yaşadı, bu günlərə gətiribdir. Bu gün biz həm Azərbaycanda, həm Füzulinin doğulduğu yerdə – Kərbəlada, Bağdadda, həm Ankarada, Türkiyədə Füzulinin 500 illiyini qeyd edərkən artıq keçmişdəki kimi parçalanmış vəziyyətdə deyilik. İndi böyük Türkiyə Cümhuriyyətinin yanında digər türk cümhuriyyətləri də vardır” (2, s. 7-8).

Nəhayət, 8 noyabr 1996-cı ildə Respublika Sarayında Füzulinin beş yüz illik yubileyi keçirildi. Həmin tədbirdə Ulu Öndər belə deyirdi: “... M.Füzuli Azərbaycan xalqının böyük şairi, alimi, filosofu olaraq eyni zamanda bütün türkdilli, türksoylu xalqlara, bütün türk, İslam dünyasına mənsubdur” (2, s. 11). Göründüyü kimi, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Ulu Öndərin mənəvi-mədəni irsimizin qorunması və təbliği sahəsində ən mühüm addımlardan biri o oldu ki, ortaq dəyərlərə ortaq miras kimi yanaşılməyə başlandı. Ulu Öndərin qeyd etdiyimiz çıxışlarında sanki türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin qurulması proqramını görürük.

Ulu öndərimiz türk dövlət başçılarının zirvə toplantılarının əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: “Şübhəsiz ki, zirvə toplantısı bizim xalqımızın, müstəqil ölkələrimizin bu günü və gələcəyi üçün əhəmiyyətli yoldur. Yəni bizim türk mənşəli, türkdilli xalqlarımızın, tarixi, milli, mənəvi ənənələri eyni və yaxud bənzər olan xalqlarımızın hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, onların həm dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, həm də bu əlaqələrdən istifadə edərək tarixi irsimizi, keçmişimizi canlandırmaq və onun əsasında xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırmaq dünyanın indi mürəkkəb proseslər gedən bir dövründə çox mühümdür. Ona görə də mən bu görüşə böyük əhəmiyyət verirəm. Orada hansı sənədin imzalanıb-imzalanmamasından asılı olmayaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti-bunlar hamısı respublikamızın həm iqtisadi, həm mədəni, elmi, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır” (4).

Heydər Əliyev deyilənlərdən başqa, 1994-cü ilin 18-19 oktyabrında İstanbulda baş tutan türk dövlətləri başçılarının II Zirvə toplantısı, 1996-cı ilin oktyabrın 21-də türkdilli dövlət başçılarının Daşkənddə keçirilən IV forumu, 1998-ci ilin 9-10 iyununda Qazaxıstanda türkdilli ölkələrin V Zirvə görüşü, 1996-cı ilin noyabr ayının 6-da türk dünyası yazıçılarının III qurultayı və s. kimi mühüm tədbirlərdə iştirak etmiş, tarixi əhəmiyyət kəsb edən fikirlərini səsləndirmişdi.

Qeyd olunanlar onu deməyə əsas verir ki, Ulu Öndərin geniş miqyaslı məlum fəaliyyəti türk xalqlarının dillərinin və ədəbiyyatlarının öyrənilməsinə, bu mənada türk dünyası ilə münasibətlərin daha da möhkəmləndirilməsinə, ümumilikdə, türkologiyanın inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Deməli, “Damarında türk qanı, Axan, Heydər özüdür. Bütün türk dünyasında, Atatürklə özüdür” deyimi heç də təsadüf deyildir. Bir sözlə, “Heydər Əliyevin şəxsiyyəti və həyatı XX əsrin ikinci yarısında SSRİ-nin və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyat panoramasında formalaşmış, dünyada professional siyasətçi, partiya və dövlət xadimi kimi tanınmışdır. Onun həyat yolu olduqca zəngin, mənalı və gənclərimiz üçün nümunə məktəbidir” (1, s. 10).

Ulu Öndərin Türkiyə haqqında dediklərindən: “Yeni doğulmuş müstəqil Azərbaycan dövləti Türkiyənin köməyini, yardımını, qayğısını daim hiss edir”, “İndi Azərbaycan Respublikası bir müstəqil dövlət kimi Türkiyə Cümhuriyyəti ilə bütün sahələrdə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə çalışır”, “Türkiyə Azərbaycan üçün qardaş, dost ölkədir”, “Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin qədim və zəngin tarixi var”, “Bizim tariximiz bir, dilimiz bir, dinimiz birdir”, “Biz bir millət, iki dövlətik” və s.

Mustafa Kamal Atatürk deyirdi: “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir”

Heydər Əliyev Atatürk haqqında deyirdi: “Mustafa Kamal Atatürk dünyada XX əsrin ən böyük şəxsiyyətlərindən biridir. Dövlət adamı kimi, siyasət adamı kimi və dövlət başçısı kimi. Ölümündən sonra da Türkiyə xalqı onun qoyduğu yol ilə gedir. Görün yol nə qədər doğru-düzgün qurulub ki, o yoldan nə sağa, nə sola dönmək mümkün deyil. Bu, Mustafa Kamal Atatürkün müdrikliliyini göstərir”. M.Atatürk barədə Ulu Öndərin söylədiyi bu fikirləri bütün mənası ilə Heydər Əliyevə şamil etmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, 1999-cu ildə Ulu Öndərə beynəlxalq “Atatürk Sülh Mükafatı” da təqdim olunub. 2001-ci ildə Bakıda Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə Atatürk Mərkəzi yaradılıb. 1994-cü ilin fevralında S.Dəmirəlin dəvəti ilə Türkiyədə rəsmi səfərdə olub. 1994-cü ilin martında Çinə rəsmi səfərdən qayıdanda Almatıda dayanır və Nursultan Nazarbayevlə görüşür. 1994-cü ilin oktyabrında Türkmənistanın müstəqillik qazanmasının 3-cü ildönümü şənliklərində iştirak etmək üçün Aşqabada gedib.

S.Dəmirəl 2003-cü ildə yazdığı “Azərbaycan prezidenti, qardaşım Heydər Əliyev” adlı məqaləsindən oxuyuruq: “Çörçilin 1940, Ruzveltin 1942, Adenaurun 1946, De Qollun 1958-ci ildə gördükləri işləri Heydər Əliyev 1993-cü ildə gördü. Və Heydər Əliyevin intəhasız təcrübəsi, qətiyyəti, əzmi, uzaqgörənliyi, sülhsevərliyi, Azərbaycan və Azərbaycan xalqına olan sonsuz məhəbbəti, türk tarixinə, mədəniyyətinə və türklüyə bağlılığı, vətənpərvərliyi hər cür tərifdən yüksəkdə dayanır” (3, s. 888).

Ulu Öndərin SSRİ-dəki fəaliyyətini bütün dünyaya “Kremlə ucalan türk bayrağı” kimi dəyərləndirirdilər.

Sözlərimi Ulu Öndərin bir fikri ilə yekunlaşdırıram: “Dil bir körpüdür! İnanç bir körpüdür, tarix bir körpüdür!... Onların bizə yaxınlaşmağını gözləməyin, bizim onlara yaxınlaşmağımız gərəkdir”.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevə Allah rəhmət eləsin, ruhu şad olsun! Onun ideyaları Azərbaycan xalqı var olduqca yaşayacaq və daha da inkişaf etdiriləcəkdir!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı: Təhsil, 2004, 264 s.
2. Cəfərov N. Sözümlü Ali Baş Komandanı. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 200 s.
3. Cəfərov N. Türk dünyasının birliyi strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə // Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı: Azərnaşr, 2005, səh: 885-894
4. Hacıyev İ. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi-ideoloji fəaliyyətində Türk dünyası məsələləri / https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e21493_az.html

AZƏRBAYCANDA TÜRKOLoji DÜŞÜNCƏNİN İNKİŞAFI HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK FƏALİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ

Pərvin Eyvazov
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The Development of the Turkology Thought in Azerbaijan in the Context of Heydar Aliyev's Statemanship Activity

After Heydar Aliyev, the national leader of the Azerbaijani people, came to power for the first time in 1969, gentle steps were taken that would not cause serious political storms in the Soviet administration system in the direction of promoting national and moral values and promoting national interests. From that period, writing works promoting the history and national-spiritual values of Azerbaijan and screening various films on this topic, regularly organizing meetings with figures of literature, culture and science, ensuring the safety of the lives of prominent intellectuals who promote national thoughts in their works, the constitutional right to the Azerbaijani language awarding of state awards for textbooks written on the mother tongue, etc. important historical steps are related to the fearless and selfless political activity of the Great Leader.

The important Turkological research conducted during the years of Heydar Aliyev's rule and the historical steps taken by the Supreme Commander-in-Chief İlham Aliyev in modern times in the direction of strengthening the spiritual and political unity of the Turkic world have opened up new opportunities for the development of Turkology. The National Leader's strategic goals related to the Turkic world, his speeches in prestigious forums that bring together Turkic-speaking countries, and the implementation of many important events in Azerbaijan have raised Turkological research in our country to a new level of quality in terms of content, and the scale of scientific relations in this field has expanded even further.

Key words: *Turkology of Azerbaijan, Heydar Aliyev, Turkic world, spiritual and political unity, modern challenges.*

XX yüzilliyin əvvəllərində türk coğrafiyasında, o cümlədən Azərbaycanda baş verən milli-ideoloji oyanış ədəbiyyatın, mədəniyyətin və humanitar elmlərin müxtəlif sahələrinə olduğu kimi, türkoloji araşdırmalara da əsaslı şəkildə təsir göstərmiş, yaranmış əlverişli tarixi-siyasi şərait və elmi-mədəni mühit nəticəsində ölkəmiz aparıcı türkoloji mərkəzə çevrilmişdir. Xalqı milli oyanışa səsləyən, türkçülük məfkurəsini təbliğ edən ədəbi-bədii əsərlərin və mədəniyyət nümunələrinin yaranması ilə yanaşı, türklərin mənşəyini, tarixi-siyasi və dil birliyini, ümumən etnik-mənəvi bütövlüyünü əks etdirən xüsusilə elmi-publisistik yazıların dövrü mətbuatda kütləvi şəkildə yer alması türkologiyaya elmi sahəsi kimi formalaşdırmağa başladı. Türkçülük ideologiyasının təsiri ilə təşəkkül tapmağa başlayan Azərbaycan türkologiyası qısa zamanda elmi vüsətini genişləndirərək sanballı tədqiqatlar nəticəsində öz istiqamət və hədəflərini müəyyənləşdirdi. Elmi və ideoloji düşüncənin vəhdəti ilə türklərin birliyini türkoloji əsaslar üzərində formalaşdırmaq “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının məntiqi davamı idi. Və həmin müqəddəs amal və arzusunun nəticəsi idi ki, böyük ziyalı Əli bəy Hüseynzadə öz əsərlərində türkün qədim tarixinə üz tutmuş, türk coğrafiyasının bütövlüyü uğrunda mübarizə apararaq bu möhtəşəm milli-mənəvi və intellektual-idraki yükü öz üzərinə götürmüşdü.

1926-cı ildə I Türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsi, burada müzakirə edilən və türk xalqlarının müqəddəratını müəyyənləşdirən tələyüklü məsələlər Azərbaycanı aparıcı türkoloji mərkəz kimi xarakterizə edən mühüm tarixi faktdır. Türk dünyasının dörd dahi dilçisindən biri (M.Kaşğarlı, Ə.Nəvai, M.Kazımbəy) – 2023-cü ildə anadan olmasının 130 ili tamam olan professor Bəkir Çobanzadənin Bakıya gəlişi, burada elmi və ictimai fəaliyyəti Azərbaycan türkologiyasını təkcə elm sahəsi kimi deyil, həm də ideoloji düşüncənin mühüm təbliğat istiqaməti kimi önə çəkdi. Alimin həmin dövrdə qələmə aldığı “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” əsəri türkoloji dilçiliyin manifesti kimi bu gündə öz dəyərini saxlayır. Ümumən B.Çobanzadənin yaradıcılığı yalnız elmi çəkisi ilə diqqət çəkmir, həm də türkçülüyn təbliği baxımından özündə zəngin faktları əks etdirir. Həmçinin görkəmli mütəfəkkir təkcə elmi irsi, ictimai-ideoloji fəaliyyəti ilə deyil, türkologiya sahəsində yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasındakı (Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev və b.) müstəsna xidmətləri ilə Azərbaycanda türkoloji dilçilik sahəsində məktəb yaratmışdır. Ancaq 30-cu illərdə türkçülük əleyhinə başlayan repressiyalar türkoloji araşdırmaların təməlini kökündən elə sarsıtdı ki, 60-cı illərə qədər türkologiya elmi inkişafdan tamamilən geri qaldı.

Repressiya dövründən sonra Azərbaycanda türkologiya sahəsində araşdırmalar yenidən vüsət almağa başlasa da, təəssüf ki, bu dövrün tədqiqatları sovet rejiminin ideoloji sistemindən dolayı milli maraqlar çərçivəsində deyil, sovet xalqlarının dostluğu və qaradaşlığı kontekstindən aparılır, türk xalqlarının tarixi

abidələri, dilləri və ədəbiyyatlarının müqayisəli öyrənilməsi işi türkçülük məfkurəsi kontekstindən kənar da həyata keçirilirdi. Möhkəm təməllər üzərində qurulan Rusiya türkologiyasının təsirinə qapılan türkoloji tədqiqatlar türkdilli xalqların müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsini sürətləndirsə də, qələmə alınan əsərlərdə sovet rejiminin maraqlarını aşmaq heç cür mümkün deyildi. Hətta çox ciddi nəzarət və məhdudiyətlərin nəticəsi idi ki, əsrin əvvəllərində türkoloji düşüncənin inkişafına töhfələr vermiş və respresiyaya məruzə qalmış ziyalıların yaradıcılığına belə müraciət etmək konyukturasız mümkün deyildi. Ancaq Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin ilk dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, milli maraqların önə çəkilməsi istiqamətində soveti idarəetmə sistemində ciddi siyasi qasırgalara səbəb olmayacaq həlmlərdə addımlar atılmağa başlandı. Ədəbi-mədəni mühitdə baş verən oyanış elmi araşdırmaları da səsizcə öz təsiri altına aldı. Heydər Əliyevin o illərdə Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğıni xatırlamaq yetərlidir ki, bu müddətdə nə kimi ciddi işlər görüldü, ölkəmizin gələcəyi üçün necə mühüm təməllər atılıb.

Azərbaycan tarixini və milli-mənəvi dəyərləri təbliğ edən əsərlərin yazılması və bu mövzuda müxtəlif filmlərin ekranlaşdırılması, ədəbiyyat, mədəniyyət və elm xadimləri ilə mütəmadi olaraq görüşlərin təşkil edilməsi, yaradıcıqlarında milli düşüncələri təbliğ edən görkəmli ziyalıların həyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Azərbaycan dilinə konstitusion hüququn verilməsi, ana dilinə dair yazılmış dərsliklərin dövlət mükafatlarına layiq görülməsi və s. mühüm tarixi addımlar məhz Ulu Öndərin qorxmaz və fədakar siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Həmin mürəkkəb dövrdə bütün məhrumiyyətlərə mətanət nümayiş etdirən Heydər Əliyevin dərin zəkası, zəngin təcrübəsi və möhkəm iradəsi bütün təqib və təzyiqlərə qalib gəldi. Və təbii ki, bir çox görkəmli, vətənpərvər ziyalılarımız da bütün maneələrə baxmayaraq, o illərdə dahi rəhbərin çağırışlarına böyük inam və sədaqət nümayiş etdirdilər.

Azərbaycançılıq kontekstində başlayan bu milli təəssübkeşlik heç şübhəsiz ki, türkoloji tədqiqatlardan da yan keçmədi. Hər nə qədər sovet ideoloji sisteminin sərhədlərini aşmaq mümkün olmasa da, 1969-cu ildə Bakı Dövlət Universitetində Türkologiya, 1973-cü ildə Türk xalqları ədəbiyyatı kafedralarının, 1972-ci ildə AMEA-da Türk dilləri şöbəsinin yaradılması, 1970-ci ildən Bakıda "Sovet türkologiyası" jurnalının nəşrə başlaması SSRİ miqyasındakı türkoloqların bir araya gətirilməsi və müştərək araşdırmaların aparılmasının başlanğıcını qoymaq baxımından əhəmiyyətli missiya idi. Düzdür, 1970-1980-ci illərdə aparılan türkoloji tədqiqatlar miqyasca geniş olmasına rəğmən, məzmunca o qədər də obyektiv və aydın deyildi, ancaq dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı araşdırmalar üçün əsas baza idi və bağımsızlıq ruhu və təfəkkürü ilə yolan çıxan türk ziyalıların tədqiqatlarında bu dövrün nailiyyətlərindən yan keçilə bilməzdi.

Hürriyyətə yenidən qovuşmuş türk dövlətlərindən biri kimi 90-cı illərdə Azərbaycanda da türkçülük məfkurəsinin təbliği istiqamətində yeni mənzərə formalaşdı. Müstəqilliyin ilk illərində əsasən dərin emosiyalara söykənən türkçülük məfkurəsinin qabarıq forması daha yüksək səviyyədə Türkiyəyə sevgi ilə müşayiət olunurdu. Bu mənzərə də heç şübhəsiz ki, mövcud tarixi zərurətin nəticəsi idi. Və həm də ona görə idi ki, "bütün türk dünyasından Türkiyəyə yollar uzandığı kimi, Türkiyədən də bütün türk dünyası görünürdü (və bu gün də görünməkdədir)" [2]. Bu məqamda türk dünyasının böyük lideri Mustafa Kamal Atatürkün sözlərini xatırlamaq yerinə düşər: "Bugün Sovyetlər Birliyi dostumuzdur, komşumuzdur, müttəfikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimsə bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir. Ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengəyə ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahib çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmaq lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türkler'in) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli" [3]. Və Atatürk necə söyləmişdisə, elə də oldu. SSRİ dağılıqdan sonra on illər boyu bir-birindən təcrid olunmuş türk xalqlarının hürriyyətə qovuşması hər nə qədər hegemon güclərin nəzarətində olsa da, onlar əsas dəstəyi bir-birlərindən, xüsusilə də Türkiyədən gözləyirdilər. Şübhəsiz ki, elə ilk mənəvi yardıma gələn də Türkiyə oldu: Türkiyə türk dünyasında milli-mənəvi və tarixi-siyasi birliyi bərpa edən körpü rolunu oynamaq missiyasını öz üzərinə götürdü və bu gün də həmin missiyanı dünya miqyasında layiqincə davam etdirir.

Türk xalqlarının qarşılıqlı əlaqələri ötən yüzilliyin sonlarından başlayaraq, bir çox milli və beynəlxalq səviyyəli təşkilatların əməkdaşlığı nəticəsində intensivləşdi və bu münasibətlər dövlət başçıları səviyyəsində milli dövlətçilik maraqları çərçivəsində daha da möhkəmləndi. Və belə çoxşaxəli əməkdaşlığın ağırlıq mərkəzində təkə Türkiyə dayanmadı, qurulan böyük siyasi-diplomatik münasibətlər bütövlükdə türk xalqları arasında mədəni-intellektual münasibətləri yeni müstəviyə çıxardı: yəni müstəqilliyini yenidən qazanmış və bağımsızlığına böyük həssaslıq göstərən türk dövlətləri türk dünyasının birliyi ideyasına laqeyd qalmadı. Təbii ki, ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın təkidi ilə 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdırdan sonra

Azərbaycan da türk dünyasının mənəvi-siyasi birliyi uğrunda öz əsas prioritet və strateji hədəflərini müəyyənləşdirməyə başladı.

Hər bir xalqın, millətin ictimai-siyasi fikir tarixinin zirvəsi milli məfkurəni formalaşdırmasıdır, hər bir xalqın ən böyük mütəfəkkiri – lideri də həmin ideologiyayı formalaşdırandır. Mübaliğəsiz demək olar ki, dövlət müstəqilliyimizin bərpaşından sonra bu vacib tarixi missiya Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin üzərinə düşdü. Heydər Əliyevin müasir Azərbaycanın qurulması və tərəqqisi yönündə atdığı vacib amillərdən biri ölkəmizdə milli-ideoloji düşüncənin formalaşdırılması idisə, digəri milli köklərimizə bağlılığın təzahürü olan türk dünyası ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi idi. Türk dünyasının liderlərindən (Süleyman Dəmirəl, Nursultan Nazarbəyev) biri kimi Heydər Əliyev müxtəlif rəsmi tədbirlərdə, xüsusilə türk dövlət başçılarının zirvə toplantılarında çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır ki, türk etnik-mədəni birliyi onun siyasi birliyini tamamlamalıdır.

Müstəqil və suveren dövlət kimi Azərbaycanı türk dünyasının ayrılmaz parçası hesab edən dahi liderin bu sahədəki ən böyük xidmətlərindən biri Azərbaycan türkçülüynün sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və təqdimi idi ki, bunu biz dövlət dilinin adlandırılması zamanı aparılan müzakirələrdə onun müdrik mövqeyində və həmin dönmədə etdiyi çıxışlarda aydın görə bilərik. Heydər Əliyev əsl dilçi və tarixçi kimi dərin məntiqə söykənən təhlillər aparır, dilimizin mənsub olduğu qrupu düzgün xarakterizə edir və onun özəlliklərini, keçdiyi inkişaf yolunu aydın səciyyələndirirdi: “Keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkdilli 23 xalq məskun olubdur. Yəni türkdilli xalqlar çoxsaylıdır və millətə, dilcə türk kökündən olan xalqlar çoxsaylıdır. Əgər keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkdilli 23 xalq olubsa, onun hüdudlarından kənar da var. Bu da təbiidir, çünki dünyada olan dillər ayrı-ayrı dil qruplarına bölünblər və bu dil qrupları tarix boyu, əsrlər boyu formalaşblar, sonra şaxələnlər və hər bir şaxə müəyyən proseslər nəticəsində öz istiqamətində inkişaf edib və gəlib indiki səviyyəyə çatıbdır” [4]. Və başqa bir nitqində bu fikrin məntiqi davamı olaraq bildirir ki, “Biz öz dilimizi gedib heç bir başqa dilə nə qarışdırmalıyıq, nə də ona yapışdırmalıyıq, qoşmalıyıq. Bizim özümüzün dilimiz var” [6]. Azərbaycançılıq məfkurəsini milli-siyasi maraqlar, dövlətçilik prinsipləri və türkçülük kontekstində şərh edən Ulu Öndər Azərbaycanı suveren dövlət kimi türk dünyasının ayrılmaz parçası hesab edir, ölkəmizdə görkəmli türk ədiblərinin və tarixi abidələrinin yubileylərin keçirilməsi ilə yanaşı, türk dövlətləri səviyyəsində təşkil olunan belə mötəbər kürsülərdə ölkəmizi türk coğrafiyasının mühüm mərkəzlərindən biri kimi layiqincə təmsil edirdi. Heydər Əliyevin siyasi-ideoloji fəaliyyətində türk dünyası ilə bağlı fikir və görüşlər, atılan konkret tarixi addımlar həm də ölkəmizdə türkologiyanın elmi sahəsi kimi inkişafını və müstəqil dövlətin milli-ideoloji düşüncəsi ilə birlikdə tərəqqisini şərtləndirir və türkoloji tədqiqatların elmi istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Məhz həmin dövrdən etibarən türkoloji araşdırmaların məzmununda Azərbaycan türkçülüynü öz elmi-ideoloji mahiyyətini təfərrüatı ilə aydın əks etdirməyə başladı, türk xalqlarının birliyi yönündə atılan addımlarda təkcə ictimai-siyasi xadimlər, iş adamları deyil, elm adamları da yaxından iştirak etdi. Və bu birliyin təməli həm də türkoloji əsaslar üzərində qoyuldu: səmərəli siyasi-iqtisadi əlaqələr fonunda möhkəm elmi-mədəni münasibətlər quruldu.

Bu dövrdə türk birliyinin əsas simvollarından biri *dil birliyi* faktoru idi ki, XX əsrin əvvəllərində türkçülük məfkurəsinin ana xəttini təşkil edən bu ideya elə müstəqilliyin ilk illərindən sonra böyük tribunaların ciddi müzakirə obyektinə çevrildi. Heydər Əliyevin milli-ideoloji düşüncənin inkişaf etdirilməsi və türk dünyasına siyasi-mədəni inteqrasiya yönündə həyata keçirdiyi dövlət siyasəti Azərbaycan ziyalılarını, o cümlədən türkoloqlarını da hərəkətə keçirdi. Ortaq türk tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə yanaşı, ortaqların və dil məsələsi türkoloji araşdırmaların əsas tədqiqat mövzuna çevrildi. Və Ulu Öndərin yaratdığı münbit şəraitin nəticəsi idi ki, azərbaycanlı türkoloqlar mötəbər elmi məclislərdə həmin mövzuda sanballı layihələr, ideyalar və araşdırmalarla çıxış edir, Sovetlər Birliyinin tərkibindən yenicə çıxmasına baxmayaraq, Azərbaycan türkçülüynün gücünü layiqincə nümayiş etdirirdilər.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində aparılan mühüm türkoloji tədqiqatlar və müasir dövrdə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin türk dünyasının mənəvi-siyasi birliyinin möhkəmləndirilməsi yönündə atdığı tarixi addımlar türkologiyanın inkişafına yeni imkanlar açmışdır. Ümummillə Liderin türk dünyası ilə bağlı strateji hədəfləri, türkdilli dövlətləri bir araya gətirən mötəbər kürsülərdəki çıxışları, bir çox mühüm əhəmiyyət daşıyan tədbirlərin Azərbaycanda həyata keçirilməsi ölkəmizdə türkoloji tədqiqatları məzmunca yeni keyfiyyət müstəvisinə qaldırılmış və bu sahədə elmi əlaqələrin miqyası daha da genişlənməmişdir. Böyük tarixi Zəfərdən sonra respublikamızın türk dünyasında nüfuzunun daha da güclənməsi və bu coğrafiyada əsas söz sahiblərindən birinə çevrilməsi, cənab İlham Əliyevin mühüm beynəlxalq tədbirlərdə dünyanın müxtəlif ərazilərində yaşayan türk xalqlarının hüquqlarının və maddi-mədəni irsinin qorunması yönündəki çağırışları türkoloji araşdırmaların məzmunca yeniləşməsinə və aktual məsələlərin tədqiqinə geniş imkanlar yaratmışdır.

Milli-mənəvi köklərimizə, irs-varislik əlaqələrinə xüsusi önəm verən İlham Əliyevin Birinci Türkoloji qurultayın 80 və 90 illik, habelə görkəmli elm xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi haqqında imzaladığı

sərəncamlar Azərbaycanda türkologiyanın inkişafına göstərilən dövlət qayğısının əyani təzahürüdür. Bu mühüm missiyanın nəticəsi kimi, cənab Prezidentin çağırışlarına daim xüsusi diqqət göstərən Bakı Dövlət Universitetində 2012-ci ildən Türkologiya kafedrası nəzdində “Türkoloji araşdırmalar” elmi tədqiqat laboratoriyası fəaliyyətə başlamış, bu qurumunun təşəbbüsü və iştirakı ilə türkologiyanın aktual məsələlərinə həsr olunmuş elmi konfranslar və seminarlar təşkil edilmişdir.

Cənab Prezidentin rəhbərliyi dövründə, o cümlədən son bir neçə ildə Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Qazaxıstana edilən ardıcıl rəsmi və işgüzar səfərlərdə İlham Əliyevin türk dünyasının siyasi, iqtisadi, hərbi, elmi-mədəni birliyi ilə bağlı əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə dair çıxışları və imzaladığı zəruri sənədlər qalib və suveren ölkə kimi Azərbaycanda türkoloji tədqiqatların perspektivləri və hədəfləri ilə bağlı vacib çağırışlardır və bu çağırışlar türkoloq alimlər qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Bunun İlham Əliyevin Səmərqənddə keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatının IX Zirvə Görüşündəki çıxışında aydın görmək olar: “Türk dünyası böyük bir ailədir. Bir-birimizin milli maraqlarını nəzərə alaraq bundan sonra da qarşılıqlı dəstək və həmrəylik göstərməliyik” [5]. Siyasi, iqtisadi, hərbi, turizm və s. sahələrdə əməkdaşlıqla yanaşı, qədim tarixi köklərə söykənən mənəvi birliyin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı cənab Prezidentin müraciətləri türk ziyalıları üçün vacib mesajdır: “Türk dünyası təkə müstəqil türk dövlətlərindən ibarət deyil, onun coğrafi sərhədləri daha genişdir. Hesab edirəm ki, Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvləri olan ölkələrdən kənarında yaşayan soydaşlarımızın hüquqlarının, təhlükəsizliyinin, milli kimliyinin qorunması, onların assimilyasiyaya uğramaması kimi məsələləri artıq təşkilat çərçivəsində daimi əsasda diqqətdə saxlamağın vaxtı gəlib çatmışdır” [5].

Müzəffər Ali Baş Komandanın “*Türk dünyasında gənc nəslin yaşadıkları ölkələrdə məktəblərdə öz ana dilində təhsil almaq imkanı olmalıdır*” fikri isə dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında yaşayan türklərin müqəddəratı və həmin ölkələrdə türkoloji düşüncənin hansı səviyyədə olması ilə bağlı mühüm ismarıqdır. Və bu müraciət həm də milli və siyasi maraqların müasir türkologiyada elmi-nəzəri səviyyədə tədqiqi və təhlilini aktuallaşdırır, araşdırmalarda siyasi-milli-elmi faktorların kompleks təzahürünü şərtləndirir.

Bütün bu tarixi uğurların mənzərəsində Azərbaycanda türkoloji tədqiqatların perspektivlərini müəyyənləşdirən bir çox aktual məsələlər vardır:

- Azərbaycanda aparılan türkoloji araşdırmalar qlobal proseslərə, xüsusilə müasir türk dünyasında baş verən dəyişikliklərə və çağırışlara gecikmədən münasibət bildirməlidir.

- Türkdilli ölkələrin dövlət başçıları səviyyəsində təşkil olunan mühüm beynəlxalq tədbirlərdə edilən müraciətlərə türkoloji ictimaiyyət dərhal reaksiya verməli, aparılan araşdırmalar milli-siyasi maraqları elmi faktların gücü ilə möhkəmləndirməlidir.

- Azərbaycanda türkoloji tədqiqatlar beynəlxalq miqyasda humanitar elmlərin nailiyyətlərindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, dərindən əsaslandırılmış nəzəri biliklərə söykənilməklə aparılmalı və bu istiqamətdə əcnəbi türkoloji mərkəzlərin fəaliyyətləri əlaçatan olmalıdır.

- Uzun illər sovet, xüsusilə də rus türkologiyasının təsiri altında qələmə alınmış türkoloji araşdırmalara müasir elmi nailiyyətlər, milli və dövlətçilik maraqları səviyyəsində yenidən müraciət olunmalı, faktlara milli türkoloji düşüncə aspektindən yanaşmalar ortaya qoyulmalı və onların miqyası genişləndirilməlidir.

- Müasir türkoloji tədqiqatlarda istinadlar təkə Rusiya mərkəzli olmamalıdır. Ümumən, Avrasiya məkanında aparılan türkoloji araşdırmaların və bu coğrafiyada fəaliyyət göstərən digər aparıcı türkoloji mərkəzlərin və görkəmli türkoloqların gördükləri işlər hərtərəfli öyrənilməli, habelə Almaniya, İtaliya, Macarıstan, Finlandiya, İsveç, Çin, Yaponiya və s. ölkələrdə türklər haqqında tarixi mənbələrin və sənədlərin, araşdırmaların azərbaycanlı türkoloqlar tərəfindən üzə çıxarılması və ölkəmizdə təbliği istiqamətində müvafiq proqramlar icra edilməlidir.

- Azərbaycanda müxtəlif türk xalqlarının, ən azından müstəqil türk dövlətlərinin dillərinin tədrisi və tədqiqini həyata keçirəcək mütəxəssis hazırlığı yönündə mexanizmlər hazırlanmalı, müasir türk dillərini sərbəst şəkildə bilən ali təhsilli dilçi-türkoloqlar yetişdirilməlidir. Çünki türkoloji dilçiliklə məşğul olan mütəxəssislərin əksəriyyəti əsasən ya rusiyalı, ya da türkiyəli alimlərin tədqiqatları əsasında müxtəlif türkcələrin müqayisəsini aparır. Ancaq bu dilləri mükəmməl bilən mütəxəssislərin yetişdirilməsi gələcəkdə türkoloji dilçilikdə tədqiqatların məzmununu yeni müstəviyə qaldıracaq.

- Qədim türk dilləri və əlifbaları sahəsində mütəxəssis çatışmazlığı onun göstərir ki, ali təhsilin müvafiq səviyyələrində bu məsələyə ciddi yanaşılmalı, elmi tədqiqat işlərinə cəlb edilən gənc araşdırıcıların bu istiqamətdə bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirəcək proqramlar icra olunmalıdır. Çünki dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında türklərin qədim izlərini müəyyənləşdirən tarixi abidələrin üzrə çıxarılması, oxunması və araşdırılmasında qədim dilləri və əlifbaları bilən kadrların hazırlanması və onların sayının artırılması bu sahədə də ölkəmizin elmi nüfuzunu və türkoloji araşdırmaların məhz türk mərkəzli olmasını daha gücləndirməklə türklər haqqındakı görüşlərin dünya miqyasında təbliği işinə ciddi təsir göstərək.

- Son dövrlər filologiya istiqaməti üzrə kadr hazırlığının xüsusilə bakalavriat səviyyəsində peşə-ixtisas yönümlülük əsas götürülərək, tədris planlarının ağırlıq mərkəzində daha çox Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə bağlı fənlər əsas yer tutmuş, türkologiyaya aid fənlərə ayrılan dərslərin miqdarı kifayət qədər azaldılmış (əksəri seçmə fənlər siyahısına salınmaqla), bir çox hallarda təhsilin sonrakı səviyyələri ilə əlaqələrin balansı pozulmuşdur. Bu cəhətdən ən azı magistratura səviyyəsində türkologiyaya dair ixtisasların təsnifatı və tədris olunan fənlərin məzmununa yenidən baxılmalı, müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmalıdır. Bir məqama da xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, güclü və sanballı elmi araşdırmalar həm də müvafiq sahələr üzrə tədrisin mükəmməl təşkilinə bağlıdır. Bu baxımdan, ali təhsilin müxtəlif səviyyələrində türkologiyaya aid fənlərin tədrisi ilə gələcəkdə aparılacaq türkoloji tədqiqatlar arasında uzlaşmalar aparılmalı, bu əlaqələrin balansı ciddi təhlil olunmalıdır.

- Azərbaycanda türkologiya istiqaməti (əsasən türk dilləri və türk xalqları ədəbiyyatı) üzrə magistratura və doktorantura səviyyələrində kadr hazırlığı aparılan ali təhsil müəssisələrinin sayı bir qədər də artırılmalı, ciddi müzakirələr təşkil edilməli, gələcəkdə bu sahə ilə bağlı qəbul planlarında yenilənmələr aparılmalıdır.

- Türk dövlətləri ilə ədəbi-mədəni əlaqələr və ədəbi əsərlərin tərcüməsi sahəsində ciddi işlər həyata keçirilsə də, müxtəlif türk və ya əcnəbi türkoloqların elmi əsərlərinin ölkəmizdə təbliğini həyata keçirəcək tərcüməçilik fəaliyyəti gücləndirilməlidir. Dünyanın görkəmli türkoloqlarının elmi irsinin tərcümə edilərək elmi ictimaiyyətə çatdırılması türkoloji tədqiqatların aparılmasını və məzmunca yeniləşməsini sürətləndirəcəkdir.

Bütün bunlarla yanaşı, müasir Azərbaycan türkologiyasının inkişaf təmayülləri ciddi hədəflərə söykənir və böyük perspektivlər vəd edir, çünki onun bünövrəsi yüz ildən artıq milli-ideoloji maraqlarla yoğrulmuş möhkəm təməllər üzərində qurulmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016
2. Cəfərov N. Türk dünyasının birliyi strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə / "Xalq qəzeti", 18 iyul 2009, s. 3 / http://anl.az/download/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_iyul2009/86532.htm (12.04.2023)
3. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013
4. Xəlilov B. Azərbaycan dili: milli varlığımız, mənəvi sərvətimiz / <https://modern.az/az/news/132364/azerbaycan-dili-milli-varligimiz-menevi-servetimiz-ii> (12.04.2023)
5. Səmərqənddə Türk Dövlətləri Təşkilatının IX Zirvə Görüşü keçirilib / <https://president.az/az/articles/view/57816> (12.04.2023)
6. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dili haqqında fikirləri / https://www.youtube.com/watch?v=AAwzaWj_8eE (12.04.2023)

HEYDƏR ƏLİYEV - ƏBƏDİ VƏ ƏDƏBİ QƏHRƏMANIMIZ

Aqşin Əliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Heydar Aliyev – Our Eternal and Literary Hero

The Great Leader Heydar Aliyev has a very important role in the Azerbaijan history. He is the constructor and the founder of the modern Azerbaijan state. Heydar Aliyev saved our country from the danger of chaos and destruction. Our nation has embarked on the path of permanent development as a result of his great political knowledge and talent. He is our eternal hero. Many fiction works should be written about him. He should also be our literary hero.

Key words: *Nationwide leader, Heydar Aliyev, fictional literature, eternal hero, literary hero.*

Giriş. Ta qədim zamanlardan insanlar cəmiyyətin həyatında dönüş nöqtəsi yaradan mühüm tarixi hadisələr və şəxsiyyətlərin unudulmamasına çalışmış və onları tarixin yaddaşına köçürməyə çalışmışlar. Bu tendensiyaya dünyanın əksər qədim xalqlarında rast gəlinir. Qədim Misir, İran, Şumer – Akkad, Çin, hind, yunan, Roma, Göytürk, uyğur, qırğız yazılı abidələrində dövrünün ən mühüm tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri haqqında dəyərli tarixi məlumatlar verilmişdir. Bu abidələr öz-özlüyündə nə qədər ədəbi-bədii üslubda yazılsa da öz xarakteri etibarilə bədii əsərlər deyil, bilavasitə elmi-tarixi mənbələr hesab olunur.

Zaman-zaman cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən inkişaf prosesləri insanların yazı təfəkkürünün də yüksək səviyyədə inkişafına səbəb olmuş, yeni-yeni ədəbi-bədii janrlar yaranmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı və folklor nümunələrindən tutmuş günümüzün ən inkişaf etmiş müasir ədəbi janrlarına qədər yazılan bütün bu bədii nümunələr özündə bu və ya digər dərəcədə yazılıqları, yaxud bəhs etdikləri dövrlərin ayrı-ayrı sosial-siyasi və tarixi elementlərini özündə əks etdirmişdir. Məsələn, Homer özünün “İlliada” və “Odisseya”, Vergili isə “Eneida” əsərlərini yazarkən mənsub olduqları xalqların bir növ qəhrəmanlıq tarixlərini qələmə almağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular [1, s. 68].

Əsas hissə. Bundan başqa, antik dövrdə tarixə, coğrafiyaya və digər elmlərə aid əsərlər şeir formasında yazılaraq həm elmi əsər kimi, həm də gözəl bədii ədəbiyyat nümunəsi kimi diqqəti cəlb edirdi. Həmçinin, Herodot, Strabon, Plini kimi tarixçilər öz əsərlərində tarixən baş vermiş faktlarla yanaşı, əsatir, əfsanə, rəvayət və dastanlara da geniş yer ayırırdılar.

Bu da qədim dövrdə təbii hal hesab olunurdu. Çünki, o dövrdə mövcud olan rəvayət və dastanlar özlərində ayrı – ayrı ölkələr, şəhərlər, tarixi yerlər və şəxsiyyətlər haqqında tarixi məlumatları əks etdirirdilər. Məsələn: Herodotun “Tarix” əsərində qədim Midiya hökmdarı “Astıyaq haqqında əfsanə” nə qədər əfsanəvi və əsatiri süjetə malik olsa da, burada tarixən geniş bir ərazini əhatə etmiş qüdrətli Midiya dövləti, onun hökmdarı Astıyaq, onu devirərək yerinə keçən nəvəsi fars hökmdarı Kir haqqında müfəssəl tarixi məlumatlar verilmişdir. Ümumiyyətlə, qədim dövrlərdə bu tendensiya bütün dünyada geniş yayılmışdı. Qədim Çin tarixçisi Sıma Tsyanın “Tarixi qeydlər” əsəri də məhz başdan-başa əfsanə və rəvayətlərlə zəngin olmuşdur. Qərb ədəbiyyatında bu tendensiya sonralar da, hətta müasir dövrümüzə də davam etməkdədir [2, s. 125].

Lakin Qərb ədəbiyyatında tarixi mövzuda yazılmış bütün növ əsərlərin müəllifləri öz əsərlərinin baş qəhrəmanları kimi mənsub olduğu ölkələrdən daha çox, əcnəbi ölkələrin tarixi şəxsiyyətləri seçirdilər. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, Qərb dünyasının əsas tarixi qəhrəmanları Makedoniyalı İsgəndər, Qədim Roma İmperatorları, ayrı-ayrı Avropa ölkələri kralları və iri feodallarla məhdudlaşır. Bütün bunlara rəğmən Qərb dünyasının əksər qabaqcıl və inkişaf etmiş xalqları özlərinin milli qəhrəmanlıq keçmişlərini unutmaq və bu keçmişdən ruhlanaraq yeni-yeni uğurlara imza atmaq üçün özlərinin tarixi şəxsiyyətləri və qəhrəmanlıq keçmişləri haqqında çoxsaylı əsərlər yazaraq və filmlər çəkərək tarixi ümumxalq kütlələrinə bir növ tədris etməyə çalışmışlar. Bu da qərblilərin öz tarixi keçmişlərindən bir növ mənəvi güc almasını təmin etməklə yanaşı, həm də onların özlərinin bir fərd kimi tarixdə nə kimi yer tutduğunu və hansı rola malik olduğunu dərk etməsinə böyük köməklik göstərmişdir.

Bu mənada görkəmli polyak tarixi roman ustası və ədəbi tənqidçisi Tadeuş Qoluy bu haqda yazırdı: “tarix məni ona görə maraqlandırır ki, müasir hadisələrin mənasını daha dərinədən açmaqla. Keçmiş dövrə müraciət etməklə, müasir dövrü daha yaxşı başa düşüm və həyatda öz yerimi müəyyən edim” [3, s.171].

Amma elmi-tarixi əsərlər əhatə və xitab etdiyi kütlə baxımdan daha konkret və lokal səciyyəli olub, yalnız tarixçilər və bilavasitə hər hansı bir tarixi hadisəni öyrənməyə çalışan ayrı-ayrı mütəxəssislər və şəxslər

tərəfindən oxunur. Bundan fərqli olaraq tarixi-bədii əsərlər daha kütləvi xarakter daşıyıb cəmiyyətin bütün – istənilən üzvləri tərəfindən oxunaraq tarixin öyrənilməsinə daha əlçatan və daha əyləncəli edir [5, s. 72].

Buna misal olaraq tanınmış ingilis yazıçılarından Semuel Teylor Kolricin tarixi mövzuda yazdığı “Bastiliyanın süqutu” adlı qəsidəsini və “Robespyerin süqutu” adlı dramını; Robert Sautinin “Uot Tayler” adlı tarixi poemasını; Şellinin “Çençi” əsəri və “I Karl” adlı tarixi dramını; V.Skottun “Ueverli, yaxud altmış il əvvəl”; “Qay Mannerinq, yaxud Münəccim”; “Qara Cırdan”; “Antikvar”; “Puritanlar”; “Edinburq həbsxanası”; “Rob Roy”; “Ayvenqo”; “Montrous əfsanəsi”; “Lammermur gəlini”; “Abbat”; “Monastr”; “Kenilvort”; “Peveril Pik”; “Piratlar”; “Kventin Dorvard”; “Sent-Ronan suları”; “Redqontlet”; “Həmail”; “Adaxlı”; “Vudstok”; “İki çodar”; “Dağlı dul qadın”; “Pert gözəli və ya sevgililər günü”; “Kobud kral”; “Parisli qraf Robert”; “Təhlükəli qəsr”; “Maltanın mühasirəsi” adlı tarixi romanlarını; Şarlotta Brontenin “Şerli” romanını; Eduard Core Bulver Littonun “Pompeyin son günləri” tarixi romanını; Robert Qreyvizin “Mən Klavdiyəm” tarixi romanını; Fransız ədəbiyyatının görkəmli yazıçılarından Alferd de Vinyinin “Sen Mar” adlı tarixi romanını; Viktor Hüqonun “Kromvel”; “Marion de Lorm”; “Mariya Tüdor”; “Kral əylənir”; “Ryui Blaz” dramlarını, “Paris Notr-dam kilsəsi”; “Doxsan üçüncü il” romanlarını və “Lui Bonapartın XVIII bryumeri” əsərlərini; Frederik Stendalin “Qırmızı və Qara”; “Qırmızı və ağ” və “Parm monastrı” romanlarını; Aleksandr Dümanın “Üç müşketyor”; “Kraliça Marqot”; “Qrafinya de Monsoro”; “İki Diana”; “Qırx beş”; “Kraliçanın boyunbağısı”; “Anj Pitu”; “Bavariyalı İzabella”; “Askanio”; “Şevalye de Meison Ruj”; “XIV Lüdovik və onun əsri”; “Qadın müharibəsi”; “Qraf Monto Kristo” adlı tarixi süjet və motivli romanlarını; Prosper Merimenin “Jakeriya” və “IX Karl dövrünün xronikası” əsərlərini, Qustav Floberin “Salambo” romanını; Emil Zolyanın “Ruqonlar və Makkarlar” və “Üç şəhər” romanlar silsiləsini və “Dörd incil” romanlarını; Moris Druyonun “Makedoniyalı İsgəndər və ya Allah haqqında roman” və “Dəmir kral” adlı tarixi romanlarını; alman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Fridrix Gebbelin “Aqnessa Bernauer” adlı tarixi dramını; Henrix Kleystin “Alman döyüşü” adlı tarixi dramını; Teodor Fontanenin “Fırtına ərəfəsində” adlı tarixi romanını; Erix Mariya Remarkın “Qərb cəbhəsində təbəddülət yoxdur”; “Qayıdış”; “Üç yoldaş”; “Öz yaxın adamını sev”; “Zəfər tağı”; “Ölüm-dirim vaxtı” romanlarını; Henrix Mannın “Kral IV Henrixin gəncliyi” və “Kral IV Henrixin yetkinlik illəri” adlı tarixi romanlarını; Vilhelm Haufun “Lixtenşteyn” adlı tarixi romanını; A.Neymanın “İblis” romanını, Henrix Laubenin “Gənc Avropa” əsərini, Bernhard Kellermanın “9 noyabr” adlı tarixi romanını; Georq Ebersin “Koğuş” adlı tarixi romanını; italyan yazıçılarından Alessandro Mandzoninin “Adaxlı” romanını, Rafaello Covaniollinin “Spartak” adlı tarixi romanını və s. əsərləri göstərmək olar [6, s. 96].

Bu baxımdan ən qədim dövrlərdən bu günə qədər neçə - neçə tarixi hadisələrin şahidi, çox vaxt da bilavasitə iştirakçısı və aparıcı qüvvəsi olmuş böyük türk xalqı bu hadisələr burulğanında öz cəsarəti və əzmkarlığı sayəsində sınaqlardan keçərək öz gücünü və gücünə olan inamını birə min artırmağı bacarmışdır. Xarakteri etibarilə çox dözümlü və döyüşkən olan türklər demək olar ki, bütün həyatlarını sülh, əminamanlıq, ədalət və milli mənlərlərinin qorunması uğrunda aparılan döyüşlərə həsr etmiş, saysız – hesabsız məğlubiyyət və qalibiyyətlərlə üzləşmişlər. Buna görə də dünyanın bir sıra digər xalqlarından fərqli olaraq, acı məğlubiyyətlə üzləşərkən sınımamış, ruhdan düşməmiş, qalib gələndə də ədalətli davranmış, haqsız zülm və qəddarlıqlardan çəkinmişlər. Məhz bu xarakterlərinə görə türklər onlarla birbaşa və ya dolayısı yolla kontakta olan, onları tanıyan bütün xalqların nəzərində həmişə cəsur, qüdrətli, ədalətli və ləyaqətli xalq kimi tanınmışlar. Buna görə də böyük türk xalqının və bu xalqın müxtəlif qollarını təşkil edən ayrı-ayrı türk xalqlarının zəngin tarixi-millət qəhrəmanlıq keçmişi və bu tarixi keçmişə uyğun böyük mütəfəkkirləri, tarixi şəxsiyyətləri və qəhrəmanları mövcuddur. Bu böyük tarixi şəxsiyyətlər və qəhrəmanlarla zəngin olan xalqımızın şərəfli tarixi-qəhrəmanlıq keçmişi şair və yazıçılarımız üçün əla bədii materialdır. Xalqımızın sənətkarlarının öz tarixi keçmişi ilə fəxr etmək hüququ vardır.

Belə ki, böyük türk xalqının ən cəsur, ən igid, ən ədalətli, ən iradəli, ən savadlı, ən mədəni, ən həssas, zərif duyğulu və şair təbiətli bir qolunu təşkil edən Azərbaycan xalqı digər türkdilli xalqlar kimi zamanın çətin və qəddar sınaqlarından üzə ağ çıxaraq adını tarixlərə qızıl hərflərlə yazmağı bacarmışdır. Çünki, Azərbaycan xalqı tarixən çox cəsur və döyüşkən xalq olmuş, ölkəmizə hücum edən neçə-neçə fəthlərin, cahangirlərin qarşısında baş əyməmiş, milli azadlığımız uğrunda son damla qanına qədər döyüşməkdən çəkinməmişdir. Bunun da bir səbəbi xalqımızın böyüklüyü və qüdrəti olmuşdursa, digər əsas səbəbi zaman-zaman dəyərli tarixi şəxsiyyətlər və fədakar liderlər yetişdirərək bu liderlərin istedad və qüdrətinə ürəkdən inanaraq onların ətrafında sıx birləşmək bacarığı olmuşdur. Məhz, yadelli işğalçılara qarşı aparılan ölüm-dirim savaşlarında xalqımızın bu haqlı mübarizəsinə rəhbərlik edən çoxlu igidlərimiz meydana gəlmişdir. Xalqımızla bu liderlərimiz arasında mövcud olan dərin hörmət və möhkəm bağlılıq bu liderlərimizin hər hansı bir çətin durumda, millətin müqəddaratını həll edən tələyüklü qərarları qəbul edərkən daha əmin və daha qətiyyəli addımlar atmasına kömək etmişdir. Cavanşir, Babək, Koroğlu, Şah İsmayıl Səttarxan, Bağırxan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani kimi

igidlərimizin adları dastanlarda, əfsanələrdə, nağıllarda, nəğmələrdə əks olunaraq bu gün də xalq arasında hörmətlə xatırlanır.

Bütün bu tarixi şəxsiyyətlərimiz və milli qəhrəmanlarımızın fəaliyyəti həm də yazılı ədəbiyyatımızda, o cümlədən tarixi romanlarımızda öz parlaq əksini tapmışdır. Belə ki, əsası XX əsrin 20-30-cu illərində Yusif Vəzir Cəmənzəminli və Məmməd Səid Ordubadi tərəfindən qoyulan Azərbaycan tarixi romanı inkişafı yüksələn xətt üzrə, zaman keçdikcə daha da inkişaf etmiş və bu janrdə neçə-neçə ustad yazıçılarımız əsərlər yazmışlar. Bu əsərlərdən Əyyub Abbasovun Qarabağdan bəhs edən “Zəngəzur”, Mir Cəlalın Mirzə Ələkbər Sabirə həsr edilmiş “Yolumuz hayanadır”, Əzizə Cəfərzadənin Nişat Şirvani haqqında yazdığı “Vətənə qayıt”, Seyid Əzim Şirvani haqqında yazdığı “Aləmdə səsim var mənəm”, Abbas Səhhət haqqında yazdığı “Yad et mənə”, Şah İsmayıl haqqında yazdığı “Bakı -1501”, Fərman Kərimzadənin “Qoca qartalın ölümü”, “Təbriz namusu” və Şah İsmayıl haqqında yazdığı “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü”, “Sonuncu aşırım” Ənvər Məmmədخانının “Babək”, Əliş Nicanın Şah İsmayıldan bəhs edən “Qızılbaşlar”, Cəlal Bərgüşadın Babəkdən bəhs edən “Sıyrılmış qılınc”, Mahmud İsmayilovun XIV-XV əsrlər Azərbaycan tarixindən bəhs edən “İki od arasında”, “Qara Yusif” və “Uzun Həsən”, Mustafa Cəmənlinin Qarabağa həsr edilmiş “Xallı gürzə” və “Ölüm mələyi” və s. romanların adlarını çəkmək olar.

Bu böyük tarixi şəxsiyyətlərimizdən biri də öz fədakar əməyi və dərin siyasi savadı nəticəsində Müasir Azərbaycan Dövlətinin əsasını qoyan Cənab Heydər Əliyevdir. Belə ki, XX əsrin əvvəlləri və sonlarında iki dəfə müstəqillik əldə edən xalqımız birinci dəfə xarici və daxili düşmənlərimizin mütəşəkkil hərbi-siyasi təzyiqləri nəticəsində öz müstəqilliyini cəmi 23 ay əlində saxlaya bilmişdi. XX əsrin 90-cı illərində xalqımız ikinci dəfə öz müstəqilliyini özünə qaytararkən yenə də bir sıra xarici və daxili qaragüruhçu qüvvələr əlbir olaraq gənc Azərbaycan dövlətini yıxmağa çalışırdılar. O dövrdə ölkə rəhbərliyinin yarıtmaz fəaliyyəti nəticəsində Ölkə daxilində mərkəzi hakimiyyətdə hökm sürən fikir ayrılıqlarından istifadə edən ermənilər xarici havadarlarının köməyi ilə bir-birinin ardınca torpaqlarımızı işğal edirdilər. Beynəlxalq arenada Dövlətimizin nüfuzu sürətlə aşağı düşməyə başlamışdı.

Məhz belə bir çətin dövrdə xalqımız hələ Sovet hakimiyyəti dövründən öz fədakar oğlu, səriştəli siyasi rəhbəri kimi tanıdığı və atdığı bütün addımların uğuruna şəksiz inandığı Ümummilli Liderimiz cənab Heydər Əliyevi ölkəyə dəvət edərək ümumxalq səsvərməsi yolu ilə, yekdilliklə onu dövlət başçısı seçdi. Qısa bir müddətdə Ulu Öndər cənab Heydər Əliyev ölkədə tüğyan edən iğtişaların qabağını alaraq cəmiyyətin bütün sahələrində sabitlik və davamlı inkişafa nail oldu. Xalqımızın üzləşdiyi yer üzündən silinmək təhlükəsi məhz onun sayəsində aradan qalxdı, xalqımızın işıqlı gələcəyə olan inamı artdı. Ümummilli Liderimiz cənab Heydər Əliyevin xalqımızın uğrunda etdiyi fədakarlıqlar, atdığı müsbət addımlar ona Böyük xilaskar və tarixi şəxsiyyət kimi xalqımızın qəlbində əbədilik qazandırmışdır. Xalqımız Ulu Öndərimizin xatirəsini daim əziz tutur, hər il onun şərəfinə yubiley tədbirləri, Respublika və Beynəlxalq əhəmiyyətli konfrans və simpoziumlar keçirilir. Onun haqqında çoxlu elmi-nəzəri əsərlər və tədqiqat işləri yazılmışdır. Bütün bunlar öz-özlüyündə yüksək əhəmiyyətə malik olub Ulu Öndər şəxsiyyətinin, onun zəngin və çoxşaxəli həyat fəaliyyətinin elmi-nəzəri baxımdan öyrənilməsinə təmin edir.

Lakin xalqın öz qəhrəmanlıq keçmişini və tarixi şəxsiyyətlərini daha dərinləndirən öyrənməsi və sevməsi və milli genetik yaddaşına həkk olunması baxımından tarixi əsərlərin, xüsusilə də tarixi romanların rolu əvəzsizdir.

Məhz bu baxımdan Ümummilli Liderimiz dahi Heydər Əliyev fenomeni, onun öz xalqının və vətəninin yolunda yorulmadan çalışması, dağılmaq və dünyanın siyasi xəritəsindən silinmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalan Azərbaycan dövlətini və xalqını sarsılmaz iradəsi, dərin ağılı və yenilməz siyasi bacarığı sayəsində xilas edərək dünya dövlətləri içərisində layiqli yerə çıxarması kitablara sığmayan neçə-neçə bədii əsərlərin və tarixi romanların mövzudur. Onun xalqımızın qəlbində əbədiləşən xatirəsi həm də ədəbiyyatımızda əbədilik qazanmalıdır. Bədii əsərlərdə qəhrəmanın gündəlik həyat hadisələrini, onun hiss və həyəcanlarını, xarakterini vermək üçün istifadə olunan dialoq və monoloqlar, onun ayrı-ayrı şəxslərlə apardığı danışıqlar və söhbətlər haqqında tarixi mənbələrdə çox vaxt yazılı məlumatlar az olduğundan, yazıçı bütün bunları özündən uydurmalı olur ki, bu da əksər hallarda əsərin bədiiliyini bir qədər artırsa da, onun reallığına və tarixiliyinə xələl gətirir. Lakin Ulu Öndərimizin apardığı danışıqlar, keçirdiyi görüşlər, etdiyi çıxışların hamısı həm yazılı kitablar həm də canlı audio-vizual şəkildə mövcuddur ki, bu da yazıçılarımız üçün əla material verir. Ulu Öndərimizin çıxışları, nitqi, xarakterinin özündə onu görənləri və dinləyənləri valeh edən, onların qəlbini oxşayan bir xarizma, bir bədi-estetik zövq vardır. Yazıçılarımızın öhdəsinə sadəcə bütün bunları incə bədii zövq və istedadla qələmə almaq düşür ki, bu istadada malik olan bütün qələm sahibləri fikrimizcə bu mövzuda çox gözəl bədii – tarixi əsərlər yarada bilərlər.

Nəticə. Azərbaycanda bu cür tarixi romanların yazılması ölkə ədəbiyyatşünaslarının və yazıçılarının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Çünki tarixi romanlar vasitəsilə xalqımızın qəhrəmanlıq

keçmişini hər zaman gənclərin diqqətinə çatdırmaq və onlarda mübarizə əzmi, milli qeyrət, vətəni və xalqını dərinləndirən sevmək, onu bütün dünyada uca tutmaq kimi milli vətənpərvərlik hisslərini aşılamaq olar.

Ulu Öndər Cənab Heydər Əliyev haqqında yazılan əsərlər aşağıdakı istiqamətlərdə olmalıdır:

1. Şeirlər, poemalar;
2. Sənədli bioqrafik əsərlər;
3. Tarixi romanlar (Bu tarixi romanlar mövzu baxımdan həm Ulu Öndərin böyük tarixi şəxsiyyətinə bilavasitə həsr olunmuş tarixi romanlar, həm müasir Azərbaycan tarixindən bəhs edən tarixi romanlar ola bilər);
4. Tarixi dram əsərləri yazılmalıdır.
5. Bu əsərlər əsasında ssenarilər yazılmalı, tarixi filmlər çəkilməlidir.

Bunu Ulu Öndərimizin özü də çıxışlarının birində bir daha təsdiq edir: “Xalqa həmişə mənəviyyat birləşdirmişdir. Çünki başqa əsaslara nisbətən mənəvi əsaslar daha güclüdür. Bunlar daim xalqa sənət və xüsusən incəsənət vasitəsilə aşılanmışdır. Ədəbiyyatın insanlara böyük təsiri vardır. Ancaq bir var ki, insan hər hansı bir əsəri özü oxusun, bir də var ki, onu canlı olaraq səhnədə görsün. Ona görə də teatrın həyatımızda rolu böyükdür. Mən həmişə teatrı sevmişəm, ondan çox faydalanmışam. Həyatımın ağır dövrlərində də mən həmişə teatrimıza hörmət və ehtiramımı saxlamışam, heç vaxt ondan ayrılmamışam” [4, s. 47].

Elmi yenilik. Bu məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu, bir növ, dövrümüzün yazıçı və şairlərini mövzusunu müasir dövrümüzdən götürən yeni-yeni bədii əsərlər yazmağa sövq etməklə Ulu Öndər şəxsiyyətinin böyüklüyü və ülviliyi, o cümlədən onun Azərbaycan tarixində oynadığı mühüm rol haqqında Azərbaycan xalqında daha aydın təəssüratlar oyadır. Çünki tarixi kitabları yalnız tarixçilər və elmi araşdırmaçılar oxuduğu halda tarix haqqında yazılan bədii əsərlər, çəkilən filmləri daha geniş əhali qrupu, demək olar ki, hər kəs oxuya və yaxud seyr edə bilər ki, bu da hal-hazırkı dövrümüzün tarixini Azərbaycan vətəndaşları üçün daha əlçatan edir. Bu əsərlərin və filmlərin vasitəsilə gələcək nəsillər Ulu Öndərin fədakar vətənpərliyini öz həyat yollarında bir mayak kimi istifadə etsinlər. Bu baxımdan Ümummilli Liderimiz haqqında yazılması vacib olan bədii əsərlər xalqımızın bir millət kimi özünü dərk etməsinə, işıqlı gələcəyə daha dərinləndirən inanmasına və gənclərimizin Azərbaycanın rifahı və xoşbəxt gələcəyi uğrunda böyük inam və əzmlə çalışmasına öz tövəsinə vermiş olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Danow D.K. Models of Narrative: Theory and Practice. New York, “St. Martin's press”, 1997, 202 p.
2. Donohue J. The Theory of Literary Kinds, London, “Lowa”, 1943, 251 p.
3. Горский И.К. Польский исторический роман и проблемы историзма. М., “Изд. АН СССР”, 1963, 264 с.
4. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., “Azərnaşr”, 1997, 528 s.
5. Shaw H. E. The Forms of Historical Fiction: Sir Walter Scott and his Successors. Ithaca & London, “Cornell University Press”, 1983, 201 p.
6. Robertson Fiona. Legitimate Histories: Scott, Gothic, and the Authorities of Fiction. Oxford, “Clarendon Press”, 1994, 234 p.

HEYDAR ALIYEV AND OUR NATIONAL STATEHOOD HERITAGE

Aynur Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Xülasə

Heydər Əliyev və milli dövlətçilik irsimiz

Müasir Azərbaycan tarixinin parlaq siması, qüdrətli şəxsiyyəti olan Heydər Əliyevin siyasi obrazı xalqımızın dövlətçilik şüurunun, tarixin sınağından şərəflə çıxmış bütöv bir idarəçilik məktəbinin, müasir ictimai-siyasi fikrin ən davamlı keyfiyyətlərinin canlı mənzərəsidir. Milli özünüdərkən ən yüksək siyasi ifadəsi olan müstəqil dövlət ideyası da Azərbaycanın yeni tarixində məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Xalqımız tarix boyu əxz etdiyi dövlətçilik ənənələrini, milli dəyərləri, nailiyyətləri, ali keyfiyyətləri məhz Heydər Əliyev epoxasında təkmilləşdirərək dayanıqlı müstəqil dövlətini qurmuş, millət kimi mövcudluğunu, özünü idarə etmək bacarığını yüksək səviyyədə nümayiş etdirmişdir. Ulu öndər müasir dövlətimizin ideoloji-siyasi əsaslarını tarixi irs və milli-mənəvi dəyərlər zəminində yaradaraq praktik surətdə gerçəkləşdirmiş dahi strateq kimi xalqımızın əbədi və tükənməz sevgisini qazanmışdır. Ulu öndər ictimai fikri hər zaman dövrün keyfiyyətcə yeni pozitiv dəyişikliklərinə hazırlamaqla, yaranmış tarixi şəraitə uyğun strateji qərarlar qəbul etməklə yanaşı, fəaliyyətində daim milli maraq və mənafeləri önə çəkmiş, uzaq hədəflərə hesablanmış inkişaf strategiyası həyata keçirmişdir.

Açar sözlər: *dövlət, siyasi, lider, ideya, milli*

One of the main factors that ensured the transformation of Heydar Aliyev into a national leader is that he is not indifferent to the problems of the people and the state in any political situation. In this place, we cannot forget the great leader's leadership in Azerbaijan during the Soviet era. Heydar Aliyev has proven to the republic that he is a leader who loves his people and his state with the steps he took from the first days of his leadership and the reforms he carried out. The great leader correctly identified the problems faced by the republic from the first day, showed the necessary will, determination and principles to solve them, and with his innate talent, high organizational and management skills, and most importantly, his commitment to national ideals, he managed to put Azerbaijan on the path of dynamic development in just a few years. With the return of the national leader to power, the establishment of the ideas of statehood in Azerbaijani society began to be of fundamental importance. Besides ensuring socio-political stability in the country, Heydar Aliyev began to implement the concept of a democratic, powerful state model. In this period, the full provision of political stability made it possible to determine the priorities of the future economic development of the state. The preparation and implementation of Azerbaijan's new oil strategy is one of the greatest services of national leader Heydar Aliyev to the statehood of Azerbaijan.

Heydar Aliyev's commitment to the Motherland, people, national heritage and traditions became a magnificent shield in front of these threats and protected the national identity of the people as a whole. He won eternal life in our history with his great leader's deeds, which led Azerbaijan to the path of comprehensive development, and his invaluable services to the people.

The political image of Heydar Aliyev, the bright face of the modern history of Azerbaijan, the powerful personality, is a living picture of the state consciousness of our people, an entire management school that has passed the test of history with honor, and the most durable qualities of modern social and political thought. The idea of an independent state, which is the highest political expression of national self-awareness, is connected with the name of Heydar Aliyev in the new history of Azerbaijan. It was during the era of Heydar Aliyev that our people improved the traditions of statehood, national values, achievements, and higher qualities that they had inherited throughout history, established a stable independent state, and demonstrated their existence as a nation and their ability to govern themselves at a high level. The great leader won the eternal and inexhaustible love of our people as a genius strategist who created the ideological and political foundations of our modern state on the basis of historical heritage and national and moral values. The great leader always prepared the public opinion for qualitatively new positive changes of the era, made strategic decisions according to the existing historical conditions, always put the national interests and interests in the forefront in his activities, and implemented a development strategy calculated for long-term goals. In this sense, when we look at his life path, the yesterday, today and tomorrow of our nation is clearly visible. It requires a great responsibility to give the national leader the price he deserves, to objectively evaluate his unparalleled services and sacrifices for the sake of the country and the people. On the eve of the birthday of the great leader who is dear to all of us, we express our respect to the memory of this great personality by looking at the services of this great genius to the state and people of Azerbaijan. Because national leader Heydar Aliyev served the interests of the people, the state, society

and its members at every moment of his activity, worked selflessly for the interests and integrity of the land of Azerbaijan, the state of Azerbaijan, and the people of Azerbaijan, strengthening our independence, developing our statehood, expanding democracy, and improving the welfare of the people. Has done everything possible to improve it.

With the return of the national leader to power, the establishment of the ideas of statehood in Azerbaijani society began to be of fundamental importance. Besides ensuring socio-political stability in the country, Heydar Aliyev began to implement the concept of a democratic, powerful state model. In this period, the full provision of political stability made it possible to determine the priorities of the future economic development of the state. The preparation and implementation of Azerbaijan's new oil strategy is one of the greatest services of national leader Heydar Aliyev to the statehood of Azerbaijan. The great leader, who always values national interests in his political activities, considered the development of rich oil reserves in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea together with Western companies extremely important from the point of view of ensuring the national security interests of our independent republic. The signing of the "Contract of the Century" not only laid the foundation for international cooperation in the Caspian Sea, but also confirmed that Azerbaijan, as an independent state, is determined to own its natural resources and defend its national interests, economic and strategic interests until the end. This agreement became an important guarantee of the state independence of our republic and paved the way for the economic growth of Azerbaijan. The unprecedented importance of the signing of the "Contract of the Century" in national development is more evident against the background of today's intensive socio-economic development. The cardinal reforms implemented in the field of legal state building are one of the great services of the great leader Heydar Aliyev to our statehood. The legal state is a democratic state in which the supremacy of law, the rule of law, and the equality of all before the law and independent courts are ensured. In such a state, human rights and freedoms are recognized and guaranteed, and the basis of the organization of state power is the principle of separation of legislative, executive and judicial powers. The concept of a strong state had a special place in the legal state building initiated by the great leader Heydar Aliyev. This state required an improved central and local governance mechanism, a system with a national unity with a stable socio-political life, functioning laws, a just society, where people are valued and involved in processes according to their ability. Therefore, the first years of the great leader's leadership in our country were spent on creating a new state administration system and strengthening state discipline, achieving national unity and civil solidarity. In a short period of time, legal reforms based on national statehood traditions and international standards were implemented in the direction of strong legal and secular state building. Our nation, living with the desire to create a legal state, accepted the draft Constitution prepared under the leadership of Heydar Aliyev in a national vote on November 12, 1995. Basic principles such as the people being the only source of state power, the state being democratic, legal and secular, and the administration being organized on the basis of the division of power were established in the constitution. The formation of the state management system in accordance with the principle of separation of powers established in the Constitution in a short time, ensuring the effective functioning of executive, legislative and judicial bodies were important successes of legal state building. Under the leadership of Heydar Aliyev, the judicial system of our country was rebuilt in accordance with international standards. The reforms carried out in this field were of great importance for the successful implementation of legal state building and the provision and protection of human rights in our country. As a whole, both the Constitution and other progressive laws, implemented organizational and practical measures created a solid foundation of the legal state in our country. As a result of ensuring the rule of law in every field, the state has consistently increased its achievements. Regarding this issue, Heydar Aliyev wanted to see Azerbaijan as a free, fair, democratic, political pluralistic country, with a civil society, and he constantly tried to do so. The holding of the first parliamentary elections based on the multi-party system in 1995, the strengthening of Azerbaijan's relations with the democratic institutions of Europe and the adoption of the line of integration with the West were indicators of the position of this great leader regarding the future of his country.

Historical experience confirms that preserving state independence is a more painful and difficult process than gaining it. In such a contradictory and complex stage, the salvation of the state depends on the patriotic leaders. Although Azerbaijan declared its independence in 1991, it was only formal until mid-1993. After the election of the great leader as the head of state in October 1993, the process of ensuring the legal and political-economic sovereignty of independent Azerbaijan was accelerated. First of all, the national leader worked hard to restore social and political stability in the country, illegal armed groups were neutralized, and social and political stability was established in the society as the most important factor leading to the socio-economic development of our republic. Coup d'états have been prevented, Azerbaijan has escaped the danger of civil war. In order to restore the territorial integrity of our independent state, prevent the attacks of the Armenian armed forces, and protect the country's independence, comprehensive measures have been taken in the direction of

building an army. The great leader, by correctly defining the strategic tasks and goals facing the republic during the transition from one socio-economic formation to another, created a model of development course that has been successfully tested in the experience of leading countries of the world and has proven positive results, adequate to the reality of Azerbaijan. In a short period of time, the great leader achieved the practical implementation of a modern innovative development model that challenges private ownership, entrepreneurship, free competition, contains liberalism, has a pro-social nature, as well as stimulates the flow of investment to the country through the strengthening of foreign economic relations and the formation of a fertile business environment. "The strategic path of the Azerbaijan state is only the establishment of the principles of democracy, free economy, development of market economy and entrepreneurship," said Heydar Aliyev, who always showed loyalty to these criteria dictated by democratic thought and lifestyle all over the world, and instilled in the public opinion the idea of the non-alternativeness of this path for the sake of national development. achieved. The national leader has also ensured that the transition process from the central planning and distribution system to the economic model based on free market relations does not affect the interests of the low-income class, so that a large place is allocated to social protection measures in the state budget. The great political figure Heydar Aliyev has always emphasized in his speeches the impossibility of creating a strong state without ensuring the interests and interests of each individual, without protecting the criterion of justice, and acted as the main initiator of regularly increasing the level of legal assistance provided to citizens. The Constitution of the independent Republic of Azerbaijan, prepared under the leadership of the great leader and adopted by popular vote on November 12, 1995, laid the foundation for the principle of separation of powers, the legal foundations of democratic, legal and secular state-building, and the unconditional provision of human rights and freedoms in the history of our state. As a democratic, legal, and secular state, Azerbaijan has for the first time chosen the priority of human rights and the division of power as its future development path. This supreme document, which fully meets democratic requirements, has become historic as the first Constitution of independent Azerbaijan. The first elections to the parliament of independent Azerbaijan in 1995 opened wider opportunities for the creation of a legal basis for the process of strengthening state independence. This event played the role of the main source of reference in determining and implementing the priority directions of state independence. With this, the foundation of consistent activity in the direction of Azerbaijan taking a worthy place among the world states and becoming a subject of international relations has been laid. In 1995-1997, Azerbaijan joined a number of international conventions and agreements related to guaranteeing human rights and freedoms and democratic institutions. One of the most important achievements of the Republic of Azerbaijan in the field of human rights protection was the memorandum "On a joint project in the field of supporting human rights and democracy" signed in August 1998 between the UN and the government of Azerbaijan. According to that memorandum, the UN has implemented joint measures with the government of the Republic of Azerbaijan in the field of adapting common knowledge and potential to European standards in the field of supporting and defending human rights, improving the system of procedures and reports, developing civil society and other issues. On February 22, 1998, the national leader Heydar Aliyev signed a decree "On measures in the field of ensuring human and civil rights and freedoms", and the direction and concept of the measures implemented in the field of human rights were determined. With this document, the issue of human rights was raised to the national level. On July 18, 1998, the "State Program on the Protection of Human Rights" was approved by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan. According to the State Program, the efficiency of the work done in the field of human rights protection has been further increased in accordance with the conventions to which Azerbaijan has joined and the legislative acts it has adopted, as well as the requirements arising from the provisions of the Constitution. The death sentence, which the great leader put a moratorium on since 1993, was completely canceled on February 10, 1998, and Azerbaijan became the first country in the East to sign this decisive and historic decision. This step, which became a clear expression of high humanism and humaneness example, raised the international reputation of Azerbaijan, on January 25, 2001, our independent republic was accepted as a full member of a prestigious international organization such as the Council of Europe.

The efforts of Heydar Aliyev, who thoughtfully advanced the process of state building, in the ways of forming state institutions in accordance with the world experience, capabilities and needs of our country, abolishing unnecessary organizations, and creating new ones that are needed, resulted in the formation of an independent country with a unique form of statehood. Replacing non-professional personnel with highly qualified, experienced specialists has also become the driving force for ensuring great progress in the field of state building. As a result, a strong state structure was created in Azerbaijan, which is capable of solving the problems facing the society in the conditions of independence, and which is accepted by the international community. Heydar Aliyev's balanced, balanced foreign policy training is one of the main ingredients of the

great policy associated with his name. When determining the foreign policy strategy of the independent Azerbaijan state, Heydar Aliyev considered it important to adopt a balanced political approach within the independent policy for a specific historical period as the basis. The foreign policy formed in this direction has proven itself as an independent political approach that creates opportunities to establish relations with all countries that are in the interests of our state and further develop relations. This approach conditioned the Azerbaijani state to take the interests of its own country and not the conditions of the great powers in the political environment. This format of politics has brought many friendly countries and reliable partners to Azerbaijan in the international world. Finally, this political training determined the development of Azerbaijan as a state that conducts foreign policy independently.

The opinions expressed in the international world about the Republic of Azerbaijan, the high evaluation given, are an expression of great respect for the consistent and sustainable policy of our country, and the creative thinking in the field of state building. President Ilham Aliyev is an outstanding statesman who ensures that the wide horizons opened to the greater future of Azerbaijan turn into real tomorrows. Ilham Aliyev further developed the position of Azerbaijan among the statesmen in the international world. In the modern world, the Republic of Azerbaijan is recognized and accepted in the light of deep intelligence and great understanding of President Ilham Aliyev. This rise fully confirms the non-alternativeness of the concept of development defined by Heydar Aliyev as a visionary strategist.

References

1. Gafarov T.B. Republic of Azerbaijan: 10 years equal to a century (1991-2001). Bakı: Tural, A.NPM, 2001, 325 p.
2. Mirzazade R. The man who counts Azerbaijan in the world/ Ed.: S.Khalilov. B.: Goytürk, 1998, 335 p.
3. Seyidzade D. Azerbaijan at the beginning of the 20th century: Roads leading to independence / Ed.: A. Hasanov. B.: Republic of Azerbaijan "Book" Society, 1998.- 254 p.
4. Safarov S. 10 years of independence and economy / Ed.: A. Abdullayev. B.: Azernashr, 2001, 328 p.
5. Safarov S.I. Heydar Aliyev on the economic policy strategy of independence / State administration: socio-economic aspects. B.: State Administration Academy under the President of the Republic of Azerbaijan, 2002.

HAYDER ALIYEV IS THE ARCHITECT OF MODERN AZERBAIJAN

Minaya Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Xülasə

Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın memarıdır

Azərbaycan tarixində nadir zəkası və əfsanəviləşən hünəri ilə şərəfli bir silsilə təşkil edən şəxsiyyətlərin sırasında hamıdan ucaya qalxmaq, ümummilli lider səviyyəsinə yüksəlmək XX əsrdə bir qərindən artıq müddətdə xalqımıza rəhbərlik etmiş, onun hərtərəfli inkişafına nail olmuş, milli dövlətçiliyimizin bərpası və əbədiləşdirilməsi uğrunda mübarizənin öndəri olmuş, respublikamızı tarixi inkişafın ən uca mərtəbəsinə qaldırmış və sağlığında əfsanəviləşmiş ali soydaşımız Heydər Əlirza oğlu Əliyevə nəsib olmuşdur. Dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyev, tarixçilərin söylədiyi kimi, Tanrının hər xalqa min ildən bir bəxş etdiyi dühələrdəndir. Öndərlərə xas olan xalqını arxasınca aparmaq qabiliyyəti, ən çətin məqamda belə doğru yol seçmək bacarığı, fərqli tarixi şəraitlərdə sükanı möhkəm saxlamaq qətiyyəti, rəhbərliyinin hər iki mərhələsində məmləkətinin köklü maraqlarını inadla qorumaq əzmi ilə Heydər Əliyev, həqiqətən, milli dövlətçilik tariximizin ən mükəmməl dövlət başçısıdır. Ulu öndər müdrikliyi, hünəri ilə tən gələni, zəkasını bütünlüklə əmələ çevirən rəhbər kimi xalqımızın qəlbində əbədiyyət qazanmış dahilərimizin ən birincisidir. İdeyaları, idarəçilik təcrübəsi dünənimiz, bu günümüz, sabahımız üçün məktəb, bələdçi olan ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi irsi o qədər zəngin, mənalı və dəyərlidir ki, hələ neçə illər bundan sonra da nəsillər bu xəzinədən istifadə edəcəklər.

Açar sözlər: *mədəni, fədakar, inteqrasiya, millət, dövlət xadimi.*

Heydar Aliyev is one of the outstanding statesmen of world importance of the Azerbaijani people, who is proud of his name, who is our place of trust and confidence, and who is the embodiment of honor and dignity. This genius, who ruled our country for a third of the twentieth century, not only managed to introduce Azerbaijan to the world in a short period of time, but also Azerbaijan was able to rise to the level of civilized states. National leader of the Azerbaijani people, world-class political figure Heydar Aliyev is a rare, unique personality who opened a new bright page in the history of our centuries-old statehood. Leaving an eternal mark in the memory of history is a great happiness that not every person has. This is an exceptional fate that only happens to geniuses like Heydar Aliyev. The services of this genius to the Motherland and the people, who dedicated his whole life to the happy future of his people, to the creation and development of the mighty Azerbaijan state, are unparalleled. The establishment of independent state institutions in Azerbaijan, the creation of a democratic, legal state based on international norms, the preservation of our national, spiritual and moral values, the further enrichment of these values with universal ideas, the adoption of our first National Constitution, the formation of a civil society and the determination of a new economic course are precisely the successful solutions It is the services of our national leader Heydar Aliyev. It is not by chance that the activity of our great leader has gone far beyond the borders of Azerbaijan in terms of its scale and importance. The era of Azerbaijan since 1969 has been forever engraved in the history of our nation like the era of Heydar Aliyev. Both during the Soviet era and during the years of our independence, Azerbaijan made fundamental achievements in the socio-economic, political, cultural, scientific and educational fields, and was able to achieve high indicators of democratic values. It should not be forgotten that the history of Azerbaijan is closely connected with the name and activity of Heydar Aliyev, the genius who led this nation for a third of a century. Heydar Aliyev, who dedicated his whole life to serving the people faithfully, always relied on the people in his broad and great activities and turned to them in the most difficult moments. The people have never spared their attention from him. If we take a look at the history of our Motherland and turn the pages of any book of his life, then we will see that Heydar Aliyev was a wise elder who won the love of the people in the true sense of the word, an outstanding socio-political statesman, a world-renowned personality and head of state in different countries of the world. One of the main factors that ensured the transformation of Heydar Aliyev into a national leader is that he is not indifferent to the problems of the people and the state in any political situation. In this place, we cannot forget the great leader's leadership in Azerbaijan during the Soviet era. Heydar Aliyev has proven to the republic that he is a leader who loves his people and his state with the steps he took from the first days of his leadership and the reforms he carried out. The great leader correctly identified the problems faced by the republic from the first day, showed the necessary will, determination and principles to solve them, and with his innate talent, high organizational and management skills, and most importantly, his commitment to national ideals, he managed to put Azerbaijan on the path of dynamic development in just a few years. With the return of the national leader to power, the establishment of the ideas of statehood in Azerbaijani society began to be of fundamental

importance. Besides ensuring socio-political stability in the country, Heydar Aliyev began to implement the concept of a democratic, powerful state model. In this period, the full provision of political stability made it possible to determine the priorities of the future economic development of the state. The preparation and implementation of Azerbaijan's new oil strategy is one of the greatest services of national leader Heydar Aliyev to the statehood of Azerbaijan. The great leader, who always values national interests in his political activities, considered the development of rich oil reserves in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea together with Western companies extremely important from the point of view of ensuring the national security interests of our independent republic. The signing of the "Contract of the Century" not only laid the foundation for international cooperation in the Caspian Sea, but also confirmed that Azerbaijan, as an independent state, is determined to own its natural resources and defend its national interests, economic and strategic interests until the end. This agreement became an important guarantee of the state independence of our republic and paved the way for the economic growth of Azerbaijan. The unprecedented importance of the signing of the "Contract of the Century" in national development is more evident against the background of today's intensive socio-economic development.

The great leader managed to fully ensure social and political stability in Azerbaijan during his leadership of the country. This created an opportunity for democratic and legal state-building based on the principle of social justice, aimed at protecting the rights and interests of citizens, integration into the system of international relations.

The formation of Azerbaijan as an independent state loyal to democratic and human values gradually strengthened its position in the international world. All this was a celebration of Heydar Aliyev's determination.

Heydar Aliyev's ideas, his decisive position in the direction of strengthening our independence and his iron will are a lesson that our people have given to history and our history to the people, that this position is a concept of truth accepted and approved by all. Because the principled measures implemented in the field of prevention of attacks on our independence, protection of our independence faced with "death or life" in the early years, prevention and rescue of attacks on our statehood and state by internal and external enemies, and finally, the establishment of a legal, democratic and secular state it is the incomparable services of Heydar Aliyev. It was thanks to Heydar Aliyev's invaluable services and determined activity that our independence was preserved. Peace and stability have been established in our country, legal and democratic reforms have been implemented, the socio-economic situation of the people has improved, international projects of global importance have been signed. Thus, Heydar Aliyev became the guarantor, founder and architect of strengthening our independence. The people of Azerbaijan, having gained state independence, faced a serious test in the early 90s of the last century. A deep and dangerous social, political and economic crisis arose in the country. In such a difficult and difficult time for the Azerbaijani people, everyone's attention was focused on Heydar Aliyev, who was the Chairman of the Supreme Soviet of Nakhchivan at that time. Because the only worldly person who could save the people from such a difficult situation could only be Heydar Aliyev. At the invitation of the Azerbaijani people and intellectuals of Azerbaijan at the invitation of such a difficult and complicated time, Heydar Aliyev, a wise elder, an outstanding statesman with rich experience in statecraft, came to Baku on June 9, 1993, and on June 15, he became the Chairman of the Supreme Council of the Republic (now Milli Majlis). was selected. That day entered the glorious history of the Azerbaijani people as National Liberation Day. Heydar Aliyev was elected the President of the Republic of Azerbaijan in October 1993 through a national vote. A new era has begun in the history of the Azerbaijani people. From the first day he took office as the head of state, Heydar Aliyev prepared the domestic and foreign policy program of our country, determined the strategy for the recovery and development of the destroyed economy, developed the course of deep and comprehensive socio-economic, political and cultural reforms towards a free market economy. President Heydar Aliyev prepared a scientifically based program of socio-economic, political and cultural development of the country in a short period of time. Using the development program and experience of the world civilization, new projects and State programs were prepared, taking into account the specific aspects, characteristics of the development of the national economy and all the parameters corresponding to our national mentality. The purpose of all the activities of Heydar Aliyev, the genius gifted by history to our people, the savior and architect of modern Azerbaijan, our national leader, was to turn Azerbaijan into a strong, democratic state and to give its people a prosperous life. A whole period of the most recent history of Azerbaijan is connected with his honorable name and magnificent activity. During his leadership of Azerbaijan for more than thirty years, our country has made great progress in all fields. He dedicated his whole life to the development of our country and the happiness of people. One of the most important indicators of the Heydar Aliyev phenomenon is the strengthening of aspirations and feelings of statehood based on fundamental principles such as the immense rise of the Azerbaijani ideology, the national spirit, the development of national self-awareness, and the return of the

people's historical memory to themselves, becoming a real political factor. As a result of the patriotic activities of our great leader, an intellectual class with a national spirit was formed in the republic. The great strategist Heydar Aliyev created the image of a nationwide leader with the work he did in the direction of the country's development in the first period of his leadership in Azerbaijan, the bold decisions he made, the construction and construction measures he implemented, as well as other purposeful steps calculated for the future of our republic, which will gain independence in a few decades, and history he has maintained this status of a great leader at all stages. Until the 1960s, Azerbaijan was known as an agrarian country. Its main source of industry was oil. However, it was Heydar Aliyev who managed to change this attitude towards the republic by taking decisive steps from the first years of his rule. Thus, both light and heavy industry developed in a short period of time, and a number of plants and factories were put into operation. Based on the new jobs created, people's welfare improved. In those years, Heydar Aliyev created a number of new educational institutions, including a military school named after Jamshid Nakhchivanski, in addition to turning the republic into a huge construction site, giving special importance to the construction of large-scale facilities and strategically important industrial enterprises. This event played an important role in developing the fighting spirit of Azerbaijanis.

National leader Heydar Aliyev was a patriotic leader who prioritized the welfare of the Azerbaijani people and the further strengthening of our national statehood with the ability to lead his people behind him, the ability to choose the right path even in the most difficult moments, the determination to keep the steering wheel firmly in different historical circumstances, and the determination to stubbornly protect the deep-rooted interests of his country in both stages of his leadership. The great leader is the first of our geniuses who has won eternity in the hearts of our people as a leader who combined his wisdom, skill, and intelligence. It is valuable that generations will use this treasure for many years to come. Although the genius leader, world-famous politician and statesman Heydar Aliyev has passed away, our newest history created by the great leader continues to be enriched during the first decades of the 21st century and continues successfully under the leadership of his most worthy and loyal follower, President Ilham Aliyev. As the years and memories pass, the services of this great personality to the Motherland and people will be seen more clearly against the background of the vastness and distance of time, and new generations will benefit from this inexhaustible heritage. The personality of our national leader, his political and administrative activities occupy an exceptional place in the history of our nation, which has centuries-old traditions of statehood. Our people realized the national deeds they wished for throughout history, the statehood traditions they lived, in the true sense, during the era of Heydar Aliyev, which covered the transition period from the 20th century to the 21st century, and was able to establish an independent state of Azerbaijan again. Heydar Aliyev, who led our republic for more than 34 years in the history of modern Azerbaijan, created such a legacy in the annals of statehood that there will be a great need for its study, promotion and application for many years to come, and this legacy will never be exhausted. The activity of the great leader has entered the treasury of the art of world politics, his name has become a symbol of the Azerbaijani people, and his life path has become a criterion of love and loyalty to his native land. The great leader was a leader who valued the national interests of the people of Azerbaijan and the state above all else, was able to mobilize them for common goals, and ensured the rule of law and legal rules in the society. Heydar Aliyev created a new revival and upliftment in the 20th century socio-political, economic, cultural and spiritual life of Azerbaijan with his boundless loyalty, love, foresight, benevolence, thoughtful and intense activity to his people and Motherland. As the leader of independent Azerbaijan, his extensive and deep policy could include the whole world, and directed the perspective path of the region in the right direction. The activity of the great leader has entered the treasury of the art of world politics, his name has become a symbol of the Azerbaijani people, and his life path has become a criterion of love and loyalty to his native land. The great leader was a leader who valued the national interests of the people of Azerbaijan and the state above all else, was able to mobilize them for common goals, and ensured the rule of law and legal rules in the society. Heydar Aliyev's inexhaustible legacy, his political genius and creative intelligence, which distinguishes him from other world politicians of his time, will be the subject of multilateral studies for many years to come. And always the important role played by this personality in history will be explained in a deeper and wider content, in a more conceptual way. A fact that will never change is that Heydar Aliyev, in addition to being the architect of modern Azerbaijan, is a rare personality cultivated by human history with his wide-spectrum activities based on the ideas of progress and justice, peace and humanism, and human values.

References

1. Heydar Aliyev. Our independence is eternal. I. Baku: East-West, 2013, 632 p.
2. Heydar Aliyev. Our independence is eternal. II. Baku: East-West, 2013, 752 p.
3. Heydar Aliyev. In two volumes. Vol I. (The period before the years of independence) ANAS A.A. Bakikhanov name. Institute of History. Baku: Turkhan NPB, 2013, 500 p.

4. Heydar Aliyev. In two volumes. Vol II. (Period of the years of independence) ANAS A.A. Bakikhanov name. Institute of History. Baku: Turkhan NPB, 2013, 704 p.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Nurlana Kazımova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Abstract

Heydar Aliyevs Language Policy

"Our language is very rich and harmonious, it has deep historical roots. Personally, I love my native language very much and I am proud to speak it," said our National Leader Heydar Aliyev.

Wise men said that whatever you deprive people, the nation will live. If you deprive native language, nation will lose its national identity and disappear. This is a fact revealed by history. Language is the moral flag of the nation, national identity and pride. If there is no language, there is no people!

Key words: *native language, language, people, Azerbaijani, national spirituality.*

Tarix göstərir ki, Azərbaycan dili müxtəlif dövrlərdə rəsmən dövlət dili kimi elan edilib bir müddət fəaliyyət göstərsə də, dövlət dili statusu uzun sürə bilməmişdir. Yalnız xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra milli dilimizin xilaskarı kimi tarixə öz əbədi imzasını qoydu. Tam qətiyyətlə demək olar ki, ulu öndər Heydər Əliyevin keçən əsrin 70-80-ci illərində yeritdiyi fəal və ardıcıl dil siyasəti Azərbaycanda milli özünəqayıdış, milli özünüdərk və milli azadlıq ruhunu yüksəltdi.

Ölkə rəhbərinin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə 1995-ci il oktyabrın 31-də Konstitusiyanın dövlət dili haqqında maddəsi ilə bağlı keçirilən gərgin və tam demokratik müzakirələr nəticəsində Azərbaycan dilinin qanuni haqqı özünə qaytarıldı. Həmin il noyabrın 12-də qəbul olunan Konstitusiyada Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit (21-ci maddə) olundu [1].

Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 sayılı fərman, "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında" 4 iyul 2001-ci il tarixli, 76 nömrəli sərəncam, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanun ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır. Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynayıb [2].

Respublikamızın çoxminli təhsil işçiləri "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanundan, eləcə də ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dil siyasəti ilə bağlı imzaladığı silsilə fərmanlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsində, ulu öndərin dövlət dili ilə əlaqədar verdiyi müdrik göstərişlərin, irəli sürdüyü müddəa və ideyaların gerçəkləşməsində yaxından iştirak edirlər. Ölkəmizdə hər il "Ana dili" günü təntənəli surətdə qeyd edilir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi yolunda möhtərəm Heydər Əliyevin başladığı müqəddəs milli mücadilənin tarixi bir qərindən çox davam etmişdir. Milli tariximizə Heydər Əliyev epoxası kimi daxil olmuş 1969-2003-cü illərdə Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı yalnız rəsmi sənədlərdə deyil, sözün həqiqi mənasında, gündəlik həyatda, təcrübədə ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə, dünya diplomatiyasına yol tapması, beynəlxalq aləmin çox mötəbər məclislərinin kürsülərindən eşidilməsi ulu öndərimizin ana dilimizin inkişafına, onun sosial-siyasi və mədəni həyatda layiqli yer tutmasına göstərdiyi qayğı və diqqətin, son dərəcə dəqiq, düşünülmüş və uzaqgörən dil siyasətinin nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu şərəfli tarixi yolun başlanğıcı hələ 1970-ci ildə BDU-nun 50 illik yubileyində o dövr üçün, kommunist rejimi üçün fəvqəladə hadisə sayılan respublika rəhbərinin Azərbaycan dilində çıxışı ilə başladı. Bu tarixi çıxış ziyalılara, bütün xalqa respublika rəhbərinin Azərbaycan dilinə qayğı və ehtiramı haqda bir xəbərdarlıq idi ki, bu proses sonralar milli özünüdərkə müstəsna rol oynadı. Az keçmədi ki, Azərbaycan dili nüfuzlu məclislərə, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərə yol açdı, Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində ali məktəblər üçün dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinə, "Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları" dərs vəsaitinə respublika Dövlət mükafatları verildi, təhsil müəssisələrində ana dilinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı artırıldı, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə ali məktəblərə qəbul planları əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanının tələbləri baxımından ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri barədə Respublika Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ilin 11 iyul tarixli, 70 nömrəli

kollegiya qərarında göstərilir ki, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsində, onlara milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin aşılmasında, milli mənliliyinin dərk edilməsində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dili ölkəmizin müstəqilliyə qədəm qoyması ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan milyonlarla azərbaycanlının milli birliyinin yaradılmasında və əlaqələrinin genişləndirilməsində müstəsna rol oynayır, soydaşlarımızın ünsiyyət silahına çevrilir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana uzunmüddətli rəhbərliyinin ən sanballı göstəricisi azərbaycançılıq məfkurəsinin və milli ruhun hədsiz yüksəlişi, milli özünüdərkin keçmişin buxovlarından azad olunması, xalqın qan yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında milli dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsinə, real siyasi amilə çevrilməsinə nail olunmasıdır.

Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında, yaşamasında ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur” [2].

Ulu öndər gənclərimizə məhz ana dili əsasında dünyanı dərk etməyi məsləhət görürdü. Azərbaycan gənclərinə xarici dilləri – ingilis, alman, fransız, çin və s. dilləri öyrənməklə, ilk növbədə, öz ana dilini daha mükəmməl bilməyi tövsiyə edirdi.

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın böyük dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların kürsülərində səslənməsi bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin keşiyində durmaq Heydər Əliyevin həyat fəaliyyətinə çevrilmişdi.

Azərbaycan dilinin inkişafı, onun tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi və yabançı təsirlərdən qorunması, habelə bu dilin saflığı, təmizliyi istiqamətində Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasət bu gün onun siyasi kursunun layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Heydər Əliyevin dil siyasəti, onun dilimizin inkişafı yönündə göstərdiyi tarixi xidmətlər əsl məktəbdir və bu məktəbin təcrübəsindən zaman-zaman istifadə olunacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyeva J. Heydər Əliyev və ana dilimiz. “Xalq” qəzeti. 2010, 8may, səh. 7
2. Əkbərli H., Dövlətov M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 2009, 12 iyun, səh. 1-2

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

İlhamə Hacıyeva
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Heydar Aliyev and Speech Culture of the Azerbaijani Language

Literary language is an organized manifestation of speech that emerges through the operation of selection and replacement among the vernacular languages.

Speech has a great role in society and human life as a means of transferring knowledge and experience, developing spiritual wealth, training, building interpersonal and collective relationships, influencing and penetrating each other.

We conducted our research work on the topic "Heydar Aliyev and speech culture of the Azerbaijani language". During the research, we came across how skillfully the great leader Heydar Aliyev, who is a great political orator and deeply familiar with the intricacies of the Azerbaijani language, used the richness of the expressive possibilities of our mother tongue in his speeches, reports, and congratulations in his sincere conversations with the people. When speaking in the political, social, scientific and cultural fields of the modern Azerbaijani literary language, he used each lexical unit in its exact place, used onomastic units accurately, constructed large-scale complex sentences demonstrating high logical thinking, embellished these sentences with phraseological combinations, synonyms, and repetitions. .

Key words: *Literary language, Heydar Aliyev's speech, speeches, psalms, synonyms, phraseological combinations, metaphors, onomastic units, logical thinking.*

Giriş. Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışiq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir.

Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsa da, həmin ənənə milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk konstitusiyada, ümumiyyətlə dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyasında da belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımcına qiymətləndirə bilməyərək hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşür etdi.

1974-cü ildə Azərbaycan dilinin tədqiqinə görə bir qrup dilçi alimin Dövlət mükafatlarına layiq görülməsi, o cümlədən 3 cildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinin çapı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunun yaradılması və nəhayət, 1978-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dilinin Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması da Ulu Öndərin ana dilinin xalqı milli özünüdərkə daşıyan ən ciddi amillərdən biri kimi dəyərləndirməsinin daha bir təsdiqidir. Həmin dövrdə respublika rəhbəri siyasi taleyini riskə qoyaraq Əsas Qanunumuzda Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə müddəanın varlığını təmin etmək üçün təşkilati işlər aparmış, elmi və ziyalı qruplarını da bu işə cəlb etmişdir. Sovet imperiyası şəraitində belə bir davranış əsl vətənpərvərlik, vətəndaşlıq nümunəsi idi. Uzaqgörən rəhbərin qətiyyəti və iradəsi sayəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə müddəa Konstitusiyanın 73-cü maddəsində öz təsdiqini tapmışdı.

Milli dəyərlərimizə dərinədən bələd olan ümummilli lider xarici ölkələrə səfərləri zamanı soydaşlarımızla görüşlərində onlara harada yaşamalarından asılı olmayaraq Azərbaycançılıq ideologiyasına sadıqlığı, xalqımıza xas olan adətənənələrimizi yaşatmağı, təbliğ etməyi tövsiyə edirdi: "Bizim hamımızın bir Vətəni var – bu,

Azərbaycandır. Azərbaycanlı hər yerdə yaşaya bilər, ancaq azərbaycanlılığını, öz dilini, milli ənənələrini unutmamalıdır. Onun qəlbi daim doğma Azərbaycanla bir vurmalıdır”.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin qorunmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib-hazırlanmış və 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsində Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit olundu.

2001-ci ilin 18 iyununda ümummilli liderimiz “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalamışdır. Bu tarixi sənəd dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Həmin fərmanda Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması da nəzərdə tutulurdu. Dünyanın heç bir dövlətində analoqu olmayan belə bir qurumun yaradılması ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha səmərəli şəkildə nəzarət etmək və bu prosesi ümummilli maraqlar kontekstində tənzimləmək məqsədi daşıyırdı. 2001-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Prezidenti yeni fərman – “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” mühüm bir sənəd imzaladı. Bu sənəd dilimizin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə stimül verdi, yaddaşıma və milli-mənəvi dəyərlərimizə, eyni zamanda, əlifbamızın beynəlxalq aləmə daha yaxın olan bu qrafika ilə Azərbaycan əlifbasına keçidi sürətləndirdi. Məhz bundan sonra respublikada bütün yazılı sənədləşmələr heç bir istisnaya yol verilmədən bu qrafika ilə aparılmağa başlandı. Yaxın tariximizdən məlumdur ki, müstəqilliyin ilk ilində, 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olunsada o, bütün gücü ilə işləyə bilmirdi. Yalnız ümummilli liderimiz bu məsələnin birdəfəlik həllinə nail olmuşdu. 2003-cü il yanvar ayının 2-də isə Heydər Əliyevin fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə mindi. Həmin qanunda dövlətin ana dilinə qayğısı sahəsindəki əsas vəzifələr dəqiq şəkildə göstərildi. Qanun dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanmasını və dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsait hesabına həmin proqramın həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsini hökumətin başlıca vəzifələrindən biri kimi qarşıya qoymuşdu. Sənəddə qeyd olunan bütün müddəalar Azərbaycanda dövlət dilinin qorunmasını və inkişafını təmin etməyə qadir çox mükəmməl bir hüquqi sistemin mövcud olduğunu bir daha təsdiqləyirdi. Əsası ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasət hazırda ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir. Prezidentin “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamları da öz ictimai-tarixi əhəmiyyətinə görə kifayət qədər uğurlu bir sənəd kimi qiymətləndirilir. Sənədə uyğun olaraq 2004-cü ildə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısı da hazırlanmışdı. Burada Azərbaycan Milli ensiklopediyasının, elmimizin və mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın ən dəyərli nümunələrinin latın qrafikasında nəşrləri nəzərdə tutulmuşdu ki, bu da cənab Prezidentin milli-mənəvi dəyərlərimizə, elmin və mədəniyyətin inkişafına böyük diqqət yetirdiyini göstərir. Bu gün rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə ana dilimiz qüdrətlə, təntənə ilə səslənir. Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun tək-cə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, zənginləşərək nüfuz qazanması, dünyanın mötəbər kürsülərindən eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti və yürütdüyü dil siyasəti ilə bağlı olmuşdur. Həmin siyasət indi uğurla davam etdirilir. Dövlət dili milli dövlətin ayrılmaz hissəsidir.

Əsas hissə. Azərbaycanın nitq mədəniyyətində, xüsusilə Azərbaycanın siyasi natiqliyinin inkişafında Heydər Əliyev zəngin irsi dilçilər tərəfindən öyrənilməyə davam edir. Tərəfimizdən aparılan tədqiqat işimizdə dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin Azərbaycan dilində nitqlərindən, çıxışlarından, səfərləri zamanı danışıqlarından, natiqlik sənətindən bəhs etmişik.

Ritorikanın yüksək mərhələsinə qalxmaq istəyən natiqin nitqindən aşağıdakı keyfiyyətlər tələb olunur: düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, məntiqilik, yığcamlıq, səlistlik, zənginlik, canlılıq, ahəngdarlıq, sadəlik, anlaşılıqlıq, inandıra bilmək (2, s. 51).

Heydər Əliyevin nitqləri millətin ən parlaq nümayəndələrinin birinin şəxsinde azərbaycanlıların dünyagörüşünü anlamağa imkan verir. Bununla yanaşı bütün nitqlər dövlət quruculuğu əmanətidir. Hər bir insanın danışığı onun xasiyyətinin ayrılmaz hissəsidir və onun şəxsiyyətini tam müəyyənləşdirir. Onun nitqlərinin həcmi heç zaman söz hesabına artırılmır. Burada əsas məzmunudur. Lakin bununla yanaşı, hər hansı musiqi əsərinin mövzusu kimi bir söz və ya ifadə dinləyicilərin diqqətini və emosiyalarını bir fakt üzərində cəmləşdirmək üçün vacib olan ritorik üsul kimi təkrar olunur. Onun nitqlərində ideyalar həmişə məqsədəuyğun şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir.

Bir tərəfdən Heydər Əliyev tamamilə düzgün bir dildə, digər tərəfdən biz onun nitqində qəbul olunmuş formalardan kənar, dinləyicinin bəzən duya bilmədiyi təsir effekti məqamına rast gəlirik. Bu xüsusiyyət bir tərəfdən informasiyanın verilməsini tam şəkildə təmin edir, digər tərəfdən isə bilavasitə həyəcankeçirmə effekti yaradır (12, s. 6).

Heydər Əliyevin nitqində özəyi xalq dili ilə bağlı olan və məişət üslubuna xas incəliklərlə zənginləşmiş emosionallıq bildirən söz və ifadələrin işlədilməsi xüsusi yer tutur. Məcəzi mənalı sözlərdən fərqli olaraq bunlarda sinonimlik xarakteri müşahidə edilir. Mətnin tələbi ilə əlaqədar olaraq həmin söz və ifadələr orijinalılıqla seçilir, sinonim tərkibin emosional imkanlarından istifadə edilir. Seçilən tərkib mətndəki qətiyyət, konkretlik, dəqiqlik kimi məntiqi komponentləri özünəməxsus emosionalılıqla canlandırılır. Bu qəbildən olan sözlərə Heydər Əliyevin nitqindən misallar qeyd etmişik (12, s. 106).

Sözün ifadə etdiyi məfum onun yeganə məzmunudur. Deməli, sözün məzmunu onun daxili cəhətidir. Odur ki, bir dildə sözü dərk etmək üçün onun məzmununu dərk etmək zəruridir (11, s. 192).

H.Əliyevin nitqində sinonimlər: İfadəni qüvvətləndirmək və həyəcan əmələ gətirmək, fikri daha aydın və dəqiq vermək məqsədilə sinonim sözlərin təkrar edilərək işlədilməsi Azərbaycan dilinin şeir üslubunda mühüm yer tutur; məsələn:

Ey səbə mən aşiqü dil xəstədən ol yarə var.

Bülbülü zarın dilindən gülşənü gülzarə var.

(Xətai) (3, s. 33)

H.Əliyev zəngin söz ehtiyatına malik bir şəxsiyyət olduğunı rəsmi üslubda, istər elmi üslubda, istərsə də məişət üslubunda görürük. O, fikrin dəqiq çatdırılması üçün nitqində sinonimlərdən istifadə edərək cümlədə rəngərənglik yaratmış, dinləyiciləri yormamışdır.

Şübhəsiz ki, bu dostluq əlaqələri hər iki tərəfin **arzusu** və **istəyi** ilə olubdur (6, s. 24).

Eyni zamanda o vaxt siz hadisələrin içində olarkən, o ağır şəraitdə olarkən Azərbaycanın nə üçün belə vəziyyətə düşməsinə bəlkə də başqalarından çox, siz orada hiss edirdiniz, dərk edirdiniz. Şübhəsiz ki, siz o vaxtlar həm torpağı qorumaq, xalqı xilas etmək üçün çox işlər görmüsünüz, **çalışmışınız, çarpışmışınız, vuruşmuşunuz** və güman edirəm ki, həm də bu məsələlərlə əlaqədar fikirlər söyləmiş, sözlər də demisiniz (6, s. 155).

Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana etdiyi təcavüzün nə qədər **qəddar, vəhşi** hərəkət olduğunu göstərir (6, s. 155).

Ona görə də bu baxımdan onları görmək çox maraqlı, **əhəmiyyətli, vacibdir** (6, s. 156).

Dörd il bundan qabaq iyunun 15-də dediyim sözlərdir, – dedim ki, mən buraya özüm gəlməmişəm, **məni dəvət ediblər, çağırıblar, dəfələrlə çağırıblar** və mən gəlmişəm. Əgər istəyirsinizsə, buradan çıxıb gedə, bu gün qayıda bilərəm (6, s. 158).

Siz o dəhşətli günləri yaşamısınız və o dəhşətli günlərdə də öz **iradənizi, cürətinizi, cəsarətinizi** itirməmişiniz (6, s. 160).

Bu **cəsarətinizə, iradənizə, dəyanətinizə** görə mən sizə təşəkkür edirəm (6, s. 160).

Mən bunların hamısını **gördüm, çəkdim**. Gördüm, **çəkdim** ifadəsində **başım çəkdi** frazeoloji birləşməsinin birinci tərəfi ixtisar edilmişdir (6, s. 162).

Respublikasının bugünkü **ağır, mürəkkəb və gərgin** vəziyyətini tam məsuliyyətlə dərk edirəm (4)

Bu illər çox **çətin, ağır, müəyyən qədər ziddiyyətli illər** olubdur və Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi, bu gün mövcud olan dövlət müstəqilliyi böyük sınaqlardan keçibdir. İftixar hissi ilə demək olar ki, bu sınaqlardan şərəflə çıxıbdir və indi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi artıq mövcuddur və dönməzdir (6, s. 13).

Keçmiş Sovetlər İttifaqının bərpa olunması, Azərbaycan Respublikasının da ora daxil olması ehtimalı haqqında bəzi **şayiələr, fikirlər gəzir** (4).

Bu **düzgün yoldur, doğru yoldur**, bu yolla bizim respublika daha qətiyyətlə getməlidir. Əmin olmalısınız ki, mən bu yola həmişə sadıq olacağam (4). **Müstəqilliyi, suverenliyi** təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqları geriyyə qaytarılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları **sülh və əminəmənlük** şəraitində yaşayıb öz dövlətini özü istədiyi kimi qurmalıdır (4).

H.Əliyevin nitqində məcazlar

Məcaz dilin kateqoriyalarından biridir. İnsan təfəkkürü daim hiss-həyəcana, estetikaya, obrazlılığa meyl göstərdiyi üçün məcaz yaranır. Buna görə məcaz insan psixologiyası ilə sıx bağlıdır. Belə ki, insan onu əhatə edən əşyaların, hadisələrin, əlamətlərin arasında şüuraltı olaraq əlaqələr yaradır, onları bir-birinə bənzədir. Varlıqdakı əşyaların və hadisələrin, ən zəngin dilin belə, kəlmə xəzinəsindəki sözlərdən qat-qat çox olduğu üçün bu hal çox vacibdir. Dildə iki cür məcaz mövcuddur: 1) ümumdil məcazları; 2) bədii-estetik məcazlar. Dilimizin bütün üslublarında işlənən məcazlara ümumdil məcazları deyilir. Bunların bir qismi həyəcanlılıq əlamətini tamamilə itirmiş, adi neytral kəlmə və terminlərə çevrilmişdir. Ona görə də onlar artıq məcaz kimi qəbul edilmir (dağın ətəyi, ağacın başı, çayın qolu və s.), digər bir qismi isə (aslan, tülkü, kəklik, gül və s. adam bərsində)

geniş şəkildə canlı danışıq dilində işlənir, xalq ədəbiyyatında və bədii üslubda qüvvətli hiss-həyəcan bildiren vasitə kimi çıxış edir (9, s. 47).

Heydər Əliyevin nitqindəki məzazlar cümlənin mənə gücünü qücünü qüvvətləndirir. Məsələn: Bilsinlər ki, Azərbaycan nə qədər **ağır vəziyyətdədir** (6, s. 26.)

Biz çox **çətin bir vəziyyətdəyik** və **böyük problemlərlə** rastlaşaraq münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasına çalışırıq (6, s. 26).

Mənə bu gün böyük etimad göstərdiyinə görə Milli Məclisin üzvlərinə, Azərbaycanın Ali Sovetinə minnətdarlığımı bildirirəm və sizi əmin edirəm ki, bütün imkanlardan istifadə edib bu **böyük vəzifəni, ağır bir yükü aparmağa çalışacağam** və bu vəzifənin ləyaqətlə yerinə yetirilməsinə səy edəcəyəm (4). **Partiyamız inkişaf etdikcə eyni zamanda təmizlənməlidir** (6, s. 313).

Həm daxildən, həm də xaricdən **Azərbaycanın müstəqilliyini boğmaq** istəyən nə qədər qüvvələr var idi.(6, s.14)

H.Əliyevin nitqində frazeoloji birləşmələr və çoxmənalı sözlər

1. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri həm də sabit söz birləşmələridir. Heydər Əliyev nitqlərində frazeoloji birləşmələrdən istifadə edərək bir daha dilin incəliklərinə dərinlən bələd olduğunu sübut etmişdir.

2000-ci ilin 12-17 mart tarixlərində Azərbaycan Prezidentinin **Türkiyə səfəri baş tutdu**. Cankaya köşkündə xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə dövlət başçılarının məhdud tərkibdə görüşü ərafəsində Heydər Əliyev sanki mənim də fikrimi soruşmuş kimi dedi: “Cənab Sezərin **ağzını arıyacağam**. Artıq bir ilə yaxındır cumhurbaşkanıdır...”

Başım çıxmır, ağıltıza hardan gəlib ki, bizim dövlət dili rus dili ola bilər?

Gəncədə də mən **danışqlar aparmışam**, mənimlə gedən şəxslərlə və təkbətək (4).

Əziyyət çəkməliyəm. Mən bu əziyyəti çəkmək üçün doğulmuşam (6, s. 160)

İndi də yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə baş vermiş **faciənin üstündə dayanmaq** istəyirəm (5, s. 15).

Ona görə də biz bu partiyayı Naxçıvanda yaratmaq imkam **əldə etdik** (6, s. 309).

Hökumət üzvlərindən, icra orqanlarında **yüksək vəzifə tutanlardan**, yəni prezident kimi mənim komandamda işləyənlərdən çoxu bizim partiyanın üzvləri deyildir (6, s. 315).

Ölçüb-biçib fikirləşmək. Çox **ölçüb-biçdim**, çox **fikirləşdim** (6, s. 158). “**Yüz ölç, bir biç**” atalar **sözünü** Heydər Əliyev fikirləşdim sözündən əvvəl **ölçüb-biçib** sözünü işlədərək cümlənin emosionallığını artırmışdır.

Heydər Əliyevin çıxışlarının, nitqlərinin əsas cəhətlərindən biri də canlılıqdır. A.Babayev qeyd edir ki, ritorun çıxışının canlı olmasını şərtləndirən cəhətlər bunlardır: avazın dəyişməsi, nitqin tempinin dəyişməsi, jestlər, mimikalar, müxtəlif işarələrlə dinləyiciləri özünə cəlb etmək qabiliyyəti (2, s. 134).

H.Əliyev nitqlərinin mühüm bir xüsusiyyəti odur ki, böyük natiq çıxışlarını bir qrup insan üçün yox, ölkə əhalisi üçün ünvanladığını bildiyi üçün tribunadan maksimum yararlanmağa çalışır və buna nail olur (13, s. 12).

Bilirsiniz, vaxtilə getdim Moskvaya, orada işlədim. **Böyük** hadisə idi ki, **Azərbaycan xalqının** çoxəsrlik tarixində **Azərbaycan xalqının** nümayəndəsi, **azərbaycanlı** gedib **Sovetlər İttifaqı kimi, Rusiya** kimi böyük bir dünya dövlətinin **ən yüksək zirvəsində oturdu**. Bu, **Azərbaycan xalqı üçün, hamı üçün böyük bir tarixi hadisə idi. Bütün dünya müsəlmanları, bütün dünya türkləri üçün də böyük hadisə idi ki, Rusiya kimi, Sovetlər İttifaqı kimi böyük bir dövlətin ən yüksək nöqtəsində müsəlman, türk oturmuşdu. Bu, tarixdə heç vaxt olmamışdı** (6, s. 161). H.Əliyevin nitqindən bu bir-neçə cümləyə diqqət yetirdikdə görürük ki, cümlədə təkrarlardan istifadə edilir, çox böyük hiss və həyəcanla deyilərək emosionallığı artırır.

Antonim sözlərin dildə yaranmasına səbəb bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. Antonimlər lüğət tərkibinin daha maraqlı bir qismini əhatə edir. Bununla belə, eyni fonetik tərkibə malik olan sözlər də bəzən bir-birinə zidd mənalar ifadə edə bilər, yəni çoxmənalı və ya omonim sözlər eyni zamanda antonim ola bilər. Məsələn, O həmişə məni görəndə gülür // O həmişə mənə gülür cümlələrindəki gülmək sözləri və müəyyən dərəcədə bir-birinə zidd mənə (fərəh və istehza) ifadə edir (3, s. 35).

Məni indi həyatda başqa heç bir şey maraqlandırmır: **yaşayışım yaxşıdır-pisdir**, işim çoxdur, yoruluram ya yorulmuram, əziyyət çəkirəm-çəkmirəm (6, s. 160).

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təmin olunmalıdır, **müharibə** qurtarmalıdır, **sülh yaranmalıdır** (4).

İndi, artıq dörd il keçəndən sonra biz hamımız **bir daha, bir daha o illəri, o ayları, o günləri** xatırlamalıyıq və Azərbaycanın 1993-cü ilin may-iyun aylarında və sonrakı aylarda nə qədər təhlükəli vəziyyətdə olduğunu dərk etməliyik, ondan sonra görülən işlərə ədalətli, obyektiv qiymət verməliyik (6, s. 14).

Mən hesab etdim ki, biz müəyyən bir mərhələdə bu sahədə aparılan işləri təhlil etməliyik, müəyyənləşdirməliyik ki, işlər necə gedir, hansı səviyyədədir, səhvlər, qüsurlar **varmı, yoxsa yoxdur**, müsbət

təcrübə nədən ibarətdir (6, s. 309). Bu cümlədə var, yox ədatlarından var təsdiq ədatı mı sual ədatı ilə işlədilib sual məfhumu bildirir, yoxsa modal sözü ilə yanaşı yox ədatı işlədilərək cümlədə ekspressivlik yaratmışdır.

Mənə verilən məlumatlara görə, 30 rayon partiya təşkilatında konfranslar keçirilibdir, rayon təşkilatlarının yeni tərkibi, qurultaya nümayəndələr **seçilibdir**, ancaq böyük bir hissəsində konfranslar hələ **keçirilməyibdir** (6, s. 309). Heydər Əliyev nitqində III şəxs keçmiş zaman feillər çox vaxt nəqli keçmişin –ib, -ib,-ub, -üb şəkilçiləri qəbul edərək, -dır, -dir, -dur, -dür xəbərlik şəkilçi ilə işlədir.

Bildiyiniz kimi **uzun illər** Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləmiş, Sov.İKP Siyasi Bürosunun üzvü olmuşam (5, s.15). Bu cümlədə **uzun illər** birləşməsindəki **uzun** sözü morfoloji cəhətdən sifət olmasına baxmayaraq, qeyri-müəyyən say kimi işlədilmişdir.

Onomastika

Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Xüsusi adlar isə öz vəzifə, funksiya və mənalarına görə ümumi adlardan kəskin surətdə fərqlənir.

Xüsusi adların elmi cəhətdən təhlil olunmasında tarixi-müqayisəli metoddan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. Məlumdur ki, hər bir ad bu və ya digər denotativin özü haqqında müəyyən məlumat verir. Adın meydana gəldiyi dövrü düzgün müəyyənləsə bilmək üçün ona tarixilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır. Hər bir ad müəyyən ictimai-siyasi formasıyanın məhsulu olub, hər hansı bir tarixi və ya təbii hadisənin nəticəsi kimi yaranır. Təsadüfi deyildir ki, xüsusi adlar ilk növbədə tarixçilərin, daha sonralar isə coğrafiyaşünasların diqqətini cəlb etmişdir. Arxeoloji və etnoqrafik məlumatların da xüsusi adların tədqiqində böyük əhəmiyyəti vardır (1, s. 8).

Toponimlər

Yadımdadır, Naxçıvanla Ermənistan arasında rayonlar var. Mən onları yaxşı tanıyıram, qabaqlar oraya çox gedib-gəlmişəm. Məsələn, orada **Qəmərli, Vedi, Zəngibasar, Uluxanlı rayonları var idi**. Naxçıvanın sərhədindən, Şərur rayonundan Ermənistanın o vaxtkı sərhədinə keçəndən – həmin sərhədi 1920-ci illərdə yaradıblar, əvvəllər belə sərhəd olmayıbdir – ta Yerevana qədər olan bütün rayonlar azərbaycanlı rayonlarıdır. Mən o vaxtlar bu yolu avtomobillə də çox getmişəm, həm də dəmir yolu vasitəsilə getmişəm. Onların hamısı azərbaycanlılarıdır. Gedirdik, orada bir kənd, burada bir kənd, rayon mərkəzlərinin hamısı Azərbaycanındır, orada azərbaycanlılar yaşayırdılar. Hələ mən Ermənistanın bu hissəsini deyirəm (6, s. 83).

H.Əliyevin dövlət başçısı kimi xarici ölkələrə rəsmi səfərlər zamanı danışıqları, çıxışları öz doğma Azərbaycan dilində olması və qarşı tərəfin danışıqlarının məhz Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi tələbi ana dilimizə olan sonsuz məhəbbətindəndir. Buna nümunə olaraq V.Quliyevin Heydər Əliyev haqqında yazdığı “Böyük insan haqqında xatirələr” kitabında Heydər Əliyevin İran səfəri zamanı İranın ali dini rəhbəri Seyid Əli Xamneyi ilə görüşü haqqında yazdıqlarından: “Ali dini rəhbər Heydər Əliyevi mərasim zalının qarşısında qarşılayıb səmimi şəkildə görüşdü. Aralarında Azərbaycan dilində söhbət başladı. Həm İran nümayəndə heyəti, həm də biz sakitcə dayanıb söhbətə qulaq asırdıq. İran tərəfi deyə bilmərəm, amma, təbii ki, biz danışıqları tam başa düşürdük.

Ümumi sözlərdən, hal-əhvaldan sonra Heydər Əliyev Xamneyidən soruşdu:

-*Yaxşı, Xamnədə (Təbriz yaxınlığında Xamneyninin doğulduğu kənd) nə var, nə yox?*

-*Sən Xamnəni də bilürsən? – deyə İranın ali dini rəhbəri heyətini xalis Təbriz ləhcəsi ilə ifadə etdi.*

-*Əlbəttə, bilirəm, tanıyıram. Xamnə çox məşhur yerdür. Həm də təkcə sizin vətəniniz kimi yox.*

Azərbaycanın böyük şəxsiyyətlərindən olan Mirzə Fətəli Axundzadə də əslən Xamnədəndir. Sizin həmkəndlinizdir. Ümid eləyirəm ki, Axundzadənin adını eşitmiş olarsınız.

-*Bəli, haradasa eşitmişəm, – deyə Xamneyi ağızucu cavab verdi.*

Nəhayət, danışıqlar masasına dəvət olunduq və söhbətin rəsmi hissəsi başladı. Təbii ki, Xamneyi dərhal təmsil etdiyi İranın rəsmi dilinə – farscaya keçdi. Burada təəccüblü bir şey yox idi – dövlət dilində danışmalı idi. Təəccüblü olan dediklərinin ruscaya, həm də naşı, bisavad şəkildə tərcümə edilməsi idi. Farscanı başa düşdük, bəs nədən Azərbaycan dilinə deyil, rus dilinə çevirirdilər? İlk cümlədən sonra Heydər Əliyev tərcüməçiyə hökmə: “Podojdite” – deyib söhbəti dayandırdı. Üzünü İranın ali dini rəhbərinə tutub azərbaycanca:

-*Ağayi Xamneyi, bir az əvvəl sizinlə öz ana dilimizdə danışdıq. Başa düşürəm, bura İran dövlətidir. Siz də onun lideri kimi rəsmi söhbətlərinizi farsca aparmalısınız. Amma tərcümənin nə səbəbdən rusca edildiyini başa düşürəm.*

-*Bəs mən elə zənn eləyirəm ki, sizin dövlətin dili rus dilidir?! – deyə Xamneyi sifətinə sadələvh görkəm verib guya özünün də bu anlaşmazlıqdan təəccübləndiyini göstərməyə çalışdı.*

-*Ay kişi, – Heydər Əliyev onun özünü bilməzliyə vurmasından açıq-aşkar əsəbiləşmişdi, – heç şurəvi vaxtında da Azərbaycanın dövlət dili rus dili olmayıb. O dövrdə Konstitusiyamızda yazılmışdı ki, dövlət dilimiz*

ana dilimizdir. Biz hətta Moskvanın təzyiqi altında onu qorumuşuq, yaşatmışıq, inkişaf etdirmişik. Bu dildə nə qədər kitablar, məcmuələr, qəzetlər çıxıb. Doğrudur, o zamanlar bəzən Moskvadan gələnlər qarşısında rusca danışmalı olurduq. Amma Azərbaycan türkcəsini qoruyub saxlamağı, zəngin və gözəl etməyi heç vaxt unutmurduq. Müstəqil olandan sonra da hər yerdə ancaq öz dilimiz işləyir, Başım çıxmır, ağılnıza hardan gəlib ki, bizim dövlət dili rus dili ola bilər? Mən rus dilini də çox gözəl bilirəm. Amma dövlət başçısı kimi hara getsəm, hansı ölkəyə səfər eləsəm, dünyanın hər yerində rəsmi danışıqları yalnız Azərbaycan dövlət dilində aparıram.

Heydər Əliyevin kəskin etirazından İran tərəfi əl-ayağa düşmüşdü. Deyəsən, əvvəlcədən tərcüməçi gətirmədikləri, yaxud Azərbaycan tərəfin dil məsələsinə belə əsəbi reaksiya verəcəyini düşünmədikləri üçün vəziyyətdən necə çıxacaqlarını bilmirdilər. Xamneyi də susub həmkarlarına baxırdı.

Görüş başa çatanda isə Prezident İran protokolunun, əslində siyasi məzmunlu naqolay hərəkətinə bir daha diqqət çəkərək Xamneyiyə: – *Çox mətləblərdən danışdıq. İndi bilmirəm hamısına müvəffəq olacağım, yoxsa yox. Amma düşünürəm ki, bugünkü görüşümüzün ən böyük faydalarından biri Azərbaycanın dövlət dilinin rus dili olmadığını bilməyiniz oldu*, – dedi (7, s. 130).

H.Əliyevin İranda səfərdə olduğu zaman İran Prezidenti Məhəmməd Hatəmi ilə görüşdə Xəzər dənizinin xüsusi statusu ilə bağlı Xəzəryanı ölkələr arasında hələ də həllini tapmayan məsələ müzakirədə Xatəmi danışıqlar zamanı dilinin öyrəndiyi şəkildə, ya da çox güman, bilərəkdən “Xəzər dənizinin problemləri” əvəzinə “müşküləti-dəryaçayı Mazandaran” (Mazandaran gölünün problemləri) ifadəsini işlədir. Səfir də İran tərəfinin belə söz oyunbazlıqlarına öyrəncəli olduğundan “Xəzər dənizinin problemləri” şəkildə çevirir. Prezident Xatəminin Mazandaran haqqında çox danışdığını və bunun məsələyə dəxli olmadığını xarici işlər nazirə bildirir. Xarici işlər naziri: “İranlılar öz aləmlərində Xəzəri İranın daxili su hövzəsi sayırlar. Ona görə də ara-sıra “Mazandaran gölü “ ifadəsini işlədir” – deyir.

Prezident əsəbi şəkildə səfir A.Həsənova irad tutaraq deyir:

-Niyə dəqiq tərcümə eləmirsən? Sonra isə əlinin işarəsi ilə sözünə davam etmək istəyən Xatəmini dayandırır:

– *Ağay Xatəmi,- dedi, - mənim bildiyimə görə, qədim vaxtlardan bəri Xəzər dənizinin çox müxtəlif adları olub. Amma indiyə qədər ikisi daha geniş yayılıb. Sizinlə biz Xəzər deyirik, avropalılarla ruslar Kaspi deyirlər. İndi nə edək? Hərəmiz bu dənizə təzə bir ad tapıb qoyaq? Məgər bununla iş düzələcək? Əksinə, belə getsə, məsələni heç vaxt həll edə bilməyəcəyik!*

Üzrxahlıqdan başqa çarəsi qalmayan Xatəmi söhbəti “dəryaçayı-Mazandaran” deyil, “dəryayı-Xəzərlə” davam etdirir.

İran tərəfinin prezident səviyyəsindəki danışıqlarda xoşagəlməz söz oyununa əl atmaları H.Əliyevi çox hiddətləndirir. Ona görə də birgə mətbuat konfransı zamanı yenidən həmin söhbətə qayıdıb deyir: – *Mən istərdim ki, gələcəkdə belə səhvlər buraxmayasınız. Dünya xəritəsində Mazandaran gölü adlı bir göl yoxdur. Və əgər belə bir göl İran ərazisindədirsə, mən hələ onu tanımıram və xahiş edirəm mənə tanıdasınız. Siz, İranda bəzi adamlar bu cürə yeni adlar icad etməklə bizim Xəzər ətrafındakı danışıqlarımıza mane olursunuz. Amma İranın daxilindən bir az kənara çıxın da.. Daxilində qalsanız bir şey çıxmayacaq* (7, s. 131).

V.Quliyevin Heydər Əliyev haqqında yazdığı İran səfəri haqqında xatirələrdən görürük ki, H.Əliyevin Azərbaycan dilində olan hidronimləri olduğu kimi adlandırmağı və həmin hidronimlərə başqa adların verilməsinə qarşı sərt mövqe bildirməsi, hər hansı dilə tərcümə zamanı hidronimlərin adlarının dəyişilməsinə qarşı çıxması bir daha öz dilinə ölan sonsuz məhəbbətin təcəssümüdür. Dilçilikdə də xüsusi adları ümumidən fərqləndirən cəhətlərdən biri onların başqa dilə tərcümə edilməməsidir. Məsələn, dilimizdəki Fidan, Məhəbbət, Arzu, İlham, Etibar şəxs adları; Qızılağac, Daşkəsən, Ceyranbatan və s. yer adları rus dilində və eləcə də başqa dillərdə mənbə dildə olduğu kimi işlənir. “Neftçi” futbol komandası, “Dan ulduzu” ansamblı, “Lalə” kafesi və s. xüsusi adlardan həmçinin tərcüməsiz istifadə olunur. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bəzən “Qız qalası” – Девичья Башня, “İçəri şəhər” – Крепость kimi tərcümə olunub işlədilir (8, s. 24).

Dilçilik elmində su obyektlərinin, yaxud su mənbələrinin adlarını bildirən xüsusi sözlər hidronim, ondan bəhs edən onomologiyanın yarımqöbəsi hidronimiya adlanır. Bu termin yunan dilindəki hudos (su) və onoma (ad) sözlərindən ibarətdir. Hidronimlərə misal aşağıdakı sözləri göstərmək olar: Xəzər, Göy göl, Kür, Araz, Girdmançay, Qarqarçay, Tərtərçay, Bolqarçay, Sumqayıtçay, İlisu, Böyük-Şor və s. obyektlərin adlandırılmasında, başqa sözlə, hidronimlərin yaranmasında iştirak edən sözlər hidrotermin adlanır. Məsələn, “dəniz”, “körfəz”, “göl”, “çay”, “bulaq”, “su”, “arx”, “kanal”, “şələlə” və s. Bu leksik vahidlər, bir qayda olaraq, hidronimlərin ikinci komponenti kimi çıxış edir. Lakin hidronimlərin birinci tərəfini təşkil edən leksik vahidlər daha müxtəlifdir. Bu onunla əlaqədardır ki, birinci tərəfi təşkil edən sözlər şəxs (antroponim), tayfa, qəbilə, dağ, yaşayış məntəqəsi, bitki, heyvan və s. adlarından, habelə suyun rəng çalarını bildirən sözlərdən

ibarət olur. Ona görə də dilin lüğət tərkibində hidronimik leksika mühüm yer tutur. Onomalogiyada hidronimlərin tədqiqinin zəruriliyi də bununla izah olunur (8, s. 39).

VII-X yüzilliklərdə İtil (İdil, Volqa) çayı və Xəzər dənizi üzərində beynəlxalq ticarət yollarını açıb inkişaf etdirməklə bəşər tarixində ilk dəfə olaraq bu dənizi dövrün "geosiyasi" mərkəzinə çevirməyə müvəffəq olmuşdular.

Məhz bu dövrdən etibarən Xəzər dənizinin həm adı, həm də taleyi xəzərlərin tarixi ilə ayrılmaz şəkildə bir-birinə bağlanmış oldu. Sonradan tarixin hökmü ilə dəyişən reallıqlar bir çox yer və məkan adlarına yenilik gətirdiyi kimi, dünya xəritələrində də "Edil" çayı yerinə "Volqa", "Xəzər" dənizi əvəzinə "Kaspi" dənizi və s. kimi adların üstünlük qazanmasına yol açmışdı. Ancaq Azərbaycan xalqı min il əvvəl olduğu kimi, taleyi ilə doğmalaşmış bu dənizi "Kaspi dənizi", "Xarəzm dənizi", "Gürgən dənizi", "Mazandaran dənizi", "Quzğun dənizi" deyil, məhz "Xəzər dənizi" olaraq adlandırmağa davam edir və bununla xəzər türklərinin Azərbaycan tarixində oynadığı mühüm rol və qoyduğu dərin izi, sanki yaddaşlarda əbədi həkk olunduğunu vurğulayır (7, s. 10-11).

Dişləmə çay

H.Əliyevin Naxçıvanda çay içərkən ətrafında olan bir neçə nəfərə "***dişləmə çay***"ın nə olduğunu soruşur və ətrafındakı şəxslərin heç biri onun sualına cavab verə bilmirlər. O zaman Heydər Əliyev bir armudu stəkanla bir dişləmlik qəndi göstərərək deyir ki, buna dişləmə çay deyirlər. Bir armudu stəkan çayı bir dişləmə qəndi içirlər.

Onomalogiya dilçiliyin semasiologiya, fonetika, morfolojiya, sintaksis, derivatologiya və digər şöbələri ilə də əlaqədardır. Onomastik vahidlərin mənasının açılmasında semasioloji, səs tərkibinin öyrənilməsində fonetik, quruluşunun araşdırılmasında morfoloji və sintaktik dil qanunauyğunluqlarına istinad edilir. Məsələn, hər hansı onomastik vahidin morfoloji quruluşundan bəhs edilərkən burada mütləq kök və şəkilçi kateqoriyaları izah olunmalı və həmin xüsusi adın hansı morfoloji vasitə ilə əmələ gəlməsi aydınlaşdırılmalıdır. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında həm ümumi leksika ilə ortaq, həm də özünəməxsus morfoloji ünsürlər mövcuddur. Yaxud dildəki qədim onomastik vahidlərin mənşəyi və ya etimologiyası araşdırılarkən, istər-istəməz, birinci növbədə həmin xüsusi sözün səs tərkibi müəyyənləşdirilməli və dəqiqləşdirilməlidir (8, s. 54).

Bunu da qeyd eləyə bilərik ki, "***dişləmə çay***" ifadəsini ilk dəfə Heydər Əliyev işlətmişdir. ***Dişləmə*** sözü morfoloji cəhətdən düzəlmə sözdür. Diş ismindən –lə şəkilçisi vasitəsilə feil, –mə şəkilçisi vasitəsilə sifət düzəlməmişdir. Dişləmə çay ifadəsi I növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirmişdir.

H.Əliyevin Naxçıvanda çay içərkən ətrafında olan bir neçə nəfərə "***dişləmə çay***"ın nə olduğunu soruşur və ətrafındakı şəxslərin heç kəs onun sualına cavab verə bilmir. O zaman Heydər Əliyev bir armudu istəkanla bir dişləmlik qəndi göstərərək deyir ki, buna dişləmə çay deyirlər. Bir armudu stəkan çayı bir dişləmə qəndi içirlər.

Xatirələrdən oxuyuruq ki, Heydər Əliyev rəsmi görüşlərdə qeyri-verbal kommunikasiya vasitəsi jestlərdən istifadə edərək, İran Prezidenti Xatəmi ilə danışıqlarda əlinin işarəsi ilə sözünə davam etmək istəyən Xatəmiyə susmaq işarəsi verərək, öz fikrini davam etdirib.

Nəticə və elmi yenilik. Nəticə olaraq bildiririk ki, böyük siyasi nəticə, Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərinləndirən bələd olan Ulu öndər Heydər Əliyevin çıxışlarında, məruzələrində, təbriklərində xalqla səmimi söhbətlərində onun ana dilimizdə olan ifadə imkanlarının zənginliyindən necə məharətlə istifadə etdiyinə rast gəldik. O, müasir Azərbaycan ədəbi dilində siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə çıxış edərkən hər bir leksik vahidi dəqiq yerində işlətməmiş, onomastik vahidlərdən dəqiqliklə istifadə etmiş, yüksək məntiqi təfəkkür nümayiş etdirən iri həcmli mürəkkəb cümlələr qurmuş, bu cümlələri frazeoloji birləşmələrlə, sinonimlərlə, təkrarlarla gözəlləşdirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 2019, 104 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2011, 621 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II c. Bakı, 2007, 191 s.
4. Əliyev H. 15 iyun 1993-cü ildə Milli Məclisdə çıxışı, Vikimənbə.
5. Əliyev H. Çıxışları, məruzələri, 1989-1993-cü illər. 127 s.
6. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 2007, 480 s.
7. Quliyev V. Heydər Əliyev 100 Böyük insan haqqında xatirələr, Bakı, 2023, 215 s.
8. Qurbanov A. Azərb onomologiyasının əsasları. II c. Bakı, 2019, 432 s.
9. Məmmədzadə A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin üslublar sistemi və məcazlar. Bakı, 2019, 78 s.
10. Mustafayev Ş. Azərbaycan tarixində xəzərlər haqqında dəyərli əsər / "Ədəbiyyat" qəzeti, 2019. 25 may, s. 10-11.

11. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, 306 s.
12. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fonemenliyi. Bakı, 1997, 144 s.
13. Zamanov N. H.Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı, 2018, 520 s.

İSA MUĞANNANIN YARADICILIQ BİOQRAFİYASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Ülvi Mikayılov

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

The Role of Heydar Aliyev in the Creative Biography of Isa Mughanna

At the beginning of the study, the role of literature in the promotion of national moral values is briefly mentioned. The national moral values and the way of life of the people have shown themselves in a broad sense in the work of the folk writer Isa Mughanna. In the prosaist's works, the idea of national roots has always had an important place. The writer also wrote the scripts of several films in addition to fiction. An example of this is the films "The stars don't go out" or "Doctor Narimanov", "The sound of pipe", "Nasimi", "Nizami".

Nasimi's film, which was shot on the initiative and care of Heydar Aliyev, once again confirmed and strengthened the idea that Nasimi is an Azerbaijani. The role of the film in the socialization of the poet's thoughts was extremely large. After the shooting of the film, Isa Mughanna presented the historical-philosophical work "Doomsday" to the readers. Beginning with the writing of this novel, the tradition of historical work writing was manifested in Mughanna's work. In general, the care and attention of Heydar Aliyev was extremely great in the creative biography of Isa Mughanna. Even after Azerbaijan gained independence, the great leader again paid attention to the field of literature and culture, including Isa Mughanna. On the occasion of the writer's seventieth anniversary, he awarded him with the "İstıqlal" (Sovereignty) order and addressed a congratulatory letter to him (to Isa Mughanna).

Key words: *Heydar Aliyev, Isa Mughanna, "Nasimi" film, national moral value*

Giriş. Tarixi həqiqətləri öyrənmək, milli mənəvi dəyərləri nəsillərdən nəsillərə ötürərək yaşatmaq xalqın mövcudluğunu şərtləndirən başlıca amillərdən biridir. Xalqa mənsub dəyərləri yaşatmaq və təbliğ etmək xalqın hər bir nümayəndəsinin məsuliyyətlə yanaşmalı olduğu bir məsələdir. Milli mənəvi dəyərlərin ictimailəşməsində ədəbiyyatın, mədəniyyətin, incəsənətin rolu böyükdür.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər saldıqda görmək olur ki, yazılan ədəbi nümunələrdə milli kimlik məsələsi müəyyən məqamlarda özünü göstərmişdir. Məlum olduğu kimi XX əsrin yetmiş ili sovet rejimi dövrünə düşmüşdür. Bu dövəndə isə milli dəyərləri ədəbiyyat vasitəsi ilə xalqa çatdırmaq çox çətin məsələ idi. Bütün bunlara baxmayaraq ədəbiyyat yenə də bu missiyanı yerinə yetirməyə çalışmış, müəyyən mənada bunu bacarmışdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Xalq yazıçısı İsa Muğannanın bədii nəsrində milli kimlik məsələsi, xalqın taleyi, mənəvi-əxlaqi dəyərlər zaman-zaman yer almışdır. İsa Muğannanın əsərlərini milli şüurun oyanışına təsir qüvvəsi kimi də xarakterizə etmək olar. Bu fikri söyləməyə əsas verən başlıca səbəb odur ki, yazıçı sovet dövründə yazıb yaratsa da, əsasən gerçəklikləri əsərlərində canlandırmağa çalışmışdır. Rejimin təpkilləri ilə qarşılaşdığından nasir müəyyən həqiqətləri avtobiografik obrazlar fonunda təqdim edirdi. Ədib 50-60-cı illərdə yazdığı əsərlərdə müharibənin gətirdiyi çətinlikləri, mənəvi maddi gərginliyi, ədalətsiz yanaşmaları əks etdirmişdir. Bu səbəbdən də ədibin yaradıcılığı haqsız tənqidlərə məruz qalırdı. Yazıçı ilk qələm təcrübəsindən başlayaraq sonrakı əsərlərində də xalqın yaşadıklarını koloritli, canlı, gerçəkliklərlə vəhdətdə bədii ədəbiyyata gətirdi. Nasirin baş verənləri avtobiografik cizgilərlə çatdırmaqda əsas məqsədi oxucunu gedən proseslərdən yazıçı qələmi vasitəsi ilə xəbərdar etmək idi. O yazıçı qələmi ki, bu qələm olanları daha aydın əks etdirməyə çalışır, (mümkün olduğu qədər) bədii təxəyyül həddlərində gerçəkləri sərgiləyirdi.

Əsas hissə. İsa Muğanna "Saz" povestini qələmə alarkən müharibə dövrünün təsvirini əsərdə vermişdir. Dəmirçi işləyən İsfəndiyar kişinin oğlanları Rəhman və Bəhmən müharibədə iştirak etmiş və həlak olmuşdular. Onların ailələri mənəvi və maddi sıxıntılarla qarşılaşır, mənəvi gərginliklər ailələrə daha çox mənfi təsirini göstərirdi. O dövəndə sovet rejiminin münasibəti müharibədə həlak olanların ailələrinə eyni deyildi. Muğanna bu kimi ədalətsizlikləri yazdığı ədəbi nümunələrdə zaman-zaman əks etdirmişdir.

Nasir "Kollu Koxa" povestində yenə də kənd camaatının güzəranından müəyyən məqamları bədiiləşdirmişdir. Müəllif povestdə Cəfəli Cavanşir obrazını yaratmaqla göstərir ki, kolxoz sədri işləyən Cavanşir vəzifəyə gəldiyi ilk vaxtlarda insanların problemi ilə maraqlanır, kənd camaatının güzəranının yaxşılaşması üçün müəyyən işlər görmüşdür. Daha sonralar sovet sədri işləmiş Qılınc Qurbanın himayədarlığını hiss etdikdə Cavanşir arxayınlaşır. Yazıçı bunu belə nəql edir ki, iclasların birində Qılınc Qurban soyuq limanad istəyərkən Cavanşir onun üçün limanad və buz gətirir. Bununla da Qılınc Qurbanın hörmətini qazanmış olur. Müəllif bununla bağlı əsərdə yazır:

- *Cavan şir! Hanı o şir?! Yoxdu!...*

- *Lim buz... Lim-buz... Bəs lim buz necədir?* [5, s. 51].

Əsərdəki Koxa obrazı hər kəsə ləqəblər qoyurdu. Cavanşir də əvvəl camaatın qayğısına qaldığı üçün ona Cəfəli Cavanşir desə də, sonra gedişatın dəyişdiyini görüb kolxoz sədrini Lim buz Cavanşir adlandırmışdır. Müəllif bununla göstərir ki, o dövərdə vəzifə tutan şəxs arxayınlaşdıqdan sonra (kiminsə kölgəsinə sığındıqda) camaatı deyil, yalnız özünü düşünürdü. Muğanna yaradıcılığı üçün bu kimi gerçək hadisələri əks etdirmək xarakterikdir. İsa Muğanna yalnız bədii əsərlər yazmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda bir neçə filmin də ssenarisini qələmə almışdır. Buna nümunə olaraq "Ulduzlar sönmür" və ya "Doktor Nərimanov", "Tütək səsi", "Nəsimi", "Nizami" filmlərini qeyd etmək olar. Müəllif bədii əsərləri yazarkən qarşılaşdığı haqsız tənqidlərlə ssenarilərin yazılma prosesində də qarşılaşırdı. "Doktor Nərimanov" filminin Bakıdakı təqdimatından sonra Mərkəzi komitədə keçirilən iclasda komitə üzvləri tərəfindən ssenari müəllifi Tağıyevin obrazını kapitalist yox, millət atası kimi təqdim etməkdə günahlandırılır. Müəllif avtobiografiyasında yazırdı ki, "Mən onun çıxışının səbəbi haqqında fikirləşərkən birdən məlum oldu ki, erməni ziyalıları Moskvadan bizim Mərkəzi komitəyə teleqram vurublar. Yazıblar ki, filmin ssenari müəllifi Azərbaycan gəncliyini Nərimanlaşdırmaq fikrindədir" [4, s. 62]. Muğannanın yazılarından aydın olur ki, məsələ daha da ciddiləşir və Heydər Əliyev məsələnin aydınlaşması üçün növbəti iclasın çağırılmasına göstəriş verir. Yazıçı avtobiografiyasında qeyd edir ki, Ulu öndər növbəti iclasın keçilməsini tapşırmaqla ona (İsa Muğannaya) söz demək üçün imkan yaratdı. Muğanna çıxışında bildirir ki, filmi çəkən operator yanlışlığa yol verib. Ssenari müəllifinin burada heç bir günahı yoxdur. Heydər Əliyev bütün təqsirnamələri kənara atır, filmin nümayişinə icazə verir. Ədib avtobiografiyasında yazırdı. "Sonradan filmi təkrar montaj etdim. Zeynalabdin Tağıyevin obrazını daha da yaxşılaşdırdım və filmin adını da dəyişdirib "Doktor Nərimanov" qoydum. Bu iş Heydər Əliyevin mənə olan etimadını göstərdi. Film "Doktor Nərimanov" adı ilə televiziya nümayiş etdiriləndə mən Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə ilk həqiqi ədalət hiss etdim. Bu mənim ilk həqiqi xoşbəxtliyim idi" [4, s. 64].

Heydər Əliyevin İsa Muğannaya olan bu diqqəti ümumilikdə Azərbaycan kinosuna, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına qayğının nümunəsidir. "Keçən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-mövzu, məzmun-mündəricə etibarlı ilə yeniləşməsində, zənginləşməsində, özünün tarixi təkamül məcrasına düşməsində Heydər Əliyevin rolu heç şübhəsiz ki, müstəsna"dır" [1, s. 3].

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra bütün sahələrin inkişafına, iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, milli kadrların hazırlanması, gənclərin xaricdə təhsilə cəlb edilməsinə böyük diqqət göstərmişdir. Bunlarla bərabər Ulu öndər milli mənəvi dəyərlərin qorunmasına və yaşadılmasına daha çox önəm verirdi. Ana dilinin inkişafının və bu dildə danışmağın əhəmiyyətini vurğulayan Heydər Əliyev son dərəcə böyük işlər görmüşdür. Sovet dövründə keçirilən iclaslarda Heydər Əliyev çıxışlarını Azərbaycan dilində etməklə dilin nə qədər mühüm olduğunu göstərir və çıxışlarının birində qeyd edirdi. "Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir" [6, s. 8]. 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-inin Konstitusiyası qəbul olunarkən Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi sənədə daxil edilib qəbul olunması Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətlərindən biridir. "Dövlət dili uğrunda ardıcıl mübarizə aparan ümummilli lider ziyalıları, xalqı ana dilinin dövlət dili kimi yaşamaq hüququ uğrunda mübarizəyə cəlb edərək bütün qüvvələri səfərbər etmişdi. Bu müstəqil bir ölkədə deyil, SSRİ-nin tərkibində olan bir respublikada baş verirdi" [3, s. 10]. SSRİ-nin tərkibində olan bir respublikanın rəhbər şəxsinin bu addımı atması son dərəcə böyük cəsarət tələb edən bir məsələ idi. Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsinə nail olmaqla göstərdi ki, Azərbaycanın müstəqil dövlət olacağına illər öncə inanmış və buna təşəbbüs göstərmişdir. Heydər Əliyev Milli ideologiyayı yaşadıb təbliğ edən insanlara hər zaman dəstək olurdu. Ulu öndərin siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini milliləşmə modeli təşkil edirdi. Bu səbəbdəndə digər sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat və mədəniyyət sahələrində də milli mənəvi dəyərləri daim üstün tutur, bu yöndə çalışan insanlara da xüsusi rəğbət bəsləyirdi. İsa Muğannanın da yaradıcılıq bioqrafiyasında, bütövlükdə taleyində Ulu öndərin böyük rolu olmuşdur. İmadəddin Nəsiminin 600 illik yubileyi Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra onun təşəbbüsü ilə keçirildi. Heydər Əliyev Nəsimi filminin ssenarisini yazdığı məhz İsa Muğannaya həvalə etmişdi. İsa Muğanna avtobiografiyasında bildirirdi ki, Mərkəzi Komitədən zəng edib onu Heydər Əliyevin çağırıldığını biləndə görüşə sevincək getmişdi. Yazıçını gülərlə qarşılayan Heydər Əliyev filmin ssenarisinin yazılmasını Muğannaya tapşırmış, ona şərait yaradacağını bildirmişdir. İsa Muğanna Nəsimi haqqında bir o qədər məlumatlı olmasa da, Rəsul Rzanın Hələbdən gətirdiyi materialları oxuyub araşdırdıqdan sonra mükəmməl bir iş ortaya çıxarmışdır. Nəsimi filminin çəkilməsi Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti üçün mühüm bir hadisə idi. Filmin ərsəyə gəlməsində əsas məqsədlərdən biri o idi ki, İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan şairi olması bir daha təsdiqlənirdi. Filmin çəkilməsi ilə şairin düşüncələri geniş arealda ictimaiyyətə çatdırılırdı. Filmin çəkilməsi həm də onu göstərir ki, Nəsimi Azərbaycan şairi olmaqla bərabər tarixi şəxsiyyətdir.

Heydər Əliyevin ədəbiyyatımıza, xüsusilə də İsa Muğannaya olan bu diqqəti yazıcının sonrakı yaradıcılığında da yeni bir yolun başlanğıcı oldu. Nasir xatirələrində yazırdı ki, filmin çəkilişləri zamanı süni maneələrlə qarşılaşsalar da, bütün çətinlikləri dəff edərək filmin çəkilişinə nail olmuşdular. Filmi Heydər Əliyevə təqdim edən zaman İsa Muğanna Ulu öndərlə yanaşı əyləşir. *“Ulu öndər mənə bir sual verdi. Baş ideya nədir? Dedim: - Bu əsərdə bütün detallar baş ideya ilə kamil insanla bağlıdır.*

Ulu öndər:

- Kamil insan, - deyə təkrar etdi və əlini mənə uzatdı. – Təbrik edirəm” [4, s. 69-70].

Heydər Əliyevin ədəbiyyata və ədiblərə olan diqqəti sonrakı illərdə də müntəzəm şəkildə davam edirdi. Buna misal olaraq Hüseyn Cavidin, Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığına və şəxsiyyətinə verilən dəyəri, “Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin keçirilməsini bu kimi çox sayılı tədbirləri göstərmək olar.

“Nəsimi” filminin çəkilməsindən sonra İsa Muğanna “Məhşər” romanını qələmə aldı. Əsər müəllifin yaradıcılığında əks-səda doğurdu. “Məhşər” İsa Hüseynov imzasının son əsəri olmaqla bərabər, ədibin birinci dövr yaradıcılığının kulminasiya nöqtəsi hesab olunur. Bu əsərin yazılmasından sonra İsa Muğannanın bədii nəsrində “Nəsimi” ab-havası duyulmağa başlandı. Ədib “Məhşər” romanını yazmaqla Nəsimi şəxsiyyətinin timsalında bir şairin ucalığını göstərərək söz adamının qürurunu, iradəsini nümayiş etdirdi. Bu roman tarixilik anlamında Azərbaycan ədəbiyyat tarixində xüsusi seçkinliyi ilə xarakterizə olunmaqdadır. İmadəddin Nəsimi ilə əmir Teymurun görüşü göstərir ki, elm hər zaman ön mövqedə dayanmışdır. Yazıçı şair ilə hökmdarın qarşılaşdığı səhnədə Nəsimini iradəsindən dönməyən şəxsiyyət kimi göstərməklə bütövlükdə ədəbiyyatın təsir gücünə diqqət çəkmiş oldu. Nəsiminin dedikləri Teymura qaribə görünə bilirdi, çünki Nəsimi fikirlərində elmiliklə bədiiyin və mükəmməl düşüncənin vəhdəti vardır. Teymur Nəsiminin dediklərinə inanır və ona ən böyük zərbənin Nəsimi tərəfindən vurulduğunu deməklə hökmdar göstərir ki, sözün və elmin qələbəsi bütün uğurların başında dayanır.

Ulu öndərin İsa Muğannaya diqqət və qayğısı Azərbaycan ədəbiyyatına neçə-neçə böyük əsərlər bəxş etdi. “Məhşər”, “İdeal”, “Qəbristan”, “İsaHəq, MusaHəq”, “GurÜN” və s. əsərləri göstərmək olar. “Məhşər” romanından başlayaraq tarixilik anlamı yazıcının bədii nəsrində hakim mövqedə dayanmış oldu. Muğanna yaradıcılığına xas olan avtobiografizmlər tarixi gerçəkliklə vəhdətdə oxucuya təqdim olunurdu.

Müstəqillik illərində qələmə alınan “GurÜN” romanında Nizami Gəncəvinin bədii obrazı tarixi kontekstdə canlandırılmışdır. Nasir “GurÜN” romanını üç yarımbaşlığa, birinci kitab “Elm”, ikinci kitab “Din”, üçüncü kitab “Dil” olmaqla bölmüşdür. Müəllif romanda Nizami Gəncəvini Atabəylər dövlətinin hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvanla qarşılaşdırır. Nizami hökmdara SafAğ elmindən danışır. Əsərin gedişində Qızıl Arslanın da bədii obrazı yaradılmışdır. Tarixi həqiqətlər fonunda yazılan əsər bədii təxəyyülün müşayiəti ilə ərsəyə gətirilmişdir. İsa Muğanna əsərlərində tarixi şəxsiyyətləri gerçəkliklərə söykənərək yeni təfəkkür trayektoriyasında təqdim etməyi bacarmışdır.

Yazıçı müstəqillik illərində yazdığı əsərlərində də sovet dövründə baş verən hadisələri və 90-cı illərin əvvəlində Azərbaycanda gedən prosesləri bədiiləşdirərək qələmə almışdır. Müstəqillik dövründə yazılan ədəbi nümunələrdə yazıcının ruhu və qələmi daha azad və sərbədsiz idi. Müstəqillik illərində də Heydər Əliyevin yazıçıya diqqəti özünü göstərməkdə idi. 1998-ci ildə Ulu öndər İsa Muğannanı 70-illik yubileyi ilə əlaqədar “İstiqlal” ordeni ilə təltif etmiş və yazıçıya təbrik məktubu ünvanlamışdır. *“Müasirliyimizin əxlaqi saflığı, psixoloji ovqatları milli dəyərlərlə yaşamaq səyləri sizin nəsrinizdə yüksək sənətkarlıqla təsvirini tapmışdır. Siz öz bədii yaradıcılığınızda Azərbaycanımızın tarixi keçmişinə, dilinə və mədəniyyətinə böyük maraq doğurmaqla xalqımızın milli şüurunun inkişafına əhəmiyyətli xidmət göstərmisiniz”* [2, s. 1]. Təbrik məktubundan da bir daha aydın olur ki, İsa Muğanna milli mənəvi dəyərlərə, tarixi keçmişimizə hər zaman yaradıcılığında önəm vermiş, yetişməkdə olan nəsillərin milli ruhda formalaşmasına xidmət göstərmişdir. Yazıçı müxtəlif zamanlarda haqsız tənqid və təpkiyə məruz qalsa da, Heydər Əliyevin qayğı və diqqəti onu yazıb yaratmağa ruhlandırılmış, bu diqqətdən sonra Muğanna neçə-neçə ədəbi nümunələr qələmə almışdır.

Nəticə və elmi yenilik. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Nəsimi filminin çəkilməsi Azərbaycan ədəbiyyatına və mədəniyyətinə böyük töhfə oldu. İsa Muğanna yaradıcılığında Nəsimi ab-havasının duyulması Ulu öndərin yazıçıya göstərdiyi etimadın nümunəsidir. Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı İsa Muğannanın yaradıcılığında yeni yolun başlanğıcı kimi xarakterizə oluna bilər. Nəsimi filminin ərsəyə gəlməsindən sonra İsa Muğannanın bədii nəsrində ardıcıl olaraq tarixi əsərlər yer almağa başladı. Əvvəldə olduğu kimi Muğanna qələminə və düşüncəsinə xas olan milli kimlik məsələsi bu ədəbi nümunələrdə də özünü göstərməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycanı çağdaş tərəqqi yoluna çıxarmış lider. Xalq qəzeti, 9 may 2019-cu il, s. 3
2. Əliyev H. Xalq yazıçısı İsa Hüseynova “Ədəbiyyat” qəzeti. 19 iyun 1998-ci il, s. 1

3. Əliyeva J. Azərbaycanın bu günkü uğurlarının əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Xalq qəzeti, 11 may 2022-ci il, s. 10
4. Muğanna İ. İsa Muğanna xatirələrdə. Bakı: Xan, 2018, 144 s.
5. Muğanna İ. Kollu Koxa. Bakı: Hədəf, 2015, 144 s.
6. Onun müdrik kəlamları – Bakı Universiteti (xüsusi buraxılışı), 3 may 2013-cü il. s. 8

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN HAMISI KİMİ

Röya Hacıbabyeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

Heydar Aliyev is the Patron of The Azerbaijani Education

The history of the Azerbaijani nation, which has an ancient and rich history, is united with its education. The main goal of the education system in Azerbaijan is to provide deep knowledge, Cultured, loyal, true who loves his country and people Azerbaijan is about educating young people. The outstanding services of our Great Leader in reaching the current level of development of our education. H.Aliyev's care and attention to the development of national education is distinguished by its uniqueness. "Heydar Aliyev and Azerbaijani education" is a river similar to Oman. Currently, the works carried out in this direction by the President of the country, Mr. İlham Aliyev, are being successfully continued at a level that will lead to a happy future for the people of Azerbaijan.

Key words: *Heydar Aliyev, education, teaching, teacher.*

Giriş. Qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan xalqının tarixi onun təhsil ilə vəhdət təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, elmi, tarixi, fəlsəfəsi, coğrafiyası və digər növ elmlərinin, eyni zamanda, müxtəlif sahələrinin inkişafı Azərbaycan təhsilinin məhsuludur, onun nəticəsidir. Dahi Nizami Gəncəvi yazmışdır:

Alimdir gözümdə ən əziz insan!
Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!
Hər uca rütbədən biliniz, fəqət
Alimin rütbəsi ucadır, əlbət!

Bildiyimiz kimi, cəmiyyətin inkişafını göstərən təhsil sahəsi çox zəngindir. Azərbaycan təhsilinin çox qədim, mürəkkəb və bir sıra çətinliklərlə ərsəyə gəlmiş tarixi vardır. Azərbaycanda təhsil sisteminin əsas məqsədi dərin biliyə, mədəniyyətə malik, sədaqətli, vətəninə, xalqını sevən həqiqi Azərbaycan gənci yetişdirməkdən ibarətdir. Təhsilimizin hazırkı inkişaf səviyyəsinə çatmasında Ulu Öndərimizin müstəsna xidmətləri olmuşdur. H.Əliyevin milli təhsilin inkişafına göstərdiyi qayğı və diqqət özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ümummilli liderin hakimiyyətə gəlməyi ilə başlanan mərhələ elmin, təhsilin, mədəniyyətin intibah dövrü sayılır. Bütün həyatını xalqın xidmətinə həsr edən ulu öndər xalq arasında "Xalq-Heydər, Heydər-xalq!" şüarı ilə sevilmiş, təhsilə və təhsil xadimlərinə xüsusi qayğı göstərmişdir. Hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə xalqımızın qarşısında milli mədəniyyətimizin inkişafı üçün geniş imkanlar yaranmış, daha sonra isə bu sahənin inkişafı Heydər Əliyev tərəfindən zirvəyə qaldırılmışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev və onun yaradıcı davamçısı Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda təhsilə və təhsil işçilərinə, xadimlərinə, mütəfəkkirlərinə diqqət və qayğı göstərmiş, onların xidmətlərini yüksək dəyərləndirmiş, bu haqda rəsmi fərmanlar və sərəncamlar imzalamışlar.

Əsas hissə. Təhsil nazirliyi yaratmaq uğrunda tədbirlər görülməyə başlanmış, 1988-ci ildə Maarif Nazirliyi, Ali və Orta İxtisas Nazirliyi və Dövlət Texniki Peşə Təhsili Komitəsi ləğv edilmiş, bunların əsasında Xalq Təhsil Nazirliyi yaradılmışdır. Müəyyən müddətdən sonra nazirliyin adı dəyişdirilmiş, Azərbaycan Prezidentinin 1993-cü il 3 sentyabr tarixli sərəncamı ilə Təhsil Nazirliyi adlandırılmışdır. Azərbaycan dövlətinin memarı, milli təhsil quruculuğunun banisi Ümummilli liderimiz iftixarla demişdir: "Təhsil millətimiz üçün, xalqımız üçün vacib məsələdir, Azərbaycan təhsili qədim və zəngin ənənəyə malikdir". Heydər Əliyevin "Təhsil millətin gələcəyidir" müdrik kəlamının əsasını zəngin bilikli savadlı şəxsiyyətlər yetişdirmək, müstəqil, demokratik cəmiyyət quruculuğunda şəərəfli vətəndaşlar tərbiyə etmək təşkil edir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: "Məktəblərimizdə Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, azadlığının mənalı məzmunu çox geniş tədris olunmalıdır. Xalqımızı, millətimizi, gənclərimizi, tariximizə, mədəniyyətimizə, ənənələrimizə uyğun tərbiyə etmək təhsilin əsas istiqaməti, məktəb rəhbərlərinin, müəllimlərimizin borcudur. Məktəblərimizdə təhsil prosesinin əsas məqsədi şagirdlərə hərtərəfli bilik verməklə yanaşı, onların vətənpərvərlik və Azərbaycançılıq ruhunda, milli-mənəvi dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə uyğun tərbiyə etməkdən ibarətdir". Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin "Azərbaycan Respublikasının dövlət təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında" 13 mart 1998-ci ildə imzaladığı sərəncamda Dövlət himninin oxunması və Dövlət bayrağı önündən keçərək siniflərə daxil olmaq göstərilmişdir. İndi bu tədbir ənənə şəklini almışdır. Mustafa Kamal Atatürkün hikmətli sözləri Heydər Əliyevin fəaliyyətini gözəl səciyyələndirir: "Ən böyük şəxslər özündən çox mənsub

olduğu cəmiyyəti düşünən, onun varlığının və xoşbəxtliyinin qorunması yolunda həyatını verən insanlardır. Heydər Əliyev demişdir: “Cəmiyyətdə hər şey məktəbdən, təhsildən başlayır. Deməli, məktəblərin mənəvi tərbiyəsi zəngin qurulmalıdır. Dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin rəmzləri olan Azərbaycan bayrağına, gerbinə, himninə dərin məhəbbət aşılmalı, respublikanın dövlət rəmzlərinin milli iftixar mənbəyi olduğu gənc nəslə şüurlu mənimsədilməlidir. Həqiqi mənada vətənpərvərlik Vətənə, ana torpağa sadıq qalmaqdır”. “Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili” mövzusu ümmana bənzər bir dəryadır. Rəhbərlik etdiyi dövr əsrə bərabər olan Ulu Öndər hərbi təhsilə də böyük qayğı göstərdi. Azərbaycan Polis Akademiyasının yaradılmasına, Naxçıvanda, Bakıda və digər şəhərlərdə hərbi akademiya təşkilinə nail oldu, şərəfli fəaliyyətini davam etdirməyə başladı və dərin ümumxalq məhəbbəti qazandı. Bu sahədə görülən bütün bu işlər yüksək döyüş hazırlığı olan ordunun yaranmasına və formalaşmasına geniş şərait yaratdı. Ancaq 1993-cü ilin ikinci yarısından Silahlı Qüvvələrin yenidən qurulmasına başlandı. İstər Azərbaycandan kənar, istərsə də respublika daxilində milli hərbi kadrların hazırlanması sahəsində H.Əliyevin xidmətləri əvəzsiz olmuşdur. Müasir dövrümüzdə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hərbi təhsilə qayğısını onun istedadlı sələfi Respublikanın Prezidenti İlham Əliyev şərəflə inkişaf etdirir, Vətəni və xalqı ilhamla xoşbəxt və firavan gələcəyə aparır, xalqın dərin məhəbbətini qazanır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 15 İyun 1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncam vermişdir. Sərəncamda Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahatının məqsəd və vəzifəsi ətraflı şərh olunur, cəmiyyətin tərəqqisinin vacib amilləri olan elm və mədəniyyətin, xalqın intellektual potensialının formalaşması təhsil sistemi ilə təmin edildiyi göstərilir. Azərbaycanın tarixin qədim qatlarında mədəniyyət ocağı olduğu və Azərbaycanda müasir dövrümüzdə orta ixtisas və orta təhsil şəbəkələrinin yaradıldığı geniş verilir. Təhsil sistemində islahatların üç mərhələdə, 1999-cu il, 2000-2003-cü illər və 2004-cü ildə həyata keçirilməsi, yəni proqramda nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi əhatə edilmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini “bizim milli sərvətimiz, tariximizin parlaq səhifəsi” adlandırmış və demişdir: “XX əsrdə yaranmış təhsil sistemi bizim böyük sərvətimizdir və XX əsrə biz müstəqil dövlət olaraq həmin bu böyük potensialla başlamışıq”. Azərbaycan xalqının ulu öndəri 12 fevral 1995-ci ildə demişdir: “Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam... Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa-olsun, nədən olursa-olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir. Bu, mənim prinsipial mövqeyimdir. 25 il bundan öncə Azərbaycana rəhbər seçiləndə də bu mövqedə olmuşam, indi müstəqil Azərbaycanın dövlət başçısı kimi də bu mövqedəyəm. Mən həyatımın bütün mərhələlərində məhz belə mövqedə durmuşam”. Ümumorta təhsil sahəsində aparılan işlər nəticəsində 1979-cu ildə ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsi 1965-ci illə müqayisədə 765-dən 2117-ə yüksəlmiş, 1145 ibtidai məktəb orta məktəbə çevrilmişdir. 1978-ci ildən ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin pulsuz təminatına keçilmişdir, lakin 1992-ci il bu qərar hakim dairələr tərəfindən ləğv edilmiş, bundan sonra 1995-1996-cı illərdə H.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə I-IV sinif şagirdlərinin dərsliklərlə pulsuz təminatı bərpa edilmişdir. Aparılan genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin sayı 1982-ci ildə 368 mindən 710 min nəfərədək artmışdır. 1984-1987-ci illərdə H.Əliyevin “Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətlərində” nəzərdə tutulan bir çox məsələlər həyata keçirilmişdir. Ümumorta təhsilə 6 yaşdan başlanması və onun müddətinin 11 illik olması təklifini də məhz H.Əliyev irəli sürmüş və 1993-cü ildə buna nail olmuşdur. H.Əliyevin təhsil sahəsindəki uğurlarının nəticəsidir ki, Azərbaycan məktəblilərinin dünya olimpiadalarında əldə etdiyi nailiyyətlər ildən-ilə artmışdır. Ali və orta ixtisas təhsili də H.Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin sayı 1969-cu illə müqayisədə 12-dən 17-ə, təhsil alanların sayı isə 70 mindən 100 minə yüksəlmişdir. Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində Heydər Əliyevin rolunu tam dolğunluğu ilə ifadə edən tərif tapmaq qeyri-mümkündür. Adı dünyanın parlaq şəxsiyyətləri ilə bir yerdə çəkilən, türk dünyasının sönməz günəşi adlandırılan Heydər Əliyev bütün zirvələri-elm, siyasət, təhsil və s. Fəth etmişdir. Elm və təhsil cəmiyyətin təməlidir. Müstəqillik əldə olunan illərində Azərbaycanın təhsilində çox bərhad vəziyyət var idi. Ulu Öndərimizin 31 avqust 1999-cu il “Azərbaycanın təhsil işçiləri və bu il ali məktəblərə daxil olmuş tələbələrlə görüş” zamanı söylədiyi nitqinə nəzər yetirək: Son illər müstəqil Azərbaycan Dövlətində təhsil sahəsində həqiqətən xeyli işlər görülmüdü. Eyni zamanda, biz hamımız yaxşı bilirik ki, Azərbaycanda təhsil – orta, ali təhsil on illərlə sürətlə inkişaf edibdir. Ali təhsilin əsasını qoyan, 1919-cu ildə yaranmış Bakı Dövlət Universiteti ondan sonra Azərbaycanda çoxlu ali məktəb yaranmasına yol açmışdır. Məmnuniyyət hissi ilə deyə bilərik ki, bizim ölkəmizdə ötən dövrlərdə vətəndaşlarımızın, yəni uşaqlarımızın, gənclərimizin bütün sahələrdə təhsil, ali təhsil alması üçün imkanlar yaranmışdır”. Ümumiyyətlə, bizim bu sahədə ən böyük nailiyyətimiz ondan ibarətdir ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda xalqın təhsillənməsi, savadsızlığın ləğv edilməsi, təhsilin inkişaf etdirilməsi prosesi sürətlə həyata keçirilməyə başladı. Müəllim cəmiyyətin etibar etdiyi şəxsdir, cəmiyyətin memarıdır. Bütün tarixi dövrlərdə görkəmli şəxsiyyətlər müəllimlik peşəsini yüksək qiymətləndirmiş, müəllimliyi cəmiyyətin ən şərəfli

peşəsi hesab etmişlər. Bu fikirlər sırasında dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin müəllim haqqındakı fikirləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Liderliyi dövründə Azərbaycanın təhsil sahəsi ciddi inkişaf etmiş, yeni təhsil müəssisələri yaradılmışdır. “Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır” deyən dövlət xadimi müəllimin qarşısında duran məsuliyyətin böyüklüyünü qeyd edir. Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqində demişdir: “Doğrudur, siz mənə də müəllim hesab edirsiniz. Burada müəyyən əsas var. Siz mənim təhsilimə əsaslanaraq bunu deyirsiniz... mən 1939-cu ildə Naxçıvanda Pedaqoji Texnikumu bitirmişəm. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu məhz həmin dövrdə müəllim çatışmazlığına, ibtidai siniflərə, hətta orta məktəblərin 7-8-ci siniflərinə qədər dərs demək üçün müəllim olmadığına görə müəllim kadrları hazırlayırdı. Mən isə orta məktəbin 8-ci sinfini bitirdikdən sonra pedaqoji texnikuma daxil oldum. Məqsədim də o idi ki, müəllim olmaq, müəllim işləmək və ailəmə kömək etmək istəyirdim. ... Pedaqoji texnikumun sonuncu kursunda bizə pedaqoji təcrübə dərsi verirdilər. Biz həftədə 2-3 dəfə gedib məktəblərin 2-ci, 3-cü, 4-cü siniflərində dərs deyirdik. Ona görə də mənim o vaxtdan dərs vermək təcrübəm olubdur”. Müəllim peşəsinə yüksək dəyər verən şəxsiyyət bu peşəni ürəkdən sevmiş, müəllimin əməyini yüksək qiymətləndirmişdir. Rəhbərliyi dövründə təhsilin milliləşdirilməsi, dövləti yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin etmək üçün orta və ali məktəblərin sayının çoxaldılması kimi islahatlar həyata keçirilmişdir. Bildiyimiz kimi müəllimlik xalqımızın ən çox hörmət etdiyi, ən çox əziz tutduğu bir peşədir. “Hər birimizdə müəllimin hərərəli qəlbinin bir zərrəciyi vardır. Məhz müəllim doğma yurdumuzu sevməyi, hamının rifahı naminə vicdanla işləməyi müdrikliklə və səbirlə bizə öyrətmiş və öyrədir. Hər birimizin öz müəllimi vardır və biz bütün ömrümüz boyu onun xatirəsini hörmətlə, minnətdarlıqla qəlbimizdə yaşadıırıq”- deyər Heydər Əliyev Azərbaycan müəllimlərinin VI qurultayındakı nitqində demişdir. Müəllimlik müqəddəs, şərəfli, lazımlı peşədir. Müəllim həmişə cəmiyyətdəki mövqeyi ilə seçilən şəxsiyyət olmuşdur. Müəllim çalışmalıdır ki, özünün müqəddəs vəzifəsini ömrünün axıranadək layiqincə yerinə yetirsin. Heydər Əliyev: “Əgər müəllim olmasa, heç birimiz cəmiyyətdə indi tutduğumuz yeri tuta bilməzdik. Respublikamızın çox güclü müəllim ordusu var. Azərbaycanın müəllimləri ən yüksək mənəviyyata, vətəndaşlıq hisslərinə malik olan insanlardır. Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar fədakar, xalqına sədaqətliyərlər. Müəllimlik peşəsi asan peşə deyil, bəziləri hesab edirlər ki, hər adam müəllim ola bilər. Bəzən olur ki, müəllimliyə layiq olmayan adam da müəllimlik edir. Belə hallar bu gün də var və gələcəkdə də ola bilər. Ancaq Azərbaycan müəllimlərinin tam əksəriyyəti layiqli müəllimdir. Əgər bu belə olmasaydı, Azərbaycanın bugünkü elmi, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, yüksəlişi ola bilərdimi? Biz bunların hamısını məktəblərdən, universitetlərdən, müəllimlərdən, sizdən almışıq” Müəllimlərin XI qurultayında söylədiyi bu fikirlərlə müəllim peşəsinin mövqeyini bir daha nəzərə çatdırmış olur. 1970-ci ilədək xarici ölkələrə təhsil almağa göndərilənlərin 40% olduğunu nəzərə alan Heydər Əliyev bu işə xüsusi yanaşaraq göstəricinin 97-98%-ə qalxmasına nail oldu. Respublikadan oxumağa göndərilən gənclərin əksəriyyəti bu yüksək adı ləyaqətlə daşıyırdılar. Məhz Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərliyinin birinci mərhələsində dünyanın 170-dən çox ali məktəbində təhsil almaq üçün 15400-dən çox gənc seçilmiş və göndərilmişdir. Bu, XX əsr Azərbaycan tarixinin ən böyük layihələrindən idi. Belə ki, bu gənclər yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi Vətənə xidmət etməklə yanaşı, onun beynəlxalq əlaqələrinin inkişafında da aparıcı rol oynadılar. Hərbi təhsil sahəsində də ciddi işlər görülmüş, Cəmsid Naxçıvanski adına hərbi məktəb və s. Yaradılmış, bu ordunun formalaşmasına təsir etmişdir. 1969-1982-ci illər ölkədə 350 mindən çox şagird yeri olan 849 ümumtəhsil məktəbi tikilib istifadəyə verilmiş, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayı 765-dən 2117-ə çatdırılmışdır. Öldə olunmuş böyük uğurlardan biri milli təhsilimizin mühüm sahəsi olan texniki-peşə məktəblərinin qorunub saxlanmasıdır. Azərbaycan Prezidentinin tapşırığı ilə 1996-cı ildə respublika hökuməti “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin təkmil ləşdirilməsi tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi; peşə məktəbləri və peşə litseyləri yaradıldı. Hazırda ölkədə 108 ibtidai peşə təhsili müəssisəsi, o cümlədən 47 peşə litseyi, 61 peşə məktəbi fəaliyyət göstərir ki, bunlarda 115 peşə üzrə 25 minə yaxın şagird təhsil alır. “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır” deyən dövlət xadimi təhsilin həyatımızdakı böyük rolunu bir daha qeyd etmiş olur. BDU-nun yaranmasını əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirən Heydər Əliyev BDU-nu “Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti, milli iftixarı” adlandırdı və dedi: “...Biz Bakı Dövlət Universiteti haqqında danışanda Azərbaycanın həm elmini, həm təhsilini, həm mədəniyyətini, həm də bütün xalqımızın savadlanmasını düşünürük”. Universitetin Azərbaycan xalqının həyatında, Azərbaycan elminin inkişafında, iqtisadiyyatımızın yüksəlişindəki əvəzsiz rolunu qeyd edən Ulu Öndər çıxışında demişdir: “Bəziləri şəkk gətirib deyirdilər ki, bu iş baş tutmayacaqdır, yaxşısı budur, gəncləri xarici ölkələrin tanınmış universitet mərkəzlərində təhsil almağa göndərək. Bu gün biz həmin inamsızlara deyər bilərəm ki, dörd qitənin elçiləri təhsil almaq üçün Azərbaycana gəlirlər. Azərbaycanın ali məktəblərində dünyanın 27 xarici ölkəsinin gəncləri təhsil alırlar. Azərbaycan Universitetinin tarixi xidməti bir də bundadır ki, o, Azərbaycanın xalq təsərrüfatı, elm və

mədəniyyəti üçün yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin böyük bir dəstəsini hazırlamışdır”. Heydər Əliyevin fikrincə, islahatlar, xüsusən təhsil, elm sahəsində islahatlar çox ağıllı, düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməlidir... Dəb naminə yox, yalnız və yalnız əldə etdiyimiz səviyyədən daha yuxarı qalxmaq üçün təhsilin səmərəliliyini, elmin səmərəliliyini artırmaq üçün aparılmalıdır”. Heydər Əliyev haqlı olaraq vurğulayırdı: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir və təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 15 may 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Elmlər Akademiyasına Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) adı verilmiş və bununla da akademiyanın elmimizin inkişafında əldə etdiyi nailiyyətlər, Azərbaycan xalqının mədəni və mənəvi təşəkkülündə oynadığı rol, respublika ictimaiyyətində olan nüfuzu və akademik elmin ölkənin inkişafının əsas təminatçılardan olması fikri bir daha təsdiqlənmişdir. Yalnız millətin xilaskarı, böyük maarifpərvər Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə yenidən qayıdışı ilə təhsil sahəsində tənəzzülə son qoyuldu. Məhz cənab Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanda təhsilin inkişafına diqqət ayıran bir neçə qeyri-hökumət təşkilatı da yaradılmışdır. Gənclər üçün Təhsil Mərkəzi də məhz bu qeyri-hökumət təşkilatlarından ki, bu gün ölkəmizin təhsil sisteminin inkişafında özünəməxsus proqram və layihələr həyata keçirir. Deyilənlər göstərir ki, hazırda dünya təcrübəsi də öyrənilməklə Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişafı üçün əvəzolunmaz işlər görülür. Nəinki təhsil sahəsi, dövlətimizin bütün sahələri xalqımızın xilaskarı Ulu Öndər sayəsində ən uca zirvəsinə qalxdı. Yeri gəlmişkən, burada Heydər Əliyevin kəlamını qeyd edək: “Müstəqil Azərbaycan Respublikası XXI əsrdə həyatın bütün sahələrində geniş inkişaf edən, çiçəklənən bir ölkə kimi böyük uğurlar qazanacaqdır” tarix müdrik liderin bu dərin mahiyyətli kəlamını təsdiq edir. Azərbaycan təhsilinin bütün pillələrində onun hərtərəfli rolu hər zaman ön plana çəkilmiş, təhsil sahəsində aparılan islahatlar daim yenilənmiş və təhsilin beynəlxalq əlaqələri genişlənərək dünya təhsil sistemində inteqrasiyası intensivləşmişdir. Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı cənab İlham Əliyevin Azərbaycan təhsilinə göstərdiyi xidmət müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İlham Əliyevin xüsusi qayğısı sayəsində təhsil sahəsində ən diqqətçəkən nəticələr ölkədə məktəb tikintisinin geniş vüsət alması ilə bağlıdır. Bu problemin həlli – məktəbəqədər təhsil müəssələrinin tikilməsi və yenidən qurulması, məktəblərdə əsaslı təmir-tikinti işlərinin aparılması, müasir tipli yeni təhsil ocaqlarının inşası regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarında, ölkə başçısının fərman və sərəncamlarında öz əksini tapmışdır. Hətta sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsildən geri qalmaması ölkə Prezidentinin daim diqqət mərkəzində olmuş və son dövrlər bu istiqamətdə mühüm işlər görülmüş, yeni Dövlət Proqramları hazırlanmışdır. Heydər Əliyev milli müstəqillik siyasətində milli iftixar hissənə, onun gənclərdə tərbiyə edilməsinə çalışır, gənc nəsəl xalqımızın milli mənəvi dəyərlərinə hər zaman hörmətlə yanaşmağı, bu dəyərlərin qorunmasını, inkişafını və gələcək nəsillərə ötürülməsini aşılayırdı. O öz çıxışlarının birində demişdir: “Ölkələr arasında dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinə mədəniyyət və elm sahəsində əlaqələrin təsiri böyükdür. Gördüyümüz kimi, Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqillik illərində də elm və təhsilin inkişafını diqqətdən kənar qoymamış, o cümlədən elm-təhsil problemlərinə kompleks şəkildə yanaşmışdır.

Nəticə və elmi yenilik. Azərbaycanda təhsilin inkişafı xalqımızın gələcəyi üçün sağlam vətəndaşların yetişdirilməsinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biridir. Ölkəmizdə nə qədər milli ruhda böyüyən, şüurlu, tərbiyəli gənclər olacaqsə dövlətimiz bir o qədər də çiçəklənəcək, inkişaf edəcəkdir. Sağlam gənclik sağlam gələcəkdir. Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi: Azərbaycanın vətənpərvər gəncləri 44 günlük müharibə ilə torpaqlarımızı mənfur düşməndən azad edərək xalqımıza zəfər bəxş etdilər. Bizə qələbə sevincini yaşadan hər gəncin bu qədər vətənpərvər ruhlu olmasında müəllimin əməyi əvəzsizdir və bu göstərdi ki, vətən üçün canından keçən vətəndaşlar yetişdirməyə nail olunub. Bu, Azərbaycan müəlliminin, təhsilimizin, Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasətini layiqincə davam etdirən cənab İlham Əliyevin və təhsilimizin hamisi Mehriban xanım Əliyevanın ən böyük uğurlarından biridir. Hazırda ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu istiqamətdə aparılan işlər Azərbaycan xalqının xoş gələcəyinə xidmət edəcək səviyyədə uğurla davam etdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğısı. Dərs vəsaiti. Gəncə, 2010
2. Heydər Əliyev: Təhsil, bilik, məktəb. Bakı: Müəllim, 2006, 400 s.
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azər nəşr, 2007, 480 s.
4. Heydər Əliyev: təhsil strategiyası və elmi-intellektual inkişaf. İki sahil qəzeti. Bakı, 2015
5. Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri. V beynəlxalq konfrans materialları. Bakı, 2015
6. Vaqif Abbasov. Dahilərin, müdriklərin və fəthlərin həyat dərsləri. Bakı, 2010

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ MODAL SÖZLƏR

Vüsalə Rizvanova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

The Modal Words in Heydar Aliyev's Speech

Modal words are auxiliary parts of speech that express the opinion expressed by the speaker. Until now, modality has been interpreted as a lexical-grammatical category in linguistics literature. Modal words have no role in the sentence. Every speech is a product of the worldview of the speaker. Heydar Aliyev was one of the outstanding speakers of his time. Heydar Aliyev created the state language of Azerbaijani politics and the language of Azerbaijani diplomacy. Heydar Aliyev used modal words in his speech. It is possible to find every type of meaning of modal words in Heydar Aliyev's speech. Great leader Heydar Aliyev has a rich vocabulary as a speaker.

Key words: *Heydar Aliyev, speech, modal words, orator.*

Giriş. Modal sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissəsidir. Modal sözlər sintaksisdə cüzi dəyişərək ara sözlər adlanır. Emosional dildə modal sözlər özünəməxsus yer tutur. Nitqdə modal sözlərə tez-tez müraciət olunur.

İndiyə qədər dilçilik ədəbiyyatında modallıq leksik-qrammatik kateqoriya kimi şərh olunmuşdur. 1980-ci ildə çap olunmuş "Müasir Azərbaycan dili" kitabında modallıq kateqoriyası dar çərçivədə götürülür və yalnız feilin şəkilləri ilə əlaqələndirilir. Modal sözlərin dilimizdə tam öyrənildiyini demək olmaz. Azərbaycan dilində modal sözlər və birləşmələr olan frazaları üç qrupda təhlil etmək olar:

1. Danışanın deyilən fikrə əminliyini ifadə edən, tərkibində modal sözlər olan prosodik quruluşu dilimizdə azalan tonla səciyyələnir.

2. Fikrin qətiliyini daha yüksək ton səviyyəsi, geniş ton səviyyəsi, geniş ton diapozonu, güclü səs uyğun gəlir. Azərbaycan dilində bu qrup modal sözlər üçün sintaqm və ya cümlənin kommunikativ mərkəzinədək yüksələn ton və sonrakı hecalarda azalan ton, bir qədər sürətli temp səciyyəvidir: "Şübhəsiz, baş əyər hər əmrimizə (A.Şaiq)".

3. Danışanın ifadə etdiyi fikrin arzuolunan və olunmayan olduğunu göstərən, tərkibində modal sözlər olan frazaların prosodik quruluşu əminlik, qətiyyət bildirən modal sözlərdə olduğu kimidir: "Gərək sinə gərək düşməyə əlbir (S.Rüstəm)". Modal sözlər cümlədə heç bir vəzifə daşmır. Modal sözlərin aşağıdakı mənə növləri var:

1. Təsdiq (yəqinlik) bildirən modal sözlər: əlbəttə, əlbəttə ki, doğrudan, doğrudan da, şübhəsiz, şübhəsiz ki, sözsüz, həqiqətən, təbii, təbii ki, şəksiz, doğrusu və s.

2. Ehtimal və şübhə bildirən modal sözlər: gərək, gərək ki, görünür, deyəsən, olmaya, güman ki, bəlkə də, görün, demə, olsun ki və s.

3. Nəticə, ümumiləşdirmə bildirən modal sözlər: demək, demək ki, ümumiyyətlə, deməli, nəhayət, beləliklə, ümumən, qısa, müxtəsər, qəraz, əlqəraz və s. 4. Bənzətmə bildirən modal sözlər: Sanki, elə bil, guya, guya ki və s.

5. Mənbə və istinad bildirən modal sözlər: Məncə, sənəcə, bizcə, fikrimcə, zənnimcə, deyilənə görə və s.

6. Təssüf, kədər bildirən modal sözlər: təssüf ki, heyif, heyif ki, əfsus, əfsus ki və s.

7. Sıra və ardıcılıq bildirən modal sözlər: birincisi, əvvəla, ikincisi və s.

Modal sözlər quruluşca sadə və tərkibi olur. Sadə modal sözlər bir sözdən ibarət olur: bəlkə, xülasə, yaxşı və s. Tərkibi modal sözlər ayrı yazılır: əlbəttə ki, ehtimal ki, yəqin ki və s.

Əsas hissə. "Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər zəngindir, bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik". Heydər Əliyev.

Ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən başlıca amildir. Millətin dili, əlifbası, onun millət olaraq formalaşmasında vacib şərtlərdən biridir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi xalqımızın dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu təsdiqləyir. Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi ki, xalqımız əsrlər boyu böyük sınaqlardan, çətinliklərdən keçmiş, ancaq öz mənliliyini, milliliyini, öz dilini itirməmişdir [1]. Ümumiyyətlə, bu bir tarixi faktıdır ki, dünya liderləri arasında, o cümlədən türk dünyasında ulu öndər Heydər Əliyev qədər dil məsələsini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran rəhbər olmayıb. Natiqlik məharəti auditoriyanı inandırmaq sənətidir və hələ qədim zamanlardan bu sənətin müddəaları məhz bu cür müəyyənləşib. Hər bir nitq natiqin dünyagörüşünün məhsuludur. "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən

onun dilidir” deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zəmanəsinin görkəmli nətiqlərindən olmuşdur [3]. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışıq, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, mütəfəkkir dövlət xadimi idi. İnsanlar onun nitqinin gözəlliyinə, zənginliyinə, axıcılığına, səlisliyinə heyran qalır, onu dinləməkdən məmnun olurdular. Ulu öndər bir nitq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. O, danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. Heydər Əliyevin dünya səviyyəsində siyasi lider, dövlət xadimi kimi tanınmasında onun dövlətçilik fəaliyyəti ilə yanaşı nitqlik məharəti də ön planda olmuşdur. Heydər Əliyev danışıq-danışa Azərbaycan dilinin leksik-semantik imkanlarını genişləndirmiş, Azərbaycan siyasət dilini, Azərbaycan diplomatiya dilini yaratmışdır.

S.Abdullayeva yazır: “Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti “kitabında “Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin müdafiəsində” bölümündə N.Zamanov doğma dilimizin dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsində ciddi addımların müəllifinin məhz Heydər Əliyev olduğunu önə çəkib. “Heydər Əliyev bütün çıxış və nitqlərində olduğu kimi Azərbaycan dilinə münasibətdə də tarix fəlsəfəsinə söykənərək həqiqətləri unutmamağı, qaralamamağı önə çəkir” [2].

Azərbaycan dilini dərinlikləri ilə bilən ulu öndər Heydər Əliyev öz nitq və çıxışlarında modal sözlərdən istifadə etmişdir. Bütün sözləri yerində, düzgün şəkildə, ədəbi normalara uyğun olaraq işlədən Heydər Əliyev öz nitqlərində modal sözlərdən istifadə edərək çıxışlarına emosionallıq, modallıq, ekspressiv-üslubi çalarlıq qatmışdır. Sadə struktura malik olan cümlələrində bəlkə biz Heydər Əliyevin nə qədər söz işlətdiyini, lakin heç bir sözün cümlədə artıq olmadığını görə bilərik. Heydər Əliyevin nitqindən modal sözlər işlənmiş bir neçə nümunələrə nəzər yetirək:

Heydər Əliyevin yazıçı Aleksandr Proxanovla müsahibəsindən 1993 cü il 12 avqust: “Əlbəttə ki, bizim üçün başlıca problem təcrübəli işçilər, ağıllı və vicdanlı mütəxəssislər yığımaqdır” [4]. Və yaxud xalq deputatları, rəhbər işçilər və ziyalılar ilə görüşdə giriş sözü 13 avqust 1993 cü il: Şübhəsiz, son illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında böyük səhvlərə yol verilib”.

Verilmiş nümunələrdə biz Heydər Əliyev nitqində təsdiq (yəqinlik) bildirən modal sözlərə rast gəlirik: əlbəttə ki, şübhəsiz ki.

Digər modal sözlərin işləndiyi nümunələri də göstərmək olar. Nəzər yetirək: Ehtimal və şübhə bildirən modal sözlərin işləndiyi cümlələr: Aparıcı neft şirkətlərinin və korporasiyaların nümayəndələri ilə görüşdə çıxış: “Bu müqavilələr, gərək çox dolğun və düzgün yazılsın. Heç kəs heç kəsi aldatmağa çalışmasın, hərə gərək öz tərəfinin mənafeyini qorusun” [5].

Nəticə və ümumiləşdirmə bildirən modal sözlərin işləndiyi nümunə: Ümumrespublika müşavirəsində çıxışı 1993 cü il. “Ümumiyyətlə isə bizim gömrük siyasətimiz olmalıdır ” [5].

Bənzətmə bildirən modal sözlərə nümunə: “Oranın əvvəlki icra hakimi getmiş, sonra bu proseslər vaxtı kimin tərəfindən, hansı qüvvələr tərəfindən guya ki, hansı hərbi hissələr tərəfindən gətirilib ora icra hakimi qoyulmuş, o da çox çirkin işlər görmüş və bunlar da Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında vəziyyəti həddindən artıq gərginləşdirmişdir. Dünən xəbər verdilər ki, guya Füzuli rayonu Ermənistan qoşunları tərəfindən işğal olunubdur”.

Mənbə və istinad bildirən modal sözlərə nümunə: Fransaya rəsmi səfər zamanı Parisdə mətbuat konfransında bəyanat 21 dekabr 1993 cü il: “Zənnimcə bu müqavilə əsasında müvafiq nazirliklərimiz və baş idarələrimiz həmin məsələlərlə yaxından məşğul olacaqlar”.

Yuxarıda verilmiş müxtəlif nümunələrdə Heydər Əliyev nitqində modal sözlərin müxtəlif mənə növləri və nümunələr göstərilib. Heydər Əliyev nitqində sadə və mürəkkəb struktura malik olan cümlələrdə modal sözlər öz əksini tapmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin “Nezavisimaya qazeta” müxbirinə verdiyi müsahibəsindəki cümləyə nəzər salaq: “Əlbəttə, mən gələn günü tamamilə heç təşkil olunmadan Naxçıvan vilayətinin demək olar ki hər yerindən Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanında böyük izdiham toplaşmışdı” [4]. Verilmiş nümunə sadə cümlə strukturuna malik cümlədir. Cümlədə modal söz iştirak etmişdir. Bu nümunədən birini də mürəkkəb struktura malik olan cümlə üçün vermək mümkündür. “Şübhəsiz, mən hesab edirəm ki, silahlı qüvvələr vahid komandanlıq altında olmalıdır”. Verilmiş hər bir cümlədə modal sözlərə nümunələr göstərilmişdir. Heydər Əliyev bir çox çıxışlarında, verdiyi müsahibələrdə modal sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Heydər Əliyevin nitqləri onun zəngin biliyi və təcrübəsi, Azərbaycan dilinin qrammatik, poetik, leksik-semantik imkanlarından bacarıqla istifadə etmək səviyyəsi ilə bərabər, həm də fenomenal yaddaşından qidalanır.

Nəticə və elmi yenilik. Ümumiyyətlə, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin çıxışlarını, müsahibələrinə baxdıqda onun mükəmməl və bənzərsiz nitq olduğunu görürük.

Heydər Əliyevin nitqində modal sözlər işlənmişdir. Demək olar ki, bir çox çıxışlarında modal sözlərdən istifadə etmiş və nitqinə modallıq, ekspressiv-üslubi çalarlıq qatmışdır.

Heydər Əliyevin nitqində modal sözlərin demək olar ki, hər bir mənə növünə rast gəlmək mümkündür.

Ulu öndər Heydər Əliyev bir nitq kimi zəngin söz ehtiyatına malikdir.

Heydər Əliyev zəmanəsinin görkəmli nətiqlərindən olmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycan siyasət dilini, Azərbaycan diplomatiya dilini yaratmışdır.

Heydər Əliyev dil məsələsini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran rəhbər olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. elibrary.az Heydər Əliyev və nitq mədəniyyəti. Xalq qəzeti 2015 N163.-S.3.
2. 525.az Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti
3. medeniyyet.az Heydər Əliyev və nitq mədəniyyəti
4. files.preslib.az Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu.
5. lib.aliyev-heritage.org. Çıxışlar və bəyanatlar.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZƏ HEYDƏR ƏLİYEV QAYĞISI

Məlikə Əzizova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

Heydar Aliyev's Concern for Our National Moral Values

Our national leader Heydar Aliyev always tried to protect the national and moral values of our people, to develop our national culture, and to enrich the customs and traditions of the people. At the same time, the great leader recommended educating our youth on the basis of the national moral values and national moral principles of our people. In this regard, the great leader spoke about the upbringing of our youth based on national and moral values and said: "...we must protect and preserve our national and moral values, customs and moral values in all directions, and we must educate the young generation in the spirit of these spiritual and moral values that have passed great trials for centuries".

Heydar Aliyev considered culture as a great wealth of the nation. That is why he did everything possible for the protection and promotion of cultural and spiritual values and the creation of works belonging to the new aesthetic thought. As a result of Heydar Aliyev's efforts, thousands of young Azerbaijanis were sent to higher schools of the Union. On the initiative of Heydar Aliyev, the tradition of celebrating the anniversaries of many cultural and artistic figures was started, and many house-museums were opened. Historical speech at the 1st congress of world Azerbaijanis held in Baku, the decree of June 18, 2001 of Heydar Aliyev regarding the improvement of the state language of Azerbaijan, issues of Azerbaijaniism, Azerbaijani studies, Azerbaijani worldview, national and moral valuesour mentality is a clear manifestation of the state-level approach to moral problems.

Key words: *values, national, cultural, worldview, improvement, mentality*

Giriş. Azərbaycanın ən yeni tarixi məhz Heydər Əliyevin müəllifliyi ilə yaranıb. Hələ ölkəyə rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyev sovet ideologiyasının bütün maneələrini yararaq Azərbaycanda milli özünüdərk məsələlərini önə çəkə, repressiya xofundan don vurmuş Azərbaycanlı şüurundakı bu qorxunu, çəkingənliyi aradan qaldıra, Azərbaycan cəmiyyətini bütün sahələr üzrə gələcək mənəvi yüksəlişlərə doğru hazırlaya bilmişdi.

Dövlətçilik təfəkkürü bütün dəyərlərin bir-birini tamamladığı, bir-birinə bağlı olduğu taleyüklü intellektual düşüncə təməlidir. Dövlətçilik ideoloji aspektdə vətənin, millətin, ictimai mənada – vətəndaşlığın, insanın, iqtisadi anlamda – cəmiyyətin idarəsinin, sənətdə – mənəviyyatın, ruhi-milli mənin mövcudluğunu, təbliğ etmək yönündə dünyəvi, planlı bir ənənəyə çevrilmiş ideyalar tənasübüdür. Heydər Əliyev hələ ölkəyə rəhbərliyinin birinci mərhələsində Azərbaycan insanların təhtəlsüurunda bu ideyaları oyatmağı, onların tənasübünü formalaşdırmağı bacarmışdı. O dövrdə məhz Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində Azərbaycanda bir mənəvi inqilabın başladığı göz önündə idi. Heydər Əliyev bir ömür boyu Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin ən qüdrətli himayəçisi, ən böyük xeyirxahı oldu.

Ölkənin hər bir səmtində Azərbaycanın söz peyğəmbərlərinə ucaltdığı heykəllərlə, sözə, sənətə, sənətkara verdiyi qiymətlə özü də insanların gözündə heykəlləşdi, özü də sözə çevrilib əfsanələrə, dastanlara, rəvayətlərə köçdü. Heydər Əliyevin mənəviyyat dərslərində isə mənəviyyat anlayışı həm də vətəndaşlıq məfhumuna qovuşurdu. "Hər bir insan özü öz mənəviyyatını qorumalıdır. Hər bir insan vətəndaşlıq borcunu ən yüksək borcu hesab etməlidir". Bu deyim ümummill liderimizin başqalarına da təlqin etməyə çalışdığı bir həyat kredosu idi. "Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qoruyub saxlamalı və gənc nəsli əsrlərin sınağından keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyə etməliyik. Hər cür biganəliklər, hadisə və proseslərə münasibətdə "məndən ötdü" yanaşmaları Heydər Əliyevin irəli sürdüyü bu prinsipin sərhədlərindən kənarında dayanır. Vaxtın keçmiş, bu gün və gələcək anı insandan keçir. Həm də o qədər sürətlə ki, çox zaman keçmişə, bu günə və gələcəyə münasibətdə obyektivlik meyarını heç də hər zaman qoruyub saxlaya bilmirsən. Heydər Əliyev isə özü bu zamanlardan keçir. Həm keçmişin, həm bu günün, həm də gələcəyin dəyərlər sistemi Onun adı ilə bağlı nələrisə dəyişmək imkanında deyil. Çünki həm keçmişin, həm indinin, həm də gələcəyin dəyərlər sisteminin müəllifi Heydər Əliyev özüdür. O zamana münasibətdə obyektivliyini həmişə qoruyub saxlayır və baxışlarında qətiyyəni yarılmırdı.

Bunu vaxtilə Mark Avreli demişdi ki, "əgər hökmdarlar filosof, filosoflarsa hökmdar olsaydı, bəşəriyyət necə də xoşbəxt olardı".

Heydər Əliyev hər iki ucalığı öz şəxsinə bir araya gətirən unikal şəxsiyyət idi. Əgər o, öz adını tarixə Azərbaycanı xoşbəxtliyə doğru aparən qüdrətli dövlət xadimi kimi yazmasaydı, tarix onu dünyanın ən müdrik filosoflarından biri kimi xatırlayacaqdı...

Əsas hissə. Ulu öndər Heydər Əliyev: Biz öz milli dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır. Milli dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz... Biz heç vaxt öz milli dəyərlərimizi unutmamalıyıq. Onu yaşatmaq, ondan bəhrələnmək, ruhlanmaq həyatımızın əsas istiqaməti, gələcək işlərimizin əmanətidir.

Mədəni irsin mənimsənilməsi prosesi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Mədəni irsin rol və əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsinin müasir tendensiyası onları təkə olduqları formada, ilkin vəziyyətlərində saxlamaq, qorumaq deyil, həmçinin müasir həyatda onlardan istifadə etməyi bacarmaq təşkil edir. Mədəni irs müasir mədəni hadisələrin funksiyalarını özündə cəmləşdirir. Bütün bunlarla yanaşı mədəni irs, bədii dəyərlər köhnəlmə və deformasiyaya məruz qalır. Bu məruzqalma prosesinin ən əlverişli məqamlarından biri mədəni irsin qorunması və müdafiəsinin təminatıdır. Bütün cəmiyyətlərdə bu prosese diqqətlə yanaşılır. Bütün başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da mədəni irsin qorunması beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə, əməkdaşlıq nəticəsində həyata keçirilir. Belə ki, 1972-ci ilə Yuneskonun tərkibindəki ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında Konvensiya (1972-ci il) və Tarixi ansamblların qorunması üzrə tövsiyələr (1976) hazırlandı. Konvensiyanın əsas nəticəsi beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq sisteminin yaradılması oldu. Həqiqətən də Heydər Əliyev ensiklopedik təfəkkürlü, dərin erudisiyalı müdrik şəxsiyyət idi. Azərbaycanın milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin ümumbəşəri ideyalarla zənginləşdirilməsində onun misilsiz xidmətləri olmuşdur. O, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişinə, zəngin mənəvi dəyərlərinə, maddi-mənəvi irsinə, incəsənətinə qayğı ilə yanaşmışdır. Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin hamisi olmuşdur. O, xalqın mənəviyyatını zənginləşdirən, onu bütün dünyada tanıdan milli mədəniyyətimizin hərtərəfli inkişafını, yüksəlişini daim izləmiş, ona ən ümdə vəzifəsi kimi baxmışdır. Keçmiş SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işlədiyi dövrdə Heydər Əliyev yenə də Azərbaycan mədəniyyətinin qayğısına qalırdı. Onun sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti ümumdünya mədəni məkanında tanınır, sevilirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun, Füzuli, Nəsimi kimi korifey sənətkarların dünya miqyasında yubileylərinin keçirilməsi, Molla Pənah Vaqifin, Hüseyn Cavidin məqbərələrinin inşa edilməsi, İmadəddin Nəsiminin, Nəriman Nərimanovun, Cəfər Cabbarlının heykəllərinin ucaldılması, şəhidlərin xatirə kompleksinin və digər monumental sənət əsərlərinin yaradılması, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərimizin ev muzeylərinin açılması, “Gülüstan” sarayı, Opera studiyası, Xoreoqrafiya məktəbi kimi memarlıq abidələri əlamətdar hadisələr idi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin misli görünməmiş yüksəlişinin təzahürləri idi. Ümummillə lider Azərbaycan Respublikasının prezidenti olduğu dövrdə (1993-2003-cü illər) xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin, onun adət-ənənələrinin dirçəldilməsi, xüsusən islam mədəniyyəti nümunələri olan məscidlərin, tarixi memarlıq abidələrinin, ziyarətgahların bərpası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi onun bir daha xalqa mənən bağlılığını və islami dəyərlərə sədaqətini göstərən parlaq misallardır. Heydər Əliyevin tez-tez dindarlarla görüşməsi, dini bayramlarda məscidlərə getməsi, dindarların mənəvi ehtiyaclarına həssaslıqla yanaşması xalq arasında həmişə böyük razılıq hissi ilə qarşılanmışdır. Musiqi sənətimizin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşan Ulu öndərin sərəncamı ilə 24 bəstəkar və musiqişünasə Prezident təqaüdü verildi. Onların bir çoxu “Şöhrət” Ordeninə layiq görüldülər. Arif Məlikov, Müslüm Maqomayev, Zeynəb Xanlarova, Həbil Əliyev, Arif Babayev kimi musiqi xadimləri “İstiqlal” ordeni ilə təltif olundular. Azərbaycan kinosunun böyük bir inkişaf dövrü Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. “Uzaq sahillərdə”, “İstintaq”, “Bir cənub şəhərində”, “Nəsimi”, “Babək” filmlərinin yaranmasında, sovet senzurasından keçməsinə Heydər Əliyevin səyləri danılmazdır. Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətlərindən biri də Nizami Gəncəvinin bütün dünya tərəfindən Azərbaycan şairi kimi qəbul edilməsi oldu. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dünyada tanınmasında Ulu Öndərimizin ölçülməz miqyasda xidmətləri var. Yubiley və digər tədbirlərin keçirilməsindən əlavə, vaxtı ilə repressiyaya uğramış mütəfəkkir-şair Hüseyn Cavidin cənazəsinin doğma Naxçıvana gətirilməsi, Şuşada Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin ucaldılması da Heydər Əliyevin səyləri nəticəsində mümkün olmuşdur.

Mənəvi sahədə həlli vacib olan çox mühüm vəzifələrdən biri Milli özünüdərk şüurunun formalaşdırılması, milli-mənəvi dəyərlərin bərpasıdır. Bu işdə xalqımızın çoxəsrlik tarixinin, heç bir konyukturdan asılı olmadan, yerli-yataqlı tədqiqi, tarixi həqiqətlərin məhz həqiqət prizmasından qiymətləndirilməsi misilsiz əhəmiyyətə malikdir. “Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır, tarixi təhrif də etmək olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutmaq da olmaz”. Çünki tarixin vicdanda tədqiqi və tarixi həqiqətin olduğu kimi yazıya alınması, obyektivcəsinə qiymətləndirilməsi “Haradan gəlib hara gedirik” sualına cavab tapmaq, geniş anlamda isə özünü tanımaq və tanıda bilmək üçün gərəkdir. H.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və çox ciddi səyləri nəticəsində yazıçıların 1981-ci ildə

keçirilmiş VI qurultayının gündəliyinə ilk dəfə olaraq Cənubi Azərbaycandakı ədəbi proses haqqında məsələ salınmış və bu barədə geniş məruzə dinlənmiş, Yazıçılar İttifaqında Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri ilə məşğul olan xüsusi katib ştatı təsis edilmiş, akademiyanın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını araşdıran ayrıca şöbə fəaliyyətə başlamışdır. Heydər Əliyevin irəli sürdüyü Azərbaycançılıq ideologiyası cəmiyyətdə milli, siyasi və mənəvi birliyin təmin olunmasına istiqamətlənmişdir. Bu ideologiya milli-tarixi təkamül prosesinin həqiqi istiqamətlərini müəyyənləşdirən və Azərbaycan xalqının milli-mənlik şüurunun formalaşmasında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuş unikal bir konsepsiya idi.

Azərbaycançılıq ideologiyası milli dövlətçilik şüurunun yaranması, suveren dövlət təsisatının formalaşdırılması və xalqımızın tarixi yaddaşının bərpasına xidmət edən yeni ictimai münasibətlər sisteminin bərqərar edilməsinə gətirib çıxardı. Görünür elə bu səbəbdəndir ki, bu gün Heydər Əliyev bütün Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən milli dövlətçiliyin şəriksiz müəllifi kimi qəbul edilməkdədir.

Heydər Əliyev üçün ana dili Azərbaycançılığın başlanğıc məqamı, təməl prinsipidir. Məhz bu baxımdan rəhbərimiz tam aydınlığı ilə anlayırdı ki, xalqına milli-mənəvi dəyərlərini aşılamaq üçün ilk növbədə ona dilini qaytarmaq və sevdirmək lazımdır: “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Heydər Əliyev Azərbaycan dilini həm də dünya azərbaycanlıları üçün birləşdirici faktor kimi də qiymətləndirirdi. 1993-cü ildən etibarən ulu öndərimiz Azərbaycandan kənar da yaşayan həmvətənlərimizin təşkilatlanması, ən əsası onların özlərini azərbaycanlı hesab etmələri, bəzən unuduqları dillərinə, mədəniyyətlərinə, milli-mənəvi dəyərlərinə qayıtmaları üçün xüsusi fəaliyyət mexanizmi müəyyənləşdirdi və buna uyğun olaraq da əməli işə başladı. Ümummilli liderimiz bütün xarici səfərlərində istisnasız olaraq həmin ölkədə yaşayan Azərbaycan diasporası ilə görüşür, onların təşkilatlanması, dövlətlərinə, Azərbaycanda yaşayan soydaşlarına, mentalitetlərinin meyarlarına daha sıx bağlı olmaları üçün müdrik ağısaqqal tövsiyələri verirdi.

Nəticə və elmi yenilik. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri möhtərəm Heydər Əliyevin milli dövlətçilik tariximizdə müstəsna rol oynadığı bizim hamımızın şahidi olduğumuz adı və adı olduğu qədər də böyük bir həqiqətdir. Azərbaycanın mürəkkəb bir tarixi şəraitdə dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamağa müvəffəq olması, ölkəmizdə həyata keçirilən qlobal iqtisadi layihələrin uğurlu nəticələri, beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın mövqelərinin əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsi Heydər Əliyevin fədakar siyasi fəaliyyətinin məntiqi təzahürü kimi tarixə düşmüşdür. Bu mənada böyük liderin xatirəsinin milli yaddaşımızın və tarixi şüurumuzun şərəfli bir hissəsinə çevrildiyi heç kimdə şübhə doğurmur.

Bütün dövrlərdə Bakı Dövlət Universitetinə Heydər Əliyevin xüsusi bir sevgisinin olduğunun şahidiyik. O, BDU-ya olan məhəbbətini, ehtiramını, sevgisini bu sözlərlə bildirirdi: “Mən fəxr edirəm ki, Bakı Dövlət Universitetinin məzunuyam”. Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, haqsızlıq ucbatından uzun müddət müstəqilliyini və dövlətçiliyini itirməyə məcbur olmuş xalqımıza hava və su kimi lazım idi. Ona görə görə ki, bu məbədgah milli ruhu qoruyub saxlaya bilsin, Azərbaycan xalqında özünüdərk meyillərini oyatsın, xalqın öz milli təhsil sistemini və mənəvi tərbiyə formalarını yaratmasına yardımçı olsun. Doğrudan da tarixi gedişat göstərdi ki, Bakı Dövlət Universiteti təkcə milli və ictimai tərəqqimiz üçün lazım olmadı, həm də o, mənəvi qida rolunu oynadı. Bu gün dünyanın ən məşhur siyasi xadimlərindən biri olan möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev də Bakı Dövlət Universitetindən mənəvi qida almışdı. Azərbaycan xalqının milli siyasi mənəviyyat tarixinin 34 ilə qədər dövrü dünya şöhrətli siyasətçi, səriştəli rəhbər, əvəzsiz şəxsiyyət Heydər Əliyevin işıqlı adı və səmərəli fəaliyyəti ilə daha da zənginləşmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi xəttini layiqincə davam etdirən Prezident İlham Əliyevin milli dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə yüksək dəyər verərək, Azərbaycanın dünya ölkələri sırasında öz layiqli yerini tutması və milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında, xüsusilə də tolerantlığın və multikultural ənənələrin inkişaf etdirilərək, bütün dünyaya çatdırılmasında xidmətləri misilsiz olmuşdur. Azərbaycançılığı, milli ideologiyamı, mədəniyyəti, mənəvi dəyərlərimizi təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın – dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirən dövlətimizin başçısının xalqın milli dəyərlərinə münasibəti onun əməli fəaliyyətində də özünü açıq şəkildə büruzə verir.

Hər il Novruzda dövlətimizin başçısının ailə üzvləri ilə birlikdə xalqımızın yanında olması, bu əziz bayramı əhali ilə bir yerdə keçirməsi milli-mənəvi dəyərlərimizə verilən layiqli qiymətdir. Azərbaycançılıq ideologiyasına əsaslanan və milliliklə beynəlmilətçiliyi bir vəhdət halında birləşdirən, adət-ənənələrimizin qorunmasını, gələcək nəsillərə ötürülməsini həyata keçirdiyi strategiyanın prioriteti hesab edən Prezident İlham Əliyevin milli dəyərlərə diqqət və qayğısı xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Ölkəmizdə məscidlərin, kilsələrin, sinaqoqların və digər ibadət evlərinin ardıcıl olaraq əsaslı təmir edilərək və ya yenidən qurularaq insanların istifadəsinə verilməsi dövlət başçısının milli-mənəvi dəyərlərə verdiyi layiqli töhfədir. Azərbaycan xalqının böyük tarixi, zəngin mədəniyyəti var. Bu milli-mənəvi zənginliyin dünyaya layiqincə təqdim olunması

nəticə etibarilə ölkəmizin təbliğinə, beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsinə xidmət edir. Bu istiqamətdə dövlətimizin başçısının həyata keçirdiyi strategiya ölkəmizin dünya miqyasındakı reytingini getdikcə artırır. Xalqımız bu gün Prezident İlham Əliyevi Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin ən qüdrətli mühafizəçisi kimi görür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_dekabr2009/98711.htm
2. <http://www.anl.az/down/ /xalqqazeti/2010/may/118120.htm>
3. <https://old.xalqqazeti.com/az/news/politics/74642>
4. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, F. Köçərli Adına Respublika Uşaq Kitabxanası Elmi – Metodika Şöbəsi, Bakı, 2014, 36 s.
5. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz. Bakı, 2014, 270 s.
6. Heydər Əliyev və mədəni irs. Bakı, 2014, 272 s.
7. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Rəşidə Kərimova

ADPU-nun SABAH qruplarının tələbəsi

Abstract

Hayder Aliyev's Role in The Development of Azerbaijan Linguistics

Science is one of the most powerful means of progress. Man conquers new heights based on science and moves towards the future. Every science, which is the sum of knowledge, has its own research object. That object determines its name and conditions its existence.

There are various fields of science in society and each of them studies a certain area of nature, society, and life. Linguistics occupies one of the important places among these sciences. The science of linguistics studies the language, which is important for our society and is considered a social phenomenon, the rules, features, and structure of the language. Linguistics as a science reveals the essence of language and clarifies its role in the development of society.

The science of linguistics in Azerbaijan, especially in the 60s and 80s of the last century, went through a rich development path and achieved great success and scientific achievements. These achievements began during the leadership of National leader Heydar Aliyev and are still continuing with the purposeful policy of Mr. President İlham Aliyev. Scientific-research works have been carried out in this field and as a result of them, a number of valuable monographs, textbooks and books have been created.

The importance of the science of linguistics lies in the fact that the object studied by this science is a very necessary social phenomenon for humanity. Because the development and even the existence of a society without language is impossible. Linguistics, like other fields of science, fully retains its importance in the struggle for a highly developed society. It can be concluded that linguistics was not only useful for a certain period, but was always useful and is one of the progressive sciences that continues to develop.

Key words: *linguistics, society, development.*

Giriş. Heydər Əliyev: "Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər zəngindir, bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik".

Bu müdrik sözlər Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, dahi rəhbərimiz Heydər Əliyevə məxsusdur. Bütün həyatını doğma xalqının, Vətəninin inkişafına, intibahına həsr edən, bu yolda misilsiz tarixi uğurlar qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə həmişə layiqincə diqqət yetirib, tükənməz övlad məhəbbəti, rəhbər uzaqgörənliyi ilə xüsusi qayğı göstərüb. Hələ sovet dövründə, imperiya qadağalarına baxmayaraq, dilimizin dövlət dili statusu alması, Azərbaycanın dilçi alimlərinin yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülərək daha böyük tədqiqat işlərinə ruhlandırılması, nəticədə Azərbaycan dilçiliyinin sürətli inkişafı, eləcə də dahiyənə nitq mədəniyyəti ilə hamıya nümunə göstərməsi Heydər Əliyevin şərəfli xidməti idi. H.Əliyevin bu müdrik kəlamı gənclərimiz üçün dərin təbiiyyət, bilik məxəzidir: "Mən hər bir dilə öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm. Amma hesab edirəm ki, öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik. Çünki bu, zəngin dildir, artıq dünyada tanınmış dildir. Xalqımızın adı da tanınıb, respublikamızın adı da tanınıb, dilimizin adı da tanınıb. Bu reallıqdır. Günü-gündən, aybaay inkişaf etmiş reallıqdır".

Heydər Əliyev dil sahəsində başladığı islahatları uğurla davam etdirdi. Ümummilli Lider gənc nəslin ana dilini düzgün, hərtərəfli və elmi əsaslar zəminində mənimsəməsini tövsiyə etmişdi: "Öz dilini sevməyən adam öz tarixini bilə bilməz. Ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz. Füzulini oxuya bilməz. Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, o, tariximizi bilməyəcək, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyəti olmayacaq."

Ucalır bağçadan bülbülün səsi,
Çay susur, əsməyir, çəməndə yel də.
Nə qədər doğmadır onun nəğməsi,
Bülbül də elə bil ötür bu dildə (Nəbi Xəzri).

Müstəqilliyimizin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş mərasimdə Ümummilli Lider demişdir: "Bu on ildə bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biri Azərbaycan dövlət dilinin, ana dilinin hakim olmasıdır. Biz bütün dünyaya nümayiş etdiririk ki, dünyada Azərbaycan xalqı var, Azərbaycan milləti var, Azərbaycan dili var"

Əsas hissə. Dövlət başçısı ana dilimizin tarixi keçmişi ilə yanaşı, mövcud durumunu və problemlərini daim diqqət mərkəzində saxlayaraq bu yöndə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail oldu. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlət dilinin yeni inkişaf dönməsində yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq

imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 sayılı fərman, "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında" 4 iyul 2001-ci il tarixli, 76 nömrəli sərəncam, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanun ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanun vericilik aktlarıdır. Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynayır. Dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin 500, Azərbaycan varlığının ensiklopediyası sayılan "Dədə Qorqud" eposunun 1300 illiyinin dünya miqyasında təntənə ilə qeyd edilməsi, respublikamızda Azərbaycan dili haqqında qanunun ciddi elmi-praktik müzakirələri bunu bir daha təsdiq etdi. Azərbaycan dilinə yüz illərin, min illərin Qorqud və Füzulilər sevgisini, qayğısını Heydər Əliyev şəərəflə, müdrik uzaqgörənliklə davam və inkişaf etdirdi. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanında deyilir:

"... Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumaq, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur".

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi yolunda möhtərəm Heydər Əliyevin başladığı müqəddəs milli mücadilənin tarixi bir qərindən çox davam etmişdir. Milli tariximizə Heydər Əliyev epoxası kimi daxil olmuş 1969-2003-cü illərdə Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı yalnız rəsmi sənədlərdə deyil, beynəlxalq aləmdə, gündəlik həyatda, çox mötəbər məclislərdə kürsülərdən eşidilməsi ulu öndərimizin ana dilimizin inkişafına göstərdiyi qayğıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanının tələbləri baxımından ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri barədə Respublika Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ilin 11 iyul tarixli, 70 nömrəli kollegiya qərarında göstərilir ki, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsində, onlara milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin aşılmasında, milli mənliliyinin dərk edilməsində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dili ölkəmizin müstəqilliyə qədəm qoyması ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan milyonlarla azərbaycanlının milli birliyinin yaradılmasında və əlaqələrinin genişləndirilməsində müstəsna rol oynayır, soydaşlarımızın ünsiyyət silahına çevrilir.

Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında, yaşamasında ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: "Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur".

Dil hər bir millətin maddi və mənəvi irsini qoruyan və inkişaf etdirən ən mühüm və ən güclü vasitədir. Hər bir insan öz ana dilini yaxşı bilməli və onu qorumaq lazımdır. Ana dili insanın mənəvi aləminin zənginləşməsində, dünyagörüşünün genişlənməsində, mükəmməl təhsil almasında, öz soydaşları ilə ünsiyyət qurmasında mühüm rol oynayır. Ana dili millətin özünəməxsusluğunu qorumaqla yanaşı, tərcümə vasitəsilə başqa xalqların mədəni irsi ilə tanış olmağa, onlarla ünsiyyət qurmağa imkan yaradır.

Ana dilim, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.
Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu tarixi varaqları,
Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim,
Şan-şöhrətim saxlanır.
Mənim adım-sanımsan,
Namusum, vicdanımsan!
(Bəxtiyar Vahabzadə)

Nəticə. Millətin dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Bu məqam millətin millət olaraq təsdiqidir. Çünki dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövlət qurmaq və qorumaq qüdrətinin, eyni zamanda, dilinin zənginliyinin sübutudur. Bu mənada dilin dövlət dili statusu qazanması həqiqətən qürur gətirən tarixi hadisədir. Azərbaycan dili bu tarixi hadisəni Ulu öndər Heydər Əliyevin hərtərəfli siyasəti nəticəsində yaşamışdır.

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır və Prezident İlham Əliyev bu siyasəti uğurla davam etdirilir.

Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək!
Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən fasonlu ədabazlar,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Bunlar qoy mənim olsun,
Ancaq Vətən çörəyi,
Sizlərə qənim olsun!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e32516_az.html
2. <https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyev-ve-dil-medeniyyetimiz-1650490040>
3. Nizami Xudiyev(Yeni Azərbaycan Partiyasının İdarə Heyətinin üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi) / Heydər Əliyev və dil siyasətinin uğurları

MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZ VƏ HEYDƏR ƏLİYEV ZİRVƏSİ

Camalə Şahbazova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

Our National Culture and Heydar Aliyev Summit

The Azerbaijani people have given powerful personalities to human history. Among such rare historical figures, Heydar Aliyev, the founder of independent Azerbaijan, distinguished by his great greatness, inexhaustible determination, deep philosophical and analytical thinking, genius wisdom and inflexible steel will, has a special place. It is no exaggeration to say that The national leader is the founder of Azerbaijan's cultural policy. Along with his active political activity, Heydar Aliyev amazed people with his high interest in culture, music, painting and art in general. Our moral values form the basis of our national and political existence. He said that every Azerbaijani should feel proud of his nationality. It is known that in the times when there was no independent state, Azerbaijani culture, Azerbaijani language, national - we had moral values. Our national leader Heydar Aliyev, in addition to having a very beautiful speech, always called for the preservation of the purity of the Azerbaijani language in his speeches, and signed decrees related to the application of our language. He should be grateful to Heydar Aliyev. Attachment to literature and art stemmed from the innate talent and creative nature of the great leader. The genius leader Karifey proved the richness and humanity of Azerbaijan's culture to the whole world by celebrating the jubilee of our artists. "We have beautiful art, modern, professional music," said Heydar Aliyev. Aliyev was not satisfied with appreciating art and music, he did everything he could to promote and develop it in the world arena. In the 1970s, Heydar Aliyev succeeded in erecting monuments to well-known cultural, literary and scientific figures in the capital of Azerbaijan and in other cities and regions.

Key words: *Powerful personality, founder of culture, education, national spritual values, Great Leader, art, music, theater, luminary, historical monuments, etc.*

Giriş. Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin yetişdirdiyi ən nadir simalardan biri, türk dünyasının və ümumən, sivil dünyanın qüdrətli şəxsiyyətidir. Tarixə Azərbaycan xalqının ümummillə lideri kimi daxil olmuş bu əvəzolunmaz insan liderlərə məxsus ən ali keyfiyyətlərə malik idi. Tanrı ona hər bir üstünlüyü bəxş etmişdi: yaraşlıq boy-buxun, təbəssüm və sərtliyi sintez edən sima, gələcəyi dəqiq müəyyənləşdirən, tarixin nizamını təmin edən təfəkkür, parlaq nətiqlik məharəti, qüdrətli siyasi iradə, güclü dövlətçilik duyğusu, çevik idarəetmə məharəti, insanların qəlbinə yol tapmaq, xalqın qüdrətinə arxalanmaq bacarığı! Doğrudan da, milli adət mənəviyyətlə sədaqət, milli təssübkeşlik, milli identikliyə cəhd, milli özünəməxsusluğu ümumbəşəri dəyərlin süzgəcindən keçirərək qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək milli həmrəyliyin və milli birliyin əsasını təşkil edir. Bunlar isə müstəqil milli dövlətçiliyin demokratik prinsiplər əsasında qurulmasına xidmət edir. Bunlarsız yadlaşma, cəmiyyətin mənəvi əsaslarının sarsılmasına və s. bu kimi sosial və sosial-psixoloji hadisələr baş verir. Belə bir dövrü hər iki manada xalqımız yaşamışdır. Birinci dəfə milli birliyə, özünəqayidişə can atan xalq azadlığa qovuşdu və milli həmrəylik bunu təmin etdi. Lakin cəmiyyətdəki köhnə dəyərlərin yeniləri ilə əvəz edilməməsi, bu boşluğun mənəvi boşluğa çevrilməsi milli hissiyatın itirilməsi, adət-ənənələrə və onların əsasında cəmiyyətdə formalaşmış, həyat fəaliyyətimizi təmin edən sosial normaların itirilməsi yadlaşma sindromuna gətirib çıxarır. Nəticədə parçalanma, etnik separatizm, milli ədavət, məhəlli münaqişələr meydana gəldi. Milli dövlətçiliyin nəinki qurulması, hətta onun tarixdən silinib itməsi təhlükəsi yarandı. Belə bir vəziyyət xalqı yenidən birləşdirə biləcək, onu öz milli kökünə kökləyəcək güclü şəxsiyyətə, dövlətçilik işinin mahir bilicisinə böyük ehtiyac yarandı. Şübhəsiz ki, belə tarixi məqamlarda həmin proseslərə nüfuz edə biləcək, onu istiqamətləndirəcək tarixi şəxsiyyətə zərurət yaranır. Azərbaycan tarixi özünün məhz bu məqamını yaşayırdı. Həmin tarixi şəxsiyyəti tarix üzünə seçdi. Bu böyük insan Heydər Əliyev idi. Belə çətin məqamda tarixi məsuliyyəti öz üzərinə götürərək milləti o xilas edə bilərdi. Etdi də..Azərbaycan və Azərbaycan tarixini Heydər Əliyevsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz həmin mümkünsüzlük onun bütöv obrazını bir yazı ilə xarakterizə etməyə imkan vermir. Amma bu imkansızlığın özü elə Heydər Əliyevin bir şəxsiyyət kimi böyüklüyünə, sözün bütün mənalarına dəlalət edən, onu bir qaçılmaz fakt kimi ortaya qoyan amildir.

Əsas hissə. XX əsrin yetişdirdiyi nadir tarixi şəxsiyyət olan Heydər Əliyev şərəfli və mənalı ömrünün yarısından çoxunu Azərbaycan dövlətinin tərəqqisinə həsr etmişdir. "Dinə, mənəvi dəyərlərə həssas münasibət milli lider kimi Heydər Əliyevin fəaliyyətində əhəmiyyətli yer tuturdu. O, xalqımızın bütün gözəl ənənələrini, İslam dininin dəyərlərini incəliyinə qədər bilirdi, ona əməl edirdi. Heydər Əliyevin sayəsində İslam dininə təxminən bir əsrə yaxın fasilədən sonra yenidən böyük inam və iman hissi dirçəldi və bu, hədsiz rəğbət, məhəbbət hissəinə çevrildi. Milli liderimiz çox gözəl bilirdi ki, mənəviyyətsizlik tarix boyu bütün cəmiyyətlərə,

eləcə də, bəşəriyyətə danılmaz bəlalar və müsibətlər gətirmişdir. Təzə Pir məscidində dindarlarla görüşündə Heydər Əliyev bu məsələyə xüsusi münasibət bildirmişdi: "Azərbaycan xalqı uzun müddət öz dinindən məhrum olmuşdu. Bu, əlbəttə, bizim üçün acınacaqlı haldır. Ancaq bu nə sizdən, nə də məndən asılı idi. Ola bilər ki, bu Allahın işidir. Bu da bir imtahandır ki, görsünlər insan öz dinindən məhrum olandan sonra nə bəlalara düşür və öz dininə qayıdandan sonra nə qədər xoşbəxtlik əldə edir". Xalqımızın tarixinə kölgə salan, həyatımızdan heç cür silib ata bilmədiyimiz o günlərə artıq ömrümüzə daxil olmuş müstəqillik, azadlıq, iqtisadi- mədəni tərəqqi fəvqündən baxırıq. O böyük şəxsiyyətin fəaliyyəti nəticəsində din-imanımızın bütün dəyərləri həyatımıza yenidən qayıtmış, sıralarına yeniləri qatılan ibadətgahlarımızda imanımıza nur səpən müqəddəslik çırağı yandırılmışdır. İndi hər evi, hər ocağı "Qurani-Kərim" in qüdrətli hik- mətinin ziyası işıqlandırır. Xalqımızı artıq xeyrxahlığa, nəcibliyə, səmimi ünsiyyətə, dostluğa və qardaşlığa, birliyə və vəhdətə dəvət edən müqəddəs kitabı yalnız olduğu ərəb dilində deyil, həm də ana dilində müəlisə edir. Müstəqil dövlət quruculuğunun mühüm atributlarından və təsisatlarından olan təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində qazanılmış bütün nailiyyət - Heydər Əliyevin adı və siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Heydər Əliyev alimlərin, elm və mədəniyyət xadimlərinin yaxın dostu, sirdaşı idi. Onun millətin mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında xüsusi rola malik olan ziyalılara münasibəti də özünəməxsus idi: Ziyalı kütləvi ola bilməz. Alimdir, şairdir, bəstəkardır, rəssamdır, yazıçıdır, artistdir bunlar fitri istedadla malik olan nadir adamlardır və öz mədəniyyəti, yaradıcılığı, fəaliyyəti ilə bizim cəmiyyətin mədəni səviyyəsini qaldırır", "Mədəni irsimizin qorunub saxlanılmasında, inkişaf etdirilməsində, onun geniş təbliğində, dünya miqyasında şöhrət tapmasında Heydər Əliyevin çox böyük və əvəzsiz xidmətləri var. Ədəbiyyat, teatr, kino, musiqi, rəssamlıq və bir çox sahələrdə əldə etdiyimiz inkişaf və tərəqqi əbədi liderimizin adı ilə bağlıdır. Çox gərgin iş rejiminə baxmayaraq Heydər Əliyev həmişə vaxt tapıb mədəniyyət ocaqlarını ziyarət edər, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yubiley və yaradıcılıq gecələrində müntəzəm şəkildə iştirak edər. Təsədüfi deyil ki, mədəniyyət işçiləri və sənət adamları ilə hər görüşü əsl bayrama çevrilirdi. Bu iş öz növbəsində sənətkarları ruhlandırır, Azərbaycan mədəniyyətinə və incəsənətinə yeni-yeni töhfələr bəxş edər. Xalqın incəsənəti və mədəniyyəti ilə daim fəxr edən, ondan diqqət və qayğıni heç zaman əsirgəməyən dahi rəhbərin mədəniyyətlə bağlı fikirləri də çox əhəmiyyətlidir: "Bu gün xalqımız daha sıx birləşməlidir; bu işlə mədəniyyət öz işini görməlidir. Çünki insanları yalnız mənəviyyat birləşdirir. Heç bir sahə mədəniyyət qədər xalqı birləşdirə bilməz". Sovetlər birliyi dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının və incəsənətinin beynəlxalq arenaya çıxışı üçün əlindən gələni edən və bununla da Azərbaycanı dünyaya tanıdan Heydər Əliyev müstəqillik illərində Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin şanlı salnaməsini yazdı. Heydər Əliyev böyük qurucu idi. Hansı sahəyə nüfuz edirdisə, orada yeniliklər yaradır, əsaslı bir iş görürdü. Həm də onun fəaliyyəti təkə bu günə məhdudlaşmır, gələcəyə ünvanlanırdı. Məsələn, 70-ci illərə qədər Azərbaycanda tarixi, arxeoloji və memarlıq abidələrimizə bəslənən biganə münasibət hamımıza bəllidir. Heydər Əliyev xalqımızın qədim və şanlı tarixinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə öz qayğısını sonunadək göstərmiş, bunları qoruyub saxlamış xalq isə hamıya müstəqillik yolu ilə getmək onu qorumaq əzmindədir. Milli müəyyənliyi olmayan və özünü bir millət kimi dərk etmək xalqın milli de ehtiyacı olmur (Mehdiyev R., Heydər Əliyev və Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. Bakı, 2003, s. 26.) Ümummillət lideri Heydər Əliyev Azərbaycan üçün çox böyük tarixi nailiyyətlər, tarixi uğurlar və tükənməz dövlətçilik təcrübələri – müstəqil Azərbaycan, əbədi azadlıq qoyub getdi. Onun milli-mənəvi taleyimiz, gələcəyə doğru inkişafımız üçün yadigar qoyduğu sərvətlərdən biri də azərbaycançılıq ideologiyası idi. Akademik Ramiz Mehdiyevin sözləri ilə desək, "Azərbaycançılıq təliminin Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən və həyata keçirilən dövlətçilik konsepsiyası ilə vəhdət halında, beynəlxalq miqyasda artıq qərarlaşmış olan başlıca ideoloji kurslarla müqayisəli şəkildə təhlil edilməsinə müasir mərhələdə böyük ehtiyac vardır". Heydər Əliyev müstəqillik dövrünün dövlət ideologiyasını formalaşdırarkən XX əsr ziyalıların əsərlərində milli ideya kimi türkçülükə paralel olan azərbaycançılıq yeni tarixi şəraitdə milli dövlətçilik ideologiyası kimi sistemə saldı, ümummillət ideya, dünya azərbaycanlılarının ideologiyası, milli birlik təlimi kimi əsaslandırdı. Bu zaman iki cəhət əsas götürüldü: Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin dövlətçilik ənənələrinə tarixən düzgün yanaşıldı; Azərbaycan ziyalıların ana dili uğrunda əsrin önlərindəki fikir mücadilələri əxz olundu. Hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə Heydər Əliyev Azərbaycan dilini milli mənləyin baş məsələsi kimi diqqət mərkəzində saxlayıb. Hələ 1978-ci ildə, totalitar ideologiyanın təzyiqi altında Heydər Əliyev böyük cəsarət göstərərək Azərbaycan dilini dövlət dili kimi Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyasına daxil etdi. Sonralar o, bu təhlükəli tarixi məqamı belə xatırlayırdı: "Yadımdadır, 1978-ci ildə biz Azərbaycanın Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edəndə, Moskvadan bizim başımıza nə qədər oyunlar açıldı, nə qədər təzyiqlər göstərildi. Ancaq biz bu təzyiqlərə dözdük". Heydər Əliyevin azərbaycançılıq təlimində dövlətçiliyimizin və ideoloji düşüncəmizin tarixi ənənələri səylə nəzərə alınır. Bununla belə, onun konsepsiyasında tarixiliklə müasirliyin nəzəri vəhdəti əsas yer tutur ki, bu da həmin təlimin gələcəyə yönəlməsini təmin edir. Onun dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayındakı nitqi (10 noyabr 2001-ci il) azərbaycançılığın tarixi proqram

sənədidir. Buradakı əsas müddəalara nəzər salaq: “Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir”. Ulu öndərin azərbaycançılıq təliminin təməlinə məhz Azərbaycan dili dayanır. Azərbaycan dilini bilmədən azərbaycançı olmaq mümkün deyil. Azərbaycançılıq ideologiyası ittihadçılığın əsas prinsiplərindən biri olaraq ünsiyyət birliyini nəzərdə tutur. Belə birlik isə ana dili, Azərbaycan dili vasitəsi ilə baş tutur. Elə buna görə də Heydər Əliyev dönə-dönə deyirdi: “Hər bir millətin dili onun üçün çox əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz həddindən artıq əzizdir. Çünki çox illər ana dilimiz, Azərbaycan dili həyatımızda geniş yer ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilin qorunub saxlanılmasında az da olsa, çox da olsa, xidmətlərini göstərmişdir. Xüsusən bizim yazıçılarımız, ədəbiyyatşünaslarımız, şairlərimiz o ağır dövrdə Azərbaycan dilinin yaşamasında böyük xidmətlər göstərmişlər. Mən bu gün böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, Azərbaycan dili XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. İndi baxın bizim dilimiz nə qədər zəngindir, nə qədər məlahətlidir, nə qədər şirindir və bütün fikirləri ifadə etməsi üçün nə qədər söz ehtiyatlarına malikdir. Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasını, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsini təmin edəcəyik”. Göründüyü kimi, ümummillə lider “Azərbaycan dili” sözlərini təkrar etməkdən doymur, əksinə, onu dilə gətirməkdən dərin zövq alır, milli qürur duyurdu. Bu, hər şeydən öncə onun dilimizə məhəbbətindən irəli gəlirdi. O, dünya azərbaycanlılarına üzünü tutub deyirdi ki, siz hər biriniz yaşadığınız ölkənin dilini bilməlisiniz, o ölkənin adət-ənənələrini mənimsəməli və ona hörmət etməlisiniz. Amma bununla belə harada yaşamağınızdan asılı olmayaraq Azərbaycan dilini unutmamalı, onu yaşatmalı və inkişaf etdirməlisiniz. Heydər Əliyev nəinki dilimizi sevir, həmçinin daim onun tərəqqisi üçün, bütün dünyada nüfuzunun qorunması üçün səylə çalışırdı. Qüdrətli şəxsiyyət Azərbaycan dilinin, tarixinin ədəbiyyat və mədəniyyətinin yeni – azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərkini metodologiya və strategiyasını formalaşdırdı. Bu baxımdan “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı böyük tarixi-siyasi əhəmiyyətə malik sənədlər idi. Bu tarixi sənədlər artıq yeni əsrin və üçüncü minilliyin əvvəllərində ana dili uğrunda mübarizənin dövlət səviyyəsində milli müstəqillik uğrunda mübarizənin – azərbaycançılığın tərkib hissəsi kimi əks etdirən dövlət proqramaları – böyük strategiyanın təməl faktları idi. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Göründüyü kimi, burada ideologiyanın tarixi-siyasi funksiyası ilə dilin rolu arasında uyğunluq öz əksini tapır. İdeologiyanın vəzifəsi gələcəyi yaratmaqdır. Prezidentin fərmanında xalqın gələcəyi həm də onun dili, zəngin dil mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir. Burada böyük tarixilik duyğusu ilə qeyd olunur ki, “XX yüzillik Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəllərindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur”. Heydər Əliyevin milli ideologiya konsepsiyasında da XX əsrin məhz bu tarixi ənənəsi əsas yer tuturdu. Dil yalnız bir mənəviyyat problemi, filoloji fikir məsələsi deyil, azərbaycançılıq fəlsəfəsinin təməl problemi idi. O, dilin taleyinə millətin və dövlətin taleyi kimi baxır, böyük inamla belə qənaətə gəlirdi ki, “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün ən əsas vasitələrdən biri ana dilimizin, dövlət dilimizin inkişaf etdirilməsidir”. Ulu öndər təkcə dövlətçiliyə, milli ideologiyaya deyil, ümumən mənəvi mədəniyyətin tarixi taleyinə dil prizmasından nəzər salırdı. Çünki dil milli-mənəvi varlığın ifadəsidir, dilin inkişafı milli şüurun dirçəlişini əks etdirir, milli-mənəvi özünüdərk ana dilinə münasibətdən başlanır. “Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir”. Bu sözlərdə böyük dövlət xadimi və mütəfəkkirin mənəvi mədəniyyətə – ədəbiyyata, incəsənətə münasibəti ifadə olunub. Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi ki, Şərqi, türk-islam dünyasının, xüsusən də Azərbaycanın bütün fəlsəfi təlimləri əsasən bədii ədəbiyyata bağlı olub onun bətnindən boy atmışdır. Ona görə də azərbaycançılıq fəlsəfəsini formalaşdırarkən o, Azərbaycan ədəbiyyatına sistemli şəkildə istinad edirdi. Əvvəla, budur ki, Azərbaycanda hakimiyyətin ilk günlərindən (1969), hələ bundan əvvəl DTK-nın rəhbəri olarkən Heydər Əliyev ədəbiyyatı, mədəniyyəti, hər şeyi dövlətçiliyə tabe etməyə nail oldu. Başqa sözlə desək, Azərbaycanın tarixi taleyi ilə bağlı bütün fikirlərə dövlətçilik mənaflərindən nəzər salmağa başladı. Dövlət rəhbərləri arasında ilk dəfə məhz ümummillə lider ədəbiyyatla cəmiyyətin münasibətlərini sahmana saldı. Yazıçının tarixi qiymətini verməyin dövlət mexanizmini hazırladı və şəxsi təcrübədə əyaniləşdirdi. Müdrik şəxsiyyət “Kitabi Dədə Qorqud”, M.Füzuli və “Manas” haqqında fərmanları və fikirləri ilə ədəbiyyat vasitəsilə türk birliyini yaratmağın yolunu göstərdi... Azərbaycançılıq fəlsəfəsinin tərkib hissəsi kimi Heydər Əliyevin ədəbiyyat konsepsiyasının əsasında tarixilik və müasirliyin vəhdəti dayanır. Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı (12 iyun 1981) “Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı” adlı tarixi nitqində deyirdi: “Yazıçı sözü xalqın əməllərinə uyğun

gəlməlidir. Gerçəkliyin bədii inikasının başlıca obyektii müasirlikdir... Azərbaycan tarixinin bir çox parlaq səhifələri bədii ədəbiyyatda layiqincə əks etdirilməmişdir... tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan ədəbi əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır. Bunlar çox mühüm, artıq deyək ki, mürəkkəb mövzulardır. Belə mövzuların öhdəsindən yalnız yüksək istedadlı, dərin bilikli sənətkarlar gələ bilər. Buna görə də tarixi mövzuda əsər yaratmağa girişməzdən əvvəl ədib öz qüvvə və imkanlarını götür-qoy etməli, böyük və ciddi hazırlıq işi aparmalıdır". Qüdrətli şəxsiyyət təkcə ədəbiyyatı, mədəniyyəti izah və şərh etmir, ədəbiyyata, mədəniyyətə təsir edir, onu yeni ideyalara, milli və dövlətçilik taleyi ilə bağlı istiqamətə yönəldirdi. Onun ədəbiyyat konsepsiyasında istedadla böyük önəm, ədəbiyyatın əbədiyyətinə qüdrətli inam var. Hələ 1975-ci ildə Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı günləri münasibətilə söylədiyi nitqdə ədəbi irsi hər şeydən uca tutaraq deyirdi: "Tarixin bir-birinə qovuşduğu əsrlər bir çox xalqların oğul və qızlarını qızğın məhəbbətlə tərənnüm edən Nizami dühasının ölməz əsərlərini, Füzulinin insanpərvərlik və xeyirxahlıq dolu misralarını, Nəsiminin fəlsəfi fikirlə zəngin lirikasını, Xaqanınin məhəbbət və izzət tərənnüm edən poemalarını, Vədadi və Vəqifin xalq yaradıcılığı çeşməsindən qidalanan ölməz şeirlərini bizə gətirib çatdırmışdır. Tarix tələbkar imtahançıdır. Hökmdarlar, saray əyanları, zülmkarlar unudulub getmişlər. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir və humanist şairləri tərəvətdən düşməyən misraları ilə bu gün də öz hikməti və insanpərvərlik ruhu ilə dünyanı heyran qoyur. Onlar xalqın azadlığı və səadəti haqqında öz dərin fikirlərini və sönməz arzularını əsrlərdən, nadanlıq, dini fanatizm, milli əsarət və ictimai ədalətsizlik zülmətindən keçirərək nəsilərə bəxş etmişlər". Göründüyü kimi, bu konseptual fikirdə də bədii ədəbiyyat milli istiqlalın, xalqın azadlıq və səadətinin fikir carçısı kimi dəyərləndirilir. Çünki Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası milli istiqlal nəzəriyyəsi idi. Bu ideologiyanın formalaşmasında mədəniyyətin roluna da ilk növbədə məhz istiqlalçılıq kontekstində nəzər salırdı. Belə hesab edirik ki, mədəniyyət və ideologiya eyni məqsəddə – gələcəyi formalaşdırmaq kimi tarixi bir məqamda birləşir. Əgər təhsil ideologiyasının təbliğ funksiyasını ifadə edərsə, mədəniyyət təlqin vəzifəsini öz üzərinə götürür. Mədəniyyətin başlıca vəzifəsi xalqda vətən əxlaqı tərbiyə etməkdir. Azərbaycan kimi polietnik cəmiyyət üçün bu, xüsusilə vacibdir. Ulu öndər öz dövlət siyasətini, ideoloji fikirlərini həyata keçirərəkən, Azərbaycan xalqını özünə və dünyaya tanıtdırmaq üçün mədəniyyət amilindən bacarıqla istifadə edirdi: O, mədəniyyəti xalqı irəli aparan, onu tarixdə yaşadan, xalqı zənginləşdirən qüdrətli bir vasitə hesab edirdi. Xüsusilə qloballaşan dünyaya çıxış üçün mədəni inteqrasiyanın imkanları böyükdür. Cəmiyyətdə mənəvi deformasiyaları vaxtında aradan qaldırmaq, xalqın özünə və dövlətə inamını, mənəvi tarazlığı qorumaq baxımından mədəniyyətə böyük önəm verməsi Heydər Əliyevin siyasi lider kimi tarixi uzaqgörənliyi idi. Mədəniyyətə bir körpə kimi atalıq qayğısı göstərir, onu insanlığın mənəvi varlığı üçün qorumağı lazım bilirdi: "Mədəniyyət başqa aləmdir. Mədəniyyət uşaq kimidir, həmişə tumar və qayğı istəyir. O, həssasdır: əlinin tumarı, ürəyinin qayğısı azca azalan kimi, o hiss edir, küsür, inciyir. Siyasi rəhbər, dövlət xadimi bunu bilməlidir, bir an yadından çıxarmamalıdır". Türk dünyasının lideri Heydər Əliyev fenomenal yaddaşa, parlaq nitq qabiliyyətinə, dərin zəkaya malik bir şəxsiyyət idi. Bu, hər şeydən əvvəl onun mədəniyyətə, ədəbiyyata, dilə, xalqın mənəvi varlığını əks etdirən sənətə məhəbbətindən irəli gəlirdi. Məsələn, o, teatr sənəti haqqında deyirdi: "Teatr müqəddəs yerdir, tərbiyə ocağıdır. Orada çalışanlar fədakardırlar, fədaidirlər... Teatr xadimləri tamaşaçıya bir söz demək üçün, mədəni səviyyəsini yüksəltmək üçün, irəliləyişimizə mane olanlara qarşı mübarizəyə qaldırmaq üçün nə qədər çalışırlar. Heç kim bilmir ki, artist səhnəyə çıxıb rolu tamaşaçı qarşısında oynadığı vaxta kimi nə qədər həyəcan keçirir. Mən həmişə teatra yaxın və bağlı olmuşam. Bu, öləri hiss deyil, içimdən gələn bir məhəbbətdir. Teatrı çox sevirəm. Teatra məhəbbət mənim içimdədir. İncəsənətin, o cümlədən kino və teatrın təsiri və tərbiyə qüvvəsi çox böyükdür. Bu qüvvədən bacarıqla istifadə etmək həmişə vacibdir". Heydər Əliyev özü bu ecazkar qüvvədən, sənətin kütlə psixologiyasına təsir imkanlarından öz dövlət siyasətini həyata keçirərəkən bacarıqla istifadə edirdi. Ümumiyyətlə, bir xalqı dünyada tanıtdırmaq üçün incəsənət və idmandan yaxşı vasitə yoxdur. Xüsusilə musiqi, teatr, kino və idmanın çevik növləri xalq haqqında, ölkə haqqında başqa xalqlarda çox fəal təsəvvür yaradır, müxtəlif rejimli, müxtəlif dilli millətləri və ölkələri siyasətsiz belə bir-birinə yaxınlaşdırır. Tarixdə bir çox liderlər kino sənətindən siyasi-ideoloji məqsədlərlə, ən çevik və kütləvi təsir vasitəsi kimi istifadə etmişlər. Azərbaycan kino sənətinə münasibətində müdrik şəxsiyyətin böyük bir qayğıkeşliyi var. Sovet imperiyası çökdükdən sonra həmişə Moskvadan asılı olmuş kino sənətimiz böhrana düşmüş, iqtisadi çətinliklər ucbatından "Azərbaycanfilm" bağlanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmışdı. Belə bir dövrdə – 2000-ci il avqust ayının 18-də ümummilli lider 1998-ci il avqustun 2-də ilk kinoseansın nümayiş etdirildiyi günü Azərbaycan kinosu günü – kino işçilərinin peşə bayramı olaraq, Azərbaycan kinosu gününün təsis edilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Bu sərəncamla bərabər onun inamla dediyi fikirlər milli kino sənətimizi öz məcrasına qaytardı: "Kino bizim xalqımızın salnaməsidir. Azərbaycan kinosunda dəyərli əsərlər yaradılıb. Bunu heç cürə unutmaq olmaz. Kinomuzun tarixi və bu sahədə əldə etdiyimiz nailiyyətlər bizim milli sərvətimizdir. Biz bu sərvəti qoruyub saxlamalıyıq. Tariximizdir, ədəbiyyatımızdır – kinomuz. Bunlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdırlar. Kinonu, kinematografiyanı, kino sənətimizi yaşatmaq lazımdır.

Şübhəsiz ki, bizim kino sənətinin on illərlə yaranmış böyük bir kollektivinin dağıdılmasına imkan vermək olmaz. Qeyd edək ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan milli mətbuatı qarşısındakı xidmətləri öz ictimai-siyasi miqyasına, tarixi əhəmiyyətinə və mahiyyətinə görə olduqca böyükdür. Prezident Heydər Əliyevin qurduğu müstəqil və demokratik Azərbaycan dövlətində kütləvi informasiya vasitələrinin azad və müstəqil fəaliyyəti üçün, jurnalistlərin hüquqlarının təmin olunması üçün köklü islahatlar aparıldı, demokratik qanunlar yaradıldı və bu qanunlar cəmiyyətin istifadəsinə verildi.

Nəticə və elmi yenilik. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin Azərbaycan Dövləti, Azərbaycan xalqı qarşısında o qədər xidmətləri var ki, bunu söyləməklə, yazmaqla, tədqiq etməklə bitməz, tükənməz. Bu yazıda onun ancaq tək xalqımız və dövlətimiz üçün yox, region üçün, bütövlükdə dünya üçün çox əhəmiyyətli olan bəzi işlərini xatırlayırıq. Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcəyini bugünkü gənc nəsillə bağlayırdı. O hələ Sovet vaxtında hazırladığı və həyata keçirdiyi gənclərin Azərbaycandan kənar təhsil alması sistemini Müasir Müstəqil Azərbaycanda da uğurla həyata keçirirdi. Bu gün minlərlə tələbə-gənc ölkədən kənar, ən inkişaf etmiş ölkələrdə təhsil alırlar. O, Azərbaycanda Olimpiya hərəkatının təməlini qoydu və inkişaf etdirdi. Bu gün Olimpiyaçılarımız ayılı-ulduzlu, üç rəngli bayrağımızı ən yüksək zirvələrdə dalğalandırırlar. Tarixçilər və sosioloqlar “Tarix təkrarlanır” deyirlər. Görünür bu fikir Türk Dünyasının iki ulu öndəri Müasir Azərbaycan Dövlətinin Qurucusu Heydər Əliyev və Türk Cümhuriyyətinin Qurucusu Mustafa Kamal Atatürk üçün deyilmişdir... Bu günlərdə xalqımız öz böyük oğlu Heydər Əliyevin doğum gününü qeyd edərək, bu böyük şəxsiyyətin xalqımız qarşısında müstəsna xidmətləri bir daha xatırlayırıq. Əslində xalqımız hər gün onu anır, onu xatırlayır, onun müqəddəs ruhu qarşısında baş əyir özü də kədərlə, qüssə ilə yox, gələcəyə nikbin gözlə baxaraq. Qədirlənən xalqımız hər zaman əbədiyaşar Prezidentimiz Heydər Əliyevin canı qədər sevdiyi və bizlərə əmanət qoyduğu Azərbaycan Dövlətini göz bəbəyi tək qoruyacaq və Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı – Möhtərəm Prezident İlham Əliyevə daima sadıq qalacaq. Bəli, Azərbaycan xalqı müdrik Heydər Əliyevin irsini ləyaqətlə davam etdirən gənc və istedadlı Prezidentinə inanır və onun simasında Azərbaycanı firavanlığa və əmin-amanlığa inamla aparən rəhbərini görür. Azərbaycanın sabahı və gənc nəslin parlaq gələcəyi naminə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyəti, fəlsəfi siyasi ideyaları, o cümlədən bütün nəsillərə nümunə olaraq şəxsiyyəti dəqiqliklə öyrənilməli, sistemləşdirilməlidir. Azərbaycanımızın dünya birliyində öz layiqli yerini tutması, elmimizin, mədəniyyətimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin beynəlxalq arenada daha yüksək zirvələr fəth etməsi üçün Heydər Əliyevin irsindən öyrənməli və öyrətməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda Sülh prosesi. Bakı, 2004
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I c. Bakı, 2013, 632 s.
3. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. II c. Bakı, 2013, 752 s.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002, 232 s.
5. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Monoqrafiya. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.
6. Xalqa bağlıslanan ömür. III kitab. Bakı, 2004, 543 s.
7. Şəmsizadə N. Xalq qəzeti. - 2009. - 5 may. - s. 4.

DİLÇİLİK

ARXAİK MORFEMLƏR VƏ ZƏRF

Sənubər Abdullayeva

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Archaic morphemes and adverbs

There are very few peculiar lexical units of adverbs. As in all Turkic languages, in the Azerbaijani language, the adverb was formed and is still forming at the expense of lexical units related to other parts of speech. Some adverbs that are not divided into constituent parts in the modern Azerbaijani language were historically derivative words. There is a special need for clarification of this problem in Azerbaijani linguistics. Disputes around the adverb determine the relevance of this topic. Despite the fact that the adverb is an independent word with a lexical meaning, it is unchangeable, it does not have a word formation potential, the entire morphology of the language is manifested in it in some passive form: numerous derivational and inflectional affixes of nouns and verbs, affixes widely used in the Turkic languages and, conversely, unproductive and completely forgotten affixes are preserved in the adverbs.

Historically, the main noun adverbs were formed by means of morpheme *qaru*, the affix *-ın* of the instrumental case, and verbal adverbs were formed as a result of the adverbialization of some adverbial participles. In the process of formation of adverbs, participles are of particular importance. Adverbial participles denote a sign, time, place, mode of action, in syntactical terms they are always used in the function of adverbial modifier, and for these reasons they actively participate in the formation of adverbs. Depending on the textual situation and due to the constant use in the function of adverbial modifier some adverbial participles lose their ability to manage; morphological affixes in their composition, stabilizing "turn to stone", acquire lexical essence.

Key words: *adverb, noun adverbs, verbal adverbs, archaic morphemes.*

Zərf Azərbaycan dilinin morfoloqiyasında mühüm yer tutur. Məlumdur ki, bir nitq hissəsi kimi zərf isim, sifət, say, əvəzlik və feillərdən sonra əmələ gəlmiş bir kateqoriyadır. Tərkib hissələrinə ayrılmayan *dünən, indi, ertə, erkən, bildir, inişil, dışarı, sonra, bəri, ora, bura, yeyin, birgə* və s. kimi sözlər belə başqa nitq hissələrindən əmələ gəlmiş və mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dilində zərf morfoloji və sintaktik üsulla yaranır, eyni zamanda mənşəcə başqa dillərə məxsus sözlər və canlı danışığı dili materialları hesabına inkişaf edir, zənginləşir.

Zərfin özünəməxsus leksik vahidləri olduqca azdır. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də zərf digər nitq hissələrinə aid leksik vahidlər hesabına yaranmış və yaranmaqdadır. Müasir dilimizdə tərkib hissələrinə ayrılmayan bir sıra zərflər belə tarixən düzəltmə sözlər olmuşdur. Sadə zərflərin tətkib hissələri ya tamamilə arxaıkləşmiş, ya da tərkib hissələrindən biri müasir dövr üçün arxaıkləşmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələnin izahına xüsusi ehtiyac duyulur. Zərfin ətrafında olan mübahisəli məqamlar bu mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Müstəqil leksik mənalı söz olmasına baxmayaraq, zərf dəyişməzdir, söz yaratma imkanlarına o qədər də malik deyil, onda bir qədər passivləşmiş şəkildə dilin bütün morfoloqiyası təzahür edir: isim və feilin çox saylı sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçiləri, müasir türk dillərində geniş işlədilən, və eyni zamanda, qeyri-məhsuldar və ya tamamilə unudulmuş şəkilçilər zərflərin tərkibində qalmışdır. Zərfin yaranma prosesinin dərin tarixi kökləri olduğuna görə onda müxtəlif tarixi dövrlərin izləri qalmışdır və eyni zamanda, müxtəlif mənşəli morfoloji vasitələr mövcuddur. Bir qrammatik forma digərinin üzərinə əlavə edilir, bəzən şəkilçi morfemlərin bəzilərinin tədricən leksikləşməsi ilə izah edilə bilən qeyri-adi ardıcılıqla morfemlərin yerləşməsi nəzərə çarpır.

Türk dillərinin morfoloji quruluşunda *qaru* morfeminin zərf yaratma prosesində xüsusi yeri vardır. Bir sıra yer mənalı zərflər *yuxarı, bəri, irəli, geri, içəri, dışarı* və s. sözlər təcrid olunmuş və leksikləşmiş *-qaru* morfemi ilə yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyində bu sözlərin *-arı, -əri* şəkilçisi ilə yarandığı fikri daha çox yayılmışdır.

M.Kaşğarlımın divanında *karı* sözünün *qol, ölçü* mənaları göstərilir (1, s. 119). "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında *qarı* sözü *qol, bilək* mənalarında işlənmişdir. *Garısından ağ ellerin bağladıla* (3, s. 19). Azərbaycan

dilinin izahlı lüğətində *qarı* sözünün *qol* mənasının da olduğu göstərilir. Ə.Z.Abdullayev “Türk dillərində *garu* sözcüğünün gelişmesi ve datif (varımlı) hal ekinin kökeni hakkında” adlı məqaləsində bu morfem haqqında türkologiyada mövcud olan fikirləri diqqətə çəkir (2, s. 9-18). Müəllif *qolla* əlaqədar əlavə mənalar kimi *uzunluq ölçü vahidi*, *güc* (bu mənə da *qolla* bağlıdır), *tərəf*, *istiqaət mənalarının yarandığını* qeyd edir. Hazırda müasir Azərbaycan dilində bu sözlə *qarış*, *qarışlamaq*, *qarmalamaq* kimi sözlər işlənməkdədir. Türk dillərində *qaru* sözünün *yarı*, *sarı*, *zarı* variantlarının olması fikri də mövcuddur (2, s. 14). *İrəli* sözü *il* və *qaru*, *yuxarı* zərfləri *yo* (yüksəklik) və *qaru*, *bəri* sözü *bu* və *qaru*, *içəri* zərfləri *iç* və *qaru* və s. zərflərin bu yolla yarandığı şübhə doğurmur. Müasir dilimizdə aktiv şəkildə işlənən *irəli* zərfləri tarixən ilqəru *iləru* şəklində olmuş və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində belə işlənmişdir. Çün belə oldu, həman imdi *iləru* turmaq gərək, bəg oğlu!-dedi (4, s. 55).

Azərbaycan dilində *-ra* şəkilçisi ilə qurtaran *sonra*, *ora*, *bura* kimi zərflər də diqqəti cəlb edir. Bəzən *-ra* morfemini ayrıca sözdüzəldici şəkilçi kimi qeyd edən müəlliflər də vardır. Halbuki *-ra* şəkilçisi *qaru* morfeminin qalığı kimi qiymətləndirilməlidir. Çox zaman *ora*, *bura* sözlərini əvəzlik adlandırırlar. Bu göstərilən sözlərdə işarə etmənin güclü olması ilə izah edilir. Məlumdur ki, *o*, *bu* işarə əvəzliləridir. Bu səbəbdən də bu sözlərin daxili semantikasında işarəedicilik güclüdür. Amma sözün hansı sözdən yaranması onun müasir vəziyyətini təyin etmir, yalnız əmələ gəldiyi mənbəni göstərir. Odur ki, *ora*, *bura* sözləri substantivləşə bilən zərfdən başqa bir şey deyil, bunlar *o*, *bu* əvəzlilərinə istiqamət bildirən *-ra* morfemi artırılmaqla yaranmışdır.

Hal-hazırda *qaru* morfemi ilə düzələn zərflər həm həm yönlük hal şəkilçisi, həm də onsuz işlənə bilər. Sözdə iki hal şəkilçisinin işlənməsi onlardan birinin daşlaşmasını təsdiq edir.

Türkoloji ədəbiyyatda *-in* morfemi qədim alət halı kimi göstərilmişdir. Türkologiyada A.M.Şerbak, A.N.Kononov, Azərbaycan dilçiliyində Ə.Abdullayev, M.Adilov, T.Hacıyev *-in* morfemini tarixən bir hal forması kimi mövcud olması fikrini qeyd etmişlər.

Zərflik mövqeyində işlənən keyfiyyət sifətlərində bir məsələ diqqəti cəlb edir. X.Q.Niqmatov XI-XII əsr türk dili abidələrində işlənən qədim instrumental *--in* hal şəkilçisindən danışarkən yazır ki, şəkilçi sifətlərə qoşularaq zərflər əmələ gətirmişdir [5, s. 36]. Eyni ilə bu fikri E.Nəcip də XIV əsr abidəsinin təhlili zamanı qeyd edir [6, s. 124]. Ə.Şükürov öz namizədlük dissertasiyasının avtoreferatında göstərir ki, qədim Azərbaycan dilində zərflik vəzifəsində olan sifətlər əsasən, *-ca*, *-cə* şəkilçisi ilə işlənmişdir. *-ca*, *-cə* şəkilçisi ilə düzəlmiş zərflərin böyük əksəriyyəti dilin inkişafı nəticəsində ya işləklidən qalmış, ya da morfoloji cəhətdən formalaşmamışdır [7, s. 9].

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Ə.Abdullayev “Əski *-in* şəkilçili hal forması və onun Azərbaycan dilində sonrakı vəziyyəti” adlı məqaləsində bu morfem haqqında geniş elmi məlumat vermiş, onun paradiqmasını göstərmişdir (3, s. 215-227). Müəllif göstərmişdir ki, bu şəkilçi ilin fəsilərini, günün müxtəlif hissələrini bildirən sözlərlə işlənmiş (*yazın*, *güzün*, *axşamın*, *ertənin*) və zaman zərfləri yaratmışdır (3, s. 219). Bu morfemlə düzələn zaman zərfləri bütün türk dünyasının orta qəzinəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da işlənmişdir. Bir *yazın*, bir *güzün* buğayla buğrayı savaşırdırlardı. (4, s. 36) Dastanda *güzün* sözü *payızda*, *qışın* sözü *qışda*, *yazın* sözü *payızda* mənalarında işlənir. Məsələn: Məgər, sultanım, genə *yazın* buğay saraydan çıxardılar (4, s. 36). KDQ dastanından belə bir nümunə də diqqəti cəlb edir:

İri qobulu Ala dağı *dünün* aşdın,
Axıntılı suyun *dünün* keçdin,
Qalın kafir elinə *dünün* girdin (4, s. 99).

Müasir dövrdə türk dilində işlənən *yarın*, *dünün* kimi zaman mənalı zərflərin bu morfemlə yarandığını ehtimal etmək olar.

Yer mənası ifadə edən *yaxın* sözünün də tərkibindəki *-in* hissəsi də bu morfemlə bağlıdır. Azərbaycan və türk dillərində qədim *-in* şəkilçisi ilə tərz mənalı zərflər də yaranır. *Yeyin*, *dizin*, *yalın* (dilimizdə *ayaqyalın* şəklində qorunub saxlanmışdır) kimi sözlər bu morfemdən yaranmış və tərz mənasını daşıyır. Məsələn: “Dəli Domrul Bayandur xanın divanına gəldi, *dizin* çökdü (3, s. 49). *Dizin* sözü *diz üstə* məzmununda tərz-hərəkət zərfləri kimi özünü göstərir.

Bu zərflərin arasında *xısın*, *için*, *dizin* və s. sözləri ayrılıqda işlənməsə də, bu sözlərinin təkrarından yaranmış *oğrun-oğrun* baxmaq, *için-için* ağlamaq, *dizin-dizin* sürünmək, *xısın-xısın gülmək* və s. bu kimi zərflər türk dillərinin əksəriyyətində işlənir. Zərflər arasında müəyyən üslubi çalar yaranan, əlamətin çoxluq dərəcəsinə ifadə etmək üçün işlədilən qoşa söz və təkrarların bütün növlərinə təsadüf etmək olur, yuxarıda göstərilən sözlər də həmin üsulla yaranmış zərflərdəndir.

Zərflər əmələ gəlməsi prosesində feili bağlamaların xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Feili bağlamaların hərəkətin əlamətini bildirməsi, hərəkətin icrasının zamanı, yeri, tərz haqqında təsəvvür yaratması, sintaktik cəhətdən daim zərflik vəzifəsində işlənməsi onun zərflər yaratmada fəal iştirak etməsinin əsas səbəbidir. Mətni situasiyadan asılı olaraq, daim zərflik funksiyasında işləndiyi üçün bəzən feili bağlamaların bəziləri feillik xüsusiyyətini itirir,

tərkibindəki morfoloji şəkilçilər sabitləşib daşlaşır, leksik mahiyyət daşıyır. Feili bağlamalar zərf mövqeyində işləndikdə cümlənin əlavə xəbəri ola bilmir, *Yanaşı, ötəri* (ötəri danışmaq, ötəri baxmaq), *aşırı* kimi zərflərin tərkibindəki *-ı, -i* morfemləri qədim feili bağlama şəkilçiləridir.

Zərf dəyişməzdir, onların tərkibinə daxil olan morfoloji elementlər dilin bugünkü səviyyəsi baxımından struktur vahidlər deyil. Zərfə daha yaxın olan sözlər qoşmalardır, bunlar bu və ya digər dərəcədə isim və feillə müəyyən əlaqələrini saxlayır və həmişə başlanğıc semantik mənalarını itirmirlər. Zərf və köməkçi nitq hissələri öz mənşələrinə görə də yaxındır: bunların hər ikisi ad və feilin müxtəlif formalarından yaranmışdır.

Sarı qoşmasının əsasının da *qaru* morfemi ilə bağlı olması, bizcə, olduqca inandırıcıdır, çünki dilimizdə *sarımaq, sarılmaq, sarmaşmaq* kimi feillər işlənir ki, bu feillərin əsasının *qol* mənası ilə bağlı olması göz qabağındadır. *Sarı* sözünün *qol* mənasından tərəf və istiqamət bildirən mənaları törənmişdir. Bu sözün ilkin semantikasında tərəf, istiqamət mənası olduğu üçün bu mənə *sarı* qoşmasının əsas mənasını təşkil edir. *-in* şəkilçisi isə *təkin* və *üçün* qoşmasının tərkibində qalmışdır.

Axşam, səhər, gecə, gündüz kimi sözlər həm isim, həm də zərf kimi götürülür. *Sonra, içəri, irəli* və s. sözlər isə eyni zamanda qoşma da hesab edilir. Bu zərflər isim əsaslı olduqları üçün tərkiblərindəki morfem öz semantik yükünü qoruyub saxlayır. Ona görə də bu sözlər başqa nitq hissələrinin funksiyalarını yerinə yetirən zərf hesab edilməlidir.

Deyənlərin nəticəsi olaraq qeyd etməliyik ki, bütün türk fillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində zərf isim, sifət, say, əvəzlik və feillərə nisbətən gec yaranmış nitq hissəsi olduğu üçün özündən əvvəl mövcud olan nitq hissələri hesabına yaranmış və yaranmaqdadır. Əslə zərf hesab olunan *yuxarı, aşağı, irəli, geri, birgə, dünən, yeyin, ötəri, yanaşı* və s. kimi sözlər də, əslində, başqa nitq hissələrindən müxtəlif morfemlərin köməyi ilə yaranmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Девону Лугатит Турк, Индекс, Тошкент, ФАН нашриети, Тошкент, 1967, 541 с.
2. Abdullayev Ə.Z. Türk dillərinin tarixsel gelişme sorunları, Ankara, 1996, 176 s.
3. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri, Bakı, 1992, 329 s.
4. Kitabı-Dədə Gərdəq, Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Нигматов Х.Г. Семантическая и синтаксическая функции падежей в языке восточно-тюркских памятников XI-XII веков, СТ, 1975, № 4, səh. 36.
6. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гюлистан» Сейфа Сарайи и его язык. I часть, Алма-Ата, 1975, 207 с.
7. А.Дж.Шукюров. Наречие в азербайджанском языке, АҚД, Баку, 1966, 28 с.

NİDALARIN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zemfira Şahbazova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

Nüşabə Hüseynova

Bakı Slavyan Universiteti

Abstract

The article talks about exclamations, especially their linguistic features. It is noted that some of the words that occupy an important place in the vocabulary of the language are exclamations. These words are called interjections in Turkish and exclamations in Azerbaijani. Also A.A.Potebnya, B.A.Bogorodiski, A.M.Peshkovski, A.N.Kononov, B.Chobanzade, F.Aghazade, G.Giganov, L.A.Pokrovskaya, N.K.Dmitriyev, A.Demirchizade, F.Zeynalov, A.Z.Abdullayev, A.A.Aslanov, Z.Korkmaz and others the opinions of linguist scholars about exclamations are reviewed and the attitude is reported. Some of the mentioned scientists recommend presenting exclamations as a separate auxiliary speech part within the auxiliary speech parts, while others recommend dividing it into separate auxiliary speech parts. That is, it is suggested to study exclamations as part of modal words and adverbs. Even exclamations are compared to imitation and vocative words. Exclamations are classified according to their origin, different types are presented according to other characteristics. The phonetic features of exclamations and their synonymy are discussed.

Key words: *Azerbaijani language, auxiliary parts of speech, exclamations, expressiveness.*

Dilin lüğət tərkibində özünə mühüm yer tutan sözlərin bir qismi nidlardır. Bu sözlər türk dilində ünlem, Azərbaycan dilində isə nida adlanır. Nida sözü ərəb sözü olub, “ün” – **səs** deməkdir. Azərbaycan dilində də **səs** mənasını itirmədən işləyə bilər. Qeyd etməliyik ki, **səs** sözünün dominant və mənan da işləyə bilər. Bəzən nidalar insan nitqinin başladığı kimi qiymətləndirilir, bəzən diqqətdən kənar qalır, bəzən heç sözdə hesab edilmir. Bir başqa vəziyyətdə köməkçi nitq hissələrinin içərisində, bəzən ədatların, yamsılamaların içərisində verilir. Bir çox hallarda xüsusi nitq hissəsi kimi də təsnif edilə bilər. Bu problemləri izləmək, müəyyən aydınlıq gətirmək, nidanın özünəməxsus yerini müəyyənləşdirmək üçün bu mövzuya müraciət etmişik.

Hər bir sözün, hər bir nitq hissəsinin özünəməxsus xüsusiyyəti, öyrənilməsi, inkişafı olduğu kimi, nidalara münasibətin də müxtəlifliyi olduğunu önə çəkməliyik. Nitq hissələrinin təsnifi həmişə diqqət mərkəzində olmuş və illər keçsə də, bu sahəyə maraq azalmamışdır. Özünün inkişafında, nitq hissələrinin arasında gərəkli yer tutmasında nidaların da mübahisə doğuran problemləri olmuşdur.

Hələ hind, çin, İskəndəriyyə dilçilik məktəblərinin nümayəndələri nitq hissələrinin təsnifindən danışarkən məna funksiyasına görə bir-birindən fərqlənən söz qruplarından söhbət açmışlar. Bu dilçilərin təsnifində ədatlar adı altında lüğəvi mənaya malik olmayan, qrammatik məna daşıyan köməkçi nitq hissələri verilirdi ki, bu hissədə nidadan müxtəsər şəkildə danışılmışdır.

Roma dilçilik məktəbinin nümayəndələri ilk dəfə olaraq nidaları ayrıca söz qrupu kimi nitq hissələrinin sırasında verir. Dilçilik tarixinin sonrakı mərhələsində də nitq hissələrinin bölgüsündə nidalar diqqətdən kənar qalmasalar da, nitq hissələrinin içərisindəki yerinin sabitləşməsi, tərkibindəki səslər, ifadə edə bildiyi məna xüsusiyyətlər bir çox mübahisələrə səbəb olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində yaşamış rus dilçisi A.A.Potebnya tam mənalı sözlərin yaranmasında obyektiv gerçəkliyi əsas götürür, reflektor hissələrlə bağlı olan söz qrupunun ilki kimi isə nidaları göstərmişdir. Müəllif nidaları söz kimi qəbul etmir, onlarda ton olmadığı halda mənalılarını itirərək mücərrədləşdiklərini göstərir. Bu fikirləri ilə də nidaların nitqlə bağlı olduğu qənaətinə gəlir.

Bizə belə gəlir ki, müəllifin fikrində nidaların nominativ funksiyadan tam məhrum olması ilə razılaşmaq çətindir. Nidalar istər yazılı mətndə, istərsə də şifahi nitqdə müəyyən münasibətlə bağlı məna bildirə bildiyi kimi təklidə də öz ifadəsini göstərə bilər. Ay aman, aman, vay, vay-vay, ay, oy, uf, ah, hey, ey, oxkay, bəh-bəh, paho və sair nidaların mənalılarını aydın qavramaq mümkündür. Tammənalı sözlər mətn daxilində dominant mənalılar ilə yanaşı situasiyadan asılı olaraq məcazlaşmış mənalılarını dəyişə bildiyi kimi, nidalar da müxtəlif münasibətdə situativ məna bildirə bilər. Situativ məna isə onun mətndən kənardakı həqiqi mənasını itirmək demək deyildir. Bu xüsusiyyəti biz nidalarda müşahidə edirik, çünki mətndə müxtəlif məna ifadə edib çoxmənalılıq qazana bilirlər.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatları gözdən keçirdikdə, olan müxtəlif fikirləri qruplaşdırıb nidalar haqqında olan fikirlərin atlasını çəkmək mümkündür. Eyni fikirlərə şərik olan, bir qrupda birləşən dilçilərin münasibətinə görə nidalar söz hesab edilmir və cümlədəki funksiyaları da inkar edilir. Bu alimlərin sırasında B.A.Boqorodiski, A.M.Peşkovskini göstərə bilərik. A.M.Peşkovski nidalara leksik-morfoloji-sintaktik cəhətdən yanaşaraq onların yerini nitq hissələrinin içərisində müəyyənləşmədiyini qeyd edir və cümlədəki rolunu isə cümlə bətnində olan yad ünsürə bənzədir (10, s. 372). Öz fikirləri ilə bu qrupa yaxın olan dilçilərin bir hissəsi isə nidaları əsas və

natamam mənalı sözlərdən fərqləndirmiş, ayrıca söz kimi təqdim etmişlər, izahlarını müxtəsər verməklə kifayətlənmişlər. Bəzi hallarda nidaları köməkçi nitq hissələrinə aid etməyərək onları köməkçi ad qrupuna aid edirlər. Əsas səbəb kimi isə həmin sözlərin lüğəvi mənasının olmaması ilə yanaşı, qoşma, bağlayıcı kimi cümlədə əlaqə yarada bilməməsini də göstərmələridir. Mirzə Kazım bəy də nidaları köməkçi nitq hissəsinə aid etməmiş köməkçi ad olduqlarını qeyd etmişdir.

A.N.Kononov “Türk dilinin qrammatikası”, “Özbək dilinin qrammatikası” adlı əsərlərində də nidaları köməkçi söz-adlar sırasında verir. Bunu isə nidaların cümlə üzvü ola bilməməsi və üzvlər arasında əlaqə yarada bilməməsi ilə əlaqələndirir (9, s. 342).

Azərbaycan dilçilərindən B.Çobanzadə, F.Ağazadə də nidaları A.N.Kononov kimi köməkçi adlara daxil etmişlər. Araşdırıcıların bir qismi nidaları söz olmadığını yazır və bu tipli sözləri səs signalı kimi qəbul edirlər.

Nidalara olan başqa bir baxış isə dilçilərin nitq hissələrinin təsnifindən danışarkən onların yerini dəqiq göstərməyə çalışmalarıdır. Bu zaman həmin müəlliflər nitq hissələrini əsas və köməkçi deyə iki yerə bölür və nidaları köməkçi nitq hissələri içərisində təqdim edir və öz meyarlarını yetərincə əsaslandırırlar.

Burada biz yenə də bəzi cəhətləri önə çəkməyi nəzərə almalı və fərqli münasibətləri nəzərdən qaçırmamalıyıq. Nidaları köməkçi nitq hissələrinə daxil edən araşdırmaçıların arasında da fərqli münasibət özlərini sərgiləyir:

a) Nidalar köməkçi nitq hissəsi kimi verirlər.

b) Nidalar ədatların içərisində əridili.

c) Nidalar vokativlərlə bir yerdə verilir, bəzən isə hətta nidalar müstəqil şəkildə təqdim edilir, vokativlər nidaların bir hissəsi hesab edilir.

d) Nidalar təqlidi sözlərin içərisində göstərilir, heç bir fərq qoyulmur.

Bu xüsusiyyətləri araşdırarkən hər bir bölgünün özünəməxsus müsbət və diqqətə alınmayan cəhətlərinə nəzər salmağı vacib bilir.

Q.Qıqanov, L.A.Pokrovskaya, N.K.Dmitriyev, Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov, Ə.Z.Abdullayev, A.Ə.Aslanov nidaları köməkçi nitq hissələrinin içərisində müstəqil öyrənməyi məsləhət bilmişlər. Nidaları köməkçi nitq hissələri içərisində qəbul etməklərinə baxmayaraq, bu dilçilərin bir qismi nidaların söz tutumunu dəqiq göstərməmiş və digər köməkçi nitq hissələrinə aid olan sözləri də onların içərisində qeyd etmişlər. Nidaları köməkçi nitq hissəsinin içərisində qəbul etməyi məsləhət bilən araşdırıcıların bir qismi onları müstəqil deyil, ədat, modal sözlər, vokativlər və təqlidi sözlərlə bərabər öyrənməyi daha münasib görmüşlər.

Nidaların ədatların içərisində verilməsinin əsas səbəblərindən biri kimi hər iki nitq hissəsinin subyektiv münasibət, nitqdə qüvvətləndirmə mənası yaratmasıdır. Ədatların müxtəlif nitq hissələri ilə münasibəti, onlardan törəməsi dilçilik ədəbiyyatında birmənalı olaraq qəbul edilir, amma nidaların əsas nitq hissələri ilə əlaqəsi doğru olaraq əksər türkoqlar tərəfindən qəbul edilmir. Bu haqda K.Hacıyevin gətirdiyi arqument inandırıcı və qənaətbəxşdir. Müəllif bəzi nidaları əsassız olaraq ədatlar kimi əsas nitq hissələrinə bağlanmasına etiraz edir və göstərir ki, heç bir əsas gətirmədən nidaları əsas nitq hissələri ilə bağlamaq müəllifə xüsusu uyğun deyildir. Qeyd edir ki, nidaların müstəqil mənalı sözlərdən əmələ gəldiyini söyləmək olmaz. Çünki ümumi dilçilikdə mövcud olan belə bir fikir artıq sabitləşmişdir ki, cəmiyyətin lap ilk formalaşma dövründən dil həm hissi, həm də aqli-intellektual şəkildə təşəkkül tapmışdır” (2, s. 45-46).

Ədatlar cümlədə mövcud olan fikri qüvvətləndirməyə, fərqləndirməyə, ifadənin dəqiqləşdirilməsinə xidmət edən əsas nitq hissəsi ilə bağlı olub, şəkildə təşəkkülə doğru gedən nitq hissəsidir, amma nidalarda sadələdiyimiz xüsusiyyətlər yoxdur. Onlar cümləyə daxil olarkən emosional hissələri, duyğuları anlatmağa kömək edən xüsusi nitq hissəsidir.

Türk dilçilərindən prof. dr. Zeynəp Korkmaz da ədat və nidaların münasibəti probleminə toxunmuşdur. Prof. Z.Korkmaz yazır: “Ünlemlər gramerdə hangi kelime türü olarak yer alacağını bəzələmək gərəkdir. Ünlem kəndi başına bağımsız bir kəlimə türüdürmü?” Bu suala cavab verən müəllif ünlemləri ədatların alt qrupu kimi verən dilçiləri tənqid etmiş və öz fikrini aydın göstərmişdir: “İşte biz ünlemlerin bu özelliğini gözönünde tutarak, onları yerine göre görevli, yerine göre anlamlı kelime niteliğinde, iki qrup arasına bağımsız bir kelime türü olarak ele aldık ve “görevli – anlamlı kelimeler” ana başlığı altında bağımsız bir kelime türü olarak verdik” (8, s. 1146).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dilçilərin bir qrupu nidaların modal sözlərlə eyni hüquqlu olduğunu qeyd edərək onları bir yerdə öyrənməyin tərəfdarı olmuşdur. Bu sözlər arasında oxşarlıq olduğu kimi fərqlər olduğunu qabarıq şəkildə əks etdiyini söyləmişlər.

Modal sözlər cümlədə ifadə olunan obyektiv modallığa subyektiv münasibət bildirmək üçün cümləyə daxil olur, cümlənin ümumi modallığını yönəldir. Modal sözlər də əsas nitq hissələri ilə bağlı olan köməkçi nitq hissəsidir, bağlayıcılarla işləyə bilər, reallığa münasibət bildirir. Modal sözlər Z.Əlizadənin dediyi kimi, yeni keyfiyyət qazanmış bu sözlər cümləni bir növ tamamlamağa, aydınlaşdırmağa, əlavə çalarlıqlar verib onları izah

etməyə xidmət edirlər (4, s. 3). Modal sözlərin nüfuz dairəsi nidalara nisbətən daha çoxdur, onlar münasibət bildirməklə yanaşı, həm də yeri gəldikcə emosionallıq da bildirirlər.

K.Hacıyev modal sözlərlə nidaların fərqli olduğu fikrini təsdiqləyir və yazır: “Lakin modal sözlərdən fərqli olaraq, nidalar bunu dolayı yolla edir. Yəni nida söz kimi insan hissələrini nə dərəcədə ifadə edirsə, cümlə daxilində söhbət gedən məsələyə şəxs münasibətini də o kəmiyyətdə bildirir” (2, s. 65).

Dilçilik ədəbiyyatında təqlidi söz, yamsılama, mimem kimi adlanan sözlərin də nidalarla oxşar və fərqli cəhətləri vardır, hər iki qrupa daxil olan sözlər xüsusi nitq hissəsi kimi təsbit edilir. Yamsılamalar haqqında M.Hüseynzadə yazır ki, dilimizdə bir sıra sözlər vardır ki, onlar təbiət və cəmiyyət hadisələrinin təsiri ilə insanda olan eşitmə və görmə təsəvvürlərini ifadə edir. Bu sözlər insanların, heyvanların çıxardığı təbii səsləri və habelə təbiət hadisələri ilə əlaqədar olan səsləri təqlid etməklə yaranır (3, s. 268). Təqlidi sözlər və yaxud yamsılamaları bir-birinə yaxın xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilçilərindən C.Əfəndiyev və M.Hüseynzadə xüsusi nitq hissələrinə aid etmişlər.

Təqlidi sözlərin və nidaların münasibəti haqqında yazan bir çox müəlliflər bunları bir-birindən ayrı vermiş, bəzən nidaları təqlidi sözlərə, bəzən isə əksinə təqlidi sözləri nidaların sırasında vermişlər. M.Adilov bu hala xüsusi diqqət yetirərək yazmışdır ki, bu sözlər leksik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlidirlər. Bu fərqlərə nəzər saldıqda aşağıdakıların şahidi oluruq. Nidalar ekspressivlik, emosionallıq ifadə etməsi ilə səsləri təqlid edən sözlərdən fərqlənir. Fonetik fərqlər isə daha aydın, daha əyani şəkildə göstərir.

Nida və təqlidi sözlərin xüsusiyyətlərindən bəhs edən F.Zeynalov yazır: Təqlidi sözlər daha çox danışq dilində, eləcə də ədəbi dildə geniş şəkildə işlədilir. Onlar səs və obrazın təqribi təqlidi olduğundan əksər türk dillərində uyğun gəlir. Təqlidi sözlər həm əsas, həm də köməkçi söz qruplarından (eləcə də nidalardan) fərqlənir. Onlar (təqlidi sözlər, kursiv bizimdir) hiss, həyəcan, emosionallıq da yaratmır, söz və cümlələri qüvvətləndirmir, danışanın real varlığa, söylənilən fikrə münasibətini də bildirmir. Bu cəhətdən nida, ədat və modal sözlərdən fərqlənir (5, s. 346).

Nidalarda sait səslərin aktivliyi, yamsılamalarda isə samit səslərin fəallığı ən mühüm fərqlərdəndir. Təqlidi sözlər söz yaradıcılığı prosesində çox məhsuldar çıxış edir, -ilda, -iltı⁴ şəkilçilərini artırmaqla külli miqdarda isim və feil yaratmaq mümkündür. Nidalar söz yaradıcılığında az iştirak edir, çox az sayda isim və feil yaratmaq olur. Məsələn: uf-ufultu, ufuldamaq. K.Hacıyev haqlı olaraq əsl nidalardan şəkilçi vasitəsilə yeni mənalı söz əmələ gəlmədiyi qərarını qəti qəbul edir (2, s. 20). Və biz də müəllifin fikrinə hörmətlə yanaşaraq bu fikri müdafiə edirik. Nidalar qoşa işləndiyi zaman intensivlik ifadə edir. Təqlidi sözlərdə isə qoşa işlənmə hərəkətin davamlılığını, təkrarını ifadə edir. Nidalar sintaktik funksiya daşıya bilmir, feillərin məhdud qismi ilə birləşərək işlənir. Təqlidi sözlər cümlə üzvü ola bilər, feillərlə sərbəst əlaqə saxlayır. Təqlidi sözlərin dəyişməsi, arxaikləşməsi də mümkündür, nidalarda bu proses özünü göstərmir, bəzi törəmə nidalar öz işləkliyini itirə bilər və ya az işlənir. Məsələn: lənətullah, həddibillah, bərəkəllah, vurrey, hurrey. Bu nidalar başqa türk dillərində öz işləkliyini qoruya bilər. Məsələn: haşa. Nidaların vokativ sözlərin içərisində və bəzən də vokativlərin nidaların içərisində verilməsi dilçilikdə tez-tez rast gəlinən problemlə məsələlərdən biridir.

Vokativ sözlərə leksik-qrammatik kateqoriya olaraq yanaşmaq lazımdır, bu sözləri yalnız xitablarla eyniləşdirərək əhatə dairəsini məhdudlaşdırmaq olmaz. İnsanlara və heyvanlara müraciət bildirən bu sözlərin müxtəlif semantik çalarlar ifadə etdiyi də məlumdur. Bu mənalı əzizləmə, bəzən nifrət, bəzən əmr, təhrik və sair semantik çalarları əks etdirə bilər, bununla da onlar nidalarla yaxınlaşsa da, fərqləri az da deyil. Bu haqda M.Adilovun fikri ilə razılaşmaq olmur. “Vokativ sözləri nida hesab etmək fikri də yanlışdır. Nidalar daha çox qeyri-iradi tələffüz olunan dil faktıdır və əsasən hissələr ilə əlaqədardır. Vokativ sözlər isə təfəkkürlə bağlıdır və bunlarda iradi cəhət üstündür” (1, s. 437).

Biz hörmətli professorun fikirlərinə şərik olaraq bunu əlavə etmək istərdik ki, nidaları qeyri-iradi, təfəkkürlə bağlı olmadığını deməkdə bir az ehtiyat edirik. Çünki hər bir hiss təfəkkürdən kənar deyildir. Bununla da vokativlərin hiss bildirmədiyi fikrini təsdiqləmək də istəmirik. Çünki qadası, sevdiiyim, əzizim, gözüm, canım, əzizim, yavrum, balam, balası və sair tipli vokativlərdə sevgi, istək, əzizləmə hissələri özünü aydın göstərir. Bizcə, burada müraciət münasibəti daha çox ayrıcalıq meyarı kimi qabarıqlaşdırılsa, daha düzgün olar.

Vokativ sözlərdə heyvanlara da müraciət var və onlardan bəzən söz düzəltmək, cümlə üzvü kimi işlətmək olur. Vokativ sözlərin paradigması yoxdur, əksərən III şəxsə aid olur. Nidalarda isə bu hadisələrə çox az təsadüf edilə bilər. Bu nadir qrammatik hadisə yalnız nidaların substantivləşməsi zamanı təsadüf edilir. “Hər tərəfi ah sədəsi bürümüşdü. Oxqay deyib suyu başına çəkdi”. Nidalara münasibətin bir cəhəti də diqqəti çəkir, bu sözlərin leksik mənası, morfoloji özəlliklərini qəbul etməyən dilçilərin bir qrupu bu sözlərin sintaksisdə öyrənilməsinin tərəfdarıdır. Müəlliflər nidaları cümləyə daxil olaraq onunla qrammatik əlaqə yaratmasalar da, cümlə üzvü olmasalar da, cümlədə müəyyən məna yarada bilməsini, ifadə olunan modallığa təsir edərək onu yönləndirməsini əsas arqument kimi göstəririlər. P.M.Meliorski nidaları hissəcik adlandırmış və onun

sintaksisdə öyrənilməsini daha münasib bilmişdir. Müəllifin fikri ilə razılaşan bir çox dilçilər nidaların məhz cümlə və mətnə özlərinin mənalarnı doğrultduğunu hiss etmiş, buna görə də bu sözlərin sintaksisdə araşdırılmasına üstünlük vermişlər. Q.K.Arxaŋgelski, V.A.Qordlevskinin də nidalar haqqındakı fikirləri maraqlıdır, müəlliflər bir çox morfoloji kateqoriyaların məhz sintaktik funksiyalarına və sintaktik kateqoriyaların ifadəsində mühüm rola malik olduqlarını nəzərə alaraq – bu kimi sözlərin – vokativ, təqlidi sözlər, nidaların sintaksisdə öyrənilməsini qəbul etmişlər. Müəlliflərin fikirlərinə müəyyən dərəcədə haqq qazandırsa da, bu sözlərin morfoloji bazisini inkar etmək olmaz, çünki bunlar öz morfoloji xüsusiyyətləri ilə sintaksisdə xidmət edirlər. Onların mətn və cümlədə qazandığı semantik münasibətlər isə həmin situasiyada göstərdiyi müvəqqəti funksiyadır. Mətndən kənarında isə əvvəlki mövqeləri bərpa olunur. Bu haqda Türk dilçiləri də yazır və nidanın cümlədə “cümlə dıışı” olduğunu göstərirlər. Mehmet Gedizli bu haqda danışıarkən Leyla Karahanın Türkçədə Söz Dizimi adlı əsərindən bəhrələnir və müəllifdən sitat gətirir: “Cümlenin herhangi bir yerinde bulunan, ancak kuruluşuna katılmayan ve dolaylı olarak cümlenin anlamına yardımcı olan öğelerdir” (7, s. 36).

Nidalar həm də söz-cümlə ola bilər, təqlidi sözlərdə isə buna təsadüf edilmir. Elmi-nəzəri ədəbiyyatların və özümüzün araşdırmalarımızdan bu nəticəyə gəlirik ki, nidalar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli xüsusi sözlərdir. Nidalar özü ilə bir qrupa daxil edilən təqlidi söz, vokativlərdən və əsas xüsusiyyətləri ilə seçilən, məhz özüm-nəməxsusluğu ilə hər bir dilin söz dəryasında yaşamaq və fəaliyyət hüququ qazanan, dayanıqlı sözlərdir.

Nidaların morfoloji, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyini göstərməklə yanaşı, biz onun bir çox xüsusiyyətlərini göstərmək və izləməyi məqsəd kimi qarşımıza qoymuşuq. Azərbaycan və Türk dilində nidaların əksər söz tutumu bəzi fonetik fərqləri nəzərə almasaq demək olar ki, eynidir. Türk dillərində nidaların eynitipliliyi haqqında bizdən əvvəl yazanların fikrinə şərik oluruq və burada prof. F.Zeynalovun dəqiqliklə dediyi bu fikirdən bəhrələnirik. Müəllif yazır: .....türk dillərində nidaların əksəriyyəti uyğun gəlir. Belə də olmalı idi. Çünki bu kateqoriya sözlər elə hiss və həyəcanın (eləcə də rəngarəng emosional münasibətlərin) bilavasitə təzahürüdür.

Nidaların mənşəyinə görə bölgüsündən danışan müəlliflər onların müxtəlif növünü göstərmişlər. M.Adilov, Tahsin Banguoğlu, K.Hacıyev, Ə.Ağakışiyev, Z.Korkmaz, Mehmet Gedizli, Q.Kazımov kimi Azərbaycan və Türk dilçiləri nidaların əslə və törəmə olduğunu, bəzən isə alınma olduğunu qeyd etmişlər.

Bu haqda prof. Zeynəp Korkmaz da nidaların –ünlemlərin xalis türk mənşəli olduğunu qeyd edərək yazır: Ünlemlər tanımında belirtildiği üzere duygu ve heyecanları dışı vurmaya, seslenmeye veya doğa seslerini taklit yollu kelimeler yapmaya yarayan gramer bilimleri oldukları için köken bakımından büyük bir çoklukla Türkçedir” (8, s. 1146) müəllif başqa dillərdən keçən və işlənən nidaların da olduğunu inkar etmir.

Əslə nidalara həm Azərbaycan, həm də Türk dilində bunları aid etmişlər: A, Ə, O, U, E, Ey, Oy, Uy, Ux, Ah, Ax, Oh, Əh, Uf, Ba, Pa, Of, Xa, Vah, Vay, Boy, Pəh, Buy, Bıy və sair. Türkçə: a, be, deh, hey, hu, peh, ya, aah, ey, hey, abo, ah, ay, eee, aha, hay, he, hop, oy oy, pes, ta, eh, heh, of, öf və sairələrini göstərmək olar. Bu nidaları müqayisə etdikdə bəzi fonetik fərqləri nəzərə almasaq, eynilik-göz önündədir. Nidalar müsbət, həm mənfi hissələri ifadə edə bilər, 1, 2, 3 səslə ola bilər. Alınma nidalar ərəb, fars dillərindən keçmişdir. Bunlara “afərin, aman, əfsus, ay aman, eyvah, heyhat” və bu kimilərini göstərmək olar.

Nidalara semantik cəhətdən münasibət bildirmiş, müxtəlif bölgülər aparılmışdı. K.Hacıyev bütün deyilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı bölgünü əsaslandırır:

- 1) Emosional nidalar. Bu nidalar dildə çoxluq təşkil edir.
- 2) Əmr və müraciət bildirən nidalar
- 3) Adət və qaydalarla bağlı olan nidalar

Əksər dilçilərdə bu bölgülər ya küll halında və ya hissələrə bölünmüş və ya emosionallığın ifadə etdiyi sevinc, kədər, arzu, ağrı kimi bölgülərin ayrılıqda verilməsinin şahidi oluruq. Əmr və müraciət bildirən nidaların bəzən ayrılıqda, bəzən isə tək-cə müraciət bildirənlər adı ilə verildiyini diqqətdən yayındırmaq olmur. Biz bu bölgü və onun daxili təsnifinin əhatəli olduğunu hesab etsək də, bu bölgünün də şərti olduğunu deməyi özümüzə borc bilirik. Bir başqa nidalar leksik mənaya malik olmadığı üçün heç bir bölgü mənə növlərini əslində dəqiq əhatə edə bilməz. Nidalar nə qədər xüsusi nitq hissəsi olsa da, onun daşıdığı mənə situasiiv xarakterə malikdir. Nümunələrə nəzər salsaq, bunu görürük: A.Yıldırımın “Azərbaycan” şeirində işlənən “oy” nidası hər bir bənddə müxtəlif mənə çaları verir. Məsələn:

Azərbaycan, mənim baxsız anam, oy,
Nəçə ildir, həsrətinlə yanam, oy!

Oy nidası burada qürbətdə vətən həsrəti çəkən şairin fəryadı və içindəki yanğının ifadəsidir. Elə bil şair daxilindəki alovu çölə püskürür, sonrakı bəndlərdə isə artıq yeni mənə çaları qazanır, yeni situasiyada yenə daxilindəki hissini verən şairin səsinə eşidir və mənasını dəyişən nidanın semantik çalarını duyuruq.

Xəbər alsam Muğanımdan, Milimdən,
Nazlı Bakım, o neft qoxan gülümdən,
Kim demiş ki, düşmüş adı dilimdən,
Azərbaycan, mənim eşsiz yurdum, oy!
Ölməz eşqim, içimdəki dərdim, oy!

Bu bənddə isə şair vətənindən ayrı düşmüş oğulun sevgi qarışıq həsrətini oy nidası ilə ifadə edir. Situasiya nidanın daxilindəki çoxmənalılıq potensialını üzə çıxardır. Digər bənddə isə tamamilə başqa əhval-ruhiyyənin şahidi olur.

Xəzər coşub zəncirini qırsa, oy,
Hökm etsə, bu sərsəm gediş dursa, oy!

Bu misralarda isə qəlbə sevgi ilə dolu olan, vətəni bir aşiq istəyi ilə sevən şairin istək, arzu və inamını ifadə edən oy nidasının yeni təcəssümünü, yeni ifadə çalarını görürük.

Nidaların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların çoxmənalı olmasıdır. Qeyd edilən nidaların çox hissəsində çoxmənalılıq özünü həm mənfəi, həm də müsbət göstərə bilir. Nidaların bir qisminə səslərin dəyişməsi ifadə edilən mənanın intensivləşməsinə səbəb olur. Tək saitdən ibarət olan nidaların uzadılaraq deyilməsi də intensivlik və davamlılıqdan, təkiddən başqa yeni məna təəccüb, qorxu, heyrat mənalılarını ifadə edə bilir. Saitlərdən a,o,u,e səsləri daha çox təkrar oluna bilir.

A, sən də bu sözü deyirsən? Talib, mən qorxuram a, a, a, çox qorxuram. Niyə cavab vermirsən, mən ki ölürəm, aayy Talib. Sait və samitlərin təkrarı yeni nida əmələ gətirmir, ancaq mənanı qüvvətləndirir, təkid xarakterini, intensivliyini bildirir.

Ohooo cürətə bax! (Ə.Cəfərzadə) Bu kənddə məndən başqa kim onun xoşuna gələ bilər, eey? Uuy yandı bağrım, söndü çırağım. (Ə.Cəfərzadə)

Emosional hissi ifadə edən nidalar istər Azərbaycan, istər türk dilində çoxluq təşkil edir. Z.Korkmaz bu nidaları “insanın iç dünyasındakı müxtəlif duyğu və heyecanları dışarı vuran ünlem adlandıraraq bu nidaları asil ünlem kimi göstərir” (8, s. 1148).

Nidaların ifadə etdiyi emosionallıq müxtəlif daxili hisslərin ifadəsi kimi çox geniş spektrə malikdir. Sevinc, qorxu, həyəcan, ağrı, qəzəb, sevgi, nifrət, rəhm, istehza, yalvarış, şikayət, tərif, həzz, təəssüf və bu kimi hissləri əhatə edə bilir. Bunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, nidalar öz fonetik fonunda bu hissləri mətnin içərisində təcəssüm etdirir. Yəni eyni səslə, eyni quruluşlu nida müxtəlif hissi bildirmək imkanına malikdir. Bu isə nidaların tələffüz, jest, mimika, ton, vurğu və düşüyyə situasiyanın əhatəsindən çox asılı olur.

Nidalar sinonim kimi də işləyə bilər. Məsələn: ah, of, ax, uy, vay, ay, vay-vay, uy-uy, ax-ax, vaxsey bir-birinin əvəzində işləyə bilər, məndən asılı olaraq bir-birini əvəz edə bilər. Pəh, pəh-pəh, oxkay, bəh, bəh-bəh nidaları yaxın hesab edilə bilər. Azərbaycan dilində O, E birsəsləli nidaları xitabla işlənmir, müxtəlif hissləri bildirir, çağırış mənasında işlənmir.

Bir-birini əvəz edə bilən E, O nidaları daha çox etiraz, nifrət, çağırış nidaları da bildirir. Ay, a, ey, hey, ə, huy, ehey, ehehey nidaları həm Azərbaycan, həm də türk dilində mütəhərrik işləyir. Türk dilində də bu nidalar ayrıca qrup şəklində qeyd edilmiş və “insanların qarşısındakı insanlara seslenmek veya hayvanları çağırmaq üçün kullandıkları ünlem türleri adlandırmış, nümunə kimi a, ay, ey, haydi, hey, ya, yahu, ulan, hü kimi sözlərini qeyd etmişlər (8, s. 1174).

Müqayisə etdikdə Azərbaycan və Türk dilindəki çağırış nidalarının həm söz tərkibində, həm də yaratdığı məna özəllikləri və xitablarla işlənməsində güclü fərq özünü göstərmir.

1. Adını kim qazdı bilməm könlümə,
Gəl ki, sənəz ömrüm xarab oldu, hey. (Almas Yıldırım)
2. Ey xuda, ey insanların qəlbinə ziya verən, pərvərdigar, (Ə.Cəfərzadə)
Bəzən müraciətin özündə sevgi, istək, giley hiss etmək olur.
3. Ay insafsız, deyəydin yalan deyil axı... (Ə.Cəfərzadə)

4. Ya Allah, sən onun qəlbinə nə qədər böyük bir hiss, böyük bir duyğu, böyük bir məhəbbət doldurmusan ki, o belə bir addım atmağa məcbur olub. (Ə.Cəfərzadə)

Çağırış nidalarında sait və samitin təkrarı ilə verilən hallarında nida öz təyinatında fəryad, ağı mənasını da verə bilər.

Dəryalar atdı məni, naqqalar uddu məni, bir pakın,
Bir napakın qarğıışı tutdu məni, hey. (Ə.Cəfərzadə)

Çağırış nidalarının içərisində elə sözlər vardır ki, onlar türk dili ilə ortaq eyni mövqedə işləyə bilər. Məsələn, hey, hay, hu, huy, haydı, ay. Çağırış nidalarının bəzilərinin də fərqli olduğunu görürük. Türk dilində Z.Korkmazın dediyi kimi “konuşma dilindəki və ağızlardakı” ulan, abe, bre, hadisene, lan, ayol” nidalarına Azərbaycan dilində təsadüf edilmir.

Araşdırmaçıların bir qismi başqa dillərdən alınan nida kimi işlənən sözləri qeyd etmişlər. Buraya “zinhar, ələman, bismillah, bərəkallah, afərin, mərhəbə” (1, s. 407), bisi, arş, marş, ay şabaş, hay şabaş, allo, allo, xudaya, ya, yahu” nidalarını da qeyd etmişlər.

Çağırış, əmr, adət və qaydalarla bağlı olan nidaların içərisində verilən və arasında müəlliflərin də nida kimi qəbul etdiyi bəzi sözlər haqqında fikrimizi diqqətə çatdırmaq istəyirik. Bu sözlərin bir çoxu nida hesab edilməməlidir. Məsələn: əmr, təhrik bildirən: dur! diqqət, sakit, yaşasın, salam, salam əleyküm, əleyküm salam, qaç, oxu, xoş gördük, rədd ol, rədd olsun, imdad, mədəd Araşdırıcılar tərəfindən bu tipli sözlərin xüsusi nitq hissəsi kimi formalaşan nidalara daxil etməsi bizcə, doğru hesab edilməlidir. Bu tipli ifadələr əmr intonasiyası ilə deyilən, imperativlik bildirən, bəziləri isə elleptik şəkildə olan nida cümlələrdir ki, yüksək intonasiya ilə, hiss-həyəcanla deyilir və sintaktik vahidlərdir. Sintaktik vahid və morfoloji vahid arasındakı fərqləri bir daha nəzərə çarpdırmaq bizcə artıqdır.

Nidaların maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də onların bəzən substantivləşməsi, yəni substantivləşərək cümlə üzvü, söz birləşməsinin tərəfi kimi çıxış etməsidir.

1. Atasının ah-ufu, anasının göz yaşlarından qızarıb şişmiş gözləri canım alır, ruhumu yerindən oynadırdı.

2. Bacın, qardaşın varsa, “vay qardaş” deməsin.

3. Yandım aman, yandım aman,

Qandım aman, qandım aman,

Xumar gözlər süzüləndə

Dini-imanımı dandım, aman.

4. Şirinbəyimin köç sözü çıxandan dolub-boşalan gözləri qurudu, dərindən bir ah çəkdi.

Nidaların özünəməxsus fonetik xüsusiyyətləri vardır. Bu haqda həm Azərbaycan dilçilərinin maraqlı fikirləri vardır. Azərbaycan dilçilərindən K.Hacıyevin Türk dilçilərindən Z.Korkmaz, M.Gedizlinin bu sahədəki fəaliyyətləri diqqətəlayiqdir. Araşdırıcılar nidaların heca, vurğu, intonasiya, səs tərkibi və sait və samitlərin bu sözlərdəki rolundan maraqlı mövqe nümayiş etdirmişlər. Mehmet Gedizli nidaların-ünlemlerin fonolojik cədvəlini tərtib etmiş və müəllifin fikirləri təqdirəlayiqdir.

İntonasiya və vurğu nidanın əsas mənasını anlaşılmamasına kömək edir, bunlarla yanaşı mətn, sintaktik situasiya şifahi nitqdə jest, ton, mimika da nidaların mənasını dəqiqləşdirməyə kömək edir. Fikirlərimizi yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlirik:

1. Nidalar özünəməxsus morfoloji, fonetik, leksik xüsusiyyətləri olan xüsusi nitq hissəsidir.

2. Nidalar hiss-həyəcan bildirir, hiss-həyəcanın adını bildirməsələr də, həmin hissə işarə edə bilir.

3. Nidalar təkcə hiss-həyəcan bildirməklə qalmır, onlar təfəkkürlə də bağlıdırlar.

4. Nidaların demək olar ki, əksər hissəsi çoxmənalıdır, bu isə situativ xarakterə malikdir.

5. Nidalar dilin lüğət tərkibinə daxil olan qədim sözlərdən hesab edilməlidir.

6. Türk dillərində nidaların əksər hissəsi ortaqdır, kiçik fonetik fərqlərlə işlənir.

7. Nidalar sabitdirlər, morfezlərə bölünməzlər, söz yaradıcılığında çox az istifadə olunur, substantivləşə bilirlər.

8. Nidalar sintaksisdə söz cümlə kimi işləyə bilər.

9. Nidalar vokativ, təqlidi söz və ədatlardan fərqlidir.

10. Əmr şəklində olan, leksik məna ifadə edən, elipsisə uğramış, imperativlik bildirən sözləri nidaların içərisində vermək olmaz.

11. Nidalarda sait səslər daha fəaldır, səslərin, nidaların təkrarı mənada təsiri, intensivliyi artırır.

12. Nidalar quruluşca sadə və mürəkkəb ola bilər.

Nidalar hiss-həyəcan bildirsələr də insan təfəkkürü ilə də əlaqəlidir, bu əlaqədən kənar deyil. Leksik mənalı sözlərin əhatəsində öz mənalılarını müxtəlif şəkildə verməsi cümləyə, mətnə ümumi yönəlmə, istiqamət verdiyi məna rəngarəngliyidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. Əsərləri. IX c. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 443 s., səh.407

2. Hacıyev K. Azərbaycan Dilində Nida, Bakı: Nurlan, 2005, 215 s., səh. 65.

3. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, səh. 268

4. Əlizadə Z.Ə. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: Maarif, 1965, səh. 3

5. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Fonetika, leksika, morfolojiya, Bakı: MBM, 2008, 354 s. səh. 344

6. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. İstanbul: Baha Matbaası, 1974, səh. 306

7. Gedizli M. Türkçədə Ünlemler ve Temel İşleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c. 8. sayı 36, Şubat 2015

8. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi. Türk Dil Kurumu Yayınları, 3 Baskı, Ankara, 2009,

səh. 1146.

9. Кононов А.Н. Современный русский язык. Лексика, фонетика, словообразование, морфология, Москва: Высшая школа, 1976

10. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Издание, М.

TOPONİMLƏR VƏ LİNGVOEKOLOGİYA

Reyhan Həbibli

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Toponyms and linguistic ecology

The article deals with the peculiarities of the use of toponyms in the Azerbaijani onomastic space. The main goal is to consider toponyms in the linguo-ecological aspect. The research materials show that toponyms are considered important objects from a linguo-ecological standpoint. It has been established that the linguo-ecological problems of the toponymic space of the region are due to the need to protect geographical names from the negative influence of the language environment and the rash actions of native speakers who are the nominator. It is especially noted that the correspondence of the name of a geographical object to the requirements of the language system is considered one of the ecological criteria of toponyms. The conducted research determined the influence of intralinguistic and extralinguistic factors on the toponymic space. The results obtained confirm the importance of a deliberate, purposeful state policy in the field of toponymic nomination.

Key words: *onomastics, toponym, linguoecology, toponymic space, toponymicon.*

Giriş. Yaşadığımız cəmiyyət çox sürətlə inkişaf edir. Bu inkişaf cəmiyyətin dil mühitində, insanların mədəni səviyyəsində də özünü göstərir. Amma alınmaların çoxluğu, sosial şəbəkələr və s. amillər bəzən dil mühitinə, ədəbi dilin normalarına mənfi təsir göstərir. Buna görə də dilin təmizliyinin, dil mədəniyyətinin qorunub saxlanması məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. “Dilin ekolojiası (lingvoekologiya, ekolinqvistika) dilçilik nəzəriyyəsi və praktikasının elə istiqamətidir ki, bir tərəfdən, dilin inkişafı və ondan istifadəyə mənfi təsir göstərən amillərin öyrənilməsi ilə, digər tərəfdən, dilin zənginləşməsi və nitq ünsiyyəti praktikasının təkmilləşməsinin yolları və üsullarının axtarılması ilə bağlıdır” [4]. Lingvistik ekologiya dilin mühafizəsi problemləri ilə məşğul olan dilçilik istiqamətlərindən biri kimi son illərdə böyük aktualıq qazanmışdır. Lingvoekologiya anlayışının banisi Amerika dilçisi E.Haugen hesab edilir. O bu anlayışı ilk dəfə 1970-ci ildə “Dilin ekolojiası” adlı məruzəsində istifadə etmişdir. Haugen lingvoekologiyayı “dil və onun əhatəsi və ya başqa sözlə, mühiti arasındakı qarşılıqlı münasibətlər haqqında elm kimi müəyyənləşdirmişdir ki, bu da onun fənlərarası xarakterini şərtləndirir” [6]. “Yeni istiqamət müasir dövrdə dilin inkişafını dəyərləndirmək və obyektiv mənzərəsini verməyə, inkişafdakı təhlükələrdən xəbərdar etmək və mövcud situasiyada “sağlamlama” yollarını müəyyənləşdirməyə xidmət edir” [4].

Onomastika problemlərinin də lingvoekologiya aspektində nəzərdən keçirilməsinə hazırda böyük ehtiyac duyulur. Hər bir dilin onomastik leksikası xalqın dili, mədəniyyəti və tarixi haqqında zəngin informasiya verən mənbədir. Buna görə də onomastik leksikanın öyrənilməsi həm vacibdir, həm də hər zaman aktualdır. Araşdırmada əsas məqsəd toponimlərin lingvoekoloji baxımdan nəzərdən keçirilməsidir.

Əsas hissə. Toponimlər lingvoekoloji cəhətdən mühüm obyektlər sayılır. Məlumdur ki, regional toponimikon müəyyən ərazidəki coğrafi obyektlərin adlandırılması üçün istifadə edilən vahidlərdən təşkil olunur. Bu vahidlər konkret ərazinin xüsusiyyətlərini əks etdirir, özünəməxsus semantik potensiala malikdir: *Köhnəqala, Tatarməhlə, Çuxuryurd, Qarabulaq, Şiştəpə* və s. Toponimikonun inkişafında dildaxili və dilxarici amillər xüsusi rol oynayır. Regionun toponimik məkanının lingvoekoloji məsələləri coğrafi adların dil mühitinin mənfi təsirlərindən və dil daşıyıcısı olan nominatorun düşünülməmiş hərəkətlərindən qorunmasının zəruriliyi ilə şərtlənir. Eyni zamanda, bu məsələlər dil sistemi və insanların kommunikativ ehtiyacları arasındakı ziddiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Region toponimlərinin lingvoekoloji məsələləri aşağıdakıları ehtiva edir:

1) Mikrotoponimlərin qeydə alınması və öyrənilməsi. Mikrotoponimlərin unudulub yoxa çıxması xalqın tarixi keçmişinin öyrənilməsinə mənfi təsir göstərə bilər;

2) Qədim Azərbaycan ərazilərində coğrafi adların sistemli tədqiqi. Tarixi adların bərpası;

3) Addəyişmənin, coğrafi obyektlərə advermənin nizamlanması. Nominasiya sahəsində düşünülmüş və dəqiq dil siyasəti;

4) Toponimik məkanın unikallığının təmin edilməsi. Onimin identifikasiya funksiyasını yerinə yetirmə bacarığı;

5) Coğrafi adların dil sisteminin tələblərinə uyğunluğu. Onların yazılışının sabitləşdirilməsi. Toponimlərin yerli xüsusiyyətləri və əhalinin milli xarakterinə aid cəhətləri əks etdirməsi.

Mikrotoponimlər hələlik Azərbaycan onomastikasında az öyrənilmiş vahidlərdəndir. Hər yaşayış məntəqəsi adlarının öz mikrosistemi var. Mikrotoponimlər çox vaxt coğrafi adların tədqiqində açar rolunu oynadığından onların toplanması və araşdırılmasına xüsusi diqqət verilməlidir. Bəzi hallarda mikrotoponimlərin yaranma səbəblərini müəyyənləşdirmək çətin olur. Amma dünya dillərini nəzərdən keçirdikdə toponimlərin əmələ gəlməsində ümumi cəhətlər, vahid semantik xüsusiyyətlər, nominasiya prinsipləri ortaya çıxır. Burada dilxarici amillər də rol oynayır. Kiçik obyektlərin adlarında dialekt xüsusiyyətləri əks olunur. Bunun üçün araşdırılan regionun dialekt xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilməlidir.

Mikrotoponim linqvistik vahid kimi dil sistemində nəzərdən keçirilməsi, onların struktur təsviri adların quruluşunun ümumi qanunauyğunluqlarını, toponimik səviyyədə əmələ gəlmə üsullarını üzə çıxarmağa imkan verir: *Mehdi meşəsi, Çaqqallıq aşırımı, Şor düzənlik, Mustafayıxılan dağ, Dəmirçilər məhləsi, İlanlı pir və s.* Adların motivasiyasının və meydana çıxma səbəblərinin tədqiqi mikrotoponimlərin öyrənilməsi zamanı çox əhəmiyyətlidir. Advermədə çox vaxt psixoloji motivlər də özünü göstərir. Həmin motivlərə mürəkkəb adların komponentlərində rast gəlmək olur. Coğrafi landsaft xüsusiyyətləri də mikroobyektlərin nominasiyası zamanı nəzərə alınır. Buna görə də bütövlükdə tarixi-coğrafi şəraitin təhlili həyata keçirilməlidir.

Coğrafi adlar, xüsusilə də mikrotoponimlər linqvoekoloji cəhətdən tam nəzərdən keçirilməyib. Ayrı-ayrı toponimlər bəzi səbəblərdən intensiv şəkildə yoxa çıxır. Qeydə alınmamış material da bu prosesə məruz qala bilər. Toponimik sistemdə dəyişikliklər kənd əhalisinin şəhərlərə axını, demoqrafik dəyişikliklər, istehsal sahələrinin artması nəticəsində baş verir. Sosial-iqtisadi şərtlər coğrafi ad sisteminə təsir göstərərək bəzən mikroobyektlərin yox olmasına gətirib çıxarır. Kənd yerlərində əhalinin azalması mikrotoponimlərin işlənməsinə təsir göstərir. Çünki bunlar daha çox yaşlı əhali tərəfindən istifadə olunur. Bu qiymətli materialın geridönülməz şəkildə itməsi ehtimalı getdikcə artır. Mikrotoponimlərin itməsi xalqın tarixi keçmişinin pozulması deməkdir. Onomastik fond qeydiyyata alınmasa, birdəfəlik itirilə bilər.

Bəllidir ki, toponimlər ərazinin tarixən məskunlaşma mərhələləri, əhalinin məşğuliyyəti, geoloji proseslərin təsiri, faydalı qazıntılar, iqlim, torpaq-bitki örtüyü, heyvanlar aləminin tədqiqində ən etibarlı mənbələrdən biridir. Milli-etnik tarixin öyrənilməsində toponimlərin xüsusi rolu vardır.

Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan toponimlərinin dəyişdirilməsi artıq hamıya məlumdur. Təəssüf ki, Gürcüstanda da Azərbaycan yer adlarının dəyişməsi prosesi baş verib. Azərbaycanlıların əsrlərlə yaşadığı ərazilərdə toponimlər dəyişdirilmiş və gürcü adları ilə əvəz olunmuşdur. “İşğal dövründə Qarabağ və ətraf rayonlarda Azərbaycan-Türk mənşəli tarixi-coğrafi adlar (toponimlər) üçün təhlükəli risklər yaranmışdır. Erməni təcavüzkarları Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) olduğu kimi, işğal etdikləri ərazilərdə Azərbaycan toponimlərinin soyqırımını təşkil etmişdilər – onlar məqsədli şəkildə mərhələ-mərhələ erməniləşdirilirdi” [3, s. 87]. Ermənilər 400-dən çox Azərbaycan toponimini saxtalaşdırmışlar.

Mütəxəssislər son 25 ildə Qarabağda ermənilər tərəfindən dəyişdirilmiş 280-ə yaxın toponimin siyahısını hazırlamış və dəyişmə dərəcəsinə görə təsnif etmişdir. Bu illər ərzində bəzi toponimlər tam, bəziləri qismən, digərləri isə erməni dilinə tərcümə edilərək dəyişdirilmişdir. Məsələn, Ağdam – Akna, Xocalı – İvanyan; Qubadlı – Sanasar; Laçın – Berdzor; Kəlbəcər – Karvaçar; Cəbrayıl – Jrakana çevrilmişdi. Hətta onlar xəritələrdə və kütləvi informasiya vasitələrində qədim Gəncə şəhərini “Qandzak”, Bərdə şəhərini “Partav”, Kəpəz dağını “Alparak” kimi yazmışlar.

Bundan əlavə, Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasında qədim yer adlarımızın bərpası ilə bağlı məsələyə yer verilməsi çox diqqətəlayiqdir. “Toponimlərimiz dəyişdirilib, abidələrimiz saxtalaşdırılıb, məhv edilib. Bu ərazilərdəki tarixi-mədəni abidələrimizin vəziyyəti dəyərləndirilməlidir. Onların bərpası məsələsi gündəmə gəlməlidir. Hansı ərazilərə ki, soydaşlarımız köçürüləcək, o ərazilərin toponimlərinin geri qaytarılması, Azərbaycan adlarının bərpa olunması məsələsi də Qayıdış Konsepsiyasında öz əksini tapıb” [5].

Toponimlərin bir dildən başqa dilə ötürülmə prinsipləri bir çox tədqiqatlarda araşdırmaya cəlb edilsə də, indiyə qədər aktuallığını qoruyub saxlayır. İstər sovet dövründə, istərsə də müstəqilliyimizin bərpa edilməsindən ta indiyə qədər rəsmi-işgüzar sənədlərdə, KİV səhifələrində və saytlarda, bədii tərcümə əsərlərində Azərbaycanın coğrafi yer adlarının başqa dillərdə verilməsində pərakəndəlik və müxtəlifvariantlıq hökm sürmüşdür. Hazırda Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının rus və ingilis əlifbasına transliterasiyası Milli transliterasiya standartlarına və Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normalarına uyğun olaraq aparılır. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının rus və ingilis dilinə transliterasiyası onların Azərbaycan dilində rəsmi mənbələrdə (coğrafi obyektlərin adlarının dövlət kataloqunda, o cümlədən coğrafi obyektlərin adları lüğətlərində və soraq kitablarında və s.) təsbit olunmuş düzgün yazılış formasına əsaslanır. Əksər dilçilərin və coğrafiyaçıların fikrincə, coğrafi adların bir dildən başqa dilə ötürülməsi üzrə təlimatların olması kifayət deyil. Əcnəbi toponimlərin lüğətlərinin tərtibi də zəruridir.

Toponimiya siyasəti mütləq dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olmalıdır. Toponimlərin dəyişdirilməsi yalnız zəruri hallarda baş verməlidir. “Bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, coğrafi adların dəyişdirilməsi, habelə

dəqiqləşdirilməsi prosesi bir sıra məqamlarda kampaniya xarakteri daşımış, ayrı-ayrı adlara münasibətdə emosionallıq elmiliyi arxa plana keçirmiş, obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən bu istiqamətdə müəyyən nöqsanlara da yol verilmişdir. Məsələn, Xaçbulaq coğrafi adının Xoşbulaq, Xoşkeşis toponiminin Xoşkeşin kimi rəsmiləşdirilməsi... və s. kimi digər çoxsaylı nümunələr də bu qəbildəndir” [2, s. 257-258]. Yerli əhalinin istəyinə uyğun olaraq hər kəndin, hər qəsəbənin adının ləhcəyə uyğun dəyişməsinə yol vermək olmaz. Coğrafi obyektin adı aşağıdakı hallarda dəyişdirilə bilər: a) bir ərazi vahidi hüdudları daxilində eyni növlü coğrafi obyektlərin adları təkrarlandıqda; b) obyektin tarixi adını bərpa etmək zərurəti yarandıqda; c) coğrafi obyektin funksiyası və ya təyinatı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdikdə; ç) adlar müvafiq tələblərə uyğun olmadıqda. Tarixi adın bərpası hər zaman ölkənin tarixi və mədəniyyəti qarşısında xidmət kimi qiymətləndirilməlidir, məsələn: *Jdanov – Beyləqan, Kirovabad – Gəncə, Qasım İsmayilov – Goranboy, Mirbəşir – Tərtər* və s. Yer adlarını tutarlı əsaslar olmadan, yeni təklifləri diqqətlə öyrənmədən dəyişdirmək olmaz. Toponimlər xalqın həyatı ilə bağlıdır, müəyyən mənada onun tarixidir, buna görə də qorunmalıdır.

Coğrafi obyekt adının dil sisteminin tələblərinə uyğunluğu toponimin ekoloji meyarlarından biri sayılır. Regional toponimik konunun ekolojiyi yerli xüsusiyyətləri və əhalinin milli xarakterinə aid cəhətlərini əks etdirən adlarla bağlıdır: *Böyükdüz, Danaqırançöl, Almalı, İlxıçı, Kəngərli, Cəlayir* və s. Dil və nitqin ekologiyasını pozan əsas faktor kimi toponimik məkanın təxmin edilən unikalılığı ilə toponimin standartlığı arasındakı ziddiyyəti göstərmək olar, başqa sözlə, bir coğrafi adın tarixi-sosial konnotasiyalarında özünü göstərən milli-mədəni komponentlər (*Şuşa – Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı; Qarabağın mirvarisi; Azərbaycanın muğam beşiyi*) və belə adlara nisbətən daha standart görünən adlar (*İnşaatçılar prospekti*). Bu, xalqın tarixi və mədəni ənənələri, məişət təcrübəsi və inancları ilə əlaqədar ümumi mental əsasla şərtlənir.

Ərazinin regional xüsusiyyətləri regional mentalitet kimi, yəni həmin ərazidə mövcud olan bioloji, tarixi, sosial cəhətdən şərtlənmiş stereotiplər (sabit fikirlər, şablon düşüncə) sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Mental-toponimik stereotip dil və gerçəklik haqqında məlumatı özündə cəmləşdirir, coğrafi adların əmələ gəlməsini və işlənməsini müəyyənləşdirir. Azərbaycan toponimiyasının unikalılığı, onun mədəni-tarixi spesifikasiyası bununla şərtlənir ki, bu ərazi uzun müddət mühüm yolların kəsişmə nöqtəsində yerləşmiş, toponimiyasının yaranması tarixin mürəkkəb dövrlərində baş vermişdir. Azərbaycan toposisteminə adlandırmanın lokal xüsusiyyətlərini əks etdirən, ərazinin tarixi hadisələri ilə bağlı olan, müxtəlif dövrlərin mədəni-tarixi fonunu üzərində daşıyan böyük faktik material mövcuddur.

Toponimin yaranması konseptlərin qarşılıqlı təsiri ilə baş verir. Toponim üçün əsas konsept *ərazi, yer, məkan*dır. İkinci planda *ərazinin, obyektin növü* durur (yaşayış məntəqəsi, su obyekt, dağ, dərə və s.). Bu növlərin fərqləndirilməsi müəyyən əlamət əsasında olur. Məsələn:

1. *Qaraqaya – Yardımlı rayonunda dağ. Dağ süxurların rənginə görə belə adlanır.* 2. *Qaraqaya – Yardımlı rayonunda kənd. Yaşayış məntəqəsi Qaraqaya dağının adı ilə adlanmışdır.*

Deməli, burada əsas konsept – Qaraqaya; obyektin növü – dağ və yaşayış məntəqəsi, kənd; əlamət – süxurların rəngi. Lakin bu əlamət toponimin müxtəlif cür izah edilməsinə də gətirib çıxara bilər. Çünki “qara” sözü həm də “böyük” mənasında işlənir [bax: 1, s. 17]. Bu toponimdə olduğu kimi:

Qaraqaya – İsmayilli rayonunda kənd. Kəndin adı Qaraqaya adlı böyük qayanın adından əmələ gəlmişdir [1, s. 30].

Cəmiyyət üçün toponimlərin normalaşdırılması, hamı tərəfindən ümumişlək və ümumməqbul hala salınması zəruridir. Lakin cəmiyyətin inkişafı, ictimai, siyasi, təsərrüfat həyatındakı dəyişikliklər toponimlərə də təsir edir. İqtisadiyyat, mədəniyyət inkişaf etdikcə, millətlərarası və beynəlxalq əlaqələr möhkəmləndikcə qarşılıqlı ünsiyyətin rolu artır. Məhz bu baxımdan toponimlərin düzgün və sabit yazılışı həm elmi, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Araşdırma göstərir ki, toponimlər ətraf aləmi, məkanı əks etdirən, qiymətləndirən, habelə milli dili və mentallığı əlaqələndirən ən yaxşı vasitələrdən biridir. Coğrafi adlar müəyyən tarixi mərhələlərdə meydana çıxır, tarixi şəraitdən asılı olaraq forması və məzmunu dəyişir. Mikrotoponimlərin nominasiya motivlərini göstərən leksik-semantik qruplarının üzə çıxarılması vacibdir. Fiziki-coğrafi şəraitlə bağlı mikrotoponimlərin öyrənilməsi vasitəsilə keçmiş və müasir təbii hadisələri, geoloji prosesləri, relyefdə, iqlimdə, bitki örtüyündə, heyvanlar aləmində baş vermiş dəyişiklikləri, keçmiş landşaftların bərpası, əhalinin məskunlaşması, təsərrüfatların inkişaf istiqamətləri və gələcək perspektivləri və s. öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Adların özbaşına dəyişdirilməsinə və ya adların təhrif edilmiş formalarından istifadə edilməsinə yol verilmir. Coğrafi adların dəqiqləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının toponimlərini qaydaya salmaq, eyni şəkildə yazılışını təmin etmək və onların yazılışını beynəlxalq qaydalara uyğunlaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, II c. 304 s.
2. Cəfərli Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 386 s.

3. Əzizov Ş.K. İşğaldan azad olunmuş Qarabağda ətraf mühitə və tarixi-coğrafi adlar üçün yaranmış risklər // İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fəvqəladə hal riskləri Elmi-texniki konfrans. 21-22 may 2021-ci il. Məruzə tezisləri, s. 85-88 / <https://azmiu.edu.az/upload/ckeditor/1014100621.pdf> (27.04.2023)
4. Курашкина Н.А. Эколингвистика или лингвоэкология? Терминологическая дилемма междисциплинарной научной области // Экология языка и коммуникативная практика, № 2, 2015, с. 143-156 / <https://cyberleninka.ru/article/n/ekolingvistika-ili-lingvoekologiya-terminologicheskaya-dilemma-mezhdistsiplinarnoy-nauchnoy-oblasti> (25.04.2023)
5. “Qərbi Azərbaycan qayıdış üçün beynəlxalq zəmanət lazımdır”/ <https://525.az/news/212210-qerbi-azerbaycana-qayidis-ucun-beynelxalq-zemanet-lazimdir> (02.04.2023)
6. Лингвоэкология / <https://didacts.ru/termin/lingvoekologija.html#:~:text>

TƏRZI-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİNİN TARİXİ TƏKAMÜLÜ

İslam Vəliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Adverbs of manner in the language of Azerbaijani written monuments differed from other types of adverbs in functionality, diversity and richness of the ways of formation. Adverbs of manner execution of the action, how? what kind? in what case? in what situation? and so on. answers one of the questions. The adverbs of manner observed in the language of written monuments can be divided into two places: a) manner adverbs of Turkish origin; b) it is divided into adverbs of manner borrowed from Arabic-Persian languages.

The adverbs of manner used in historically written sources are divided into three parts, as in the modern Azerbaijani literary language:

a) Simple adverbs of manner also include a number of archaic words: *argurı, yayağ, yayan, servavardi, becid, yab-yab, yalabydag, qati, yalguz, ayrug*, etc.

b) Derivative adverbs of manners; It is formed with the suffixes $-la^2$, $-ca^2$, $-dan^2$, $-sız^4$, $-ın^4$ (*ədəblə, qəzəblə, qafılca, cəfasız, ansızın, ağın, üstün*; politely, with anger, suddenly, nonsense, suddenly, aqın, superiorly, etc.).

c) Compound adverbs of manner; a) with repetition of the same word (*parə-parə, səf-səf*); b) by repeating the same word in different cases of the noun (from head to foot, from hand to hand); c) It is formed with the conjunction *-ba, -ba, -a²* (*başdan-ayağa, əldən əldə; dizbediz, gozbagoz, sarasar, ruberu*, etc.).

In the language of the written monuments of the Middle Ages, a number of adverbs of manner borrowed from the Arabic-Persian languages are also observed: a) from the Arabic language: *ittighagan, zahir, absan, filhal*, etc. b) From the Persian language: *nagah, mardana, sargashta, sarpa, bihuda, serasima*, etc.

Thus, the observations show that the adverbs of manner have undergone almost no changes in terms of meaning and function in the long historical evolution process and remained mostly stable compared to the modern literary language of Azerbaijan.

Key words: *Azerbaijani language, historical development, morphological features, adverbs.*

XIII-XIX əsrlərə aid Azərbaycan yazılı abidələrinin üzərində aparılan müşahidələr belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, keçən dövr ərzində ədəbi-bədii materialların dilində zərf nitq hissəsi həm quruluş, həm də məna formalaşmış vəziyyətdə olmuşdur. Zərfin digər nitq hissələrindən təcrid olunması prosesi, həmin nitq hissələrinə münasibəti məsləsi bu kateqoriyanın indiki vəziyyəti ilə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, tarixən də hər bir əsas nitq hissəsinin xüsusiləşib zərflərin sırasına keçməsi üçün yeni sematik keyfiyyətə yanaşı, onun hansı sintaktik mövqə tutması da həlledici şərtlərdəndir. Əslində zərf nitq hissəsi bütövlükdə feilə aid olmalı, feili şərh etməlidir; eləcə də zərf əlamətin əlamətini bildirmək xüsusiyyətini də özündə ehtiva etməlidir. Zərfin məna növlərindən biri kimi tərzi-hərəkət zərfləri də Azərbaycan dilinə məxsus yazılı mənbələrdə özünün söz tutumuna, əhatə dairəsinin genişliyinə görə zərfin digər məna növlərindən seçilir.

Yazılı abidələrin dilində tərzi-hərəkət zərfinin qabarıq şəkildə nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri kimi, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu növü təşkil edən sözlərin tərkibində türk mənşəli zərflərlə bərabər, ərəb, fars dillərindən alınmış sözlər də mühüm yer tutmuşdur. Tarixən də tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin icra tərzini ifadə etməklə yanaşı, işin icrası zamanı iş görənin, subyektin düşdüyü hal-vəziyyəti də bildirmişdir. XIII-XIX əsrlərdə qələmə alınmış əlyazmalarında tərzi-hərəkət zərflərini müxtəlif cəhətdən təsnif və tədqiq etmək məqsəduyğun sayılmalıdır. Belə ki, türk mənşəli tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi dilimizin daha qədim dövrləri üçün xarakterik olmuşdur. Digər bir qismi isə təmənilə istifadədən qalmış, ya da ədəbi dildən çıxıb dialekt və şivələrə çəkilmiş, həmçinin şəkildə və semantik cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Bəzi nümunələrə müraciət edək: **arqurı – köndələn**: Aqan turı sulardan xəbər keçə, **arqurı** yatan Ala tağdan təbər aş, xanlar xanı Bayandıra xəbər varə (6, s. 37); **Arqurı** yatan Ala tağdan xəbər keçə xanlar xanı Bayandıra xəbər varə. “Dərsə xanın oğlu böylə bidət etmiş” deyələr (6, s. 37). Yazılı əbidələrdə də, müasir dilimizdə olduğu kimi, zərfin bu növü necə? nə cür? nə halda? nə vəziyyətdə və s. suallarından birinə cavab vermişdir (10, s. 258).

Təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində rast gəlinən “**arqurı**” tərzi-hərəkət zərfi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmir. Bu sözə dialekt və şivələrimizdə də təsadüf olunmur. Ə.Şükürov orta əsrlər Azərbaycan

yazılı abidələrini tədqiq edərkən əslî tərzî-hərəkət zərfləri sırasında “**arqurı**” sözünün “**arkuru**” fonetik variantının işləndiyini qeyd etmişdir (12, s. 4).

Becid – tez, cəld: Oğul, sən mala **becid** ol, yığ, mən sana qız arayı gedəyim! – dedi (6, s. 85); Önürdi məskənlə söyləyəlim, **Becid** olur isə cəng eyləyəlim (1, s. 53). **Becid** tərzî-hərəkət zərfləri müasir Azərbaycan dilində işlənməyə də, göründüyü kimi tarixən canlı xalq danışığı dilinə daha yaxın olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Dastani-Əhməd Həramı” abidələrinin dilində müşahidə edilir. Bu sözə hazırkı zamanda Bakı, Quba və Ordubad dialekt və şivələrində təsadüf olunur.

Yab-yab – yavaş-yavaş, asta-asta: Eylə olsa, xanım, Beyrəgin qanı qaynadı. Ədəblə **yab-yab** gerü döndü (6, s. 54).

Yab-yab tərzî-hərəkət zərfinin mənşəyi ilə maraqlanan mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, həmin söz hal-hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənen **yavaş-yavaş** sözünün qədim köküdür. Yəni **yavaş** sözü **yab** söz kökü ilə **-aş** qeyri-məhsuldar şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış, zaman keçdikcə **b < v** əvəzlənməsi baş vermişdir.

Yalabudaq – tez, sürətlə, cəld: Böylə digəc oğlanın qulağına səs toqındı. Başın qaldırdı **yalabudaq** gözün açdı (6, s. 39); Aruza bir köndər urdı, köksindən **yalabudaq** öte keçdi (6, s. 126). Dilçilər ancaq “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində müşahidə olunan **yalabudaq** tərzî-hərəkət zərfinin hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işləkliyə malik olan **tez, sürətlə, yelbətək** lüğət vahidləri ilə eyni semantikaya malik olduğunu göstərirlər.

Ə.Şükürov **yalabudaq** tərzî-hərəkət zərfinin əmələ gəlməsini belə izah edir: **yelbudak+yıl** (çimşik, ildırım) + **bi+dak** (qoşma) kimi tərkib hissələrindən ibarətdir (12, s. 141).

Yayaq və **yayan** tərzî-hərəkət zərfləri yazılı abidələrin dilində **piyada** mənasında işlənərək müəyyən hal-vəziyyət bildirməyə xidmət etmişdir. Nümunələrə diqqət yetirək: Ağ əllərini ardına bağladılar. Kəndülər atla, babanı **yayaq** yürütdilər (6, s. 40); Dərsə Xan **yayan**, bunlar atlu yürütdilər (6, s. 40).

Sıravardı – Bu tərzî-hərəkət zərfləri də hər hansı bir işin sıra ilə icra edilməsini bildirməyə xidmət etmişdir: Bu gün bən geyim, yarın naibim geysün. Qırq günə dəkin **sıravardı** geyəgüz (6, s. 57). Bu zərflər “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində cəmi bir yerdə rast gəlinir. Ə.Şükürovun fikrincə, Azərbaycan dilinə məxsus olan **sıravardı** tərzî-hərəkət zərfləri, sıra ilə gedərək (sıra + var + dı feili bağlama şəkilçisi) ifadəsinin məzmunu ilə eyniyyət təşkil edir (12, s. 143). Bu izahatı natamam olduğuna görə qənaətləndirici nəticə saymaq olmaz. Çünki sözün mənşəyi, inkişaf prosesi tam, doğru şəkildə müəyyən edilməmişdir.

Deməli, müstəqil və spesifik nitq hissəsi olan zərfin mənə növlərindən biri kimi tərzî-hərəkət zərflərinin mahiyyətini müəyyənləşdirən, təyin edən cəhət, bu kateqoriyadan olan sözlərin daxili məzmunu ilə əlaqədardır. Yəni Azərbaycan dilində zərflər kateqoriyasının statusu leksik-semantik prinsip əsasında yaradılmalı, isim, sifət və zərflər kateqoriyaları arasında müştərək görünən hər hansı sözün tərzî-hərəkət zərfləri olub-olmadığını aydınlaşdırmaq üçün onun semantik məzmununa istinad edilməlidir. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, yazılı abidələrin dilində müşahidə edilən **yaxşı, yaman, möhkəm, bərk, gogçək, xoş, yavuz, möhkəm** və s. leksik vahidləri digər nitq hissələrindən zərflərin tərkibinə keçmiş sözlər kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan yazılı mənbələrinin dilində də tərzî-hərəkət zərflərinin quruluşca üç növü vardır: a) sadə tərzî-hərəkət zərfləri; b) düzəltmə tərzî-hərəkət zərfləri; c) mürəkkəb tərzî-hərəkət zərfləri.

Sadə tərzî-hərəkət zərfləri. Ancaq bir kökdən ibarət olub hərəkətin tərzini bildirən zərflər miqdarca digər quruluş növləri ilə nisbətdə azlıq təşkil edirlər. Belə tərzî-hərəkət zərflərinin bir hissəsi müasir Azərbaycan dili baxımından sadə kimi səciyyələndirilir, tarixən isə belə zərflər müxtəlif tərkib hissələrinə ayrılırlar. Yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan sadə tərzî-hərəkət zərflərinin bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Qatı – bərk, möhkəm tərzî-hərəkət zərfləri əslində müasir baxımdan sadə söz kimi nəzərə çarpır. Əslində tarixən bu söz mürəkkəb quruluşa malik olub, **qat(maq)** feilinə **-ı** şəkilçisi artırmaqla düzəlmişdir: O, ayağının, sındığını kimsəyə demədi, Bir gecə döşəgində **qatı-qatı** inlədi, ah etdi (6, s. 106); Alca atlu Şöklü Məlik qatı pusmuş (6, s. 106); Oğlan yenə buğanın alnına yumrigilə **qatı** urdı (6, s. 36); Yalançı oğlu Yalancıq yay ufandığına **qatı** qaqqdı (6, s. 63); Qazanxan gördü ki, kafir **qatı** yanlandı (6, s. 69). “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işləkliyi ilə seçilən **qatı** tərzî-hərəkət zərfləri digər yazılı abidələrdə də aktiv işlənməmişdir: Anın sultanın ikən söylədilər, Anın malın **qatı** vəsf eylədilər (1, s. 18); **Qatı** müştəq olmuşam zülfü üzərin buyinə, Ey üzü gülşən, saçı mişki-tatarım, qandasın (8, s. 149); Sürdu **qatı** atın ol vəfadar, Ol bağə irişdi kondadır yar (5, s. 90).

Uru – tez, cəld: Aydur: Qalqubanı, Dərsəxan, sənin oğlun yerindən **uru** turdı, köksi gözəl qaba tağa ava çıqqdı (6, s. 37).

Yalnız tərzî-hərəkət zərfləri mənbələrdə müxtəlif variantlarında (**yalğuz, yalnız**) işlənərək **tək, tənha** məzmunlu hal-vəziyyət bildirmişdir: Getdi yoldaşlarım, qaldım **yalnız**, Bağcadə açılır göncə gülümüz (5, s. 24); **Yalğuz** mən olam əgər qıla ədl, Tənha mən olam əgər qıla bəzl (5, s. 106); Görür kim, atası gəlür **yaluğuz**, Gəlir illa məlul, xatiri yavuz (1, s. 38).

Dilimizdə **ayrı** sözü yazılı abidələrin dilində zərf kimi də işlənmişdir. Nəsimi və Füzuli əsərlərində bu tərz-i-hərəkət zərfi daha çox müşahidə olunur: Nəzərin yaramaz **ayruğ** əzəl nəqqaş ruxsarı Ki, hüsnün dövrü-xətm oldu bu ruxsari-dilarəyə (8, s. 34); Füzuli, **ayrı** düşdün yardan, səbr etməyə yer yox, Düşüb səhraya əfğan edəlüm sən **ayrı**, mən **ayrı** (2, s. 281); Qul oldum getməzəm qatından ayruq, Mütiyəm bana buyurursa buyruq (1, s. 34).

Tərz-i-hərəkət zərflərinin bir qismi müştərək səciyyə daşıyır, yəni bunlar zərf kimi işləndiyi kimi sifət məzmunu da yarada bilir: **möhkəm, bərk, dik, qəti** və s. tərz-i-hərəkət zərfləri söylənənlərə nümunə ola bilər. Müşahidə etdiyimiz yazılı mənbələrin dilində belə sözlər daha çox tərz-i-hərəkət zərfi kimi çıxış etmişdir. Numunələrə diqqət yetirək: Buğanın ögündən savıldı, buğa buyuzunu üzərinə **dik** gəldi (6, s. 88); Ol zülfi-siyah gəmində hərdən, Başımda **qəti** yer etdi sevda (5, s. 115); Güləfrux buyurur kim tez olduq dəm Ki, bir köşk yapdururlar yuca **möhkəm** (1, s. 73); Sözü söyləyicək **sərd** söylər idi, Fəsad etsə könüldən eylər idi (1, s. 46).

Azərbaycan yazılı mənbələrinin dilində işlənən **yaxşı, pis, əla, gözəl, göyçək** və s. kimi sözləri yuxarıda söylənilən fikirlərə şamil etmək olmur. çünki belə sözlər bir sıra hallarda ya sifət, ya da say hesab olunsa da, zaman keçdikcə tam formalaşma dövrü keçirmiş və sifət kateqoriyasına daxil olmuşlar. F.Zeynalov "Türk dillərində nitq hissələrinin ənənvi bölgüsü" kitabında bir sıra görkəmli rus türkoloqlarının mülahizələrini nəzərdən keçirəndən sonra zərflərin müəyyən edilməsində türk dillərinin öz qanunauyğunluqlarından çıxış etmək lazım gəldiyini, həm də semantik prinsipə üstünlük verməyin əhəmiyyətini göstərir (15, s. 13). Deməli, bu sözlər feillərdən əvvəl işlənib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq əşyanın əlamətini bildirdiyinə görə heç bir tərəddüdə yol vermədən onları sifət hesab etmək lazımdır. Füzuli qəzəllərindən nümunəyə baxaq: **Yaxşı** sanma, ey könül, əhli-xirət ətvarını, Olma gəfil eşq dərdindən **yaman** olmaz bu dərd (2, s. 111); Yüzümüz suyu ilə **gökçək** gedəruz, Biz ayruğun şikarını nədəruz (1, s. 53); Qərar eyləməyüb dün, gün gedərdi, Nigarına **yavuz** əndişə edərdi (1, s. 69).

Düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri: Tərz-i-hərəkət zərflərinin quruluşca növlərinin birini düzəltmə zərflər təşkil edir. Düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri müxtəlif söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir. Orta əsrlər yazılı abidələri üzərindəki müşahidələrdən aydın olur ki, düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri daha çox isim, sifət, say köklərinə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla yaranır:

-la, -lə şəkilçisi: Bu şəkilçi vasitəsilə daha çox isimlərdən müəyyən hal-vəziyyət bildirən zərflər əmələ gəlir. Orta əsr yazılı abidələrində, xüsusilə "Kitabi-Qorqud" dastanlarında özünü məhsuldar şəkilçi kimi göstərir: Elə olsa, xanım Beyrəyin qanı qaynadı, **Ədəblə** yab-yab geri döndü (6, s. 54); **Sağliqla** varmaq olursam, Oğuz gəlib, səni halallığa almaz isəm? (6, s. 65); Dəxi qonur atın öncələdi, Qazan **qəzəblə** yola girdi, evinə gəldi (6, s. 77); Yalncıq görsəm, tonatdım, dilək ilə bir oğulu **güclə** buldum (6, s. 73); Gərçi bir xaki-rəhəm, kimsə məni almaz gözə, Çox **həqarətlə** nəzər qılma gubarımdan saqın (2, s. 257).

-ca, -cə: Bu şəkilçi daha çox sifətlərdən zərf əmələ gətirir və "Kitabi-Dədə Qorqud"da fəal şəkildə işlənir. Məsələn: **Gəfilcə** görklü başın kesilmədin, alca qanın yer üzərinə dökülmədin (6, s. 90). Mərə, sabah şahinləri al, **xəlvətcə** ava binəlim (6, s. 154). Burada **gəfilcə, xəlvətcə** fars mənşəli **gəfil, xəlvət** sözlərindən **-ca, -cə** şəkilçisi ilə yaranmış düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləridir: **Distursuzca** Bayındır xanın yağısınbasan Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin capar yetdi (6, s. 42); Şöklü Məlikə həvalə oldi, Bögürdibəni atdan yerə saldı, **qafillücə** qara başın alıb kəsdi (6, s. 50).

-dan, -dən: Bu şəkilçi tərz-i-hərəkət zərfləri də əmələ gətirərək daha çox Xətai və Füzuli əsərlərində özünü fəal şəkildə göstərir: Mən səni **candan** sevirəm, ey dilaramim mənim, Şol səbəbdən zaru giryan keçdi əyyamim mənim (4, s. 252); Hər gün açır könlümü zövqi-visalın **yengidən**, Gərçi güllər açmağa hər ildə bir novruz oldu (2, s. 118).

-sız, -siz, -suz, -süz : Bu şəkilçi müasir dövrdə daha çox sifət əmələ gətirir. Orta əsr abidələrində elə kontekstlərə təsadüf olunur ki, burada **-sız, -siz, -suz, -süz** tərz-i-hərəkət zərfi düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir: Çünki **cəfasız** ey gönül, kimsə murada irmədi, Çevrə təhəmmül eylə, dur şol sənəmin cəfasına (8, s. 52); Təküb göz yaşını **sənsiz** həlakim istərəm, əmma, Əcəl peykinə seyli eşq girdabi güzər verməz (2, s. 168).

Bəzi hallarda **-sız, -siz, -suz, -süz** şəkilçisi ilə bitən zərflərə **-ın, -in, un-ün** şəkilçisi artırmaqla yeni zərf yaranır: Ururzun cilovsın əmisi Qaragünə tutmuşdu. Çəkdi **ansuzın** əlindən aldı, Qılıcını tartdı (6, s. 121); Sən Nəsimi razını, ey dan yeli, yarə yetir. **Sənsizin** halım pərişan, biqərar oldu yenə (8, s. 54).

-ın, -in, -un, -ün şəkilçisi qeyri-məhsuldar olub, təkcə **aqın** və **üstün** sözlərində özünü göstərir: Baba yelisi qara qazlıq atına əyər salayım. Qanlı kafər elinə **ağın** çapayım (6, s. 86); Xalq der kim, yenə aşıqdür qələndar Kışvəri, Gerçəğin derlər bu sözə, danə bilmən neyləyim (7, s. 65); Ey fələk, yoxdur libasi-fəqrdən arım mənim, Ötləsindən bilmişəm **üstün** mühəqqər şalimi (2, s. 312).

Ə.Dəmirçizadə -ın(4) şəkilçisini zaman zərfi düzəldən şəkilçi kimi verir və həmçinin qeyd edir ki, bu şəkilçi bəzi isimlərə bitişərək tərz-i-hərəkət zərfi də əmələ gətirir: Dəli Qarçar Bayandur xanın divanına gəldi, **dizin** çökdü aydar. Buradakı **dizin** sözü **dizi üstə** məzmununda tərz-i-hərəkət zərfi kimi işlənmişdir (9, s. 98).

-mə, -inə: Bu şəkilçi iki şəkilçinin birləşməsindən düzələrək tərzi-hərəkət zərfi əmələ gətirir: Fələk **tərsinə** dövr eylər məğər axır zaman oldu, Qəfəsdə tütiyi-gümri, çəmənlərdə gürab oynar (8, s. 197); Yorulma bihudə, **boşuna** gəzmə, yanında mürşidin yar olmayınca (5, s. 19).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində özünü fəal bir şəkilçi kimi göstərən **-casına, -cəsinə** şəkilçisinə heç bir mənbədə təsadüf edilmir. Bu onu göstərir ki, **-casına, -cəsinə** şəkilçisi son dövrlərin məhsuludur.

Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri. Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri iki eyni və ya müxtəlif sözün birləşməsindən əmələ gəlib, əhatə dairəsinin genişliyinə və yaranma yollarının müxtəlifliyinə görə diqqəti cəlb edir. Qədim yazılı mənbələrdən bu zərflərin aşağıdakı qrupları özünü göstərir: a) eyni sözün (isim, sifət, say və zərf) təkrarından əmələ gələnlər: Bunlara nəzərdən keçirilən bütün mənbələrdə fəal şəkildə təsadüf olunur: Qara hindu qullarıma buyuraydım. Səni **para-para** toğriyalardı, ağac! (6, s. 48); Ayağının sindiyini kimsəyə demədi. Bir gecə döşəgində **qatı-qatı** inlədi, ah etdi (6, s. 106); Qazan sağına baqdı, **qas-qas** güldü. Solına baqdı çox sevindi (6, s. 68). Ləlinin vəsfini gər şərhlər eylər isəm **bir-bir**, Dözməyə, sına qələm, ahım ilə yana kitab (8, s. 492); **Sıra-sıra** gələn, ol ulu quşlar, Sırlı olur, yaxmaz onu günəşlər (5, s. 12); Gər olsa zər ilə iş sərəncam, **Yük-Yük** tökəlim zər, alalım kam (3, s. 123); Hər nə qazanır gəzəndə **ev-ev**, Təqsim edəriz arada **cöv-cöv** (3, s. 135); Qamu bilir bu sözü aşikarə, Məni kəs **qiymə-qiymə, parə-parə** (2, s. 135); Məcnun rəsəni əlində ol pir, **ev-ev**, Həmişə gəzərdi **bir-bir** (3, s. 137).

Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərflərinin bu qrupuna alınma sözlərin təkrarından əmələ gəlmiş zərflər daxildir. Bunlar Nəsimi və Füzulinin əsərlərində xüsusi üstünlüyə malikdir. Məsələn: Mənim bu əql, bu fikrim cəmi tarimar oldu ki, hüsnün **səf-səf** yeridi könlümə qarşı (8, s. 295); **Giryan-giryan** qıldırı seyrən, **heyran-heyran** gəzərdi hər yan (3, s. 72).

b) İsmi müxtəlif hallarında olan eyni sözün təkrarından və ya iki müxtəlif sözün birləşməsindən əmələ gələnlər. Belə mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri yazılı abidələrdə çox fəal surətdə təzahür edir: **Ayağdan-ayağa** bir qul otursun, Əlində hər biri hər bə götürsün (1, s. 67); Soyduklar çıxardılar **başdan-ayağa** pustumu, Aşiqəm, ah eyləmə qurbanə xoşdur, yaxşıdır (8, s. 620); Şol günəş tək hicrdən, ey təlbə, könlüm buldu kim, Qönçə tək **başdan-başa** çaki-kiriban eylədi (4, s. 135); Yel dəyər zülfünə, ya qoymayıb öz hali ilə, Gəzdirlirlər onu **əldən-ələ** hərdəm canlar (2, s. 135); Hey kimi cismim oldu oxundan dəlik-dəlik, Dəm urduğumca **yerli-yerindən** səda verər (2, s. 145); **Başdan-ayağa** nədir bu yanmaq, Dudi-dilə dəmbədəm boyanmaq (3, s. 104)

c) Təkrar olunan eyni sözlərin arasında **-ba, -bə** və **-a** birləşdiricisi artırmaqla əmələ gələnlər. Bu qrupdan olan zərflərə "Dastani-Əhməd Hərəmi"də, Nəsiminin, Füzulinin əsərlərində təsadüf olunur: Şoluqdam bağban süfrə gətirdi, Gəlibən keçdi, **dizbədiz** oturdu (1, s. 71); Üzünü, qaşını görən **qarşubəqarşu, göz bəgöz**, Sanma ki, baxa ol gögün bədrinə ay hilalinə (8, s. 43); Xoşam kim, dəmbədəm giryan gözüm ol xaki-padəndir, Ziyanı omaz ol göz yaşının kim, tutiyadəndir (2, s. 121).

Bu qrupa fars mənşəli "sər" (baş) və "ru" (üz) sözlərindən əmələ gəlmiş zərflər də daxildir ki, daha çox Nəsimi, Xətai və Füzulinin əsərlərində özünü göstərir. Məsələn: Dilbəra, eşqində aləm **sərbəsər** qovğa çəkər, Sanma kim, eşqin bəlasın mən qulun tənha çəkər; Dun mənimlən **rubəru** buldu nigar, öldü rəqib. Gözlərilən çox işarətlər qılır, qaş oynadır (4, s. 108); Pənbeyi-dağım nihan etmiş **sərasər** cismimi Kim, mələmət qılmaya hər kim görüb uryan məni (2, s. 326); Ol Zəmanda Yusifin hüsnü çavı, Tutmuş idi **sərbəsər** bu dünyanı (2, s. 44).

d) Yaxın və əks mənəli sözlərin birləşməsindən əmələ gələnlər "Kitabi-Dədə Qorqud" və Xətəinin dilində belə zərflərə daha çox müşahidə edilir: İki bilə yola girdi. Bu yana Şöklü Məlik kafirlərlə **şən-şadman** yeyib-içib oturardı (6, s. 46); Dün qatdı, yort elədi. Üç gün **dünlü-günlü** yortdu. Dərəşam ucundan keçdi, ol qardaşı tutulan qoruya gəldi (6, s. 113).

Alınma tərzi-hərəkət zərfləri: orta əsrlər yazılı abidələrimizdə müşahidə olunan tərsi-hərəkət zərflərinin ikinci böyük qrupunu fars və ərəb dillərindən alınmış zərflər təşkil edir. Bu zərflər çox zaman türk mənşəli zərflərin sinonimi kimi işlənir, dildə rəngarənglik, zənginlik yaradır. Bu qrup zərfləri fars və ərəb mənşəli olmaqla iki hissəyə ayıra bilərik:

a) **fars mənşəlilər; nagah-vaxtsiz, qəflətən; nagahan-qəflətən, birdən-birə; mərdanə-mərdəsinə; sərgəştə-avara, şaşqın; sərgərdan-avara; sər-pa-başdan-ayağa; bihudə-boş yerə; sərasimə-sərsəm, dəli və s.**

Belə tərzi-hərəkət zərflərinə yazılı abidələrin dilində tez-tez təsadüf olunur: **Nagahı** bazirganlar gəldilər. Baş endirib salam verdilər (6, s. 53); Zahidin bir barmağın kəssən, dönər həqdən qaçar, Gər bu gerçək aşiqi **sər-pa** soyarlar ağrımaz (8, s. 618); Bəni alıb gedirkən **nagəhani**, Başından nərdibanun itdim ani (1, s. 82); Yengi aydır heyəti, amma yeni aylar kimi, Bədr olmaz, neçə kim, göy üzrə **sərkərdan** gəzər (2, s. 106); **Sərasimə** ayılıb yuxusundan, Götürüb axçanı can qorxusundan (Bəxtiyarname, s. 52); Bəs ki, nəm çəkdi gözümdən, qorxuram kim, başıma **Nagahan** yığıla bu viranə, bilmən neyləyim (7, s. 64).

b) **Ərəb mənşəli zərflər: ittifaqən-təsadüfən, gözlənilmədən; zahir-aydın, aşkar; əbsəm-lal, sakit, filhal-dərhal** və s.

Ərəb mənşəli tərz-i-hərəkət zərfləri fars mənşəlilərə nisbətən azlıq təşkil edir, abidələrin bilində məhdud şəkildə müşahidə olunur: **İttifaqən** oğlanın anası oğlanın üstünə çapıb çıxma gəldi (6, s. 27) Dilini tutdu **əbsəmcək** oturdu, Vəfası yox cahanın çünki gördü (1, s. 42); Bu gün şol mahi-tabanın üzün kör **zahir**, ey abid ki, məhrum oldu ol xasir ki, məğrur oldu fərdəyə (8, s. 35); Mürği-baği-eşqşən, **əbsəm** oturma, can quşu, Dilbərin kuyində daim naleyi-zarın gərək (4, s. 204); Mən cam tutam, deyim ki, "Gəl, al!" Sən durmayasan əjağa **filhal**? (3, s. 206).

Orta əsrlərə məxsus yazılı abidələrimizdə təsadüf olunan bu zərflərin bir çoxu indi dildən çıxmış, öz yerini türk mənşəli sözlərə vermişdir. Orta əsrlərdə bunların geniş şəkildə işlənməsinin mühüm səbəbi kimi klassik kitab üslubunun tələb və xüsusiyyətlərini də nəzərdə tutmaq lazımdır.

Alınma zərfləri quruluşuna görə təsnif edib, kök və şəkilçilərə ayırmaq o qədər də özünü doğrultmur. Çünki alınma şəkilçilər qeyri-fəal olub, hər hansı bir sözün daxilində dilə gəlir, başqa sözlərlə birləşib yeni leksik vahid yarada bilmir. Buna görə də alınma sözlərin, eləcə də zərflərin hamısını sadə quruluşa malik vahid kimi qəbul etmək daha məqsədəuyğundur (15, s. 170-173). Beləliklə, müşahidələr göstərdi ki, tərz-i-hərəkət zərfləri uzun tarixi təkamül prosesində mənə və vəzifəcə, demək olar ki, çox az dəyişikliyə uğramış, əsasən dəyişməz və sabit qalmışdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Gənclik, 1978, 95 s.
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I c. Bakı: AMEA, 1958, 466 s.
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. II c. Bakı: AMEA, 1958, 356 s.
4. Xətai Şah İsmayıl. Əsərləri, I c. Bakı: Azərənəşr, 1975, 412 s.
5. Xətai Şah İsmail. Əsərləri, II c. Bakı: Azərənəşr, 1976, 199 s.
6. "Kitabi-Dədə Qorqud" (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Kişvəri. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, 163 s.
8. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1973, 674 s.
9. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
10. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.
11. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU, 1990, 375 s.
12. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: API, 1981, 99 s.
13. Шукюров А. Первообразные наречия в азербайджанском языке. Тюркологический сборник. Изд. Москва: Наука, 1966, 296 с.
14. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 538 s.
15. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfoloqiya). Bakı: MBM, 2008, 354 s.

TARİXƏN KƏMIYYƏTİN DİLDƏ İFADƏSİ

Qızılgül Abdullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Historical expression of quantity in language

The article talks about the quantitative category. But the historical aspect is taken as the basis. It is determined that although stability prevailed in the quantitative category discussed in all historical development stages of the language, there was a parallelism in the morphological indicators. That is, although the suffix *-lar*² is leading, the presence of suffix morphemes of the quantitative category such as *-q*, *-(ə//a) n*, *-t*, and *-z* is also confirmed by actual language examples. Despite all this, it is revealed in the article that *-lar*² is the morphological indicator that preserves its reality at the level of the literary language norm in every historical period of the language.

Key words: *quantitative category, historical development, morphological indicator, morpheme.*

Kəmiyyət kateqoriyası bu gün, eləcə də tarixən *-lar*² morfemi ilə sabitlik qazansa da, dilçilik baxımdan araşdırma bu şəkli ilə ekvivalentlik təşkil edən qədim variantların da mövcudluğunu təsdiq edir:

1. Bu *-q* morfemidir ki, biz bunu tarixi fakt olaraq qədim türk dilində qeydə alırıq: *Edqü bilqe kisiq, edqu alp kisiq yoritmaz ermiş* (Yaxşı bilici *adamlar*, yaxşı igid *adamlar* yürüş etməmiş – “Kültiqin” abidəsi). Bu gün dilimizdə işlənən *otaq* sözü də, müasir dilimizdə kəmiyyətə görə tək götürülsə də, cəmdə işlənən leksemdir. Sözüün kökü bu gün də bəzi türk dillərində o cümlədən Türkiyə türkcəsində “ev” mənasında işlənən *oda* lüğəvi dil nümunəsidir. *-q* isə *-lar*² -lə ekvivalentlik təşkil edən şəkli morfemdir: *oda // ota + q = odalar* (yəni evlər).

2. *-(ə//a) n* morfemi də tarixən kəmiyyət kateqoriyasının qədim variantlarından biridir ki, bunun izinə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində müstəqil lekse kimi daşlaşmış bəzi sözlərdə rast gəlmək mümkündür. *Ərən* həmin leksik vahidlərdən biridir: *Ərənlərdən eşitdim bir hekayət, Ki, ravi söyləmişdir bir hekayət* (Fə dai s. 7). *oğlan* lüğəvi dil nümunəsi də bu qədim faktı qorumaqdadır (– “*Nədir ismin?*” *dedi oğlan*. – “*Xudadad!*” (Fə dai, s. 23). “Oğullar” fonoforması ilə eyniyyət təşkil edən bu söz “*oğul + an = oğulan → oğ_ulan → oğlan*» tarixi inkişaf istiqaməti keçirərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

3. *-t* göstəricisi də cəmlinin ifadəçisidir. Bunu qədim türk yazılı abidələrinin dil faktları da sübut edir:

... yıraya *tarkat*, buyuruk beqler... (K_k-C., 1)

(...solda *tarkanlar*, buyuruqçu bəylər...)

4. *-z* variantı da tarixən kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri ilə üst-üstə düşən, lakin dilin sonrakı inkişaf pillələrində kəmiyyət anlayışının ifadəçisinə çevrilən paralellərdən biri kimi qəbul edilir. Türkoloji aləm də bu fikri məqbul sayır.

*-lar*². Kəmiyyət kateqoriyasının müasir dildə norma səviyyəsində daşlaşan *-lar*² morfemi XVII əsrdə də istər klassik şeir janrlarında, istərsə də xalq şeiri janrlarında vahid aparıcılığını davam etdirir. Bu morfem adlarda da:

Bihəmdilləh ki, canan vəslidin dil kamyab oldu, *Mələmətlər* bolub dəf ü dualar müstəcab oldu (ƏS, s. 212);

fellərdə də:

Qarşu duruban ədu sipahi, *Dutdular* o pəhləvanə rahi (Məsihi) işlənir və bu gün də ədəbi dil norması səviyyəsində aparıcılıq təşkil edir. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, tarixən kəmiyyətdə *-lar*²-lə variantlılıq təşkil edən morfemlər mövcud olub.

Dilin tarixi gedişatı müəyyənləşdirir ki, əslində morfoloji səviyyəni reallığa çevirən qrammatik kateqoriyalardır. Nitq hissələri üzərində köklənən məhz həmin kateqoriyalar sözüün qrammatik mənasına rəvac verərək qrammatik mənalar qrupunda ayrıntılar yaradır və bu da ona dilin morfoloji sistemində yer müəyyənləşdirir. Həmin kateqoriyalardan biri də kəmiyyət kateqoriyasıdır. Bəllidir ki, dildə kəmiyyətin ifadəsi müxtəlifliklə müşayiət olunur. Bir var kəmiyyət anlayışı, hansı ki bu, idarəli kəmiyyətə söykənir. Belə ki, idraki kəmiyyət sözüün kök morfeminin özündə çoxluq (yəni birdən çox) məzmununu yerləşdirir. Bu tip leksik faktlar əbədi və əzəli olaraq özündə kəmiyyət anlayışını məskunlaşdırsa da, morfoloji baxımdan tək qəbul olunur. Bir də var kəmiyyət kateqoriyası, hansı ki bu, morfoloji göstəricilər vasitəsi ilə dildə öz reallığını tapır. Beləliklə, axıncı variant hər hansı bir lüğəvi dil nümunəsini morfoloji yolla kəmiyyətin yaranmasına doğru istiqamətləndirir. Bu da reallıqdır ki, kəmiyyətin bu istiqamətli yaranmasında digər kateqoriyalardan fərqli olaraq morfoloji göstərici variantlılığına çox da rast gəlmirik. Halbuki tarixən kəmiyyət kateqoriyası funksiya

və vəzifə etibarını ilə eyniyyət təşkil edən, amma morfoloji göstəricilər baxımından müxtəliflik qazanan dil faktlarına malik olub. Bu variantlaşma açıq-aşkar görünməsə də, tədqiqat obyektimiz olan XVII əsr Azərbaycan türkcəsində onun bəzi variantlarının tarixi izininə düşə bilirik. Bu tarixi araşdırmada qədim türk yazılı abidələri də bizə köməyini əsirgəmir. Beləliklə, dilimizin və ümumən türk dillərinin tarixi keçmişinə qayıdış müəyyənləşdirir ki, kəmiyyət kateqoriyasının yaranmasında iştirak edən şəkilçi morfemlər aşağıdakılardır:

1. Bunlardan biri - **q** morfemidir ki, biz onu tarixi fakt olaraq qədim türk dilində qeydə alırıq:

a) Edqü bilqə *kisiq*, edqu alp *kisiq* yoritmaz ermiş / Yaxşı bilici *adamlar*, yaxşı igid *adamlar* yürüş etməzmiş – (“Kültiğin_{kiçik}” abidəsi —1, s. 30-31)

Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

b) *Bir kisi* yañılsar, oğuşı, bodunı, bisükiñe teqi kıdmarz ermiş / *Bir adam* yanılsa(da), qəbiləsi, xalqı, nəslinədək (hamısı) yolunu azmazmış) – («Kültiğin_{kiçik}» abidəsi —1, s.30-31)

Göründüyü kimi, ikinci nümunədə “bir” sözünün “kisi” sözünün qarşısına kecməsi ilə -**q** göstəricisi aradan çıxır və bununla da müasir dillə paralellik yaranır.

Paralelliyi yaradan artıq müasir Azərbaycan ədəbi dilində daşlaşmış bir qrammatik qanun-qaydadır. Konkret olaraq, bu, müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlərin cəmlənə bilməməsidir. Eyni vəziyyəti yuxarıda təqdim olunmuş dil faktları da təsdiq edir. Yəni, «bir» sayı «kisi//kişi» lüğəvi dil nümunəsinin qarşısına keçər-keçməz -**q** morfemi itir. Bu faktı sübut üçün digər bir nümunəyə də diqqət yetirək:

a) Tabğaç kağanın içreki *bedizçi*q ıtı / (Tabğaç xaqanı içridəki nəqqaşlarını göndərdi – («Kültiğin_{kiçik}» abidəsi —1, s.42-43);

b) Tabğaç kağanta *bedizçi* kelürtim, bediztim / Tabğaç xaqanlığından nəqqaş gətirdim, bəzətdirdim – («Kültiğin_{kiçik}» abidəsi —1, s. 40-41)

Göründüyü kimi, biri cəmdə, digəri isə təkdədir. Beləliklə, göstərilən nümunələr bir daha təsdiq edir ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində *kisi//kişi*, *bedizçi* lüğəvi vahidləri sözün təkdə işlənən variantdırsa, *kisiq* və *bedizçi*q fonoformaları bu leksik vahidlərin cəmdə işlənən fonetik cildləridir. Bu morfoloji göstəricinin tarixi izini XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də görə bilirik:

Çıxıb ol dəm sarayə doğru getdi, *Otaqlardan* birini xəlvət etdi (Fə dai)

Otaq sözü bu gün də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində oturan və işlənmə tezliyi ilə müşayət olunan leksik vahidlərdən biridir. Müasir dilimizdə kəmiyyətə görə tək götürülsə də, fikrimizcə, tarixi baxımdan cəmdə işlənən fonetik tərkibi ilə maraqlıdır. Sözün kökü bu gün də bəzi türk dillərində «ev, mənzil» mənasında işlənən *oda* lüğəvi dil nümunəsidir. Məsələn, *oda* sözü hal-hazırda da eyni fonoforma ilə Türkiyə türkcəsində işlək sözlər cərgəsindədir (məsələn: *Odabaşı*, *oda hapsi*, *oda müziği*, *oda spreyi*, *besleme odası*, *beslenme odası*, *çubuk odası*, *doğum odası*, *geneş odası*, *köy odası*, *kurğu odası* və s. — 19, s. 1489). Bu leksik vahid Türkiyə türkcəsində canlı danışq dilinin aparıcı leksik vahidlərindəndir:

Biliyor musun, odamdaki eşyalardan hiç bir farkın yok; İçeri davet edemiyorum, odam karmakarışık (Nümunələr «Kocanın ailesi» və «Aşk-memnu» filmlərindən götürülmüşdür).

Beləliklə, bir daha sübut olunur ki, *oda* kök morfeminə qoşulan -**q** şəkilçisi -*lar*² morfoloji göstəricisi ilə ekvivalentlik təşkil edən morfemdir:

oda // *ota* + **q** = *ota(lar)* // *oda(lar)*, yəni evlər.

Deməli, yuxarıda Fədainin «Bəxtiarnamə» əsərinin dilindən qeydə aldığımız və diqqətə çatdırdığımız bu lüğəvi dil nümunəsində (yəni *otaqlar* sözündə) iqiqat cəmlilik ifadə olunur: - **q** + -*lar*². Eyni cəmlənmə müasir Azərbaycan ədəbi dilində də aparıcıdır. Sadəcə bunlardan biri (- **q**) cəmliliyi ifadə edən tarixi faktdır ki, o artıq söz daxilində daşlaşıb qalıb və gizli şəkildə olsa da, yaşantısını davam etdirir, digəri isə (-*lar*²) qədim türk dilində də, XVII əsrdə də, elə bu günün özündə də kəmiyyət kateqoriyasının ədəbi dil norması səviyyəsində olan aparıcı morfoloji göstəricisidir.

Tarixən də, bu gün də dilimizin lüğət tərkibində yer alan bir cöx dil vahidlərinin tərkibindəki - **q** variantının mövcudluğunun həmin sözlərə qoşalıq, çoxluq məzmunu verməsi də fikrimizin yetərli qəbul olunması üçün köməkçi faktlardan biridir. Məsələn: *topuq*, *dırnaq*, *barmaq*, *qulaq*, *dodaq*, *yanaq*, *çanaq*, *oynaq*, *ayaaq*, *qoltuq*, *damaq* ...

2. -(ə) **n** morfemi də kəmiyyət kateqoriyasının tarixən işlənmiş qədim variantlarından biridir ki, bunun izinə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində müstəqil leksem kimi daşlaşmış bəzi sözlərdə rast gəlmək mümkündür. *Ərən* həmin leksik vahidlərdən biridir:

Ərənlər üstümdə oldu nüməyan, Bir camal göstərdi, bəyan nə bəyan,
Bir səf mələk gördüm, bir səf də qılman, Dal gərdəndə siyahları necədi?

(Aşıq Abbas Tufarqanlı — 5, s. 327)

Bu qədim morfoloji faktın izləri müasir dilə mənsub sözlərin daxilində gizlin

şəkildə olsa da, yaşantısını davam etdirməkdədir. Məsələn, onlardan biri həm Azərbaycan türkcəsində, eləcə də Türkiyə türkcəsində «erkek cocuq» semantikasını daşıyan (məsələn: *Bir az sonra oğlan da doğrulup kızın qarşısına geçti* — 19, s. 1491) *oğlan* sözüdür ki, əslində bu leksik vahid də tərkib etibarilə kök və şəkilçidən ibarətdir: *oğul + an = oğulan* → *oğlan*. Deməli, tarixi inkişafda *oğul* sözü fonetik cild etibarilə dəyişkənliyə məruz qalaraq fonoformasını dəyişmiş və köklə şəkilcinin bir-birinə nüfuz etməsi nəticəsində dildə sonuncu fonetik tərkibdə daşlaşmış, nəhayət, tərkib hissələrinə parçalana bilməyən bir leksik vahidə — metamorfoz sözü çevrilmişdir. Bu gün kəmiyyətə görə tək qəbul edilən bu tip leksik vahidlər haqqında söhbət açan M.Kaşğari bu sözlərin daxilindəki *-n* variantını nəzərə alaraq onları cəmdə qəbul edir (*توپلیک آرَن* *tüplug arən*, yəni «soylu adamlar, əsalətli adamlar» (7, s. 128), digər tərəfdən isə bunun qaydaya zidd olduğunu göstərərək, cəmlilik şəkilçisi (*-lar, -lər*) işlənən zaman onların cəmdə olduğunu qənaətinə gəlir və qeyd edir ki, bu qaydadan xaric cəmlənmədir. Açıqlamanı isə belə verir: “Bu söz qaydaya zidd olaraq “اغلان” *oğlan*” şəklində cəmlənir. Halbuki “اغلا” *oğullar*” şəklində cəmlənməli idi. Eynən kişilər sözünün “ارَن” *arən*” şəklində cəmlənməsi kimi. «Oğlan» və «arən» sözləri tək hal mənasında da işlənir» (6, s.142).

3. *-t* morfoloji göstəricisi də cəmliyin tarixi ifadəçilərindən biridir. Bunu qədim türk yazılı abidələrinin dil faktları da sübut edir:

... yıraya *tarkat*, buyuruk beqler... /...solda *tarkanlar*, buyuruqçu bəylər...–
(«Kültiqin_{kiçik}» abidəsi —1, s. 20-21)

Göründüyü kimi, kəmiyyətin dildə ifadəsi müxtəlif yollarla meydana gəlir ki, onlardan biri də *-t* morfemidir. Qədim türk dili materiallarından təqdim olunan nümunədə də bu morfemin işlənməsini aydın görürük. Aşkar şəkildə “tərxanlar” mənasının ifadəçisi olan *tarkat* leksik vahidi cəmliyi ifadə edən *-t* tarixi qrammatik əlamətini özündə fətləşdirir.

Bu gün dilimizə nüfuz edən *türküüt* sözü də buna nümunə ola bilər. Təbii ki, leksik faktın kök morfemi *türk* olduğu halda, (ü)-*t* şəkilçisi kəmiyyət kateqoriyasına mənsub olan qədim morfoloji göstəricidir. Yəni *türküüt* əslində “türklər” deməkdir. Hətta *arənlər* leksemində olduğu kimi bu dil nümunəsində də iqiqat cəmlənmənin şahidi oluruq. Sözü *türkütlər* (*türk + (ü)-t + -lər*) şəklində ünsiyyətimizə girməsi bunun faktik sübutudur. Fərq yalnız bundadır ki, bunlardan biri [(ü)-*t*] söz daxilində məskunlaşıb gizli şəkildə olsa da, qədim tarixi izini bəlli etməkdədirsə, digəri aşkar yaşam tərzini davam etdirməkdə və ədəbi dil norması səviyyəsini qorumaqdadır.

Türkoloji ədəbiyyatda da *-t* cəmlilik məzmununun ifadəçisi kimi qəbul edilir. Bir çox görkəmli tədqiqatçılar bu qrammatik göstəricinin tarixən kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji əlamətlərindən biri olduğunu qeyd edirlər (8, s. 71; 17, s. 93; 15, s. 68-78). Q.İ.Ramstedtə görə, *-t* ünsürü tarixən bütün Altay dillərində cəmlilik yaratmağa xidmət etmişdir (15, s. 68-78). S.E.Malov da bu şəkilçini ən qədim kəmiyyət göstəricilərindən biri kimi qəbul edərək, hal-hazırda monqol dilində *-d* şəklində yaşaması haqqında məlumat verir (11, s. 50-51).

Dialektlərimizdə də bu kəmiyyət göstəricisinin tarixi izinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *ağıtlar* (yəni ağılar) (13, s. 180). Deməli, əslində burada da iqiqat kəmiyyət göstəricisi var. Bunlardan biri (*-t*) arxaikləşərək söz daxilində daşlaşmış, digəri isə (*-lar*) bu gün də kəmiyyət kateqoriyasının vahid qrammatik əlaməti kimi dilimizdə işlənməkdədir.

4. *-z* variantı da tarixən kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri ilə üst-üstə düşən, lakin dilin sonrakı inkişaf pillələrində kəmiyyət anlayışının ifadəçisinə çevrilən paralellərdən biri kimi qəbul edilir. Türkoloji aləm də bu fikri məqbul sayır. Türkoloqların əksəriyyəti, məsələn, S.E.Malov (11, s. 52-53), A.M.Şerbak (18, s. 85), A.N.Kononov (9, s. 5-6) ... kimi tədqiqatçılar məhz türk dillərinin faktlarına əsaslanaraq, *-z* şəkilçi morfemini qədim kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik əlaməti kimi qəbul edirlər. H.Mirzəzadə, M.Novruzov da eyni fikri müdafiə edən tədqiqatçılarımızdandır (14, s. 50; 12, s. 280-283). Bu günün özündə belə, *-z* samiti ilə bitən bir çox lüğəvi dil vahidlərinin qoşalq ifadə etməsi az da olsa, bunun təsdiqi kimi götürülə bilər. Tarixi fonoformaya əsaslanaraq, *köküz* (iki sinə), *omuz* (iki çiyin), *bəniz // məniz* (iki yanaq) (14, s. 50), həm tarixən, həm də müasir dilimizdə işlənmə tezliyi qazanan *göz* (iki göz), *diz* (iki diz), *ağız* (əslində konkret olaraq *ağız* deyilən bir orqan yoxdur. Bu sadəcə çənənin alt və üst hissəsini nəzərdə tutur), *biz, siz...* kimi leksik vahidlərin tərkibində yer alan, *-z* qrammatik əlamətinin cəmliyin ifadəçisi olması göz önündədir.

5. *-lar²*. Kəmiyyət kateqoriyasının müasir dildə norma səviyyəsində daşlaşan *-lar²* morfemi XVII əsrdə də istər klassik şeir janrlarında, istərsə də xalq şeiri janrlarında vahid aparıcılığını davam etdirir. Bu morfem adlarda da:

Bihəmdilləh ki, canan vəslidin dil kamyab oldu, *Mələmətlər* bolub dəf'ü dualar müstəcab oldu (Əmani); Ol *töhfələrə* qoyanda bünyad, Banu Qəməri dəxi qılır yad (Məsihi); *Arizulər* guşteyi-gülgünkəfəndir, dadxah, Təngnayı-sinə bir səhrayı-məhşərdir (Qövsü Təbrizi); Yoldaş oldur kim, qara *günlərdə* yoldan çıxmasın (Saib Təbrizi); Adam var , dəstinə verəsən *güllər*, Adam var, gözüne çəkəsən *millər*. Tufarqanlı Abbas, başına *kiüllər*,

nə günə qalmısan qarı bəyənəmz (Aşiq Abbas Tufarqanlı); Xan *dağlar*, paşa *dağlar*, Tək dağlar, qoşa *dağlar*, Yaxşı, Aşiq bağrını Qızdırar maşa, dağlar (Sarı Aşiq)...
fellərdə də:

Qarşı duruban ədu sipahi, *Dutdular* o pəhləvanə rahi (Məsihi); Söylədim: “Naseh deyər, gəl tövbə et, içmə şərab!” Söylədi: “Yaxşı *demışlər*, qoy aparsın su səni” (Məczub); Mən ixtiyar səri-kuyin etdim ol gün kim, Behiştə Adəm ilə yazdılar bərat mana (Qövsü Təbrizi); Üftadələrin əlin *tutarlar*, Mövci, Musayi təriqətdə əsa olmaz imiş (Mövci) ... aktivlik nümayiş etdirir. Bu aktiv funksionallığı təkcə XVII əsrin adına yazmaq olmaz. Bu fəallıq XVII əsrəqədərki klassik dövrdə də, XVII əsrdən sonrakı tarixi dövrlərdə də qorunub və bu qorunma onu müasir Azərbaycan ədəbi dilinə qədər daşıyıb, ona normativlik qazandırır. Bu normativliyin təminatçısı isə, təbii ki, ümumxalq dilidir. Yəni məhz ümumxalq danışq dilindəki aparıcılığı *-lar*² kəmiyyət göstəricisinin müasir dilimizdə ədəbi dil norması səviyyəsinə doğru istiqamətləndirib. Beləliklə, sadalanan bu tarixi variantlılıq içərisində *-lar*, *-lər* zaman keçdikcə qədim türk dilindəki məhdud işlənmə çərçivəsini qıraraq intensivlik sayəsində get-gedə öz əhatə dairəsini genişləndirmiş, bu genişlənmə isə onu sabitləşmə prosesinin tərkib hissəsinə çevirmişdir. Bizə görə, bu şəkilçi, həqiqətən də, ümumxalq danışq dilindən yazı dilinə gəlmiş və yazı dilindəki cəm şəkilçisinin variantlılığına son qoyaraq norma səviyyəsinə qalxmışdır.

Qədim türk dilində də bu şəkilçinin qeyd alınması onun qədim dil faktı olmasını bir daha təsdiqləyir. Bu qədim tarixə malik yazıların dilində *-lar*² şəkilçi morfemi müxtəlif leksik vahidlərə, ən çox isə *bəy* sözünə qoşularaq işlənir:

1. ...tokuz oğuz *beqleri*, bodunu... /...doqquz oğuz çəyləri, xalqı... – (“Kültiğin_{kiçik}” abidəsi —1, s. 22-23).
2. Türk *beqler* bodun, bunı eşidin /Türk xalqının bəyləri, bunı eşidin – (“Kültiğin_{kiçik}” abidəsi —1, s. 38-39)
3. ...birle keliqli *kişiler*... / ...birlikdə gələn adamlar... (Süan Tszyanın bioqrafiyası —7, s. 213)

Bu isə onu sübut edir ki, *-lar*, *-lər* tarixən qeyri-fəallığı ilə diqqət çəkən şəkilçi morfemlərdən biri olub. Ümumiyyətlə, bu morfoloji göstəricinin daha qədim dövrlərdə az işləkliyi ilə bağlı fikirlərin mövcudluğu (*Kotviç*,10, s. 336) da bunun təsdiqidir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də *-lar*, *-lər* şəkilçisinin faktik olaraq əsasən canlı varlıqlara qoşularaq onda cəmlilik yaratması onun açıq-aşkar məhdud dairəsindən xəbər verir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, zaman hər şeydə olduğu kimi, dil faktlarının da sonrakı taleyində mühüm rol oynayaraq onları yerbəyer edir. Belə ki, *-lar*, *-lər* morfeminin zaman-zaman sabitləşərək daşlaşmış dil faktına çevrilməsi və kəmiyyət kateqoriyasının əsas ifadəçisi funksiyasını öz üzərinə götürməsi bunun faktik sübutudur.

Demək olar ki, bütün nitq hissələrinə qoşulan, fellərdə yalnız III şəxsin cəmində işlənən, fellər istisna olmaqla digər nitq hissələrində substantivləşməyə meydan verən bu aparıcı kəmiyyət göstəricisinin etimologiyası ilə bağlı mövcud fikir ayrılıqları da diqqətdən yayınmır. Məsələn, macar türkoqoqu B.Munkaçinin fikirlərinə əsaslanan M.Novruzovun qənaətinə görə, *-lar* şəkilçisi *-la* və *-r* morfemlərinin qovuşması nəticəsində meydana gəlib və bu yaranmanın əsasını fuziya hadisəsi təşkil edir (12, s. 178). Bu şəkilçinin müsəqil leksik vahiddən törənməsi ilə bağlı fikrə istinad edənlər də var. Belə ki, V.Tsintsius tunqus-mancur dillərində «adam» mənasını özündə ehtiva edən mövcud *nay* sözünü əsas gətirərək even və orok dillərində ona uyğun olan, həmçinin «insan» məzmununu ifadə edən *na:ri*, *nari* fonoformalarını bu şəkilçi morfemin kökündə dayandığı haqqında fikir söyləyir (3, s.220). Bu şəkilçi morfemin etimologiyası ilə bağlı fikir söyləyən B.A. Serebrennikov isə fonoforma baxımından *-la*, *-lə* şəkilçisini bu morfemin ən qədim variantı hesab edir (16, s.51). Qəbul edirik ki, kəmiyyət kateqoriyasının bu fonetik cildli (*-la*, *-lə*) təzahürü bu gün də qeydə alınmaqdadır. Məsələn, adlar və fellərdə işlənmək etibarlı ilə Meğri (*adamla*, *aşixla*, *cəvizlə*), eləcə də bəzi Cənubi Azərbaycan şivələrində (*köçəridilə*, *qo:mdilə*, *kişidilə*, *yığıpla*, *kəliplə*) (13, s. 172), həmçinin müasir türk dillərindən qaraçay-balkar dilində [(*kitabla* (kitablar), *adamla* (adamlar), *atla* (atlar), *almala* (almalar))] (20,s.235) kəmiyyət kateqoriyasının *-la*, *-lə* şəkilli fonoforması ilə qarşılaşırıq.

B.A.Serebrennikova görə *-la* və *-r* qovuşması sonradan baş vermişdir. Müəllifin fikrincə, *-la*, *-lə* fonoformasının alətlilik-birgəlik halla omonimliyi dilin sonrakı inkişaf pillələrində onun *-r* formatı ilə birləşməsi zərurətini doğurmuşdur. Bu məsələyə eyni yanaşma F.Cəlilovdan da gəlir (2, s. 193). Görünür, yuxarıda qeyd etdiyimiz müasir dil reallığı da bu fikrin müəyyənliyində söykənəcək rolu oynayır və ona əhatə qazandırır. Amma çox maraqlıdır ki, qaraçay-balkar dilində

-la, *-lə* şəkilçili leksik vahidlər mənsubiyyət kateqoriyasına məxsus şəkilçi morfemləri qəbul edərkən *-r* morfoloji göstəricisi mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəl bərpa olunur. Yəni əslində bu ardıcılıq zamanı sözlər:

kitab + *la* + *ım* = *kitablaım*; adam + *la* + *ım* = *adamlalım*

fonoformasını real olaraq ala biləcəyi halda, aşağıdakı reallıqla qarşılaşırıq:

kitab+*la*+*ım*=*kitabla*^r*ım* adam+*la*+*ım*=*adaml*^r*ım*

Bunu da fakt olaraq qəbul etməliyik ki, hər hansı bir dil vahidi heç bir əsas olmadan dildə öz bərpasını tapa bilməz. Ancaq qədim dil faktı gizin və ya açıq şəkildə dilə qayıdış edib öz bərpasını reallaşıdır bilər. Kəmiyyət

kateqoriyasının bu fonoformalı (-la, -lə) təzahür şəkli isə dildə daha çox intensivliklə müşayət olunan söz sonundan [r] samitinin düşümü ilə qazanılmışdır. Bütün bunlar isə bir daha sübut edir ki, kəmiyyət kateqoriyasının ifadəçisi olan cəmlilik şəkilçisinin ən qədim və tarixi fonetik cildi elə -lar, -lər olmuşdur. Kəmiyyət kateqoriyasının -lar, -lər morfoloji göstəricisi ilə yanaşı -la, -lə şəkilli fonoforması M. Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində də qeyd olunur:

بجكم ارب اتلقا   Bəçkəm urup *atlaka*,
 ابيغردقى تتلقا   Uyğurdakı *tatlaka*,
 اغرى يقر اتلقا   Oğrı, yawuz *ılaka*
 قشلىر كىي اجتمز   *Kuşlar* kibi uçtımız (6, s. 353)

Bu dil faktı onu göstərir ki, -la, -lə fonetik cildli kəmiyyət kateqoriyasının dildə işlənməsi də yaxın tarix deyildir. Deməli, sonu samitli və son samitini itirmiş variantlar müəyyən müddət yanaşı addımlamış, daha sonra isə -la, -lə dili tərک etmiş, qalığı isə bəzi türk dillərində və dialektlərdə qalmışdır. Artıq türkoloji aləmdə təsdiqlənmiş bir faktı da xatırladaq ki, tarixən türk mənşəli lüğəvi dil nümunələri kimi, türk mənşəli şəkilçi morfemlər də sonu samitlə bitib (təbii ki, istisnalar da mövcuddur). Deməli, kəmiyyət kateqoriyasının sonu samitli morfoloji göstəricisi daha qədimdir. Elə bu variant da XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji sistemində aparıcılıq qazanıb və intensivliklə müşayət olunub. Daha sonra dildəki işləkliyinin davamlılığı onu müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də əksər türk dillərində norma səviyyəsinə qaldırıb.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q. «Kül tiqin» abidəsi. Bakı: Azər nəşr, 2007, 214 s.
2. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, s.193
3. Цинциус В.И., Летягина П.И. К истории форм множественности в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. Ленинград, 1978, с. 197-231
4. Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı (Tərtib edən: Ə.Quliyev). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994, 280 s.
5. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Tərtib edənlər: P.Kərimov və M.Hüseyni). Bakı: Nurlan, 2007, 340 s.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it türk. I c. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
7. Kaşğari M. Divanü lüğət-it türk. III c. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
8. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1956, 569 с.
9. Кононов А.Н. Показатели собирательности - множественности в тюркских языках. Ленинград: Наука, 1969, 32 с.
10. Котвич В. Исследование по алтайским языкам (Перевод с польского). Москва, 1962, 371 с.
11. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951, 451 с.
12. Məmmədli Qırçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı: Elm, 2000, 453 s.
13. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 264 s.
14. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
15. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание . Морфология. Москва: Изд-во иностр. лит., 1957, 254 с.
16. Серебренников Б.А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа -лар тюркских языках// Советская тюркология, 1970, №1, с.49-53
17. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961, 201 с.
18. Щербак А.М. Очерки сравнительной морфологии тюркских языков /имя/. Ленинград: Наука, 1977, 191 с.
19. Türkçe sözlük. Ankara: Akşam Sanat Okulu Matbaası, 2005, 2244 s.
20. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.

DİL VƏ DAVRANIŞ PROBLEMI

Rəhilə Quliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Language and behavior problem

Language and behavior – this issue related to human nature is hardly studied in science. But, the issue of the influence of language means, mainly semantics, on human behavior is considered one of the serious issues in world linguistics. It is known that forms of behavior are taught from an early age in the family, in pre-school institutions, in secondary general education schools, and those norms accepted by the community are adopted by children and adolescents. Human behavior is regulated by the experience of all mankind and the demands of society, which is mainly done through training. It is known that thinking occurs through language, and language also affects human behavior. However, the problem of language and behavior, which is mainly the subject of psycholinguistics, is still very little studied. The problem of language and behavior includes the role of various situations in addition to the effect of actual communication. For example, sadness, fear, joy, etc. At the moments when feelings appear, behaviors are also different. Meanwhile, the influence of language on behavior cannot be denied. In general, the problem of language and behavior has not yet found a complete scientific-practical interpretation, so in the future, special attention should be paid to conducting research in this direction, and the emerging issues should also be studied from the point of view of linguistics.

Key words: *language, behavior, linguistics, socio-social factors, problems.*

Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də insanın mənəvi zənginliyinin ifadə formalarından biridir. Dildə xalqın tarixi, zövqü, ruhu, mənəviyyatı əks olunmuşdur. Məlumdur ki, elmin, mədəniyyətin və incəsənətin sürətli inkişafı cəmiyyət üzvlərini mənəvi cəhətdən daha da formalaşdırır. “Əldə edilən biliklər, qazanılan mənəvi keyfiyyətlər, ötürülən informasiyalar dil vasitəsilə insanın davranışlarında necə sərgilənir, müxtəlif situasiyalarda hansı səviyyədə xalq çatdırılır?” kimi suallar daim ziyalıları düşündürür.

“Dilçilik problemləri” adlı dərş vəsaitində bu məsələ belə qoyulur ki, dilin insan davranışına təsiri məsələsi, əsasən, psixoloji problem olsa da, daha böyük “insan və dil” problemi ilə bağlı olduğundan dilçiliyin də diqqətindən kənar qala bilməz. Əlbəttə, dil insan davranışına təsir göstərir. Dil insanın əqli fəaliyyətinin substratıdır. İnsanın fiziki həyatı üçün hava lazım olduğu kimi, mənəvi həyatı üçün dil mühiti zəruridir. Bununla əlaqədar, dilin insan davranışına təsirinin müxtəlifliyi təbiidir (4, s. 169).

Dil və davranış - insan xarakteri ilə bağlı olan bu məsələ, elmdə demək olar ki, az öyrənilmişdir. Lakin insan davranışına dil vasitələrinin, əsasən də semantikanın təsiri məsələsi dünya dilçiliyində ciddi məsələlərdən biri kimi qəbul edilir.

İnsanın daxili aləmi, psixologiyası, düşüncəsi, mədəniyyəti onun davranışlarında böyük rol oynayır. Azərbaycan yazıçısı Mirzə İbrahimov “Gəlin gözəl danışmaq” adlı məqaləsində yazır ki, “...axı gözəl danışan insan yaxşı bir sənətkar kimi bizi valeh edir... Dil mədəniyyətinin ayrılmaz ünsürlərindən biri də dilin gözəlliyidir və hamı buna meyil etməlidir” (1, s. 198).

İnsanın etik davranış qaydaları onun danışığı, nitqi vasitəsi ilə təzahür edir. Fikrimizcə, davranış qaydalarının düzgün olmaması həm də dili zəif bilməkdən, məntiqsizlikdən, dünyagörüşün məhdudluğundan, danışmaq qabiliyyətinin olmamasından, ümumiyyətlə, səviyyənin aşağı olmasından irəli gəlir. Haqlı olaraq deyilir ki, gözəl davranış təkəcə sahibinin səviyyəsini göstərmir, həm də başqalarına təsir göstərir. Heç şübhəsiz ki, müasir dövrdə baş verən hadisələrin, mövcud olan adət-ənənələrin, milli-mənəvi və qlobal dəyərlərin insan davranışına böyük təsiri vardır. Bu barədə “Dilçilik problemləri”nin birinci cildində deyilir: “Dil keçmiş təcrübənin əldə etdiyi sayısız-hesabsız nailiyyətləri özündə sintezləşdirir, mərkəzləşdirilir və bir təfəkkür vasitəsi kimi istifadə olunduğu üçün insanları həmin təcrübələrin təsiri ilə formalaşan davranışa təbə və məcbur edir. Demək olar ki, keçmiş nəsillərin bütün təcrübəsinin bizim davranışımıza təsirinin səbəbi dildir” (4, s. 171). Burada “dilin insanları keçmiş təcrübəyə məcbur etməsi” fikri ilə razılaşıırıq. Belə ki, insan keçmiş təcrübənin təsirinə məruz qalmamalı, keçmişin yalnız müsbət tərəflərini əxz etməli, əldə edilmiş təcrübələrə fərdi davranış və reaksiyaları olmalıdır.

Psixoloji ədəbiyyatda göstərilir ki, “insan davranışını nəzərdən keçirərkən, əməllərini təhlil edərkən, onların motivlərini aydınlaşdırmaq zəruridir” (3, s. 113). Psixologiyaya aid dərsləklərdə davranışın aşağıdakı qaydaları göstərilir:

1. İnstiktiv davranış formaları

2. Fərdi qazanılan davranış formaları
3. İntellektual davranış formaları

Bu davranışlar tələbat nəticəsində formalaşır. “Davranış formalarını təkcə tələbatlar deyil, onun ödənilməsinin ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunmuş yolları təyin edir” (3, s. 166).

Davranış formaları hələ erkən yaşlardan ailədə, məktəbəqədər müəssisələrdə, orta ümumtəhsil məktəblərində öyrədilir və ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunmuş həmin normalar uşaqlara və yeniyetmələrə mənimsədilir. İnsan davranışları bütün bəşəriyyətin təcrübəsi və cəmiyyətin tələbləri ilə tənzimlənir ki, bu da əsasən təlim vasitəsilə həyata keçirilir. Təlim insanı bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaqla bərabər, onun bir çox əqli-psixi proseslərini, o cümlədən davranışlarını formalaşdırır.

Məlumdur ki, bütün insani davranışları dil – ünsiyyət meydana çıxarır. Beləliklə, davranışın aşağıdakı formaları – qaydaları vardır:

- a) rəsmi davranış
- b) ehtiyatlı davranış
- c) laqeyd, etinasız davranış
- ç) sərt davranış
- d) cəsarətli davranış
- d) soyuq davranış
- e) mülayim davranış və s.

İnsan psixologiyası, düşüncəsi, mədəniyyəti onun davranışlarında böyük rol oynayır. Bəs bütün bu davranış formaları, qaydaları necə üzə çıxır və hansı şəkildə tənzimlənir? Dilin insan davranışına təsiri varmı? Dil və davranış əlaqələri necə müəyyənləşdirilir? Bütün bu suallar digər sahələr kimi dilçilik elmini də düşündürür. Ümumən, dilçilikdə sözügedən problem zaman-zaman diqqət çəkmiş, psixoloji və sosiolingvistik tədqiqatlarda bu məsələdən müəyyən məqamlarda söz edilmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, dilin insan davranışına təsiri məsələsi psixoloji problem olsa da, bu məsələdə insan amili həlledici olduğundan dilçiliyin də tədqiqat obyektidir. Sözsüz ki, dil insan təfəkkürü ilə əlaqədar olduğundan onun davranışına da yön verir, təsir göstərir. “Dilçilik problemləri” kitabında yazılır: “İnsanın fiziki həyatı üçün hava lazım olduğu kimi, onun mənəvi həyatı üçün dil mühiti zəruridir. Bununla əlaqədar dilin insan davranışına təsiri təbiidir” (4, s. 169).

Məlumdur ki, təfəkkür dil vasitəsilə meydana çıxır və dil də insanın davranışına təsir göstərir. Ancaq əsasən psixolingvistikanın predmeti olan dil və davranış problemi hələ ki çox az öyrənilmişdir. Əslində bu məsələ təfəkkür, məntiq, dil və psixologiyanın dərin tədqiqat tələb edən mövzudur. Lakin məqalədə məqsədimiz problemin fəlsəfi-psixoloji qatlarına enmək deyil, yuxarıda göstərdiyimiz davranış qaydalarına uyğun dil strukturunun bəzi cəhətlərinə diqqət çəkməkdir.

Psixologiyaya aid tədqiqatlarda göstərilir ki, insanların davranış formaları bəzi şərti reflekslərdən başqa sonradan yaranır, davranış motivlərinin heç biri uşaqlıq dövründə mövcud olmur. Xüsusən də kommunikativ davranış, öyrənmə fəaliyyəti müəyyən zamandan sonra meydana gəlir və inkişaf etməyə başlayır. Həmçinin heç bir davranış forması birdən-birə, yəni ictimai mühitin təsiri olmadan meydana gəlmir. Bütün davranış formaları və qaydaları praktik və sosial təcrübə nəticəsində yaranır, inkişaf edir, beləliklə, insan davranışı bioloji təcrübə ilə deyil, ictimai-sosial təcrübə ilə müəyyən edilir. Deməli, insanın davranış motivlərinin təkamülü cəmiyyətin tarixi inkişafı ilə müəyyənləşdirilir. Burada öyrətmə inkişafın əsas meyarı kimi çıxış edir, onun köməkliyi və təbiiqlə insanın məxsus davranış formaları yaranır.

Öyrətmə və öyrənmə, davranış formalarını mənimsətmə prosesi necə, harada həyata keçirilir? Bəşəriyyətin ictimai təcrübəsini, fəaliyyət və davranış formalarını mənimsətməyə xidmət edən proses təlimdir. Təlim prosesində əldə edilən bütün elmlər, bilik, bacarıq, davranış və vərdişlər dil vasitəsilə qavranılır. Psixoloji ədəbiyyatlarda göstərilir ki, hər bir insanın davranışını, əsasən üç amil müəyyən edir:

1. “Bütün bəşəriyyətin və ya kiçik insan kollektivinin ictimai-tarixi təcrübəsi;
2. Ayrı-ayrı adamların davranışını, fəaliyyətini başqa adamların bilavasitə təcrübələri təmin edir.
3. Hər bir ayrıca adamın davranışı - özünün şəxsi təcrübəsi” (3, s. 233).

Beləliklə, digər canlılardan fərqli olaraq, insan öz fəaliyyət və davranışlarını idarə etməyi bacarır. Bu zaman dilin kommunikasiya funksiyası fəal olur. Belə ki, biz əsas gerçəklikləri ünsiyyət prosesində əldə edirik, ictimai-tarixi təcrübəni ünsiyyət prosesində başqalarına çatdırırıq. Bu vaxt ünsiyyətin bütün növlərindən – şəxsiyyətlərə, maddi, mənəvi, işarə, nitq ünsiyyəti və s. istifadə edilir. Bunların ən başlıcası kommunikasiya – nitq ünsiyyətidir ki, onu da formalaşdırır dildir.

Dil və davranış probleminə faktiki ünsiyyət təsirindən başqa müxtəlif situasiyaların da rolu daxildir. Məsələn, kədər, qorxu, şadlıq və s. hisslərin meydana çıxdığı məqamlarda davranışlar da müxtəlif olur. Bu vaxt dilin davranışlara təsirini inkar etmək olmaz. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, insanın fərdi davranışı onun intellektual səviyyəsi ilə müəyyənləşir və şübhəsiz ki, bu vaxt kommunikasiya mühüm rol oynayır. İnsanlar dil

sayəsində mövcud standart davranış qaydalarına yiyələnir və bunlara müvafiq hərəkət edirlər. Müdriklərin təbirincə desək, dil davranışların açardır.

Nitq etiketləri də cəmiyyətin mənəvi xüsusiyyətlərini əks etdirir və xalqın dil davranış qaydaları sistemini yaradır. Dilçi alim F.Şiriyev yazır: “Etiket davranış və ünsiyyət normalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur. Ünsiyyət insan fəaliyyəti, insanın iştirak etdiyi proses olduğu üçün, ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketinin xüsusiyyəti nəzərə alınır. Nitq etiketi dedikdə, nitq davranışının qaydaları, ünsiyyətin nitq formulları sistemi başa düşülür. Nitq etiketinə yiyələnmiş olmağın səviyyəsi insanın peşə yararlılığı səviyyəsini müəyyən edir” (2, s. 68).

Dildə gedən proseslər həyatla, insanların davranışları, fəaliyyətləri ilə əlaqəlidir. Xalq yazıçısı M.İbrahimov dilin insan fəaliyyəti ilə bağlılığını, hərəkətdə və inkişaf etməkdə olduğunu görür və belə qeyd edirdi: “Dil bütün vətəndaşların gündəlik həyatı, fəaliyyəti, fikirləri, həyəcan və iztirabları ilə bağlı olan çox mütəhərrik və daim işlənən bir silahdır. Ona donmuş bir şey kimi baxmaq olmaz. O daim dəyişir, yeni sözlər, ifadələr, tərkiblərlə zənginləşir... Dil böyük bir xəzinənin – insan mənəviyyatının açarıdır. Dil, eyni zamanda şəxsiyyətin qabiliyyət və qanacaq dərəcəsini bildirən bir məhək daşdır” (1, s. 64). Görkəmli yazıçımız M.İbrahimovun fikirlərinə istinad edərək demək istəyirik ki, insanın davranışları məhək daşı rolunu oynayan dil vasitəsilə özünü büruzə verir. Bəzən müxtəlif situasiyalarda və məkanlarda – televiziya, radioda, mətbuatda dil və davranış məsələləri təhrif olunmuş formada xalqa çatdırılır. Belə hallar dinləyiciyə mənfi təsir edir və təəssüf hissi yaradır. Məsələn, telekanalların bəzilərində səriştəsiz aparıcılar hansısa xoşa gəlməyən bir faciəni hadisənin məzmununa uyğun olmayan davranışla, məsələn, gülümsəyərək və ya elə bir üslubda ifadə edirlər ki, tamaşaçı bu münasibətdən sarsılır, əsəb keçirir. Yaxud əksinə, şən əhval-ruhiyyəli bir hadisəni kədərli ovqatla təqdim edirlər. Dil və davranış normalarının pozulması nitqi də qeyri-müəyyən, anlaşılmaz edir. Bəzən emosiyalardan doğan davranışla fikrin məzmunu bir-biri ilə uzlaşmır. Göründüyü kimi, dilin insan davranışına təsirini inkar etmək olmaz.

Gözəl nitq məzmun və forma cəhətdən vəhdət təşkil etdiyi kimi, dil və davranış da uzlaşmalı, vəhdət təşkil etməlidir. Nitqin, danışığın gözəlliyi, keyfiyyəti, obrazlılığı insan davranışlarında da öz əksini tapmalıdır. Bütün bu xüsusiyyətlərin kompleks şəkildə ifadəsi dinləyicinin hissələrinə təsir göstərir. Nitq etiket normalarını gözləmək, dil vahidlərindən tələb olunan qaydalara uyğun şəkildə istifadə etmək, nitqdə lüzumsuz söz və ifadələrdən qaçmaq, yersiz təkrarlardan istifadə etməmək, nəzərdə tutulmuş fikirləri daha da təsirli, emosional, dəqiq şəkildə dinləyiciyə çatdırmaq dil və davranış problemlərinin həllinə yönələn məsələlərdir. Nitq situasiyasında fikrin məzmun və forması vəhdət təşkil etməli olduğu kimi, dil də davranışlara uyğunlaşdırılmalıdır.

Mədəni nitqə yiyələnmək üçün yalnız ədəbi dil normalarına bələd olmaq, bu normalara riayət etmək kifayət deyil. Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin üslub normalarını, çalarlarını gözləmək, ədəbi dilin qayda-qanunlarına əməl etmək lazımdır. “İnsanın bütün digər davranış növləri kimi, onun təfəkkür fəaliyyəti də – əslində davranış növü olan bu fəaliyyəti də psixi qanunauyğunluqlara tabedir. İnsanın təfəkkürü isə, əsasən, dil şəklində meydana çıxır. Deməli, dil insan davranışına təsir göstərməlidir və həqiqətən də göstərir. Bu isə heç də o demək deyil ki, guya dil məntiqi kateqoriyaların formalaşmasına təsir göstərir. Məntiqi kateqoriyalar psixi prosesin – təfəkkür fəaliyyətinin məhsulu olsa da, özlüyündə psixi təbiətə malik deyildir. Dilin davranışa təsiri yalnız o deməkdir ki, məzmunlu vahidlərin, əslində həm də təfəkkür fəaliyyəti ilə əlaqədar meydana gələn bu vahidlərin nüxtəlif dillərdə mövcud olan təsnif üsulları və növləri məhz öz təsnifat xüsusiyyətləri ilə insan davranışına təsir göstərir” (4, s. 169).

Qeyd etdiyimiz kimi, bu problem hələlik çox az tədqiq olunmuşdur. Lakin bəzi dilçilik cərəyanları bu məsələ ilə məşğul olur. Məsələn, ABŞ-da dilçilərin və psixoloqların birgə işi nəticəsində ərsəyə gələn “Məzmun təhlili” adlanan cərəyan bu problemlə məşğul olmuş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, insan davranışına dil vasitələrinin – mənanın təsiri məsələsi bir aksiom kimi qəbul edilməlidir. Doğrudan da, insan davranışı dildə məhz təfəkkür vasitəsilə ümumiləşdirilir. İnsan davranışına dilin semantik təsiri mütləqdir. Müxtəlif situasiyalarda – məruzə və çıxışlarda, seçkiqabağı kampaniyalarda, siyasi təbliğat və reklam işlərində, ictimai-sosial tədbirlərdə, ümumxalq mərasimlərində insanların ictimai və fərdi davranışlarının tənzimləməsi dil vasitəsilə həyata keçirilir. Dilin davranışa təsirindən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil keçmiş nəsillərin əldə etdiyi təcrübələrinin də davranışımıza təsirini formalaşdırır. Deməli, insanın davranışı təfəkkür vasitəsilə əldə edilmiş təcrübəyə əsaslanır. Dil əvvəllər əldə edilmiş təcrübələri özündə cəmləşdirir, mərkəzləşdirir və bir təfəkkür vasitəsi kimi insanları həmin təcrübənin təsiri ilə yaranan davranışlara tabe edir. Dilin bu funksiyası – davranış funksiyası onun təfəkkür və ünsiyyət funksiyalarından az əhəmiyyətli deyildir. İnsan nə düşünürsə, nə danışarsa, dildə əvvəlcədən mövcud olan təcrübə əsasında istiqamətlənir. Daha sadə şəkildə desək, insan həm düşünür, həm də hərəkət edir – davranış nümayiş etdirir. “Dilçilik problemləri” kitabında bu məsələ daha dəqiq şəkildə öz həllini tapmışdır: “Danışmaq, düşüncə, hərəkət – davranış bütövlükdə

insan fəaliyyətini təşkil edir. Əslində geniş mənada həm təfəkkür, həm də insan hərəkəti çox mürəkkəb insan davranışı strukturunun ayrı-ayrı komponentləridir. .... Bu baxımdan, dilin üç keyfiyyəti – təcrübəni ümumiləşdirmək, təfəkkür aləti olmaq, ünsiyyət yaratmaq insan fəaliyyətinin üç cəhətinə - təfəkkür, nitq ünsiyyəti və davranışa müvafiq gəlir” (4, s. 172).

Dil ünsiyyət vasitəsi olması ilə yanaşı, bir sıra maraqlı keyfiyyətlərə də malikdir. Dilin struktur xüsusiyyətləri ilə bərabər, məntiqi kateqoriyaları, fəlsəfi aspektləri və s. cəhətləri onun insan davranışına təsirini inkar etmir. Ümumiyyətlə, dil və davranış problemi hələ də tam elmi-praktik şərhini tapmadığı kimi, gələcəkdə də bu yöndə tədqiqatların aparılmasına xüsusi diqqət ayrılmalı, ortaya çıxan məsələlər həm də dilçilik nöqtəyindən öyrənilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Seyidov Y. Sözlün hikməti. Bakı: BDU, 2007
2. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, 2014
3. Seyidov İ., Əlizadə Ə., Həmzəyev M. Ümumi psixologiya, Bakı, 1982
4. Verdiyeva Z. Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı: Maarif, 1982

LEKSİK-SEMANTİK SÖZ QRUPLARININ (OMONİMLİK VƏ ÇOXMƏNALILIĞIN) MÜASİR
TƏLİM METODLARI İLƏ TƏDRİSİNƏ DAİR

Məhbubə Qurbanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

**Using modern teaching methods of lexico-semantic word groups (homonymy and polysemination)
on education**

The lexical-semantic word groups studied and taught in the lexicology department of linguistics play an important role in the enrichment of our language and the expansion of students' vocabulary. If we carefully consider the lexical-semantic word groups in our language, including polysemantic words and homonyms, it can be clearly seen that each lexical unit belonging to this category has its own development history and linguistic feature. Undoubtedly, this diversity and richness does not pass the educational process. Such facts are concluded not only by research, but also their teaching is among the important elements of mother tongue teaching.

Difficulties encountered by students during the teaching of homonymic events and their elimination show that the topic is always relevant. If we take into account that currently in Azerbaijani language lessons, a logical-cognitive approach is required rather than a grammatical approach to language facts, then it is one of the important issues to differentiate these word groups in a contextual moment and to instill this in the students. Also, the issue of commenting on the difficulties in the teaching of other homonymic phenomena and teaching them according to modern teaching methods points to the relevance of the topic. From this point of view, the article explains to a certain extent the importance of applying modern teaching methods (brainstorming, carousel, zigzag, cluster, etc.) in the teaching of homonyms and polysemantic words.

The observations made show that the application of new teaching methods during the teaching of various topics, including lexical-semantic word groups, is of essential importance in the Azerbaijani language classes. Because, first of all, it is necessary to pay special attention to one point that language finds its existence, functionality and richness in words. Correct, local use of lexical units shows how familiar the speaker is with the native language. People with a rich vocabulary are also perfectly able to use the vocabulary of the language. In this regard, enriching the vocabulary of students in secondary schools, instilling in them a high communication culture in accordance with the lexical norm of the literary language is one of the main requirements of modern education.

Key words: Azerbaijani language, teaching process, training methods, homonyms, polysemantic words.

Giriş. Dilçiliyin leksikologiya bölməsində tədqiq və tədris edilən leksik-semantik söz qrupları dilimizin zənginləşməsində, şagirdlərin lüğət ehtiyatının genişlənməsində böyük rol oynayır. Şübhəsiz ki, dildə müəyyən əşya, əlamət, hərəkət, miqdar və s. anlayışları ifadə edən sözlər birdən-birə yaranmamış, hazır formada təsadüfən meydana gəlməmişdir. Bunlar müəyyən bir ictimai hadisə, əlaqə və münasibətlər zəminində bu və ya digər şəkildə ortaya çıxmışdır. Deməli, dildə müəyyən sözlərin yaranması, dəyişməsi, yeni mənalar kəsb etməsi uzun tarixi bir prosesin nəticəsidir və dilin qədimliyini göstərən amillərdən biridir. Dilimizdə mövcud olan leksik-semantik söz qruplarını, o cümlədən çoxmənalı sözləri və omonimləri diqqətlə nəzərdən keçirsək, hər bir leksik vahidin özünəməxsus inkişaf tarixinə və linqvistik özəlliyə malik olduğu müəyyən edilə bilər.

Müasir Azərbaycan dilinin leksik-semantik quruluşunda çoxmənalı sözlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu onu göstərir ki, sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsi dilimizdə ən qədim dövrlərdən fəal şəkildə mövcud olmuşdur. Həmin proses bu gün də dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir. Eyni fikirləri omonimlər haqqında da söyləmək olar: belə sözlərin də yeni hadisə olmadığı dilin inkişaf tarixi ilə bağlı faktlardan məlum olur. R.Mahmudova yazır: “Omonimlik hadisəsi heç də təsadüfi hadisə yox, dilin təbiəti ilə əlaqədar bir hadisədir və burada ümumi qanunauyğunluq vardır. Çünki dildə yaranan hər bir söz xalqın tarixi ilə əlaqədardır və sözlərin yaranmasının səbəbləri vardır” (4, s. 17). Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. Bu hadisə, xüsusilə bu gün isim və feillərə mənsub olan omonim sözlərdə özünü göstərir. Müasir Azərbaycan dilində elə sözlər vardır ki, həm isim, həm sifət, həm də feil kimi omonimlik təşkil edir. Çoxmənalı sözlər və omonimlərin nitq hissələri ilə müqayisəsi göstərir ki, feillər say etibarilə çoxluq təşkil edir ki, buna səbəb feillərin bir nitq hissəsi kimi tarixinin daha qədim və milli olmasıdır. Bu rəngarənglik və zənginlik, şübhəsiz ki, tədris prosesindən də yan

keçmir. Belə faktlar təkcə araşdırılmaqla yekunlaşmır, həm də onların öyrədilməsi ana dilinin tədrisinin vacib elementləri sırasında yer alır.

Omonimik hadisələrin tədrisi zamanı şagirdlərin qarşılaşdığı çətinliklər və onların aradan qaldırılması mövzunun bu gün də aktual olduğunu göstərir. Nəzərə alsaq ki, hazırda Azərbaycan dili dərslərində dil faktlarına qrammatik yanaşmadan daha çox, məntiqi-idraki yanaşma tələb olunur, o zaman bu söz qruplarını kontekstual məqamda fərqləndirmək və bunun şagirdlərə aşılması mühüm məsələlərdən biridir. Həmçinin digər omonimik hadisələrin də tədrisində yaranan çətinliklərə münasibət bildirmək və onları çağdaş təlim metodlarına uyğun tədris etmək məsələsi mövzunun aktuallığına işarə edir.

Omonimlərin və çoxmənalı sözlərin tədrisində istifadə olunan üsullar. Omonimlərin və çoxmənalı sözlərin tədrisi zamanı *beyin həmləsi üsulu* müəllimlərə yardım edən əsas yollardan biridir. Bu üsul “əqli hücum” da adlandırılır. Şagirdlərdə yeni mövzuya maraqlı oymaq, habelə onların nəyi yaxşı (və ya pis) bildiklərini aydınlaşdırmaq məqsədilə bu üsuldən istifadə olunur. Mexanizm belə qurulur: hazırlanmış sual lövhədə yazılır, yaxud şifahi şəkildə şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Şagirdlər suallara əsasən, öz fikirlərini bildirirlər. Bütün ideyalar şərhə və müzakirəyə yazıya alınır. Yalnız bundan sonra söylənilmiş ideyaların müzakirəsi, şərh və təsnifatı başlayır. Aparıcı ideyalar yekunlaşdırılır, şagirdlər söylənmiş fikirləri təhlil edir, qiymətləndirirlər. Məsələn, müəllim lövhəyə *qat* sözünü yaza və onun mənalarının nə olduğunu şagirdlərdən tələb edə bilər. Bu zaman şagirdlər *qat* sözü ilə bağlı təsəvvürlərinə gələn bütün fikirləri səsləndirəcəklər. Bundan sonra şagirdlərdən həmin sözlərin mənalarını soruşmaq tələb olunur. Dərsdə müəyyən vaxt ərzində şagirdlərin öyrənilən mövzu və problemin həlli üzrə müxtəlif ideyalar irəli sürməsi əsas təlim vasitəsi kimi istifadə olunur. Beyin həmləsi şagirdlərdə yeni bilikləri üzə çıxarmağa, müzakirə olunan məsələyə maraqlı yaradır. Bu metodun tətbiqi şagirdləri fəallaşdırır, verilən suala tez və düzgün cavab tapmağa, müxtəlif ideyalar irəli sürməyə həvəsləndirir.

Əqli hücum üsulu tətbiq edilərkən müəllim həll olunmalı problemi elan edir. Sual lövhəyə yazılır və ya şifahi şəkildə verilir. Əqli hücum zamanı yeni mövzu ilə əlaqədar hər hansı bir fikrin, ifadənin tamamlanması üçün mümkün variantları müəyyənləşdirmək tapşırığı vermək də məqsədəuyğundur. Məsələn, omonimlər və çoxmənalı sözlərin tədrisi zamanı lövhədə belə bir sual göstərilə bilər ki, *getmək* feilinin hansı mənaları vardır? Müəllim mümkün qədər daha çox şagirdin fikir söyləməsinə nail olmalıdır. Şagirdlər vaxt itirmədən problemlə bağlı yığcam şəkildə müxtəlif ideyalar, təkliflər irəli sürürlər. Söylənilən bütün mülahizələr heç bir şərh verilmədən, tənqidi münasibət bildirilmədən lövhədə qeyd olunur. Sonra təhlil, müzakirə mərhələsi gəlir. Müxtəlif ideyalar qiymətləndirilir, lehinə və əleyhinə fikirlər söylənilir. Şagirdlər müzakirə olunan problemin həlli üçün faydalı hesab etdikləri ideyaları seçirlər. Onlar müxtəlif fikirlər bildirdikdən sonra doğru və yanlış cavablar müzakirə edilir. Məsələn, şagirdlər *getmək* feilinin *evə getmək, oxumağa getmək, yola getmək, riskə getmək, fikrə getmək* və s. kimi mənaları olduğunu qeyd edə bilərlər.

Təlimdə istifadə edilən müasir metodlardan biri də *ziqzaq üsuludur*. Bu üsul keçirilən dərslərin məzmununun qısa müddətdə şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan yaradır. Şagirdlər dörd nəfərlik qruplara bölünürlər. Qruplardakı şagirdlər nömrələnir. Hər qrupdakı eyni rəqəmli şagirdlərdən yeni qrup – ekspert qrupu yaradılır. Öyrəniləcək mətn qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir. Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni yoldaşlarına danışmalıdır. Bu zaman müəllim informasiyanın dəqiq ötürüldüyünə əmin olmaq üçün suallar verə bilər. Omonim feillərin tədrisi zamanı içərisində omonim feil olan mətni şagirdlərə təqdim edə bilərik. Məsələn, mətnə *vermək, saymaq, sürmək* və s. kimi omonim feillər yer ala bilər. Ekspert qruplarına həmin sözlərin mənasını izah etməyi tapşırılır. Onlar da həmin omonimləri yoldaşlarına izah etməlidirlər.

Müasir təlim metodlarından biri də *karusel üsuludur*. Dərstdən əvvəl böyük ölçülü ağ kağızlarda (vatman) mövzuya aid suallar yazılır. Müəllim qruplara müxtəlif suallar yazılmış bir kağız verir. Qrup üzvləri sualı oxuyur və bir cavab yazır. Kağızlar saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməkliyi ilə qruplara ötürülür. “Karusel” kimi kağızlar bütün digər qruplardan keçərək axırda öz qrupuna qayıdır. Müəllim bu kağızları yazı lövhəsinə yapışdırır və bütün sinif cavabları müzakirə edir.

H.Baliyev yazır: “Əgər məcazi mənənin nədən ibarət olduğunu şagird yaxşı anlaya bilmişdirsə, ona çoxmənalı sözlərin öyrədilməsi çətin olmayacaq. Çünki çoxmənalı sözlərin öyrədilməsi onun çoxlu məcazi mənalarda işlədilə bilmək imkanından asılıdır. Əslində bu söz anadangəlmə çoxmənalı olmamışdır. Hər hansı sözü bir neçə məcazi mənada işlətməklə sözün çoxmənalılığına nail olmuşuq. Azərbaycan dili çoxmənalılıq cəhətdən olduqca zəngindir. Çoxmənalı sözləri tədris edərkən biz həm də omonimlər üçün zəmin hazırlayırıq. Biz şagirdlərə bir məsələni qabarıq şəkildə çatdırmalıyıq ki, çoxmənalı adlandırdığımız hər bir söz silsiləsi bir əsas mənə mərkəzi ilə bağlıdır və bütün sonrakı sözlər o mərkəzdən şaxələnir” (2, s. 356). Bu baxımdan feillərin çoxmənalılığı tədris olunan zaman şagirdlərə aşağıdakı səpkidə suallar verilə bilər:

- 1) Çoxmənalılıq hansı nitq hissələrində daha çoxdur?

- 2) Feillər niyə çoxmənalılıq kəsb edir?
- 3) Aşağıdakı feillərin çoxmənalılığı hansılardır?
- 4) Çoxmənalı feillərin ilkin mənasını tapın.

Uzanmaq (istirahət etmək), *uzanmaq* (davam etmək), *uzanmaq* (boy atmaq, böyümək); *uçmaq* (havada qanadlarla hərəkət edə bilmək), *uçmaq* (dağılma, yıxılmaq, sökülmək) və s. Şagirdlər müəyyən etməlidir ki, *uzanmaq* feilinin ilkin mənası *istirahət etmək*, *uçmaq* feilinin ilkin mənası isə havada qanadlarla hərəkət etməkdir.

Təlimdə istifadə olunan müasir təlim metodlarından biri də *klaster üsuludur*. Bu üsulun ikinci adı “şaxələndirmə üsulu”dur. Bu üsuldan daha geniş məzmunlu dərslərdə istifadə olunur. Müəllim tərəfindən lövhədə və ya iş vərəqlərində dairə çəkilir və onun mərkəzində yazılmış anlayışla bağlı söz və ya ifadələr söyləmək şagirdlərə tapşırılır. Mərkəzdə yazılmış anlayışdan başlayaraq hər növbəti söz onunla əlaqəli xətlərlə birləşdirilir. Vaxt bitənə qədər mümkün qədər çox fikir yazmaq və onları əlaqələndirmək tövsiyə olunur. Vaxt bitəndən sonra alınan klaster müzakirə edilir və ümumiləşdirmə aparılır. Məsələn, müəllim dairənin içinə *götürmək* feilini yazıb onunla əlaqəli sözləri kənara yaza bilər və şagird həmin uyğun sözləri əsas sözlərlə birləşdirə bilər. Kənarı qeyd edilmiş sözlər bunlar ola bilər:

- 1) dəftəri götürmək;
- 2) yük götürmək;
- 3) evə götürmək;
- 4) boynuna götürmək
- 5) söz götürmək və s.

Dərs prosesinin səmərəli təşkilində sualların böyük rolu vardır. Suallar dərs prosesində tədqiqatların səmərəli qurulmasını stimullaşdırır və şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasında böyük rol oynayır. Sualların sayının 4-5 arasında olması məqsədəuyğun sayılır. Sualların qoyuluşu tənqidi təfəkkürün inkişafına yönəldilməli, məntiqi ardıcılıq gözlənilməli, məzmunlu və mövzu ilə bilavasitə əlaqəli olmalıdır. Fikrimizcə, omonimlərin tədrisi zamanı, dərslərin daha yaxşı başa düşülməsi üçün şagirdlərə çoxmənalı sözlərlə bağlı bir neçə suallar verilməlidir ki, onlar omonimləri daha yaxşı dərk etsinlər.

BİBÖ (Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim) üsulu aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

- 1) Problem müəllim tərəfindən elan edilir.
- 2) Müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim.
- 3) Şagirdlər problemlə bağlı bildiklərini söyləyir və cavablar birinci sütunda qeyd olunur.
- 4) Həmin məsələ ilə bağlı bilmək istədikləri isə ikinci sütuna yazılır.

Dərsin sonunda bir daha həmin cədvələ diqqət yetirilir və şagirdlərin mövzu ilə bağlı öyrəndikləri üçüncü sütunda qeyd edilir.

Şagirdlər əvvəl mənimsəmiş olduqları bilikləri təkrar nəzərdən keçirir və öyrənmək, cavabını tapmaq istədiyi məsələləri, sualları müəyyənləşdirirlər. Bu məqsədlə müəllim özü və ya şagirdlər cütlər, qruplar halında mətni oxuyur. Cütlər və ya qruplar mövzu barəsində əvvəlki biliklərinə dair qeydlər aparırlar. Mətn oxunduqdan sonra müəllim ikinci sütundakı suallara qayıdır, əgər məndə sualların cavabları verilibsə, onları üçüncü sütunda qeyd etməyi tapşırır. Şagirdlərin qeydləri dinlənilir, məqsədəuyğun sayılan cavablar müvafiq sütunda qeyd edilir. Şagirdlər əvvəlki biliklərini (birinci sütunda qeyd edilənləri) yeni öyrəndikləri biliklərlə (yeni öyrənilənlər sütunundakı məlumatla) müqayisə edir, nəticə çıxarırlar. Məsələn, leksik omonimlərin tədrisi zamanı onlar omoformlarla müqayisə oluna bilər və şagirdlər lövhədə nəyi bilib nəyi bilmədiklərini və ya nəyi öyrənmək istədiklərini yaza bilər.

Təlimdə istifadə olunan metodlardan biri də *problemlə vəziyyətdir*. Bu üsul tənqidi təfəkkürü, təhlil etmə və ümumiləşdirmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Müəllim əvvəlcədən problemi və müzakirə üçün sualları hazırlayır. Şagirdlər 4-5 nəfərlik qruplara bölünür. Problemlə vəziyyət əks olunmuş iş vərəqləri şagirdlərə paylanır. Hər qrup təklif edilən vəziyyətlərdən birini müzakirə edir və həlli yolunu göstərir. Qruplar öz işlərini bitirdikdən sonra sınıfdə ümumi müzakirə aparılır. Müəllim şagirdlərə qarışıq şəkildə omonimlər və çoxmənalı sözlər paylaya bilər və onlar öz aralarında sözləri necə ayırdıqlarını müzakirə edə və problemlə vəziyyətə aydınlıq gətirə bilərlər.

Venn diaqramı müasir təlim metodları içərisində xüsusi yer tutur və daha geniş şəkildə istifadə olunur. Belə ki, əşya və ya hadisələri müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu üsula müraciət olunur. Venn diaqramından istifadə prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır.

- 1) Müqayisə olunacaq əşya və hadisələr müəyyənləşdirilir.
- 2) Kəsişən dairələr çəkilir (ortada yazmaq üçün yer saxlanır).
- 3) I və III dairədə müqayisə olunacaq obyektlər qeyd olunur.

4) Şagirdlər təlimatlandırılır: təlimatda nəyin müqayisə olunacağı və dairələrdə oxşar və fərqli cəhətlərin necə qeyd olunacağı barədə danışılır.

5) Müqayisə olunan obyektlər təsvir edilir: fərqli cəhətlər sağ və sol tərəfdə, oxşar cəhətlər kəsişmə dairəsində qeyd olunur.

6) Müqayisə nəticəsində fikirlər ümumiləşdirilir.

Müasir Azərbaycan dilində omonimlərin, çoxmənalı özlərin tədrisində venn diaqramından geniş istifadə etmək olar. Belə ki, omonimləri çoxmənalı sözlərlə əlaqələndirdikdə, omonimlərlə omofomları müqayisə edərkən venn diaqramına üz tuta bilərik. Diaqramın sol tərəfində omonimlərə aid xüsusiyyətlər, sağ tərəfində isə çoxmənalı sözlərə aid xüsusiyyətlər qeyd olunur. Onların kəsişdiyi yerdə isə onlar üçün ortaq olan əlamətlər yazılır.

Leksik-semantik söz qruplarının tədrisində istifadə edilən müasir tədris metodlarından biri də *layihələrin hazırlanmasıdır*. Layihələrin hazırlanması şagirdlərdə müstəqil fikir yürütmə bacarıqlarını formalaşdırır. Ümumən, layihələrin hazırlanması şagird üçün aşağıdakı üstünlüklərə imkan yaradır: 1) Layihələrin hazırlanması müxtəlif mövzuların müstəqil şəkildə tədqiq edilməsidir. Şagirdlər öz layihələrini təqdim etməzdən əvvəl uzun müddət onun üzərində işləyirlər. Layihələr şagirdlərin tədqiqat vərdişlərinin, biliklərin müstəqil yiyələnmə bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır, onlara müstəqil şəkildə öz fəaliyyət proqramlarını qurmağa, habelə öz vaxtını və işini qrafik üzrə planlaşdırmağa kömək edir. Bu üsul həmçinin şagirdlərin bir-biri ilə, eləcə də məktəbdən kənar müxtəlif şəxslərlə qarşılıqlı əlaqəsi üçün şərait yaradır, hadisələrin hər hansı bir aspektini daha dərinlən anlamağa imkan verir, əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməyə istiqamətləndirir. Layihələri hazırlayarkən müəllim mövzu və ya problemi müəyyən edir və sinfə bunlardan birini seçmək imkanı verir. Problem həmçinin sinif tərəfindən “əqli hücum” üsulu ilə seçilə bilər. 2) Problem konkret olmalıdır. Müəllim və şagirdlər birlikdə layihə üzərində işin başlama və başa çatma müddətini, istifadə olunacaq əyani vasitələri (ədəbiyyatlar, mənbələr, təsviri vasitələr və s.), bunları əldə etmək yollarını, iş formalarını (fərdi yoxsa, qrup şəklində) müəyyən edirlər. 3) İş prosesində müəllim suallara cavab verə və ya yol göstərə bilər. İşin icrasına isə şagirdlər özü cavabdehdir. 4) Tədqiqatın nəticəsi hesabat, xəritə, illüstrasiya, fotosəkillər cədvəllər, qrafiklər, formasında ifadə oluna bilər.

E.Maqşudov feillərdə mövcud olan omofomluq və onların tədrisi barədə yazır: “Feil zəngin bir nitq hissəsi kimi bütün digər nitq hissələri ilə omofomluq yarada bilər. Omofomlar omonimlərə çox bənzəyir, bəzən isə onunla eyniləşir. Əgər omofomlar müəyyən formada omonimləşən sözlərsə, omonimlər eyni nitq hissəsinə məxsus, eyni səs tərkibinə malik olan, müxtəlif mənalı sözlərdir. Feillərlə digər nitq hissələrinin omonimliyi, omofomluğu təkcə təsadüfi səs uyğunluğu ilə deyil, bəzən məna bəzən də eyni kökdən törəməsi baxımından çox yaxındır” (5, s. 105). Bu cəhətdən, omonim feillərin, o cümlədən çoxmənalı feillərin layihəsinin hazırlanmasında şagirdlərə əlavə vəsait kimi omonimlər lüğəti, izahlı lüğət çox kömək edə bilər, çünki elə omonimlər vardır ki, onların mənasını lüğət olmadan şagird çətin anlaya biləcəkdir. Deməli, müstəqil şəkildə layihələrin hazırlanması şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqları formalaşdırma bilər:

1) Omonimləri daha dəqiq başa düşə bilər.

2) Omonim hadisələri fərqləndirməyə kömək edə.

3) Omonimlərin məna müxtəlifliyini daha tez qavramağa yardım edə.

4) Omonimlərlə çoxmənalı sözlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək onlar üçün asanlaşar.

5) Omonimlərin heç bir məcazilik ifadə etmədiyi anlaşılır.

6) Çoxmənalı sözlərlə omonimləri daha dəqiq ayırmağı bacarar və onları sərbəst şəkildə cümlədə işlədə bilər və s.

Nəticə. Beləliklə, aparılan müqayisələrdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif mövzuların, o cümlədən leksik-semantik söz qruplarının tədrisi zamanı yeni təlim üsullarının tətbiqi zəruri əhəmiyyət daşıyır. Çünki ilk növbədə bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, dil öz varlığını, işləkliyini, zənginliyini sözlərdə tapır. Leksik vahidlərin düzgün, yerli-yerində işlədilməsi danışanın ana dilinə nə qədər vəqif olmasını göstərir. Zəngin söz ehtiyatına malik olan şəxslər dilin lüğət tərkibindən məharətlə istifadə etməyi də mükəmməl şəkildə bacarırlar. Bu baxımdan, orta məktəblərdə şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək, onlara ədəbi dilin leksik normasına uyğun yüksək ünsiyyət ünsiyyət mədəniyyəti aşılamaq müasir təlimin əsas tələblərindən biridir. Çünki yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan şagirdlər gələcəyimizin savadlı kadrlardır. Və belə kadrların yetişdirilməsində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1978, 280 s.

2. Balıyev H. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr, Bakı: ADPU, 2007, 421 s.

3. Quliyeva R. Feilin növ kateqoriyalarının tədrisi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Elmi-metodik jurnal. № 2. Bakı, 2011, s. 54-59
4. Mahmudova R. Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimliyi. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 164 s.
5. Maqsudov E.S. Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 280 s
6. Məmmədova Z. Azərbaycan dili dərslərində fəal iş formalarından istifadə // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Elmi-metodik jurnal. №4. Bakı, 2011, s. 37-42

SEMANTİK VƏ SİNTAKTİK AKTANTLARIN UYGUNLUQ TIPLƏRİ

Fikrət Əlizadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Types of Correspondence of Semantic and Syntactic Actants

As a prototype of predicates, it can be observed the divers placement of semantic as well as syntactic actants mainly with reference to the material of verbs. At the level of the sentence (speech), actants manifest themselves on two surfaces – the upper (surface) and the lower (deep) layer. At the same time, syntactic actants in the upper layer, and semantic actants in the lower layer, sometimes perform similarly, sometimes differently.

However, in some cases, the semantic actants which are used in the sentence are not expressed syntactically, although they are subject to ellipsis, they are either imagined, or due to life experience, there is no need for lexical-syntactic expression.

Key words: *sentence, actant, semantic, syntactic, diathesis*

Giriş. Predikatların prototipi kimi əsasən feillərin materialına istinadən semantik və sintaktik aktantların fərqli yerləşməsinə izləmək olar. Cümlə (söyləm) səviyyəsində aktantlar iki səthdə – üst və alt qatda özünü göstərir. Eyni zamanda üst qatda sintaktik, alt qatda isə semantik aktantları bəzən oxşar, bəzənsə fərqli çıxış etdiyinə görə aşağıdakı bölgədə vermək mümkündür:

- aktantların birbaşa-tam uyğunluğu;
- lüğəvi diateza və diatezanın dəyişməsi;
- semantik aktantın bölünməsi;
- semantik aktantın əvəzlənməsi;
- semantik aktantların qovuşması;
- absolyutiv konstruksiya;
- semantik aktantın sintaktik ifadə olunmaması;
- yeni semantik aktantın yaranması.

Prototipik halda feil leksemlərinin semantik və sintaktik aktantları arasında qarşılıqlı mənə uyğunluğu olur. Yəni verilmiş hər bir leksemin semantik aktantına elə o qədər də sintaktik aktant və ya tərsinə – hər bir sintaktik aktanta həmin qədər semantik aktant uyğun gəlir.

Leksemin semantik və sintaktik uyğunluğu diateza adlanır. Feilin sadə, özəl şəxs forması onun lüğəvi diatezası hesab olunur.

Bir sıra feil leksemlərinin diatezası dəyişir. Yəni belədə lüğəvi uyğunluq dəyişir. Diatezanın dəyişməsi dedikdə qrammatik formanın dəyişməsi nəzərdə tutulur. Semantik aktantın parçalanması zamanı hərəkət, məşğuliyət, fəaliyyət, davranış, vəziyyət, özəllik özünü büruzə verir.

Bir sıra hallarda isə cümlədə işlənməsi olan semantik aktantlar sintaktik ifadə olunmur, ellipsisə uğrasa da, ya təsəvvür olunur, ya da həyat təcrübəsinə bağlı olaraq leksik-sintaktik ifadəsinə ehtiyac qalmır.

Mövzunun elmi yenilik və aktuallığına gəlincə, vurğulamaq lazımdır ki, çağdaş Azərbaycan dilçiliyində cümlədəki fikrin təqdimi əsasən konstruktiv yöndə verilmiş və bu da sintaktik-semantik konstruksiyaların kommunikativ aspektdə işlənməməsi üzündən naqis görünür, fikrin daxili potensialını açma bilmir. Məqalədə həmin ifadələrə kommunikativ-konstruktiv yanaşma ilə aydınlıq gətirilir.

Məlum olduğu kimi, funksional sintaksisdə cümlənin semantik nüvəsini aktant və predikatlar təşkil edir. Aktantlar hərəkətsiz vəziyyətdə olan subyekt, obyekt və predmetləri, onların semantik mənsubiyyətini göstərdiyi halda, predikatlar onları hərəkət cəhətdən “canlandırır” [2, s. 40].

Aktantların ifadəsinə gəlincə, onlar cümlədə iki cür – alt (semantik) və üst (sintaktik) qatda əksini tapır [3, s. 57]. Odur ki hər bir cümlənin daxilini 2-ci planda verərək səthi qatda baxdıqda məlum olur ki, işlədiyimiz cümlələr üzdən bəsit ifadəli görünsə də, daxilən çox informativdir.

Qismən bitkin fikri bildiren sadə cümlələr əslində özündə leksik ifadə olunmayan – implisit informasiyasını da qoruyub-saxlayır.

Lüğəvi diatezalar cümlə konstruksiyasında özünü iki cür göstərir [4, s. 199]:

1) semantik və sintaktik aktantlar üst-üstə düşərək, cümlədə ifadə olunduğu leksemlər qədər olur;

2) semantik və sintaktik aktantlar cümlədə sintaktik cəhətdən tam ifadə olunmur, semantik aktantlar ellipsisə uğrayır.

Birinci hala nümunə gətirək:

Aytac süfrəyə iynə-sapla naxış tikirdi.

Bu cümlədə *tikmək* feili ilə ifadə olunmuş xəbər – predikat qarşısında ona semantik cəhətdən bağlı olan beş sintaktik aktantı işıqlandırır. Həmin cümlə göstərir ki, cümlədə informativ müfəssəllik üzündən beş *semantik* aktant bir o qədər – beş *sintaktik* aktantla ifadə olunmuşdur.

Həmin cümlənin sxematik görünüşü belədir:

AKTANTLAR		CÜMLƏ LEKSEMLƏRİ
Semantik	Sintaktik	
Agens	Mübtəda (kim?)	Aytac
Yer	Vasitəli tamamlıq (nəyə?)	süfrəyə
Obyekt	Vasitəsiz tamamlıq (nə?)	naxış
Alət	Vasitəli tamamlıq (nə ilə?)	iynə
Alət (vasitə)	Vasitəli tamamlıq (nə ilə?)	sap ilə
PREDİKAT		
tikirdi		

Göstərilən cümləni ikinci vasitə ilə də versək, mənaya xələl gəlməyəcək:

Aytac süfrəyə naxış tikirdi.

Göründüyü kimi, burada beş deyil, üç sintaktik aktant işlənilib, 2 semantik aktant isə ixtisar olunmuşdur.

Əgər bu cümlə kontekstdə təqdim edilərsə, bu zaman iki semantik aktant kifayət edir və cümlənin məzmununa xələl gəlmir. Məs.:

Qonşunun qızı əlindəki *süfrənin* üzərində *iynə-sap* gəzdirdirdi. Marağ göstərilib yaxınlaşdım. *Aytac naxış* tikirdi.

Verilən cümlə daxilində iki sintaktik aktant, ondan kənarında – kontekstdə isə bir sintaktik (süfrə) və iki semantik aktant (iynə-sap) vardır.

Adətən, müəyyən bir işi görərkən göz, əl, bəzi hallarda isə ayaq da semantik aktant rolu oynayır, cümlədə sintaktik ifadə olunmasalar da, qavranılır. Bunları dominant edən cümlələrini izləyək:

Ifaçı (orqanda; əli və pedalla) *Baxın polifonik əsərini* çalmağa başladı.

Oğlan (balta ilə) *odun* yarırdı.

Bağban (əli ilə) *gül* əkirdi.

Gənc (ayağı ilə) *futbol* oynayır.

Fərrux (zehni ilə) *şahmat* oynayır.

Səhər ana uşağını (piyada – ayaqla) məktəbə aparırdı.

Bütün cümlələrdə adları çəkilənlər şüuraltı öz yerini tutur.

Sonuncu cümlədə isə *səhər, məktəbə* leksemləri zaman və yer bildirən sirkonstantlar kimi iştirak edir.

Bəzən semantik aktant parçalanır, leksemlər başqa morfoloji əlaməti ilə fərqlənir, yəni morfoloji variantlılıq əmələ gəlir [1, s. 257]. Lakin belədə də cümlə məzmunu yerində qalır, öncəki formada olan sözlərlə işləndiyi kimi qavranılır.

Məsələn:

Sözü düz olmaq lazımdır = *Söz*də düz olmaq lazımdır.

Morfoloji variantlı leksemlər cümlədə semantik aktantın əvəzlənməsini təmin edir. Məs.:

qol(u) tutmaq = qoldan tutmaq;

atı minmək = ata minmək;

kitabda oxumaq = kitabdan oxumaq;

su(yu) tökmək = sudan tökmək;

plov(u) çəkmək = plovdan çəkmək;

evdə tapmaq = evdən tapmaq.

Belə tip söz birləşmələri və ya mürəkkəb sözlər ya eyni və ya müxtəlif cümlə üzvləri, yəni sintaktik aktantlarla ifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlizadə F.F. Morfoloji variantlılıq // Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları (31.05.2013) Bakı, 2013, s. 257-261.
2. Кибрик А.Е. Внешний посессор как результат расщепления валентностей // Слово в тексте и в словаре. М., 2000, s. 35-46
3. Кржижкова Е. Адвербиальная детерминация со значением места и направления // Вопросы языкознания. 1967. №2-3. s. 56-64
4. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл -Текст». М., 1974, 240 s.

NİTQDƏ FONEMLƏRİN VARIATİVLƏŞMƏSİNƏ PSIXOFİZİOLOJİ TƏSİRLƏR

Lalə Qurbanova

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Abstract

Psycho-physiological effects on variation of phonemes in speech

The article deals with phonetic phenomena. In the article noted phonetic aspects in the formation of speech are mentioned. Phonetics essentially follows the processes physiologically involved in the pronunciation of phonemes and reveals how a sound is produced and sounded articulator-acoustically. Explores how symbolic sound manifests as a continuous physical object. Phonetics describes the range of sounds that people use in each language, specifically the articulation of phonemes, which speech organs and muscles are involved in the different pronunciations of the different sounds of the world's languages. After the sounding of the phonemes, the speaker sends the sounds to the listener's ear and brain through speech waves. Valuable opinions of scientists are commented here.

Key words: *phonetic system, segment, suprasegment, speech process, articulator, acoustic.*

Giriş. Dilin fonetik sistemi, müəyyən bir çərçivədə bir-birini əvəz etmək üçün nizamlı şəkildə qurulmuş fonetik vahidlərdən ibarətdir. Fonetika iki əsas komponentə (və ya sistemə) bölünür: fonemlər-seqmentlərə (yəni nitqin "seqmentlərinə"-segment vahidləri nitqi yarıdan nitq səsləridir-saitlər və samitlər fonemlər nəzərdə tutulur) və seqment üstü daha böyük vahidlər olan supraseqmentlərə(supraseqmental və ya prosodik vahidlər vurğu, intonasiya, temp, tembr, fasilə, ritim nəzərdə tutulur).

Fonetika dilin digər bölmələri kimi dilçiliyin müstəqil bir sahəsidir. Əgər leksikologiya dilin lüğət ehtiyatından, sözlərin tarixi mənşəyindən və inkişafından, mənaları və söz quruluşu ilə məşğul olursa qrammatika sözlərin dəyişdirilməsini və sözlərin cümlələrdə birləşməsini tənzimləyən qaydaları müəyyən edir, fonetika isə dilin xarici formasını yəni leksik-qrammatik qaydalar vasitəsilə düzələn vahidlərin səslənməsini həyata keçirən nitq səslərini öyrənir. Dilin bu üç sahəsi birləşərək təfəkkürün şurda formalaşan məhsulunu nitqə daşıyır. Müasir dilçilikdə fonemlərin təhlili linqvistik aspektlə yanaşı ekstra-linqvistik aspektləridə əhatə edir. Dilçilər fonemləri istifadə etməklə yanaşı onun yaranmasını və mənimsənilməsini geniş tədqiqata cəlb edirlər. Fonemlərin sistemləşməsi və variativləşməsi məhz bu prosesdən keçərək dəqiqləşdirilir.

A.Axundov qeyd edir: "Dilin fonem tərkibinə daxil olan linqvistik vəzifəli danışq səsləri-fonemlər ən azı bir əlamətə görə fərqlənmələrinə baxmayaraq, bir-biri ilə əlaqədə olur, dilin fonematik və fonetik quruluşunda müəyyən bir sistem təşkil edir. Dilin fonem sisteminin təhlili göstərir ki, fonemlər müəyyən sıralar təşkil edərək, qarşı-qarşıya qoyulur və beləliklə, müəyyən bir struktur əmələ gətirir" [1, s. 53].

Fonetika barədə yerli və dünya dilçiləri dəyərli və faktlara əsaslanan fikirləri olsada bu sahəsində olan mübahisəli fikirlər problemin bu gün də aktuallığını diqqətdə saxlayır. Dil daima inkişafda olduğu üçün fonetika sahəsində inkişaf edir. Son illərdə qohum olan və ya qohum olmayan dillər arasındakı dil əlaqələri dildə fonetik dəyişikliyə inkişafına imkan yaradır. Burada linqvistik hadisələrlə yanaşı extralinqvistik hadisələrin də öyrənilməsinə yol açır.

İ.A.Boduen de Kurtene fonetika barədə qeyd edir: "Fonetika vahid bütöv kimi bütün fonetik faktları, həm antropofonik, yəni bizim lamisə (fizioloji hərəkətlər), eşitmə (həmin hərəkətlərdən yaranan səslər) hisslərimizə təsir edən, həm də antropofonik, hissi faktların əks olunduğu (pefleksiya) psixofonetik faktları əhatə edir. Buna görə də fonetika iki hissəyə-antropofonik və psixofonetikaya bölünür" [5, s. 6-20].

Fonetikanın dilçilikdə əsas tədqiqat sahəsi nitq səslərinin öyrənilməsi və onların dildə artikulyator-akustik funksiyasıdır. Burada fonemlərin necə yaranması, onlardan necə istifadə edilməsi və hansı akustik xüsusiyyətlərə malik olduqlarını öyrənilir.

Fonemlərin əsas əlamətlərini müəyyənləşdirən Ə.Dəmirçizadəonların xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi şərh edir:

1. Fonem dilin sisteminin müstəqil bir həlqəsidir.
2. Fonem sözdən ayrı deyil, ancaq söz daxilində olan mənəli vahiddir.
3. Fonem dilin mənə fərqi yarada bilən ən kiçik vahididir.

Müəllif həmçinin deyir ki, fonemlər sistemi hər bir dilin özünə məxsusi əlamətlərinə görə müəyyənləşir. Buna görə də, müəyyən bir dildə fonem fərqləndirici əlaməti olankimi qeyd edirlir, bəzi dillərdə isə bu əlamət əsas sayılmır" [2, s. 31].

Fonetika mahiyyətə fonemlərin səslənməsində fizioloji olaraq iştirak edən prosesləri izləyir və bir səs artikulyator-akustik olaraq necə yarandığını və səsləndiyini üzə çıxarır. Simvolik səs davamlı bir fiziki cisim olaraq necə təzahür etdiyini araşdırır. Fonetika, hər bir dildə insanların istifadə etdikləri səslərin diapazonunu təsvir edir, dəqiq desək, fonemlərin artikulyasiyasını, dünya dillərinin fərqli səslərinin fərqli tələffüzlərində hansı danışq orqanlarının və əzələlərinin iştirak etdiyini dəqiqləşdirir. Fonemlərin səslənməsindən sonra danışan dinləyəne nitq dalğaları vasitəsi ilə səsləri eşitənin qulağına və ordanda beynə göndərir. Belə ki, fonetika anatomiya, fiziologiya, nevrologiya və digər sahələrlə əlaqəlidir. F. Veysəlli nitq zamanı fonemlər arasında baş verən dəyişiklik barədə qeyd edir: “Nitq zəncirində bir-biri ilə əlaqəyə girdiyindən fonemlər ciddi dəyişikliklərə uğrayırlar. Fonemin dəyişikliyə uğramasında vurğunun və intonasianın, onu əhatə edən qonşu fonemlərin, habelə danışan şəxsin sosial-lingvistik inkişafı mühüm rol oynayır” [4, s. 98]. Doğrudan da nitq zamanı fonemlər sosio-psixoloji və neyro-fizioloji təsirlərin nəticəsində müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Buda o deməkdir ki, fonetika yuxarıda qeyd edildiyi kimi müxtəlif elm sahələri ilə əlaqədardır və demək, fonemlərin təhlilində ekstra sahələrə də müraciət etmək lazımdır.

İnsan nitqi həyatda baş verən mürəkkəb hadisələrin nəticəsidir. Aşağıda sadə formada qeyd edilmiş nitq zəncirini nəzərdən keçirək:

Danışanın təfəkkürü	Danışanın səs traktı	Səslərin ötürülməsi (hava yolu ilə)	Dinləyənin qulağı	Dinləyənin təfəkkürü
1	2	3	4	5
Linqvistik	Artikulyator (yaranma məxrəci)	Akustik (səslənməsi)	Auditor (eşitmə)	Linqvistik

Bu konsepsianın formalaşması ilk olaraq danışanın təfəkküründə formalaşır. Bu mərhələni koqni-psixoloji proses kimi qiymətləndirmək olar. Deməli, hər bir fonem linqvistik mərhələ ilə yanaşı ekstra-lingvistik mərhələlərdən keçir. Burada danışmaq üçün şüra formalaşan mesaj sinir sistemi boyunca danışq aparatına ötürülür. Buna görə də deyə bilərik ki, insan beyni müəyyən bir nitq səslərinin istifadəsinə təsir edən danışq orqanlarının hərəkətini idarə edir. Sixemdən görüldüyü kimi ikinci mərhələni fizioloji adlandırma bilərik və bu zaman nitq aparatının hərəkətləri hava axınına pozur və səs dalğaları yaradır və sonda üçüncü akustik-səslənmə mərhələsinə keçir. Son mərhələlər dinləyicinin eşidərək (nitq aparatı tərəfindən) səs dalğalarının qəbulu, ötürülən mesajın sinir sistemi vasitəsilə beynə ötürülməsi və verilən məlumatın linqvistik və ekstralingvistik təsiridir (yəni məlumatın qəbulu edilməsidir).

Akustik və fizioloji istiqamətlər arasında fərq görməyən N.S.Trubeskoy qeyd edir ki, “Fonetikanın bu iki istiqamətinin-akustik və fizioloji istiqamətlərinin bir-birindən ciddi şəkildə ayırmaq lazım deyildir. Xüsusi quraşdırılmış cihazsız, yalnız insanın inkişaf etdirilmiş qavrama hissələrinin köməyi ilə dil səslərini müşahidə edən “eşitmə fonetikasi” akustik və fizioloji aspektlər arasında ziddiyyət görmür. Qulağı ilə işləyən fonetist müşahidə etdiyi səs akustik mahiyyətini dərk edə bilmir və eyni zamanda bu səs yaranma xüsusiyyətlərini görmə, toxunma və hərəkət hissələrin köməyi ilə müəyyələşdirir. Akustika ilə fiziologiya arasındakı son zamanlar ciddi mübahisəyə səbəb olan eksperimental fonetikanın (instrumental) yalnız müəyyən metodlarını tətbiq etməklə özünü bürüzə verir. Rentgendən istifadə etməklə akustikanın fiziologiya ilə əlaqəsinə, sintezinə nail olmaq mümkündür. Beləliklə, danışq səslərinin akustik varlığının və yaranma xüsusiyyətlərinin tədqiqi fonetikanın iki müxtəlif deyil, yalnız vahid bir məqsəd güddüyünü göstərir (3, s. 15).

Beləliklə, fonemlər bir neçə mərhələdən keçərək yaranır və işlənir. Bundan sonra onların dərk edilməsi və işlənmə funksiyası öyrənilir. Fonemlərin aşağıdakı aspektlərdən var: (a) artikulyator aspekti; (b) akustik aspekt; (c) auditorial-perseptiv (eşitmə-qavrama) aspekti; (d) funksional (lingvistik) aspekt; (q) ekstra-lingvistik aspekt (sosiolingvistika, psixolingvistika, koqnitivlingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika).

Artikulyasiya danışq səsini tələffüz etmək üçün lazım olan bütün danışq orqanlarının hərəkətlərini və mövqelərini ehtiva edir. Səslərin istifadə funksiyalarına görə danışq orqanları aşağıdakı dörd qrupa bölünür: (1) güc mexanizmi; (2) vibrasiya mexanizmi; (3) rezonator mexanizmi; (4) maneə mexanizmi. Güc mexanizminin funksiyaları hava təzyiqi vasitəsilə enerji istifadə edilməsindən və hava axınının gücünü tənzimləməkdən ibarətdir. Güc mexanizminə daxildir: (1) diafraqma, (2) ağciyərlər, (3) bronxlar, (4) nəfəs borusu və ya traxeya. Udlaq boşluğu tənəffüs yollarının bir hissəsi olaraq güc mexanizminə daxildir. Titrəmə mexanizmi olan səs telləri gırtlıq və ya nəfəs borusundan ibarətdir. Səs tellərinin ən vacib funksiyası səslərin (samit fonemlərinin) yaranmasındakı roludur. Udlaq, ağız və burun boşluğu səslərin yaranmasında əsas rezonatorlar kimi fəaliyyət göstərir. Maneə yaradan danışq orqanları dil, dodaqlar, dişlər və damaq səslərin yaranmasında müxtəlif növ maneələr əmələ gətirir.

Akustik aspekt nitq zamanı səs dalğalarını öyrənir. Səs telləri nitq boyunca titrəyərək əsas səs tonunu yaradır. Səs tellərinin hər bir hissəsinin eyni vaxtda titrəməsi qismən tonlar yaradır. Saniyədə baş verən titrəmə sayına tezlik deyilir. Səs tellərinin titrəmələrinin tezliyi əsas tezlik kimi qeyd olunur. Fundamental tezlik səs tonunu təyin edir və nitq melodiyasının akustik əsasını təşkil edir. Danışq səsələrinin intensivliyi vibrasiya (titrəmə) amplitüdündən asılıdır.

Auditorial-eşitmə (eşitmə-dərketmə-perseptiv) aspekti, bir tərəfdən də, fizioloji bir mexanizmdir. Səs dalğalarını 3 Hz fərqlə 16 Hz-20.000 Hz aralığında qəbul edə bilərik. İnsan qulağı havanın mexaniki titrəmələrini sinirə çevirir və beyinə ötürür. Dinləyici, qəbul edilən məlumatın çatdırılmasında əsas tonun tezliyini, intensivliyini və zamanın akustik parametrlərini eşidir və təyin edir. Bu proses linqvistik funksiya ilə yanaşı digər tərəfdən də psixoloji mexanizmdir. Ümumiyyətlə, dil təhlilində fəaliyyət göstərilən meyar fonetik kimlik deyil, fonetik oxşarlıqdır. Funksional aspektdə fonemlər, hecalar, vurğu və intonasiya dil hadisələri kimi qəbul edilir. Onların dərək edilməsi, qavranılması və istifadəsi isə ekstralingvistik hadisədir. Dildə yaranan hər bir dil vahidi hər hansısa bir predmetin (morfemlər, sözlər, söz formaları, sözləmlər) mənasını ifadə edir. Nitq səsələri danışq zamanı fərqli dil funksiyalarını yerinə yetirir. Bunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq:

artikulyasiya xüsusiyyətləri	akustik xüsusiyyətlər	eşitmə-dərək etmə	dil hadisələri
səs tellərinin titrəməsi	əsas tezlik	melodiya	nitq
danışq orqanlarının fərqli mövqeləri və hərəkətləri	formalaşdırıcı tezlik	tembr	fonem
titrəmələrin amplitudası	intensivlik	səs –küy	vurğu və ya aksent
səsin tələffüz edildiyi müddətdə zamanın miqdarı	müddət-davamlılıq	uzunluq	temp, ritim, fasilə

Qeyd etmək lazımdır ki, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi qeyd edilirsə, bu ünsiyyəti də danışq səsələri vasitəsi ilə reallaşır. İnsanlar öz fikirlərini dildə mövcud olan söz, cümlə və cümlədən böyük vahidlər vasitəsilə ifadə edirlər və bu ifadələrin strukturunu formalaşdıran fonemlərdir (L.Q.)

Exstra-linqvistik aspekt dedikdə sosial mühitlərdə fonemlərin qavranılması və mənimsənilməsi müxtəlifliyi, onların tələffüzünə koqnitiv-psixoloji amillrin təsiri kimi məsələlər üzə çıxır.

Dilin fonetik quruluşunun birinci və əsas komponenti, allofonlarının maddi formasında mövcud olan seqment fonemlər sistemidir. Dilin ən kiçik vahidlərdən ibarət fonemlər sistemi fonetikanın əsas tədqiqat sahəsidir. Nitqdə fonemlərin allafon distribusiyası (paylanma) mövcuddur. Fonemlərin sözlərdə və onların qovşağında müxtəlif variantları vardır, onlar nitq zamanı müxtəlif fonetik hadisələrlə (assimilyasiya, reduksiya, dissimilyasiya, səstartım, səsdüşüm, yerdəyişmə, ahəng qanunu, cingiltiləşmə qanunu) rastlaşır.

Məqlədə **yenilik olaraq qeyd edilir ki**, fonemin nitqdə reallaşmasında fizioloji-psixoloji və koqnitiv amillər xüsusi və bir başa rol oynayır. Hər bir fonem bu prosesdən keçərək solumda dərək edilir və mənimsənilir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, fonemlərin fonetik reallaşmasını bir dilin sözlərində tənzimləyən qanuna uyğunluqları fonologiya öyrənir və digər tərəfdən kontekstdə fonemlərin funksiyasını və onların səsənməsini müəyyən edir. O, həmçinin fonemləri əqli bir vahid olaraq araşdırır. Beləki, hər bir fonem dilin funksiyasını həyata keçir, onlar mental olaraq ayrı-ayrı dərək edilir, işlədilir, işlədilən hər bir fonemin öz tələffüz məxrəci var və akustik olaraq müxtəlif variantlarda səsənilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi / A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1973, – 302 s.
2. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: – 1969, –82 s.
3. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. / N.S.Trubeskoy. – Bakı: Mütərcim, – 2001. – 380 s.
4. Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri. I cild / F.Y.Veysəlli – Bakı: Mütərcim, – 2009, – 640 s.
5. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963, Т. I. 221с

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ 1970-ci İLLƏRİN METODİK ƏSƏRLƏRİNDƏ

Saidə Mustafayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract**Issues of teaching the Azerbaijani language in the methodological works of the 1970s**

In the article, which is one of the topical topics, various problems related to the teaching of the Azerbaijani language, the laws of language teaching, and the teaching of linguistics departments are touched upon in the methodical works written in the 70 s, and their solutions are explained. Issues such as its role, the main scientific-methodical aspects of writing textbooks covering topics related to the departments of linguistics are discussed.

Also, in the article, prominent methodist scholars B.Ahmadov's "Laws, principles and methods of teaching the Azerbaijani language", M.Hasanov's "Difficulties encountered in teaching syntax and ways to overcome them" and "Works on orthography in the process of teaching grammar (morphology)" A.Efendizadeh's "Scientific basis of teaching correct writing" "Teaching of the Azerbaijani language in high school", "Scientific foundations of Azerbaijani language orthography" H.Baliyev's "Considerations on Azerbaijani language teaching methodology", G.Vakilov's "Work on stylistic errors in students' speech and their elimination" and similar methodical works of other scientists, development laws, research methods of Azerbaijani language teaching methodology science, laws, principles and requirements, methods and principles of language teaching, methodical ideas in the direction of teaching linguistics departments are considered. In addition, in the methodical works, the scientific bases of the teaching methodology of the Azerbaijani language, the information about the fields of science with which it is connected, and the methodical opinions expressed by them on orthography, grammar (morphology and syntax), speech development are mentioned.

Key words: Azerbaijani language, methodical work, writing training, orthography, morphology, syntax.

XX əsrin 30-cu illərində formalaşmağa başlayan ana dilin tədrisi metodikası bir elm kimi düzgün istiqamətdə inkişaf etməklə bərabər, 1970-ci illərdə daha da təkmilləşir. Yazılan yeni tipli dərslik və metodik əsərlər ana dili təliminin təşkilində mühüm rol oynayırdı. Bu, həm də metodiki görüşlərin əsrin ortalarından başlayaraq geniş vüsət almasının nəticəsi idi. Yeni hazırlanan dərsliklər, müəllimlərə kömək məqsədilə yazılan metodik vəsaitlər Azərbaycan dili təliminin səmərəli təşkilinin də vacibliyini ön plana çəkirdi. Bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin tarixi aspektdən öyrənilməsi əvvəllər əldə edilmiş fikirlərə əsaslanmaqla köhnəliklə yeniliyin üzvi şəkildə əlaqələndirilməsi baxımından aktualıq kəsb edir. Artıq təlimi yalnız ana dilli deyil, qeyri-Azərbaycan dilində təşkil edilən məktəblərdə də ana dili tədris edilirdi. Buna səbəb isə dil siyasətindəki yumşalma mərhələsinin özünü göstərməsi idi.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili Sovet dövründə ikinci rəsmi dil kimi istifadə olunurdu. Artıq 70-80-ci illərdə dilimizin milli dövlət dili kimi qəbul edilib, geniş şəkildə işlənməsi və tədrisinin genişləndirilməsi istiqamətində mübarizənin təməli qoyulurdu.

Artıq, 1970-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan dilinin bir fənn kimi məktəblərdə tədrisi, fənnə ayrılan dərs saatlarının artırılması istiqamətində ciddi işlər görülürdü. Çünki hər bir insanın bir vətəndaş kimi formalaşmasında və digər fənlərin mənimsənilməsində ana dili təliminin xüsusi yeri və rolu var.

Dil təliminin ümumdidaktik, pedaqoji və psixoloji problemləri üzrə tədqiqatlar aparan görkəmli alim, professor Məhəmməd Həsənov 1970-ci illərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası üzrə "Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları" və "Qrammatikanın (morfologiyanın) tədrisi prosesində orfoqrafiya üzrə aparılan işlər" adlı əsərlərini yazır.

Ümumiyyətlə, metodist alimin apardığı tədqiqatları 1960-cı illərdə yazdığı "V-VIII siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi təcrübəsindən", "Azərbaycan dilinin tədrisi" I, II hissələr, "Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları" (6), 1970-ci illərdə "Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları" (9), "Qrammatikanın (morfologiyanın) tədrisi prosesində orfoqrafiya üzrə aparılan işlər" (7) və sonrakı illərdə qələmə aldığı "Azərbaycan dili tədrisinin metodikası" dərsliyi, "Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər", "Azərbaycan dili durğu işarələrinin tədrisinə dair", "Sintaktik əlaqələrin tədrisi", "Fonetikanın tədrisinə dair" (8) və digər metodik əsərlərində öz əksini tapıb.

Metodist alim Həsən Baliyev də 70-ci illərdə "Azərbaycan dili tədrisi metodikasından mülahizələr"-i yazmaqla Ali məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi ixtisasında dərs deyən müəllimlər, tədris alan tələbələr üçün, bir növ əvəzsiz bir material hazırlamış oldu.

Həmin dövrü əhatə edən ana dilinin tədrisi metodikasının görkəmli nümayəndəsi, eyni zamanda da, pedaqogika sahəsindəki elmi yenilikləri ilə seçilən alim Bəşir Əhmədov hər iki sahə üzrə yazdığı əsərlərlə 70-ci illərdə təhsilimizin inkişafına dəyərli töhfələr verir. "Metodist-alim prof. B.Əhmədovun monoqrafiyaları içərisində "Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları" monoqrafiyası diqqəti cəlb edir. 1974-cü ildə çap olunmuş bu monoqrafiyada alim Azərbaycan dili tədrisi metodikasını elminin inkişaf qanunauyğunluqlarını araşdırmış tədqiqat metodunu qruplaşdırmış, dil təliminin qanun, prinsip və tələblərini, metod və priyomlarını müəyyən etmişdir" (4, s. 221).

Metodistin fikrinə görə, metodikanın ilk məqsədi ana dili təlimi prosesinin mahiyyətini açmaq, digər, yəni son məqsəd isə onun obyektiv qanunlarını aşkara çıxarmaq, həmin qanunlardan əməli fəaliyyətdə istifadə etmək imkanlarını şərh edib düzgün əsaslandırmaqdır. Əsərdə Azərbaycan dili tədrisi metodikasında özünü göstərən obyektiv, zəruri, ümumi, təkrar olunan, müəyyən şərait daxilində həmişə təlim prosesinin istiqamətini müəyyən edən kateqoriyaları, dil təliminin obyektiv qanunlarını aşkarlayan müəllif, həmin qanunlara əsasən əməli fəaliyyət zamanı onlara əsaslanmağın yollarını da izah edərək aydın şəkildə təqdim edir.

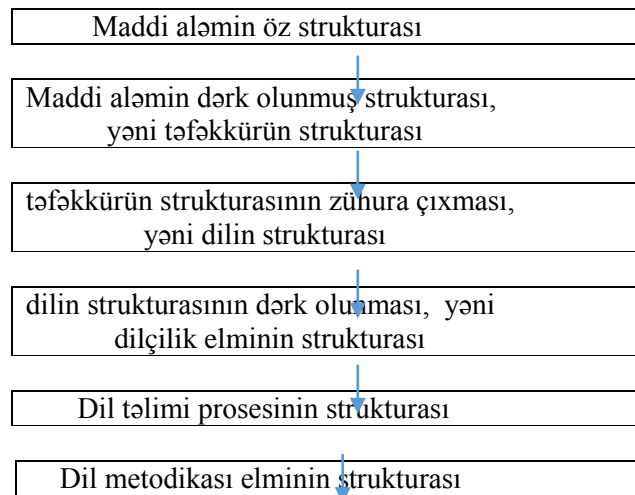
Alim Azərbaycan dili metodikasının obyektinin elə həmin dilin təlimi prosesi olduğunu vurğulayır. O qeyd edir ki, dil metodikasının qarşısında iki mühüm vəzifə durur ki, bunlardan biri "ana dili təlimi prosesinin mahiyyətini açmaq, onun obyektiv qanunlarını aşkara çıxarmaq; həmin qanunlardan əməli fəaliyyətdə istifadə etmək imkanlarını şərh edib əsaslandırmaq. Birinci, metodikanın ilk, ikincisi isə son məqsədidir" (4, s. 3).

Şərhtmə, qabaqlama deyərək iki funksiyalı fərqləndirən və inkişaf qanunauyğunluqlarını sadalayan alim, həm də onların izahını müəyyən fikirlərlə, nümunələrlə göstərir.

Əsərdə təlim prosesini dərk etmənin üç mühüm mərhələdən ibarət olduğu vurğulanır və həmin mərhələlər aşağıdakı qaydada sıralanır:

- 1) Fakt toplamaq, onları qruplaşdırmaq mərhələsi (empirik mərhələ);
- 2) Faktları ümumiləşdirərək müəyyən fikir söyləmək, nəticəyə gəlmək mərhələsi (abstraktlaşdırma mərhələsi);
- 3) Əldə edilmiş nəticənin təcrübədə yoxlanılması (4, s. 8).

Metodik əsərdəki maraqlı cəhətlərindən biri də alimin dil metodikasını elminin strukturası haqqındakı fikirləridir. Burada dil metodikasını elminin strukturasının əsasını dil təlimi strukturasının təşkil etdiyi fikrini bildirən müəllif, dil təlimi prosesinin strukturasını da dilçilik, onun əsasını isə dilin öz strukturasının təşkil etdiyini bildirərək, bunları xüsusi bir sxem halında təqdim edir:

(4, s. 13)

Azərbaycan dili tədrisi metodikasının və Azərbaycan dili təliminin ümumi məsələlərindən bəhs edən bu əsərdə alim yeri gəldikcə bəsit şəkildə olsa da dilçiliyimizin bölmələrinə daxil olan mövzuların tədrisi məsələlərindən də bəhs edərək sadə və ümumi xarakterli nümunələr təqdim edir.

1960-70-ci illərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərini özündə əks etdirən əsərlərin yazılması işinə maraq göstərərək bir sıra araşdırmalar apararaq dəyərli fikirlər irəli sürən alimlərimizdən biri də Əhəd Əhmədov olmuşdur. O, sintaksisin tədrisi və nitq inkişafı məsələləri ilə bağlı bir sıra elmi-metodik əsərlər yazmışdır.

Dilçiliyin bölmələrinə daxil olan Sintaksisin tədrisinə Azərbaycan dili təlimində geniş yer ayıran alim "Cümlədə sözlərin əlaqəsi", "Tamamlıq və onun tədrisi üsulları", "Təyinin tədrisi haqqında", "Zərflik və onun tədrisi haqqında", "Cümlə üzvlərinin tədrisində şagirdlərin müstəqillik və fəallığını inkişaf etdirmək yolları",

“Cümlə üzvlərinin tədrisində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları”, “Səkkiz illik məktəbdə cümlə üzvlərinin tədrisi metodikası” kimi elmi-metodik əsərlərində sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan maneələri müəyyənləşdirərək, həmin problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində öz fikirlərini bildirmiş və həlli yollarını göstərmişdir.

Təlim prosesində nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdətdət təşkil etdiyini əsas götürən alim Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif bölmələrinə həsr edərək 70-ci illərdə tərtib etdiyi “Sintaksis üzrə tapşırıqlar və onların aparılması metodikası” (1971) (5), “Şagirdlərin nitqindəki üslub səhvləri və onların aradan qaldırılması yolları” (1975), “VII-VIII siniflərdə Azərbaycan dili dərsləri” (1977) kitablarında öz fikirlərini geniş və izahlı şəkildə təqdim etmişdir.

Metodist alimlərdən Kənan Mikayılov da ana dili təliminin təşkilində faydalı ola biləcək bir sıra əsərlər yazaraq çap etdirmişdir. Əsasən, 70-80-ci illərdə qələmə alınan həmin əsərlərdə ana dili təliminin təşkilinə dair maraqlı və faydalı fikirləri öz əksini tapmışdır. Həmin “Azərbaycan dili tədrisi metodikasının proqramı”, “Azərbaycan dilinin tədrisi haqqında bəzi qeydlər”, “Fonetika təlimi zamanı lüğət üzrə iş”, “Azərbaycan dilindən leksikasının tədrisi”, “Sinonimlərin tədrisi”, “Antonimlərin öyrədilməsi”, “Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı tədrisi”, “Şagirdləri mədəni nitqə yiyələndirməyin bəzi məsələləri haqqında”, “Leksikanın tədrisində üslubiyyət üzrə aparılan işlər”, “Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə və onun tədrisi məsələsinə dair” əsərlərdə vacib olan metodik məsələlər əsaslı şəkildə izah olunur.

1970-ci illərdə elmi-metodik əsərləri ilə seçilən alimlərdən biri də professor Ə.Əfəndizadə idi. Alim 1975-ci ildə ana dili təliminin təşkili və aparılmasında böyük faydası olan “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” adlı əsərini, 1976-1977-ci illərdə “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi” (3) dərsliyini, 1978-ci ildə isə “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti” kimi dəyərli metodik əsərlərini hazırlayıb çap etdirir.

1970-ci illərdə ana dili təlimi sahəsində görülmüş işləri A.Məmmədova öz dərsliyində qeyd edir ki, “Azərbaycan dili tədrisinin tarixində əlamətdar bir hadisə olaraq 1965-66 və 1976-77-ci illərdə hərəsi iki cilddən ibarət “Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi” adlı kitablar bilavasitə prof. Ə.Əfəndizadənin elmi rəhbərliyi və əsas müəllifliyi ilə çap olunmuşdur. Həmin əsərdə Azərbaycan dili təliminin məqsəd və vəzifələri, metodları, təşkilat formaları, fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksika, qrammatika və b. bölmələr üzrə təlimin metodik problemləri genişliyi ilə əhatə olunmuşdur” (10, s.167)

Müəllif “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” adlı tədqiqat əsərində əvvəlcə düzgün yazı təliminin metodik prinsiplərini müəyyənləşdirir və davamlı olaraq, Azərbaycan dilinin qrafikası, orfoepiyası, orfoqrafiyasının düzgün tələffüz və qrammatika ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemlərini tədqiq edərək bu istiqamətdəki araşdırmalarını davam etdirir.

Metodist alim Azərbaycan dili təlimində metodistlərin diqqət mərkəzində dayanan və ən çox problemli olan orfoqrafiya məsələsini araşdırmalarının mərkəz xətti kimi seçdiyindən ki, yaradıcılığının daha çox hissəsini orfoqrafiya və orfoepiya sahəsi üzrə tədqiqatlara sərf etmişdir. Ə.Əfəndizadə o dövrdə hələ ki, geniş elmi tədqiqata cəlb edilməmiş “Yazı təlimi”nin, yazı qaydalarına düzgün əməl edilməsinin orta məktəblərin qarşısında olan ən mühüm vəzifə olduğunu nəzərə alaraq, “Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları” kitabını hazırlayarkən gənc nəslə düzgün yazı vərdişlərinə yiyələndirməyi əsas məqsəd kimi götürmüşdür. Məlumdur ki, həmin istiqamətdə geniş elmi tədqiqat aparılmadığından təlimdə bu sahədə ilə əlaqəli bir sıra maneələr var idi. Bu sahədəki problemlərin aradan qaldırılmasını alim ilk olaraq Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllimlərin hər birinin orfoqrafiyamızın xüsusiyyətlərinə, “Yazı təlimi” qaydalarına dərinləndirən bələd olmalı olduqları fikrini irəli sürürdü.

Orta məktəblərin V-VIII siniflərində Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllimlərə metodik cəhətdən kömək məqsədi ilə hazırlanmış həmin kitab, demək olar ki, Azərbaycan dili orfoqrafiyasının bütün incəliklərini özündə əks etdirir.

Kitab dörd fəslə bölünərək aşağıdakı şəkildə sistemləşdirilmişdir:

1. Orfoqrafiya və onun əhəmiyyəti;
2. Orfoqrafik səhvlərin başvermə səbəbləri və müəllimin bu səhvlər üzərində işləməsi;
3. Orfoqrafik səhvlər və bunların aradan qaldırılması üzərində iş üsulları;
4. Şagirdlərin nitqindəki şivə xüsusiyyətləri ilə əlaqədar orfoqrafik səhvlərə qarşı mübarizə yolları (2).

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tərtibi bu təlimin əsasını təşkil edən üç prinsipə əsaslanır. Həmin prinsiplərdən biri fonetik prinsipdir ki, bu zaman dilimizdəki bir çox sözlər tələffüz edildiyi kimi də yazılır. Bununla da müəllif fonetik prinsipə əməl etməklə sözlərin yazılışının deyilişi ilə eyniyyət təşkil etdiyini göstərir. Orfoqrafiya təliminin əsasını təşkil edən həmin üç prinsipdən bəhs edən metodist alim H.Balıyev həmin mövzunu xarakterizə edərkən Ə.Əfəndizadənin fikirlərinə əsaslanaraq qeyd edirlər ki,

“Ə.Əfəndizadə haqlı olaraq göstərir ki, bəzi sözlərin yazılışında onun tələffüzü bilavasitə, bəzində isə bilvasitə nəzərə alınmışdır. Birinci hal fonetik prinsiplə birbaşa bağlıdır. Bu zaman sözlər necə deyilsə eləcə də yazılır. Həqiqətən, söhbət, dəsmal, dəmir, gəldin, oxuyur kimi sözlərin yazılışı bilavasitə onların tələffüzünə əsaslanır” (1, s. 241).

Bu dövrdə ana dili təlimi məsələlərindən bəhs edən əsərlərdən biri də Əhməd Kəlbəliyevin hazırladığı “Azərbaycan dili dərslərində frontal sorğunun təşkili” idi. Zəngin elmi-metodik fəaliyyəti ilə ana dili təliminin təşkili sahəsində yaradıcılığı ilə tanınan alim yeni tədris üsulları, metodları ilə bağlı olduqca maraqlı fikirlər söyləmiş və dərslərin düzgün təşkili məsələsinə toxunmuşdur. Həmin fikirlər onun “Yeni proqramla Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri”, “TV siniflərdə leksika və orfoqrafiyaya aid əyani vəsaitlər”, “V siniflərdə morfolojiya və orfoqrafiyanın tədrisinə aid əyani vəsaitlər”, “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” adlı dərslər və metodik vəsaitlərində öz əksini tapmışdır.

1970-ci illərdə Q Vəkilovun yazdığı “Şagirdlərin nitqindəki üslub səhvləri və onların aradan qaldırılması üzərində iş” adlı metodik əsərində şagirdlərin nitqinin üslubi cəhətdən inkişaf etdirilməsindəki problemlər və onların aradan qaldırılması istiqamətində aparılmalı olacaq metodik işlər haqqında məlumat verilir (11).

Həmin dövrdə Ş.Yusifli və G.Mehrəliyeva tərəfindən hazırlanmış “Müasir Azərbaycan dilinin sintaksis kursu üzrə seminar və laborator məşğələlərə aid tapşırıqlar” adlı metodik vəsaitdə isə öyrənənlərin sintaksis üzrə mənimsədikləri biliklərin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədilə praktik işlərin aparılmasında faydalı ola biləcək tapşırıqlar təqdim edilir (12).

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində yazılan əsərlər eyni zamanda da orta məktəblərdə Azərbaycan dili təliminə diqqətli yanaşmanı, bu fənnin tədrisi üzrə dərslər saatlarının artırılmasını tələb edirdi. Lakin 1970-ci illərin siyasi quruluşu həmin istiqamətdə bir sıra maneələr yaradırdı. Dəfələrlə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının layihəsi hazırlanarkən və Konstitusiyanın qəbulu zamanı Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi qəbul edilməsi təklifi verilməsinə və müzakirələrin keçirilməsinə baxmayaraq, Konstitusiyaya həmin maddənin daxil edilməməsi dilimizin orta məktəblərdə tədrisi saatlarının da artırılmasına mane olurdu. Nəticə olaraq da, Azərbaycan dilçiliyi bölmələrinə daxil olan mövzuların orta məktəblərdə tam və geniş şəkildə tədrisini təşkil etməkdə çətinlik yaranırdı.

Çünki Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi prosesi sovet dövründə kifayət qədər ardıcıl şəkildə inkişaf etmirdi. Həmin dövrdə milli dil təfəkkürünün, xüsusilə də dövlət səviyyəsində qadağan olunduğu zamanlarda mübarizə aparmaq imkanları da zəif olduğundan bu sahədə kifayət qədər müsbət addımlar ata bilmirdilər.

Lakin müəyyən cəhdlərdən sonra, çətinliklə də olsa 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konsititsiya aktına Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olması maddəsi daxil edilir ki, bu da təlim prosesində dilimizin geniş şəkildə tədrisinə imkan yaradır.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, öncə 1960-cı illərdə, ardınca isə 1970-80-ci illərdə bir-birinin ardınca Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, təlimində də elmi əsaslara söykənən, tədrisini düzgün və səmərəli şəkildə təşkil edəcək dəyərli metodik əsərlər, vəsaitlər və göstərişlər yazılaraq, bu sahədəki uğuru təmin etmiş oldu.

Beləliklə də, XX əsrin 70-ci illərində yazılmış metodik əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı müxtəlif problemlərə toxunulur və onların həlli yolları izah edilirdi. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının elmi əsasları, dilçiliyin şöbələri, fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, qrammatika (morfolojiya və sintaksis), nitq inkişafı, yazı təlimi ilə bağlı əsas elmi – metodik cəhətlər və həmin istiqamətdə aparılmalı işlər haqqındakı fikirlər təqdim edilirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəliyev H. B. Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
2. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları. Bakı: Elm, 1968, 135 s.
3. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı: Maarif, 1977, 293 s.
4. Əhmədov B. Azərbaycan dilin təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: Maarif, 2007, 120 s.
5. Əhmədov Ə.M. Sintaksis üzrə tapşırıqlar və onların aparılmasına aid metodik göstərişlər. Bakı: APİ, 1971,
6. Həsənov M.S. Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydası. Bakı: Maarif, 1969
7. Həsənov M.S. Qrammatikanın (morfolojiyanın) tədrisi prosesində orfoqrafiya üzrə aparılan işlər. Bakı: Maarif, 1973, 22 s.
8. Həsənov M.S. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 430 s.
9. Həsənov M.S. Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları. Bakı: Maarif, 1972.
10. Məmmədova.A .G. Ana dilinin tədrisi tarixi. Bakı: Mürtəcim, 2015, 324 s.

11. Vəkilov Q.Şagirdlərin nitqindəki üslub səhvləri və onların aradan qaldırılması üzərində iş.Bakı: Maarif, 1975, 36 s.
12. Yusifli Ş.V, Mehrəliyeva G.Ə.Müasir Azərbaycan dilinin sintaksis kursu üzrə seminar və laborator məşğələlərə aid tapşırıqlar. Kirovabad: Təhsil, 1979, 353 s.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİNİ ADLANDIRAN VAHİDLƏR

Səbinə Vəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Units that name residences in Azerbaijan language

The material culture of each nation is distinguished only by its peculiarities and specific features. This differs substantially from one ethnic culture to another. From this point of view, the rich cultural history of the Azerbaijani people, based on centuries-old empirical experience, knowledge and skills, is rich in all aspects of the material culture.

Key words: *language units, settlements, artistic style, ethnographic analysis, type and form*

Türk xalqları içərisində özünün qədim tarixi, zəngin və müxtəlif üslubları ilə fərqlənən Azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət abidələri, ədəbi-bədii nümunələri dünya mədəniyyətinin ayrılmaz bir parçasıdır. Xalqın bədii təfəkkürünün zənginliyi onun ədəbi-bədii yaradıcılığına geniş əks olunmuşdur. Bir sıra bədii dil nümunələrinin əsasında yaşayış yerləri ilə bağlı olan adların təhlili uzaq keçmişin öyrənilməsi ilə yanaşı xalqın yaşayışla əlaqədar ortaya çıxan qədimliyini sübut etmək baxımından əvəzsizdir. Tarixə işıq salan qədim yaşayış məskənləri bəşər tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərində müxtəlif tip və formalarda mövcud olmuşdur. Yaşayış məskənlərinin tip və forma müxtəlifliyi ilk növbədə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafından, ictimai-iqtisadi, təbii coğrafi şəraitindən, ailə həyatı və ona məxsus olan təsərrüfat fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə yaşayış məskənləri müxtəlif tip və formaları ilə fərqlənərək əhalinin sosial-iqtisadi həyatında, məişətində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini ifadə etmiş olur.

Maddi mədəniyyət bir sıra anlayışları əhatə edir ki, bunlardan ən əsası yaşayışla bağlı olan məfhumlardır. Yaşayışla bağlı olan adlar maddi mədəniyyətin əsas hissəsi olub, buraya insanların məişət həyatının əsasını təşkil edən yaşayış məskənləri, evlər və onların adları, yaşayış tərzinə uyğun olaraq formaların (ev, dəyə, binə, alaçıq, yaylaq, qışlaq, yazlıq və s) adları daxildir.

Azərbaycan ərazisində yaşayış məskənləri kimi, yaşayış evləri də öx müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. Məskən insanların uzun müddət yurd salıb, məişət və təsərrüfat həyatı qurduğu, yaşayış evləri və yardımçı binalar insan düşərgəsi olmaq etibarını ilə çox böyük tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Yaşayış evləri, təsərrüfat tikilləri, fərdi həyətlər daimi məskənlərin başlıca yaşayış göstəricisi hesab olunur.

İnsan məskənləri ilk növbədə təbii-coğrafi şəraitlə üzvi surətdə bağlı olsa da, zaman keçdikcə sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə inkişaf edərək, müəyyən tipoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Ona görə də hər bir məhəlli məskunlaşma bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq məskən növləri təəkkül tapmışdır.

Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şəraitin, mövcud ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin, ailə həyatı normalarının və təsərrüfat fəaliyyətinin yönümünün həlledici rolu olmuşdur. Bu amillərin fəal təsiri sayəsində sosial-iqtisadi tərəqqi ilə həmahəng xalq məişətində əmələ gələn yeni keyfiyyət dəyişikliyi, yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formalarının meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir.

Yaşayış məskənlərini adlandıran vahidlərin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Hər hansı bir ərazidə yaşayan xalqın yaşayış məskənlərinin tip və formalarının müəyyənləşdirmədən həmin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini-təsərrüfat məişətini, adətənənələrini, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini, ictimai məişətini və s. mükəmməl öyrənmək mümkün deyildir. İctimai məişəti öyrənmək üçün isə yaşayış məskənləri əsas mənbələrdən biri hesab edilir.

XX əsrin 50-60-cı illəri ədəbi-bədii dilini araşdırarkən məlum olur ki, yazıcıların məskənlə bağlı istifadə etdikləri dil vahidləri milli koloritin təmsilçisi kimi çıxış etmişdir. Bu etnoqrafik vahidlərin əsərlərdə işlədilməsi təsadüfi xarakter daşmamışdır. Burada xalqın məişəti, güzəranı, yaşadığı şərait dövr üçün kifayət qədər material vermişdir. Eyni zamanda yazar etnoqrafizləri bədii üslubda işlətməklə xalqın ruhunu, ictimai vəziyyətini ifadə edərək ədəbi dilə xidmət etmişdir.

Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şəraitin, mövcud ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin, ailə həyatı normalarının və təsərrüfat fəaliyyətinin yönümünün həlledici rolu olmuşdur. Bu amillərin fəal təsiri sayəsində sosial-iqtisadi tərəqqi ilə həmahəng xalq məişətində əmələ gələn

yeni keyfiyyət dəyişikliyi, yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formalarının meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Yaşayış məskənləri ilə bağlı olan vahidlərin dilçilik baxımından öyrənilməsinin elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, hər hansı bir ərazidə yaşayan xalqın yaşayış məskənlərinin tip və formalarının müəyyənləşdirmədən həmin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini-təsərrüfat məişətini, adət-ənənələrini, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini, ictimai məişətini və s. mükəmməl öyrənmək mümkün deyildir. İctimai məişəti öyrənmək üçün isə yaşayış məskənləri əsas mənbələrdən biri hesab edilir.

ÇADIR – Köçəri həyatının ayrılmaz bir parçası. Kurqan deyilən əski məzarlıqlardan tapılan tarixi qalıntılar əski türklərdə çadır sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını göstərir.

Çadır Oğuzların yaşayışında da böyük yer tuturdu. “Ev”, “üy”, “oba”, “otaq” kimi adlar daşıyırdı, yəni qədim türkcədə ev elə çadır demək idi. KDQ də çadırla bağlı ban ev, oba, ordu, otaq, yurt və eləcə də çadır sözləri işlənir: “Yerindən uru turqıl! Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil!” (D-14); “Ulaş oğlu Salur Qazan içmüşdi. Çırqab – çırqab çadır otaq bağışlardı.” (D-123) və ya: “Altı yol ayırdına çadır dikəm” (D-14); “Alp Uruz çadırların açdırdı” (D-283).

M.Kaşqarlı divanında çadır sözünün çatır (həmçinin Oğuzlarda çaşır) variantı da işlənir. Oğuz xanlarının oturduqları böyük çadırlara “Ban ev” deyilirdi. Bayındır xan toy edərkən çox böyük bir qızılı otaq qurdurur. Qurulan belə böyük evlər ağ ban evlərdi.

Ayrı-ayrı türk boylarının qurduqları çadırlar bir-birindən o qədər də fərqlənmirdi. Azərbaycandakı tərəkəmələr həmin çadırlara dəyə adı verərdilər. Alaçiq deyilən çadırlar da Türk evinin ibtidai şəklidir.

Oba köçəbə çadırlarının olduğu yer demək idi. Çadırların ortasında ocaq yeri olurdu. Qapılar da günəşin doğduğu yönə açılırdı. Çadırların daha böyüklərinə otağ adı verərdilər. KDQ -də ağ, qızılı, qara otaqlardan danışılır (D-10 və s.).

Çadırla bağlı anlayışların bu qədər çoxluğu oğuzlarda çadır mədəniyyətinin nə qədər yüksək olduğunu açıqaydın göstərir.

Daha çox köçəri həyat tərzini keçirən qədim türklər hətta döyüşlərə gedəndə də, böyük vətənin sərhədləri içərisində köç eləyəndə də ordu-millət şəklində çadırlarıyla hərəkət edərdilər. Özünəməxsus mədəniyyət tipi olan çadır mədəniyyətinin ən böyük daşıyıcıları türklər idilər.

Çadır türk adət-ənənəsi özündə əks etdirən yaşayış evidir. Çadır türk xalqlarının daha çox baharın gəlişi ilə əlaqədar olaraq özləri üçün hazırladıqları evlərdi. Bir dirəyə çərçivə əlavəsi ilə və ətrafına bez gərilməsi ilə yaradılan, iplərlə dəstəklənən digər materialdan ibarət olan sığınacaq yer. Çadır asanlıqla sökülən və daşınan müvəqqəti bir obyektidir. Çadırlardan köçəri hərəkətləri və ya səfərlər kimi vəziyyətlərdə istifadə olunur. Festivallarda, sirkələrdə və düşərgələrdə də geniş istifadə edilir. Mahmud Kağğarının "Divanü-lügət-it-türk" əsərində çadır haqqında məlumat verilmişdir. Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifat baxımından öyrənilməsinin indiki səviyyəsini nəzərə almaqla çadır elatlara məxsus müvəqqəti ev deməkdir

Çadır- türk mədəniyyətinin və yaşam tərzinin ən önəmli ünsürlərindən biridir. Köçəri həyat tərzini sürən türklər yaşayışları ilə əlaqədar olaraq çadırlarda anadan olmuş, orda süfrə yaymış, orda yaşamış və nəhayət də orda ölmüşdür. Hətta qədim türklər çadıra otaq və ya yurd da deyərmiş. Türk çadırlarında ev sahibindən tutmuş qonağa qədər kimin harada oturması belə dəqiqdir. Belə bir nizam birbaşa olaraq iyerarxik struktur və dini etiqaadın təsir ilə meydana gəlmişdir.

Azərbaycan dilində “alaçiq”, ərəb dilində “xeymə” sözünə sinonim kimi işlənən «çadır» fars dilinə məxsus olub müxtəlif dövrlərdə müvəqqəti yaşayışla bağlı olan məskən adını ifadə edərək dylarası qarşılıqlı münasibət kimi özünü göstərir.

“Divanü-lügət-it-türk” əsərində “çadır” haqqında məlumat verilmiş və onu “keçədən və ya dəridən hazırlanan köçəri ev” kimi göstərmişdir. Eyni zamanda da çadır daşına bilən və mövsümi sığınacaq kimi izah edilir (5, s. 404).

Qədim zamanlardan çadır “çatır” (QTL) kimi göstərilmiş (10), hətta Kaşğarlıya görə Orta türkcədə “çaçır” (4, s. 412) forması da geniş yayılmışdır.

Ümumiyyətlə, dildə mövcud olan alınmalar işlənmə xüsusiyyətlərinə görə müxtəlifdir. Belə ki, dildə elə alınmalar mövcuddur ki, dildə vətəndaşlıq hüququ, ümümləklik qazanır və ya dildə yadlığını qoruyub saxlayır, ümümləkliyə çevrilə bilmir. “Çadır” sözü məhz birinci bölgüyə uyğun gələn sözlərdəndir.

Sözün tarixi mənşəyinə nəzər salanda məlum olur ki, bu söz farsca “çāder” sözü olub, iki geniş mənada:

1. isim Keçe, deri, kıl dokuma, sık dokunmuş kalın bez veya plastik maddelerden yapılarak direklerle tutturulan, taşınabilir barınak, çerge, oba, otağ: "Kılıcını çekip tek başına atını, düşman başkumandanının çadırına saldırarak ölüm arayan Türk kumandanları görülmüştür." - Atatürk

2. isim Gölgelik olaraq kullanılan tente veya şemsiye deməkdir.

Çadır, hətta yunancada skene adlanıb, məfhum ifadəsi baxımından yaşayışla bağlı olmayıb, ifaçıların geyim otağı (yer mənasında) hesab edilmişdir.

B Əhmədova görə, söz farsca *cəhar* (dörd) və *tar* (sap) kəlmələrindən əmələ gəlib, dörd sapdan (üçü pambıq, biri ipək)-dən toxunaraq, *dördsap* adlandırılıb. *Çadır sözünün birinci tərəfi «cahar» bir çox etnoqrafizmlərdə «çarğat, çardağ, çadra, çarşab» sözlərində forması dəyişmiş şəkildə də olsa, işlənməkdədir.* Hətta yuxarıda göstərdiyimiz ikinci mənə birbaşa olaraq *çətir* (yuxarıda göstərdiyimiz birbaşa olaraq ikinci mənə) sözü də bunun dəyişmiş formasıdır (buna “əl çadırı” da deyiblər) (4, s. 56).

Müvəqqəti xalq yaşayış evləri haqqında xalq yaradıcılığı nümunələrində, müxtəlif şair və yazıçıların, aşıqların əsərlərində də məlumatlar vardır.

“Binələri çadır -çadır,

Çox gəzmişəm özüm dağlar”,

“Dilində bir qoşma, bir dərdli qəzəl,

Çadırdan çadıra qonaq gəzərdin”, yaxud

“O yanda bir dağ ki, dörd yanı dərə,

Onun zirvəsində çadır durur tək.” deyən şair yazır:

Şeh düşər otların üstə gecədən,

Doymaq olmaz orda xoruz-beçədən,

Dəyəsi qurular qalın keçədən

Dərdlərin dərmanı bizim dağların (S.Vurğun)

Məs.: Yalan açılında üstünü heç çadır da örtə bilməz. Mir Cəlal.

Yarımdairə şəklində bir-birinə söykənib oturmuş ağ çadırlar tamaşaya gələn qadınlara bənzəyirdi.

Ortadakı çadırın başında əsən göy bayraq ələmə oxşayırdı;

Yağış çadırı tarap-turup döyəcləyirdi (İ.Əfəndiyev)

Axşamçağı Adillə çadırın qapısında oturub çay içdiyimiz zaman yük maşını yanımızdan sürətlə körpüsəlanların çadırına tərəf getdi. (İ.Əfəndiyev)

Məskən insanların uzun müddət yurd salıb məişət və təsərrüfat həyatı qurduğu, yaşayış evləri və yardımçı binalar, su təchizatə, əlaqə yolları və s. ilə təchiz olunmuş, zaman keçdikcə abadlaşdırılıb müvafiq görkəmə salınmış insan düşərgəsi olmaq etibarə ilə çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri və fərdi həyətlər daimi məskənlərin başlıca məişət göstəriciləri sayılır. Bütün bunlardan əlavə yollar, küçə və döngələr, meydanlar, sənət və ticarət dükənləri, ictimai və dini binalar iri məskənlərin mühüm nişanəsi idi. Qədim zamanlardan başlayaraq məhsuldar qüvvələr inkişaf edib təkmilləşdikcə məskənlərin tipoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri və formaları yaranmışdır. Məskən tipləri cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, istehsal mənasibətləri və təbii-coğrafi şəraitlə üzvi surətdə bağlı olduğundan hər bir tarixi dövrün və məhəlli məskunlaşma bölgəsinin özünəməxsus məskən növləri təşəkkül tapmışdır. Məişət həyatının səciyyəsinə görə insan məskənləri *müvəqqəti* və *daimi* olmaqla iki qismə bölünür ki, bu da Azərbaycanın tarixən təşəkkül tapmış yaşayış məskənləri üçün səciyyəvidir. Bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərində yaşayış məskənləri fərqli formalarda mövcud olub. Onların meydana gəlməsində təbii-coğrafi şəraitin, mövcud ictimai-iqtisadi quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin, ailə həyatı normalarının və təsərrüfat fəaliyyəti istiqamətinin həlledici rolu olub. Bu amillərin fəal təsiri sayəsində xalq məişətində əmələ gələn yeni keyfiyyət dəyişikliyi yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formalarının meydana gəlməsinə zəmin yaradıb.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti, 2009
5. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Əhmədov F. Sözlərin leksik-semantik inkişafı haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1983, №2, s. 45-48
7. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991

ACTIVE LEARNING METHODS IN ENGLISH CLASSES

Gülzar Xanbabayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

İngilis dili dərslərində aktiv öyrənmə metodları

Məlum olmuşdur ki, ingilis dili dərslərdə aktiv öyrənmə üsullarından istifadə dil öyrənməni təşviq etmək eyni zamanda tələbələrin marağını və fəallığını artırmaq üçün yaxşı üsuldur. Şagirdlərin, müəllimlərinin müxtəlif ehtiyac və maraqlarını qarşılamaq bir sıra aktiv öyrənmə üsullarından istifadə edə bilər.

Açar sözlər: *aktiv öyrənmə, ingilis dili öyrənmək, söhbət, qrup müzakirələri, mübahisələr.*

Abstract

It has been discovered that using active learning techniques in English lessons is a good way to encourage language learning while also enhancing student interest and engagement. To meet the different needs and interests of their students, teachers might employ a range of active learning techniques.

Key words: *active learning, English language learners, conversation, group discussions, debates.*

Participating in active learning techniques that encourage conversation, cooperation, and critical thinking increases the likelihood that English language learners will be motivated and engaged. These methods provide students with the opportunity to strengthen their language abilities through relevant and genuine assignments that mimic real-life circumstances. In this article, we will discuss some of the most effective active learning methods in English classes.

Engaging Students

Active learning methods ask students to engage in their learning by thinking, discussing, investigating, and creating. In class, students practice skills, solve problems, struggle with complex questions, make decisions, propose solutions, and explain ideas in their own words through writing and discussion. Timely feedback, from either the instructor or fellow students, is critical to this learning process. Education research shows that incorporating active learning strategies into university courses significantly enhances student learning experiences (Freeman et al., 2014; Theobald et al., 2020).

Benefits of active learning

- Opportunities to process course material through thinking, writing, talking, and problem solving give students multiple avenues for learning.
- Applying new knowledge helps students encode information, concepts, and skills in their memories by connecting it with prior information, organizing knowledge, and strengthening neural pathways
- Receiving frequent and immediate feedback helps students correct misconceptions and develop a deeper understanding of course material
- Working on activities helps create personal connections with the material, which increases students' motivation to learn
- Regular interaction with the instructor and peers around shared activities and goals helps create a sense of community in the classroom
- Instructors may gain more insight into student thinking by observing and talking with students as they work
- Knowing how students understand the material helps instructors target their teaching in future lessons

Considerations

- Design activities around your learning outcomes, especially with topics students typically find confusing
- Be clear about how activities relate to learning outcomes since students do not always make that connection on their own
- Be aware that you will need to cut content from your lectures to make room for discussion and activities; review your lectures and remove the least important parts; also consider asking students to read before the class meets and take a low-stakes online quiz or complete an online discussion board post so that they come to class ready to learn more advanced topics
- Plan to pause your lecture 2 or more times for activities; these can be as simple as asking students to discuss their thoughts on a question with someone sitting next to them

- Use active learning consistently so students know what to expect in class
  - Build-in accountability for individual and group work (offering participation points is one way to show your students that you value the activities and their participation); for example, ask students to answer polling questions, upload a photo of their worksheet to Canvas, or turn in an index card with a response to a short writing prompt at the end of class
  - When students are working on an activity in class, it is helpful for you and/or your TAs to move around the classroom to answer questions and interact with students to learn more about how they are thinking; these interactions can inform ways to follow up after an activity with clarification or to highlight student ideas
  - Be sure to offer timely feedback to students after an activity; in large classes, one option is for you to explain both the correct and incorrect answers (some students will have guessed)
- Also, consider the value of peer feedback, such as in the form of a think-pair-share discussion with someone sitting near them

Talking to students about active learning

Many students are beginning to expect their classes should include some interaction and opportunities to practice, discuss, or apply what they are learning. The best way to ensure that you and your students have a positive experience with active learning is to be transparent about how you will use it and why.

On the first day of class:

- let students know that your course uses active learning and that they will be expected to participate (add this to your course description and syllabus too)
- explain why you are using active learning and how it will help them succeed in your class (connect it to skills they will need beyond Cornell)
- point them to the latest research on learning demonstrating that students learn more and earn higher grades with active learning (e.g., Deslauriers et al., 2019)
- use a quick icebreaker or two to help students become comfortable working with one another
- introduce an active learning activity to set the expectation for an interactive class

Active teaching methods—this may include problem solving; discussions/debate; team activities; real-world activities (fulfilling a project brief, consultancy); opportunities for students to create; competitions; the pitching of ideas etc. In short, active teaching methods are any choice of pedagogies that increase active, rather than passive, learning in students.

Alongside supporting students' learning and development, active teaching methods can strengthen a range of non-technical skills valuable to students' personal and professional development such as communication, presentation skills, teamwork, and creativity. Active teaching methods often overlap with the 'real-world/applied learning' element as they frequently involve students engaging with, and applying, their learning or disciplinary methods.

Quick comment about this element: Research suggests that teaching methods that increase active learning in students also increase performance and student retention. However, it is important to note that 'classic' or didactic lectures can also be effective and that active teaching methods can be done poorly. Moreover, the research is currently inconclusive about whether it is beneficial to spend all teaching time in, for instance, 'flipped classrooms'. It is therefore important to incorporate this element authentically and enrich your teaching with a range of diverse teaching methods. However, in the current higher education climate the balance often leans heavily towards 'classic' lectures, providing significant scope to incorporate some of the suggestions below.

Below you will find some key tips and guidance to consider when incorporating active teaching methods.

Active teaching methods can happen in many different ways, but the main goal is to ensure students get time to think and actively work with the material in contrast to passively listening to a lecture. You can choose to redesign your existing courses with initiatives such as group work, flipped classrooms, experiential learning, student projects, and student co-creation or you can apply some of the principles below to make your students' learning more active.

Practical tips

Examples of practice in the University of Edinburgh

There is diverse practice across the University that can be used to stimulate thinking about what is possible in your setting.

Below is a link to a range of relevant practice from the Teaching Matters blog. The examples come from multiple parts of the student experience and relate either partially or substantially to this element. New articles are automatically added so check back in the future to discover some of the latest practice.

1. Direct Method

This type of teaching involves giving students one-on-one instruction without any group work or activity involvement. This method is used in formal learning situations only and usually does not involve a lot of hands-on practice.

2. Indirect Method

In this style of teaching, students are first introduced to the material through group work or Activity-Based Learning activities before moving on to individual. This article is dedicated to the topic of "active teaching methods". It describes the concept, emphasizes its importance, and offers instances of active teaching techniques used in the curriculum.

Active teaching techniques, such as problem-solving exercises, discussions and debates, teamwork exercises, real-world tasks (completing a project brief, consulting), chances for students to create, contests, idea pitching, etc. In a nutshell, active teaching techniques are any pedagogies that encourage students to learn actively rather than passively, instruction. This method can be used in both formal and informal settings, and it often results in better retention of information due to the student's increased understanding and engagement with the subject matter. Students learn actively rather than passively.

3. Interactive Approach

When a teacher wishes to involve their students in the learning process, they utilise this technique. This kind of instruction aims to give pupils a practical understanding of the information being covered. This approach can be utilised in both official and informal contexts, and it typically combines individual instruction with group work.

4. Detailed Instruction

When adopting this practise, teachers adopt a simple strategy by dissecting complicated subjects into manageable chunks for pupils to comprehend. Then, these actions are directed step by step so that all students arrive at the same destination at the same time.

Group Work Model, No. 5

This kind of teaching approach is popular in K–12 classrooms and emphasises group collaboration as a tool to aid pupils in learning the subject matter. Each student participates actively in class on a rotating basis, allowing them to share their personal experiences and knowledge with the group.

Activity-Based Education

Using this strategy, complicated ideas are divided into manageable chunks that may be applied to everyday circumstances and readily remembered. ESL instructors strive to include students in the learning process and aid in their retention of the material by using hands-on activities.

6. Activity-Based Learning

This method involves breaking up large concepts into small pieces that can be easily remembered and applied in real-life situations. By using hands-on activities, ESL teachers hope to engage students in the learning process and help them retain the information learned.

7. Constructivist Methodology

This method is based on the idea that students learn best when they are actively involved in learning materials. In this type of teaching, students are given the freedom to explore new material on their own, which helps them better understand it. Teaching of communicative languages (CLT)

This approach focuses on employing practical, communicative activities to improve language proficiency. CLT assists students in developing their speaking and understanding abilities by including them in real-world interactions.

9. The Total Physical Response

In this kind of instruction, pupils are given physical activities to aid in their learning and memory of material. TPR is alleged to be more effective than other techniques when it comes to the retention of information because it involves students in active learning activities that are both enjoyable and physically demanding.

10. An Eclectic Approach

This teaching method is a combination of several other methods and can be used to best meet the needs of individual students. There are a variety of teaching methods available to teachers, and it is important that they use the one that will be most effective for their specific situation and students. The freedom to explore new material on their own, which helps them better understand it, is an important factor in choosing this type of teaching method.

11. The Grammar Translation Method

This method is based on the principle that language is composed of grammar and vocabulary, and that by understanding the structure of a foreign language, students can improve their comprehension. By using translation exercises as a way to introduce new grammar concepts, the Grammar Translation Method helps students to develop better fluency in their foreign languages

12. The Structural Approach

This method focuses on the structure of a foreign language, specifically its grammar and vocabulary. By understanding how these elements work together, students are able to improve their comprehension skills.

13. The Silent Way

This method is based on the idea that language learning should be accompanied by minimalistic distractions. By focusing all class activities on the teaching of a specific grammar concept, students are able to focus and learn more effectively

14. Language Learning Through Tasks

This approach is predicated on the idea that pupils must actively participate in order to learn a language. Teachers can assist students learn vocabulary and grammar in a pleasant and engaging way by assigning them practical activities to complete.

In conclusion, the use of active learning techniques in English lessons gives students the chance to improve their language abilities via the use of relevant and genuine exercises that mirror real-world scenarios. These strategies may be tailored to meet the various needs and interests of students and encourage interaction, cooperation, and critical thinking among them.

This article is dedicated to the topic of "active teaching methods." It describes the concept, emphasizes its importance, and offers instances of active teaching techniques used in the curriculum.

Resources

Deslauriers, L., McCarty, L. S., Miller, K., Callaghan, K., & Kestin, G. (2019). Measuring actual learning versus feeling of learning in response to being actively engaged in the classroom. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(39), 19251–19257.

Freeman, S., Eddy, S.L., McDonough, M., Smith, M.K., Okoroafor, N., Jordt, H., & Wenderoth, M.P. (2014). Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(23), 8410–8415.

Theobald, E.J., Hill, M.J., Tran, E., Agrawal, S., Arroyo, E.N., Behling, S., Chambwe, N., Cintrón, D. L., Cooper, J. D., Dunster, G., Grummer, J.A., Hennessey, K., Hsiao, J., Iranon, N., Jones, L., Jordt, H., Keller, M., Lacey, M.E., Littlefield, C.E., ... Freeman, S. (2020). Active learning narrows achievement gaps for underrepresented students in undergraduate science, technology, engineering, and math. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(12), 6476–6483.

ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB PROBLEMİ
(Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə)

Xatirə Vəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The problem of language and style of high school textbooks (in the subjects of
Azerbaijani language and literature)

Since the mother tongue is the spiritual wealth and mirror of the nation, it has an important meaning for each of us. This encourages the proper use of the attitude towards our language in the development of the next generation. It requires each of us to be careful and take care in conveying the intricacies of our language to students in secondary education. Taking into account the concern of our state for our language, we should try to fulfill this mission with honor

One of the most talked about educational issues today is textbooks. We conducted our research work on Azerbaijani language and literature textbooks from high school textbooks. The results of the research on Azerbaijani language textbooks and textbooks showed us that the abstractness of ideas in the textbooks, the violation of phonetic, lexical, grammatical norms of the literary language can cause confusion in the learning of the literary language of Azerbaijan. When we look at the literature textbook, it should be noted that the writer's style is preserved in the examples given from some literary works, and the author's speech is given not as an orthographic norm, but as an orthoepic norm, which has led to the violation of the phonetic norm. Therefore, in order to avoid language problems in textbooks, attention should be paid to literary language norms, stylistic norms - mainly scientific and artistic style.

Key words: *Textbooks, problems, norms of Azerbaijani literary language, phonetic, lexical, grammatical, secondary school, styles.*

Cəmiyyətin tərəqqisinin vacib amilləri olan elm və mədəniyyətin, xalqın intellektual potensialının formalaşması onun təhsil sistemi ilə təmin edilir.

Azərbaycan qədim sivilizasiya, mədəniyyət ocağı kimi hələ tarixin lap dərin qatlarında özünün təhsil sistemini formalaşdırmışdır. Dərslük siyasətinin başlıca məqsədi məktəbliləri müasir standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmək, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, müstəqil həyata hazır və demokratik düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir. Bu gün ölkəmiz geniş şaxələnməmiş təhsil sistemində, elmləri, bilikləri, təcrübəni nəsil-dən-nəslə ötürməyə əsas verən mükəmməl ali, orta ixtisas və orta təhsil məktəbləri şəbəkəsinə malikdir.

Təhsil insanın özünü və dünyanı dərk etməsinin təminatçısı rolunda çıxış edir. Təhsilin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına təkan verir. Buna görə də, təlim təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin yetkinləşməsi prosesində daha üzvi amilə çevrilir. İlk növbədə, təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinin daha optimal, səmərəli, daha düzgün elmi əsaslarla qurmaq bərsində düşünmək lazım gəlir. Müasir təhsil sistemində insanlara subyekt kimi yanaşmaq onun unikal, fəal, daxilən azad və mənəviyyətli bir şəxsiyyət kimi tanınması əsas faktor kimi qəbul olunur (3, s. 17).

Müstəqilliyin çətin yolları ilə irəliləyən Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də böyük vəzifələr yerinə yetirmək zərurəti ilə üz-üzə dayanmışdır. Ölkəmizdə start götürmüş geniş islahatçılıq hərəkatı çərçivəsində təhsil sahəsində də mühüm dəyişikliklərin, yeniliklərin həyata keçirilməsi obyektiv tələbatdır. Bu baxımdan dərslüklərin yüksək səviyyədə hazırlanması, məzmunca, formaca yeniləşdirilməsi, müasir təhsil standartlarına, milli kurikulumuna cavab verməsi mühüm amillərdir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycanın təhsil sistemində zəruri islahatın aparıldığı bir şəraitdə tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsinə, yeni dərslüklərin yazılmasına böyük ehtiyac duyulur. Dünyada gedən qloballaşma və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarından, fəal və interaktiv təlim metodlarından, yeni texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir.

Bu gün daha çox haqqında danışılan təhsil məsələlərindən biri dərslüklərdir. Tədqiqat işimizi orta məktəb dərslüklərindən Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslükləri üzərində aparmışıq.

Azərbaycan dili bütün təhsil ocaqlarında əsas fənn kimi tədris olunur. Təhsil cəmiyyətin obyektiv tələbatına çevrilmiş və onun inkişafının mühüm şərti olmuşdur.

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Eyni zamanda, bu dil müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.

Azərbaycan dilindən həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə istifadə olunur. Dünyanın 87 ölkəsində yaşayan milyonlarca azərbaycanlı bu dildən doğma ana dili kimi istifadə edir. Bundan başqa, bəzi xalqlar arasında Azərbaycan dili ikinci ana dili kimi də işlənir. Hazırda Azərbaycan ərazisində yaşayan bir sıra kiçik xalqlar, o cümlədən lahic, talış, tat, qırğız və başqaları Azərbaycan dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edirlər (1, s. 10).

Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarında eyni zamanda aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir.

Düşüncələrdəki dərinliyi, hissələrdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişmə üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə-dönə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hal-hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan ümumxalq dili əsasında və kifayət qədər mürəkkəb etnolinqvistik proseslərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu barədə birini çox hallarda istisna edən mülahizələr mövcuddur. Lakin 80-ci illərin ortalarından etibarən Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin (o cümlədən ədəbi dilin) mənşəyi ilə əlaqədar müəyyən ümumi qənaətlər formalaşmaqda və milli tarixi-filoloji təfəkkürün əsaslarını təşkil etməkdədir (10, s. 8).

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfəqlər açıldı.

H.Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə ana dilinin – dövlət dilinin inkişafı üçün zəruri ictimai-siyasi, mədəni şəraitin əmələ gəlməsi barədə verilən məlumatla başlayır: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir, müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır”.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib-hazırlanmış və 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, və “Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli Fərmanı dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir.

Dil siyasətini uğurla davam etdirən prezident İlham Əliyevin Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində atdığı addımlar da təqdirəlayiqdir. Dövlətimizin başçısının imzaladığı fərman və sərəncamlar ana dilimizin saflığını qorumaq və inkişaf etdirmək yönündə mühüm əsas olmaqla yanaşı, eyni zamanda milli identikliyi də gücləndirən əhəmiyyətli amildir. Dövlət başçısı tərəfindən 2012-ci il mayın 23-də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında”, 17 iyul 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” imzalanan Sərəncamları Azərbaycan dilinin inkişafı və tətbiqi dairəsinin daha da genişləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Dövlət başçısının “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamı ölkədə dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm sənəddir. Sərəncamda vurğulanır ki, bu gün Azərbaycan dilinin milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən olaraq istifadəsi və əsaslı tədqiqi, ölkədə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaradılmışdır. Eyni zamanda elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında hərtərəfli inkişafı baxımından gənc nəslin ana dilinə sevgi və hörmət ruhunda tərbiyə olunması, ədəbi dilin normalarına ciddi surətdə əməl edilməsi, o cümlədən dilçilik elminin müxtəlif sahələri üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması dövrün tələbi olaraq qalır. Bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur (11, s. 7-9).

Ana dili xalqın mənəvi sərvəti və güzgüsü olduğundan hər birimiz üçün önəmli mahiyyət daşıyır. Bu gələcək nəslin inkişafında dilimizə olan münasibətdən düzgün yararlanmağa təkan verir. Orta təhsildə dilimizin incəliklərini şagirdlərə çatdırılmasında hər birimizdən diqqətli olmağı və qayğı ilə yanaşmağı tələb edir.

Dövlətimizin dilimizə qayğısını nəzərə alaraq, biz də öz növbəmizdə bu missiyanı şərəflə yerinə yetirməyə çalışmalıyıq.

Dil normalarına düzgün riayət olunması mədəni-zəruri amildir. Bununla bərabər norma tələbləri danışan və dinləyənlər, yazanlar və oxuyanlar arasında ən münasib şərait yaradır (4, s. 169).

Dil probleminin əsasında norma durur. Norma dildə iki istiqamətlidir: linqvistik və ekstralingvistik. Dilə kənar elementlər assimliyatıv təsir göstərdikdə onun sosial amillərlə bağlı olan normaları pozulur dilin daxili strukturunda ləngimələr baş verir. Bu xususiyyətlər Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı boyunca müşahidə olunur. Bu normalar fonetik sistemdə sait və samitlərin iyerarxiya ardıcılığı fonetik – fonomorfonoloji qanun və hadisələr, qrammatik sistemdə hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik, zaman, nov kateqoriyaları, həmcinin bütün sintaktik vahidlərə məxsus kommunakativ funksionlar sıralanmanın paradigmatik- sintakmatik əlaqəli şəkildə meydana çıxır.

Fonetik hadisələrə dair normalar. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sait və samitlərin möhkəm ahəngi mövcuddur. Buna əsasən sözlərdə səslər növünə və cinsinə görə bir-birini dəqiq izləyir. Məsələn, alma, güzgü, işçi sözlərinə qoşulan ünsür son saitin tələbinə uyğun işləyir – almalar, güzgüdə, işçilər və s. Bu növ fonetik qaydalar ədəbi dilimizdə normalaşmış və sabitləşmişdir (2, s. 16).

a) Ədəbi dilin bütün fəaliyyəti normalara əsaslanır, “elə belə” ədəbi dil yoxdur. Bu sistemlər bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılıdır, biri digərini tamamlayır, bütövlükdə eyni vahidin hissələridir.

b) Normalar ədəbi dilin özü kimi tarixi kateqoriyadır. Bu və ya digər norma konkret tarixi mərhələdə məqbul sayılır, başqa bir tarixi şəraitdə öz əhəmiyyətini itirə bilər.

v) Normalar kütləvi və universal xarakter daşıyır. Onlar bütün ünsiyyət sahələrində – istehsalatda, ictimai-siyasi mühitdə, mədəniyyət və elm ocaqlarında, ailə və məişətdə, təşkilati işlərdə, idarə və müəssisələrdə, bir sözlə, bütün funksional üslublar sistemində dərk edilir, anlaşılır və əsasən qorunur.

q) Normalar ədəbi dilin həm struktur, həm də funksional sistemini əhatə edir. Hər bir norma sistem daxilində bir sistemdir.

ğ) Normalar ədəbi dilin nisbi sabitliyini təmin edir.

d) Normalarda obyektiv və subyektiv şərtlər bir növ qovuşur. Onlar əvvəlcə uzun əsrlərin məhsulu olan obyektiv dil faktları kimi ümumxalq dilinin bətnində formalaşır, insan iradəsindən asılı olmur; ədəbi dil normalarına çevrilərkən insan iradəsinə tabe edilir. Subyektiv müdaxiləyə yer verilir. “Seçmə və əvəzetmə” prinsipi subyektiv müdaxilə üçün zəmin yaradır.

e) Normalar ifadə olunan fikrin oxucuya, dinləyiciyə tez və aydın çatmasını, təsir göstərməsini təmin edir. Əgər fikir dərhal anlaşılırsa, deməli, nitqdə bəzi normalara düzgün əməl edilməyib (9, s. 64).

Dərsləklərdə rast gəldiyimiz dil problemlərini nəzərinizə çatdırırıq: Onun *sasında (səsində)* olmalıdır ifaçılıq vəzifəsini – dinləyicilərə nəyi çatdıracağını müəyyənləsdirin (6, s. 25). Bu cümlədə orfoqrafik norma pozulmuşdur.

Məzmun üzrə iş qrafasında:

1. Əsərin ilk dörd parçasının oxusundan bunu fərdi, səssiz oxu, səsi oxunan dinlənməsi və s. şəkildə yerinə *yətirə (yətirə)* olmalıdır sonra *partla (parta)* olmalıdır yoldaşınızla birlikdə mətnin kənarındakı suallara cavab hazırlayın (6, s. 22). Orfoqrafik norma pozulmuşdur.

3. Çıxardığınız nəticələr barədə təqdimatlar *edin*. (Ədəbiyyat, s. 22, 7-ci sinif)

Bu cümlədə *təqdimatlar edin* əvəzinə *təqdimatlar hazırlayın* verilsə idi daha dəqiq olardı.

Bədii əsəri anlayaraq mütaliə edən insanın təkcə *hisləri* yox, ağılı, düşüncəsi də zənginləşir. Əsərdəki əhvalat və hadisələr diqqətli oxucunun qəlbinə güclü təsir edir, onda vətənpərvərlik, mübarizlik, insanpərvərlik, xeyrxahlıq, əməksevərlik, təbiətə məhəbbət kimi ali *hislərin* yaranmasına səbəb olur. Əsərləri mütaliə etdikcə təcrübəsi çoxalan oxucunun *hisləri* daha zərif və davamlı olur (6, s. 9). Orfoqrafik norma pozulmuşdur. 2021-ci ilin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində əvvəlki lüğətdən fərqli olaraq *hiss* kimi verilmişdir.

Göstərdiyimiz nümunələrdə *hiss* sözü əvvəlki orfoqrafiya qaydalarına uyğun şəkildə verilərək fonetik normanı pozmuşdur.

Ana-Beyit qəbiristanlığının öz tarixi vardı. İlk olaraq rəvayət belə başlanırdı ki, bu yerləri zəbt eləyən Juanjuanlar əsir tutduqları düşmən əsgərləri ilə çox amansız rəftar *eləyirmişlər*. İmkanları olanda əsiri qonşu ölkələrə qul kimi *satarmışlar*, bu da əsir üçün xoşbəxtlik hesab *olunurmuş*. Çünki ümid yeri qalırdı, kim bilir, bəlkə, elə bir imkanı oldu ki, qaçıb vətənə *qayıtdı*... (“Gün var əsrə bərabər” əsərindən) (6, s. 84). Göstərdiyimiz bu nümunə Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanından tərcümə edilmiş kiçik hissədir. Tərcümə zamanı qarşımıza çıxan bu cümlələrdə ədəbi dilin qrammatik norması pozulmuşdur. Birinci cümlənin xəbəri feilin indiki zaman şəkilçisi ilə feilin rəvayət şəkildə və cəmdə, *“eləyirmişlər”*, ikinci cümlədə *“satarmışlar”* feilin qeyri-qəti gələcək zaman, rəvayət şəkli ilə cəmdə, yenə həmin cümlədə *“olunurmuş”* indiki zaman, rəvayət şəkli, cəmdə, üçüncü cümlədə isə şühudi keçmiş zaman təkdə verilmişdir.

Qrammatik normanı pozan vasitələrdən olan şəkilçilər, feilin zaman şəkilçiləri abzasın daxilində və yaxud bir cümlədə hadisələrin eyni zamanda verilməməsidir. 9-cu sinif ədəbiyyat dərslində E.Heminqueyin “**Qoca və dəniz**” əsərindən bir parça M.Süleymanovun tərcüməsi ilə verilmişdir. Həmin əsərdən bir cümlə nəzərinizə çatdırırıq: *Gün batanda düz ortasına baxıram, gözlərimə qaranlıq çökmür, hərçənd günəş qürub çağı **bərk şölələnir**, telləri adamın gözüne batır.* Bu cümlədə **bərk** sözünün əvəzinə **gur** sözü yazılsa idi daha dəqiq olardı (7, s. 174).

A.Axundov ana dilimizə edilən tərcümə əsərinə böyük əhəmiyyət verərək yazır: “...uğurlu tərcümə ana dilinin bütün imkanlarından istifadə etmək, ümumxalq dilinin lüğət tərkibindən ədəbi dilə təzə sözlər, cümlə quruluşları gətirmək, yeni sözlər və cümlə strukturları yaratmaq tələb edir, bu isə öz növbəsində ədəbi dili zənginləşdirir və inkişaf etdirir. Məsələn, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ilə bağlı olaraq, dilimizin lüğət tərkibinin daha da genişləndiyini, dilimizin söz birləşmələri, xüsusən mürəkkəb cümlə sintaksisi baxımından zənginləşdiyini razılıq hissi ilə qeyd etmək olar. Lakin... ədəbi dilimizin inkişafında bu müsbət hallar yalnız uğurlu tərcüməçilər nəticəsində mümkün olur. Əlbəttə, ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən, dilimizin sintaktik quruluşuna, cümlə strukturlarına yeni, orijinal sintaktik konstruksiyalar gətirə bilən tərcümə ədəbiyyatı az deyil, bunlar yüksək sənətkarlıqla edilmiş tərcümələrin nəticəsində qazanılmışdır (8, s. 164).

Yeri gəlmişkən tərcümə məsələləri ilə bağlı xalq şairimiz Səməd Vurğunun da fikirlərini xatırlamaq ustad sənətkarların bu yaradıcılıq işinə çox dərinlən yanaşmasını göstərən reallıq kimi qəbul edilməlidir. S.Vurğun yazırdı: “Mən tərcümənin iki tipi haqqında bir neçə söz demək istərdim. Bəzi tərcüməçilər dəqiq olmağa çalışırlar, başqaları isə dəqiqlikdən uzağa qaçır və demək olar ki, tərcümə etdikləri zaman həm də yaradırlar. İkinci tip tərcüməçilərin işində yaradıcılıq prosesi daha üstün yer tutur (8, s. 150).

Hamı desin ki, Azərbaycandan gəlmiş Qarabağ atları yarışın qalibi oldu. Təsəvvür edirsinizmi, düşmənlərimiz üçün necə zərbə olar?! (5, s. 15). Bu cümlədə ritorik suala ehtiyac yoxdur.

Bəzi xalq adlarına -stan, -iya şəkilçiləri artırmaqla ölkə adları düzəlir. Sözün kökü samitlə bitdikdə –stan şəkilçisinin əvvəlinə sait əlavə olunur. Məsələn: Əfqanıstan, Özbəkistan, Monqolustan. Ölkə adları böyük hərflə, xalq adları isə kiçik hərflə yazılır (5, s. 54). Verilmiş bu qaydada –stan şəkilçisinin qarşısına hansı səbəbdən –ı, –i, –u, –ü saitlelərinin artırılması və –iya şəkilçisinin –iyə formasının olduğunu göstərmir. Məsələn: Holland -iya, Türk –iyə.

3-cü sinif Azərbaycan dili kitabında səhifə 36-da Ç halqasında verilmiş sualların cavablandırılması hissəsində 3-cü sualda yazılıb: *Rəşidlə Seymur Aslanın qələbəsini necə qarşıladılar?* Bu sualda adlar səhv verilib. Mətdə Aslanla Seymur Rəşidin qələbəsinə sevinirdilər. Sual olmalı idi *Aslanla Seymur Rəşidin qələbəsini necə qarşıladılar?*

Biz tədqiqat işimizdə əsas orta məktəbdə tədris olunan Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə dərslərdən istifadə etdik. Tədqiqat zamanı dərslərdə qarşımıza çıxan Azərbaycan dili problemlərini analiz etməyə çalışdıq. Biz belə nəticəyə gəldik ki, dərslər və dərs vəsaitləri tərtib olunarkən Azərbaycan ədəbi dil normalarına riayət olunmalı, dil normalarının pozulmasına şərait yaradılmamalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II c. Bakı: Elm, 2011
3. Mehrafov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006
4. Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı. II c. Bakı, 2013.
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil müəssisələrinin 3-cü, 6-cı sinif üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik.
6. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil müəssisələrinin 7-ci sinif üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik.
7. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil müəssisələrinin 9-cu sinif üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik.
8. Əhmədova X. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
9. Əliyev K. Üslubiyyat və üslublar sistemi. Bakı: ADU, 1985, s. 81.
10. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I h. Bakı, 2012
11. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Bakı, 2021.

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF NUMBERS USING IN ENGLISH AND AZERBAIJAN
PROVERBS

(Based on the Materials of the Azerbaijani and English Languages)

Ph. Dr. Gulshan Maharramova
Azerbaijan University of Languages

Xülasə

İngilis və Azərbaycan atalar sözlərində işlənən rəqəmlərin linqvistik özəllikləri
(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)

Gülşən Məhərrəmovə

Dünya dillərinin lüğət tərkibindəki atalar sözləri, deyimlər və qəlib ifadələr cəmiyyətin yaddaşının əksi olduğu üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsrlərdən süzülüb gələn bu dil örnəkləri insanların həyata baxışını müəyyənləşdirmək və dünya dillərini linqvokulturoloji aspektdən öyrənmək cəhətdən də xüsusi önəm daşıyır. Xüsusən də hər bir atalar sözü bir xəzinə kimi cəmiyyətin, həyatının müxtəlif situasiyalarına fəlsəfi baxışını göstərir, onların yaşadıklarını əks etdirir.

İnsanların rəqəmlərə mənalar verməklə simvolizm yaratması həyatımızı əhatə edən bəzi adət-ənənələrdə və inanclarda sayların əhəmiyyətini artırmışdır. Rəqəmlərə mənə yükləyən insanlar öz düşüncələrini məhz bu anlaşımlarla ifadə etməyə çalışmışlar. Buna görə də müxtəlif xalqların ədəbi-mədəni, fəlsəfi düşüncəsində rəqəmlər müəyyən mənalar daşımaqla həmin xalqların təfəkkür tərzinin göstəricisidir. Bu baxımdan, Azərbaycan və ingilis xalqlarının atalar sözləri və deyimlərin işlənən sayların özünəməxsus semantik çalarları və məzmunu vardır.

Azərbaycan və ingilis xalqları müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşamaqlarına, fərqli milli-mədəni dəyərlərə malik olmalarına baxmayaraq, onları müəyyən aspektlərdən birləşdirən həyata baxışlarıdır ki, bunu da biz xalq deyimlərində aydın görürük: Məs.: *Bir gül ilə bahar olmaz // One swallow doesn't make a summer; Bir güllə ilə iki quş vurmaq // To kill two birds with one stone;*

Müxtəlif dillər və fikrin məcazi ifadəsi üçün seçilmiş sözlər fərqli formalarda olsa da, məzmun ümumi düşüncəyə xidmət edir.

Açar sözlər: *Atalar sözləri, Azərbaycan dili, ingilis dili, rəqəmlər, semantik sahə, linqvistik özəlliklər.*

Proverbs, sayings and idioms in the vocabulary of the world languages are of great importance because they are a reflection of society's memory. These samples of language floated through the centuries are also of special consequence in terms of determining people's outlook on life and learning the world languages from a linguoculturology aspect. In particular, each proverb like a treasure displays the philosophical view of society and various situations of life, reflects their experiences.

Another crucial element of culture is the diverse beliefs and numbers used in everyday life. However, on the level of thought, numbers are not used in the same way as they are in a mathematical context. Numbers have some hidden meaning in every cultural mindset. This situation led to the emergence of symbolism and mysticism through numbers, deliberated in literature, folklore, architecture, music, religion and beliefs.

People's creation of symbolism by assigning meanings to numbers has increased the significance of numbers in some customs, traditions and beliefs that surround our lives. Individuals who attach meaning to numbers have tried to express their thoughts with these meanings. Therefore, in the literary, cultural and philosophical thinking of various people, numbers have certain meanings and are an indicator of the way of thinking of those people. In this regard, the numbers used in the proverbs and sayings of the Azerbaijani and English people have their own semantic features and content.

In world culture and mythology, though numbers such as *one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine, ten, forty, hundred, thousand* are used in a divergent phonetic pattern, but they have the same content and a common semantic load in the context of the text.

As one of the language units in which numbers are used the most, each number name in proverbs has a certain emotional value, semantic field and cultural motive. Numbers alone do not mean anything they have a certain value with the objects they encounter, the concepts they evoke, and the elements of belief they are loaded with.

The number *one* is taken to mean completeness, perfection. They accept the universe itself as a whole and mark it with number one. Despite this, a number can have various meanings in the cultural thinking of each nation.

A number **one** appears in contrasting contexts in sayings in the English and Azerbaijani languages. Sometimes it means a numeral, sometimes it has a particle function. In general, a number **one** in proverbs uses to emphasize more content. For example: *Arifə bircə işarə də bəsdır* (A single sign is enough for a wise man; *Bir gül ilə bahar olmaz* (One swallow does not make a summer).

In English: *One swallow does not make a summer. One only brings to any place what is in oneself, One of these days is no time.*

In some proverbs, the number "**one**" expresses uncertainty in terms of content, that is, it is not about the quantity of something specific: *Bir yeyənin olsun, min deyənin olmasın* (Let one eat, let not one say a thousand); *Ağlayanın bir dərdi var, gülənin beş* (The one who cries has one problem, the one who laughs has five).

In sayings expressing numeral content, the content is more of a reminder, a recommendation, and the number "**one**" is mainly logically emphasized: *Bir daşla iki quş vurmaq olmaz* (You cannot kill two birds with one stone).

It can be seen in English proverbs and sayings, too: *One false move may lose the game; One nail drives out another, etc.*

In both languages in some sayings, the number "**one**" also means a specific time period: *Aclıq bir il gedər, minnət min il* (Hunger lasts a year, gratitude lasts a thousand years); *Ağladırsa fələk, bir gün güldürər*. (If he cries, heaven will make him laugh one day). In English: *One only brings to any place what is in oneself.*

In the number of **two**, in accordance with mythological-religious thinking, light and darkness, good and evil are paired and opposites of the world are born. Observations show that number **two** in proverbs are mostly used as one number. In other words, in proverbs, "**one**" means a minority, and "**two**" means a relative majority. Therefore, in Azerbaijani and English literary thought, the meaning of the number "**two**" coincides with the plural. Its use in colloquial language to contrast with a number is also an indication of this.

In Azerbaijani language: *Bir qazanda iki kəllə qaynamaz*; (Two skulls do not boil in one pot); *Bir qazanda iki kəllə qaynamaz*; (There are no two loves in one heart).

In English: *One beaten better than two unbeaten; One day is worth two tomorrow.*

Sometimes the number "**two**" is used in proverbs to connect the two previous components: in this case, the word is observed with the relative suffix in the form "two", "both of them".

In Azerbaijani: *Dosta borc pul vermə, hər ikisi əldən gedər* (Do not lend money to a friend, both will be lost); *Qonağı qonşuya tanıdarsan, hər ikisindən olarsan* (You will introduce the guest to the neighbor, you will be from both), etc.

In English: *Two boots of steam; Like two drops of water.*

In proverbs where the number **two** is used in independently form though the lexeme expresses a specific quantity, however in semantically point of view they serves general metaphoric content.

For example: *El üçün ağlayan iki gözündən olar* (He who cries for the hand has two eyes); *Kar iki dəfə gülər* (A deaf man laughs twice), etc.

In English: *Once bitten, twice shy; It's no use boiling your cabbage twice.*

The number **three** is an important number often used in folk culture, especially in religious beliefs and mythology. For example, Pythagoras gave importance to the number **three** in his philosophy because it is the sum of the numbers before it. This approach is also reflected in Azerbaijani sayings: *Dostluq üç almadır: gah ikisi səndə biri məndə, gah ikisi məndə biri səndə gah ikisi məndə biri səndə*. (Friendship is three apples: sometimes you have two and one in me, sometimes two in me and one in you).

In English number three is not widely use in proverbs or in short sayings. For example: *Get lost in three pines, With three boxes.*

In accord with world religious-mythological thinking, man is considered one of the **three** most important beings in the universe. This number, which is used in Azerbaijan's customs and traditions, beliefs and literary examples in different ways, partially can be found in proverbs: *İkisinə üç lənət, hərəsinə beş lənət* (Three curses for two, five curses for each); *Ölüsü olan üç gün ağlar, dälisi olan hər gün* (Those who are dead cry for three days, those who are mad cry every day). In English: *For one slave, three foremen. Where two stand, the third does not care.*

In mythology, number **four** is the image of moving wholeness, as opposed to three, which symbolizes stagnant wholeness. It is related to the **four** elements involved in the creation of the world. Although everything was created with the three elements that came in the beginning – water, fire, and earth, it was lifeless and motionless. Only with the addition of the fourth element – air (soul) is the foundation of life in the world, vitality is created, and time moves forward. **Four** numbers are used in mythology, folk beliefs, epics, tales, etc. is used quite widely. Proverbs, where the number **four** is not used so actively, are descriptive rather than

reminders and advice: *Qorxaq hər şeyi dörd görər* (A coward sees everything as four); "*Hər şeyə dörd gözə baxmaq*" ("Looking at everything with four eyes"); In phraseological units such as "waiting with four eyes", the number four has a meaning strengthening function.

The most renowned saying in English with **four** is: *Sit in four walls; Four eyes see more than two.*

The number **five** is used in the mythical sense of "wealth, wealth, abundance". That is, it is understood as adding a share to what already exists in the world (the ones created by the four elements). The number **five**, in general, expresses plural content in proverbs, strengthens the essence of the object, and in this type of idioms, space is reserved for the description of the character: *Beşdə alacağı yox, üçdə verəcəyi* He will not receive at five, but will give at three; *Beş barmağın beşi də tən deyil; Five of the five fingers are not the same*; and so on.

In English: *Five-finger discount; Of the five fingers, the cunning little finger.*

In some proverbs, the number **five** is used in parallel with the number "one": *Ağlayanın bir dərdi var, gülənin beş* (The one who cries has one problem, the one who laughs has five); *Bir torba dəni var, beş dəyirmanə üyütməyə gedir.* (There is a bag of grain, it goes to five mills to grind). In English: *Lost five and found seven; You need a fifth leg like a hare.*

Number **seven**. It is interesting that seven is obtained from the addition of two main numbers – three and four, and the sevenfold model of the entire universe is built with it: therefore, in mythological structures, this number belongs to the planets.

In English: *Seven-day wonder; At sixes and sevens*

One can see the active use of the number **seven** in proverbs, which are among the fastest and most effective literary examples of the oral transmission of culture: *Qərib it yeddi məhlədən qovular* (A strange dog is expelled from seven neighborhoods).

In English: *The fox will lead the seven wolves.*

The number **seven** is used parallel to the number "one" in some proverbs, and here, depending on the purpose of the saying, one of the numbers can have a logical emphasis: *Bir ata yeddi oğulu dolandırdı, yeddi oğul bir atanı dolandırmadı* (A father supported seven sons, seven sons did not support a father); *Bir dəlidən yeddi məhləyə zərər dəyər.* (One madman can damage seven neighborhoods). In English: *Seven do not wait for one.*

In proverbs, the number **seven** is used together with the number seventy, which is ten times more than ten, and emphasizes an important point in human life. Thus, childhood is expressed by seven years, and old age by seventy: *Yeddisində nədirsə, yetmişində də odur* (What is at seven is also at seventy).

The number **nine** is rarely used numbers in both languages proverbs and sayings. Considering that odd numbers are found more actively in sayings, the number **nine** is also interesting from this point of view. *Gözəllik ondur, doqquzu dondur* (Beauty is ten, frost is nine).

In English: *A stitch in time saves nine; A cat has nine lives.*

Thus, the semantic motive of numbers used in Azerbaijani and English proverbs is aimed at the reflection of any life event, and if they become components of these folk expressions in different shades, they mainly serve to form their wise content.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov A.Q. İngiliscə-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Turan evi, 2009,
2. Aksan D. Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007
3. Atalar sözü. Tərtib edən: C.Bəydili. Bakı: Öndər, 2004
4. Рейдаут Р., Уиттинг К. Толковый словарь английских пословиц. СПб., Лань. 1997.
5. Английские пословицы и поговорки [Электронный ресурс]. URL: <https://skysmart.ru/articles/english/anglijskie-poslovicy-i-pogovorki> (дата обращения: 01.08.2020).
6. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985
7. İngilis dilində atalar sözləri, mənaları və istifadəsinə aid nümunələr / <https://www.getwordly.com/blog/az/ingilis-dilinde%20atalar-sozleri-m%20anlari-ve%20istifade-sin%20aid-numuneler/> (23 iyun 2022)
8. Ögel B. Türk Mitolojisi. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, C. 2. Ankara, 2006
9. <https://leveragedu.com/blog/common-proverbs/>

MORFOLOJİ ÜSULLA YARANAN SÖZ VƏ TERMİNLƏR

Zemfira Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The article examines the words and terms formed by the morphological method. Characteristic features of morphemes – suffixes forming words and terms are presented. Concrete language facts are given as examples and interpreted. It is shown that morphological word creation, which is known as one of the productive methods, also attracts attention in the field of terminology. At a time when the development of science and technology and economic relations is on a large scale, the generation and expression of concepts based on national language units is one of the main requirements of today. The morphological method, which is considered productive in term creation of the modern Azerbaijani language, is characterized by adding word-correcting suffixes to word roots to express any concept. Morphological term formation: it is formed in two forms by means of suffixes that form nouns from nouns and verbs that form nouns.

Key words: *morphological method, term creation, native and borrowed suffixes, productive and unproductive suffixes*

Ən məhsuldar üsullardan biri kimi tanınan morfoloji yolla söz yaradıcılığı terminologiya sahəsində də xüsusilə seçilir. Elm və texnikanın, iqtisadi əlaqələrin inkişafının geniş vüsət aldığı bir zamanda yaranmış anlayışların alınmalarla deyil, milli dil vahidləri əsasında yaranması və ifadəsi günümüzün əsas tələblərindən biridir. Dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilərin zənginliyi bizə bu üsulla söz yaradıcılığına geniş imkan yaradır. İ. Temiroğlu qeyd edir ki, “Dildə düzəltmə sözlər uydurulmur, onlar müəyyən oturmuş model əsasında yaradılır. Düzəltmə sözlər müvafiq elementlərin kompleksi kimi ayrı-ayrı semantik hədlərin vəhdəti kimi dərk olunur” (1, s. 23). Göründüyü kimi düzəltmə söz, söz kökünün ifadə etdiyi anlayışın əlamətlərindən birinə əsaslanaraq onu qabarıq şəkildə göstərir və müstəqil söz kimi çıxış edir. Söz yaradıcılığından danışarkən əsasən dildaxili imkanlar hesabına yaranmış söz və söz birləşmələrindən söhbət getdiyini vurğulamaq lazımdır. Bu zaman təkcə lüğət tərkibində olmayan sözlərdən deyil, həmçini leksik fonda olan sözlərin də iştirakından bəhs etmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin terminologiyasında çox sayda alınma terminlər vardır. Belə terminlər dilimizə bilvasitə, ya da bilavasitə keçir. Bilvasitə alınmalarda vasitəçi dil fəal iştirak edirsə, bilavasitə alınmalar kontakda, təmasda olan dillər arasında yaranır. Sintaksis xarici təsirlərə cavab verdiyi halda morfolojiyada alınmaların təsiri yox dərəcəsidir, yalnız ayrı-ayrı morfoloji əlamətlərin bir dildən başqa bir dilə keçməsinin təzahürüdür. Bu cəhətdən terminləri dəyişiklik edilmədən mənimsənilən və dəyişiklik edilərək mənimsənilən olaraq iki qrupa ayırmaq olar.

Morfolojiyaya leksikadan fərqli olaraq təkcə sözün vahid leksik mənasını deyil, onun geniş qrammatik mənasını öyrənən elm sahəsidir. Morfolojiyada qrammatik mənaları ifadə edən müxtəlif qrammatik şəkillər öyrənilir, nitq hissələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Morfoloji yolla sözyaradıcılığını yüksək qiymətləndirən S. Cəfərov qeyd edir ki, “... morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi o qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik -analitik yolla yeni sözlərin yaradılmasına o qədər də ehtiyac qalmamışdır” (2, s. 78).

Dilimizin sözləri tərkib etibarilə kök və şəkilçiliyə bölünür. Yeni söz və sözlər arasında əlaqə yaratmaq baxımından şəkilçilər: leksik (sözdüzəldici) və qrammatik (sözdəyişdirici) olmaqla iki yerə bölünür.

Müasir dildə işlək olmayan –la prefiksi türk mənşəli –sız⁴, fars mənşəli –bi, –na şəkilçisinin sinonimi kimi işlənərək XIX əsrə qədər yazılmış abidələrdə özünü göstərməkdədir. Məsələn, laməkan, laşərik, laşey və s. Dünyanın nazü nəimi laşeyi-murdar imiş,

Assığı yoxmuş anın, sən girməgil bazarına (s. 36).

Latələzmu gəldi əyyami-vüsal (s. 55).

Laməkan bədrü hilalidir üzündə qaşnız (s. 69) (Nəsimi);

- la şəkilçisi ön şəkilçi kimi işlənirsə, -nak şəkilçisi də son şəkilçi kimi işlənərək -lı4 şəkilçisinə uyğun gəlir (qəmnak, fərəhnak, atəşnak və s.)

Bəs ki atəşnak yüzün vəsfidür sözüüm mənim (Kışvəri).

Azərbaycan və türk dillərini tədqiq edərkən E. Sevortyan belə qənaətə gəlmişdir ki, “Azərbaycan dilinin sadəliyi və gözəlliyi söz köklərinin daha çox bir və ya iki hecalı olmasındadır. Əsasən də ikihecalı sözlərin çoxu ilk hecanın təkrarından yaranır ki bu da emosionallığın nəticəsi olaraq qəbul olunur” (3, s. 47).

Müasir Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında ən məhsuldar hesab olunan morfoloji üsul hər hansı anlayışı ifadə etmək üçün söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə səciyyələnir. M.Hüseynzadə “sözdüzəldici şəkilçilərin bir sözdən yeni bir söz yaratmaq kimi böyük rolu olduğunu lügət tərkibində yeni sözlərin məhz həmin şəkilçilər vasitəsilə yarandığını xüsusilə vurğulayır” [4, s. 18]. Eyni zamanda, özgə dillərdən götürülən şəkilçiləri sözün əvvəlinə artırıldığı üçün sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul edir.

Dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığında həmişə işlək olan və bugün də öz aktuallığını saxlayan sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur. Morfoloji üsulla terminyaratma: adlardan ad düzəldən və feillərdən ad düzəldən şəkilçilər vasitəsilə iki formada yaranır. Türk dillərindəki söz kökləri çoxvariantlı olması ilə seçilir ki, bu da onların qədim dialekt fərqləri ilə bağlılığını göstərir. İlk dilin mənşəyinin fərziyyələri əsaslandığına nəzərə alsaq, kök sözlərin yaranması da göstərilən səbəblə əlaqəlidir. Baba Məhərrəmli kök sözlərin “ilk dildə hər bir səsin müəyyən bir semantika ifadə etməsini, yəni səs simvolizmi nəzəriyyəsini insanın təbiət səslərinin təqlidi ilə alınan səslərdən yarandığını” vurğulayır (5, s. 22). Yunan dilçiləri Demokrit, Platon, V.Leybnis, V.fon Humboldt və b. oxşar dil faktlarına istinadən bu nəzəriyyəni təsdiqləmişlər.

H.Zülfikar türk dillərində sözdüzəldici şəkilçilərin ən çox işlənən formasının təkhecəli və cüthecəli olduğunu, həmçinin cüthecəllilərin daha çox işləkliyindən, terminyaratmada isə ən çox sadə feillərdən istifadə olunduğundan bəhs edir. Feil köklərinin isim köklərindən fərqli olaraq daha məhsuldar olduğu termin yaradıcılığında da özünü göstərir: “Terim yapmada en çok yararlanılan kelime sınıfı fiillerdir. Bir oranlama yapılacak olursa, kökü fiillere dayanan terimlerin , kökü isimlere dayanan terimlerden çok daha fazla olduğu görülür” (6, s. 148). O, həmçinin tarixən -maq, -ınca, -acak, -adak kimi şəkilçilərin birləşməsinin yeni bir anlayış yaratdığını və bunların müasir dildə işləndiyini qeyd edir. Məsələn, dokunaklı, okunaklı kimi sözlərdə dokunak, okunak -lı şəkilçisi ilə deyil, dokun, okun formasında götürülür. Alınma şəkilçilərdən “Batıdan gelen ve -izm ekini taşıyan felsefe kavramlarını da yalnızca -lik ekiyle değil, -çılık biçiminde birleşik bir ekle karşılamaktayız (bilinmezçilik, gelenekçilik, oluşçuluq)” bu üsulda istifadə edildiyini izah edir (s. 163). -t (-it, -it, -ut, -üt) kimi şəkilçilərin də türk dilində isimdən sifət düzəldən (boyut, konut, ögüt, geçit, giyit, yakıt və s.), -tay, -tey feillərdən isim düzəldən (yarğıtay, komutay), -tı4 şəkilçisi isə əksinə feildən isim düzəldən şəkilçi kimi müxtəlif sahə terminlərinin yaranmasında fəal olduğunu göstərir (morartı, kızartı, karartı). Xalq dilində də bu şəkilçilərlə düzələn sözlər işləkliyi ilə seçilir (buyrultu (belge, diploma), bozantı, (xəyal görmək), ilenti (bəd dua). -z, -ız4 isim düzəldən və kəmiyyət kateqoriyası şəkilçiləri rolunda çıxış etməklə bərabər, orqan adlarının yaranmasında da (göz, diz, boynuz, omuz və ikilim orqan adları da yaradır) iştirak edir (6, s. 144-145).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq -rılı4 şəkilçisi feildən sifət düzəldən (kararlı, keçərli, yararlı) şəkilçi kimi işlənir. -rılık4, -arılık2 mücərrəd isim düzəldən feil şəkilçiləri də (yararlıq, yürürlük, dayanırlıq) termin-söz yaradıcılığında iştirak edir.

Söz köklərinin ifadə olunduğu nitq hissələrinə görə üç qrupda təsnifatını vermək olar: a) kökü isimlə ifadə olunanlar b) kökü feillə ifadə olunanlar; c) kökü digər əsas nitq hissəsilə ifadə olunanlar. Adlandırma funksiyası sözlərin əsas hissəsini təşkil etdiyi kimi terminlər də eyni funksiyanı daşıyır, belə ki, onlar da elmi anlayışı adlandırma bildiyi üçün isim kimi formalaşır. Dilimizdə olan sözlərin çoxunun isimlərdən ibarət olduğunu bilirik. Terminyaratmada məhz bu səbəbdən isim düzəldən şəkilçilərə daha çox müraciət olunur. Sözdüzəldici şəkilçilər yeni termin yaradılarkən onların genetikasını dəyişmiş, yəni isim əvvəlki mövqeyində çıxış edir. Belə terminlərin yaranmasında milli və alınma şəkilçilərdən istifadə olunur. Düzəltmə terminlərin müəyyən qisminin kökləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olduğu üçün onlara artırılan şəkilçilər də (milli; ərəb-fars; Avropa-rus dillərindən keçən) fərqlənir. Milli şəkilçilərdə ahəng qanununu izləməklə yeni termin yaratmaq bacarığı həmişə öz aktuallığını qoruyur. Folklorun canlı ensiklopedik abidəsi olan “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının dilində terminoloji sistemin bir sıra differensial sahələri dövrün intellekt səviyyəsini əks etdirən inkişaf varlığının gözəl təcəssümüdür. Tibbi terminlər, musiqi adları, hərbi vətənpərvərlik, geyim növləri və insanların həyat tərzini əks etdirən söz-terminlər daha geniş planda verilərək ictimai-etnoqrafik məzmunun göstəricisi kimi çıxış edir. Dastanda dini terminlərin ərəb dilindən keçdiyini, əksinə hərbi terminlərin əksəriyyətinin milli olduğunun şahidi oluruq. X-XI əsrlərdə həm şifahi, həm də yazılı dildə təbabət, nəbatat, heyvandarlıq sahəsində milli terminlərin yaranması müşahidə olunur. Terminologiyanın təşəkkül və formalaşma tarixinin tədqiqini qədim türk abidələrindən başlamaq lazımdır. Çünki yaşayış üçün lazım olan alətlər qədimdən mövcud olmuş və bunları adlandırmaq üçün onlara uyğun leksik vahidlər də həmin dövrdə yaradılmışdır. Şəkilçilər məhsuldar, qeyri-məhsuldar, leksik-qrammatik, forma düzəldən və sözdəyişdirən, ölü şəkilçilər kimi tanınır.

Azərbaycan dilində -çılı4, -lı4, -sız4, -lıq4, -maq2 sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənir. -ma2, -dır4, -da2, -mı54, -ar2, -acaq2, -ır4, -ım4, -ın4, -ış4, -malı2, -ası2, -a2, -aq2 -həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi kimi işlənə bilir (məhsulu toplama, toplama üsulu; yeməli meyvə, meyvə yeməlidir; Əkin, biçin işləri başlandı. Otları biçin, tingləri əkin). Bəzən də bir neçə şəkilçi birləşərək mürəkkəb şəkilçi kimi çıxış edir. Terminlərin

yanmasında iştirak edən əsas şəkilçilər aşağıdakılardır: -çı, -çi, -çu, -çü – şəkilçisi peşə-sənət, hal-vəziyyət, keyfiyyət, mücərrəd anlayış və s. mənalar bildirən söz və terminlər yaradır. S.Cəfərov “adam” sözü və onun sinonimlərinin (insan və bəşər) ərəb dilindən gəlmə olduğunu, türk dilində “kişi” anlamı verən bu sözdən –çı şəkilçisinin törəmiş olduğunu göstərir (2, s. 68). Sevortyanın izahına əsaslanan Y.Məmmədli isə –çı4 formantının monqol dilindən (“si” çin dilində adam mənasını ifadə edir və -çi arasında elə də fərq yoxdur) keçən kök morfem olaraq fəaliyyət göstərəninin adını bildirdiyini göstərir (7, s. 27). Tədqiqatlardan görüldüyü kimi bu morfemin işlək dairəsi daha da genişlənməmişdir (dilçi, inhisarçı, rəbitəçi, mühafizəçi, siyasətçi, təbliğatçı, boksçu, müdafiəçi, qiyamçı, işğalçı və s.).Türk dillərində bu şəkilçi semantik cəhətdən məhdudluğu ilə seçilsə də, fərqli söz qrupları yaradır.Cisim bildirən isimlərə əlavə olunduqda peşəkarlıq bildirən isimlər, söz-terminlər yaradır (topçu, tankçı, kayıqçı, pompaçı).

Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən –çı4 şəkilçisi dilimizdə olduğu kimi peşə, sənət anlayışı (ilçi, başmaqçı, yazıçı, yorğucu) bildirərək fars dilində eyni mənanı ifadə edən şəkilçilərdən daha fəal iştirak edir. “ma” insan, canlı” mənasını bildirən kökdən qadın, dişi, bacı, ata kimi köklər yaranmışdır ki, müxtəlif dillərdə fonetik dəyişikliyə uğramasından asılı olmayaraq mənası dəyişməmişdir (rus d. мать, frans.d. maman/mami, ing.d. mother, ma/mum/mom, alman d. mader, fars d. madər və b.) yəni, ana mənasında işlənmişdir. Dialekt və şivələrdə fərqli işlənərək fərqli mənalar vermişdir (mama-tük dialektlərində “nənə”, mamu qədim türk d. “yengə”, özbək d. “qoca qadın”, Azərb. d. “bibi”) (5, s.19). A.N.Kononovun fikrincə, leksik üsul zamanı kişi, adam, insan, herif (insan) bildirən isimlər əvəzlik semantikasını qazanır. Morfoloji-semantik üsul zamanı isə -si şəkilçisi bir sayına, nitq hissələri və ismə qoşularaq ona yeni qrammatik məna verir (birisi, başkası və s.) (5, s. 21).

Rus dilində müvafiq sözdüzəltmə üsulunun olmadığını qeyd edən dilçilər məsdərdə olan feillə, adlıq halda olan ismin formalarının bəzi hallarda üst-üstə gəldiyini göstərir. Belə ki isimdən düzələn feillər qeyri-müəyyən formada həmişə morfoloji yolla yaranır (толпа-толпиться, экран-экранизировать).V.A.Serebrennikov –çı şəkilçisini sifətin affiksi kimi götürərək bir şeyə qarşı, həvəs, meyl, vərdiş və s. bildirdiyini, müvafiq semantik dəyişiklik nəticəsində ismə aid olduğunu göstərir (8, s. 130).

Y.Məmmədli hərbi leksikada –çı4 şəkilçisinin peşə-sənət sözlərinə artırılaraq bir sıra məna çaları yaratdığını, öz söz köklərimizdə və alınmalarda işlək olduğunu və hərbi leksikada məhsuldar şəkilçi kimi tanındığını qeyd edir. Feillərə türk mənşəli -ük4, -ma2, -aq2, -qu4 şəkilçilərinin qoşulması ilə milli mənşəli hərbi terminlər yaradılmışdır (bölük, basqı, atışma, silahlanma, bölmə, qırma, qoşqu, yaraq, daraq və s.) Məsələn: İngilis dilində bu şəkilçilərin qarşılığı kimi çox da aktiv olmayan -or, -er, -ist, -ant şəkilçilərini göstərmək olar (iqtisadçı-economist, dulusçu-potter) . İngilis dilində məişət sözlərində morfoloji yolla həm adlardan, həm də feillərdən ad düzəldən –er şəkilçisinin işlək olduğunu görürük. Məs., rounder (yumru), loafer (çörək), hammer (mal əti), slipper (sürüşmək), opener (açmaq), peeler(soymaq), drawer (çəkmək), trainer (məşq etmək), freezer (donmaq) və s. -ma2 şəkilçisinə isə feildən sifət və isim düzəldən -ing şəkilçisi uyğun gəlir.Slavyan dillərində, ingilis, fransız, alman dillərində işlək olan bu şəkilçi internasional şəkilçi kimi də qəbul edilmişdir (boiling, cooling).

Rus ədəbi dilində assimilyasiya nəticəsində bir ənənə olaraq peşə adı bildirən və sonu -or, -er şəkilçisi ilə bitən, vurğusu son hecaya bəzi hallarda isə (əgər bu maşın, nəqliyyat vasitəsi, mexanika ilə bağlı olarsa) vurğu sonuncudan əvvələ düşən sözlər işlənir. Məs., şofer (sürücü), kombayner (kombaynçı), kaskader (kaskador-kaskad sirkdə atdan hoppanma, atdan düşmə üsulu), kiosker (kioskçu, kioskda satıcı), konteyner (dəmiryol platformasında yük avtomobillərində yük daşımaq üçün müəyyən ölçüdə, quruluşda böyük yeşik), planer (motorsuz uçucu aparat), tanker (neft və s. duru şeylər daşımaq üçün gəmi). Peşə dilinə aid edilən bu vurğu planer və kombayner sözlərində bir çox lüğətlərdə nəzərdə tutulduğu kimi (axının tərsinə üzmək kimi alınır) birinci hecanın üstünə düşür.Morfoloji əlamətlərin iki şəkildə assimilyasiya hadisəsinə diqqət yetirsək, alınma şəkilçilərin dəyişilmədən mili sözlərə qoşulduğunu və ya kökdən ayrılan şəkilçinin reseptor dildə yalnız, yəni ayrıca şəkilçi formasında işləndiyinin şahidi oluruq. Bütün dillərdə milli şəkilçilərin alınma sözlərə qoşulması xarakterik hadisədirsə, alınma şəkilçilərin milli sözlərə qoşulması isə bəzi dillər üçün təsadüfi hal kimi qəbul edilir. -ация, -ция şəkilçili termin Azərbaycan dilində bəzən olduğu kimi (унификация-unifikasiya, индукция-inkuksiya, интерференция- interferensiya, рестоврация – restovrasiya, вегетация-vegetasiya, детализация-detalizasiya, трансплантация – transplantasiya, дифференциация – differensasiya) bəzən də bu şəkilçiyə uyğun gələn -laşdırma² formasında verilir: трансформация – transformasiyalaşdırma, демократизация-demokratikləşdirmə, телекоммуника-ция-telekommunikasiyalaşdırma və s. -ование şəkilçisi də həmçinin -laşdırma² –şəkilçisi ilə ifadə olunur: варьирование- varianlaşdırma, актуализированные-aktualaşdırma, анкетирование – anketləşdirmə, системирование- sistemləşdirmə, блокирование-bloklaşdırma və s. Dillərin qarşılıqlı təmasda olaraq alınma və beynəlmiləl sözlər hesabına inkişafı həm lüğət tərkibində, həm də fonetik-qrammatik səviyyədə özünü göstərir. Deyə bilərik ki, alınma terminlər Azərbaycan

dilinin qrammatik quruluşunu qəbul etdikdən sonra dilimizdə işlənə bilirlər. Məsələn, academician-akdemik, accumulator-akkumlyator, axiom-aksiom, coruphaeus-korifey, boomerang-bumeranq, diagnosis-diaqnoz və yaxud file catalogue (ingilis)-kataloq faylov (rus) fayl kataloqu (Azərbaycan), file attribute (ingilis)-atribut fayla (rus)-faylın atributu (Azərbaycan).

Zifeldin qənaətinə əsasən birinci növbədə “türk dilləri lüğətindən istifadə etməklə hər türk dili qrupuna daxil olan dil, özünə yaxın qrupdan söz almalıdır. Belə ki Azərbaycan dili-türkmən, Anadolu-türk, Krım dillərindən, Qazan-tatar dili başqırd və s. dillərdən söz ala bilər. Qərbi-Avropa və rus dillərinin sözlərini qəbul edən müəllif, ərəb-fars dillərindən gələn sözləri qəbul etmir. Ərəb-fars dilindən yalnız dini sözləri (ərəb-allah, axund, molla, hacı, namaz, şeytan və s; fars-dərviş, abdest, aftafa və s.) əsas götürür. Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən -ç14 şəkilçisi həmin məna verən fars şəkilçilərindən daha geniş formada işlənərək dilimizdə olduğu kimi keçdiyi dildə də peşə, sənət anlayışın bildirir. Məsələn: kiçiltmə mənasını bildiren isim yaradan və iki cür yazılan -ça2 şəkilçisi fars dilində -çe şəklində (ahəng qanununun olmaması və “ə” səsinin işlənməməsini nəzərə alaraq) ifadə olunaraq həmin anlayışı bildirir. Rəsmi üslubda fəal iştirakı ilə seçilən -lıq şəkilçisi bir sıra türk dillərində (noğay, kumik, başqırd, oyrot) fərqli mənalı isimlər yaradır.”-ç1+lıq4 müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlə yanaşı hər hansı bir şeyin birləşmə və təməlküzləşməsini bildirir” (döyüşçülük, xürafətçilik, tərqiətçilik, dövrüyyəçilik, təşkilatçılıq) (7, s. 43) -an+aq2(keyfiyyət adlarını+aşya, yer, bədən üzvlərini bildirenlər) şəkilçisi danışıq dilində işlək olduğu kimi dialekt və şivələrdə də işləkliyi ilə seçilir. Məs.bičənək, döyənək, sızanaq, boğanaq, tozanaq və s.

Ərəb-fars mənşəli budaq morfemlərin böyük bir qismi dilimizdə şəkilçi kimi işlənərək qoşulduğu sözdə ilkin lüğəvi mənasına uyğun semantika ifadə edir. Buna misal olaraq fars dilində “yemək” mənasını verən “xordən” sözündən -xor morfeminin yarandığını deyə bilərik. Hansı ki bu morfem Azərbaycan dilində keyfiyyət, meyil, xüsusiyyət bildiren atributiv səciyyəli sözlər düzəldir (rüşvətxor, müftəxor, çayxor, nəşəxor, kəlləxor). -dan şəkilçisi də söz-şəkilçi olmaqla bərabər, milli mənşəli -dan şəkilçisi ilə omonimlik təşkil edir. Bu şəkilçi dilimizdə əlavə olduğu sözlərdə qab sözüə uyğun gəlir və mürəkkəb sözlər də yaradır. Həm də fars mənşəli son şəkilçi kimi qoşulduğu sözlərdə alət, qab-qacaq, əşya, vasitə mənalılarını əks etdirir (qəhfədan, nəməkdən, qələmdən, güldən, qənddən, çaydan, şamdan və s.)

Hər iki dildə məhsuldar olmayan -laq (-lax) şəkilçisi isə əşyanın çoxluğunu bildiren isimlərə qoşularaq məkan anlayışlı sözlər yaradır. Məs., daşlaq, yaylaq, çaylaq, qışlaq və s. Fars dilində ön və son şəkilçilərdən istifadə olunur, odur ki, bir qisim söz dilimizə bu şəkildə (bikar, baməzə, namərd, həkəkar, zərgər, bağban, nəməkdən, qənddən və s.) keçmişdir. Fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş -həm ön şəkilçisi işlənmə dairəsinin geniş olması ilə digər şəkilçilərdən fərqlənir. Məs., həmahəng, həmcins, həmfikir, həmyaş, həmrəng və s. -na ön şəkilçisi dilimizə ifadə olduğu sözlərlə birlikdə keçdiyi kimi (naxoş, naşükür, nadan, namünasib və b.), eynilə öz sözlərimizin də əvvəlində işlənməkdədir (nadinc, nakışı, naqolay və s.). Lakin bu o demək deyildir ki, həmin şəkilçilər (-bi, -na, -həm, -dan, -gər, -ban, - 14) həm ön, həm də son şəkilçi olaraq söz yaradıcılığında iştirak edərək Azərbaycan dili şəkilçiləri tərkibinə daxil olmaq hüququna malikdir. Məs., bikar, bivec, bivəfa, nakam, narazı, naxoş, həkəkar, həmahəng, həmyaş, həmyerli, həmrəy, nəməkdən, qənddən, zərgər, kimyagər, bağban, buğdayı, noxudu, zümrüdü və s. Fars dilində söz (feil) kökləri olan -keş, -dar, -xana (-xana gah şəkilçi, gah da müstəqil söz kimi işlənərək keçid dövrünü yaşayır) mürəkkəb söz yaratdığı halda Azərbaycan dilində son şəkilçilər kimi işlənilir. Məs., səfərxanə-səfirlik, zəməndar-ölkə başçısı, paşənekeş-daban-çəkən və s. Fars dilindən dilimizə keçən söz sonu -stan şəkilçisi Azərbaycan dilində işlənərək -i şəkilçisi ilə öz dillərində işlənərək -e şəkilçisi ilə işlənilir (kənd-i-stan, gül-ü-stan, qol-e-stan, Qazax-ı-stan, bimar-e-stan-xəstəxana, Tacik-i-stan, Tacik-e-stan və s.). Ziya Gökalpın izahına əsasən, türk dilində götürülən hər hansı bir söz türk kökünə aid olmalıdır.Məs.:ərəb və fars dilindən keçən kitab, qələm, abdest, namaz, məktəb, cami, minarə, imam və s. kimi sözlər xalq dilində işləklik qazanmışdır. ” Türkcədən yad sözlər atılmalı və ya bunların yerinə unudulmuş olan köhnə türk sözləri diriltilməli, yaxud çağataycadan, özbəkəcadən, tatarcadan, qırğızcadan ala biləcəyimiz əslən, türk köklü sözləri almalı, türkcədə yeni şəkilçi və birləşdirmə üsulu yaradaraq türk sözləri düzəldilməlidir (9, s. 41)”. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk sözlərinin özlərinin də çin, monqol, tunquz, hətta hind və farscadan əski türkcəyə keçməsi elmi olaraq sübut edilmişdir.

Morfologiyada sözdüzəldici şəkilçilər bir növ qrammatik səlamət kimi qəbul edilir. M.Rəhimov morfoloji üsulla termin yaradıcılığında -er, -or, -ure, -sure, -ture, -tion, -ization, -inq kimi ingilis dilinə məxsus şəkilçilərin kimya terminlərinin yaranmasında böyük rolu olduğunu göstərir. Məs: pressure (təzyiq), bollinq (qaynama), cooling (soyuma) və s. -ing feildən sifət və isim düzəldən şəkilçidir və feildən isim düzəldən -ma şəkilçisinə uyğun gəlir. İnternasional (slavyan, ingilis, fransız və alman dillərində) şəkilçi kimi bəzi tədqiqatçılar onu qəbul edirlər (10, s. 13).

M.Qasimov -laşma2 şəkilçisinin isim və sifətlərə qoşularaq müxtəlif sahə terminləri yaratdığını göstərir (özəlləşmə, passivləşmə, aktivləşmə, daşlaşma, sıxlaşma, oksidləşmə və s.) (11, s. 129). Eynilə, feillərdə də –

ış4 və -ıç4 şəkilçilərinin köməyi ilə hərəkət, proses və müxtəlif peşə, sənət, ixtisas və ayrı-ayrı texniki prosesləri bildiren terminlər yaratmaq olur. Məsələn, yarış, göndəriş, vuruş, yürüş; alıcı, atıcı, yonucu, qoruyucu, dinləyici və s.

Müasir dildə -qac/ğac/kəc/gəc şəkilçiləri də feillərə əlavə edilərək texniki alətlərin adlarını ifadə etməkdə daha fəal iştirakı ilə seçilir. Məsələn, sayğac, süzğac, qıyqac, sürtgəc və s.

Azərbaycan dilində olan –maq məsdər şəkilçisinin –q, -k samitinin düşməsi nəticəsində feildən isim düzəldən şəkilçiyə keçməsi nəticəsində -ma şəkilçisi yaranmışdır (biçmək-biçmə, tökmək-tökmə, yükləmək-yükləmə, tikmək-tikmə və s.). Həm də -ma şəkilçisinin qrammatikləşərək sözdüzəldici və sözdəyişdirici kimi ikili funksiya daşdığına xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Bu şəkilçilərin sözdüzəldici vasitə olaraq ictimai, sosioloji və elmi terminyaratmada xüsusi rolu vardır (anlama, qiymətləndirmə, dinləmə, devirmə, aktuallaşdırma, dondurma, vurma, toplama və s.). -ma2 şəkilçisini -ment və -tion suffiksləri, -lıq4 şəkilçisini -dom, -ness, -ty, -sure, -ture, -al, -cy; -ç14 şəkilçisini -ant, -tenant ingilisdilli şəkilçilər ifadə edir (payment-ödəmə, deduction-ayırma, kingdom-krallıq, animal-illik, crop capacity-məhsuldarlıq indeksi, kirəçi və s.) .

Şəkilçilər məhsuldar, qeyri-məhsuldar, ölü şəkilçilər, leksik-qrammatik forma düzəldən və söz dəyişdirən şəkilçilər kimi tanınır. Bəzən də bir neçə şəkilçi-nin birləşib mürəkkəb şəkilçi əmələ gətirdiyini görürük. İsim düzəldən -ç14 şəkilçisi isim düzəldən şəkilçi olaraq sənət, peşə, əqidə, məslək anlayışların bildirir, xalq danışıq və folklor dilində işlək olsa da, tarixən də az işlək olduğu kimi yazı dilində normallaşmamışdır.

Bəzi söz kökləri vardır ki, türk dillərində onlar düzəltmə sözlərin tərkibində bütöv bir söz kimi iştirak edir. Həmin sözlər müstəqilliyini itirən zaman söz kökü olmaq hüququnu da qoruya bilmir. Şəkilçiyə qarışaraq söz kökünə çevrilir (barın (maq), barış (maq). Bunlar qarış (maq), qarilla (maq) feilləri üçün də keçərlidir. Müasir dildə feil kimi deyil, isim kimi işlənən bu sözlər ehtimal ki, onun omonimi kimi isimləşmiş qalıqdır.

Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi şəkilçidəki açıq saitin qapalıya keçməsi ilə yaranır (-lıq, -lik, -lək, -lök). Başqırd dilində -lıq şəkilçisinin -laq, -loq, -lək, -lek variantları olduğu kumu -ıq4 şəkilçisinin də -ok, -aq, -ek variantları sabitləşmiş şəkilçilər sayılır. Baskakovun izahına əsasən -lıq4 formasının qədim şəkli kimi -laq2 forması olmuşdur. Dilimizdə isə bunlar müstəqil semantikaya aid şəkilçilər hesab edilir. Q.Talıbov dilimizdə müəyyən bir nitq hissəsinin başqa bir nitq hissəsi vəzifəsində işləmə bildiyini və onun əvəz etdiyi ilkin variantın funksiyasını da saxladığını qeyd edir. Deyək ki, sifət zərf rolunda çıxış edirsə, öz leksik mənasını da saxlaya bilir (12, s. 54). Lakin bu fikir bəzən özünü doğrulda bilmir.

Bir sözün hər hansı nitq hissəsindən digərinə keçidi sözdüzəltmə üsulu hesab edilir ki, bu da sözdüzəldici şəkilçisi olmayan dillərdə daha aktivdir. Xarici görünüşünə baxmayaraq əsas və ondan törənən söz, müxtəlif sözlərdə olduğu kimi onların arasındakı semantik əlaqə də müxtəlif olur. Məhsuldarlıq əsasən, sözün leksik mənası və struktur xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşır. Məsələn, alman dilində sözün bir leksik-qrammatik sinifdən digərinə keçidində yeni sözün yaranması prosesi sözyaratma üsulundan istifadə etmədən alınır. Yeni leksik vahid yarandığı sözün mənası ilə bağlılığını itirmir, eyni zamanda başqa nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyasını qazanır, yəni feilə çevrilir, şəxsə və zamana görə dəyişir, cümlədə feili xəbər funksiyası daşıyır. Rus və alman dillərində tam kök və söz bərabərliyi yox sayılır və isim, feillərin kökündə morfoloji göstərici əsas götürülür. İngilis dilinin lüğət tərkibinə baxsaq nəinki öz dillərindən, eyni zamanda, digər dillərdən alınma sözlərin də, konversiya üsulu ilə yarandığını görürük. Məsələn, alman dilində blitz isim-to blitz feil (bombalamaq), ispan dilində rumba isim-to rumba feil (rumbu oynamaq), yapon dilində isim karate-to karate (karate oynamaq) kimi sözlər düzəlmişdir.

F.Zeynalov “türk dillərində isimin hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyalarının onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusi qrammatik kateqoriyaya aid olduğunu, digər nitq hissələrinin isə öz əvvəlki məzmunlarını saxlaya bilmədiyindən, yəni sintaktik vəzifəsini dəyişərək substantivləşdiyini qeyd edir. Məsələn, qırmızılar (Azərb.dilində), kabbfning, kizillar, oklar (özbək dilində), aklar, yətəndər (başqırd dilində), kırallar, diələxtər, kıram (yakut dilində) və s. (13, s. 77). Ümumiyyətlə, bir çox türk dillərində sifət və zərf kimi işlənən sözləri qırğız, qazax və türkmən leksikoloqları yalnız sifət kimi qəbul edir.

V.V.Vinoqradov sözdüzəltmə üsulunu ” morfoloji sözdüzəltmə” kimi qəbul edir. Müəyyən hal şəkilçili isimdən zərfin yaranması , yəni fleksiya şəkilçiyə dəyişilir (авансом, рядом (рядком, рядышком) və s. (14, s. 3-4). Əlbəttə, onun sözlərində bir həqiqət var ki, rus dilində adlıq haldan başqa halda olan söznümlü keyfiyyət bildirən sifətlərin zərflə keçməsi baş verir. Məsələn, добела (tərtəmiz, ağarana qədər), насыхо (qurquuru) və s.

M.Hüseynzadənin göstəricisinə əsasən, həm -ç14, həm də -lı4 şəkilçisi ilə əmələ gələn sözlər özündən sonra gələn isimləri təyin etdiklərinə görə sifət hesab olunur (4, s. 86). Ona görə də onları yalnız düzəltmə isim kimi qəbul etmək olmaz, çünki onların məzmununda sifətlik xüsusiyyəti özünü göstərir (tərbiyəçi, dəmirçi, duluzçu, sükançı, avarçı , qapalı, bağlı, qumlu, kəsəkli). ”Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının dilində -lı4, -sız4, -i4 şəkilçilərinin daha məhsuldar olduğunun şahidi olur. Məsələn, Ağız açub əgər ölsəm üstümüzdə Tənri görklü,

Tənri dostı, din sərvəri Məhəmməd görklü. Çətirli otaqmı dilərsən. Ala gözlü, görklü hələlim yüklü qoydum, erkəkmidir, qızmidir anı bilsəm. Dəmrənsüz oxla, yigit, səni sınar idim. Aydır? Anda ki, qılıc var : biri qınlı, biri qunsuz. Aqan turı sulardan xəbər keçə.

F.Zeynalov isə bu şəkilçilərin əvvəl sifət düzəldən məhsuldar şəkilçi olduğunu vurğulayır, indi onların vasitəsi ilə yaranan sözləri xalis ad bildirən isim kateqoriyasına daxil edir (körükçü, odunçu, xizəkçi, dilçi, ədəbiyyatçı) (13, s. 81). Beləliklə, deyə bilərik ki -ç14 şəkilçisi sifət şəkilçisi olmuş və semantik dəyişikliyə uğrayaraq ismə aid olmuşdur. -ma2, -ic14, -i4 şəkilçiləri vasitəsi ilə feildən düzələn (qazma, süzmə, yonma, sarma, yonucu, sarıyıcı, atıcı, qoruyucu, götücü, diri, ölü) sözlər də substantivləşərək tamamilə, sifətdən ayrılmışdır. Azərbaycan dilində konversiya hadisəsi ya leksik-qrammatik hadisə, ya da söz yaradıcılığının morfoloji-sintaktik tipi adlandırılır. Lakin belə qənaətə gəlirik ki, bu sadəcə olaraq dildə olan sözlərə sözdüzəldici şəkilçi qoşularaq onlardan düzəltmə nitq hissələrinin yaradılmasıdır.

H.Mirzəzadə i4 şəkilçisinin ərəb dilindən (-i,-iyy) götürülmədiyini zərf düzəldən (-in4) şəkilçi morfemin qalığı kimi götürür (13, s. 76). Xalq dilində də belə sözlərin həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz işləndiyinin şahidi oluruq (Şabalıdı saçları par-par parıldayırdı. Zəfərani yüzüm üzrə qırmızı donun görüb (Kişvəri).

Azərbaycan dilinin yaranma tarixini və inkişaf mərhələlərini izləsək, deyə bilərik ki, morfoloji prosesdə istər sadə sözlərdən mürəkkəb sözlərin düzəlməsi, istərsə də mürəkkəb sözlərin tərkibində olan bir söz ikinci sözün şəkilçiyə çevrilməsi yolu ilə yaranmışdır. Çoxhecalı söz formasının dilimiz üçün yad sayılmasına baxmayaraq dünyaya inteqrasiya dövründə bu yolla söz yaradıcılığını da istisna etmək olmaz. Belə ki müasir dildə terminyaratmada alınma şəkilçilərlə milli şəkilçilər paralel işlənir və müxtəlif sahə terminologiyasında özünü göstərir (sahibkarlıq, kreditləşdirilmə, lisenziyalaşdırma, proqramlaşdırılma, alternativlik) də.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İ.Temiroğlu Düzəltmə sözün genezisi və semantik əlamətləri .Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 419 s., s. 21-26. Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümü münasibətilə Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları (X kitab)
2. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili / S.Cəfərov. II hissə.Leksika. S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
3. Севортян Э. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке.Москва: Наука, 1966
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. –279 s.
5. B.Məhərrəmli. Azərbaycan dilində isim kökləri, Bakı: Elm, 2018, 140 s.
6. Zülfikar, H. Terim sorunları və terim yapma yolları / H.Zülfikar. – Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2011. – 214 s.
7. Məmmədli Y.Araşdırma,esse. Məqalələr. Bakı: MBM, 2009,256 s.
8. Serebrennikov B.A. Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası, Bakı: AMEA Folklor elmi-mədəni mərkəzi, 2012, 379 s.
9. Gökalp, Z. Türkçülüğün esesları (Baskıya hazırlayan M.Kaplan) / Z.Gökalp. – İstanbul, – 1976. – 182 s.
10. Rəhimov M. Azərbaycan və ingilis dillərində kimya terminlərinin linqvistik təhlili. Avtoreferat, Bakı: AMEA, 2008, 26 s.
11. Qasımov, M. Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Qasımov. – Bakı: Elm, – 1973. –188 s.
12. Talıbov Q.A. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi, Bakı: API, 1988, 90 s.
13. F.Zeynalov Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I cild, Bakı: MBM, 2008, 353 s.
14. В.В.Виноградов. Вопросы современного русского языка // Русский язык в школе, 1951, №2, ст.1-7.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DƏQİQLƏŞDİRİCİ -CA ƏDATI

Arzu Aslani

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Adjustable -ca in Azerbaijan language

Auxiliary parts of speech are important both within the parts of speech in general and in completing and polishing the grammatical system of the language. They include units devoid of lexical meaning, morphologically unchanged, and not acting as independent sentence members. Although the auxiliary parts of speech have an auxiliary function in the language, their role in ensuring the expressive possibilities and normativity of the language is extremely large. It is true that the morphological structure of the language is built through the main parts of speech and their categories, but auxiliary parts of speech seem to complete that structure. These parts of speech act as an alternative to the main parts of speech.

Key words: *Azerbaijani language, custom, formant, suffix, homonym*

Dil qanunauyğun olaraq insanların bir-biriləri ilə ünsiyyət saxlaması üçün zəruri olan bir vasitə kimi meydana çıxmışdır. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin daima dəyişməsi nəticəsində dil daha da zənginləşmiş, cilalanmış və sadələşmişdir. Beləliklə, zaman keçdikcə dildə yeni-yeni vasitələrin yaranması ilə əlaqədar əsas nitq hissələrinin müəyyən qanunauyğunluqla köməkçi nitq hissələrinə, oradan da şəkildə dəyişməyə doğru inkişaf prosesi baş vermişdir. Həmin inkişaf nəticəsində formalaşan köməkçi nitq hissələrindən biri də ədatdır.

Antik dövrdən bəri adlar və fellər əsas nitq hissələri, söz önü və ədatlar isə köməkçi nitq hissələri hesab edilmişdir. XI əsrdə hakim olan ərəb dilçilik elmi isə bütün sözləri isim, fel və ədat olmaqla üç nitq hissəsinə bölür və öyrənirdi. Həmin dövrün dilçiləri ərəb dilçilik elminin ənənələrinə sadıq qalmış, öz kitablarında bütün köməkçi nitq hissələrini ədat termini ilə ifadə etmişdir.

Ərəb dilində "ədat" sözü "alət", "vasitə", "hissəcik" mənasındadır. Bu mənada bütün köməkçi nitq hissələrinin, yəni qoşma, bağlayıcı, ədat, modal söz və nidaların o dövrdə ədat adlandırılması təəccüblü deyil, normal haldır. Köməkçi nitq hissələri, onların təsnifatı və bölgüsü məsələsi dünya dilçilik elmində hələ də müəyyənləşdirilməmişdir. Türkologiyada və müasir Azərbaycan dilçiliyində də köməkçi nitq hissələrinin təsnifatı, adları, onlarsayı, mahiyyəti barədə elmi mübahisələr bu günə qədər davam edir.

Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri cəhətdən inkişafı 1950-ci illərdən sürətlənmişdir. Bu illərdən başlayaraq dilin istər leksikası və fonetikasi, istərsə də qrammatik quruluşu tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Nitq hissələri lazımınca tədqiq olunmuş və öz elmi şərhini tapmışdır. Amma köməkçi nitq hissələri, o cümlədən də ədat geniş tədqiqata ehtiyacı olan sahələrdəndir.

Həm müxtəlif türk dillərində, həm də Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələri içərisində ən çox mübahisə doğuran ədatlar olmuşdur.

Dilçilikdə ədatlar haqqında fikir müxtəlifliyi mövcuddur və bu fikir müxtəlifliyinin nəticəsidir ki, ədatların ifadə etdiyi məzmun, onların cümlədə yeri, cümlə ilə əlaqəsi, yaratdığı semantik-qrammatik xüsusiyyətlər və s. məsələlər uzun müddət lazımi həllini tapmamışdır.

Ə.Abdullayev, H.Mirzəzadə, F.Zeynalov, R.Rüstəmov, K.Hacıyev, Z.Təhməzov və başqa müəlliflərin əsərlərində köməkçi nitq hissələrinə aid olan bir sıra məsələlərin elmi-nəzəri tərəfləri, qoyuluşu və tarixçəsi ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır. Köməkçi nitq hissələri həm ümumilikdə nitq hissələrinin içərisində, həm də dilin qrammatik sisteminin tamamlanmasında, cilalanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar leksik mənadan məhrum, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, müstəqil cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməyən vahidləri əhatə edir. Köməkçi nitq hissələri dildə yardımçı funksiya daşısa da, dilin ifadə imkanlarının və normativliyinin təmin olunmasında onların rolu həddindən artıq böyükdür. Düzdür, dilin morfoloji strukturu əsas nitq hissələri və onlara aid kateqoriyalar vasitəsilə qurulur, ancaq köməkçi nitq hissələri elə bil ki, həmin strukturu tamamlayır. Bu nitq hissələri sanki əsas nitq hissələrinə alternativ kimi çıxış edir.

Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də köməkçi nitq hissələri tarixi inkişaf mərhələlərində öz müstəqilliklərini ya qismən, ya da tamamilə itirərək köməkçi vəzifə kəsb etmişdir. Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid bütün dillərdə qanunauyğun bir proses olub, bu gün də dilimizdə özünü göstərməkdədir. Ancaq bu prosesin gedişi və vasitələrin təzahür formaları hər bir konkret dil sisteminə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Köməkçi nitq hissələri həm ümumilikdə nitq hissələrinin içərisində, həm də dilin qrammatik sisteminin tamamlanmasında, cilalanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar leksik mənadan məhrum, morfoloji

cəhətdən dəyişməyən, müstəqil cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməyən vahidləri əhatə edir. Köməkçi nitq hissələri dildə yardımçı funksiya daşısa da, dilin ifadə imkanlarının və normativliyinin təmin olunmasında onların rolu həddindən artıq böyükdür. Düzdür, dilin morfoloji strukturu əsas nitq hissələri və onlara aid kateqoriyalar vasitəsilə qurulur, ancaq köməkçi nitq hissələri elə bil ki, həmin strukturu tamamlayır. Bu nitq hissələri sanki əsas nitq hissələrinə alternativ kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilçiliyində də “ədat” termini əvvəllər bütün köməkçi nitq hissələrini, hətta sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri də əhatə edirdi.

Hətta bu gün belə türk dilçilik ədəbiyyatında “ədat” termin altında bəzən qoşma, bağlayıcı və nidalardan söhbət açılır.

Ədat dilimizdə ən çox işlənən köməkçi nitq hissəsi olub, müstəqil sözlərdən köməkçi nitq hissələrinə, oradan da şəkilçilərə doğru inkişaf prosesi keçirir. Ədatlar heç bir leksik mənaya malik deyildir və cümlə üzvü yerində işlənmir.

Ədat yalnız söz və cümlədə ifadə edilən mənəni qüvvətləndirir, müxtəlif məqamlarda (əmr, təkid, sual, arzu və s.) işlənərək, həm də üslubi xüsusiyyətlər kəsb edir. Danışan şəxsin hiss-həyəcanını, bu və ya digər məsələyə münasibətini bildirmək məqamında işlədilir. Ədat söz və cümləyə elə bir mənə incəliyi verir ki, dinləyicinin diqqəti nəzərdə tutulan cəhətə cəlb olunur.

Ədatlar əsas nitq hissələrindən yarandığına görə bəzən onlarla omonim şəkllə malik olurlar. Hətta səslənmə nöqtəyi-nəzərincə əsas nitq hissələrinə uyğun gəlirlər. Buna baxmayaraq, ədatlar heç bir leksik mənaya malik olmurlar. Onlar yalnız və yalnız söz, söz birləşməsi və cümlələrə əlavə mənə çalarlığı verməyə xidmət edir. Məhz bu xüsusiyyətlər dildə ədatları xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya kimi ayırmaq zəruriliyini yaradır.

Ədatlar tarixi inkişaf nəticəsində leksik müstəqilliyini itirmiş, söz, söz birləşməsi və cümlələrin semantikasında əlavə qrammatik, məntiqi və ekspressiv mənaların ifadəçisinə çevrilmişdir.

Azərbaycan dilində də ədatlar bu qayda ilə tədricən xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya kimi formalaşmışdır.

Ca//cə bəzən sözlərə qoşulduqda mənəni dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Bu zaman *-ca/-cə* ədat kimi çıxış edir. Məs.:

Səndən ötrü*cə* soruşdum. Səndən orada*ca* xəbər alacağam.

Sonra mehriban*ca* üzündən öpür,

Silib göz yaşını gözündən öpür.

(S.Vurğun, Seç.əsərləri, III c., 1961, s. 495)

Dilimizdə *-ca/-cə* şəkilçisi omonim xüsusiyyətlərə malikdir. Hərgah bu omonimlik diqqətdən yayınsa, səhvə yol vermiş olarıq. Çünki *-ca//cə* müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq hər dəfə müəyyən dərəcədə yeni məzmun əmələ gətirir. Məsələn, *-ca//cə* dilimizdə aşağıdakı variantlarda işlənir:

I. a) *ca/cə* ismindən isim düzəldir. Məs.:

Uşaqlar qızıl*ca* çıxarıblar.

Nəhayət, rastlaşdığımız üçüncü ən böyük çətinlik ifadələrin *rusca* qarşılığını tapmaq məsələsi idi (Ə.Ə.Orucov. “Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti”, 1976, s. 7).

b) Sifətdən isim düzəldir.

Məs.: *Gödəkəsini* geyib işə yollandı.

c) Feldən isim düzəldir. Məs.:

O ayrılır əz fikrindən, *əyləncələrdən*,

Öz evinin istisilə qızınır bu an.

Ancaq gəlin ayrılmayı *düşüncələrdən*

Taqsırını boynuna alır Əmirxan.

(S.Vurğun, Seç. əsərləri, III c, 1961, s.171)

2. Bəzi zərflərin sonuna artırılıb düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri əmələ gətirir. Məs.: Qara qızılı küləş kimi sarı saç çələngələri *yavaşca* tökülürdü. *Astaca* güllə səsi eşidilirdi (İ.Kamenkoviç. Yaşamaq qadağandır. 1978, s. 17, 43).

A.Ə.Aslanov *-ca//cə* sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə (*sadəcə, yavaşca, astaca, ahəstəcə* və s.) tərzi-hərəkət zərflərinin əmələ gəldiyini göstərir. Başqa bir bəhəsdə isə *astaca, yavaşca, ahəstəcə* sözlərini zərfin çoxaltma dərəcəsinə aid edir. Eyni zamanda bu xüsusiyyətin *-ca//cə* şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərir(11, 232-245).

Bizcə, bu sözlərdəki *-ca//cə* tərzi-hərəkət zərfləri düzəldən sözdüzəldici şəkilçidir.

3. Bəzi sadə zaman zərflərinin sonuna artırılıb düzəltmə zaman zərfləri əmələ gətirir. Məs.:

İndicə proyektor yanmalı idi. Ürəyi qəfəsdəki quş kim çırpınırdı, elə bil *indicə* sinəsindən çıxacaqdı.

Əvvəlcə astadan danışdı (L.Kamenkoviç. Yaşamaq qadağandır. 1978, s. 11, 12, 17).

Bıq yeri *yenica* tərləyən kimi,

Bir anda qol-qanad açar cavanlar.

(Z.Vəfa, Əgər sevirəm desən, 1978, s.39)

-*Ca//cə* ədatından bəhs edən M.H.Hüseynzadə *indica, yenica, təzəcə, əvvəlcə* və s. kimi sözlərin – *ca//cə* ədatının köməyi ilə düzəldiyini göstərmişdir (23, s. 257).

Bizcə, indica, yenica, təzəcə, əvvəlcə kimi zaman zərfləri *-ca//cə* zərfdüzəldən şəkilçi vasitəsi ilə əmələ gəlmişdir. Çünki söz yaradıcılığında, sözlərin morfoloji yolla düzəldilməsində köməkçi sözlərin, o cümlədən ədatların rolu yoxdur. Daha doğrusu, morfoloji yolla söz düzəldilməsində ədatlar çıxış etmir. Bu olsa-olsa sözdüzəldici *-ca- cə* şəkilçisinin omonim xüsusiyyətləridir.

4. *-Ca//cə* kəmiyyət zərfi düzəldir.

Bu variantda *-ca//cə* bəzi cəm şəkilçisi qəbul etmiş say və isimlərdən kəmiyyət zərfi əmələ gətirir.

Məs.:

1. Onun iztirablarını *yüzlərcə* dəfə öz iztirablarım kimi yaşamışam (İ.Əfəndiyev, Söyüdlü arx, 1959, s. 210).

2. Eh, bir də *illərcə* yaşadı evsiz,

Bəlkə də qəlbində yurd saldı iblis.

(S.Vurğun, Seçilmiş əsərləri, III c., 1961, s. 503)

Bu variantda *-ca//cə qədər* qoşmasının sinonimi kimi də çıxış edir. Məs.:

Aygün, əziz bacım, bilirəm ki, mən

Dünyaca sevirəm səni ürəkdən.

(S.Vurğun, Seçilmiş əsərləri, III c., 1961, s. 503)

Burada işlənən *-ca,-cə-ni qədər* qoşması ilə əvəz etmək mümkündür. Müqayisə et:

Dünya *qədər/cə/* sevirəm səni ürəkdən.

-Ca//cə-nin məhz bu xüsusiyyəti bizə imkan verir deyək ki, kəmiyyət zərfi düzəldən *-ca//cə* şəkilçisi *qədər* qoşmasının sinonimidir.

5. *-Ca//cə* sözdüzəldici şəkilçisi birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin tək və cəminə artırılıb cümlədə ifadə olunan fikrə münasibət bildirən modal sözlər əmələ gətirir. Məs.:

Məncə, bu əsərlər nə sırf akademik xarakter daşmalı, nə də ancaq öyüd və nəsihətlərdən ibarət olmalıdır. *Bizcə*, fəzilət və qəbahət haqqında etik fikirləri hər hansı ayrıca bir xalqın nəzəri təfəkkürünün məhsulu hesab etmək yanlışdır. (Z.Göyüşov, Fəzilət və qəbahət, 1972, s.15, 23).

-Ca//cə-nin omonim cəhətləri unudulduğundan qrammatika kitablarında bəzən səhvlərə yol verilmişdir. Belə ki, «Azərbaycan dilinin qrammatikası» nda modal sözlər düzəldən *-ca//cə* ilə zərf düzəldən *-ca//cə-nin* mənə xüsusiyyəti eyniləşdirilmişdir (10, s. 204).

Nəticədə *məncə* modal sözü səhvən zərf kimi qəbul edilmişdir.

6. *-Ca//cə* ədat kimi işləndikdə aid olduğu sözün mənasını dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Məs.:

Salatın palazın üstündə *cə* büzüşüb yatırdı (İ.Şıxlı, "Dəli Kür", səh.194);

Bizim gədənin *dördcə* yaşı var (B.Vahabzadə, Dan yeri, 1973, s.119).

İndi bax bu qılınca, yaxın gəl, yaxşı bax

Dəstəyinin bir daşı mincə dinardır ancaq (B.Vahabzadə, Dan yeri, 1973, s. 217).

Nitq hissələri içərisində ədatların özünəməxsus yeri vardır. Bu sahədə tədqiqat aparan dilçilər qeyd edirlər ki, nitqdə ən çox işlənən sözlər - qoşma, bağlayıcı, əvəzlilik və ədatlardır.

Ədatlar nitqdə böyük rol oynayır. Azərbaycan dilində, demək olar ki, ədatlar nitqimizin böyük bir hissəsini təşkil edir. Ədatlar məişət, bədii və publisist üslublarda işlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: BU, 1992, 331 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis (IV hissə). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 474 s.
3. Abdullayeva N.C. Ədat. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: APİ nəşri, 1961, 190 s.
4. Aslanov A.Ə. Köməkçi nitq hissələri. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı: Azərb. EA nəşri, 1960, 336 s.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Vəfa Balakışiyeva, Leyla Məmmədova
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Abstract

The method of teaching different types of phraseological units of the English language is discussed. Phraseological units are especially distinguished, the meaning of which is difficult to derive from their constituent lexical elements. It is argued that full-fledged lexical competence includes the possession of a certain number of stable phrases of the studied language. A methodical approach is proposed that allows using phraseological units as a material for activating communicative competence. After the phraseological unit is presented, its literal translation is given, then an oral discussion is held about what this phraseological unit can mean. In the course of the discussion (including erroneous and inaccurate interpretations), the participants of communication reveal for themselves semantic nuances that will help them develop linguistic thinking and linguistic conjecture. At the last stage, students are asked to recall a Russian phraseological unit with the same meaning. The procedure was successfully tested in the classroom with students of a language university

Key words: *real speech communication, correct language knowledge, participants in this process of communication, psychological reasoning, academic discipline, speech acts, global competence, linguistic personality, linguistic, foreign language teaching process, logical thinking*

Giriş. 1980-ci illərin ortalarından etibarən xarici dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşma öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoydu. Dilçilər və linqvodidaktoloqlar təkcə dil qabiliyyətlərinə deyil, həm də insanın nitq ifadələrini başa düşmək və yaratmaq qabiliyyətinə böyük maraq göstərməyə başladılar. Qlobal kompetensiya, linqvistik şəxsiyyət, linqvistik şüur kimi kateqoriyalar meydana çıxmışdır. Söhbət kursantlar tərəfindən dilin qrammatik və sintaktik quruluşuna uyğun olaraq leksik minimumun mənimsənilməsi ilə yanaşı, yad cəmiyyətin mədəniyyəti ilə bağlı anlayışların, eləcə də ünsiyyət və davranış bacarıq və bacarıqlarının mənimsənilməsindən gedir. Yəni “xarici dil” akademik intizamının əsas diqqəti tələbələrin çoxqatlı və çoxkomponentli dil bacarıqlarının, bacarıqlarının, müxtəlif mürəkkəbliik dərəcələrində nitq aktlarının həyata keçirilməsinə hazırlığının formalaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Şəxsiyyətin inkişafına təkan verən motivlərin və məqsədlərin müəyyən edilməsi səciyyələndirilməsi.

Xarici dillərin tədrisi prosesi tələbələrin nitq davranışı səviyyəsində kiçik şüurlu fəaliyyətini istisna etməli və təkcə reproduktiv səviyyədə formada deyil, həm də məhsuldar, yaradıcı şəkildə müstəqil kommunikativ fəaliyyət göstərməklə bacarığını inkişaf etdirməlidir. Şagird özünün kommunikativ və koqnitiv ehtiyaclarını iki yolla inkişaf etdirə bilər. Birincisi, real nitq ünsiyyətinin vəziyyətini stimullaşdıran üsulların istifadəsi ilə əlaqələndirilir (nümunə dialoqlar, işgüzar oyunlar və s.). İkinci yol, təhsil prosesində “təklif edilən halları” elə qurmaqdır ki, tələbə əslində bu və ya digər şəkildə hərəkət etməli olduğu vəziyyətdə özünü tapsın. Yeni didaktik və metodoloji sistemin işığında ikinci üsula üstünlük verilir. Bundan əlavə, ünsiyyət yalnız müəyyən bir məqsədə çatmağa yönəlmiş məlumat mübadiləsi deyil. Ünsiyyət bu proses iştirakçılarının aktiv qarşılıqlı əlaqəsidir, məqsədi çox vaxt “qeyri-dil” xarakteri daşıyır. Dil yalnız bu qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir, bu zaman insanlar bir-birlərinə işarələrin köməyi ilə təsir edərək birgə fəaliyyətlərini təşkil edirlər. Buna görə də, ünsiyyətdən onun iştirakçılarının fəal qarşılıqlı əlaqəsi kimi danışırıqsa, bu ünsiyyəti təhsil şəraitində təşkil edərkən, xarici dilin mənimsənilməsi proseslərini təkcə kommunikativ fəaliyyətə deyil, həm də mövzu-kommunikativ prosesə “daxil etmək” lazımdır [2, s. 15]. Aydın ki, müasir məktəbin aktual problemləri nitq mədəniyyətinin tərbiyəsi, şagirdlərin dildə və onun resurslarında səliss danışmağa marağı üçün ilkin şərtlərin yaradılması, ünsiyyət qurmaq bacarığının formalaşdırılmasıdır. Belə sərbəst və düzgün dil biliyi üçün dil vasitələrinin bütün arsenalını mümkün qədər tez və müəyyən sistemdə təqdim etmək və kommunikativ tapşırıqğa uyğun seçim qaydalarını öyrətmək lazımdır.

Psixoloji əsaslandırma: düşüncəni ifadə etməzdən əvvəl insan mövcud (və ya ən azı məlum) ifadə vasitələri arasından seçim etməlidir, onun fikrincə, müəyyən bir vəziyyətdə, müəyyən bir nitq növündə ən uyğun olanıdır. Müasir psixolinqvistikanın məlumatlarına görə, linqvistik biliklərin nitq aktına “daxil edilməsi” üçün xüsusi mexanizmlər mövcuddur. “Etiraf etməliyə ki, lüğətin həcmi o qədər daraldan elə bir cihaz var ki, yaddaşdan istədiyiniz söz qrupunun özü çıxır. Belə bir cihaz sözlərdən ibarət deyil, eyni zamanda, yalnız sözlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu, əvvəllər semantik sıra adlanırdı” [3]. Aydın ki, nitqin hazırlanması prosesində qrammatik elementlərin və konstruksiyaların seçilməsi də analogi prinsipə əsaslanır: natiq və ya yazıçı diqqətini planlaşdırılan xəbərin mənasına yönəldir və bu, belə bir mexanizmin daxil olmasına gətirib çıxarır ki, yaddaşdan istədiyiniz materialı çıxarır. strukturunu öyrənərkən dilin real həyatından şüurlu şəkildə

ayrılır. Dil sabit, statik bir sistem kimi qəbul edilir. Dilin aktiv, dinamik sisteminin öyrənilməsinə keçid onun fəaliyyət göstərməsinin real şərtlərinə yaxınlaşmağa imkan verəcəkdir. Nitqdə dilin səviyyələri (mərtəbələri, mərtəbələri) ilə deyil, oxşar, yaxın mənaya malik bir sıra müxtəlif səviyyəli vahidlərdən müəyyən bir vəziyyət üçün ən uyğun olanları seçmək qaydaları ilə saçılır. Dil səviyyələri arasında real həyatda məntiqi, semantik əlaqələrin aktivləşdirilməsi şagirdlərin assosiativ və məntiqi təfəkkürünün inkişafına kömək edəcəkdir. Məna baxımından bağlı olan müxtəlif səviyyəli vahidlərin bir blokda (sahədə) birləşməsi semantik yaxın komponentlərin axtarışı verdişini inkişaf etdirir, seçim mexanizmlərini işə salır, dilin zənginliyinin daha səmərəli mənimsənilməsinə kömək edir.

Dilin müxtəlif səviyyəli vahidləri arasında əlaqə tapmaq onun tədrisinin daha əsaslı sistemini yaradacaqdır. Kəşfedici, və inkişaf edən bir çox cəhətdən təkmil öyrənmə dilə marağın inkişafında güclü təkan olacaqdır. Bu yanaşma ilə qrammatikanın hələ öyrənilməmiş aspektlərinə istinad edərək “qabaqda qaçmaq” qaçılmazdır. Gözlənilən öyrənmənin üstünlükləri göz qabağındadır: semantikanın bir növünü (mənasını) ifadə etmək üçün vacib olan hər şey bir qrammatik mövzuda, bir blokda cəmləşəcəkdir. Belə semantik yaxınlaşma dilin real həyatını və onun fəaliyyətini dərk etmək, ən əsası isə bu bilikləri nitq praktikasında tətbiq etmək üçün lazımdır. Müxtəlif səviyyəli vahidlərin müqayisəsi dilə marağı stimullaşdıracaq, semantik, məntiqi əlaqələri üzə çıxaracaq, seçim qaydalarının öyrənilməsinə kömək edəcəkdir: niyə belədir, başqa cür deyil, hansı variantlar mümkündür, hansı hallarda, növlər, mətnlər və s. Bu həm öyrənmə motivasiyasını, həm də onun kommunikativ yönümünü artıracaq. Qrammatikanı öyrəndərkən çox vaxt qrammatik hadisənin fərqlənməmiş anlayışı əsas götürülür, qrammatikanın tədrisinin son məqsədini nitq fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən nəzərə alsaq, bu, qeyri-kafi olur. Konkret qrammatik materiala müraciət etdikdə, məsələn, nitqdə artiklin işlənməsinin necə öyrədilməsi deyil, artiklin hansı tərəflərinin (“formadan” və “mənadan”) istifadə edilməsi məsələsini qaldırmaq daha doğru görünür. Nitq fəaliyyətinin bu və ya digər növünə aid olan və konkret kommunikativ tapşırığı olan nitqdə onun kursantlar tərəfindən düzgün istifadəsinə nail olmaq üçün öyrədilməlidir. Bu vəziyyətdə qrammatik hadisə “formadan” təsvirində müəyyən bir funksional dəst kimi təqdim edilə bilər. Digər tərəfdən, funksional öyrənmə strategiyası tamamilə fərqli bir şeydir. Funksional yanaşma əsasən dil öyrənmənin mənadan forma və funksiyaya istiqamətlənməsi ilə bağlıdır. Qrammatikanın funksional yönümlü tədrisi dilə (qrammatik hadisələrin kommunikativ imkanlarının nəzərə alınması) və öyrənməyə (konkret məqsədlərlə və verilən şagirdlər kontingenti ilə həyata keçirilən təlimin konkret şərtlərini nəzərə almaqla) yanaşmanın vəhdətidir. Dilçilikdə funksional istiqamət ilk növbədə dilin faktlarının “mənadan” təhlili ilə bağlı olsa da, bu heç bir halda dil hadisələrinin “formadan” nəzərdən keçirilməsini istisna etmir. Tədris funksional qrammatikası öz məqsədinə görə həm nəzəriyyə üzərində işləyərkən, həm də məşqlərdə qrammatik hadisəyə “formadan” və “mənadan” yanaşmanın dəqiq birləşməsini nəzərdə tutur. Funksional qrammatikanın əsaslarının öyrənilməsi müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini göstərməklə yanaşı, dil ünsiyyətinin ehtiyacları üçün bu vahidlərin seçilməsi qaydalarını öyrətməyə imkan verir.

Məsələn, bir hərəkəti yerinə yetirmək üçün stimulların, təkliflərin ifadə vasitələri sistemini bilməklə ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq bu və ya digər fenomenin xeyrinə seçim edə bilər. Beləliklə, fəaliyyətə dəvət müxtəlif yollarla ifadə edilə bilər: İndi nahar edək! İndi nahar edə bilərdik. Mən indi nahar etməyi təklif edirəm. Niyə indi nahar etməyəsən? Bir ifadə tərzinə üstünlük verən natiq nitq situasiyasının xüsusiyyətlərini (rəsmi - qeyri-rəsmi), həmsöhbətlə münasibətləri (yaxın-yaxın deyil), ünsiyyət tərəfdaşının yaşını (natiqdən kiçik - ondan böyük) rəhbər tutur. , sosial və ya peşə statusu (məsələn, müdir - tabeçi), hətta natiqin təklif olunan aktda maraqlı olub-olmamasından asılı olmayaraq öz mənasını itirmir. Dilə funksional-semantik yanaşmanın tətbiqinin zəruriliyini və məqsədəuyğunluğunu müasir dilçilik, nitq psixologiyası, tədris metodları baxımından əsaslandırmaq mümkündür.

Dilin frazeoloji tərkibi onun lüğət tərkibinin ən rəngarəng, ifadəli və ifadəli hissəsidir. Frazeologiya xalqın zəngin tarixi təcrübəsini, həyat tərzinin və mədəniyyətinin orijinallığını, adət və ənənələrini əks etdirir.

Frazeoloji növbələr tez-tez bədii ədəbiyyatda istifadə olunur ki, bu da mətnə parlaq stilistik rəng, obrazlılıq və emosionallıq verir. Frazeoloji vahidin mənası adətən pərdəli olduğundan və onu təşkil edən leksemələrin mənalarından alınma bilmədiyindən onların başqa dilə tərcüməsi çətinliklər yaradır. Frazeoloji vahidlərin mənasını müəyyən etmək üçün onların semantik təsnifatını nəzərə almaq vacibdir. Rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri təsnif edən ilklərdən biri akademik V.V.Vinoqradov. O, frazeoloji vahidlərin üç növünü ayırmışdır: frazeoloji birləşmələr, frazeoloji vahidlər və frazeoloji sözlər [3]. Bu təsnifat bütün frazeoloji vahidin mənasını onun tərkib hissələrinin mənalarından çıxarmaqda çətinlik dərəcəsinə əsaslanır. Frazeoloji birləşmələrdə frazeoloji ifadənin mənasını onun tərkib leksemələrinin mənalarından asanlıqla çıxarmaq olar; frazeoloji vahidlərdə bu semantik ikilik ilə mürəkkəbləşir və frazeoloji birləşmələr, praktiki olaraq heç bir nəticə çıxarmaq mümkün deyil. Frazeoloji vahidin mənasını müəyyən etmək çətin olduğu hallarda frazeoloji növbələrin, eyhamların, frazeoloji birləşmələri təşkil edən leksemələrin köhnəlmiş

mənalarının, onların əsasında duran obrazların etimologiyasını verən frazeoloji və etimoloji lüğətlərə müraciət etmək lazımdır. V.V.Vinoqradov tərəfindən semantik təsnifat ingilis frazeologiyasına münasibətdə də işləyə bilər [1; 5]. Frazeoloji vahidlərin müxtəlif növlərini göstərmək üçün bir neçə nümunə verəcəyik. Frazeoloji birləşmələr və ya birləşmələr: pis əllərə düşmək 'pis əllərə düşmək'; to bind smb hand and foot 'birinin əlini və ayağını bağlamaq'; burnunu soxmaq 'burnunu bir şeyə soxmaq'; imansız. Verilmiş misallardan göründüyü kimi, bu tip kombinasiyalar nəinki yaxşı başa düşülür, əksinə, bir qayda olaraq, dəqiq rus ekvivalentinə malikdir. Beləliklə, onların tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi çətin deyil.

Müasir ingilis deyimlərinin nomenklaturası geniş və rəngarəngdir. Min illik inkişaf tarixi ərzində dil insanların uğurlu, məqsədyönlü və gözəl tapdıqları çoxlu sayda ifadələr toplamışdır. Bununla belə, bəzi deyimlər dil tərəfindən bədi ədəbiyyatdan götürülüb.

Deyimlər aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: onlar birdəfəlik verilmiş söz sırasına malikdirlər; yalnız məcazi mənada istifadə olunur; onların bilavasitə başqa dilə tərcümə etmək mümkün deyil (baxmayaraq ki, bəzi hallarda hədəf dildə idiomun mənasını çatdırmaq üçün müvafiq frazeoloji birləşmə də ola bilər).

İdiomlar dünyanın dil mənzərəsinin milli səciyyəvi hissəsini təşkil etdiyindən onları öyrənməklə şagirdlər onlar üçün xalqın çoxəsrlik tarixini əks etdirən yeni milli mədəniyyətə nüfuz edir, əsrlər boyu toplanmış mənəvi sərvətlərə qoşulurlar. illərdir və dildə qorunub saxlanılmışdır. Şübhə yoxdur ki, leksik səriştə formalaşdırarkən fərdi lüğət tərkibini öyrənilən dilin sabit söz birləşmələri ilə zənginləşdirmək lazımdır. Əlbəttə ki, onlardan istifadə etmədən söhbəti davam etdirmək olar, lakin idiomlardan yalnız səthi anlayışı olanlar orijinal ingilis nitqini dinləyərkən çətin vəziyyətə düşürlər. Əksinə, idiomların istifadəsi nitqi daha təbii hala gətirdiyi üçün dilin yüksək biliklərindən xəbər verir. Bu yazıda göstərəcəyik ki, dil materialının düzgün seçilməsi ilə, cəlbədicilərin olmayan əzbər əzbərləmə əvəzinə, şagirdlərə sinifdə təqdim olunan deyimlərin canlı müzakirəsi təklif oluna bilər. Təklif olunan metodiki yanaşmanın məqsədi deyimləri mənimsəmək (əzbərləmək) yolu ilə fərdi lüğətin zənginləşdirilməsinə nail olmaqdan çox, onlardan tələbələrin xarici dil kommunikativ səriştəsini təkmilləşdirməyə imkan verən tədris materialı kimi istifadə etməkdir ki, bunun da sayəsində tələbələrin səriştəsini inkişaf etdirirlər. linqvistik fərziyyə və linqvistik təfəkkür, bir-biri ilə ünsiyyət prosesində iştirak edir və s. Belə yanaşma son vaxtlar daha geniş yayılmışdır [4] və əvvəllər bizim tərəfimizdən ingilis atalar sözləri [2] materialı üzərində sınaqdan keçirilmişdir. Bu tədqiqat üçün material ingilis, amerikalı və avstraliyalı yazıçıların iyirmi bədi əsərindən frazeoloji vahidlərin davamlı nümunəsi nəticəsində əldə edilmişdir. Eyni zamanda frazeoloji təhlil, frazeoloji eyniləşdirmə və frazeoloji təsvir üsulları tətbiq edilmişdir [8; 10].

Seçilmiş frazeoloji vahidlərdə ifadəli qiymətləndirici komponentlərin xüsusi çəkisi çox yüksək olmuşdur. Əksər hallarda idiomların mənaları komponentlərin hərfi mənalarına uyğun gəlmirdi. Onların leksemələri, hətta onlara zidd idi. Üstəlik, bir sıra hallarda idiomları rus dilinə tərcümə edərkən, tez-tez yanlış semantlaşma özünü göstərirdi. Çərşənbə axşamı:

- to make one's bed and lie in it – 'işinin əvəzini ödəmək, əkdüyünü biçmək';
- qulağında birə ilə yola salmaq - 'kiməsə kəskin irad tutmaq, kiməsə kəskin cavab vermək';
- tükləri yarmaq – 'həddindən artıq incəliklərə getmək, həddindən artıq pedantik olmaq';
- soyuq ayaqlar almaq – 'qorx, qorxaq ol';
- atın ağzından – "etibarlı mənbədən"
- to cook one's goose – 'özünü məhv et, özünə çuxur qazmaq'.

Beləliklə, təklif etdiyimiz prosedur aşağıdakı kimidir. Şagirdlərə yeni frazeoloji vahid təqdim olunur. Məsələn: tüklü quşlar. Daha sonra hərfi tərcümə verilir (frazeoloji vahiddə tələbələrə tanış olmayan sözlər olduqda). Bundan sonra işin mərkəzi mərhələsi gəlir: tələbələr alternativ olaraq bu frazeoloji vahidin nə demək ola biləcəyinə dair öz versiyalarını təklif edirlər. Müzakirə zamanı çox güman ki, qeyri-dəqiq və ya tamamilə yanlış şərhlər veriləcək ki, bu da müəllimə və ünsiyyətin digər iştirakçılarının semantik incəlikləri və nüansları müəyyən etməyə imkan verəcək ki, bu da tələbələrdə linqvistik təhlilin səriştəsini formalaşdırmağa kömək edəcək. Bu misal üçün R.Kiplinqin "Mövqli" əsərindən sitat gətirmək yerinə düşər: "Sən və mən eyni qandanıq" və ya "Sən və mən bir sürüdənik" ifadəsi buna yaxındır. Müzakirənin sonunda müəllimin əvvəlcədən hazırladığı variant verilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Щерба, Л.В. О тroyком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Л.В.Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – М., 1947 – 69 с.
2. Жинкин, Н.И. Язык – речь – творчество / Н.И.Жинкин. – М., 1998. (Цитируется по статье: Синицын, В.А. Праздник творчества на уроках русского языка // РЯШ. – 2000. – № 6 – с. 36.)
3. Пассов, Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е.И.Пассов. – М., 1977. – 238 с.
4. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. М., 2017. 216 с.

5. Василевич, А.П. Проблема использования пословиц и поговорок на уроках английского языка // Актуальные проблемы лингвистики, переводоведения, литературоведения, лексикографии, теории и практики обучения иностранным языкам (к юбилею Дж.Р.Р. Толкина). М., 2017. с. 168–171.
6. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977. с. 140–161.
7. Захарова М.А. Стратегия речевого использования образных фразеологизмов английского языка: дис. ... канд. филол. наук. М., 1999. 205 с.
8. Иванова Е.В. Лексикология и фразеология современного английского языка. М., 2017. 352 с.
9. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь: около 5 тыс. фразеологизмов. М., 2007. 580 с.
10. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна, 2005. 488 с.
11. Мансурова Г.И. Когнитивный аспект перевода фразеологических единиц: на материале художественных произведений английских и американских авторов: дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 2006. 198 с.
12. Садовникова Т.А. Изучение идиом на уроках английского языка [Электронный ресурс]. URL: <http://ext.spb.ru/site/5787-2014-08-13-12-53-03.pdf> (дата обращения: 24.04.2018).
13. Сергеева Е.И. Особенности перевода фразеологизмов с английского языка на русский // Вестник Казахстанско-Американского свободного университета. 2009. No 2. с. 166–170.
14. Ayto J. Oxford Dictionary of English Idioms. Oxford, 2010. 416 p.
15. Collins C. Idioms Dictionary. Glasgow, HarperCollins Publishers, Cambridge University press, 2017. 544 p.
13. McCarthy M., O'Dell F. English Idioms in Use: Intermediate. Cambridge, 2014. 194 p.
14. The Teacher (Видеокурс BBC) [Электронный ресурс]. URL: http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/language/theteacher/2009/03/090306_teacher_body_head.shtml (дата обращения: 14.05.2018).

DİLƏ DEDUKTİV YANAŞMANIN POR-ROYAL MİQYASI

Qismət Cəfərov

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

Port-Royal scale of deductive approach to language

In the philosophy of the 17th century, a number of currents were active, one of which is rationalism. This movement was based more on understanding and logic. The manifestation of rationalism in linguistics could show itself in the emergence of rational (logical) grammars.

Such a famous grammar based on rational (logical) laws is the book "General and Rational Grammar" published in 1660 by logician Antoine Arnauld and linguist Claude Lancelot. This work is also called "Port-Royal Grammar" after the place where it was created. A.Arno and K.Lancelo were of the opinion that since there is a logic for all people, there is also a grammar for all world languages.

"Port-Royal grammar" consists of 30 chapters, 6 of which are devoted to phonetics, 23 to morphology, and 1 to syntax. Linguists have given high praise to the work. F. de Saussure, the founder of modern linguistics, preferred "Port-Royal grammar" to F.Bopp's grammar. Noam Chomsky, the founder of generative linguistics (grammar), referred to this logical, universal grammar as an authoritative source in his work.

Key words: *grammar, Port-Royal, logic, philosophy, deductive*

Giriş. Dil haqqındakı təlimlə məşğul olan hər kəs üçün müəyyən tədqiqat ənənələrinin mövcudluğundan bəhs olunur ki, bunlardan biri, şübhəsiz ki, fəlsəfi qrammatika ənənəsidir. Bununla yanaşı, fəlsəfi qrammatikaya qarşı müxtəlif ittihamlar irəli sürülmüş, hətta onun nailiyyətlərinə obyektiv qiymət verilməmişdir. Lakin N. Xomski əmindir ki, "...XVII əsr baxışları ilə müasir koqnitiv psixologiya və dilçilik arasında çox böyük oxşarlıqlar var... Fəlsəfi qrammatika müasir generativ (törəmə) qrammatikasına çox bənzəyir. O da generativ qrammatika kimi qrammatistin vəzifəsinin təbiət elmlərinə xas sadəcə faktiki materialın işlənməsi məqamlarını qeydə alan və təşkil edən deskriptiv (təsviri) ənənəyə qarşı şüurlu surətdə çıxaraq təşəkkül tapmışdır" [2, s. 37].

N.Xomskinin XVII əsri xatırlatması təsadüfi olmayıb, çünki o, fəlsəfi qrammatika ənənəsini irəli sürən və 1660-cı ildə meydana gəlmiş Por-Royal qrammatikasının varisi, əgər belə demək mümkünsə, bu universal qrammatika ideyasının müasir dilçilikdə ən mükəmməl daşıyıcısıdır.

Əsas hissə. "Ümumi və rəasional qrammatika" və ya Por-Royal qrammatikası bütün dillər, eləcə də müəyyən bir dil üçün xarakterik xüsusiyyətlərin mövcudluğunun səbəblərini müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyırdı. Ə. Rəcəbli bu qrammatikanın qarşısına qoyduğu məqsədləri belə formulə edir: "Dilin nə olduğunu aydınlaşdırmağa təşəbbüs etmək, ən mühüm dil hadisələrini təsvir edən populyar giriş yaratmaq, dil mexanizmi hərəkətinin fundamental qaydalarını yaratmaq" [3, s. 56] Və əlavə edir ki, "...universal qrammatika "nitq sənətinin təbii əsaslarını", "bütün dillər üçün ümumi olan prinsipləri", "dillərdə təsadüf edilən əsas fərqlərin səbəblərini" müəyyənləşdirməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdu" [3, s. 57].

Por-Royal qrammatikası müəllifləri düşünürdü ki, müəyyən bir dilin qrammatikası fərqli olaraq universal qrammatikanın qaydaları dəyişməzdir, zaman və məkandan asılı deyildir. "Ümumi və rəasional qrammatika"nın "Ön söz"ündə dilçi Klod Lanslo sözlərinə belə başlayır: "Sərbəst seçimdən daha çox, taleyin iradəsilə özümü həsr etdiyim müxtəlif dillərin qrammatikaları ilə məşğul olmaq zərurəti məni tez-tez ya bütün dillər üçün ümumi olan, ya da onların yalnız bəzilərinə aid çoxlu hadisələrin ağıllı izah axtarırları yoluna gətirib çıxarırdı... Mənim suallarım həmçinin onu (*söhbət məntiqçi A.Arnoda gedir – Q.C.*) nitq sənətinin (*qrammatika anlayışı nəzərdə tutulur – Q.C.*) həqiqi əsasları barədə düşüncələrə çəkməyə səbəb oldu ki, o öz düşüncələrini söhbətimizdə mənimlə bölüşdü" [4, s. 8].

"Por-Royal qrammatikası"nda fonetika başqa qrammatikalarla müqayisədə daha mükəmməl tədqiq olunmuşdur. "Bizim nitqdə istifadə etdiyimiz və hər fə adlandırdığımız müxtəlif səslər" üzərində ətraflı dayanılmışdır. Göstərilmişdir ki, səslərin formalaşması orqanı olan ağızın müxtəlif cür aralanmaları sədanın müxtəlif cür səslərini formalaşdırır ki, həmin səslərin adı-saitlər buradan gəlmişdir. Eyni zamanda diş, dodaq, dil və damaq kimi orqanların istifadəsindən asılı olan digər səslərin, yəni samitlərin təzahürünün eyni dərəcədə təbiiliyindən danışılır. Lakin o da qeyd edilir ki, samitlər yalnız ağızın aralanması şəraitində, yəni sait səslərlə birləşərkən mükəmməl səs ola bilərlər. "Qrammatika"da bir saitin ayrıca heca yarada bilməsindən, samitlərin isə öz-özlüklərində heca yarada bilməməsindən bəhs olunur. Və heca barədə qeyd edilir ki, bitmiş vahid səs olub, bəzən bir, çox hallarda isə bir neçə hərfdən ibarətdir. Eləcə də vurğu, onun yeri və növlərindən danışılır. Müəlliflər göstərir ki, sözlərin tələffüzündə vurğunun və ya sözün hecalarının sədanın yüksəlməsinin rolu

daha çox nəzərə çarpır, ondan sonra isə səda mütləq alçalmağa başlayır. Yeri gəlmişkən, onlar bildirirdilər ki, söz ona deyilir ki, ayrı tələffüz olunur və yazılır. Beləliklə, "Qrammatika" müəllifləri yazırlar: "Səslər insanlar tərəfindən fikirlərin işarələri kimi istifadə edilmiş, sonra isə həmin səslərin işarələnməsi üçün ifadə fiqurları icad olunmuşdur... Yazı işarələrinə iki tərəfdən baxmaq lazım gəlir: biri odur ki, sadəcə səs necə işarə olunur, o biri də odur ki, hər hansı səsin necə işarələndiyi barədə təsəvvür yaradılmasına kömək edir" [4, s. 11].

"Por-Royal qrammatikası"nın "Şüurumuzda baş verənləri bilmək qrammatikanın əsaslarını anlamaq üçün zəruridir və söhbəti təşkil edən sözlərin müxtəlifliyindən asılıdır" başlığında o mənəvi olanı axtarmağın zəruriliyindən bəhs olunur ki, sözdə ehtiva edilir və insanın bütün canlı varlıq qarşısında ən vacib üstünlüklərindən birini təşkil etməklə onun şüurluğuna başlıca şəhadətlərdən də birini verir. Por-royalçılar göstərir ki, "biz fikirlərimizi ifadə etmək üçün sözlərdən istifadə edirik. İnsan aqlının həmin möcüzəli icadı sayəsində biz 25, yaxud 30 səsədən sözlərin sonsuz çoxluğunu tərtib edirik ki, onlar öz-özlüyündə bizim mühakimələrimizdə nə baş verməsi ilə heç bir ümumiliyə malik olmadan bu sirri başqalarına açmağa imkan yaradır" [4, s. 11-12]. N.Xomski isə yazır: "Bir əsr bundan öncə "məhdud mənalardan qeyri-məhdud istifadəsini təmin edən" və insan dilinin "orqanik formasını" ifadə edən generativ (törəmə) qrammatikalarının necə yarana biləcəyi haqqında aydın təsəvvür yox idi. Por-Royal qrammatikasının təbirincə desək, belə bir füsunkar ixtira vasitəsilə biz 25 və ya 30 səsədən qeyri-məhdud sayda ifadələr formalaşdırdıq. Bu ifadələrin təfəkkürümüzə baş verənlərlə özlüyündə heç bir oxşarlığı olmasa da, bu, bizə anladığımız və həyata keçirdiyimiz bütün müxtəlif növlü əqli fəaliyyətimiz haqqında sirri digərlərinə bildirməyə imkan verir" [2, s. 44].

Por-Royal qrammatikaçılarına sözün (dilin) işarəvi təbiəti məlum idi. Onların fikrincə, sözü insanlar tərəfindən öz fikirlərini ifadə etmək üçün işarələr kimi istifadə etdikləri, üzvlərinə ayrılan səslər olaraq təyin etmək mümkündür. Qrammatika müəllifləri ona görə də bildirirlər ki, bizim fikirlərimizdə nə baş verdiyi dərk etmədən mənalardan sözlərdə ehtiva olunmuş müxtəlif növlərini anlamaq çətindir, çünki sözlər yalnız fikirlərin ötürülməsi və dərk üçün yaradılmışdır.

A.Arno və K.Lanslo filosoflara istinadən deyirdilər ki, bizim dərrakəmiz üç əməliyyatı yerinə yetirə bilər: Müşahidə etmək, mühakimə etmək, əqli nəticəyə gəlmək. Onlar bu üç əməliyyatı müvafiq olaraq təhlil edərək belə bir qənaətə gəlirlər ki, "sizin dərrakənizin üçüncü əməliyyatı ikincisinin yayılmasıdır (extension). Və beləliklə, bizə ilk iki əməliyyatı nəzərdən keçirmək kifayət edəcəkdir. Başqa sözlə, bizə birinci əməliyyatdan ikinciyə nə qalırsa ona baxmaq lazım gəlir, çünki insanlar heç də ona görə danışmırlar ki, müşahidə etdiklərini ifadə etsinlər, demək olar ki, həmişə ona görə danışmırlar ki, predmetlər barəsində mühakimə yürütsünlər" [4, s. 12-13].

Beləliklə, müəlliflərin nəticəsinə görə, "bizim şüurumuzu səciyyələndirən ən mühüm cəhət bundan ibarətdir ki, orada fikrin predmeti ilə formasını ayırmaq olur. Fikrin əsas forması mühakimədir. Lakin sonrakına həm müxtəlif növdən birləşmələri (conjoctions), ayrılımaları (disjonctions), həm də dərrakənin onlara oxşar başqa əməliyyatlarını, eləcə də istək, göstəriş, sual və s. kimi ruhumuzun digər hərəkətlərini aid etmək mümkündür" [4, s. 13].

Qrammatika müəllifləri əmindirlər ki, təfəkkürdə olduğu kimi, dildə də hər şey prinsipə, məntiqə və məqsədəuyğunluğa tabe edilmişdir. Əlbəttə, dilçilərin dediyi kimi, bir çox hallarda bu "Qrammatika" üzərindən sadəcə, "dilə deyil, məntiqə əsaslanır" deyərək keçməyə üstünlük vermişlər. Yaxud onu bəzən məntiqi qrammatika hesab etmişlər. Lakin N.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, "Por – royalçılar dil haqqındakı elmin tarixində ilk dəfə bizi başa salmaq istəyirdilər ki, nə məntiqsiz qrammatika, nə də qrammatikasız məntiq yoxdur. Bu isə o deməkdir ki, qrammatikanı qrammatika eləyən onun ümumi məntiq qaydalarından yayınması deyil, əksinə, ona mümkün qədər daha dəqiq riayət etməsidir" [1, s. 100].

Nəticə etibarilə, "Por-Royal qrammatikası" dilin quruluşunu məntiq qanunları ilə şərh etmək ənənəsinin uğurlu başlanğıcıdır.

Yeni dövrün "Qrammatika" müəllifləri belə bir qərara gəlirdilər ki, insanlar şüurlarında baş verənləri ifadə etmək üçün işarələrə ehtiyac duyduqlarından, qaçılmaz olaraq, sözlərin daha ümumi bölgüsünə gəlməli idilər ki, biri fikrin obyektini, digərləri isə fikrin forma və obrazını bildirməli idi. Onlar birinci tipə, əsasən, ad, artikıl, əvəzlilik, feili sifət, önlük və zərfləri, ikinciyə isə feil, bağlayıcı və nidaları daxil edirdilər. Və bildirirdilər ki, bunların hamısı fikrin ifadəsinin təbii üsullarından zəruri ardıcılıqla əmələ gəlmişdir.

"Ümumi və rəşional qrammatika"da fikirlərimizin obyektini olaraq əşyalar və əşyaların mövcudluq üsulları fərqləndirilir. O da bildirilir ki, birincilər, adətən, substansiyalar, ikincilər isə aksidensiyalar adlanır. Əşyalar və ya substansiyalar ilə əşyaların mövcudluq üsulları arasındakı fərq isə belə müəyyənləşdirilir ki, substansiya öz-özlüyündə mövcud olduğu halda, aksidensiya yalnız substansiya vasitəsilə mövcuddur. Və göstərilir ki, bu, fikrin obyektlərini ifadə edən sözlər arasında əsas fərqi şərtləndirmişdir; hansılar ki substansiyanı ifadə eləyir, isimlər, hansılar ki uyğun gəldikləri subyektlərə yönələrək aksidensiyaları ifadə eləyir, sifətlər adlanır. Adların isim və sifətlərə ayrılmasının ilk səbəbi də bununla izah edilir.

"Fikirlərin predmetlərini ifadə edən sözlər"i nəzərdən keçirdərkən qrammatika müəllifləri əvəzlik barədə də danışırlar. Onlar qeyd edirlər ki, insanlar eyni bir mətnə tez-tez eyni şeylər barədə bəhs etməyə məcbur olduqlarından eyni adların təkrarı isə usandırıcı ola biləcəyinə görə, elə sözlər fikirləşib tapmaq lazım gəlmişdir ki, nitqdə həmin adları əvəz etsin və odur ki onları əvəzliliklər adlandırmışlar.

"Qrammatika"da fikirlərin üsullarını ifadə edən sözlərdən də bəhs olunur ki, bunlardan biri feildir. Feil əsas təyinatı etibarilə təsdiqin ifadəsindən ibarət söz kimi başa düşülür. Və feillərdə şəxs, kəmiyyət və zaman rəngarəngliklərindən danışıılır.

"Por-Royal qrammatikası"nda morfologiya məsələləri geniş şəkildə öyrənilmiş, sintaksisdən də bəhs edilmişdir. Por-Royalçılar cümlə bərsindəki düşüncələrini üç məntiqi kateqoriya – məfhum, hökm, nəticə əsasında qururdular. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.Xomski "Por-Royal qrammatikası"nın artıq standart nümunəyə çevrilmiş "Görünməyən Allah görünən dünyanı yaratdı" misalında alt strukturunun üç hökmdən ibarət sistemi ehtiva etdiyini göstərir. 1) Allah görünür; 2) O, dünya yaratdı; 3) Dünya görünür. O yazır: "Dərin strukturu formalaşdırmaq üçün qarşılıqlı əlaqəyə girən hökmlər cümlədən nəyi isə bəyan etmək üçün istifadə olunarkən əlbəttə ki, isbat olunmurlar" [2, s. 38]. N.Xomski belə bir nümunə gətirərək fikirlərini əsaslandırmağa çalışır: "Əgər mən deyirəm ki /a wise man is hanest // "müdrək insan düzgündür" Por-Royal nəzəriyyəsində "insan müdrəkdir" və "insan düzgündür" hökmlərinin dərin struktura daxil olduğuna baxmayaraq, mən hökm etmirəm ki, insanlar müdrək və yaxud düzgündürlər. Bu hökmlər təfəkkürdə mövcud mürəkkəb ideyalara daxil olurlarsa da, cümlə ifadə olunarkən nadir hallarda siqnal kimi tələffüz edilirlər" [2, s. 38].

N.Xomski "Kartezian dilçiliyi"ndə göstərir ki, mənanı ifadə edən dərin struktur bütün dillər üçün ortaq olduğundan onun düşüncə formalarının sadə əksi olduğu iddia edilir. Dərinliyi üst strukturuna çevirən transformasiya qaydaları dildən dilə fərqli ola bilər. Bu çevrilmələr nəticəsində yaranan üst struktur, təbii ki, ən sadə hallar istisna olmaqla, sözlərin məna əlaqələrini birbaşa ifadə etmir. Cümlənin semantik məzmununu çatdırır..... dərin strukturdur, sırf zehni strukturdur" [5, s. 75].

Əlbəttə, N. Xomski ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, "... üst struktur tez-tez düzgün istiqamətləndirmir və qeyri-informativdir və bizim dil bilgimizin üst strukturda birbaşa göstərilməsi çox-çox abstrakt təbiətli xüsusiyyətləri ehtiva edir..Hətta akustik struktur səviyyəsindən sübut olunur ki, abstrakt təzahürlər dildən istifadə mexanizminə cəlb edilmiş əqli əməliyyatlar sayəsində formalaşır idarə olunur" [2, s. 64].

"Kartezian dilçiliyi" müəllifi yazır: "Por-Royal linqvistik tədqiqatlarında işlənmiş alt və üst struktur nəzəriyyəsi üstüörtülü şəkildə rekursiv cihazları ehtiva edir və beləliklə, hər hansı adekvat dil nəzəriyyəsi kimi onun sərəncamında olan sonlu vasitələrdən sonsuz istifadəni təmin edir" [5, s. 80]. N.Xomski dilin sintaksisini iki qaydalar sistemi baxımından təsvir etməkdə haqlı görünür: "Dərin strukturlar yaradan əsas sistem və onları səthi struktura uyğunlaşdırın transformasiya sistemi. Əsas sistem mücərrəd ardıcılıqla əsas qrammatik əlaqələri yaradan qaydalardan ibarətdir (ifadə quruluşunun qrammatikasının yenidən yazılması qaydaları); transformasiya sistemi silinmə, yenidən tənzimlənmə, birləşmə və s. qaydalardan ibarətdir" [5, s. 80].

Vaxtilə fransız qrammatisti – Por-Royal qrammatikası müəlliflərinin XVIII əsrdə yaşayıb yaratmış xələfi S.Ş.Dü Marse (1676-1756) yazmışdı:

Qrammatika iki növ prinsipə tabedir. Biri dəyişməz həqiqəti və ümumi qaydanı təqdim edir; onlar fikrin özü ilə eyni təbiətə malik olub yalnız onun təhlilinin nəticəsidir. Digər sərbəst və dəyişən razılaşdırmalarsan asılı hipotetik həqiqəti əks etdirir... Birincilər "Ümumi qrammatika"nı ("Grammaire generale") təşkil edir, ikincilər isə müxtəlif "Xüsusi qrammatika"ların ("Grammaire particulieres") predmetidir.

Beləliklə, "Ümumi qrammatika" – nitqin dəyişməz və ümumi prinsipləri barədə rəşional elmdir ki, bütün dillərə aiddir. İstənilən "Xüsusi qrammatika" isə bu və ya digər dilin ixtiyari qanun və qaydalarını – nitqin dəyişməz və ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq – qəbul etmək sənətidir" [6, s. 44]. Dü Marse əlavə edir ki, "Ümumi qrammatika" ona görə elmdir ki, onun predmeti, dəyişməz və ümumi prinsipləri barədə yalnız təmiz nəzəri mühakimələrdən ibarətdir. İstənilən "Xüsusi qrammatika" sənətdir... Qrammatika elmi bütün dilləri qabaqlayır (est anterieure), çünki onun prinsipləri əbədi həqiqətlər olub yalnız dillərin imkanları ilə şərtlənir. Qrammatika sənəti, əksinə, arxasınca gəlir (est posterieur), çünki sənətkarlıq (artificiellement) yolu ilə ümumi prinsiplərə gətirənə qədər konkret dillərin qaydaları mövcud olmalı idi. Qrammatika elmi ilə qrammatika sənəti arasında göstərilən fərqə rəğmən biz deməzdik ki, onların öyrənilməsini ayırmaq zəruri və ya heç olmasa mümkündür" [6, s. 44-45].

Dü Marsenin "dil məntiqin təhlilidir" fikrini M.Fuko belə təhlil edir:

"XVIII əsrin qrammatikaçıları fikri zamandan kənar hadisə, bütün elementlərin eyni zamanda verildiyi simul tanlıq (hiyləgərlik) kimi başa düşür. Ona görə də dil fikrə münasibətdə "təhlil"dir" [6, s. 46].

Y.S.Stepanova görə, M.Fuko həmin mülahizəsində maksimalizmə varsa da, belə bir fikrində tamamilə haqlıdır ki, "Ümumi qrammatika"lar XVIII əsrdə hər ayrıca ("xüsusi") dilin – fransız, ingilis, latın və s.

tımsalında “məntiqi” qrammatikalara çevrilir, həqiqi universal qrammatika dilə fəlsəfi yanaşma ilə əlaqədar olaraq “fəlsəfi qrammatika” adlanmağa başlayır.

Y.S.Stepanov Por-Royal qrammatikasını dövrün insana münasibətinin ümumi fəlsəfi mövqeyi ilə izah edən müasir heç də az saylı olmayan mütəxəssislərə qoşularaq göstərir ki, “insan, bir tərəfdən, ümumbəşəri, universal başlanğıcın, məntiqin və əqlin daşıyıcısıdır; başqa tərəfdən o, fərdi xarakteri, emosiya və həyəcanları olan konkret fərddir, öz xalqının və ya tayfasının, öz ailəsinin, öz nəslinin və s. nümayəndəsidir. Əgər Por-Royal məntiqi-lingvistik konsepsiyasında buna prinsiplərin, bir tərəfdən, “məntiqin və dilin ümumi, rasionallıq prinsipləri”, digər tərəfdən, “hər hansı xalqın, hər hansı cəmiyyətin dil qaydalarının xüsusi prinsipləri” uyğun gəlsə, Rasinin estetik konsepsiyasında bu özünü insanın, bir tərəfdən, yalnız ali sosial fəaliyyətə mənsub ictimai insana, ictimai, siyasi və dövlət xadiminə, digər tərəfdən, xüsusi şəxs olan insana, öz şəxsi həyatı olan insana, sevgili, ailəcanlı, həris, mərhəmətli və s. insana bölünməsinə göstərir” [6, s. 50].

Necə ki, çox hallarda adi nitq məntiqi baxımdan “təhlil”ə cəlb olunur, eləcə də Rasin “öz qəhrəmanı olaraq ikinciləri – xüsusi fərdiyyətinin təsiri altında olan adamı seçir, ancaq bunun üçün o, hansısa xüsusi personaj axtarmır (Korneli qayğılandığı kimi): “xüsusi insan” bütün insanlarda öz əksini tapır – kralda, saray əhlində, sərkərdədə - ancaq müəyyən dərəcədə, məh\ xüsusi münasibətlərdə” [6, s. 50-51].

Bu müqayisə, heç şübhəsiz, “Qrammatika”nın deduktiv təbiətini daha dərindən anlamağa kömək edir...

Y.S.Stepanov göstərir ki, “Qrammatika”da hər bir qayda “izah olunan faktlara münasibətdə yalnız az və ya çox dərəcədə uğurlu hipotezdən ibarətdir, qrammatika elminin inkişafı isə, görünür, onunla şərtlənir ki, get-gedə daha uğurlu və dəqiq hipotezlər (“qaydalar”) formalaşdırılsın” [6, s. 35].

Bu cür nəqli – təsdiqi mühakimələrdən sonar sual yaranır: “bu, Dekartın real müşahidə olunan faktların izahı üçün qurulmuş elmi metodu – onun elmi proqramının birinci bəndi deyilsə, nədir?” [6, s. 35]. Cavab isə bundan ibarətdir ki, “bəli, heç şübhəsiz, “Qrammatika”da müasir nəzəri dilçiliyin hipotetik-deduktiv metodu qarşımızdadır, ancaq yalnız rüşeym halında” [6, s. 35].

Görkəmli dilçi onu da əlavə edir ki, “bununla belə Por-Royal müəllifləri Dekart metodundakı əsas məsələni – onun daimi yeniləşməsinə, rekurrentliyini tuta bilməmişlər. Bu, onlar üçün, əslində, yalnız uğurla tətbiq olunan əməliyyat, üsuldur” [6, s.35].

Y.S.Stepanovun “Qrammatika”nın XXIV fəslinə diqqət yetirməsi də təsadüfi deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, müəlliflər “Qrammatika”nın bu tipli bir sıra hissələrində daha dərindən gedir, “qayda”ları (regles) “prinsiplər” (maxims) səviyyəsinə yüksəldirlər” [6, s. 36]. Məsələn, “Konstruksiya fiqurları haqqında” bəhs olunarkən deyilir:

“... İnsanlar mənaya, yəni onun ifadəsinə xidmət edən sözlərdən daha çox öz fikirlərinin məna və məzmununa diqqət yetirdiklərindən, adətən, nitqin qısaldılması üçün bəzi sözləri buraxır, yaxud da, əksinə, ilk baxışda artıq saydıqları hansısa sözü daha zərif hesab edərək əlavə eləyir. Onlar həmçinin sözlərin təbii sırasını dəyişə bilərlər. Buradan dörd əsas nitq tipi meydana çıxır” [6, s. 209]. Müəlliflərin “fiqural nitq” adlandırdıqları həmin nitq tipləri aşağıdakılardır: sillepsis (sillepse) və ya anlayış fiquru, 2) ellipsis (ellipse) və ya çatışmazlıq (default), 3) pleonasm (pleonasm) və ya çoxluq (adondante), 4) hiperbat (hyperbate) və ya dəyişdirmə (renversement) [6, s. 210-211].

Nitq hadisələrinə bu cür “qayda” və “prinsiplər” səviyyəsində yanaşma bizim dövrdə N.Xomskinin “Kartezian cərəyanı”nda inkişaf etdirilir ki, burada “qrammatika qaydaları” dedikdə cümlələrin törəmələri, “qrammatika prinsipləri” dedikdə isə qrammatikanın daha mürəkkəb mexanizmləri fərqləndirilir [6, s. 36].

Nəticə. Nəticə etibarilə demək olar ki, Por-Royal qrammatikası öz dövrünün metafizik görüşləri kontekstində dilə deduktiv yanaşmanın imkanlarını nümayiş etdirməklə N.Xomskinin lingvistik nəzəriyyəsinin tarixəqərki fundamentini hazırlamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Ümumi dilçilik (dərslük). Bakı: Təhsil, 2020, 144 s.
2. Xomski N.A. Dil və təfəkkür. Bakı: Kitab aləmi, 2006, 152 s.
3. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi, I kitab. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.
4. Ümumi dilçilik müntəxəbatı. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 320 s.
5. Chomsky N.A. Cartesian linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought. Second Edition, by James Mc Gilvray. Cybereditions Corporations, 2002, 162 p.
6. Грамматика общая и рациональная. Москва: Прогресс, 1990, 272 с.

İNGİLİS DİLİNDƏ CİNS KATEQORİYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lamiə Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, doktorant

Abstract

Characteristics of the Category of Gender in the English Language

One of the issues that is still widely debated in modern linguistics is the category of gender, which exists in all languages of the world. Undoubtedly, the establishment of the gender category as a linguistic universal in languages with different systems is based on the existence of gender division in nature. Cognitively, the natural gender expressed by animate and inanimate beings is conceptualized in human thinking, and gender division is expressed through linguistic means.

In the presented article, the essence of the category of gender was approached from a cognitive point of view, and despite the fact that the category of gender is used in all languages of the world, its various forms of manifestation were discussed. Thus, while in some languages the gender category is based on the semantic features of nouns and is classified only according to the natural-biological gender expressed by the noun, in some languages, along with the natural gender of the noun, there is also a grammatical gender category that takes into account their grammatical characteristics. The article touched on the issue of natural and grammatical gender categories, the issue of the grammatical gender category that once existed in English leaving the linguistic system by assimilation and giving its place to the natural gender, as well as the etymological characteristics of some nouns in English according to gender.

Key words: *natural gender, grammatical gender, diachronic aspect, conceptualization, language codes*

Giriş. Dil insana xas bəşəri keyfiyyət olmaqla təbiətdə, cəmiyyətdə baş verən hadisələri əsas ünsiyyət vasitəsi olmaqla öz vasitələri hesabına ifadə edir və insan təfəkkürünün verbal ifadə forması olaraq istifadə olunur. Obyektiv aləmin cisim və hadisələri şüurumuzda əks olunmaqla insan təfəkkürünü formalaşdırır, dünya, bizi əhatə edən aləm haqqında bizdə bilik, dünyanın dil mənzərəsini yaradır, koqnitiv anlamda təfəkkürümüzə konseptləşir. “Konsept – koqnitiv (qavrama) dilçilik baxımından – bu, konseptlərin (mənalarnın) törəmə və transformasiyasıdır (şəkilləyişməsidir)...Konseptlər dünya haqqında şüurumuzun və biliklərimizin komponentləri kimi çıxış edir...” [1, s. 21]. İnsanın həyat təcrübəsində, təhsil prosesində öyrəndiyi, təsadüf etdiyi hər bir hadisə onun şüurunun müəyyən qatlarında yerləşərək fon biliyini formalaşdırır, təfəkkürümüzə kodlaşaraq nitqlə ifadə olunur. Fon biliyimizdə olmayan bir hadisə təfəkkürümüzə konseptləşib kodlaşa bilmir.

Bu baxımdan, koqnitiv olaraq təfəkkürümüzə kodlaşmış cins konseptinin əsasında canlı aləmdə mövcud olan təbii cins bölgüsü durur. Başqa sözlə, dillərdə mövcud olan cins kateqoriyası təbiətdəki cins bölgüsündən qaynaqlanan bir hadisədir. Canlıların bölündüyü qadın (*feminine gender*) və kişi cinsi (*masculine gender*): heyvanlar və bitki aləmində erkək (*male*) və dişi (*female*) varlıqlar və nəhayət, heç bir cins ifadə etməyən, cansız məfhumları bildirən orta cins (*neuter gender*). “Heç şübhə yoxdur ki, bu kateqoriya ümumi bir qrammatik kateqoriya olmaqla yanaşı, ilk növbədə obyektiv gerçəklikdən, yəni bütün yaradılmışların, heyvan və bitki aləminin erkək və dişilərə bölünməsinin labüdlüyündən irəli gəlmişdir” [2, s. 85].

Sözgedən məqalədə cins kateqoriyası əsas müzakirə mövzusu olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmış, müxtəlif sistemli dillərdə mövcud olan təbii və qrammatik cins kateqoriyasından, onların tədqiqi tarixindən və fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur. Məqalədə, həmçinin, ingilis dilində cins kateqoriyasının tarixi təkamül nəticəsində qrammatik cinsdən təbii cinsə keçiddən bəhs olunmuşdur.

Əsas hissə. Təbii cins bölgüsünün varlığı bütün dünya dillərinə sirayət etməklə cinsi universal kateqoriyaya çevirsə də, lakin onun müxtəlif sistemli dillərdə təzahürü fərqli istiqamətlərdə formalaşmışdır. Belə ki, müasir dilçilikdə cins kateqoriyası təbii-bioloji və qrammatik cins kateqoriyası terminləri ilə adlandırılır. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, dillərdə isimlərin təbii cins bölgüsü labüddən mövcud olsa da, onun dillərdə işlədilməsi, özünü təzahür etdirməsi fərqlidir. “Təbii cins bölgüsünün insan təfəkküründə konsepti psixoloji və sosial-tarixi faktorlardan asılı olaraq zaman-zaman yenilənmiş, fərqli yönərdə şərh olunmuş və dildən-dilə dəyişərək həm bioloji, həm də qrammatik cinsin qarşılıqlı tədqiqini gündəmə gətirmişdir” [7, s. 1].

Dilçilikdə cins kateqoriyasının tədqiqi tarixi qədim yunan filosoflarından başlayaraq günümüzədək davam etməkdədir. Xüsusilə, qrammatik cinsin dillərdə bərqərar olması, onun təbii cinsdən fərqlənməsi məsələsi üzərində xeyli araşdırmalar aparılsa da, qrammatik cinsin dildə hansı səbəbdən və zərurətdən

yanması məsələsi yetəri qədər öyrənilməmişdir. “*Hər cür tədqiqatlara baxmayaraq, cins bölgüsünün mahiyyəti kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır*” [3, s. 91].

Qeyd olunduğu kimi, qrammatik cins kateqoriyası ilə bağlı ilkin mülahizələr qədim yunan filosoflarının adı ilə bağlıdır. Onlar ilk dəfə olaraq qrammatik cinsi təbii cinsdən ayırmışlar. Aristotel “*Ritorika*” əsərində bununla bağlı yazır: “*İlk dəfə Protaqor canlıları cinsinə görə masculine – kişi, feminine – qadın, neuter – orta cinsə ayırmışdır*” [3, s. 92]. Aristotel ilk dəfə olaraq qrammatik cinsi təbii cinsdən ayıraraq, təbii cins bölgüsündə bioloji əlamətləri əsas götürmüşdürsə, qrammatik cinsdə o, sözlərin ifadə etdikləri mənadan çox onların sonluqlarını (*termination of words*) əsas götürmüşdür.

İngilis dilində cins kateqoriyasının diaxronik aspektdən tədqiqi göstərir ki, ingilis dili təkamülü dövründə şəkilçili sintetik dildən analitik dilə doğru inkişaf etmişdir. Qədim dövr ingilis dilində cins qrammatik vasitələrlə ifadə olunmuş, isim və onun təyinediciləri arasında şəxsə, kəmiyyətə və cinsə görə uzlaşma olmuşdur. Müasir rus, alman, ispan, fransız dillərində olduğu kimi. Lakin tarixi inkişafın müəyyən dövrlərində, daha dəqiq, XI əsrin sonlarından başlayaraq müəyyən daxili və xarici amillərin təsiri ilə ingilis dili qrammatik kateqoriyaları ifadə edən morfoloji əlamətləri, şəkilçiləri itirməyə başladı. Müəyyən şəkilçilər dildə qalsa da, lakin qrammatik cinsi bildirən şəkilçi morfemlər dili tamamilə tərk etdilər və ingilis dilində qrammatik cins öz yerini tamamilə təbii cinsə verdi. Müasir ingilis dilində artıq cins qrammatik deyil, bir leksik kateqoriya olaraq öyrənilir. Çünki müasir ingilis dilində isimlərin cins bölgüsü tam olaraq onların semantikasından asılıdır. İngilis dilində qrammatik cins kateqoriyasının dil sistemində tənəzzül etməsinin səbəbləri üzərində xeyli sayda araşdırmalar aparılsa da, bunun hansı səbəbdən olduğunu tam şəkildə izah etmək çətinidir. Burada tədqiqatçılar ingilis dilinə gəlmə dillərin təsirini xüsusi olaraq vurğulayırlar. Lakin qərribə odur ki, bir çox Hind-Avropa dillərində qrammatik cins kateqoriyası dilin qrammatik sistemində mühüm yer tutur. Müasir alman, fransız, ispan, yunan və s. dillərində olduğu kimi.

Tarixən qədim və orta dövr ingilis dilində təbii və qrammatik cins paralel olaraq dilin isim sistemində mövcud olmuşlar. Bu V əsrdən XI əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Müasir ingilis dilində təbii cins bölgüsünə görə işlədilən “*man – kişi, woman – qadın, male – erkək, female – dişi*” sözlərinin etimologiyası ilə bağlı faktlar maraqlıdır. Məlumdur ki, etimologiya dilçiliyin bir sahəsi olmaqla sözlərin tarixən yaranma mənşəyini öyrənir və mənası “*həqiqətin öyrənilməsi*” (*the study of truth*) [3, s. 28] deməkdir. Cins bölgüsündə kişi cinsi adətən güclü, yaradıcı mövqeyi ilə səciyyələnir. Qadın isə zəif və zərif məxluq olaraq, kişidən asılı varlıq kimi göstərilir. Bu fikrin əsasında belə bir inanc durur ki, Həvvə (Eve) Adəm (Adam) peyğəmbərin qabırğasından yaranmışdır. Buna görə də, qadınlar asılı məxluq olaraq hər zaman bir kişi köməyinə ehtiyac duyurlar, çünki kişilər cəmiyyətdə daha güclü, yaradıcı və idarəedici qüvvəyə malik olan varlıqlar kimi dəyərləndirilir. Qeyd edək ki, bu gün global problem olaraq həllini tapa bilməyən gender bərabərsizliyi məsələsinin əsasında da, məhz hələ də, cəmiyyətdə və müxtəlif mədəniyyətlərdə yer alan bu cür inanclar durur. Və şübhəsiz, bu fikirlər dil təsirsiz ötürmüşdür. Bu səbəbdən, qədim yunan dilində “*ishhah – woman – qadın*” sözü “*ish – man – kişi*” sözü ilə -*ah* qadın cinsini bildirən şəkilçi artırmaqla düzəlir. Və ya digər bir mülahizəyə görə qadın cinsini bildirən “*feminine*” sözü qadınların vəfasızlığına görə onlara verilən ad kimi təqdim olunur. Belə ki, yunan mənşəli “*femina – qadın*” sözündəki “*fe – fides – faith – vəfa, sədaqət*” və “*minus – less – az*” [3, s. 29] sözünün birləşməsindən əmələ gəlməklə qadınları səciyyələndirir. Qeyd olunduğu kimi, kişilərə olan münasibətlə bağlı dildə onlar güclü cins qrupu hesab olunaraq onların fiziki və mənəvi iradəsini, gücünü ifadə edən sözlərlə adlandırılmışlar. Məsələn, “*male*” – *erkək* sözü *ma-al* (və ya *ma-el*) sözündən törəyib, mənası “*the great man, the great rider – güclü insan, möhtəşəm adam, məharətli çapar, atlı*” [3, s. 29] deməkdir.

Qədim ingilis dilində işlədilən “*wifmann – female person – dişi adam, wif – wife – arvad*” sözləri etimoloji olaraq fərqli formalarda izah olunmuşlar. Məsələn, “*wifmann – wife of a man – bir kişinin arvadı*”, “*wif – wife – woman – arvad, qadın*” mənalarında işlənir. “*Woman – qadın*” ismi “*man – kişi*” ismi ilə müqayisə olunaraq göstərilir ki, *woman* sözü *womb – uşaqlıq, ana bətni* sözü ilə *man* sözünün birləşməsindən törəyib və mənası “*uşaq doğa bilən, bətni olan adam*” deməkdir. Digər bir açıqlamada “*woman*” sözü “*woe to the man*” – “*kişinin cəhənnəmi, başının bəlası*” mənalarında izah olunur. “*Wife – arvad*” “*weaving man – toxuyan, hörən adam*” başqa sözlə, “*ev quran, evi, ailəni idarə edən insan*” mənasında da şərh olunur [3, s. 34]. “*Husband – er*” kişi cinsinə aid güclü şəxs hesab olunur və bu sözün mənası “*husbonde – house band – evin dirəyi, çörək qazananı*” deməkdir. Qeyd olunan etimoloji araşdırmalarda fikir ayrılıqları olsa da, məntiqi cəhətdən onlar sözlərin mənalarını reallıq baxımından dolğun ifadə edirlər.

Nümunələrdə qeyd olunan isimlərin etimologiyası onların həm şəxs olaraq, həm də cins olaraq mövqelərini ifadə edir. Kişi cinsini bildirən sözlər güclü, aparıcı mövqə bildirdiyi halda, qadın cinsi zəiflik və asılılıq bildirməklə bir daha göstərir ki, gender bərabərsizliyi uzun əsrlərin global problemi olmuş və bu gün də olaraq qalmaqdadır.

Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən məsələyə yanaşdıqda dildə cins kateqoriyasının bölgüsündə alimlərin mövqeyi fərqlidir. Bəzi alimlərə görə qrammatik cinsin dildə mövcudluğunun əsasında təbii cins durur. Məsələn, alman filosofu Y.Q.Herder qrammatik cinslə təbii cins arasında bərabərlik qoyaraq, qrammatik cinsin təbii cins bazasında formalaşdığını qeyd edir [3, s. 91]. Bəs belə olan halda, bir məsələ ortaya çıxır ki, bütün dillərdə qrammatik cins kateqoriyası yoxdur, o tip dillərdə (müasir ingilis, türk dilləri) isimlər yalnız təbii cinsə görə fərqləndirilir. İsimlərin cinslərə görə təsnifatında iki cəhət əsas götürülür: 1) isimlərin təbii-bioloji cinsi; 2) isimlərin cinsinə heç bir sərhəd qoymayan, yalnız onların morfoloji əlamətlərinə əsaslanan qrammatik cins. Q.Korbettin tədqiqatlarına əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, bütün dünya dillərində təbiətdə mövcud olan cins bölgüsünə müvafiq cins kateqoriyası vardır, lakin təzahür formaları fərqli və fərddir. Bu, dillərin tipoloji xüsusiyyətindən asılı olaraq fərqli məzmun daşıyır. Birmənalı olaraq qeyd edə bilərik ki, cins kateqoriyasının varlığı universal xarakter daşırsa da, “*lakin qrammatik cins kateqoriyası universal xarakterli deyildir*” [8, s. 10]. Bununla bağlı Q.Korbett belə yazır: “*Dillərdə ən çətin və çaşdırıcı qrammatik cins kateqoriyasıdır. Bəzi dillərdə bu aparıcı mövqeyə malik olduğu halda, bir çox dillərdə demək olar yoxdur*” [5, s. 1]. Elə dillər vardır ki, onların isim sistemi həmin isimlərin təbii cinsindən asılı olmayaraq qrammatik-morfoloji əlamətlərinə görə təsnif olunur. Məsələn, müasir alman, rus, ispan, fransız dillərində olduğu kimi. Digər qrup dillərdə isimlər ifadə etdikləri təbii cinslərə görə qadın və kişi cinsinə, heç bir cinsi ifadə etməyən sözlər orta cinsə, həm qadın, həm də kişi cinsinə aid edilə bilən isimlər (*a baby – körpə, a doctor – həkim, a friend – dost, a cousin – əmi, dayı uşağı, a teacher – müəllim, an author – müəllif, a colleague – həmkar, iş yoldaşı*) isə ümumi (*common gender*) cinsə aid edilir. Başqa sözlə, birinci təsnifatda isimlərin qrammatik xüsusiyyətləri (*grammatical conventions*) əsas götürülürsə, ikinci təsnifatda onların semantik, təbii-bioloji xüsusiyyətləri (*natural conventions*) əsas götürülür. Bu baxımdan, təbii cinslə qrammatik cinsi eyniləşdirmək olmaz. Təbii cinsin əsasında isimlərin bioloji bölgüsü, başqa sözlə ismin semantikasi dominantlıq təşkil edir. Qrammatik cinsdə isə ismin təbii cinsi heç bir rol oynamır, bu kateqoriyaya bütün cinsdən olan isimlər daxil ola bilər. Burada isimlərin morfoloji xüsusiyyətləri önəm daşıyır. Təbii cinslə qrammatik cinsi fərqləndirən D.Kristal belə yazır: “*Dilçilik baxımından bu problemin əsasında belə bir konsept durur ki, gerçək dünyada mövcud olan təbii cins fərqi dildə də ifadə olunmalıdır. Lakin qrammatik cinsin təbii cinslə heç bir əlaqəsi yoxdur. O, cümlə daxilində qrammatik əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır (məsələn, sifətlə isim arasında uzlaşmada və s.)*” [6, s. 197].

Anqlo-Sakson dövrü ingilis dili də şəkilçilərlə zəngin, qrammatik cins kateqoriyasının “hökmranlıq” etdiyi bir dil olmuşdur. Tədqiqatçılar Qədim ingilis dilində isimlərin qrammatik xüsusiyyətlərini belə şərh edirlər: “*Müasir ingilis dilindən fərqli olaraq Qədim ingilis dilində isimlər şəxsə, kəmiyyətə və cinsə görə müxtəlif formalarda hallanmışlar və bütün qrammatik əlamətlər sintetik formalarla göstərilmişdir*” [4, s. 42]. Hətta bəzi isimlərin cins kateqoriyası onların bioloji cinsindən asılı olmayaraq onların qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müəyyən olunurdu. Məsələn, qədim ingilis dilində *wif* (*wife – arvad*) sözü *pat wif* kimi işlədilmiş və orta cinsə aid olmuşdur. Lakin *wifman* (*woman – qadın*) sözü sondakı *man – kişi, adam* isminə görə kişi cinsinə aid olmuşdur *se wifman* kimi işlədilmişdir. Qeyd olunan isimlərin təbii cinsləri qadın cinsi olsa da, onlar qrammatik xüsusiyyətlərinə görə kişi və orta cinsin morfoloji əlamətlərini qəbul etmişlər. Məsələn, Qədim ingilis dilində isimlərin cins kateqoriyasını alimlər belə xarakterizə edirlər: “*Xatırlatmaq lazımdır ki, qeyd olunan üç cins kateqoriyası qrammatik uzlaşma hesabına gerçəkləşmişdir. Ona görə də, canlı varlıq bildirən kişi və qadın cinsləri ilə cansız isimləri ifadə edən orta cins arasında məntiqi cəhətdən heç bir ziddiyyət olmamışdır: belə ki, Qədim ingilis dilində “bōc” – book – kitab sözü qadın (seo bōc), “wifmann” – woman – qadın ismi kişi (se wifmann), mægden – girl – qız (pæt mægden) ismi orta cinsə aid olmuşdur*” [9, s. 19].

Qədim ingilis dilində isim və onun təyinediciləri (*noun determiners*) – bura artikkelər – *se, seo, pat*; əvəzlilər, sifətlər, saylar və s. aiddir isimlə hala, kəmiyyətə, şəxsə və cinsə görə müxtəlif şəkilçi morfemlərlə uzlaşmışlar, cümlədə sözlər arasında əlaqə şəkilçilərə görə yarandığına görə söz sırası sərbəst olmuşdur. Məsələn, H.Suit Qədim ingilis dilində cins kateqoriyasından bəhs edərək yazır: “*Anqlo-Sakson ingilis dilində üç - kişi, qadın və orta cins olmuşdur. Cins kateqoriyası qismən təbii, qismən də qrammatik yolla ifadə olunmuşdur. Təbii olaraq kişi cinsini ifadə edən isimlər kişi, qadın qisminə aid olanlar qadın cinsinə aid edilmişdir. Lakin heç bir cins ifadə etməyən cansız əşyaların cins bildirməsi onların mənasına görə deyil, qrammatik formasına görə müəyyən olunmuşdur*” [10, s. 39]. Lakin bu fikirlə tam razılaşmaq olmur, çünki qrammatik cinsə aid olan isimlərə bütün təbii cinsdən olan isimlər aiddir və qrammatik cinsdə sözün leksik mənası deyil, onun hansı cinsin morfoloji əlamətlərini qəbul etməsi önəm daşıyır. İngilis dilininin dövrləşməsi prosesində dildə mövcud olan qrammatik cins kateqoriyası müxtəlif səbəblərdən assimilyasiyaya uğrayaraq öz yerini tam şəkildə təbii cinsə vermişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Qeyd olunan mülahizələrdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dillərdə mövcud olan cins kateqoriyasının mənbəyində təbiətdəki cins bölgüsü durur. Lakin cins kateqoriyasının müxtəlif sistemli

dillərdə təzahürü fərqli xarakter daşıyaraq həmin dilin tipoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq özünü göstərir. Bəzi dillərdə isimlərin cinsə görə təsnifi onların semantik xüsusiyyətlərinə görə aparıldığı halda, digər dillərdə onların qrammatik-morfoloji əlamətlərinə görə aparılır. Qrammatik cins kateqoriyası ismin təbii cinsi ilə məhdudlaşmır.

Müasir ingilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin ən geniş işlənən bir üzvü olsa da, bu ailənin digər üzvlərindən (alman, fransız, yunan, ispan, rus) fərqli olaraq hazırda bu dildə qrammatik cins kateqoriyası yoxdur, isimlərin cins bölgüsü onların leksik mənasına görə aparılır. Çünki tarixi təkamül prosesi nəticəsində ingilis dili cins bildirən şəkilçilərini itirərək analitik dilə çevrilmiş və qrammatik cins reduksiya olunaraq dili tərk etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Rəcəbli Ə.Ə. Koqnitiv dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 304 s.
2. Mehraliyeva S. Əs-Suyutin "Əl-Muzhır" əsərində qrammatik cinsin bəzi morfoloji və qrammatik xüsusiyyətlərinə dair // Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, № 09 aprel (Nisan) 2008, s. 83-104.
3. Baron Dennis. Grammar and Gender. Yale University Press. New Heaven and London. 1986, 249p.
4. Carole Hough and John Corbett. Beginning Old English. 2007, 249 p.
www.users.pfw.edu/flemingd/Hough_Beginning_OE.pdf
5. Corbett G.G. Gender. Cambridge University Press. 2003, 363 p.
6. Crystal David. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fifth Edition. Blackwell Publishing Ltd. 2003, 508 p.
7. Jesse Archibald-Barber. From Grammatical to Natural Gender/OEfinal
<https://www.homes.chass.utoronto.ca/...> 2001.
8. Marina Bontos. The Puzzle of Grammatical Gender / www.academia.edu/2013.
9. Quirk R., Wrenn C.L. An Old English Grammar. METHUEN & Co LTD. London, 1960. 174p. METHUEN & Co LTD. London, 1960. 174p. <https://www.theswissbay.ch/pdf>
10. Sweet Henry M.A. An Anglo-Saxon Reader in Prose and Verse. Oxford University Press. 1871. 413 p.
<https://www.archive.org/>

DİALOQ MƏTNLƏRİNDƏ SUAL CÜMLƏSİNİN KOMMUNİKATİV-FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ruqiyyə Karakoç

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

Communication of the question sentence in dialogue texts and functional characteristics

Interrogative sentences have a special role in creating dialogic text. Deep research is still being conducted on this issue in modern linguistics. Comprehensive study of interrogative sentences begins with studying its specific features. Whether or not these sentences express judgment in linguistics is still a contradiction. In addition, the units that make up the interrogative sentences should also be seriously examined. The unique features of interrogative sentences in dialogues make these texts even more colorful. It should be noted that question sentences in dialogues play a direct role in expanding the text. These texts are built almost on a question-answer structure. Therefore, the interrogative sentence takes the second place as the most used sentence type in dialogues. For this reason, the article will list the specific processing characteristics of interrogative sentences in dialogues.

Key words: *dialogue text, question sentence, question category, communicative features, functional features, alternation.*

Giriş. Müasir Azərbaycan dilində ən aktual olan sintaksis bölməsində tədris olunan cümlə, geniş mənada isə mətn sintaksisi haqqında ətraflı araşdırmalara ehtiyac vardır.

Sual cümlələrinin mətn genişləndirici xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, tədqiqatda onun kommunikativ, funksional, praqmatik və s. funksiyalarına nəzər yetirəcəyik. Bildiyimiz kimi, sual anlayışının olduğu yerdə alternativlik xüsusiyyəti də ortaya çıxmış olur. Məqalədə sual cümlələrinin dialoqlardakı təsnifatları qeyd olunacaqdır. Bu bölgüləri öyrənmək dialoqları daha dərinəndən anlamağa imkan yaradır.

Müasir linqvistikada dil vahidlərinin, dil hadisələrinin funksional və kommunikativ tərəfini öyrənmək də mühüm yerlərdən birini tutur. Dilin praqmatik aspekti bu cəhətdən ciddi maraq doğurur. Son illər sintaksis elminin yeni istiqamətdə inkişafı kommunikativ sintaksis məsələlərinə olan marağı da keyli artırmışdır. Bu maraq dil vahidlərinin, dil hadisələrinin nitqdə reallaşmasına və funksionallaşmasına şərait yarada bilmiş, mətnin kommunikativ-funksional xarakteristikası probleminə ayrıca baxmaq tələbatını geniş planda həll etməyin yollarını müəyyənləşdirmişdir.

Bu gün kommunikasida əsas elementlər kimi danışan, həmsöhbət və adresat üçlüyü aktivləşmişdir. Həmin üçlük daxilində sual cümləsinin kommunikativ-funksional xüsusiyyətlərini və digər spesifikasını öyrənmək qarşıda duran mühüm işlərdəndir. Bundan savayı, həmin mühüm işlər içərisində sual cümləsinin formal əlaməti ilə yanaşı, onun xətti əlamətlərini, müxtəlif illokutiv cəhətlərini nitq aktında imperativ, informativ və s. xüsusiyyətlərini də, eləcə də semantik-üslubi potensialını araşdırıb üzə çıxarmaq məsələləri də dayanır.

Ümumiyyətlə, cümlə sintaksisin əsas qrammatik kateqoriyasıdır. Cümlə söyləmlə qarşılıqlı şəraitdə nitq vahididir. N.L.Kolesnikovanın fikrincə, “söyləm aktuallaşan cümlənin mexanizminin nəticəsi və vasitəsidir” [1, s. 174].

Söyləm bütöv şəkildə referensiyanın həcmi xarakterizə edir, nitq aktında illokutiv funksiya daşıyır.

“Cümlə dil vahididir, bütöv söyləmə vasitəsilə nitqdə funksionallaşır, danışanın fərdi mövqeyini konkret situasiyada əks etdirir” [2, s. 170].

Mətnin sual formalarını-konstruksiyalarını dialoqda sistemli öyrənmək təcrübəsi xarici tədqiqatlarda geniş yayılmışdır. Sual nitqdə fikrin, mənanın xüsusi bir formasıdır. Suallıq dilçilikdə açar kateqoriyalardandır.

Aristotel hesab edirdi ki, sual anlayışının başlıca xüsusiyyəti- alternativlikdir. Sual o zaman meydana gəlir ki, orada alternativlik mövcud olsun.

Sual kateqoriyası – obyektiv fəaliyyət faktıdır, bu kateqoriya elmlərarası kateqoriyadır.

Bu kateqoriya sintaksisdə sual cümləsi ilə təzahür olunur. Bu tip cümlə – dil sisteminin xüsusi struktur sxemi olaraq bir sıra modellərə malikdir. Həmin tip cümlə möhkəmləndirilmiş, bərkidilmiş, dialoqa təhkim edilmiş, ixtisaslaşdırılmış vahidlərdir.

Z.Budaqova 1960-cı illərdə insan amilini nəzərdə tutaraq yazırdı ki, “sual cümləsi insan təfəkkürünü genişləndirən üsullardan biridir. Sual cümlələrində məqsəd ondan ibarətdir ki, həmsöhbət özünə yönəldilmiş nitq cavab almaq istəyir” [3, s. 188].

Müasir Azərbaycan dili kitablarında sual cümlələrinin iki səciyyəvi cəhəti göstərilir: 1) xüsusi sual cümlələri. Bu qəbil cümlələr müəyyən cavab almaq məqsədilə işlədilir. Bu tip cümlələr vasitəsilə insan naməlum bir şey haqqında bilmək və ya öz fikrinin doğruluğunu yəqinləşdirmək istəyir. Danışan belə bir fikri söyləməklə öz həmsöhbətindən cavab gözləyir"; 2) ritorik sual cümlələri. Bu qəbil cümlələr o zaman işlədilir ki, danışana cavab məlumdur. Bunlar formaca sual, məzmunca isə təsdiq və ya inkar hökmləri bildirir. Belə sual cümlələri "cavab tələb etməyən sual" da adlandırılır [4, s. 148]. Bu bölgü Z. Budaqovaya məxsusdur.

Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənovun birgə yazmış olduqları "Müasir Azərbaycan dili" - Sintaksis dərsləyində oxuyuruq: "Sual cümlələri öz yaranışı nöqteyi-nəzərindən başqasından cavab almaq məqsədi ilə işlədilmiş olsa da, zaman keçdikcə bu cümlələrdən, başqa məqsədlər üçün də istifadə edilmişdir. Sual cümlələrinin bir sıra formaları işlənilməkdədir ki, onlar heç bir cavab tələb etmir və cavab almaq məqsədilə də işlədilmir. Sual cümlələrindən bəhs edərkən bir cəhət həmişə diqqəti cəlb edir. O da sual cümlələrinin hökm bildirməsi, hökm ifadə edə bilib-bilməməsi məsələsidir" [5, s. 118-119].

Qeyd edək ki, sual cümlələri tam və açıq şəkildə hökm bildirir.

Q.Kazımov sintaksisində sual cümlələrinin intonasiyanın, sual əvəzlilərinin və sual ədatlarının köməyi ilə qurulduğu nümunələrlə təhlil edilmişdir. Burada maraqlı cəhət sual cümləsinin informasiyavericilik funksiyasının göstərilməsidir. "Sual cümləsi sual əvəzlilərinin köməyi ilə formalaşdıqda sual mənası cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və buna görə də sual cümləsinə yeni informasiya verən cavab cümləsinə ehtiyac olur; məs.:

- Mənim şeylərimi hara aparırsan? - Təzə mənzilə. - Gələn kimdir, ə? - Qoşatxandır, o iddiası yerə-göyə sığmayan maarif müdiri [6, s. 83].

Q.Kazımov davam edir, hər iki misalda müsahiblərdən ikincisi suala yeni informasiya verən cümlə ilə cavab verməli olmuşdur. Sual şəkildə cümlələrdə isə bütün informasiya sual cümləsinin özündə olur; sual verən şəxsin məqsədi informasiyanı dəqiqləşdirməkdir [6, s. 97].

Sintaksisdə sual cümlələrinə 3 əsas istiqamətdə yanaşılıb: 1) formal, 2) semantik, 3) praqmatik.

Formal yanaşmada sözügedən cümlənin quruluşundan, onun predikativ hissəsinin ayrılmasından danışılır.

Semantik yanaşmada dialoqdakı informasiyanı almaq tələb olunur. Bu cavab reaksiyasıdır. İnformasiya lakunu denotata aiddir.

Praqmatik yanaşmada bir neçə funksiya həyata keçirilir. Həmin funksiylərə əsasən informasiya ötürülür.

Sual cümləsi problemi geniş və mürəkkəb olduğu üçün sintaksis elmində 2 əsas yanaşma da vardır: məntiqi və linqvistik yanaşmalar. (1) Sualın məntiqi nəzəriyyəsi, (2) sualın kommunikativ-funksional nəzəriyyəsi, (3) sual söyləmələrinin referensiya nəzəriyyəsi. Bütün morfoloji-sintaktik vasitələr sual formasını təyin edir: ədatlar, əvəzlilər, söz sırası, intonasiya və s.

Dialoq mətnin xüsusi bir növüdür, iki insan tərəfindən yaradılır. Dialoq replika ilə gerçəkləşir. Replika anlayışı adı altında nitqin bir hissəsi, kəsiyi dərk edilir. İnformasiya tərkibi kommunikativ mənanı müəyyənləşdirir. Replika – dialoq strukturunun ilkin əsasıdır. Dialoqlararası replika məntiqi-məna münasibətlərini əmələ gətirir. Dil vahidlərinin komponentləri arasında sıx əlaqə yaradır. Tipik dialoq üçün iki replikanın bir-birinə qoşulması xarakterikdir. 1-ci replika danışanın və həmsöhbətin nitqini stimullaşdırır. 2-ci replika isə müəyyən reaksiya doğurur.

Sual dildə və nitqdə bir sıra vasitələrlə ifadə olunur:

1. Sualın leksik-morfoloji vasitələrlə ifadəsi: – Bəlkə, dəniz kənarına çıxmaq istəyirsənmi?

2. Sual intonasiyası ilə yarananlar: Bu tip, əslində, eyni məqsədlə hər hansı bir hökmün təsdiq və inkarını aşkara çıxarmaq üçün işlənir: – Belə də iş olar? Bəs mən neyləyim? [7, s. 111].

3. – mi⁴ ədatı ilə yarananlar: – Tələsmirsənmi? Qürbət kişi soruşdu. – Buralardadırmı? Sevindik həyəcanla soruşdu.

4. Sual əvəzliləri ilə yarananlar: Bu tiplərdə digər qrammatik vasitələr (ədatlar və ara sözlər də) iştirak edir. Məs.: – Ölən kimdir, nə qışqırıqdir?

5. Sualın sintaktik vasitələrlə ifadəsi: Tamamlıq budaq cümlə ilə ifadə: – O bilir ki, sən məni yoluxmaga gəlmisən?

Müasir Azərbaycan dilinin inkişaf prosesi nəticəsində sual cümləsinin müxtəlif struktur tipləri gerçəkləşmişdir:

1) sadə sual cümlələri: Sərvər soruşdu: – Xalid kişi, yadıdadır, bu ağaclara, o tənəklərə dırmandığımız? [7, s. 131].

2) sual sözdündən ibarət cümlələr: – Hansı tərəfdədir? – Necə oxuyur bu uşaq ?

3) mürəkkəb sual cümlələri: -Səndən soruşuram ki, məndən bir narazılığın yoxdu? – Deməli... belə çıxır ki, sənin üçün gələcək uşağımızın ölməsinin fərqi yoxdur?

4) zəncirvari sual cümlələri: - Budu meşə? - Hani? - Bu boyda meşəni görmürsən? [7, s. 145] - Sən? sən qorxursan? Hara getmişdin? Təcili yardım maşını nə bəhanə idi?

Dialog mətnlərinin sual cümlələrində söz sırası dəyişkən olur.

1) Normal sıra: - Bəs balacanı kim aparıb gətirəcək?

2) Qeyri-normal sıra: - Gəlmişdi başsağlığına?

Sual cümlələrinin funksional-semantik xarakteristikası

Sual cümləsinin kommunikativ funksiyası. Nitqdə və mətnə sualın kommunikativ potensialı güclüdür. Yəni sual cümləsi də digər cümlə tipləri kimi ünsiyyətə xidmət edir. Məs.: - Sənə yemək gətirsinlər? – Toxam.

Sual cümləsinin dialoji funksiyası. Sual cümlələri dialoqun əsas hissəsini təşkil edir. Dialoqda sual olmasa, cavab da ola bilməz. Məs.: - Qədiri? - Qədiri! - Öldürüblər?? - Canını da alıblar! Gavur? - Lap gavur, kirvələr! [7, s. 163].

Sual cümləsinin mətnyaradıcı funksiyası. Mətn strukturunda sual cümlələrin aktualaşaraq funksionallaşması və ünsiyyətə xidməti, hər şeydən öncə, bu cümlələrin daxili üzvlərinin daşdığı kommunikativ yüklə müəyyənləşir. Məs.: -Ə, bəlkə qorxursan, ay karsız? -Qorxursan, de, cəkinmə! Qorxaqsan, ə? -Niyə qorxaqsan, ağciyərsən? [7, s. 147].

Sual cümləsinin modal funksiyası. Dialoq da sual cümlələrinin modal vahidlərlə işləndiyi hallar çoxdur. Məs.: - Bəlkə, gedək? (danışıq dilində); Yəni sən doğrudan əsgərlikdə maşın sürmüsən?

Həmin funksiyaları daha da genişləndirmək olar.

Sual cümləsi çoxfunksiyalı və dialoqlarda praqmatik potensialı əhatəli olan cümlə növüdür. Tədqiqatçılar sual cümləsi ilə sualın sərhədlərini ayırır: “*Sual söyləm kimi semantik kateqoriyadır, sual cümləsi isə sintaktik anlayışdır. Dəqiq sərhədlər həmin xüsusiyyətlərə əsasən aydınlaşır*” [8, s. 314].

Sual semantik kateqoriya- sual söyləmi, sual sintaktik kateqoriya- sual cümləsi- belə adlandırmaq daha münasibdir.

Sual-cavab vahidi- dialoq və monoloq nitqində. Sual cümləsi nəqli cümlənin ekvivalentidir. Qəni intonasiyadan fərqlənən eyniyyətidir.

Dialoqda sual cümləsi ilə nəqli cümlə bir-birilə kontekstual əlaqəyə girir. Bu ikili istiqamətdir. Sual-cavab, tipik qısa cavab. Sual-cavab vahidinin mühüm əlaməti- sualın konkret, qısa, yığcam və cəhd, canatma, meyl cavabı müşahidə olunur.

İkitərəfli kommunikasiya- sual və cavabın arasında əlaqə və analiz edir: danışan və cavab yeni informasiyadır.

Sual-cavab vahidi dialoji vahidin görünən strukturudur, xüsusən də dialoqun fraqmentidir, iki və çox replikalararası informasiya əlaqəsidir, cavab reaksiyasıdır. Məs., - Həftənin sonu işləyəcəksənmi? - Yox, istirahət edəcəyəm.

Dialoq vahidləri arasında sərhəd. Dialoq vahidləri əslində mətn vahidi deyil, psixoloji hərəkətdir - tematik entuziazmadır. Bitmiş, tükənmiş temadır.

Sual-cavab gedişi dialoqlaşma üçün səciyyəvidir.

Sual-sual dialoq vahidi çoxsaylı sual replikasıdır. Tipik spontan nitq konversional xarakter daşıyır.

Bədii dialoqda sual işarəsindən istifadə olunur. Sual intonasiyalı sual cümlələrində: Axşam Ərkinaz xanım ərinə göydəndüşmə bir sual verdi: - Kişi, təzə təyyarə çıxıb, xəbərin var? - Nə təyyarədir? [9, s. 27].

Sual vasitəsilə informasiya tələb olunur. Məs.: “Dirilən adam” romanında Qədir tanımadığı bir yeməxanaya girir. Onu təzə müştəri bilib, çox ehtiramla qarşılayırlar; - Nə buyurursunuz? sualını verirlər. Bu sual cümləsi ilə Qədirin nə yemək yeməyi haqqında informasiya verilir: - Çay gətir, pendir də gətir, çörək də ver! Çoxlu ver! Semantik informasiyanın dolğunluğu burada tamamlanır.

Dialoq yaxud dialoji nitq “nitqin forması (tipi) dəyişən, bir-biri ilə əvəz olunan söyləm-replikalardan ibarətdir. Buradakı adresat və adresant nitqi aktivləşdirir.

Tipik dialoq nitqi üçün sual-cavabın mahiyyəti, əlavə-aydınlaşdırıcı, genişləndirici nitq etiketi formulu və s. və replikalararası konstruktiv əlaqə yaranır. Məs.: - Harda idin? - İşə gecikdim.

Dialoqun əlaqə xarakteristikası- şifahi nitq forması mövcuddur.

Mikrodialoqda sual cümlələri. Mikrodialoq kiçik dialoqlardır. Nəsr əsərlərinin dilində müşahidə olunur. Məs.: - De görüm haralısan?; - Bu Qumrunu nə sayaq eyləyək? [9, s. 64].

Sual cümləsinin struktur-semantik görünüşü və onun mətnyaratmada rolu.

Sual cümləsinin əsas funksiyalarından biri dialoq nitqini formalaşdırır. Dialoqdakı sual cümlələri əsas etibarilə bədii mətnə funksionallaşır. Canlı dialoq nitqində sadə cümlə şəklində olan sual cümlələri, frazeoloji vahidlər, üzvlənməyən konstruksiyalar işlənərək ekspressiv funksiyanı yerinə yetirir. Sadə cümlədə olduğu kimi, mürəkkəb cümlələrin də tərkibində sual cümlələrinə rast gəlmək olur. Həmin cümlələr struktur-semantikasına, həmçinin də funksiyasına görə fərqlənirlər.

Funksional-sintaktik uyğunluq, qarışıq replikalar dialoqun sual-cavab formalarını təşkil edir.

Cavabı cümlədən ibarət sual cümlələri: -Sən işə hər gün gedirsən? - Hər gün (danışıqdan)

Təktərkibli sual cümlələri: - Restoranda treska balığı verirlər?

Cavabı təktərkibli cümlədən ibarət sual cümlələri: - O hinduşqalara səhər dən vermisiniz? - *Veriblər.*; -

Bu ağacı çırpmaq istəyirlər? - Qələt eləyirlər. Cavablar təktərkibli qeyri-müəyyən cümlədir.

Sual mənasını cümlədə sintaktik-konstruktiv təkrar qüvvələndirir. Məs.: - Nahaq...mən onu sevirəm...Kimsən və *nə ixtiyarla* mənim ailə işimə qarışırsan, *nə ixtiyarla*? Bu səlahiyyəti sənə *kim* verib, *kim*? [10, s. 63].

Sual cümləsinin cavabı dialoqda transpozisiya oluna bilər, yəni eynilə mövqeyini dəyişir. Məsələn üçün:

- *Bu nə deməkdir?* - *Bu o deməkdir ki*, onların ehtiras və həbəsləri, sönmüş ocağın külünün altında zərrə qordur...

Nəticə. Beləliklə, aydın olur ki, paradigmatik sintaksisdə sual cümləsinin mühüm yeri vardır. Bu tip cümlələr mühüm semantik-sintaktik məna kəsb edir. Qiymətləndirmə semantikasını diqqəti bu kontekstdə daha çox cəlb edir.

Dialoq mətnlərində sualın cavabla əlaqəsi və uyğunluğu təsdiqlənmiş bir maraqlı xüsusiyyətdir.

Sual cümləsinin tipləri: 1) xüsusi sual cümlələri (əvəzliliklə düzələnələr, “xüsusi sual-əvəzlilik təbiəti” sual-rematik pik”; 2) alternativ suallar. Rema örtülür. Cavabın rematik komponenti yaranır.

Sual cümləsinin dialoqda kommunikativ statusu cavab cümləsinə bərabərdir.

Sual cümlələr adi sintaksisin, sual sözləmlər isə nitq sintaksisinin məhsuludur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV h, Bakı: Maarif, 1972, 364 s.
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1963, 248 s.
3. Əhmədli S. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 186
4. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, IV cild, Sintaksis, Bakı: Nurlan, 2008, s. 294
5. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı: Elm, 1981, s. 346
6. Мартыненко, Т.И. Диалогическое единство (Структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты). Дис. канд. филол. наук. РГПУ, Ростов Д., 2005, s.154
7. Kazımov İ. Azərbaycan dilində durğu işarələri sistemi // Filologiya məsələləri, №10, Bakı, 2020, s. 41-49
8. Булыгина, Т.В., Шмелев, А.Д. Диалогические функции некоторых вопросительных предложений. Изв-я АН СССР // Серия лит. И языка. №4. 1982, s. 89-97
9. Колесникова Н.Л. Вопросительное предложение как средство выражения оценочной семантики. ДКФН, М., 2005, s. 191
10. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 383

YARIMÇIQ CÜMLƏDƏ SEMANTİKA VƏ İNFORMASIYA

Simnar Əlizadə

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

Semantics and information in the incomplete sentence

In the article, the semantics and information relations in incomplete sentences, which are a type of simple sentence, are discussed. An incomplete sentence is used in order to bring to the center of attention the part of any sentence that has an important meaning load, to prevent unnecessary repetitions, to give conciseness, lightness, and fluency to the speech. This sentence type, which is more common in dialogues, appears in both question and answer sentences. Although incomplete sentences are one of the areas regularly addressed by linguists, their semantics and information relation have been little studied. We cannot always recover the omitted sentence members based on the previous sentences of the dialogue. The omitted expressions in this type of sentences are determined based on the situation. After recovering the omitted members, their semantics and information do not always match. In the article, examples of incomplete sentences from dialogues characteristic of artistic style and everyday style were selected from various works, the difference between an incomplete sentence and an elliptical sentence was highlighted, their boundary was noted, the omitted sentence parts in simple sentences that are components of dialogues were restored based on the previous components of the dialogue, this the difference between the semantics and the information of the sentences was noted, and their information was determined based on the context and situation.

Key words: *incomplete sentence, semantics, information, omitted member, context.*

Yarımçıq cümlələr dilçi mütəxəssislərin mütəmadi müraciət etdiyi sahələrdəndir; bu cümlə tipinin öyrənilmə tarixi, yarımçıq və təktərkiibli cümlələr arasındakı fərq, yarımçıq və elliptik cümlələrin sərhədi, yarımçıq cümlənin struktur-semantik tipləri və s. kimi məsələlər ciddi araşdırma mövzusu olmuşdur. Yarımçıq cümlə dedikdə, nitq fəaliyyəti prosesində dilin və zamanın qənaət qanununa uyğun şəkildə formalaşan, vacib məlumatı diqqətə çatdırmaq üçün istifadə olunan nitq vahidi başa düşülür. Bildiyimiz kimi, cümlə üzvlərindən bəzisi cümlədə daha ağır məna yükünə malik olur. Yarımçıq cümlə hər hansı bir cümlənin tərkibində mühüm məna yükünə malik olan üzvü diqqət mərkəzinə gətirmək, lazımsız təkrarların qarşısını almaq, nitqə yığcamlıq, yüngüllük, səlislik vermək məqsədi ilə işlədilir. Bu tip cümlələrdə əvvəlcədən bizə məlum olan, adı çəkilmiş söz və ya söz birləşmələri təkrar olunmur. Nəticədə nitqimiz daha səlis, aydın və konkret olur. Bütöv cümlələrdəki istər baş, istərsə ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılması nəticəsində mövcud cümlə qrammatik cəhətdən yarımçıqlaşır.

Yarımçıq cümlə zəruri üzvlərin və ya hər hansı bir üzvün olmaması ilə xarakterizə olunan cümlələr hesab edilir. Lakin bu tip cümlələrdə verilən informasiya, məlumat nitq prosesində iştirak edən danışana və dinləyəne məlum olur. Bu cümlələrdəki informasiya kontekstdən, situasiyadan, şəraitdən və s. şərtlərdən asılı olur. Bu şərtləri ödəyən yarımçıq cümlələr ünsiyyət prosesinə kifayət qədər qənaətbəxş xidmət göstərən tam hüquqlu vahidlər hesab olunur. Bu şərtlər ödənilmədikdə isə yarımçıq cümlələr öz mənasını itirərək ayrı-ayrı ifadələrə, tam fikir ifadə etməyən sözlərə çevrilir. Yarımçıq cümlələrin strukturu, qeyd etdiyimiz kimi, bütöv cümlələrdə bəzi üzvlərin zahiri ifadəsini tapmaması ilə fərqlənir. Bununla əlaqədar yarımçıq cümlələrdə ardıcıl və tam tabelilik zənciri yoxdur, əksinə, onlarda bu tabelilik zənciri yalnız nəzərdə tutulur, zəruri halqalar olmadan fasilələrlə özünü göstərir.

Yarımçıq cümlələr daha çox şifahi nitq üçün xarakterik olmaqla yanaşı, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə də dialoqlarda və təsvirlərdə işlənir. Dialoji nitq həmsöhbətlərin danışıqı əsasında qurulduğundan real şərait tələb edir ki, nitq situasiyası yığcam olsun. Azərbaycan dilində yarımçıq cümlələr daha çox dialoqların qarşılıqlı replikalarından ibarət olur [2, s. 251]. Dialoqun tərkib hissəsi olan cümlələrin əksəriyyətindəki quruluşca yarımçıqlıq yarımçıq cümlələrdə təkrar olunmayan sözlərin, ifadələrin dialoqun əvvəlki replikalarında mövcud olması ilə izah olunur.

Yarımçıq və elliptik cümlələrin sərhədi məsələsi tədqiqatçılar arasında mübahisəyə səbəb olan mövzulardandır. Bu iki cümlə tipi eyniləşdirilməyə çalışılsa da, bunlar arasında fərqlər var. Belə ki, yarımçıq cümlələrdə xəbərlə bərabər digər cümlə üzvləri də buraxıldığı halda, elliptik cümlələr mənaya əsasən asanlıqla bərpa oluna bilən cümlə üzvlərindən birinin – çox zaman da xəbərin buraxıldığı sintaktik konstruksiyalardır. Bütöv cümlələrlə müqayisədə meydana çıxan elliptik cümlələr yarımçıq cümlənin bir növüdür. Bu tip cümlələr strukturca yarımçıq olsa da, semantik cəhətdən bütövdürlər. Semantik bütövlük bu cümlə tipinin əsasını təşkil edir.

Yarımqıq cümlənin verdiyi informasiya mətn ilə, situasiya ilə möhkəm bağlı olur. Əgər yarımqıq cümlə mətndən ayrı götürülsə, situasiya nəzərə alınmasa cümlənin bizə verdiyi informasiya aydın olmaz və anlaşılmaqlıq yaranar, hətta həmin ifadənin yarımqıq cümlə olması şübhə altında olar. Müəyyən üzvlərin buraxılmasına baxmayaraq linqvistik və ekstralingvistik amillər yarımqıq cümlələri başa düşməyə imkan verir. Linqvistik amillərə kontekst və intonasiya, ekstralingvistik amillərə isə jestlər, nitqin vəziyyəti, danışanların ümumi dünyagörüşü aiddir. Yarımqıq cümlələri mətn və situasiya ilə bağlılığına əsasən iki qrupa bölürlər: mətni (kontekstual) yarımqıq cümlələr, situativ yarımqıq cümlələr. Mətni yarımqıq cümlələrdə kontekstə əsasən buraxılmış cümlə üzvlərini və cümlənin informasiyasını müəyyənləşdirmək mümkündür. Nümunəyə diqqət edək:

- Axşamın xeyir, ay qonşu, hara belə? (*Axşamın xeyir ay qonşu, sən hara belə gedirsən/ tələsirsən?*) – deyər İmran gülə- gülə ona yaxınlaşdı.

Zeynəb:

- Evə, - dedi, sonra əlavə etdi.- Deyəsən, kefin doxsan doqquzdur. (*Mən evə gedirəm.*)/ (*Deyəsən, sən kefin doxsan doqquzdur?*)

- Əcəb doxsan doqquzdur! Səhərdən çöllərdəyəm. (*Mənim kefim əcəb doxsan doqquzdur!*) / (*Mən səhərdən çöllərdəyəm.*)

- Yazıq arvad eşiyə çıxıb evə girməkdən yorulub [7, I, s. 58].

Dialogda “Axşamın xeyir, ay qonşu, hara belə” cümləsi diqqətimizi cəlb edir. Hara(ya) sualı məkana istiqaməti bildirdiyindən verilmiş cümlədə “gedirsən, tələsirsən” tipli sözlər (xəbər) nəzərdə tutulur. Adətən, cavab cümləsində müvafiq üzvlər buraxılır, burada isə birinci replika yarımqıqdır. Bu hal onu elliptik cümləyə daha yaxın edir. Lakin cavab cümləsi buna imkan vermir. Cavab cümləsi özlüyündə yarımqıqdır, sualla məzmun əlaqəsi var, amma ənənəvi yarımqıq cümlənin tələbinə cavab vermir. Çünki onda buraxılmış üzv heç sual cümləsində yoxdur. Lakin buraxılmış üzv (xəbər) aydın olduğundan və bərpa edilə bildiyindən hər ikisi yarımqıq cümlədir.

“Əcəb doxsan doqquzdur” yarımqıq cümləsini isə “Mənim kefim əcəb doxsan doqquzdur” şəklində bütövləşdiririk. Kontekstə müraciət etdikdə bu yarımqıq cümlənin semantikasi ilə verdiyi informasiya arasında fərqi görürük. M.Adilov “kefi doxsan doqquz olmaq” ifadəsini “kefi ən yüksək səviyyədə olmaq” kimi izah edir. Müəllifin fikrincə, burada doxsan doqquz sayının əvəzinə doqquz rəqəmi olmalıdır. Türk xalqlarının uğurlu olduğuna və xoşbəxtlik gətirdiyinə inandıqları doqquz rəqəmi qədimdə sayın on həddi hesab olunurdu. Bu ifadə mübaliğə, təkrarlama (doqquz rəqəminin təkrarı) meyli ilə əlaqədar formalaşmışdır [3, s. 209]. Bu ifadə daha çox məclisdə yeyib- içib sərxoş olan adamlar üçün işlədilir. Mətdən “İmranın çəkmələri, sınıqlı gödəkcəsinin ətəyi palçığa bulanmışdır”, “Səhərdən çöllərdəyəm”, “Yazıq arvad eşiyə çıxıb, içəri girməkdən yorulub” cümlələrinə əsasən nəticə çıxarıyıq ki, burada İmranın əhval-ruhiyyəsi heç də “kefi doxsan doqquz vurmaq” frazeoloji birləşməsinin “şadlanmaq, əhvalı yüksəlmək, əhval-ruhiyyəsi yüksək səviyyəyə çatmaq” mənasına uyğun gəlmir. Kontekstə əsasən İmranın yorğun, əsəbi və kefsiz olduğu bizə məlum olur.

Situativ yarımqıq cümlələrdə isə buraxılmış cümlə üzvü situasiya, şərait, mimika və jestlər ilə müəyyən olunur. Məsələn, “Gəlir” dedikdə, yalnız situasiyadan, yəni əvvəlki cümlələrdən aldığımız informasiyadan çıxış edərək bu sadə cümlədə buraxılmış mübtədani “su, qaz, adam, maşın, təyyarə, at və s.” kimi sözlər ilə bərpa edə bilirik. Ünsiyyət prosesi zamanı danışanlar üçün anlaşılıqlı olan bəzi şeylərin adı çəkilməsə də, biz onu situasiyaya əsaslanaraq asanlıqla bərpa edə bilirik. Məsələn: - Aç (suyu); Oxu (məktubu/kitabı). və s. Kontekstual və situativ yarımqıq cümlələr arasında kəskin sərhəd qoya bilmirik, çünki bədii əsərlərdə mətnlə situasiya birləşmiş şəkildə mövcud olur.

Yarımqıq cümlələrdən həm dialoq, həm də monoloqlarda istifadə olunur. Danışiq nitqində geniş istifadə olunan və kommunikativ situasiyaların əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan yarımqıq cümlələrdə müəyyən üzvlər buraxılsa da, məna qorunub saxlanılır. Məqsəd və intonasiyasına görə yarımqıq cümlələrin nəqli, sual, əmr, nida növləri fərqləndirilir. Yarımqıq cümlələr vasitəsilə də ya müəyyən bir məlumat verilir, ya hər hansı bir məlumat soruşulub-aydınlaşdırılır, ya da hər hansı bir fikir təkid-tələb olunur. Nümunələrə nəzər salaq:

- Kipiani burdadırmı?

- Dərsdədir. (*Kipiani dərsdədir.*) Necə məgər?

- Onu aparmalıyıq. (*Biz onu aparmalıyıq.*)

- Haraya? (*Siz onu haraya aparmalısınız?*)

- Lazım olan yerə [7, II, s. 356]. (*Biz onu lazım olan yerə aparmalıyıq.*)

Verilmiş nümunədə dialoqun tərkib hissələri olan həm sual, həm də cavab cümlələrində yarımqıqlıq diqqətimizi cəlb edir. İkinci cümləni semantik- qrammatik cəhətdən “Kipiani dərsdədir” şəklində bərpa etsək də, əslində cümlənin informasiyası başqadır. Belə ki, bu cümlənin bizə verdiyi informasiya “Bəli, Kipiani burdadır” cümləsinin bizə verdiyi informasiyaya bərabərdir. Sonuncu cümlə isə həm qrammatik, həm də informativ

cəhətdən yarımçıqdır. Kontekstə əsasən müəyyən edirik ki, bu söhbət direktor və polis rəisi arasındadır. “Rəis bu qayda ilə xeyli gəzindi. Sonra kürsünü çəkib direktorla üz-üzə oturdu” cümləsindən çıxış edərək “Lazım olan yerə” yarımçıq cümləsinin çatdırmaq istədiyi informasiyanın “polis idarəsinə, polis məntəqəsinə, həbsə və s.” kimi ifadələrin verdiyi informasiyaya bərabər olduğunu görürük.

Yarımçıq cümlələr təkcə kommunikativ vahid deyil, eyni zamanda dilin funksional vahididir. Çünki funksional yanaşmanın əsasını kommunikativ ehtiyacdən irəli gələn müəyyən bir dilin vasitə və formal göstəricilərinin öyrənilməsi təşkil edir [10, s. 42]. Yarımçıq cümlələrə bu və ya digər semantik funksiyamı yerinə yetirən müxtəlif üslublarda: həm bədii, həm də məişət üslublarında daha çox rast gəlirik. Nümunələr göstərir ki, yarımçıq cümlələr kommunikantların müxtəlif kommunikativ niyyət və məqsədlərini ifadə edir. Onların arasında ən çox rast gəlinən isə sual cümlələridir. Daha çox dialoqun alternativ, açıq, təhrik və ritorik səciyyəli sual cümlələri yarımçıq olur. Beləliklə, ünsiyyət prosesində iştirak edən yarımçıq cümlələr təkcə formal fikir mübadiləsi vasitəsi deyil, həm də ünsiyyət prosesinin mühüm tərkib hissəsidir.

Rəisin yanında iki-üç adam var idi. Verdiyev vacib iş üçün gələn, başqalarını əhəmiyyətsiz sayan bir tövr ilə, iznsiz içəri girdi, paltarını soyunmamış rəisə əl verdi:

- Nə var, nə yox?

Rəis onun yersiz sualını eşitməməzliyə qoydu və yanındakılarla məşğul oldu. Verdiyev bu etinasızlığa dözməyib qonşu otağa, katibənin yanına keçdi.

- Nə var, nə yox?

- Sağlığın [5, I, s. 341]. (*Sənin sağlığın.*)

Verilmiş nümunə bədii üsluba xas olsa da, obrazların dialoqu məişət üslubunda verilmişdir. Məişət üslubu üçün xarakterik olan “Nə var, nə yox” ifadəsi mənaca “Necəsən” yarımçıq cümləsinə ekvivalentdir. Bu suala cavab məqsədi ilə işlədilən “Sağlığın” yarımçıq cümləsi isə “Sənin sağlığın” şəklində bütöv formaya çevirsək də, burada həm qrammatik, həm də informativ cəhətdən natamamlıq diqqətimizi cəlb edir. Bu yarımçıq cümlənin verdiyi informasiya “Mən yaxşıyam, sənin də sağlığını istəyirəm” cümləsinin informasiyasına uyğun gəlir. Danışq dilində sözə, zamana qənaət, yersiz təkrarlardan uzaqlaşmaq məqsədi ilə işlədilən bu tip cümlələrdəki həm qrammatik, həm də informativ yarımçılığı bərpa etmək mümkündür.

Türk alimi H.İ.Delice yarımçıq cümlələrin məqsədli şəkildə cümlədəki hər hansı bir üzvün buraxılması ilə yarandığını qeyd edir. Yarımçıq cümlələrin formalaşmasının qorxu, utancaqlıq, həyəcan, əsəb və s. kimi müxtəlif duyğusal səbəblərlə bağlı olduğunu vurğulayan tədqiqatçı sual cümlələrinə cavab məqsədi ilə verilən tək sözdən ibarət olan cümlələri də yarımçıq cümlə hesab edir [8, s. 81]. Tədqiqatlar göstərir ki, yarımçıq cümlənin qənaət aktivliyi çox yüksəkdir. Belə cümlələrdə artıq ifadələrə yer verilmir. Nəticədə cümlənin strukturu aktivləşir, formal qənaət yaranır. İnformasiyavericilik isə cümlə üzvlərinin kəmiyyətcə azalması hesabına yüksəlir.

Yarımçıq cümlələrdə semantika və informasiya münasibətini daha dərinlən anlamaq üçün verilmiş nümunələrə diqqət yetirək:

Onun cavabı Poladovu lap şübhəyə saldı. Vahiddən soruşdu:

- Əsərini görsən, tanıyarsanmı?

- Ana öz övladını tanıyan kimi [5, I, s. 359].

Verilmiş dialoqun sonuncu cavab cümləsi yarımçıq cümlədir. Yarımçıq cümlədəki buraxılmış üzvləri bərpa etdikdə “Mən əsərimi ana öz övladını tanıyan kimi tanıyaram” cümləsi əmələ gəlmiş olur. Cümlədən aldığımız informasiya “Əlbəttə/ Bəli/ Təbii ki, öz əsərimi görsən, tanıyaram” cümləsinin verdiyi informasiyaya uyğun gəlir. Eyni zamanda “Əsərini görsən tanıyarsanmı” sual cümləsinin də cavabı bu şəkildə verilməli idi. Lakin cavabın dəqiqliyini, konkretliyini, özünə əminliyi ifadə etmək üçün mətnə obrazlılıq və emosionallıq qatan “Ana öz övladını tanıyan kimi” yarımçıq cümləsindən istifadə olunmuşdur.

Bədii əsərlərdə obrazların nitqində bəzən elə yarımçıq cümlələrlə rastlaşırıq ki, onlarda qrammatik cəhətdən yarımçılıqla bərabər semantik yarımçılıq da diqqətimizi cəlb edir.

İclasda özəyin iş planı müzakirə edirdilər. Mərdan qalxıb təklif etdi:

- Artırmaq lazımdır.

- Nəyi?

Mərdan dedi:

- Mən təklif edirəm, Hacı İbrahimxəlil plana salınsın. Özü də mənə həvalə olunsun [5, II, s. 167].

Verilmiş dialoqun bütün cümlələri yarımçıqdır. Dialoqun birinci cümləsinə “Planı artırmaq lazımdır.”, ikinci cümləni “Nəyi artırmaq lazımdır” şəklində bütöv cümlələrə çevirə bilirik. Dialoqun əvvəlki komponentlərinə əsasən burada cavab cümləsi “İş planını artırmaq lazımdır” şəklində olmalı idi. Lakin qənaət prinsipinə görə “Mən təklif edirəm, Hacı İbrahimxəlil plana salınsın” cümləsi ilə cavab verilir. “Mən təklif edirəm, Hacı İbrahimxəlil plana salınsın”, “Özü də mənə həvalə olunsun” cümlələrini isə mətndən kənar

oxuduqda söhbətin nədən getdiyini müəyyən etmək mümkün deyil. Cümlələri semantik və qrammatik cəhətdən tamamlamaq üçün mətndəki situasiyaya müraciət etməli oluruq. Mətnin davamına diqqət edək:

Bağır güldü:

- Özünü qana calamağa hazırsan!

Yəhya dedi:

- Əvvəla, bizim təşkilatımızın işində elə hərəkətlərə, yəni terror işinə, tək- tək adamları qəfildən vurub öldürməyə yol verilmir [5, II, s. 167].

Son cümlənin bizə verdiyi informasiyaya əsasən həm qrammatik, həm də semantik yarımçıqlıq bərpa olunur. Verilmiş dialoqda “ iş planı” deyilərkən “kimlərisə aradan götürmək, yəni öldürmək”, Hacı İbrahimxəlil də plana salınsın” deyilərkən isə “Hacı İbrahimxəlili öldürmək” nəzərdə tutulur. Mətndən aldığımız informasiyalara əsasən son cümlələri “Mən təklif edirəm, Hacı İbrahimxəlili öldürmək plana salınsın. Özü də Hacı İbrahimxəlili öldürmək mənə həvalə olunsun” şəklində bərpa edirik.

Nəticə. Yarımçıq cümlələr nitq fəaliyyəti prosesində dilin və zamanın qənaət qanununa uyğun şəkildə formalaşan konstruksiyalardır. Daha çox dialoqlarda rast gəlinən bu cümlə tipi həm sual, həm də cavab cümlələrində özünü göstərir. Buraxılmış cümlə üzvlərini dialoqun əvvəlki cümlələrinə əsasən həmişə bərpa edə bilmirik. Bu tip cümlələrdə buraxılmış ifadələr situasiyaya əsasən müəyyənləşir. Buraxılmış üzvləri bərpa etdikdən sonra onlardakı semantika ilə informasiya həmişə üst- üstə düşür. Məqalədə müxtəlif əsərlərdən bədii üslub və məişət üslubu üçün xarakterik olan dialoqlardan yarımçıq cümlələrə aid nümunələr seçilərək onlardakı semantika və informasiya münasibətləri araşdırılmışdır. Yarımçıq cümlə mətndən ayrı götürülsə, situasiya nəzərə alınmasa, cümlənin verdiyi informasiya aydın olmaz və anlaşılmazlıq yaranar, hətta həmin ifadənin cümlə olması şübhə altında olar. Məhz bu anlamda semantika ilə informasiya fərqləndirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova P. Yarımçıq cümlənin kommunikativ tipləri // Dilçilik İnstitutunun əsərləri, N 1, 2018, s. 201-210
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, IV hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
3. Adilov M. Qanadlı sözlər. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 456 s.
4. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 944 s.
5. Mir Cəlal, Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s., II cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 462 s.
6. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis, Bakı: Elm, 1981, 443 s.
7. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, I c. 408 s., II c. 400 s.
8. Demirdağ E. Eksiltili bağlamda Azərbaycan türkçesinde elliptik cümlələr // TÜRKLAD, 6-cı cild, 1 sayı, 2022, s. 79-88
9. Арутюнова Н.Д. , Предложение и его смысл, Наука, 1976, 383 с.
10. Милентей О.Д. Функционально- семантические свойства неполного предложения в речи, Вестник краунц, серия Гуманитарные науки, N 2 (32), 2018, с. 40- 43

“DİVANI LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ İSİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səbinə Əliyeva

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, doktorant

Abstract

Lexical-semantic characteristics of nouns in “Diwani lughat-it-turk”

Mahmud Kashgari's "Diwani lughat-it-turk" work is very valuable as the first source of Turkic languages that has come to our hands. It is the encyclopedia of Turkishness a thousand years ago, its mirror. As we know, Turkic languages are a big and rooted language. The work had an undeniable role in transmitting the linguistic richness and variety of these languages to future generations. The work is also widely used in researching the historical development of Turkish languages. One of the main issues in linguistics is the determination of the lexical-semantic meanings of the words in the dictionary. Although many researchers have conducted research in this regard, there is a need for extensive research of the lexical-semantic features of nouns. In our article, our research on the lexical-semantic properties of nouns in "Divan", which is one of the topical issues of linguistics, was mentioned. Examples of homonyms, antonyms and synonyms given in the dictionary written in the 11th century have been reviewed.

Key words: Mahmud Kashgari, "Diwani lughat-it-turk", noun, lexical-semantic, compared.

Dahi dilçi, filoloq, ensiklopedist, türkçülüyün bayraqdarı həmçinin türkologiyanın banisi, “Divani lüğət-it-türk” əsərinin müəllifi olan Mahmud Kaşğarının həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumatımız olmasa da onun qələmə aldığı “Divan” haqqında kifayət qədər geniş tədqiqatlar aparılmışdır.

M.Kaşğari “Divan”ı ilə türk dünyası üçün tayı-bərabəri olmayan bir iş görmüşdür. Türk etnosunun öz doğma dilinə - türk dilinə olan marağını daha da artırmışdır. Həmçinin böyük türkoloq bu əsəri ilə ərəblərə də türk dilini öyrətmək məqsədini reallaşdırdı. Haqlı olaraq qeyd edə bilərik ki, lüğət onun ətrafında din, dil və etnos məsələlərinə müəyyən bir münasibət bildirməklə bu sahədə müstəqil baxışlar sistemini formalaşdırmağa tam imkan verir.

Arif Əmrahoğlu qeyd edir ki: “M.Kaşğarlı ilk türkçülərdən və onun “Divani lüğət-it-türk” əsəri türkçülüyün ilk elmi-nəzəri nümunələrindən biridir” [7, s. 11]. Bizim də fikrimizcə, əsər ilk elmi-nəzəri nümunələrdən biri olmaqla yanaşı XI əsrin dil xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımından kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Təsadüfi deyil ki, Məhəmməd peyğəmbərin “Türk dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti uzun sürəcəkdir” fikri XI əsrdə M. Kaşğarının şəxsində yenidən xatırlanmışdır.

Əsərdə türklüyün bütün xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Hətta müəllifin özü də bu haqda belə qeyd edir: “Kitabda türklərin dünya görüşlərini, və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən qayğılı və sevincli günlərində yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsillərdən-nəsillərə keçərək gəlmişdir” [5, s. 8].

M.Kaşğari “Divanü-lüğət-it-türk”də türk xalqlarının məskunlaşdığı coğrafi ərazilər, bu xalqların adət-ənənələrinə, etnik, etnoqrafik xüsusiyyətlərinə nə qədər yer versə də, əsərin əsas ideyası türk dilləri haqqında məlumat verməklə yanaşı onun leksik zənginliyini göstərmək və ərəb dünyasına türk dillərini təqdim etmək olmuşdur. Müəllif türk dillərinin öyrənilməsinə vacib saymış, təsadüfi deyil ki, əsərin ilk səhifələrində türk dilinin hegemon dil olacağı və onun uzun müddət Şərqi xalqları arasında ümumünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərəcəyini qeyd etmişdir.

“Divani lüğət-it-türk” əsərinin əhəmiyyəti sadalamaqla bitmir. Bu əsər əlimizdə olmasa, “Kutaqdu-bilik”i, “Dədə Qorqud dastanları”ı və başqalarını asanlıqla oxuyub anlaya bilmərik. Daha aydın desək “Divan” min il əvvəlki Türk Dünyasının aynasıdır. Lüğətdəki bütün ləqəblər, titullar, qadın, kişi adları, flora və fauna, parça, silah adları, saray titulları və s. qısaca desək hər sahəyə aid adlar burada qeyd olunmuşdur. Müəllif öz dövründəki bütün sözləri lüğətə əlavə etmişdir.

Bütün zamanlar üçün aktual olan bu əsər Azərbaycan dilinin də tarixinə işıq saçıq. “Divan”ın ensiklopediya adlandırılması da heç də təsadüfi deyildir. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi o bu əsəri yazmaq üçün türk ellərini gəzmiş, geniş məlumatlar toplayaraq belə dəyərli və zəngin dil faktlarını əks etdirən böyük bir əsəri ərsəyə gətirmişdir.

Bu lüğət elm aləminə məlum olduğu gündən həmişə türkoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. İstər Şərqi, istərsə də Avropa alimləri “Divan” haqqında saysız-hesabsız məqalələr, monoqrafiya və kitablar yazmışlar. “Divani lüğət-it-türk” əsərindən danışarkən lüğəti Azərbaycan dilinə tərcümə edən Ramiz Əskərin adını qeyd etməmək olmaz. R.Əskər Kaşğari haqqında iki biblioqrafik göstərici çap etdirməklə, dünya

şərqşünaslığında əldə edilməsi mümkün olan əsərlərin siyahısını məhz bu kitablarda toplamışdır. Bununla da kərgərişünaslığın fərqli ölkələrdə hansı səviyyədə inkişaf etməsi ilə müəyyən qədər də olsa tanış oluruq.

M.Kaşğari yaradıcılığı, xüsusilə də, “Divan”ı haqqında Azərbaycan dilçilərindən Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyevin və b. məqalələri və bu əsərlə daha yaxından maraqlanan Tofiq Hacıyevin, Fərhad Zeynalovun, Cəfər Cəfərovun, Elbrus Əzizovun, Mahirə Hüseynovanın tədqiqatları çox qiymətlidir. Əlbəttə ki, bu müəlliflərin araşdırmalarında Kaşğarinin ilk növbədə türk dilləri haqqında dediyi fikirlər tədqiqat müstəvisinə çıxarılmışdır.

Bəşəriyyətin inkişafının müəyyən mərhələlərində, xüsusilə türk dillərinin tarixinin öyrənilməsinə marağın artdığı bir dövrdə Mahmud Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərinin məzmun və mahiyyətinin öyrənilməsi də aktuallıq kəsb etmiş və ön plana keçmişdir. Yəni tarixdə elə məqamlar yaranmışdır ki, insan özü ilə yanaşı, aid olduğu milləti və xalqı da düşünməli olmuşdur. Fikrimizcə, “Divani lüğət-it-türk” əsəri üzərində tədqiqatların aparılması, xüsusilə əsərdə verilən sözlərin çağdaş dövrümüzdəki qarşılıqlarının aşkar edilməsi, həmçinin isimlərin leksik-semantik mənalarının araşdırılması olduqca aktualdır.

Məlumdur ki, ensiklopedik xarakter daşıyan əsər yazıldığı dövrün dil xüsusiyyətlərini qoruyaraq XI əsr türk dilləri haqqında zəngin faktlar aşkarlamağa imkan yaradır. Lüğətdə qədim atalar sözləri və məsəllərin tədqiqata cəlb olunaraq mənalarının aşkar edilməsi, isimlərin müəyyənləşdirilərək çağdaş dilimiz ilə qarşılıqlarının verilməsi də fikrimizcə, müasir dilçilik üçün olduqca əhəmiyyətli faktlardır.

“Divan”da isimlərin lüğəvi mənə qrupları, quruluşca mənə növləri, ona aid qrammatik kateqoriyaları zəngin nümunə və izahlarla əks olunmuşdur. Əsər isimlərin lüğəvi mənalarının araşdırılması baxımından kifayət qədər zəngindir.

M.Kaşğarinin “Divan”ındakı isimlər 20 kateqoriya üzrə təsnif edilmişdir. Səma cisimləri, bitki, peşə, sənət, quş, vəzifə, heyvan adları, zaman anlayışı, qohumluq münasibəti bildirən sözlər və s. seçilərək tədqiq edilmişdir.

Bu kateqoriyalar üzrə qruplaşdırılan isimlərin bəzilərinin mənalarına nəzər yetirək:

Səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlər. yulduz: ulduzlara verilən ümumi ad. Divanda bəzi göy cisimlərinin adları da qeyd olunur. Kuyaş – Günəş, “Ay” – Ay, Bakırsokum – Mars [6, s. 41] və s.

Qohumluq münasibəti bildirənlər: aba -ata, uma -ana, oğul-kız – oğul-qız və s. Ata-anası açıq almıla yesə, oğlı-kızı tışı kamar – ata-anası turş alma yesə, oğlunun-qızının diş qamaşar [6, s. 250].

Divandan verilən isimlərin maraqlı kateqoriyalarından biri də insanın anatomiyası və fiziologiyası ilə əlaqədar olan sözlərdir. Adhak – ayaq, köz – göz, karak – bəbək, kol – qol, əlig - əl, tiz – diz, sol əlig – sol əl, tırnaq – dirnaq və s.

Bitki adları: yığaç – ağac, çəçək – çiçək, buğday – buğda, üğür – darı, tarığ – darı, arpa – arpa və s.

Divanda qeyd olunan isimlərdən hərbi leksika həm dil xüsusiyyətləri həm də tarixiliyi əks etdirməsi baxımından olduqca maraqlıdır. Hərbi leksika: çavuş – çavuş, çərig- qoşun, tuğraq - əsgərə xan tərəfindən müvəqqəti olaraq verilən ad [3, s. 450], im - hərbi parol, sənəd və s.

Müasir dövrdə olduğu kimi, qədim dövrlərdə də antonimlik, omonimlik, sinonimlik polisemiya ilə bağlı hadisədir. M.Kaşğarinin “Divan”ında çoxmənəlilikə xidmət edən leksik-semantik söz qruplarının yaranma yolları olduqca rəngarəngdir. “Divan”ı zənginləşdirən semantik söz qruplarından olan omonim, sinonim və antonim sözlərin bəziləri mənşəcə alınmadır lakin bunlar olduqca azlıq təşkil edir.

Lüğətdə verilən atalar sözləri və müdrik kəlamalarda leksik və qrammatik təzahür növləri bəzən birlikdə təzahür edir. Bu barədə epizodik fikirləri çıxmaq şərti ilə dilçilikdə əsaslı və fundamental tədqiqat işləri aparılmamışdır. Divanın leksikasının müəyyən bir qismini antonimlər təşkil edir. İsimlərin antonimliyini həm ayrı-ayrı sözləri qarşılaşdırmaqla, həm də atalar sözləri və ya məsəllərin məzmunu müəyyən etməklə mümkündür. Biz bu mövzuda isimlərin antonimliyinə nəzər yetirərək bir neçə nümunəni qeyd edək.

Semantik baxımdan insanın bədən üzvlərinin adını bildirən “til” və “tış” sözlərinin qarşılaşdırıldığı zaman məcazlaşaraq antonimik cütlük kimi bir atalar sözündə işləndiyinin şahidi oluruq. “**Til**n türkmüsünü **tış**n yazmas-dillə düyülən dişlə açılmaz”. Mənası: Dilin vurduğu düyünü diş açma bilməz. Bu atalar sözü verdiyi sözü yerinə yetirməli olan adam üçün deyilir [4, s. 106]. M.Hüseynovanın fikrinə şərik çıxaraq deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan dilində də bu atalar sözünün sinonimi ilə qarşılaşırıq. “Dilin dediyini diş bilməməlidir”. Burada da qarşılaşdırma ziddiyyət məzmunundadır.

Nəinki türkologiyada, o cümlədən bütün dünya dilçiliyində müqayisəli metodun banisi sayılan M.Kaşğari çoxlu leksik vahidləri qarşılaşdırmaqla onların omonimliyini də təyin etməyə çalışmış və heç şübhəsiz buna nail ola bilmişdir. İsmi leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən “Divan”dakı isimlərin omonimliyini də nəzərdən keçirmək kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Lüğətdə **Anq** sözü üç məqamda qarşımıza çıxır. 1. Anq=yanaq, 2.Anq=quş adı, 3.Anq= yox,deyil. Gördüyümüz kimi Anq sözü birinci və ikinci mənaları morfoloji baxımdan isimdir.

Tarixi semantik baxımdan çox güman ki, omonimlər türk dili ləhcələrinin inkişafının müəyyən dövründə yaranmışdır. Omonimlər türk ləhcələrinin leksik-semantik kateqoriyasıdır. Buna misal olaraq “Divan”da “el” sözü ilə bağlı altı omonim qeydə alınıb: 1. el – vilayət, el [4, s. 111]. 2. el – açıqlıq, boşluq [5, s. 122]. 3. el – at bildirən bir isim [5, s. 122]. 4. el – iki bəy arasında barışq [5, s. 122]. 5. el – yaramaz dəyərsiz adam mənasında [5, s. 122]. Burada el sözü morfoloji olaraq sifət kimi işlənmişdir. Fikrimizcə, bu mənada istifadə olunun el sözü çağdaş türk dilində də tarixi izlərini qoruyub saxlayaraq yad adam mənasında istifadə olunmaqdadır. 6. el – qartala bənzər alacalı bir quş [5, s. 122]. Qeyd edək ki, quş adını bildirən el sözünü omonim kimi qeyd etməyimiz düzgün olmaz. Ümumiləşdirdiyimiz zaman deyə bilərik ki, el sözünün dörd mənası “Divan”da isimlərin omonimliyi kimi qeydə alına bilər.

Kaşğarının “Divan”ında omonimlərin leksik-semantik kateqoriya kimi eyni formada səslənilib müxtəlif mənalar bildirməsidir ki, bu da öz növbəsində onların çox mənalılığından yaranmışdır. M.Hüseynova qeyd edir ki: “Omonimlərə xas xüsusiyyətlərin “Divan” mətnləri əsasında müasir türkcələrlə tutuşdurulmasını, qarşılaşdırılmasını araşdırmağı bu yığcam təhlillərlə yaxınlaşdırmaq düzgün olmazdı” [4, s. 115]. Biz də bu fikirlə razılaşaraq deyə bilərik ki, bu dilçiliyin qarşısında tədqiqata cəlb olunmalı problemlərdən biridir.

Lüğətdə eyni mənalı sözün quruluşca fərqli formaları olur və bu formalar tarixi sinonimliliyi səciyyələndirir. Apardığımız tədqiqat zamanı nismə aid sinonim nümunələr də aşkar etmişik. Bunlardan “bıruk” və “buyruk” sözlərini misal göstərə bilərik. Qeyd edək ki, “Divan”da bu sözlər buyruq, fərman, əmr mənalarında istifadə olunmuşdur [6, s. 116]. Biz “bıruk” və “buyruk” sözlərinin müasir türk dillərindəki qarşılıqlarını nəzərdən keçirsək müqayisə zamanı aydın şəkildə görə bilərik ki, türk dillərinin tarixi inkişafı nəticəsində sinonim sözlərin variantları genişlənmişdir.

Dilin digər leksik-semantik kateqoriyaları kimi sinonimlər də heç şübhəsiz tarixi bir hadisədir. Dahi dilçi, böyük türkoq Kaşğarının “Divan”ında sinonimlər zənginliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Araşdırmalarımız zamanı gəldiyimiz nəticələr türk dillərinin inkişafı zamanı sinonimik cərgələrin həm genişlənilib, həm də tam əksinə onların məzmununun daha dar, məhdud şəkil ala biləcəyini göstərir.

Tədqiqat işimizdə dilçilik tarixində hər zaman öz aktuallığını qoruyan Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində ismin leksik-semantik məna xüsusiyyətlərini araşdırmaya cəlb edərək dilçilik elmi üçün maraqlı olan və araşdırılması vacib məsələlərə toxunmağa çalışmışıq. Bildiyimiz kimi türk xalqları arasında ortaq türk dilinin yaradılması istiqamətində kövrək də olsa addımlar atılmaqdadır. Heç şübhəsiz belə bir işin ərsəyə gəlməsi birdən-birə mümkün deyildir. uzun tədqiqatlar tələb edən bu yolda XI əsr türk dillərinin mövcud vəziyyətini özündə əks etdirən Kaşğarının “Divan”ı bu yolda dilçilərə işıq olacaqdır. Bu səbəbdən lazımlı axtarışlar prosesində türk dillərinin hazırkı vəziyyəti ilə “Divan” da verilən qədimdə mövcud olmuş vəziyyətinin müqayisəli şəkildə araşdırılması olduqca vacibdir. Fikrimizcə, lüğətdə doqquz mindən çox sözə yer verilməsi, sözlərin hansı yarımqrupa aid olduğunun göstərilməsi ortaq türkcə ilə bağlı tədqiqatları kifayət qədər zəngin faktlarla təmin edəcək. Bu səbəbdən bizim mövzumuz da isimlərin leksik mənalılarının qarşılaşdırılması, “Divan”da verilən isimlərin omonim, sinonim və antonimlərinin tədqiqata cəlb edilməsi olduqca aktual və müasir dilçilik üçün yeni mövzulardandır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri. Bakı: MBM, 2008, 432 s.
2. Əskər R. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri üzrə bibliografik və qrammatik göstərici. Bakı: MBM, 2008, 192 s.
3. Əzizov E. M.Kaşğari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri. Söz xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1995, 163 s.
4. Hüseynova M. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU, 2022, 274 s.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-Türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. II cild. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
6. Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-Türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. III cild. Bakı: Ozan, 2006 400 s.
7. Məmmədov A. Türk xalqları ədəbiyyatı: Elmi məqalə, resenziya və araşdırmaları. Bakı: Nurlan, 2009, 145 s.

KONSEPTİN STRUKTURU

Əli Salmanov

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

The structure of concept

The development trend of modern linguistics is directly characterized by the emergence of its new fields. We believe that one of the most relevant and interesting new fields of text linguistics is *cognitive linguistics*. There are a number of problems related to its relevance, novelty, and specificity, which have not been fully explained. Based on this aspect, it is appropriate to talk about the "structure of the concept", which is a mental phenomenon. As a basic concept of cognitive linguistics, the concept aims to explore the mechanism of using the symbolic contexts of surface structures along with the reimagining of text symbols (comprehension). Having a number of layers and as a result of mastering a certain meaning (concept), the layers or layers prepared by considering the factors outside the system by the interpreters of the concept means building any structure. The factor we mentioned directly related to the creative act embodies components that differ in degree of abstraction. There are different approaches to the structure of the concept in Azerbaijani, American, and Russian linguistics. In the article we have written, we will excuse the classifications related to the structure of the concept and a number of critical points will be resolved

Key words: *layer, cognitive linguistics, concept, structure.*

Giriş. Konsept özünəməxsus spesifik struktura malikdir. Anlayışın quruluşuna dair olan məsələlərlə yanaşı, konseptin strukturuna onu mədəniyyət faktı edən – etimologiya, mövcud olduğu dövrə mənsub olan assosiasiyalar, konnotasiyalar və qiymətlər daxildir. Koqnitiv linqvistik tədqiqatların nəticəsində, koqnitiv dilçilikdə konsepti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsəduyğundur:

- Ümumbəşəri (can, ruh, könül)
- Milli (xarıbülbül, halallıq)
- Həsrət (kədər, könül)

Əsas hissə. Koqnitiv dilçilikdə konseptin strukturunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülməkdədir. Bu ziddiyyətin başlıca səbəbi konseptin eynicinsli olmaması ilə əlaqədardır. Konseptin olduqca mürəkkəb strukturu vardır. Strukturun mürəkkəbliyi düşüncə prosesində konseptin fəal rolu ilə bağlıdır. Və bu struktura daxil olan hər bir qatlar müxtəlif zamanların mədəni həyatının nəticəsi və ya “nişanələridir”. Belə ki, konsept tarixən mövcud olmuş dövrdə onun yaranması, mənbəyi və ifadə etdiyi mənaya görə müxtəlif laylardan əmələ gəlir. Konseptlər spesifikdir, bununla paralel olaraq onlar təfəkkürdə universal və əyani kod vahidləri ilə təsvir edilir. Obraz kimi meydana çıxmasına baxmayaraq konsept mücərrədlik pillələri ilə inkişaf edərək hissi obrazdan idrak obrazına doğru dəyişmək qüdrətinə sahibdir. Nümunə olaraq qeyd etmək istərdik ki, *look* obrazı *like* konseptinin əsasında yeni bir məna kəsb edir. *Look like* (resemble) – oxşamaq, bənzəmək. Qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyət təfəkkür prosesində konseptin ifadə etdiyi aktiv rolu ilə bağlıdır. O, daim fəaliyyətdədir, bir sıra aspektlərdən çıxış edir, habelə digər konseptlərlə birləşərək yeni semantik vahidlər ifadə edir. Konseptlərin əmələ gəlmə yolları aşağıdakılardır:

- 1) Təfəkkürün fəal rolu əsasında, yəni onunla bağlı fikirləşmək, əqli – düşüncə daha dəqiq ifadə etsək yenidən insan beynində təsəvvür etmək
- 2) İnsanı əhatə edən ətraf aləmin hiss orqanları vasitəsi ilə subyektiv şəkildə dərk etməsinin nəticəsində
- 3) Ünsiyyətin müxtəlif formaları əsasında; a) verbal b) qeyri – verbal
- 4) Əyani – obrazlı təfəkkür əməliyyatlarının intensiv şəkildə istifadə edilməsinin əsasında
- 5) Dil əlaqələrindən – konsept dil vasitəsi ilə anlaşıla və izah edilə bilər.

Konseptin strukturu ilə bağlı Nizami Cəfərovun irəli sürdüyü mülahizələr diqqətəlayiqdir. “Konsept anlayışının struktutuna aşağıdakılar daxildir:

- 1) Əsa (neytral) məna:
  - a) ümumişlək məna;
  - b) terminoloji məna.
- 2) Etnik və ya milli mənalandırma:
  - a) etnoqrafik mənalandırma;
  - b) frazeoloji mənalandırma;
  - c) aktiv (publik) mənalandırma.
- 3) Fərdi mənalandırma:

- a) subyektiv – tendensiyalı mənalandırma;
 b) subyektiv – metaforik mənalandırma;
 c) subyektiv – intellektual mənalandırma.

Həmin strukturu sxematik olaraq belə təsəvvür etmək mümkündür:

Fərdi mənalandırma

Y.S.Stepanovun da konseptin strukturu ilə bağlı fikirlərini nəzərə çatdırmaq istədim.. Y.S.Stepanov konseptin tərkib ünsürlərini “lay” adlandırır və onun strukturunda 3 müxtəlif lay olduğunu qeyd edir. Lakin bu laylara fərqli baxış bucağından yanaşmaq mümkündür. Birincisi kəmiyyət baxımından birə bərabər olan konseptin tərkib hissəsi kimi ikincisi isə müxtəlif müstəqil konseptlər aspektindən nəzərdən keçirtmək olar.

- a) Səth fəal lay – bu layda konsepti ifadə edən ən zəruri konseptual əlamətlər iştirak edir və şərti baxımından ümummilli konsept hesab olunur. Həmçinin aktual assosiativ vektorlar yayılır. Həmin assosiasiyalar aktiv layı təşkil edir. Yeni mənalar kəsb etdikdə isə artıq mövcud assosiasiyalar passiv qata daxil olur.
- b) Konseptin daxili forması – mürəkkəb prosesi özündə ehtiva edir. Daxili forma mütəxəssislər tərəfindən dərk olunsada gündəlik həyatda, əsasən, aydın olmur. Və konseptə dair işarə formalarını ifadə edir.
- c) Passiv dərinlik layı – yalnız bir sıra qruplar üçün məlum olan konseptə dair xüsusiyyətlərin məcmusunu təşkil edir. Bu zaman dar semantikali dil vahidlərinin işlənməsi müşahidə olunur.

Qeyd etdiyimiz bölgüdən sonra Y.S.Stepanov hər bir laya izahlar verir. “Səth fəal lay” dedikdə hər kəs üçün anlaşılıq olan mənası nəzərdə tutulur. “Konseptin daxili forması” isə bu məqamda onun ifadə etdiyi mənanı bu elmi tədqiq edənlər və mütəxəssislər öyrənə bilirlər. “Passiv dərinlik layı” başlığı altında isə konseptin ilkin nəyi ifadə etməsi deyil, sonradan qazınan ekstra yolu nəzərdə tutulur.

Prof. Ə.Rəcəbli konseptin 3 baza struktur komponentdən ibarət olduğunu vurğulayır: obraz, informasiya məzmunu və şərh sahəsi. Konseptdə obraz komponentinin mövcudluğu universal predmet kodunun neyrolinqvistik xarakteri ilə müəyyənləşir hissi obraz konsepti kodlaşdırır, universal predmet kodunun vahidini formalaşdırır. Eyni zamanda obrazlı komponentin 2 qoldan ibarət olduğunu vurğulayır: a) perseptiv b) koqnitiv. İnformasiya məzmunu isə əşya və hadisələrin mühim xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Bu xüsusiyyətlər əşya və onun istifadə edilməsi üçün vacibdir. Adətən informasiyalı koqnitiv əlamətlər az olur. Bunlar konseptin mahiyyətini müəyyənləşdirən definik minimum əlamətlərdir. Sadəcə konseptin denotativ fərqləndirən əlamətlər daxil olur. Koqnitiv şərh sahəsi bu və ya digər aspektdə kontekstin informasiya məzmununu şərh edən koqnitiv əlamətləri daxil edir, bir sıra bilikləri əhatə edir. Şərh sahəsinin səciyyəvi cəhəti budur ki, onda bir – birinə zidd olan koqnitiv əlamətlər eyni zamanda mövcud ola bilər, daha doğrusu, mövcud olur [3, s. 146].

Aparığımız araşdırmalardan sonra konseptin strukturunu təşkil edən təbəqələri 4 qrupda təsnifləşdirmək hesab edirik ki, daha məqsədəuyğundur:

1. Daxili əlamət
2. Obrazlı (məcazi) əlamət
3. Dəyərlik əlamət

4. Şerti əlamət

Konseptlərdə bu və ya digər fərdi biliklər yox, bununla paralel olaraq bütün linqvistik cəmiyyət üçün ümumi olan biliklər mövcuddur ki, bu xüsusiyyətlər daxili əlaməti özündə ehtiva edir. Obrazlı əlamətdə isə ifadə olunan əşya və hadisələrin vizual olaraq eşitmə, görmə, qoxu xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Eyni zamanda obyekt və hadisələrin metaforik xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Konseptin istər fərdi, istərsə də kollektiv şəkildə psixi formalaşma amilləri dəyərlilik əlamətində əks olunur. Hər şeydən əvvəl konsept mədəniyyətin tədqiq edilməsində maraqlıdır. Çünki konseptin mərkəzində dəyərlilik mövcuddur. Bunun başlıca səbəbi dəyərləndirici predikatların işlək olmasıdır. Müxtəlif mədəniyyət daşıyıcıları tərəfindən müəyyən əşya və hadisə haqqında “aktualdır”, “qiymətlidir” və s. Adlandırıla bilsə, bu zaman mənsub olduğu mədəniyyət üçün konsept əmələ gətirmək olar. Şerti əlamət öz növbəsində bu və ya digər anlayışların linqvistik təbiətini, təsvirini habelə ayrılıqda mövcud olmayan anlayışlarla onun müqayisəli elementlərini ifadə edir.

V.Evans belə hesab edir ki, konseptlər daxilən öz xüsusiyyətlərini formalaşdırırlar və ora hissi obraz daxildir. Konseptin strukturundakı obraz idrakı koqnitiv xüsusiyyətlər vasitəsilə təşkil olunur. Bu xüsusiyyətlər əsas dil daşıyıcılarının fikrində, duyğu orqanlarının mühitə təsiri ilə yaranır. Konseptin strukturu koqnitiv təsnifləndiricilər vasitəsilə formalaşır [9, s. 847]

Aktiv təbəqə dedikdə hər kəs üçün anlaşılıq eyni zamanda vacib olan xüsusiyyətləri özündə cəmləyir. Məhz elə bu xüsusiyyətlərinə görə o ümumbəşəri konsepsiya məxsusdur. Passiv təbəqədə isə hər kəs üçün anlaşılıq olan deyil, yalnız müəyyən qruplar üçün səciyyəvi olan atributlardan ibarətdir. Bu, məqamda obrazlı komponentdə bəhs etmək zəruridir. Belə ki, obrazlı komponent 2 tərkib hissədən ibarətdir: a) qavrayış b) idrak obrazları. Qeyd etdiyimiz obrazlar eyni səviyyədə konseptuallaşdırılmış obyektin xarakteristikasını əhatə edir.

Obrazlı komponentlə yanaşı konseptə məntiqi yanaşmada mövcuddur. Bu aspektdən çıxış edərək məntiqi yanaşma bir sıra zonaları ehtiva edir:

- a) əsas sahə – domendaxili (konsept denotatın öz atributlarını əks etdirən areal)
- b) əlavə domen (paremiyalardan çıxarılan konsepsiya atributları)
- c) əlavə olanlar – kvozi domen (onlar formal assosiasiyalarla bağlıdır) [4, s. 6].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz təbəqələrin məcmusu ümumilikdə konseptin həcmi və strukturunu müəyyən edir. Lakin bu struktur sərt deyil. Bunun başlıca səbəbi konseptin daima fəaliyyətdə olması ilə əlaqədardır. Konseptin nüvəsinin mərkəzi onun ən mühim əlamətlərindən ibarətdir. Konseptin nüvəsi adlandırdığımız əsas təbəqədə obrazlılıq az dərəcədə ifadə olunur. Bu areala ən sabit məlumatlar aid edilir ki, onlar konseptin mahiyyətini təşkil edir. Periferiya hissəsində isə obrazlılıq, məcazi informasiyaların əks etdirilməsi daha çox intensiv xarakter daşıyır. Nümunə olaraq qeyd etmək istərdik ki, din, azadlıq, mentalitet və s. Hər biri fərqli mədəniyyət daşıyıcısı tərəfindən fərqli şəkildə təsvir oluna bilər. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq vurğulamaq istərdik ki, konseptin sərhədlərini müəyyənləşdirmək qeyri-müəyyəndir. Mövcud olan hər bir quruluş sadə elementlərlə kifayətlənmir, bir-birilə əlaqədə olan bir bütöv kimi təqdim oluna bilər. Məlumdur ki, strukturlaşdırma konseptin yalnız real xüsusiyyətlərini əks etdirmir, həmçinin onun sadələşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Ümumi dilçilik. Bakı, 2023.
2. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics. Edinburgh University Press LTD, 2006, 851 p.
3. Rəcəbli Ə. Koqnitiv dilçilik. Bakı, 2021
4. Solonchak T., Pesina S. Concept and its structure. Dubai – United Arab Emirates, 2014

İLYAS ƏFƏNDİYEV DRAMATUGİYASINDA QARABAĞ

Əsmər Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Karabakh in Ilyas Afandiyev's dramaturgy

National writer, honored artist, outstanding writer and playwright Ilyas Afandiyev is one of bright personalities who made an outstanding contribution to the enrichment of the 20th century Azerbaijani artistic thought, social and cultural life. Ilyas Afandiyev's rich and fruitful creativity had a great influence on people's creative spirit.

"Sheikh Muhammad Khiyabani", "Khurshudbanu Natavan", "The Song Left in the Mountains", "Our Strange Destiny" and other plays on historical topics consistently written in the late 70s – early 80s of the last century revive in writer's creativity the fullness of social phenomena, the richness of characters and images.

Such plays by Ilyas Afandiyev as "A single oleaster tree" (1991), "Sensible and mad men" (1992), "The Ruler and His Daughter" ("Karabakhname", 1994) were performed during the years of independence - last period of his creativity.

Ilyas Afandiyev devoted most of his stories, novels and dramatic plays to Karabakh, having such feeling till the end of his life.

In general, peoples's artistic thinking has been enriched by Ilyas Afandiyev's multi-genre and voluminous works on Karabakh. The writer studied changes in human nature with particular sensitivity. Every single piece made his creativity more and more mature, and conflicts to deepen.

Key words: *Ilyas Afandiyev, dramaturgy, creativity, play, image*

Giriş. Görkəmli nasir və dramaturq İlyas Əfəndiyevin Qarabağ mövzusunda qələmə aldığı çeşidli janr və həcmdə əsərlər XX əsr Azərbaycan ədəbi fikrinin diqqətəlayiq nümunələridir. İlyas Əfəndiyevin ümumən Qarabağ mövzusunda yazdığı yaradıcılıq nümunələri ilə bədii düşüncəmiz daha da zənginləşmişdir.

Əsas hissə. İlyas Əfəndiyev insan xarakterindəki yenilikləri xüsusi həssaslıqla tədqiqatə cəlb edirdi. Onun yaradıcılığı əsərdən-əsərə keçdikcə daha da püxtələşir, konfliktlər dərinləşirdi.

Bu baxımdan ədibin "Tənha iydə ağacı" dramında hadisələr Türkiyədə mühacirətdə olan Kərim bəyin dəbdəbəli evində cərayan etsə də, əsərin əsas ideya və süjeti Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağla bilavasitə əlaqədardır.

Əsərdə Azərbaycanın azadlığı, suverenliyi problemi ön plana çəkilmişdir. İki tanınmış şəxsin – həkim Kərim bəy və professor Behbud bəyin obrazı, nəcib arzu və istəklərlə ömür sürmüş iki səmimi dostun qarşılaşmalarını, bir çox tarixi həqiqətləri yazıçı güclü dramatik formada əks etdirir. Biri vətəni tərk etməli, digəri vətəndə qalmalı olduğuna görə xoşbəxtliyini itirən hər iki şəxsin taleyi sovet rejiminin fəlakətli məqamlarını faktlarla təqdim edir.

Qarabağa, el-obasına səyahətə getmiş Sürəyya xanımgilin (Kərim bəyin böyük qızı) mülklərində sağ qalmış tənha iydə ağacının insanda doğurduğu hisslər, təəssürat əsərə rəngarəng çalarlar verir.

İlyas Əfəndiyevin xalqımızın taleyi və birliyi problemini əks etdirən dəyərli tarixi əsərlərindən biri də Qarabağ xanının qızı Xurşidbanu Natəvanın həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş eyni adlı dramıdır. Əsər səksəninci illərin başlanğıcında mühüm ədəbi hadisəyə çevrilmişdi.

Əsərdə İlyas Əfəndiyev birinci dəfə qadın obrazını tarixi dramının əsas qəhrəmanı kimi seçmişdir. Pyesin uğurunun digər səbəbi tarixi hadisələrin müasirlik ruhu aşılmasıdır, digəri yazıçının bütövlükdə sənətkarlıq məharəti canlandırmasıdır.

Xurşidbanu Natəvan sonuncu Qarabağ xanının qızı olmaqla yanaşı, həmçinin təmiz və bəşəri hisslərin ifadəçisi, qadın duyğularını incə ruhla bildirən şairədir. Dramaturqun əsas fikri Natəvanın ictimai xadim və elinə hədsiz bağlı şairə kimi romantik obrazını yaratmaqdır. Əsərdəki dramatik konflikt də daha çox Natəvanın hüznü taleyi üzərində qurulmuşdur.

Yazıçı əsərdə Natəvandan savayı Knyaz Xasay, Seyid Hüseyn, şair Nəvvab, Qafqaz canişini və başqa obrazlara da yer ayırmışdır. Pyesdə ədib məxsusi uzaqgörənliklə Qarabağda yuva salmış mənfur ermənilərin fitnəkar xarakterini, xalqımız üçün təhlükə olan tərəflərini verə bilmişdir. Sovetlər Birliyi dövründə bu mövzunun yazıçı tərəfindən qələmə alınması isə diqqətəlayiqdir. Ter-Vahan surəti torpaqlarımıza göz dikən erməni fitnəkarlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Əsərdə İlyas Əfəndiyev Xan qızı Natəvanın taleyini ümumən Qarabağın taleyi ilə eyniləşdirməyə məharətlə nail olmuşdur. Onun yaratdığı Natəvan obrazı bütöv Azərbaycanın dərdlərini qəlbində daşıyır. Həmin motiv pyesdə Natəvanın Rusiya imperiyası və İran dövləti səfirləri ilə görüşlərində də nəzərə çarpır.

Natəvan bu iki dövləti Azərbaycanın azadlığı üçün potensial təhlükə hesab edir və onun dəf edilməsi naminə səylərini artırır. Öz xalqına qırılmaz bağlı olan xanıma sadə kəndlilərin yaşantıları heç vəchlə rahatlıq vermir. O, Qafqaz canişini ilə görüşüb Qarabağ xanlığının torpaqlarını, mülkünü tələb edəndə belə, xalqını, onun gələcəyini düşünür.

Bu ideya əsər boyu Natəvanın həyatının başlıca qayəsi kimi diqqət çəkir. Natəvan xalqı üçün Şuşaya su, yol çəkdirir, sadə kəndli balaları üçün məktəb açdırır, azadlığın qüdrətinə inanaraq insan ləyaqətinin yüksəlişi naminə həqiqi vicdan azadlığının vacibliyi fikrini dönə-dönə əsər boyunca vurğulayır. O fikir “Xurşidbanu Natəvan” tarixi dramındakı müəllif düşüncəsini yığcam formada əks etdirir.

İlyas Əfəndiyevin sonuncu dram əsəri sayılan “Hökmdar və qızı” onun Qarabağa sonsuz məhəbbətindən, dramaturgiyaya sədaqətindən soraq verir.

Yazıcının İbrahim xanın həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi bu dramı Milli Akademik Dram Teatrının səhnəsində uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Əsərdə cərəyan edən hadisələr XVIII əsrin ictimai-siyasi mühitini dolğun şəkildə əks etdirir.

Azərbaycanı öz təsiri altına salmaq üçün Rusiya ilə İran arasında şiddətli mübarizə gedir. Rusiya-İran müharibəsi Rusiyanın xeyrinə tamamlanır. Rusiya Azərbaycanı öz himayəsinə keçirmək adı altında xanlıqların torpaqlarını ardıcıl surətdə zəbt edir.

“Hökmdar və qızı” əsəri İlyas Əfəndiyevin tarixi mövzuda yazılmış sonuncu kamil səhnə əsəri sayılır. Əsər “Qarabağnamə” adı altında tanınmışdır.

Göründüyü kimi, sənətkarın yaradıcılığında Qarabağ mövzusu mühüm yer tutmuşdur. O, namərd qonşularımızın hələ keçən əsrin 80-ci illərindən başlayan xəyanətlərini, işğalçılıq niyyətlərini əsl vətəndaş yangısı ilə izləyərək əsərlərində Qarabağın qədim tarixini həssaslıqla canlandırmışdır.

İlyas Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı” pyesində bədii təxəyyül tarixi faktın məna və məzmunu ilə əlaqələnilir. Hətta, “Hökmdar və qızı” pyesindən sonra bu yaradıcı tendensiya milli dramaturgiyamızda güclənməyə başladı.

O baxımdan professor Təyyar Salamoğlu İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında milli taleyimizdəki faciəli yaşantıların önə çəkildiyini, obrazların da həmin yöndə inkişaf etdiyini vurğulayırdı:

“Böyük bəy və Şahnaz bir xarakter kimi İ.Əfəndiyevin sonrakı tarixi dramlarında yaradılan Natəvan, Seyid Hüseyin (Xurşidbanu Natəvan), Xiyabani, Sarı Mərdan, Hacı Fərhad, Səhər (Şeyx Xiyabani), Cavad xan, Hüseyinqulu xan, Saday bəy, Tubu xanım, Ağabəyim ağa (Hökmdar və qızı) obrazları ilə tipoloji cəhətdən birləşirlər” [3, s. 221].

Azərbaycanın birliyi ideyasının bədii həllinə müəllif, əsərdə məharətlə nail olmuşdur. Bu dramaturji əsərdə, eyni zamanda Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xan obrazı ilə yanaşı, onun xanımı Səltənət bəyim, qızları Ağabəyim və Tubu xanım və oğlu Əbülfət ağa, vəzir Nəvvab, Gəncə xanı Cavad xan, onun igid oğlu İrəvan xanı Hüseyinqulu xan, Naxçıvan xanı Kəlbəli xan, Çingizxan, Əmir Teymur nəslindən olan azəri türkü Saday Şirxan oğlu, erməni-rus birliyini təmsil edən general Zubov, rus ordusunun mayoru Lisanoviç, Qarabağ məliyi Ohan yüzbaşı, çar generalı Sisianov, erməni koxası Vanya, Haykanuş və b. surətlər yaradılmışdır.

Çar generalı Sisianov, erməni koxası Vanya, general Zubov, Qarabağ məliyi Ohan yüzbaşı, Haykanuş əsərdə mənfi planda işlənmiş surətlərdir. Vanya ikiüzlü, yaltaq, satqındır, ruslara bələdçilik etməklə mülk rütbəsinə çatır, var-dövlət sahibinə çevrilir. Vanya Cavad xan və Fətəli şahla İbrahim xanın arasını vurmaq üçün israrla çalışır.

Erməni-rus birliyini sərgiləyən general Zubovla Qarabağ məliyi Ohan yüzbaşı arasında otuz beş qəsbkarlıq sazişi bağlanır. Rus ordusundakı erməni generallarına arxalanan Ohan üçün isə ailə şərəfi qətiyyətlə əhəmiyyət daşıyır. Böyük erməni dövləti yaratmaq, bununla da mənfur niyyətini həyata keçirmək üçün arvadını rus ordusunun generalı Lisanoviçə “peşkəş etməyə” də belə hazırdır.

Bununla da əsərdə ermənilərin şovinist xarakteri açıq-aşkar nəzərə çatdırılmış, onların bəd niyyətləri ifşa olunmuşdur.

Aydın Dadaşov bu pyesin ümdə cəhətlərindən bəhs edərkən yazırdı:

“Pyesdə səhv siyasət ucbatından torpağı işğal edilmiş, ailəsi ilə birlikdə erməni hiyləsi və Rusiyanın qanlı siyasətinin qurbanı olmuş İbrahimxəlil xan obrazı ideyası uğrunda qurban getmiş faciə qəhrəmanına çevrilməsə də, bu real tarix gələcəkdə müstəqilliyimizin başına gələ biləcək yeni-yeni faciələr barədə xəbərdarlıq edir” [1, s. 21].

“Hökmdar və qızı” faciəsinin sonunda vaxtilə güclü Azərbaycan dövləti yaratmaq haqqında düşünən İbrahimxəlil xanın monoloqu olduqca təsirli və düşündürücüdür:

– Ah mən aldanmışam. Mən xalqıma xəyanət etmişəm... İndi mənim ruhum gələcək nəsillər qarşısında nə cavab verəcək? [2, s. 330-331].

Nəticə. Yuxarıda qeyd edilənlər bir daha göstərir ki, İlyas Əfəndiyev dramaturgiyası və ədibin Qarabağ mövzusunda həsr etdiyi əsərləri zaman keçdikcə nəinki dəyərini və aktuallığını itirmir, əksinə, oxucuların, tamaşaçıların nəzərində daha da yüksəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dadaşov A. Müstəqillik dövrünün dramaturgiyası. Bakı: Nağıl evi, 2005, 218 s.
2. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II c. Bakı: Avrasiya press, 2005, 336 s.
3. Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, 2012, 480 s.

RƏSUL RZANIN DİLİNDƏ MƏHDUD DAİRƏDƏ İŞLƏNƏN LEKSİK VAHİDLƏR

Fidan Namazova

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Lexical units used in a limited circle in Rasul Rza's language

Thereby, the enrichment of the vocabulary due to the internal capabilities of the language, which is the main source for the expansion of the vocabulary of the language, reaches the highest level in the work of Rasul Rza. Analyzing his works from this point of view is important in order to clearly study the unity of modernity and historicity, to show the changes in the vocabulary of the language in a positive sense. From this point of view, the neologisms, obsolete words, and dialectisms used in the language of Rasul Rza's works clearly glorified the people's everyday life. People's poet Rasul Rza, who has given immortal works to our literary treasure, in addition to his theoretical considerations in his artistic creation, also spent a lot of work in the development of the literary language of Azerbaijan, in the creation of words and expressions.

Key words: *Rasul Rza, dialectism, neologism, obsolete words, vocabulary composition*

Giriş. Müasir dilin leksikasını başa düşmək üçün onun tarixən formalaşması haqqında məlumat bilmək lazımdır. Çünki dilin lüğət tərkibinin indiki vəziyyətinin ən vacib məsələlərindən biri də məhz onun tarixinin öyrənilməsidir. Dilin sistemliliyi və ictimailiyi bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bununla belə, onlar dilin özündə iki aspektin olması, elmdə isə onun iki mümkün olan istiqaməti ilə: xarici sosiolinqvistika və daxili semantik sistem ilə şərtləndirilir. Leksikologiya dilin lüğət tərkibini, ilk növbədə, dilxarici amilləri və sosial-tarixi xarakterləri ilə səciyyələndirilən tərəfini öyrənir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi başqa dillərdən söz almaq və dilin daxili imkanları hesabına olmaqla iki yerə bölünür. O da məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi, iqtisadi hadisələrin təsiri olduqca böyükdür. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatında baş verən inkişaf dilin leksik-terminoloji potensialının zənginləşməsinə real olaraq zəmin yaradır ki, bu da hər şeydən əvvəl ictimai həyatda və fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafında başqa dillər xüsusi rol oynamışdır. Buna baxmayaraq, ilk dövrlərdə başqa dillərdən alınan sözlərin, demək olar ki, hamısı sonralar dilimizin lüğət tərkibində tam vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir. Buna görə də işlənməsinə ehtiyac duyulan sözlər saxlanılmış, bir çoxları isə uyğun gələn qarşılıqları ilə əvəz edilmişdir. İlk dövrlərdə kütləvi şəkildə dilimizə daxil olan ərəb-fars sözlərinin dilimizdən çıxarılması və daha sonradan onların müəyyən bir qisminin yenidən dilimizə qaytarılması da sübut edir ki, ədəbi dildə inkişaf birbaşa axınla getmir. Bu da normal olaraq prosesin özündə də müəyyən ziddiyyətlərin mövcud olduğunu bariz şəkildə göstərirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişaf edib zənginləşdirilməsində alınma sözlərin rolu olduqca böyükdür. Buna baxmayaraq, şübhəsiz ki, birinci sırada, dilin daxili imkanları əsasında yaranan söz və ifadələr durur. Dilin daxili imkanları əsasında yaranan söz və ifadələr də, normal olaraq, ictimai-siyasi hadisələrlə, elmi-texniki tərəqqi, cəmiyyətin həyatında baş verən hadisələr, mədəniyyətin və məişətin yüksəliş səviyyəsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Baxmayaraq ki, bu yolla meydana gələn sözlərin hamısı ədəbi dilimizin inkişafına eyni dərəcədə təsir göstərə bilmir. N.Xudiyev doğru olaraq göstərir ki, "Sovet hakimiyyətinin ilk onilliyində dilin daxili imkanları hesabına yaranmış bir sıra sözlər vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və unudulub getmişdir. Son dövrlərdə də bir sıra alınma sözlər əvəzinə yeni sözlər düzəltmək meyili hiss olunur ki, bu meyil, əlbəttə, ilk inkişaf dövrlərindəkindən fərqlənir" [3, s. 15].

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsasında dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılığı üsulları və başqa dillərdən kalka etmək yolu ilə alınan sözlər durur. Tərcümə dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən mühüm mənbələrdən biridir. Buna baxmayaraq, tərcümələr lüğət tərkibinin bir hissəsi olsa da, çox vaxt ümumişlək xarakter daşımır, ancaq müəyyən sahələrdə ehtiyac duyulduğu zaman işlənir. Xüsusilə dilimizdəki kalkalar, əsasən, rus dili vasitəsilə ədəbi dilimizə keçən sözləri təşkil edir. "Ədəbi dilə sözlərin kalka yolu ilə gətirilməsi öz-özlüyündə incə və diqqət tələb edən məsələdir. Çünki mənbə dildə məqbul görünən söz kalka edildikdə uyğunsuzluqlar baş verə bilər. Eyni zamanda, kalka yaradıcılığına aludə olmaq dildə standartlaşmaya, qeyri-dəqiqliyə, qeyritəbiiyyə gətirib çıxara bilər" [3, s. 241].

Əsas hissə. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının dil sənətkarlığı və dil yeniliyi ilə seçilən şairlərdən biri də Rəsul Rzadır. G.Əlibəyova R.Rza yaradıcılığından bəhs edərək yazır: "Təsadüfi deyil ki, şeirlərində, məqalələrində, ədəbi yığıncaqlardakı çıxışlarındakı nitqində də Rəsul Rza dilinin yenilikçiliyi və orjinallığı ilə diqqəti çəkir" [1, s. 15]. Beləliklə, qətiyyətlə demək lazım gəlir ki, XX əsrin ortaları və ikinci yarısında mövzu

və dil novatorluğu ilə seçilən, yenilikçi şair kimi şöhrət tapan və ilk sırada gedən görkəmli şairimiz Rəsul Rzadır. Şair öz yaradıcılığında dilimizin inkişafının – yeni kəlmələrlə, təzə ifadələrlə, öz təbiri ilə desək, “deyim”lərlə zənginləşməsinin əsas tərəfdarlarından biri olmuşdur. Məlumdur ki, Rəsul Rza ədəbiyyatımıza külli miqdarda təzə söz, yeni ifadə, hətta qafiyələr də gətirmişdir. Hətta bu sözlər içərisində, təbii olaraq, uğurlusu da vardır, uğursuzu da. Məsələn, Rəsul Rzanın otuzuncu illərdə dilimizə daxil etdiyi göydələn (çox hündür bina), göyözən, sadalaq (siyahı), işıqfor, öyrənc, əyləc (tormoz) və bu kimi sözlər artıq dilimizdə tam vətəndaşlıq hüququ qazanaraq dilin lüğət tərkibinə keçmişdir.

Rəsul Rza ədəbiyyatımızda işlənən şablon, çeynənmiş qafiyələrə etiraz edirdi. Şair başlıca olaraq, fikir sərbəstliyinin, duyğu asudəliyinin əl-qolunu bağlayan sönük qafiyələrin əleyhinə idi və etirazını açıq şəkildə bildirirdi. Rəsul Rzanın şeirlərinin tərkibində işlətdiyi qafiyələr bənzərsizliyi və rəngarəngliyi ilə müasirlərindən seçilirdi. Rəsul Rza ən çox qulaq qafiyələrini xoşlayırdı və şeirlərində belə qafiyələrin bir çox örnəyi vardır:

Gecə keçmiş, ulduzlar ağ, göy qara!

Söykənmişəm qocaman bir çinara.

Bir yanımda ömür kimi axır su,

Qaçmış bu gün təbiətin yuxusu [5, s. 98].

Şairin şeirlərindəki bu qafiyələr oxucunu gözlənilməzliyi ilə heyrləndirir və bir çoxu isə ona qədər heç kəs tərəfindən işlədilməyib.

Bildiyimiz kimi, ədəbi dilin zənginləşməsində və inkişaf etməsində dialekt sözləri də mühüm rol oynayan mənbələrdən biridir. Geniş söz ehtiyatına malik olan sənətkarımız yaradıcılığında təkcə ümumişlək sözlərlə kifayətlənməyib, həmçinin, məhdud dairədə işlənən leksik vahidlərə, üslubi neologizmlərə, müəyyən mənada dialektlərə, köhnəlmiş sözlərə: arxaizmlərə və tarixizmlərə də yer vermişdir. Neologizmlər və köhnəlmiş sözlər işlənmərkən oxucuların səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Dialektizmlərin işlədilməsi isə daha çox ehtiyatlı olmağı tələb edir, çünki dialektizmlər xalq ünsiyyət faktı deyildir və müəyyən zona səciyyəsi daşdığına görə şair əsərlərində dialekt sözləri işlədərkən onu ümumxalq anlaşma səviyyəsinə qaldırmağı bacarmalıdır.

Rəsul Rza dialektləri ədəbi dildə ehtiyatla yanaşmağın tərəfdarı olmuş, onlardan lazimi səviyyədə istifadəyə üstünlük vermişdir. Məlumdur ki, dialektlər dildə xüsusi bir lay təşkil edir və onların da özünəməxsus leksikası vardır. Rəsul Rzanın fikrincə, lazımsız alınmalardansa, dialektlərə müraciət etmək daha əlverişli bir yoldur. “Yazıçı dilində dialekt sözlərinin işlədilməsi, ümumiyyətlə, məhdud xarakter daşıyır və adətən elə sözlərdən istifadə edilir ki, onlar az-çox ümumxalq xarakteri qazanmış olur” [3, s. 221]. Rəsul Rza xalq dilinə, dialektizmlərə dərinlən bələd olması ona görədir ki, şeirlərində heç bir zaman qafiyə korluğu çəkməyib, dilində eyni qafiyələrin təkrar-təkrar işlənməsinə rast gəlmirik və ümumxalq dilinin leksikasından ustalıqla geniş dairədə bəhrələnməmişdir.

Rəsul Rzanın həcmcə böyük olan “Gər ağacı” adlı şeirindən aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək.

Gah *çəkil* olursan,
gah ağ, qonur, qara tut,
gah *toxmacar*.

.....

Ancaq, unuda bilmirəm
O günləri də,
kümçü qocadan yediyim
ağır qapazı da [5, s. 243].

Şair bu şeirində *gər*, *toxmacar*, *çəkil*, *kümçü* dialektizmlərini işlətməmişdir. *Gər* sözü tut ağacının adıdır, *toxmacar* isə kiçik tut ağacının adıdır, *kümçü* isə barama ilə məşğul olan şəxs mənasındadır. Şeirdən də məlum olduğu kimi, şair poetika məsələlərinə dəqiqliklə yanaşırdı və əsərlərində ustalıqla tərənnüm edirdi.

Həmin dialekt sözləri biz nə əsərin tərkibindən çıxara bilərik, nə də ki başqa sözlərlə əvəz edə bilərik. Göründüyü kimi, biz bu şeirlərinin tərkibindən məhz həmin dialektləri çıxarsaq, heç şübhəsiz ki, əsərinin ifadəliliyi və mənalılığı itmiş olacaqdır.

N.Məmmədova yazır: “Rəsul Rzanın dialekt sözləri işlətməsinin səbəblərindən biri də onun Azərbaycan torpağını yaxşı tanımasıdır. Şair bu torpaqda mövcud olan bütün varlıqları müxtəlif növləri ilə, müxtəlif cinsləri ilə, müxtəlif çeşidləri ilə lazım olan səviyyədə tanıyır” [4, s. 222].

Əsl sənətkar təkcə mənsub olduğu xalqın düşüncə tərzini, onun psixologiyasını qələmə almaqla kifayətlənmir, o, eyni zamanda, mənsub olduğu xalqın məişətini, yaşayış tərzini və keçmişini də qələmə alır. Bu baxımdan novator şairimiz Rəsul Rzanın yaradıcılığı dəyərlidir. Görkəmli şairimiz Rəsul Rza üçün bu günün reallığını müasirlərinə çatdırmağı nə qədər önəmli sayırdısa, xalqın keçmişini də bu günkü nəslə çatdırmağı bir o qədər vacib sayırdı. Rəsul Rza bir sənətkar kimi xalqın tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır və o, öz xalqının keçmişini, indisini, gələcəyini özündə əks etdirən güzgü timsalındadır.

Rəsul Rza şeir və poemalarında tərənnüm etdiyi dövrün hadisələrindən, insanlarından danışarkən həmin dövrün leksikasına da müraciət edirdi. Bu baxımdan şairin “Lenin”, “Füzuli”, “Ömürdən səhifələr” və s. əsərlərindən aydın şəkildə görünür ki, görkəmli şair dilimizin tarixi leksikasını dərinlən mənimsəmiş və onu əsərlərində mükəmməl surətdə dəyərləndirə bilmişdir.

Rəsul Rza “Din, ümid, inam” adlı əsərində XVI əsr üçün, həmin dövrün türkləri üçün anlaşılan və gündəlikdə işlədilən söz və ifadələr öz əksini tapmışdır:

Ancaq mən,
mənasını bilmədən,
inanırdım o dünyaya,
inanırdım *cənnətə, cəhənnəmə,*
allahın hər şeyə qadir olduğuna [5, s. 222].

Bu ərəb dilində olan dini anlayışlar şairin bədii dilində, ümumi türkcə leksikonunda sistem təşkil edir və bədii dilin qavranılması üçün heç bir lənglik yaratmır.

R.Rza “Füzuli” peomasında dini anlayışlar ifadə edən sözlər və az da olsa arxaizmlər (təbərzin, sər, siğə, müşkül) işlətməmişdir ki, həmin sözləri biz müasir sözlərimizlə əvəz etsəydik o zaman əsərin tarixi effektivin yaranması nöqsanlı olardı. Şairin əsərlərinin tərkibində işlədilən köhnəlmiş sözlər dildə ekspressivlik yaratmaq üçün istifadə olunur. Rəsul Rza fikrini oxuculara daha canlı şəkildə çatdırmaq üçün köhnəlmiş sözlərdən istifadə edəndə çox vaxt həmin sözlərin köhnəlmiş olması çox da əsas şərt hesab etmir və əsərlərinin, fikirlərinin sanballı çıxması üçün köhnəlmiş sözlər əvəzsizdir, dəyişilməzdir.

Yaradıcılığında R.Rza daima söz ehtiyatını zənginləşdirməyə, inkişaf etdirməyə can atan söz sənətkarlarından olmuşdur. “Bütün yaradıcılığı boyu yeniliyə can atan, zamanın tələblərinə cavab verə bilən poeziyanın yaradıcısı olan R.Rza bu yolda dilə münasibətində də novator olmuş, çeynənmiş söz və ifadələri təkrar etməmiş, dilin əsl estetikasını, mahiyyətini doğru başa düşmüş, buna görə də dilin xarici aldadıcı gözəlliyinin əsiri olmamışdır” [4, s. 160].

Rəsul Rza daim axtarışda olan, yeni məzmun, mövzu və bədii formalar, priyomlarla ədəbiyyatımızı zənginləşdirən sənətkarlardan olmuşdur. Rəsul Rza novator şair olmuşdur, o fikrini daha emosional-ekspressiv ifadə etmək üçün həmişə yeni vasitələrdən istifadə etmişdir. Həmin vasitələrdən biri də şairin əsərlərində ustalıqla istifadə etdiyi üslubi neologizmlərdir. Beləliklə, R.Rza yaradıcılığına diqqətlə baxsaq, belə bir reallığı görərik ki, üslubi neologizmləri dilin öz daxili qanunauyğunluğu və milli varlığı əsasında yaratmaq mümkündür. Belə ki, R.Rzanın yaradıcılığında, dilindəki üslubi neologizmlər onun fərdi, leksik yaradıcılığının məhsulu kimi səciyyələndirilir. Üslubi neologizmlər semantik, morfoloji və sintaktik yollarla əmələ gəlir.

Rəsul Rza morfoloji yolla öz yaradıcılığında həm məhsuldar, həm də məhsuldar olmayan şəkilçilər vasitəsi ilə leksik neologizmlər yaratmışdır. Azərbaycan dilində “daş” şəkilçisi ancaq bir formada işlənir və isimlərə qoşularaq şəriklik bildirən sözlər əmələ gətirir, şair isə bu şəkilçiyə öz humanist məqsədinə görə yön verirdi. Şair fikrini daha konkret, daha yığcam ifadə etmək üçün, həmçinin, sözlərinin təsirliliyini, uzunömürlülüyünü artırmaq üçün “daş” şəkilçisindən geniş şəkildə istifadə edirdi. Rəsul Rza yaradıcılığında ilk dövrdən tutmuş, sonunadək “daş” la bitən xeyli sayda yeni söz işlədib:

Biz sənirlə həmşəhərik,
*gündəş, ildəş, vətəndaş*ıq [5, s. 143].

O qardaşlıq gücüylə
yaradıb bugünkü Bakını,
O Leninə *silahdaş* verib [5, s. 129].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz neologizmlərdən başqa, birgəlik, şəriklik bildirən başqa neologizmlər də işlətməmişdir. Həmin neologizmlərə bunları göstərmək olar: səfərdəş, dünyadaş, səngərdəş və s. Cəbhədəş, vaxtdaş, səngərdəş, əsrdaş... Özü də deyərdi: “Niyə vətəndaş, qardaş demək olar, ölkədəş, eldaş demək olmaz” [5, s. 20].

Novator şair olan Rəsul Rzanın öz əsərlərində “daş” şəkilçisindən istifadə etmə səbəblərindən biri də şairin sözə qənaət etməyi və yığcamlığı ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, *eldaş* sözü əvəzinə *el yoldaşı, könüldaş* əvəzinə *könül yoldaşı* demək asandır, belə ki, şair asan yol tutmamış, fikrini daha konkret və ifadəli ifadə etmək üçün “daş” şəkilçisindən belə məqamlarda geniş şəkildə istifadə etmişdir. Rəsul Rza bu zaman əsərlərində yığcamlıq, qənaət yaratmaqla, həm də sözün təsirliliyini artırır və bununla belə, əsərlərinin uzunömürlülüyünü şərtləndirirdi.

N.Məmmədova yazır: “Rəsul Rza fikrini daha dəqiq ifadə etmək üçün sözün yaxın mənasını nəzərdən keçirmək əvəzinə, dilimizin qrammatik quruluşundan məharətlə istifadə edib yeni söz yaratmış və məzmunu

nəinki xələl gətirməmiş, əksinə, çatdırmaq istədiyi fikrini üslubi neologizmin köməyi ilə daha mənalı etmişdir” [4, s. 166].

Dilçilik ədəbiyyatında, şübhəsiz ki, Rəsul Rzanın sintaktik yolla yaratdığı üslubi neologizmlər geniş olmasa da, müəyyən qədər məlumat vardır. Şair şerlərinin tərkibində dilimizdə sabitləşən və aydın məna ifadə edən *qütb əvəzinə yerbaşı, üfüq əvəzinə göyayrisi, nəticə əvəzinə işbaşı* və s. kimi sözlər işlətməmişdir.

Rəsul Rzanın həcmcə kiçik olan “Adi sual” şeirində *şəhərbaşı* mürəkkəb neologizmini yaratmışdır:

Nizami küçəsindən
bir şey almaq istəsək
hara gedək,
yoldaş *şəhərbaşı* [5, s. 179]?

Şair burada “*şəhərbaşı*” dedikdə şəhər merini nəzərdə tutur. Təbii olaraq, şair burada “şəhərin başçısı” kəliməsinin işlədə bilərdi, lakin həmin kəlimənin ifadə etdiyi ifadəliliyi və mənanı əks etdirə bilməzdi.

Bildiyimiz kimi, dildə mürəkkəb söz yaradıcılığının müxtəlif tipləri vardır ki, bunlardan biri də sözlərin təkrarıdır. Rəsul Rzanın da dilində işlənən mürəkkəb neologizmlərin bir qismini də təkrar vasitəsilə yaranan sözlər təşkil edir ki, bu qisim təkrarların əksəriyyəti şivəyə məxsus sözlərdir. Ancaq Rəsul Rzanın yaradıcılığında ele qisim sözlər də vardır ki, onu yalnız şair özü düzəldir. Bu halda təkrar olunan söz lüğət tərkibində var, lakin onun bu tipdə mürəkkəb söz kimi işlənməsi Rəsul Rzaya qədər rast gəlinməmişdir. Bu baxımdan şairin “Ulduz yolu və dolu” şeiri diqqətəlayiqdir:

Parça-parça işıq cıdırı ilə
doldu boşaldı gecə.
Ağaclar əsdi əsim-əsim [5, s. 191].

Yaxud bu nümunədə olduğu kimi:

Küçələrə nəğmə gülüş yayılıb;
dəstə-dəstə, çiçək-çiçək!
Yollara sünbül-sünbül
ışıq çıldırı tökülüb [5, s. 388].

Bu təkrar işlədilan sözlərin hər biri lüğət tərkibində vardır, ancaq onların bu tərzdə işlədilməsi Rəsul Rzaya məxsusdur.

Böyük söz ustadı olan Rəsul Rza ədəbi dilimizin qrammatik qayda-qanunlarını o dərəcədə mükəmməl və dəqiq bilir ki, əsərlərində hər bir oxucunun yetərinə qavraya və qəbul edə biləcəyi söz, ifadə və qrammatik qalıblar işlədir və bunların hər biri oxucunun ruhunu oxşayır.

Ümumiyyətlə, hər bir yazıçı cəhd etməlidir ki, onun leksikasında işlətdiyi hər bir söz oxucu tərəfindən rəğbətlə qarşılansın, bədii mənanın qavranmasında bir növ köməkçi olsun və müəyyən məqamlarda belə xalqın ünsiyyət dairəsinə keçərək dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi işində yararlı olsun. Bu baxımdan deyə bilərik ki, Rəsul Rzanın sözə münasibəti belədir və onun poeziyası oxucuları milli dilə məhəbbət ruhunda tərbiyə edir.

Nəticə və elmi yenilik. Rəsul Rza əsərlərində ədəbi dilimizin müxtəlif leksik vahidlərindən istifadə edərək öz yaradıcılığını zənginləşdirən sənətkarlardan biridir. Yaradıcılığını bu istiqamətdə inkişaf etdirən sənətkarımız əsərlərində daha çox xalq danışığı dilinə məxsus sözlər işlədirdi ki, nəticə olaraq, bu da əsərlərinə təbiilik, mənalılıq, sadəlik bəxş edirdi. Rəsul Rzanın dilində işlədilan istər sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlər, istərsə də məhdud dairədə işlənən sözlər – dialektlər, neologizmlər, köhnəlmiş sözlər hər biri xalq məişəti, xalq həyatı və mövzu ilə bağlı anlayışları ustalıqla tərənnüm edən sözlər kimi qeydə alınmışdır.

Beləliklə, Rəsul Rza dövrün mühüm vəzifələri önündə dayanan məsələləri dilin daxili imkanları əsasında əsərlərinin tərkibində inkişaf etdirmiş, ədəbi dilin bütün gözəlliklərini, zənginliklərini üzə çıxarmışdır. Bu baxımdan Rəsul Rza əsərlərinin üzərində inadla işləmiş, dövrün qoyduğu tələbləri layiqincə yerinə yetirmiş, müxtəlif məzmununda vətənpərvər, mübariz, səmimi, təbii hisslərini tərənnüm edən yeni anlayışları, ifadələri ədəbi dilimizə gətirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlibəyova G.S. Axtarışlar, kəşflər. Rəsul Rzanın həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1970, 220 s.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
3. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü), dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 480 s.
4. Məmmədova N.H. R.Rza və sərbəst şerin dili məsələsi. Bakı: Elm, 2004, 262 s.
5. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərlər, I cild. Bakı: Azərnəşr, 2002, 457 s.
6. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərlər, II cild. Bakı: Azərnəşr, 2002, 463 s.

TƏDRİS PROSESİNDƏ MÜƏLLİM FAKTORU

Gövhər Cəfərova

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

The teacher factor in the teaching process

The article talks about the teacher's factor, which has an irreplaceable role in the teaching process, and his speech culture. It is noted that the role of the teacher is one of the main factors of involving students in the educational process. It is emphasized that the teacher is chosen based on his aesthetics, posture, appearance, knowledge, speech, and sincere relationship with students. The importance of the teacher always having eye contact with his students was reflected. One of the factors that ensure that the teacher's speech is perfect, that his speech does not differ from the speech of real speakers, is the teacher's correct use of gestures and facial expressions. A teacher who has all these signs will achieve that the speech and behavior of his students are in place.

Key words: *teacher phenomenon, teacher's speech, speech technique, gesture and facial expression, teacher aesthetics.*

Giriş. Hər bir ziyalı ədəbi dilində yüksək səviyyədə danışmalı və yazmalıdır. Ədəbi dili fərqləndirən əsas əlamətlər onun bütün dil normalarına tabe olması, mədəni səciyyədə təzahür olunmasıdır. Ədəbi dildə danışan ziyalıların nitqində mədənilik yüksək səviyyədə özünü göstərir. Nitq insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir. İnsanın nitqi nə qədər gözəl, cəlbedici, rəvan, axıcı, səlis olsa, insanın özünə inamı, hörməti, şöhrəti də bir o qədər çox olar. Əsl natiq olmaq çətin və əziyyətli prosesdir. Amma bu heç kəsin natiq ola bilməyəcəyi anlamına gələ bilməz. Hər bir şəxs əsl natiq ola bilər. İnsan dünyaya əsl natiq olaraq gəlir, amma müəyyən müddətdən sonra əsl natiqə çevirilərək hər kəsin səbirsizliklə dinləmək istəyəcəyi bir şəxs ola bilər. Bunun insanlarda vaxtında formalaşdırılması lazımdır. "Uşaqlarda gözəl, ifadəli nitq vərdişi yaratmaq, vacib bir məsələ kimi, həmişə onların qarşısında durmuşdur. Keçmiş mollaxanalarda da bəzi mütərəqqi müəllimlər uşaqların nitqini zənginləşdirmək, onları bədii söz ustası kimi yetişdirmək üçün müəyyən üsullardan istifadə edirdilər. Onlar çox zaman həmin məqsədlə böyük söz ustalarından: Məhəmməd Füzuli, Şeyx Sədi, Firdovsi və başqalarının yüksək sənət əsərlərinin mütaliəsinə və çox hallarda əzbərləndirməsinə böyük əhəmiyyət verirdilər" [1, s. 4-5].

Tədrisdə nitqin şagirdlərdə formalaşdırılması birdən- birə baş tutacaq bir məsələ deyil. Bunun üçün müəllim əlindən gələni etməlidir. Şagirdlərdə nitqin inkişafına başlamazdan öncə müəllim bütün qaydalarını özündə tətbiq etməli, yəni nitqin mükəmməl şəkildə qurulması, diksiyasına, tələffüzünə, intonasiasına, sözlərdə vurğunun düzgün qoyulmasına əməl etməlidir. Bəs bir müəllim şagirdlərin diqqətini necə cəlb edə bilər? Bu sualın cavabı o qədər də çətin deyil. Əvvəlcə onun geyimi, estetikası, davranışı, görünüşü, hərəkətləri. Auditoriyaya daxil olan müəllim hər zaman öz geyiminə fikir verməli, şagird, tələbə qarşısında çıxış etdiyini nəzərə alıb geyimini ona əsasən müəyyənləşdirməlidir. Şagirdlərin diqqətini çəkən əsas məsələlərdən biri və ən önəmli müəllimin nitqidir. Müəllimin nitqi əsl natiqin nitqi kimi mükəmməl olmalıdır. Müəllim zəngin söz ehtiyatına sahib olmalıdır. Çoxlu söz ehtiyatına malik olan və onların leksik mənalarnı mükəmməl bilən müəllim harda olmasından asılı olmayaraq hər zaman fikrini dəqiq, əhatəli, anlaşıqlı şəkildə ifadə etməyi bacaracaqdır. "Nitqin əsasını sözlər və frazeoloji ifadələr təşkil edir. Onları tikinti materialına bənzətmək olar. Tikinti materialı nə qədər çox və rəngarəng olsa, gözəl bina inşa etmək üçün o qədər geniş imkan yaranır" [7, s. 17]. Daha çox Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri, filoloq- metodistlər gələcək nəsillərin mədəni nitqə doğru, düzgün şəkildə yiyələnməsi üçün səylə çalışmalıdırlar. Tələbələr üçün bir nümunə olmalı, həm öz nitqlərinə, həm də şagirdlərinin nitqinə qarşı tələbkar olmalıdırlar. Müəllimin biliyi, savadı hər zaman əsas meyar olduğu üçün bu özünü onun nitqində, həmçinin tədris etdiyi fənnin yaxşı mənimsənilməsində göstərir. Buna görə də müəllim, özəlliklə də Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllimlər öz nitqini ədəbi dilin normalarına əsasən qurmalıdır. Bu haqda həmçinin metodik ədəbiyyatda da məlumat verilir ki, müəllim nitqində heç bir elmi səhvə yol verməməlidir. Bu hallara yol verilərsə, şagirdlərin müəllimə olan güvəni azalacaq, tədris prosesi də bundan zərər çəkəcəkdir. "Müəllim hər bir dərslə hazırlaşarkən deyəcəyi və sübuta yetirəcəyi qaydaları, dərslərdəki elmi məlumatları və icra ediləcək tapşırıqları bir daha diqqətlə nəzərdən keçirməli, əgər təsadüfən mexaniki olaraq dərslərdə hər hansı məsələnin elmi açılışı səhv qoyulubdursa, müəllim onu özü əvvəlcədən bilməlidir" [3, s. 145-146].

Əsas hissə. Müəllim nitqinin elmiliyini, doğru şəkildə ifadə olunmasını istəyirsə, mədəni nitqə verilən tələblərə riayət etməlidir və bunu hər zaman öz nitqində gözləməlidir. Bu tələblərdən birincisi **nitqin**

düzgünlüyüdür. Bu zaman müəllim əsas obraz kimi dilin fonetik, leksik, qrammatik qaydalarını mükəmməl bilməli, düzgün yazı və tələffüz qaydalarına ciddi şəkildə əməl etməlidir.

Mədəni nitqə verilən digər əsas tələblərdən biri də **nitqin dəqiqliyidir.** “Dəqiqlik nitqin keyfiyyəti kimi, həmişə aydın düşünmə qabiliyyəti, nitqin predmetini, sözlərin mənalərini bilməklə əlaqədardır” [5, s. 86]. Nitqin dəqiq ifadəsində müəllim sinonimlərdən istifadəni artırmalıdır. Bəzən hər hansısa bir söz və ya ifadənin yerinə onun sinoniminin işlədilməsi həmin cümlənin mənasının daha aydın və dəqiq anlaşılmasına yardım edir.

Mədəni nitqin digər tələblərindən biri də **nitqin təmizliyidir.** Ədəbiyyat dərslərində müəllimlər əsərlərdən nümunələr gətirərək şagirdlərdə dilin təmizliyinin nə dərəcədə vacib olduğunu bir daha göstərə bilər. Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərindəki bir sıra obrazların dilində əcnəbi dillərə məxsus ifadələr özünü göstərməkdədir. Bunlara misal olaraq aşağıdakı obrazlardan bir sıra nümunələr gətirə bilərik:

Rüstəm bəy: – Həzərat, il hesabı barəsində keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiya oldu. Bu da o barədə idi ki, smetanın bir para punktlarında bir qədər təfavüt görsəndi və özgə cür də ola bilməzdi; səbəb bu ki mədaxil oldu, məxaric oldu, onun bəzi yerlərini biz məhz priblizitelno təyin edirik [4, s. 11]

Burada rus dilində təhsil alan Rüstəm bəyin nitqinə şahid oluruq. İstifadə etdiyi hər alınma mənşəli sözü dilimizdə başqa sözlərlə ifadə edə bildiyi halda təhsil aldığı dilin imkanlarından yararlanmağı üstün tutur.

Yenə həmin əsərdən başqa bir hissədə digər bir obrazın nitqinə nəzər yetirək:

Mirzə Məhəmmədəli: – Cənab Rüstəm bəy! Əksər üləma və füzələdan mütəvatir rəvayətdir ki, “əl-qəhqəhətü minnəşeytan” yəni bilirsən bunun mənası nədir? Bilmirsən, təfsir edim. Bunun mənası budur ki, qah-qah çəkib gülmək şeytan sənətidir [4, s. 18]. Əslində, biz burada Mirzə Məhəmmədəlinin nitqinə fikir verəndə görürük ki, o, öz dilində fikrini çox gözəl şəkildə ifadə edə bilər, lakin təhsil aldığı dilin imkanlarından yararlanır.

Mədəni nitqin tələblərindən olan **nitqin ifadəliliyi** müəllim nitqinin başlıca meyarlarından biridir. “İfadəliliyin əmələ gəlməsində fonetika, intonasiya, leksika, semantika, qrammatika, üslubiyyət, bir sözlə, dilin bütün yarusları iştirak edir, lakin ifadəliliyin meydana çıxmasında leksika və semantika üzərinə daha çox ağırlıq düşür. Buna dilin məcazlar sistemi, omonim, antonim və emosional ekspressiv sözlərin mövcudluğu dəlildir” [5, s. 118]. Müəllimin nitqi, qıraəti ifadəlilik baxımından fərqlənməlidir. Bu özünü nitqin ahəngdarlığında, intonasiyasında, emosionallığında, obrazlılığında, bədiiliyində göstərməlidir. Müəllimin nitqi zəngin intonasiyaya malik olduqda həmin nitq şagirdlər, tələbələr tərəfindən də sevilir, onlarda xoş təəssürat yaradır. Şagirdlərin bədii əsərlərdə, özəlliklə, lirik əsərlərdə bədiiliyin, obrazlılığın müşahidəsi üçün dərs zamanı çoxlu müəllimlər ediləməsi vacib məsələlərdəndir. Bu zaman şagirdlər həmin emosiyaları, obrazlılığı bir növ yaşayacaq, həm də monoloji nitqin inkişafında nitqə verilən tələblərə əməl etmiş olacaqlar. Nitqin mükəmməl səslənməsi üçün ekspressivlik və emosionallıq da olmalıdır. Onlar bir-birilə sıx əlaqədə olur, birgə təzahür edirlər. Ekspressivlik latınca təsirlilik, ifadəlilik mənalərini ifadə edərək nitqin obrazlı, emosional səslənməsi deməkdir. Emosionallıq fransızca həyəcan, emosiya, hiss mənalərini ifadə edir. Biz emosionallığa daha həyəcanlı, coşğun çıxışlarda, mitinqlərdə, ardıcılıq və məntiqiliklə söylənən mühazirələrdə, teatrlarda hər hansı təsirli səhnənin çıxışı zamanı, auditoriya və ya müəyyən kütlə qarşısında şeir və ya mahnı səsləndirərkən və s. bu kimi hallarda rast gəlirik.

Şifahi nitqin düzgün şəkildə formalaşdırılması məktəb həyatından başlanır. Bunun reallaşmasında isə natiqlik sənətinə, onun əsas xüsusiyyətlərinə bələd olan müəllimlər yaxından rol oynayır. Şagirdlərdə düzgün diksiya, tələffüz, intonasiyanın yerində işlədilməsi çətin proses olaraq bilinir. Tələffüz, diksiya, intonasiya kimi əsas məsələlərdə səhvlərin aradan qaldırılması üçün şagirdlərin çoxlu məşq etmələri lazımdır.

İnsanların düzgün və ifadəli şəkildə danışa bilmələri onların nitq texnikalarından da asılıdır. “Nitq texnikasının mahiyyəti tələffüz normal arına əməl edilməsi zamanı nəfəsin, səsin, artikulyasiyanın əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Bu zaman səsin sürəti, tembr, səslənməsi, yüksəkliyi, tələffüzün aydınlığı kimi keyfiyyətləri təmin edilir” [8, s. 239]. Müəllimin səsi, onun qüvvəsi, tonu auditoriya üçün çox vacibdir. Əgər bir müəllim çox ucadan və ya çox alçaqdan danışarsa, dinləyicilərdə, özəlliklə, şagirdlərdə əsəbilik yaradar və onun çıxışı o qədər önəmli təsir bağışlamaz, bir müddətdən sonra dinlənilməz hal alır. Astadan danışan şəxsi sadəcə yanındakıların anladığı kimi, astadan və yavaş tonla danışan müəllimi sinifdə sadəcə qabaq sıralarda əyləşən şagirdlər eşidəcək, onun söylədikləri arxa sıradan əyləşən şagird və ya tələbələrə məlum olmayacaq. Ali təhsil müəssisələrində auditoriyaların genişlik səviyyəsini nəzərə aldığımızda aşağı tonla danışan müəllimin arxa sıralardan eşidilməməsi halları heç də qeyri-adi deyil. Bəzi hallarda müəllimlər bunu görməzdən gəlir, bu azmış kimi mühazirələrin ifadəsi zamanı hətta fikirlərini tez-tez söyləyirlər. Bu zaman arxa sıralarda əyləşən tələbələr nə mühazirəni eşidir, nə də yaza bilirlər. Bu isə onların dərsi mənimsəməməsinə səbəb olur. Bu hallara yol verməmək üçün dərsin tədrisi zamanı səsin tonu yerinə görə yüksəlib, alçalmalıdır ki, dinləyicilər yorulmasın. Müəllim obrazı əgər tədris zamanı inandırıcı olmaq istəyirsə, aşağı tonla, aramla danışmalı, səsin təbii diapazonunda qalaraq auditoriyanın bütün diqqətini öz nitqində cəmləməlidir ki, bu da daha səmimi təsir

bağışlayacaq. Müəllimlər, təlimçilər auditoriyanı sadəcə sözləri ilə deyil, həmçinin əhval-ruhiyyəsi, müxtəlif intonasiyaları vasitəsilə ələ ala bilər. Bəzən müəllimin, nətiqin danışdıqları ilə emosiyaları üst-üstə düşür. Müsbət fikirlər səsləndirib qorxu, təəccüb, şübhə və s. Bu kimi fərqli emosiyalar ifadə edirlər. Bu zaman şagirdlərin diqqəti artıq müəllimin dediklərində yox, onun əhval-ruhiyyəsinə köklənir. Sinfə daxil olan müəllimin hər zaman enerjisi yüksək olmalıdır. Danışdıqları ilə emosiyaları üst-üstə düşməlidir. Müşahidələr göstərir ki, əgər danışanın hissləri, emosiyaları, intonasiyası nitqin məzmunu ilə uyğunlaşmırsa, onu dinləyənlər məlumatların 30%-ə qədərini dərk edə bilmirlər. Demək, müəllim çıxışı zamanı öz hisslərinə hakim olmalı, başqa məsələlər barəsində deyil, yalnız öz nitqi və şagirdləri haqqında düşünməlidir. Bu zaman onun nitqi də daha aydın və mükəmməl təşkil ediləcək.

Müəllimin nitqi şagird və ya tələbələrinə nəyi öyrətmək, nəyi demək istədiyindən asılı olaraq dəyişir. Bu səbəbdən də müəllim nitqinin özünəməxsus xüsusiyyəti var. Ümumiyyətlə, müəllimin nitqi istiqamətlənmiş olmalıdır. Belə ki, digər şəxslərin nitqindən fərqli olaraq, müəllimin nitqi şagirdlər tərəfindən necə qavranılacağı nəzərə alınmalıdır. Müəllim şagirdlərlə ünsiyyət zamanı onların necə reaksiya verməsinə diqqət yetirməli, lazım gələrsə, müəllim ifadə tərzini, mimika və jestlərini, fikrini ifadə etmə üsulunu dəyişməli, nitqin məzmununu daha ifadəli, emosional, obrazlı şəkildə qurmağı bacarmalıdır. Unutmaq olmaz ki, nitqi, canlı, ifadəli, cəlbədicə edən əsas xüsusiyyətlər yalnız vurğu, intonasiya, onun tempi, tembri, tonu və s deyil. Həmçinin nitqi səhnədə tamamlayan ifadəli hərəkətlər də mövcuddur. Hansı ki bunlar jestlər, mimikalar, pozalar və s digər hərəkətlərdir. “Jest insan bədəninin – qolun, əlin, başın və s. mənəli hərəkəti olmaqla qeyri-verbal ünsiyyətdə bədən dili ilə ifadə olunan mənəni müşayiət edir, tamamlayır, onun təsir gücünü, emosionallığını artırır” [6, s. 96]. “Jestlərin dili, sözlərin dili və insanın daxili aləmi qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Bunu görməyi, qiymətləndirməyi və ünsiyyət təcrübəsində istifadə etməyi bacarmaq ünsiyyətin texnika və metodikasının mühüm tərkib hissəsidir” [8, s. 88]. Ünsiyyət zamanı ən çox jest və mimikalardan istifadə edirik. Təbii ki, hər bir hərəkət deyilənlərlə üst-üstə düşməli, lazımsız əl-qol hərəkətləri edilməməlidir. Yersiz mimikalar da nitqi korlaya, təsirliliyini azalda bilər. Dərs müddətində müəllim şagirdləri ilə sıx şəkildə göz təması qurmalıdır. Ümumiyyətlə, əsl nətiq məkandan, qarşısındakı şəxs və ya şəxslərdən asılı olmayaraq, insanlarla göz təması qurmağı bacarmalıdır. Göz təmasını qura bilən şəxs özünə güvənəcək və dinləyicilərə də həmin güvəni, inamı ötürə biləcəkdir. Çox zaman şagirdlər dərs danışarkən, əsasən də, şeir dedikləri zaman gözlərini bir nöqtəyə dikərək nitqlərini ifadə edirlər. Bu zaman onların söylədikləri o qədər də təsirli alınmır. Dinləyicilər danışanın gözlərinə baxarkən onun söylədiklərindən təsirlənməlidir. Bəli, bəzən danışılardan çox, görülənlər də insanları təsirləndirə bilər. Bununla müəllim ən önəmli şeyi – şagirdlərlə arasındakı bağlılığı möhkəmləndirmiş olacaq və şagirdlərin sevgisini qazanacaqdır. Müəllimini sevmək, ona hörmət edən hər bir şagird hər zaman müəllimini diqqətlə dinləyəcək, onun etdikləri, öyrətdikləri onun üçün hər zaman önəmli olacaqdır. Müəllimlik peşəsi ilə bağlı öz sözünü deyən prof. Yusif Seyidovun fikirlərinə nəzər salsaq, nə qədər də doğru vurğuladığının şahidi oluruq: “Bədii ədəbiyyatın tədrisi və mütaliəsi eyni zamanda dilin bütün çalarları və rəngləri ilə öyrənilməsi üçün əsas vasitədir. Ədəbiyyatı sevdirmək üçün onun gözəl, ifadəli, obrazlı dildə tədrisi də müəllimlərimiz qarşısında bir metodiki vəzifə kimi dayanır” [2, s. 33].

Nəticə. Ümumiyyətlə, dilin tədrisi zamanı şagirdlərə nitqin, dilin, nitq mədəniyyətinin, onlara verilən tələblərin, nitqin növləri, onların əsas əlamətləri haqqında məlumatlar verilməlidir. Hal-hazırda insanlar danışarlar, amma danışdıqları, söylədiklərinin nitqin hansı mənə növü olduğu haqqında heç bir fikirləri yoxdur. Bunun təməli isə orta məktəbdə, dil dərslərinin tədrisi zamanı qoyulmalı, şagirdlərə nitq və onların növləri haqqında məlumat verməli, nitqin düzgün qurulması zamanı nə etməli olduqları onlara hər zaman aşılmalıdır. Bu səbəbdən də söylənən fikirlərin ardında duran şəxs *müəllim* adlanır. Müəllim bütün cəhətlərlə şagird və tələbələrə qarşısında tamamilə örnək şəxs olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı: Yazıçı, 1983, 191 s.
2. Abdullayeva M., Mahmudova R. Yusif Seyidov yaradıcılığından seçmələr. Bakı: Turxan NPB, 2016, 104 s.
3. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2003, 422 s.
4. Cəfərov N., Nəcəfov N., Həsənlı B. Ədəbiyyat müntəxəbatı. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərs vəsaiti. Bakı: Kövsər, 2015, 312 s.
5. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 399 s.
6. Hüseynov S. Nitq mədəniyyəti. Bakı: Yazıçı, 2010, 240 s.
7. Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: API, 1990, 80 s.
8. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: Nurlar, 2014, 400 s.

ƏSAS NİTQ HISSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Kəmalə Rəhimli

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Use of modern teaching methods in teaching basic parts of speech

The article is devoted to the issue of teaching the main parts of speech. The article shows that morphology is related to phonetics and syntax, the development of students' oral and written speech, their vocabulary is closely related to the orthographic and orthographic features of our language. Interactive learning methods are a set of learning methods and lesson forms that allow students to acquire new knowledge in the process of interacting with different information sources or with each other with the participation of the teacher. The knowledge gained by this rule remains in the memory of students for a long time and is used by them as any experience. As it can be seen, the correct and effective use of active learning methods in the learning process both increases the level of learning, creates conditions for the correct and easy mastering of topics, and also leads to the formation of research, reasoning, questioning, decision-making and other similar skills in students.

Key words: *parts of speech, training, method, teaching, interactive*

Morfologiya dilçiliyin bir şöbəsi olub nitq hissələrindən, sözlərin tərkibindən və dəyişmə qaydalarından bəhs edən elmdir. Azərbaycan dilinin morfologiyası dilimizdə olan sözlərin formalarından bəhs edən dil qaydasıdır. “Morfologiya bəhsi fonetika və sintaksislə, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafı, onların lüğət ehtiyatı, dilimizin orfoqrafik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır” (7, s. 123). Bu səbəbdən də orta təhsil səviyyəsində nitq hissələrinin tədrisinə geniş yer verilir. Həmin mövzuların tədrisində isə düzgün metodların seçilməsi çox mühüm məsələdir. Müasir təlim isə bu kimi məsələlərin vacibliyini bir az da önə çəkir. Burada müəllimin bələdçiliyi ilə həyata keçirilən təlimdə ayrı-ayrı şagirdlərin və qrupların müstəqil fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki qloballaşan, daim irəliləyən – yeniliyə doğru can atan dünyamızı bu gün ən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları – İnternet, elektron poçt və qlobal rabitə imkanları olmadan təsəvvür belə etmək mümkün deyil.

İKT artıq təhsil sistemində də özünün geniş tətbiqini tapmaqdadır. Yeni texnologiyanın bilavasitə təlimə, öyrətmə və öyrənmə prosesinə gətirilməsi isə fəal dərslərin imkanlarını xeyli genişləndirib. Hazırda elə müəllim təsəvvür etmək çətindir ki, dərslərində İKT-dən istifadə etməsin.

Müasir təlimdə əsas məqsəd, sadəcə təlim materialını mənimsətmək, şagirdlərə hazır biliklər vermək deyil, həm də onların faktlar və mənbələrlə sərbəst işləmək, təhlil etmək, müstəqil nəticələr çıxarmaq, araşdırmaq, tədqiqat aparmaq bacarıqlarını da inkişaf etdirməkdir. Odur ki, müəllim bu standartlara aparan ən səmərəli yolu özü seçməlidir. Təlim metodları içərisində interaktiv metodlar xüsusilə səmərəlidir. Təcrübə göstərir ki, interaktiv metodlarla bu məqsədə daha tez və səmərəli şəkildə nail olmaq mümkündür. İnteraktiv təlim metodları - müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yeni biliklər əldə etməyə imkan verən təlim üsullarının və dərslərinin məcmusudur. Bu qayda ilə qazınan biliklər şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalır və onlar tərəfindən hər hansı bir təcrübə kimi istifadə olunur.

İnteraktiv metodlara mövzuların tədrisinin elə metodları aid edilir ki, onlar şagirdlərin dərslərik materialı (mənbələr, sənədlər, xəritələr, illüstrasiyalar, tədqiqatçıların ziddiyyətli fikirləri, səs yazıları, video materialları) ilə, eləcə də ətraf aləmin reallıqları və təzahürləri ilə (rollu oyunların, müxtəlif hüquqi və münafişəli vəziyyətlərin müzakirəsinin, layihələrin tərtibinin, müsahibələr aparılmasının və s. köməyi ilə) sərbəst iş prosesini təmsil edir, nəticədə isə onlarda, yəni şagirdlərdə yeni bilik və bacarıqlar formalaşdırır.

Bugünkü təhsilin də əsas məqsədi budur ki, şagirdlər bu metodların köməyi ilə biliyi hazır şəkildə almaq, əzbərçiliyə yol vermək əvəzinə nəticə çıxarmağı, tədqiqat aparmağı bacarsınlar.

Bu baxımdan müasir, fəal interaktiv təlim metodlarından istifadə şagirdlərin nitq hissələri bəhsini daha yaxşı qavramasında xüsusi rol oynamaqla yanaşı, mövzularası əlaqəni də təmin edir. Təlim prosesində ən səmərəli yol müvafiq nitq hissəsinin tədrisi üçün əlverişli olan pedaqoji texnologiyanı tətbiq etməkdir. Bunun üçün bir dərslə daxilində bir neçə fəaliyyət modelindən və təlim üsulundan istifadə etmək olar.

Dil qaydalarının tədrisi prosesində müəllimin aşağıdakıları bilməsi zəruridir:

- 1) şagirdlərin nitqində həmin qrammatik kateqoriyalardan istifadə edilməsinin xüsusiyyətləri;
- 2) həmin qrammatik kateqoriya üzrə şagirdlərin fəal və qeyri-fəal lüğəti;
- 3) bu sözlərin mənasını başa düşməyin düzgünlüyü dərəcəsi;

- 4) şagirdlərin həmin mövzunu mənimsəmə imkanları;
- 5) dərslərin həmin mövzu üzrə leksik bazası;
- 6) dərslərdə həmin mövzu üzrə çalışmaların xarakteri və sistemi;
- 7) həmin mövzunun tamamlanmasını tələb edən məsələlər;
- 8) həmin mövzu ilə əlaqədar şagirdlərin öyrənməli olduqları yeni sözlər;
- 9) mövzu üzrə lüğət işinin səmərəli keçirilməsini təmin edən sistem (8, s. 147).

Orta məktəblərdə nitq hissələrinin tədrisinə beşinci sinifdə başlanılır. Sözügedən sinif kitabında isim, sifət, feil kimi əsas nitq hissələri haqqında ümumi məlumat verilir. Müəllim nitq hissələri mövzusunun tədrisinə başlayarkən müasir təlim metodlarında klaster (şaxələndirmə) üsulundan istifadə edərək, əvvəlcə onların nitq hissələri haqqında ibtidai təhsil dövründə mənimsədikləri bilikləri müəyyənləşdirə bilər. Həmin məqsədlə də şagirdlərə belə bir sual ünvanlana bilər:

-Nitq hissələri nədir və hansı nitq hissələri haqqında məlumatınız var?

Nitq hissələri Ümumi qrammatik əlamətinə görə təsnif edilən söz qrupları
~~Əsas və köməkçi olmaqla iki yerə bölünür.~~
~~Əsas nitq hissələri cümlə üzvü olur, suala cavab verir və s.~~

Bölmənin tədrisinə isimlə başlanılır. İsim mövzusunda konkret və mücərrəd, ümumi və xüsusi, tək və cəm isimlər, ismin halları haqqında ümumi məlumat verilir.

Həmin mövzulardan konkret və mücərrəd isimlərin tədrisi zamanı müəllim sinifdə debat obyektinə verə bilər:

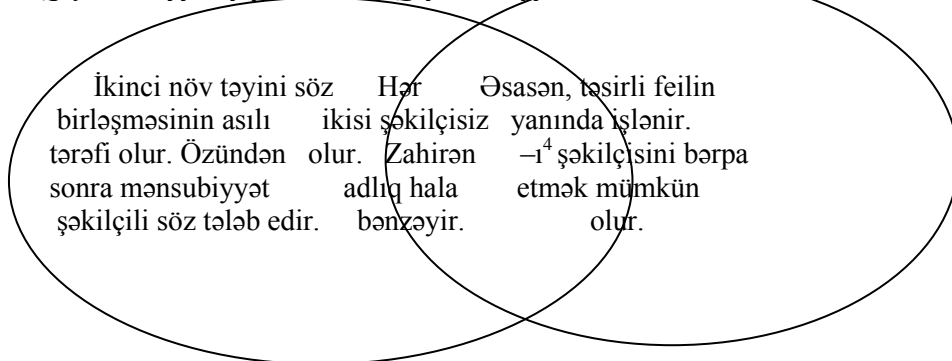
1. Mücərrəd isimləri şəkildə təsvir etmək mümkündür.
2. Mücərrəd isimləri şəkildə təsvir etmək mümkün deyil.

İkinci fikrin müdafiəsi üçün arqumentlər tapmaq çətin deyil. Birinci fikri müdafiə edənlər isə belə bir arqument söyləyə bilərlər ki, bəzi mücərrəd isimlər müəyyən obrazlar vasitəsilə təsvir oluna bilər (məsələn: sülh – dimdiyində sünbül tutmuş göyərçin və ya birlik – əl-ələ vermiş insanlar). Bu zaman müəllim konkret və mücərrəd isimlərin fərqləri haqqında şagirdlərə ətraflı məlumat verə bilər (4, s. 129).

Ümumi və xüsusi isimlərin tədrisində şagirdlərə iş vərəqlərinin paylanması məqsədəuyğundur. İş vərəqlərində bütün isimlər bir qayda olaraq kiçik hərflərlə yazılır, şagirdlər xüsusi isimlərin orfoqrafiyasında düzəliş edirlər. İş vərəqləri üsulundan tək və cəm, eləcə də toplu isimlərin tədrisi zamanı istifadə edilə bilər.

İsmin hallarının tədrisi müəllim tərəfindən xüsusi peşəkarlıq tələb edir, çünki təcrübə göstərir ki, şagirdlər bu mövzunu nisbətən çətin qavrayırlar. İsm halları haqqında hələ ibtidai siniflərdə səthi də olsa məlumat verilir, beşinci sinifdə məlumatlar nisbətən genişləndirilir. Yuxarı siniflərdə daha da ətraflı tədris edilir: İsm adlıq halı ilə qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik halların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilərək mövzuya yekun vurularaq, qazanılmış biliklər qiymətləndirilir.

Qeyri-müəyyən yiyəlik hal   Qeyri-müəyyən təsirlik hal

Əsas nitq hissələrindən sifətin də tədrisi beşinci sinifdə başlayır. Şagirdlər əvvəlcə əlamət və keyfiyyət bildirən sifətləri fərqləndirirlər. Müxtəlif təmrinlər vasitəsilə əşya və hadisələri səsə görə (həzin, sakit, cingilti), rənginə görə (sarı, ağ, bənövşəyi), dadına görə (acı, şirin, duzlu), formasına görə (yastı, yumru, uzunsov), hərəkət sürətinə görə (yeyin, yavaş, sürətli), mənsubiyyətinə görə (sinfi, tarixi, ədəbi), vaxta görə (bugünkü, dünənki, səhərki), yerə görə (oralı, şəhərli, kəndli), keyfiyyətinə görə (xeyirxah, sadıq, əliyəri) və s. fərqlənmələri şagirdlərə aydın şəkildə çatdırılmalı, belə sözləri nümunələrdə işlədə bilməyi öyrətmək lazımdır. Bu zaman şagirdlərin müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etmiş formalaşmış olacaqdır. Bu məqsədlə sinifdə

cütlüklərlə iş metodu tətbiq edilə bilər, yanaşı əyləşən şagirdlərdən biri yoldaşının əlamətini, digəri isə keyfiyyətini bildirən sifətlər yazmaqla həm mövzunu qavraya, həm də bir-biri haqqında hansı təsəvvür və düşüncədə olduqlarını dilə gətirə bilərlər. Sifət bölməsinin tədrisində sinkveyn üsulu da kifayət qədər effektivdir və şagirdlərdə maraq oyadır.

Sifətin dərəcələrin öyrədilməsi zamanı müxtəlif çalarlı rəngli kağızlardan, əşyalardan istifadə edilə bilər. Sifət bölməsinin tədrisi zamanı sifətin isimləşməsi, ismin sifətləşməsi məsələləri xüsusilə vurğulanır. Şagirdlər bu hissəni nisbətən çətin qavrayırlar, onlar düşünürlər ki, sözün hansı nitq hissəsinə mənsub olduğunu bilmək üçün sualını vermək kifayətdir. Bu səbəbdən bu hissənin izahına müəllim xüsusi diqqət ayırmalıdır.

Beşinci sinif dərslində feil bölməsi haqqında da ümumi məlumatla rast gəlirik. Bölmənin tədrisinə təsdiq və inkar feillər ilə başlanılır. Dərslərdə mətn təqdim edilir və şagirdlər həmin mətndəki feilləri fərqləndirməlidirlər (1, s. 130).

Mövzunun tədrisinə şagirdlərin feil haqqında ilkin biliklərinin müəyyənəşdirilməsi ilə başlanılmalıdır.

Müəllim bu məqsədlə lövhədə BİBÖ cədvəli çəkir və suallarla şagirdlərə müracət edir:

BİLİRƏM	İSTƏYİRƏM BİLƏM	ÖYRƏNDİM
<i>Hərəkət bildirir Nə edir sualına cavab verir Zamanları var və s.</i>	<i>Feilin daha hansı xüsusiyyətləri var?</i>	.... <i>(Şagirdlər öyrəndikləri bilikləri dərslərin sonunda qeyd edirlər.)</i>

Bu hissədə eyni fonetik tərkibdə olan isim və inkar feillərin fərqi də vurğulanmalıdır. Mövzulararası əlaqədən istifadə etməklə göstərmək lazımdır ki, bu sözlər vurğusuna görə fərqli olduğundan omonim hesab edilmirlər.

Feillərin zamanlarının tədrisi zamanı şagirdlərdən hər hansı mövzuda qısa şəkildə danışmaq istənilir. Onlar nə zamansa başlarına gələn hadisələrdən, yaxud da gələcək məqsədlərindən danışa bilərlər. Diqqətli olmaq lazımdır ki, həmin hissədəki bütün feillər müvafiq zamanda (hamısı keçmiş, ya da hamısı gələcək) olsun. Beləliklə, şagirdlərdə feillərin zamanları haqqında geniş təsəvvür yaranmış olur. Feil haqqında daha geniş məlumatlar yeddinci sinif dərslində öz əksini tapır. Feillərə məxsus kateqoriyalar, şəkillər, qrammatik mənə növləri, “idi, imiş, isə” hissəciklərinin şəkildə fərqləndirilməsi bu sinifdə öyrədilir (3, s. 28).

Altıncı sinif Azərbaycan dili dərslində əsas nitq hissələrinin tədrisi daha geniş məzmun kəsb edir. Şagirdlər beşinci sinifdən tanış olduqları isim, sifət bölmələrini daha dərin və ətraflı keçirlər, say, əvəzlilik haqqında məlumatlara yiyələnirlər. Mövzular dərinləşdikcə müəllim hökmən aşağı sinifdə keçilən səthi mövzuları şagirdin yadına salmalıdır. Məsələn, altıncı sinifdə isim, sifət bölmələrinə aid digər mövzuların tədrisi zamanı da BİBÖ üsulu tətbiq oluna bilər. Çünki bu çox sadə və səmərəli üsullardan biridir. Daha çox motivasiya mərhələsində şagirdlərə əvvəlki biliklərini xatırlatmaq məqsədilə tətbiq olunan bu üsul eyni zamanda diaqnostik qiymətləndirməyə və özünüqiymətləndirməyə də xidmət edir. Beləliklə, şagird bildikləri və öyrəndikləri arasında əlaqə yaratmış və biliklərini sistemləşdirmiş olur. Məsələn, şagird hələ beşinci sinifdən ismin yiyəlik halının suallarını və şəkildə bilir, indi isə bunu daha da dərinləşdirəcək, qeyri-müəyyən yiyəlik halı da keçməklə onu adlıq və qeyri-müəyyən təsirlik haldan fərqləndirməyi bacaracaq. Bu bilik və bacarıqlar sonrakı mərhələlərdə sintaksis bölməsinin tədrisi zamanı söz birləşmələri, cümlə üzvlərinin dərindən mənimsənilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Şagirdlər altıncı sinif qədər say haqqında çox bəsit biliklərə malik olurlar, təsadüfi deyil ki, altıncı sinif dərslində sayın tədrisi “Riyaziyyatçıların şahı” adlı mətnlə başlayır (2, s. 46). Adından da göründüyü kimi şagirdlər mətn daxilində riyaziyyatla əlaqəli olaraq xeyli miqdarda sayla rastlaşmış olurlar. Bu da öz növbəsində fənlərarası inteqrasiyadan istifadəyə və mövzusunun daha dərindən qavranılmasına yol açır. Müəllim sayın tədrisi zamanı mövzulararası inteqrasiya metodundan da istifadə etməklə sifətin əsas xüsusiyyətlərini şagirdlərin yadına salmalıdır. Bu zaman da Eyer-Venn diaqramından istifadə etməklə müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür. Şagirdlər say və sifətin ortaq cəhətlərini (ortaq sual, isimdən əvvəl işlənmə, ortaq sintaktik vəzifə və s.) qeyd etməklə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri də yazmalıdırlar (5, s. 55). Beləliklə, hər iki nitq hissəsi haqqında ümumi təsəvvürün canlanmasına nail olunacaqdır. Sayın mənə növlərinin tədrisi zamanı şagirdlər qruplarla iş metodundan istifadə edilməklə dərslə cəlb oluna bilərlər. Şagirdlərə müxtəlif situasiyalar təqdim etməklə ordakı fikri müxtəlif saylarla ifadə etmək tələb olunur. Bunun üçün yenə də riyaziyyat fənninin köməyindən istifadə oluna bilər. Bununla, şagirdlər “topların beşi”, “çiçəklərin çoxu”, “meyvələrin üçdə ikisi” tipli cavablar söyləyəcək və əslində bunların hər birinin sayın müxtəlif mənə növlərinə aid olduğunu öyrənəcəklər. Numerativ sözlərin tədrisi zamanı müəllim sinif müxtəlif kiçik əşyalar gətirilə bilər. Bu zaman əsas diqqət ayrılmalı məqamlardan biri də numerativ sözlərin işlənməsi zamanı əşyalarda kəmiyyət fərqi

yaranıb yaranmaması olacaq. Sayların yazılışı ilə bağlı mövzunun tədrisi həm də şagirdlərdə düzgün yazı, orfoqrafiya qaydalarına riayət məsələlərini aşılayır. Şagirdlər indiyə qədər istər-ərəb, istərsə də roma rəqəmləri ilə qarşılaşıblar, lakin bu mövzu ilə onlar biliklərini daha da dərinləşdirir və səhvə yol vermə hallarını aradan qaldırmış olurlar.

Əvəzlik bir nitq hissəsi kimi altıncı sinifdə tədris olunmağa başlansa da, aşağı siniflərdən şagirdlər müəyyən qədər bu mövzu ilə tanış olurlar. İbtidai sinifdə öyrənilmiş ümumi məlumatdan sonra beşinci sinifdə feillərin şəxsə görə dəyişməsi mövzusu ilə əlaqədar olaraq şəxs əvəzlilikləri haqqında məlumat alırlar. Şəxs əvəzliliklərinin nitqdəki rolunu izah etmək məqsədilə şagirdlərə kiçikhəcmli mətn verilir və həmin mətndəki şəxs əvəzliliklərini əvəz etdikləri söz və ifadələrlə əvəz etmək tələb edilir. İşarə əvəzliliklərinin tədrisi zamanı diqqətin yönəldiyi məsələlərdən biri də vergülün işlənmə qaydasıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu qayda altıncı sinif şagirdləri üçün nisbətən çətindir və onlar hələ köməkçi nitq hissələri ilə tanış deyillər. Belə olduğu halda şagirdlərə konkret alətlər vermək lazımdır. Mövzunun tədrisində çalışmalar üzərində iş, şagirdləri yaradıcı işə qoşur, müstəqilliyə alışdırır, onların düşünmə, qəti nəticə çıxarma qabiliyyətini inkişaf etdirir, nitq və təfəkkürləri zənginləşir.

Beyin həmləsi (əqli hücum) metodu əvəzliklə əlaqələndir. Bu, yeni mövzuya maraq oyatmaq və diaqnostik qiymətləndirmə aparmaq məqsədilə keçirilir. Sual lövhədə yazılır: “əvəzliyə aid suallar yaz. ....”

Şagirdlər sual ətrafında öz ideyalarını, fikirlərini bildirirlər. Bütün cavablar şərhətsiz, müzakirəsiz qeydə alınır. Sonda düzgün fikirlər aşkar olunur, yekunlaşdırılır və təhlil edilir. Bununla da mənimsənilmiş biliklər möhkəmləndirilir.

Debat üsulundan istifadə etməklə, şagirdlərin nitq hissələri haqqındakı yekun bilik və bacarıqlarını müəyyənləşdirmək üçün “İsmnin qrammatik kateqoriyalarının nitqdəki rolu nədən ibarətdir?”, “Feil bir nitq hissəsi kimi hansı qrammatik funksiyanı daşıyır?” və digər bu kimi mövzularda müzakirələr təşkil etmək olar (6, s. 42).

Göründüyü kimi, təlim prosesində fəal təlim meodlarından düzgün və səmərəli istifadə həm təsilin səviyyəsini artırır, həm mövzuların düzgün, asan şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır, həm də şagirdlərdə tədqiqatçılıq, fikir yürütmə, sual vermə, qərar çıxarma və digər bu kimi bacarıqların formalaşmasına gətirib çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili dərslisi (5-ci sinif)
2. Azərbaycan dili dərslisi (6-cı sinif)
3. Azərbaycan dili dərslisi (7-ci sinif)
4. "Azərbaycan dili" - tədris dili fənni üzrə 5-ci sinif üçün metodik vəsait Bakı: Altun kitab, 2020.
5. "Azərbaycan dili" - tədris dili fənni üzrə 6-cı sinif üçün metodik vəsait Bakı: Altun kitab, 2020.
6. "Azərbaycan dili" - tədris dili fənni üzrə 7-ci sinif üçün metodik vəsait Bakı: Altun kitab, 2020.
7. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968, 262 s.
8. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 220 s.

TES ABİDƏSİNİN TƏDQIQAT TARİXİ HAQQINDA

Ləman Hüseynzadə

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

About the research history of the Tes monument

Among the Orkhon-Yenisei monuments, the Tes monument has not been studied enough. This is why the monument there is a serious need for research and investigation. However, the result of these studies, i.e. the difference between the translation and transcription, makes it difficult for other readers to study the monument. The Tes monument is smaller than other Uighur monuments. For this reason, the language of the Tes monument has not been sufficiently investigated. Tes monument is mentioned in other ancient Turkish written monuments. All the lines of the Tes monument could not be read. Because the beginning of the lines is broken. The monument consists of west, north, east and south faces. The first three lines of the western face of the monument are almost unreadable.

Key words: *Tes, Gokturks, ancient Gokturk alphabet, Orkhon monument, Run alphabet, ancient Turkish monuments.*

Giriş. Qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqat tarixi maraqlı və geniş mövzudur. Doğrudur, qədim dövrə aid tapılmış bütün türk yazılı abidələrinin hər biri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Buna baxmayaraq, yetəri qədər tədqiqat olunmamış xeyli sayda qədim türk yazılı abidələri mövcuddur. Təəssüflər olsun ki, bu abidələrdən biri də Run əlifbası ilə yazılmış Uyğur abidələrindən olan Tes abidəsidir. Tes abidəsi azərbaycanlı, türk, monqol və çinli tədqiqatçılar tərəfindən nəşr olunmuş, mətni tərcümə edilmişdir.

Əsas hissə. Tes abidəsinin tapıldığı ərazi digər qədim türk yazılı abidələrinin tapıldığı yerin yaxınlığında yerləşir. Abidənin kim tərəfindən qoyulduğu onun mətni üzərində həkk olunmuşdur. Tes abidəsinin nə vaxt qoyulduğu ilə bağlı mətnində konkret tarix verilməyib. Buna baxmayaraq, abidənin mətnində bir sıra illər yazılmışdır. Həmin illərdən yola çıxaraq abidənin qoyulma tarixini təxminən müəyyən etmək mümkündür. Türkoloji aləmdə hələ də, Tes abidəsinin qoyulma tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Zənnimizcə, Tes abidəsinin qoyulma tarixi 750-ci ilə təsadüf edir.

B.Y.Vladimirtsev 1915-ci ildə şimal-qərbi Monqolustana getdiyi səyahət zamanında Tes çayı yaxınlığında bir abidə tapar, abidənin mətnini köçürüb nəşr etdirməyi planlayar ancaq bu plan heç vaxt baş tutmaz. B.Y.Vladimirtsev tapdığı bu abidə run əlifbası ilə yazılmış Uyğur abidələrindən olan Tes abidəsidir.

Abidə daha sonra 1976-cı ildə S.Q.Klyaştorı və S.Karcavbay tərəfindən Monqolustanın Kubsuqul (Hovs göl) Aymağında, Tes çayının yuxarı hissələrində, Tsagaan-uul qəsəbəsi yaxınlığında torpağa basdırılmış halda tapılmışdır.

Tes abidəsi sırası ilə qərb, şimal, şərq və cənub üzrlərindən ibarətdir. Abidənin qərb üzündə 6, şimal üzündə 5, şərq üzündə 6 və cənub üzündə 5 olmaq üzərə ümumi 22 sətir tapılmaqdadır. Sətirlərin başdan ortaya qədər olan hissəsi təhrif olduğu üçün abidənin oxuna bilən yerləri, sətirlərin son hissəsidir. Abidədə Terxin və Şine-Usu abidələrində olan damğaya bəznər bir damğa var. Abidə bu gün Monqolustan Arxeoloji Muzeyində saxlanılır.

Türkoloji aləmdə Tes abidəsinin qoyulduğu tarix mübahisəli mövzulardan biridir. A.Rona- Tas Şine-Usu abidəsinin şərq üzünün 7-10-cu sətirlərində danışılan iki abidədən birincisinin Tes, ikincisinin Terxin abidəsi olduğunu tədqiq etmişdir. Ona görə Uyğurların ilk məskunlaşma yeri Tes çayının mənbəyidir. Bununla əlaqədar, Uyğur xaqanlığının ilk abidəsi də, bu çay ətrafında qoyulan Tes abidəsi olmalıdır və bu da pars ili, yəni 750-ci il olaraq qəbul olunur. Dörfer abidənin 761-762-ci illərdə, ideal olaraq 762-ci ildə qoyulduğu fikrini irəli sürür. Sertkaya isə abidənin 750-ci ildə qoyulduğu fikrindədir. Sertkayaya görə abidədə danışılan hadisələr 741-753-ci illər arasında həyata keçmişdir. Abidənin cənub üzünün 2-ci sətirində belə bir cümlə işlənmişdir: *...[tez]ig kasar kur<i>g kontı çıt tikdi örgin yaratdı yayladı...* “...Tes çayının, Kasarın qərbinə yerləşdi. Sərhəd tikdi. Taxtını qurdurdu, yayı orada keçirdi...”

Sertkaya bu cümləni əsas götürərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, abidə elə burada yazılmışdır. Ona görə, burada danışılan abidə Tes abidəsi olmalıdır. Amma sözü gedən sətirdə heç bir tarixi qeyd yoxdur. Bəlkə də sətirin əvvəlində həqiqətən tarix vardır. Amma sətirin əvvəli silindiyin üçün oxumaq mümkün deyildir.

Abidənin şimal üzünün ikinci sətirində Uyğurların 300 il yurd tutduqları, şərq üzünün birinci sətirində *Teñride Bolmuş El Etmış Uyğur Kaganın* taxta keçdiyi yazılmışdır. Abidənin şərq üzünün ikinci sətirində “saxta xaqan” hadisəsindən söhbət gedir: *...éki ermiş anta adın ödkünç kagan ermiş...* “...iki imiş. Bundan başqa (onlardan biri) saxta xaqan imiş...”

“Saxta xaqan” hadisəsi haqqında bir çox fikirlər irəli sürülmüşdür. Əsas üç fərziyyənin üzərində duraraq hadisəni əsas mənası açıqlamaq mümkündür:

1. II Türk xaqanlığının son dövrlərində Bilgə xaqanın həyat yoldaşı əslən çinli olan Pofu xatun üzündən ortaya çıxan qarışıqlıq nəticəsində iki başlı idarədən söhbət getmiş ola bilər.

2. Karluq, Basmıl və Uyğurlardan əmələ gələn ittifaqlarda iki başlılıq hadisəsi baş vermiş ola bilər.

3. Tes abidəsində adı keçməyə də yabgu olaraq təyin olunan Tay Bilgə Totok nəzərdə tutulmuş ola bilər.

Bu sətirlərin yazarı daxil olmaqla, abidə üzərində işləyən tədqiqatçıların daha çox üçüncü fərziyyəni qəbul etdikləri bilinməkdədir.

Abidənin şimal üzü bizə Uyğur xaqanlığı ilə bağlı zəngin məlumatlar verir. Həmin məlumatlara əsasən, Uyğur xaqanın taxta keçməsi və keçdikdən sonra 300 il yurdunu qoruması ilə bağlı bir sıra məsələlər bizə məlum olur. Abidənin şimal üzünün birinci və üçüncü sətirini belə oxuyub tərcümə etmək mümkündür: ...[yér]teñri kılıntokda uygur kagan olormuş bök ulug kagan [ermiş] “...yer (və) göy yaradıldığında Uyğur xaqanı taxta oturmuş. (O) ulu (və) böyük xaqan imiş...”

...olormuş anıñ éli üç yüz yıl él tutmuş ançıp bodunu bardı... “...taxta çıxmış. Onun yurdu, üç yüz il yurd tutmuş, sonra xalqı getdi...”

...miş boz ok başın akıza uçuz kölke atlıgın töke barmış... “...Bozok(ların) liderini hücum etdirib (düşmanı) Uçuz gölünə atları ilə (birlikdə) tökübmüş...”

Şimal üzün qalan sətirlərində Uyğur xaqanlığının Bozokları məğlub edib, şərqdə Çinə tabe olmasından söhbət gedir:

...ewdi bersil kadir (akadır?) kasar anta barmış ol bodunum keñ keresde... “...Evdı, Bersil, Kadir (Akatzir(lər)?) (və) Kasar(lar) o anda gəlmiş, bu boylarım Kengeresdə”

...öñre tagaçka bazlanmış uygur kagan tok olormuş yétmiş yıl ermiş... “...Şərqdə Çinə tabe olmuş. Uyğur xaqanı tox (bir şəkildə) taxra keçəli(oturalı) yetmiş il olmuş...”

Tes abidəsinin şərq üzünün üçüncü sətirində yurdu təşkil etdikdən sonra yabgunun öldüyü yazılmışdır:

...él tutdı ançıp yaşı tegdi... “...Yurdu tutdu. Ondan sonra yaşı tamam oldu (öldü)...” (Tes, § 3)

Abidənin şərq üzünün dördüncü sətirində Teñride Bolmuş El Etmış Bilge Kagan, yəni Moyon Çorun taxta çıxdığından danışılmışdır:

...teñr<i>de bolmuş él étmiş [bilge] kaganım olortı él tutdı... “...Tanrıda Bolmuş Eletmiş Bilgə Xaqanı taxta oturdu, yurdu tutdu...”

Abidənin şərq üzünün beşinci sətirində xaqanın müdrik şəxs olduğu və şərqdəki xalqların ona tabe olduğundan söhbət getmişdir:

...kaganım bilgesin üçün öñre kün tugsıkdakı bodun... “...xaqanı bilgə (müdrik) olduğu üçün şərqdə günəşin doğduğu yerdəki xalqlar...” (Tes, § 5)

Abidənin şərq üzünün altıncı sətirində adı keçən Yollug Xaqan ilə kimdən söhbət getdiyi tam olaraq bəlli deyildir:

...yollug? ıya basıp olortı... “...Yollug Xaqan bağımlı edərək hökm sürdü...”

Abidənin cənub üzünün birinci sətirində Beg Bilgə Xaqan adı həkk olunmuşdur:

...köl beg bilge kagan... “...Köl bəy Bilgə xaqan...” (Tes, C 1);

Run əlifbası ilə yazılmış abidənin cənub üzünün ikinci sətirində Tes çayının ətrafında Kasarın qərbində yurd tutduqları, sərhəd vurdurduqları, taxt qurduqları və yay vaxtını keçirdikləri qeyd olunmuşdur:

...[te]zig kasar kur<i>g kontı çıt tikdi örgin yaratdı yayladı... “...Tes (çayının) (qaynağına?), Kasarın qərbinə yerləşdi. Sərhəd tikdi, taxtını qurdurdu, yayı (orada) keçirdi.” (Tes, C 2);

Abidənin cənub üzünün üçüncü sətirdən abidəni yazdıran və damğayı vuran insanın Elser adlı bir kişi olduğu məlum olur:

...elser ilgerü kontı belgüsin bitigin bo urtı bo yaratdı... “...Elser? şərqə yerləşdi. Damğasını və abidəsinə bu (insan) yazdı və meydana gətirdi...”

Yuxarıda da yazıldığı kimi abidənin yarısı pozulduğundan cümlələrdən dəqiq məlumatlar əldə etmək mümkün deyildir.

O qədər də böyük olmayan yazılı qaya təpənin şimal-şərq küncündədir. Yazı qayanın yarım dairəvi, düz ucu cənuba üz tərəfində həkk edilmişdir. Qayanın yuxarı hissəsi yazı həkk edilmiş yerin üzərində kronşteyn kimi sallanır və sanki onu yarım örtür, yaxud onun üstündə tağ vəzifəsini görür. Qırmızı qayalı təpə Tes çayının iki kilometrliyindədir və Ovoqın tolqo adı ilə məşhurdur.

Abidənin sağ küncündə kiçik bir yazı var, ondan sonra damğa, sonra nisbətən böyük yazı, qayanın aşağı hissəsində daha bir damğa vardır. Çatdan aşağıda yerləşən bu damğanın hündürlüyü 55, eni 30 sm-dir. Yazının birinci hissəsinin uzunluğu damğa ilə birlikdə 71 cm, ikinci-nisbətən böyük hissəsinin uzunluğu 160 sm, hərflərin ucılığı isə 20-22 sm-dir.

Tes abidəsi ilk dəfə 1977-ci ildə M. Şinəxy və ondan bir qədər sonra 1978-ci ildə S. Karvacbay tərəfindən nəşr olub, türkoloji aləmə tanıtılmışdır. Abidə 1983-1984-cü illərdə S.Q. Klyaxstorni tərəfindən nəşr edilmişdir. Türk tədqiqatçılarından Tələt Tekin tərəfindən Tes abidəsi 1989-cu ildə nəşr olunmuşdur. Çinli alimlərdən 1994-cü ildə Yang və 1999-cu ildə isə Osawa tərəfindən abidə tədqiqata cəlb olunmuşdur. 2009-cu ildə Şirin User və Mert, 2011-ci ildə Erhan Aydın, 2012-ci ildə Mehmet Ölmez, 2014-cü ildə isə Ariz- Aydın tərəfindən Tes abidəsi nəşr olunmuşdur.

Nəticə və elmi yenilik. Tes abidəsi ilə bağlı yazılmış bu məqalədə ilk dəfə olaraq, abidənin qoyulma tarixi barəsində mübahisəyə toxunulmuşdur. Abidənin qərb, şimal, şərq və cənub üzləri ilə bağlı mübahisəli sətirler ilk dəfə olaraq izahlı şəkildə tərcümə olunmuşdur. Run əlifbası ilə yazılmış Uyğur abidələrindən olan Tes abidəsinin kimlər tərəfindən tərcümə və nəşr olunduğu toplu halda verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aksan D. Türkçenin sözvarlığı. Ankara: Engin yayınevi, 2004, 249 s.
2. Atalay B. Divani Lugat-it-Türk Tercümesi. Ankara: TDK, 1992.
3. Aydın E. Eski türklerde gündelik hayat. İstanbul: Kronik kitab, 2022, 496 s.
4. Aydın E. Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. 2013, mayıs, 737: s. 171-174
5. Aydın E. Şine Usu Yazıtı. Çorum: Karam, 2007, 129 s.
6. Aydın E. Şine Usu yazıtının türk dili araştırmalarındaki yeri ve önemi üzerine. Türk Kültürü, Ankara, 2018, № 1, s.: 1-10.
7. Aydın E. Türk runic harfli Uygur yazıtlarının içeriği ve üzerindeki çalışmalar. Dede Korkut Uluslararası Türk dili ve edebiyatı araştırmaları dergisi. Cild 7, Sayı: 15 (Nisan 2018), səh.: 1-22
8. Aydın E. Uygur Yazıtları. 2021. İstanbul. Bilge kültür sanat.
9. Aydın E. Uyğur yazıtlarının eski türkçenin söz varlığına katkıları. Türk Moğol dil tarih kültür araştırmaları, İstanbul, 2019, s.: 57-80
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I c. Bakı: Nurlan, 2009, 568 s.
11. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. II c. Bakı: Nurlan, 2009, 464 s.
12. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. III c. Bakı: Nurlan, 2010, 664 s.

F.DE SÖSSÜR KONSEPSİYASINDA DİLİN SİSTEM VƏ STRUKTUR ANLAYIŞLARI

Səmra Həsənzadə

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

The concepts of system and structure of language in the comprehension of F.de Saussure

The perfect interpretation of the system-structural relations of the language in the 20th century linguistics is connected with the name of F.de Saussure. After the dichotomy of language and speech, the second main dichotomy of F.de Saussure is synchrony and diachrony, the first of which directly examines the system-structural relations of language. Synchronic linguistics studies language as a semiotic system. By looking at language as a system of signs with a special structure that exists in itself and for itself, F.de Saussure went much further than his predecessors who approached language from a philosophical point of view. F.de Saussure, who was able to understand the social nature of language, distinguished himself from his predecessors who explained language from other positions (biological, rational, psychological, etc.) considered a "free sign system". F.de Saussure's considerations about the system-structure of the language were later continued and developed by the independent schools of structuralism. Our goal in this research work is to analyze the system and structural issues of the language from the standpoint of F.de Saussure.

Keywords: *F.de Saussure, system, structure, language, concept.*

Giriş. Dilə sistemli yanaşma insan dilinin sistemli mahiyyətinin tanınmasına gətirib çıxarır. Sistem xüsusiyyətləri bütövlükdə dil və bütövü təşkil edən elementlər üçün xarakterikdir. "Sistem" və "struktur" anlayışları, adətən, dilin daxili təhlilində tətbiq edilir. Artıq dilçilikdə vahid qəbul edilmiş bir fikrə görə, "sistem" ayrı-ayrı hissələrdən ibarət bütövlükdə mürəkkəb obyektin xarakteristikasını nəzərdə tutan sintez anlayışıdır. Dil bir sistem kimi bütövlükdə qarşılıqlı əlaqədə olan qohum elementlərin nizamlı düzülüşü kimi xarakterizə olunur. Bununla yanaşı, dilə bir quruluş kimi struktur baxış mürəkkəb obyektlərə sistemli yanaşma prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Bu, dilin daxili təşkili rejiminə diqqət yetirməklə alternativ, lakin ziddiyyətli olmayan bir baxışdır. Və struktur yanaşma üçün əsas olan "struktur" anlayışı inteqral bütövlükdə hissələrin iyerarxik təbəqələşməsini nəzərdə tutur. Və belə aydın olur ki, dil elementlər yığını deyil, struktur bütövlükdə birləşən dil vahidlərinin mükəmməl konstitusiyasıdır.

Əsas hissə. Məlum olduğu kimi, hətta ən erkən qrammatik nəzəriyyəçilər də qrammatikanın sistemliliyini tanımışlar və daha sonralar da bu ənənə davam etmişdir. Təsadüfi deyil ki, dilçi-mütəfəkkir V.fon Humboldt sistem sözündən istifadə etməsə də, anlayış olaraq bir neçə dəfə dildə sistemin varlığından danışır: "Dildə təkə olan heç nə yoxdur, onun hər bir ayrıca elementi özünü ancaq bütövün hissəsi kimi göstərir" (5, s. 39). Lakin dilə və onun qrammatikasına sistemli yanaşmanın elmi cəhətdən davamlı və ardıcıl prinsiplərini mahiyyətə XX əsrin dilçiliyində, əsasən, məşhur rus alimi B.de Kurtenenin əsərlərində və daha mükəmməl şərhli isə F.de Sössürün konsepsiyasında görürük. Bununla bağlı olaraq N.Cəfərov haqlı olaraq vurğulayır ki, "...dilin semioloji təbiətinin aşkara çıxarılması dilçilik tarixində haqlı olaraq, məhz F.de Sössürün adına yazılsa da, əslində, bu möhtəşəm kəşf üçün əsaslar bütün XIX əsr boyu hazırlanmışdı" (3, s. 68).

Məlum olduğu kimi, F.de Sössürə dil haqqındakı elmin tarixində özünəməxsus miqyas gətirən məhz onun dixotomiyaları olmuşdur ki, şübhəsiz, onlar görkəmli alimin dilçilik görüşlərinin metodoloji əsasını təşkil edir. Doğrudur, həmin dixotomiyalar F.de Sössürdən yarım əsr əvvəl yaşayan V.fon Humboldtun mücərrəd antinomiyalarından öz konkretliyi ilə fərqlənir ki, N.Cəfərov həmin dəqiqliyi "F.de Sössür dixotomiyalarının konkretliyi onunla əlamətdardır ki, burada dil "kütləsi" yox, dil quruluşu izah edilir" şəklində formulə edir (3, s. 70).

Göründüyü kimi, F.de Sössür dixotomiyaları (dil və nitq, sinxroniya və diaxroniya və s.) dilin quruluş nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir və onun tədqiqində əsas diqqət sinxroniyaya və onunla bağlı olan digər dixotomiyalara (işarələyən və işarələnən, sintaqmativ və paradiqmatik münasibətlər və s.) yönəldilir. Əvvəlcə, F.de Sössür diaxron və sinxron dilçiliyi bir-birindən ayırır: "Sinxron dilçilik eyni bir kollektivin şüurunda qəbul edilən, qarşılıqlı şəkildə mövcud olan elementləri əlaqələndirən və sistem yaradan, məntiqi və psixoloji münasibətlərlə məşğul olmalıdır.

Diaxron dilçilik, əksinə, zamanca bir-birinin ardınca gələn və eyni kollektiv şüurunun qəbul etmədiyi, yəni ardıcıl olaraq biri digərini əvəz etməklə yanaşı, bütöv olaraq sistem yaratmayan elementləri əlaqələndirən münasibətləri öyrənməlidir" (7, s. 137).

Və məsələnin təfərrüatına kifayət qədər asan anlaşılacaq şahmat oyununa müraciət edərək varır:

“Həmin oyunun Avropaya İrandan keçməsi dilxarici faktdır, əksinə, oyunun sisteminə və qaydalarına dəxli olan nə varsa, daxilidir. Əgər mən ağacdən olan fiqurları fil sümüyündən olan fiqurlarla dəyişsəm, həmin dəyişiklik oyunun sisteminə heç bir təsir göstərməyəcəkdir. Lakin əgər fiqurların sayını azaltsam, bu cür dəyişiklik oyunun “qrammatika”sını dərindən sarsıdacaqdır!” (7, s. 38).

Bu zaman məlum olur ki, dil haqqındakı elmin inkişaf tarixində F.de Sössür paradigması kimi tanınan sinxron dilçilik dilin sistem-struktur münasibətlərini araşdırır. Və məlum olduğu kimi, dahi dilçi sinxron dilçiliyi “danışan üçün yeganə gerçəklik” adlandıraraq deyirdi ki, “Sinxron dilçiliyin ümumi vəzifəsi müəyyən zamanın məqamında götürülmüş istənilən sistemin əsasında dayanan prinsipləri müəyyənləşdirməkdən və dilin istənilən vəziyyətinə aid konstitutiv amilləri aşkarlamaqdan ibarətdir” (7, s. 138).

Sistem müəyyən şəkildə qarşılıqlı surətdə əlaqələnen ünsürlərin olmasını tələb edir. Bu ünsürlərin hər biri öz keyfiyyət müəyyənliliyini yalnız bütövün tərkibində tapır. Təsadüfi deyildir ki, F. de Sössür “Dil elə bir sistemdir ki, onun bütöv hissələrinə sinxron olaraq qarşılıqlı şərtlənmədə baxmaq olar və baxılmalıdır” şəklində vacibliyə önə sürür (7, s. 119). Yəni hər hansı bir dil hadisəsi o zaman doğru şərh edilə bilər ki, özü-özlüyündə yox, tutduğu mövqə baxımından nəzərdən keçirilsin. N.Cəfərov bununla bağlı qeyd edir ki, “Sinxron olaraq dili izah etmək onun hər bir vahidində bütöv sistemi, yaxud əksinə, bütöv sistemdə hər bir vahidi görməkdən ibarət deyilsə, həmin izahat özünün ən təfəsilatlı təzahüründə belə qüsurlu olacaqdır” (4, s. 92).

Sistem həmişə anidir və mövqedən mövqeyə şəklini dəyişir ki, hadisənin nəticəsini dilçi alim şahmat oyunu ilə müqayisə edərək göstərirdi:

“Hər bir gediş sistemə təsir edir: oyunçu hər bir gedişin nəticələrini irəlcədən bütün dəqiqliyi ilə görə bilməz. Müəyyən gediş nəticəsində bütün fiqurların dəyərliliyində baş verə bilən dəyişmələr vəziyyətdən asılı olaraq ya əhəmiyyətsizdir, ya olduqca əhəmiyyətli, ya da orta səviyyəlidir. Bircə gediş bütün partiyanın axarını köklü şəkildə dəyişə bilər. Və nəticədə həmin gediş zamanı hətta əl vurulmamış fiqurların aqibəti dəyişər. Biz artıq gördük ki, dilə münasibətdə də bu, eyniylə özünü doğruldur” (7, s. 122).

Sistem heç vaxt bilavasitə dəyişmir, lakin dəyişməyə ayrı-ayrı elementlər məruz qala bilər. Daha dəqiq desək, dəyişmə dilin sisteminə deyil, onun ayrı-ayrı elementlərinə aiddir və həmin elementlər sistemdən kənarında öyrənilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bütövün parçalarında olan hər bir dəyişmə sistemə təsir göstərsə də, onu dəyişməyə qadir deyil. Yəni sinxron faktlardan fərqli olaraq diaxron faktlar sistemi dəyişməyə əsla təşəbbüs göstərə bilmir. “Kurs”da bununla bağlı maraqlı müqayisə aparılaraq deyilir:

“Əgər günəş ətrafında dolanan planetlərdən biri ölçüsünə, kütləsinə görə dəyişsə, təcrid olunmuş bu hadisə necə ola bilər ki, öz arxasınca ümumi nəticələr doğurub günəş sisteminin tarazlığını pozsun?” (7, s. 117).

Dil sistemi çox mürəkkəb quruluşa malikdir və ona sistemlər sistemi kimi baxmaq lazımdır. Dil sistemini hüceyrənin bölünmə yolu ilə çoxalması ilə müqayisə etmək olar. Belə ki, bütöv bir sistem yarım sistemlərə, onlar da daha kiçik yarım sistemlərə, onlar da öz növbəsində daha kiçik yarım sistemlərə... (və bu belə davam edir) bölünür. Yuxarıda F.de Sössürdən gətirdiyimiz sitata əsaslanaraq dediyimiz kimi, dil sisteminin sonuncu halqasında müəyyən bir dəyişiklik əmələ gəldikdə, misal üçün, ünsürlərdən hər hansısa biri sıradan çıxdıqda bu, sistemə ya təsir göstərmir, ya da təsir çox cüzi, hiss olunmayacaq dərəcədə az olur, yalnız sonuncu pillədə bu dəyişiklik özünü göstərir ki, bu da elə həmin pillədə sönür.

Dil sistemlərinin başlıca əlaməti ilk növbədə əlaqə və münasibət məsələsidir. Müasir dilçilikdə əlaqə və münasibət haqqında xeyli təsəvvür mövcuddur. Məsələn, leksika ilə söz yaradıcılığı həm bir-biri ilə əlaqəlidir, həm də bir sıra istiqamətlərdə uyğundur. Nitq hissələrinin daxilində müstəqil söz yaradıcılığı mövcuddur və bu da söz yaradıcılığı ilə morfologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirir. Morfologiya və sintaksis arasında əlaqə və münasibətlər o qədər güclüdür ki, bunlar birləşərək qrammatikanı əmələ gətirir. Leksika və sintaksis arasında olan əlaqə və münasibətlər isə özünü frazeologiyada büruzə verir. Və bunlar kimi çoxlu nümunə ilə bu sıranı davam etdirmək mümkündür. Lakin F.de Sössür bu münasibətləri L.Yelmslevin qeyd etdiyi kimi “...gerçək dil vahidləri nə səslər, yaxud yazı işarələri, nə də mənalar deyil, gerçək dil işarələri səslər, yaxud işarələr və mənalarla təqdim olunan qarşılıqlı münasibət elementləridir. Məsələ səslər, yaxud işarələrdə və mənalarda yox, onların nitq zəncirində və qrammatikanın paradigmalarındakı qarşılıqlı münasibətlərdədir” (8, s. 191) şəklində görür. F.de Sössür göstərilən müddəanın inkişafına “işarə” baxımından yanaşaraq qeyd edirdi ki, “...dil sisteminin mənalı vahidinə hansısa səslənmənin hansısa anlayışı ilə sadəcə birləşmə kimi baxmaq ciddi yanlışlıqdır” (7, s. 154). Yəni qarşılıqlı münasibətlərdə səsləri və mənaları dil işarəsinin dəyərliliyi ilə əvəz etmək fikrində idi.

Dilin sistem olması dilçilik ənənəsində böyük tarixə malik olsa da, təəssüf ki, struktur (quruluş) haqqında bunu deyə bilmirik. Dilin strukturu, adətən, sistemin ünsürləri arasındakı əlaqələrin məcmusu kimi izah edilir. A.Axundov yazır: “Dil sistemi deyərək, biz dil vahidlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə yaratdıqları mütəşəkkil, vahid bir bütöv, dil quruluşu adı altında isə həmin vahidlərin qarşılıqlı əlaqələrinin toplusu başa düşürük” (1, s. 128).

Struktur terminini dilçiliyə F.de Sössürün şagirdləri struktur dilçilər (əvvəlcə, Praqa dilçilik məktəbi, daha sonralar isə Danimarka və ya Kopenhagen qlossematika məktəbi) gətirmişlər. Lakin bu terminin hüduklarını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hər iki cərəyan öz növbəsində bu anlayışa fərqli aspektdən yanaşır, kökü F.de Sössürdən gəlsə də, öz ideyalarına uyğun olaraq izah etməyə çalışırdılar. Təsadüfi deyil ki, müasir linqvistikada həm sistem, həm də struktur terminlərin ifadə etdiyi mənanın mütəlifliyi məhz bu məktəblərin fərqli yanaşmasından irəli gəlir. Ancaq unutmamaq olmasın ki, F.de Sössür struktur terminindən bircə dəfə belə istifadə etməməsindən asılı olmayaraq strukturalizimin banisi sayılır. Ona görə ki, məsələyə daha mürəkkəb yanaşmaq lazım gəlir. E.Benvenist “Ümumi dilçilik problemləri”ndə F.de Sössürün “Sözü sadəcə olaraq hər hansı bir səslənmənin hər hansı bir anlayışla birləşməsi kimi nəzərdən keçirmək böyük səhvdür. Sözü bu cür təyin etmək onun bir hissəsini təşkil etdiyi sistemdən təcrid etmək deməkdir. Bu o demək olardı ki, ayrı-ayrı sözləri əsas götürməklə, onların məcmusu olan sistem qurmaq olar, halbuki, əslində, əksinə, mürəkkəb vəhdətdən çıxış etmək lazımdır ki, təhlil yolu ilə onu təşkil edən elementlərə gedib çıxasan” sitatını göstərdikdən sonra əlavə edir ki, “Axtırıcı müddə bütün “struktur” konsepsiyasının mahiyyətini rüşeym halında ehtiva edir. Amma F.de Sössür özünün bütün mühakimələrində sistem anlayışından istifadə edir” (2, s. 74). Göründüyü kimi, termin özü istifadə olunmasa da, anlayış kimi, hətta demək mümkündür ki, sinxroniya təpədən-dırnağa sistem-struktur münasibətləri üstündə qərarlaşıb. Və F.de Sössürü dərk etmədən bu problem haqqında hər hansısa bir müddəa qaldırmaq metodoloji yanlışlıqların özünü göstərməsini qaçınılmaz etmişdir. Təsadüfi deyil ki, bəzi dilçilər sistem və stuktur (quruluşu) sinonim formada götürmüş, bir müəllifin sistem haqqında dediyi tərif başqa bir müəllifin struktur haqqında verdiyi tərifə uyğun gəlmişdir. Əlbəttə, bu kimi hallar məsələnin aydınlaşdırılmasında müxtəlif çətinlikləri də özləri ilə birgə gətirmişdir. Afad Qurbanovun təbirincə desək, “...sistem sistemdir, quruluş da quruluşdur” (6, s. 407).

Sistem terimi strukturdan daha genişdir və struktur terminin ifadə etdiyi dil hadisəsi sistem terminin ifadə etdiyi dil hadisəsinin tərkib hissəsidir. Fikrimizi daha dəqiq ifadə etsək, sistem struktur ilə qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı olan, bir-birinə təsir göstərən yekcins ünsürlərin vəhdətinə bərabərdir. Sistemlərin ünsürləri arasındakı əlaqə və münasibətlərə quruluş (struktur) deyilir. Deməli, struktur dilin sistemlərini yox, onlar ünsürləri arasındakı əlaqə və münasibətləri əhatə edir. Afad Qurbanovun “sistemi quruluşsuz, quruluşu isə systemsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür” cümləsindən yola çıxsaq, görürük ki, həqiqətən də strukturu systemsiz təsəvvür etmək mümkünsüzdür. Çünki struktur əmələ gətirmək üçün ən az iki sistemin birləşməsi zəruridir.

Dilin quruluşu (strukturu), əsasən, iki parametrlə müəyyən olunur: sintaqmatika və paradiqmatika. “Kurs”da göstərilir: “Dil sisteminin üzvləri arasındakı münasibətlər və müxtəlifliklər iki müxtəlif sferada açılır; onların hər biri özünün dəyərliliklər sırasını yaradır: həmin iki sferanın qarşı-qarşıya qoyulması onlardan hər birinin təbiətini daha yaxşı aydınlaşdırmağa imkan verir. Bunlar bizim əqli fəaliyyətimizin iki formasına uyğun gəlir ki, dil üçün olduqca zəruridir” (7, s. 168).

Bunlardan birincisi xətti (sintaqmatik), ikincisi isə assosiativ (paradiqmatik) münasibətlərdir. Bu anlayışlar dilçiliyə F.de Sössür tərəfindən gətirilmişdir. Doğrudur, bu münasibətlər haqqında Sössürdən əvvəlki dilçilərdə müəyyən fikirlər söyləmişlər, lakin F.de Sössür tərəfindən bu terminlər kateqoriyalaşdırdı.

F. de Sössür sintaqmatik münasibətləri izah edərkən deyir:

“Bir tərəfdən sözlər nitqdə bir-biri ilə birləşərək öz aralarında dilin xətti xarakterinə əsaslanan münasibətə girirlər ki, bu münasibət iki elementin eyni zamanda tələffüz olunma imkanını mümkünsüz edir. Həmin elementlər nitq axımında biri digərinin arxasınca düzülür. Müəyyən ölçüyə malik bu cür birləşmələri sintaqm adlandırmaq olar. Beləliklə, sintaqm həmişə bir-birinin ardınca gələn ən azı iki vahiddən ibarətdir” (7, s. 168).

F.de Sössür assosiativ (paradiqmatik) münasibətlər haqqında deyir:

“...nitq prosesindən kənarında öz aralarında nəşə ümumiliyə malik sözlər yaddaşda elə assosiasiya yaradır ki, onların daxilində olduqca rəngarəng münasibətlər olan qruplar törəyir...Onlar müəyyən ölçüyə dayanmır, beyində qərar tutur və hər bir fərdin yaddaşında qorunan xəzinəyə mənsub olur ki, həmin xəzinə məhz dildir. Bu münasibətləri biz assosiativ münasibətlər adlandıracağıq” (7, s. 169)

Sonra isə dilçi alim sintaqmatik və paradiqmatik münasibətləri binanın sütunu ilə müqayisə edərək göstərir ki, “...bir tərəfdən sütun onun saxladığı arxivlə müəyyən münasibətdədir-məkanda eyni cür iştirak edən iki vahidlik, bu qarşılıqlı yerləşmə sintaqmatik münasibətləri xatırladır; başqa tərəfdən əgər bu sütun Dori orderindəndirsə, təfəkkürdə başqa orderlərlə (ionik, korinf və s.), yəni hazırki məkanda mövcud olmayan elementlərlə müqayisə yaradır-bu assosiativ münasibətdir” (7, s. 169).

F. de Sössür belə qənaətə gəlir ki, sintaqm anlayışı yalnız sözlərə deyil, həmçinin söz birləşmələrinə, mürəkkəb vahidlərə (mürəkkəb sözlərə, düzəltmə sözlərə və s.) aiddir. Və hesab edir ki, “...sintaqmatik qruplar qarşılıqlı asılıq əsasında assosiativ qruplarla bağlıdır: onlar bir-birini şərtləndirir. Əslində, məkanda koordinasiya

assosiativ koordinasiya yaratmağa qadirdir ki, bu da öz növbəsində sintaqmların tərkib hissələrinə ayrılması üçün zəruridir” (7, s. 176).

Beləliklə, sintaqmatika dil vahidləri arasındakı xətti əlaqədir, paradiqmatika isə müxtəlif qarşılıqlar arasında mövcud olur. Sintaqmatik münasibətlər kommunikativ funksiyaları həyata keçirir. Məhz bu münasibətlər sayəsində dil ünsiyyət aktı kimi çıxış edir. Məlum olduğu kimi, F.de Sössür nitq faktının dil faktından daha əvvəl hesab edir. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, sintaqmatik münasibətlər paradiqmatik münasibətlərdən daha əvvəl yaranmışdır. Digər tərəfdən, sintaqmatik əlaqə və münasibətlər bir istiqamətli olduğu halda, paradiqmatik əlaqə və münasibətlər, əksinə çox istiqamətlidir.

Ümumi mənzərəyə nəzər saldıqda müşahidə olunur ki, istər strukturaqədərki dilçilik, istərsə də struktur dilçilik dili sistem kimi öyrənirdi. Lakin bunlar arasındakı fərq ondan ibarət idi ki, strukturaqədərki dilçilik bütün diqqətini dil sisteminin xarici cəhətinə, daha dəqiq ifadə etsək onun material (substansional) cəhətinə yönəlmişdi. Halbuki, F.de Sössür dil substansiya kimi yox, forma kimi xarakterizə edirdi. Digər tərəfdən, Əgər bir tərəfdən F.de Sössür təliminin yeniliyi dilin sistem əmələ gətirmə ideyası təşkil edirdisə, bir digər tərəfdən, O. L.Yelmslevin də qeyd etdiyi kimi “...dilə struktur yanaşma, yəni xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq vahidlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin qeydə alınması yolu ilə dilin elmi təsvirini tələb etmişdir...” (8, s. 191). Bu zaman, F.de Sössür nəzəriyyəsinin dilin sistem kimi müqayisəli və ümumi dilçilik miqyasında başa düşülməsinin tarixindən danışan E.Benvenistin “Əgər F.de Sössürün iki başqa prinsipini, - məhz dil substansiya yox, formadır və dil vahidlərini yalnız onların münasibətlərinə görə təyin etmək olar – bura əlavə etsək, biz bununla bir neçə il sonra dil sistemlərinin strukturu anlayışının meydana gəlməsinə səbəb olan nəzəriyyənin əsas müddəalarını göstərmiş olarıq” fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir (2, s. 76).

Nəticə. Beləliklə, dilçiliyin əsl və yeganə obyektini kəşf edərək ölməzlik qazanan F.de Sössür “Ümumi dilçilik kursu”nda dilin xüsusi struktura malik işarələr sistemi olması nəzəriyyəsinə müxtəlif aspektlərdən əsaslandırmağa nail oldu. Eyni zamanda, öyrənilirdi ki, dilə bir sistem kimi yanaşmaq təkcə dilin strukturdaxili əlaqə və münasibətlərini araşdırmaqdan ibarət deyildir, dili ona təsir göstərən material və ictimai hadisələrlə əlaqədə öyrənmək lazımdır. Və dilin sistem kimi tədqiqi də bu məqsəddə xidmət etməlidir. F.de Sössür əənənəsinin davamı kimi dili işarələr sistemi kimi nəzərdən keçirən baxışlar gücləndikdən sonra məhz bu problem dil nəzəriyyəsinin aktual problemləri sırasında öz yerini aldı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s
2. Benvenist E. Ümumi dilçilik problemləri. Bakı: Prestige, 2014, 191 s.
3. Cəfərov N. Dildən dilçiliyə. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 216 s.
4. Cəfərov N. Ümumi dilçilik (dərslik). Bakı: Təhsil, 2020, 144 s.
5. Humboldt fon V. Məqalələr və fraqmentlər, Bakı: Elm və təhsil, 2019, 132 s.
6. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, I cild. Bakı: Imak, 2019, 448 s.
7. Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: ATM, 2018, 356 s.
8. Ümumi dilçilik müntəxəbatı. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 320 s

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ BUDAQ CÜMLƏ

Sevinc Dəmirova

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Branch sentence in compound subordinate sentences

There are 2 types of complex sentences: Subordinate and non-subordinate complex sentences. It is clear from what is said about the "main sentence" that it is independent compared to the branch sentence. There is a strong correspondence between sentence members and branch sentences in the Azerbaijani language. Simple sentences with different types of clauses can be considered as the lower layer, and subordinate complex sentences with different types of branch clauses can be considered as the upper layer. The various branch sentences formed in the upper layer are based on the lower layer in their full meaning. There are the following types of branch sentences: branch sentence in mubta; News branch sentence; Complete branch sentence; Determine branch clause; Adverbial branch clause – Time branch clause, Place branch clause, Manner-action branch clause, Cause branch clause, Result branch clause, Purpose branch clause, Quantity branch clause, Degree branch clause, Conditional branch clause, Anticipatory branch clause; Conjunction clause.

Key words: *syntax, compound sentence, subordinate complex sentence, branch sentence, types of branch sentence*

Giriş. Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunda iki cür sintaktik konstruksiya özünü göstərir. Bunlardan biri nominativ xarakterə malik olan söz birləşməsi, ikincisi isə predikativ xarakterə malik olan cümlədir. Söz birləşməsi həmişə cümlə vasitəsilə özünü göstərir. Cümlə quruluşuna görə 2 yerə bölünür: sadə və mürəkkəb cümlələr. Mürəkkəb cümlələrin 2 növü var: Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlə.

Tablesiz mürəkkəb cümlə bərabərhüquqlu tərkib hissələrdən ibarətdirsə, tabeli mürəkkəb cümlə qrammatik cəhətdən biri üstün, digəri ona tabe olan hissələrdən (cümlələrdən) təşkil olunur. Tablesiz mürəkkəb cümlədə həmin hissələr qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılıdırsa, tabelidə bu asılılıq birtərəflidir. Tabe olmayan tərkib hissələrə “mürəkkəb cümlə” də deyirlər. Lakin burada tam müstəqillik yoxdur, çünki mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müstəqil cümlə ola bilməz, ona görə ki, bu tərkib hissələr cümlə formasına malik olsalar da, ayrıca cümlə intonasiyasına malik deyillər. Onlar birləşdikləri cümlənin ümumi bitmə intonasiyasına daxildirlər.

Tablesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində də müəyyən fərqlər nəzərə çarpır:

1) Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan vasitələrdən biri bağlayıcıdır. Tablesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında tabelsizlik bağlayıcıları, tabelidə isə tabelilik bağlayıcıları işlənir.

2) Tablesiz mürəkkəb cümlənin əksər qismi bağlayıcısız qurulduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlənin böyük əksəriyyəti bağlayıcılarla işlənir.

3) Tərkib hissələri əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin də müəyyən rolu olur. Lakin bunların işlənməsində də fərq vardır. Bağlanmada iştirak edən əvəzliliklər tabelsiz mürəkkəb cümlədə əvvəlcədən məlum olanı əvəz edir, tabeli mürəkkəb cümlədə isə hələ məlum olmayana işarə edir və izah etmək üçün şərait yaradır.

4) Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində intonasiyanın da müəyyən rolu vardır. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında tabeəddi intonasiya, tabelsizdə isə tabe etməyən intonasiya olur [1, s. 295].

Əsas hissə. Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlənin növünə görə müəyyən edilir. Budaq cümlələri növünə görə ayırarkən nə ayrıca götürülmüş baş cümləyə, nə də budaq cümləyə əsaslanmaq olmaz.

Azərbaycan dilindəki cümlə üzvləri ilə budaq cümlələr arasında möhkəm bir uyğunluq özünü göstərir. Müxtəlif növ cümlə üzvləri olan sadə cümlələri aşağı qat, həmçinin müxtəlif növ budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələri yuxarı qat hesab etmək olar. Yuxarı qatda əmələ gələn cürbəcür budaq cümlələr tam mənası ilə aşağı qata əsaslanır [1, s. 303].

Budaq cümlələrin aşağıdakı növləri vardır: mübtədə budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, zərflilik budaq cümləsi, zaman budaq cümləsi, yer budaq cümləsi, tərz-i-hərəkət budaq cümləsi, səbəb budaq cümləsi, nəticə budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi, kəmiyyət budaq cümləsi, dərəcə budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi, qarşılaşdırma budaq cümləsi, qoşulma budaq cümləsi.

Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümləsinin iki tipi var:

I. Bu tipli budaq cümlə baş cümlədən qabaq işlənir. Budaq cümlədə bağlayıcı söz, baş cümlədə isə isə əvəzlilik qəlib iştirak edir. Kim dərsi danışmaq istəyirsə, o danışsın.

II. Mübtədə budaq cümləsinin ikinci tipi bağlayıcı vasitəsilə düzəlidir. Əvvəlcə baş cümlə, onun ardınca budaq cümlə işlədilir. Bu iki komponent ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn: O da doğrudur ki, kəndlilər soyulur.

Baş cümlədə mübtədanın “qəlibi” kimi işlənən əvəzlilərə görə onun aşağıdakı növləri vardır:

1) Baş cümlədə o, bu işarə əvəzliləri mübtədə vəzifəsində işlədilir: Bu da bəllidir ki, həyat mübarizədən ibarətdir.

2) Burası, orası əvəzliləri mübtədə rolunda: Burası da var ki, bizim rotada nisbətən daha az tələbat olmuşdur. (Ə.Əbülhəsən)

3) Beləsi, eləsi, belələri, elələri əvəzliləri mübtədə rolunda: Eləsi olur ki, pis bilirsən, yaxşı çıxır.

4) Bəzisi, bəziləri mübtədə vəzifəsində: Bəziləri var ki, bir şeyi deyən kimi başa düşür.

5) Neçəsi, neçələri, çoxu, çoxları sözləri mübtədə vəzifəsində çıxış edir: Çoxları var ki, hələ də öz ölkəsinə qayıtmaq istəyirlər.

6. Bir şey əvəzliyi mübtədə rolunda: Ancaq bir şey vardı ki, həyat hamıya eyni cür olmur.

Xəbər budaq cümləsi baş cümlədə əvəzlilə ifadə olunan xəbərləri izah etməyə xidmət edir. Xəbər budaq cümləsinin baş cümləsi xəbərin suallarını tələb edir, məsələn:

Amma xahişim budur ki, hər kəs öz yerində əyləşsin. Xəbər budaq cümləsinin dilimizdə iki tipi vardır:

1. Xəbər budaq cümləsinin bir tipi baş cümlədən qabaq işlənir, içərisində bağlayıcı söz iştirak edir. Baş cümlədə isə işarə əvəzliyi işlədilir.

2. Xəbər budaq cümləsinin bağlayıcı tipi dilimizdə daha çox işlənir. Belə mürəkkəb cümlələrdə əvvəl baş cümlə gəlir. Məsələn: Amma mənim işimi çaşdıran budur ki, Sənubər nəyisə məndən gizlədir.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin, əsasən, feili xəbərlərini tamamlamağa xidmət edir və tamamlığın suallarına cavab olur. Tamamlıq budaq cümləsi feili sifətə, feili bağlamaya və məsdərə, şərt şəklinə, sifətə və ismə də aid olur [1, s. 311].

Baş və budaq cümlənin yerinə, aktualaşdırma formasına, bağlayıcı vasitələrə görə tamamlıq budaq cümləsinin də iki tipi vardır:

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir və baş cümləyə ya yalnız intonasiya ilə, yaxud da intonasiya və ki bağlayıcısı ilə bağlanır Məsələn: Mən bilirəm, hər şey düzələcək.

II tip. Tamamlıq budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümləyə kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Məsələn: Mən nə deyirəmsə, sən də onu dinlə. [2, s. 343].

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən təyinin mənasını izah edib aydınlaşdırır [2, s. 351].

Təyin budaq cümləsinə nümunəyə baxaq: Dünyada elə adamlar var ki, sevgini hiss etdirməyi bacara bilmirlər.

Təyin budaq cümləsinin də iki tipi vardır:

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı və ya yalnız intonasiya ilə bağlanır, məsələn Elə söz danışır ki, adam məəttəl qalır.

II tip. Təyin budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona hansı, kim, nə bağlayıcı sözləri ilə bağlanır: Hansı maşını bəyənirsənsə, onu seçməlisən.

Zərflik budaq cümlələrinin bir növü olan zaman budaq cümləsi baş cümlədəki halhərəkətin və ya hökmün zamanını bildirir və zaman zərfliyinin suallarına (nə vaxt, nə zaman, haçan, haçaq, nə vaxtdan, nə zamandan) cavab olur. Məlumdur ki, bu suallar baş cümlədən çıxır, cavabları isə budaq cümlələrdir. Zaman budaq cümləsinin iki tipi vardır:

I Bağlayıcı sözlər vasitəsilə əmələ gələn zaman budaq cümlələri bir qayda olaraq baş cümlədən qabaq işlənir. Bağlayıcı söz, adətən, budaq cümlənin tərkibində olur. Bunların yanında ya ki ədatının, ya da budaq cümlənin sonunda -sa² əlamətlərinin, baş cümlədə isə “qəlib” vəzifəsində onda, o zaman sözlərinin işlənməsi imkanı olur.

II Zaman budaq cümləsinin ikinci tipi bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin köməyi ilə qurulur. Bağlayıcı vasitələrlə, komponentlərin sırasına və ümumiyyətlə, belə tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluş xüsusiyyətlərinə görə, onları iki qrupa ayırmaq olar:

a) Baş cümlədən qabaq işlənən budaq cümlələr;

b) Baş cümlədən sonra işlənən budaq cümlələr.

Zaman budaq cümləsinə bir neçə nümunə baxaq: Mən sizin kağızınıza onda qol çəkərəm ki, bütün materialları təhvil verib yanıma gələsiniz.

Birlik o zaman olar ki, hər tayfa öz çörəyini yesin, onda tayfaların da sözü, işi bir olar (M. İbrahimov).

Zərflik budaq cümlələrindən biri də yer budaq cümləsidir. Yer budaq cümləsi baş cümlədən qabaq işlənilib, ondakı hal-hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarından birinə cavab olur. Bir sıra nümunələrə baxaq: Kim hara istəyirsə, ora gedə bilər. Haraya göndərsəniz, oraya gedərəm. Sən məni hara çağırırdınsa, ora gedirəm.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrinin bir növü olub, baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini və ya hal-hərəkətin meydana çıxma tərzini bildirir, məsələn: Sən elə danış ki, hər kəs səni anlaya bilsin. Mahnının sözləri elə təsir etdi ki, qocanın gözləri doldu.

Azərbaycan dilindəki tərz-hərəkət budaq cümləsini mənaca aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) nəticə bildirenlər; 2) məqsəd bildirenlər; 3) müqayisə bildirenlər.

Səbəb budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrindən olub, baş cümlədəki nəticənin səbəbini bildirir və nə üçün, niyə, nə səbəbə, nəyə görə, nədən ötrü suallarına cavab olur. Nümunə: Xalq bu ilxını şən bir bağırtı ilə qarşılıdı, çünki iranlılardan qənimət alınmışdı (Y.V.Çəmənəminli). Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir. Baş cümlədə ifadə olunan hal, hərəkət və ya hökm səbəb, budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi meydana çıxır, nəticə budaq cümləsi bir qayda olaraq baş cümlədən sonra işlənilir.

Baş cümlədəki sual əvəzliyinə görə nəticə budaq cümlələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Kim sual əvəzliyi ilə: Sən kimsən ki, onun qabağında söz qaytarırsan? 2) Nə sual əvəzliyi ilə: Axı nə var ki, indi zavodu götürmüşsən başına? 3) Hara sual əvəzliyi ilə; 4) Niyə, nə üçün sual əvəzlilikləri ilə; 5) Hani sual əvəzliyi ilə; 6) Necə, nə cür sual əvəzlilikləri ilə; 7) Nə vaxt, havaxt, haçan sual əvəzlilikləri ilə; 8) Neçə, nə qədər sual əvəzlilikləri ilə.

Məqsəd budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrindən biri olub baş cümlədəki hal-hərəkətin məqsədini bildirir, baş cümlədən çıxan nə məqsədlə və bu mənada olan nə üçün, nədən ötrü, niyə suallarına cavab olur. Məs: Nisə qonaqları ac saxladı ki, bəlkə sən də gələsən.

Məqsəd budaq cümlələrində baş cümlənin xəbərləri həm feili, həm də ismi ola bilər. İsmi xəbər vəzifəsində predikativ xəbərlərdən – var, yox, lazım, gərək kimi predikativlərdən istifadə olunur. Nümunə: Təcili yardım lazımdır ki, onu xilas edəsən.

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin miqdarını bildirməyə xidmət edir və baş cümlədən hasil olan nə qədər sualına cavab verir.

Kəmiyyət budaq cümləsi daha çox baş cümlənin feili xəbərinə, keyfiyyət, miqdar bildiren başqa üzvlərinə aid ola bilər.

Kəmiyyət budaq cümlələrini, baş cümlə ilə olan mənə münasibətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: Müqayisəli kəmiyyət budaq cümləsi; Qarşılaşdırılmalı kəmiyyət budaq cümləsi; 3) Şərtli kəmiyyət budaq cümləsi.

Budaq cümlə baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin kəmiyyətini müqayisə yolu ilə bildirir. Məsələn: Bir atanı oğlunun gələcəyi nə qədər düşündürürsə, biz müəllimləri də şagirdlərinin gələcəyi o qədər maraqlandırır.

Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları bir-birilə qarşılaşdırılır. Məsələn: Yaxşı ad çıxartmaq nə qədər çətindirsə, bu adı itirmək o qədər asandır.

Kəmiyyət budaq cümləsinin əsas vəzifəsi baş cümləyə kəmiyyət cəhətdən xidmət etməkdir. Məsələn: Bizim cəmiyyətdəki ürəksiz adamlar nə qədər tez ortadan çıxsa, o qədər də xalq üçün rahatlıq olar (M. İbrahimov).

Dərəcə budaq cümləsi quruluşca tərz-hərəkət budaq cümləsinə çox yaxındır. Belə budaq cümlələr baş cümlədəki hal-vəziyyətin və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir və baş cümlədən çıxan nə dərəcədə? Nə dərəcəyə? Suallarına cavab olur.

Bu cümlələrə nümunələrə baxaq: İş o dərəcəyə çatdı ki, dostu ona təsəlli verməyə başladı. Bu dostluq sizi elə bir dərəcəyə qaldırır ki, hər bir guşədən baxan göz sizi görür.

Şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmununa aid olub, ondakı hal-hərəkətin və ya hökmün asılı olduğu şərti bildirir. Şərt budaq cümləsinin quruluşunu və bağlayan vasitələrini hesaba alsaq, ümumiyyətlə, 3 cür təşkil olunduğunu görürük.

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu bir-birilə qarşılaşdırılır. Bu cümlələrdə bir qayda olaraq budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Onun aşağıdakı növlərini göstərmək olar: 1) güzəştli qarşılaşdırma, 2) ziddiyyətli qarşılaşdırma, 3) fərqləndirici qarşılaşdırma, 4) müqayisəli qarşılaşdırma, 5) şərtli qarşılaşdırma.

Qoşulma budaq cümləsi baş cümlədən sonra əlavə edilərək, ondakı məzmunu qiymət verir, ya da ona aid əlavə məlumat verir. Nümunə: Qız şalının saçaqlarını didməklə məşğul idi ki, bu da onun bir qədər hirsələndiyini göstərirdi və s.

Nəticə. Tabeli mürəkkəb cümlə biri digərindən asılı olan ən azı iki tərkib hissədən ibarət olur. Bu tərkib hissələr baş və budaq cümlələr olaraq iki yerə ayrılır. "Baş cümlə" barədə deyilənlərdən aydın olur ki, o, budaq cümləyə nisbətən müstəqil olur. Budaq cümlə onun ya bir üzvünü, ya da ümumi məzmununu izah edir. Lakin elə hallar da mövcuddur ki, budaq cümlə nisbətən müstəqil olan bir "sadə cümlə"ni (baş cümləni) deyil, cümlə üzvünün bir hissəsinin, feili tərkibləri, şərt budaq cümləsini, digər budaq cümlələri izah etməyə, genişləndirməyə xidmət edir. Dediymiz bu xüsusiyyəti biz daha çox tamamlıq budaq cümləsinin fonunda nəzərdən keçiririk. Çünki tamamlıq budaq cümləsi ən çox işlənən, ən inkişaf etmiş, ən "çevik" (yəni müxtəlif vəziyyətlərdə işləyə bilən) budaq cümlə növüdür.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən misallar göstərir ki, tamamlıq budaq cümləsi, doğrudur, əksər hallarda baş cümləni tamamlayır, onu təkmilləşdirir, lakin elə hallar da nəzərə çarpdırıldı ki, orada budaq cümlə baş cümlədən deyil, adi söz birləşməsindən, müstəqil işləyə bilməyən budaq cümlələrdən asılı idi.

Cümlələr quruluşuna görə 2 yerə bölünür: sadə və mürəkkəb cümlələr. Mürəkkəb cümlələrin 2 növü var: Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlə. Tabeli mürəkkəb cümlə biri digərindən asılı olan ən azı iki tərkib hissədən ibarət olur. Bu tərkib hissələr baş və budaq cümlələr olaraq iki yerə ayrılır. "Baş cümlə" barədə deyilənlərdən aydın olur ki, o, budaq cümləyə nisbətən müstəqil olur. Azərbaycan dilindəki cümlə üzvləri ilə budaq cümlələr arasında möhkəm bir uyğunluq özünü göstərir. Müxtəlif növ cümlə üzvləri olan sadə cümlələri aşağı qat, həmçinin müxtəlif növ budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələri yuxarı qat hesab etmək olar. Yuxarı qatda əmələ gələn cürbəcür budaq cümlələr tam mənası ilə aşağı qata əsaslanır. Budaq cümlələrin aşağıdakı növləri vardır: Mübtəda budaq cümləsi; Xəbər budaq cümləsi; Tamamlıq budaq cümləsi; Təyin budaq cümləsi; Zərflik budaq cümləsi - Zaman budaq cümləsi, Yer budaq cümləsi, Tərzi-hərəkət budaq cümləsi, Səbəb budaq cümləsi, Nəticə budaq cümləsi, Məqsəd budaq cümləsi, Kəmiyyət budaq cümləsi, Dərəcə budaq cümləsi, Şərt budaq cümləsi, Qarşılaşdırma budaq cümləsi; Qoşulma budaq cümləsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Seyidov Y. Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV h. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN BİBÖ VƏ KLASTER ÜSULLARI İLƏ TƏDRİSİ

Şəms Məmişova

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Teaching of phraseological combinations by KWL and cluster methods

The use of phraseological units of the Azerbaijani language enriches the students' vocabulary, significantly increases the expressiveness of their speech, and the speech becomes figurative, precise and concise. School experience shows that students use stable word combinations in the real sense, understand their meaning, make mistakes in the structure of the combination, and are not able to connect those combinations with other words in the sentence. In the Azerbaijani language classes, the high-level application of methods and techniques such as "Research and presentation methods", Organizational methods and their methods and techniques such as BIBÖ, Venn diagram, projects, cluster, presentation, zigzag, carousel, in addition to ensuring that learners master the topics by defining them in a timely, correct and fluent manner, creative activity, independent. It plays a very important role in the formation of skills and habits such as working, applying the acquired knowledge in practice. Summing up, we can say that the high level application of these methods and techniques of teaching in Azerbaijani language classes not only ensures timely, correct and fluent mastery of the subjects, but also plays a very important role in the formation of skills and habits such as creative activity, independent work, and practical application of acquired knowledge is playing.

Key words: *Azerbaijan language, phraseological combinations, teaching methods, KWL, cluster.*

Hər bir dili uzun əsrlər boyu xalq yaratmış, inkişaf etdirmiş və nəşlədən nəşləyə çatdırmışdır. Dil xalqın keçmişini, bu gününü və gələcəyini canlı şəkildə birləşdirən vasitədir. Hər bir dilin zənginliyi onun tərkibindəki söz vahidləri, onların yaranma yolları, mənaları, söz birləşmələri və onların tipləri, nəhayət, frazeoloji birləşmələr adlanan bölməsidir. Məlumdur ki, frazeoloji birləşmələr bir mövzu kimi V sinifdə öyrənilir. Lakin belə birləşmələr üzərində aparılan praktik işlər, çalışmalar Azərbaycan dilindən bütün sistematik kurs üzrə davam etdirilir. Frazeoloji birləşmələr xalqın həyatı və məişəti, adət-ənənələri, əxlaqi görüşləri ilə bağlı yaranır. Bu birləşmələr dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır, yeni frazeoloji vahidlərin formalaşması üçün mənbə rolunu oynayır. Frazeoloji ifadələrdə sözlər üzvi surətdə birləşərək vahid bir məfhum ifadə edən monolit birləşməyə çevrilir. Milli səciyyəsi ilə fərqlənən frazeoloji birləşmələr başqa dilə eyni ilə tərcümə edilə bilmir. İnsan nitqini frazeoloji birləşmələrsiz təsəvvür etmək çətindir. Odur ki, min illərin sınağından keçib gələn frazeoloji birləşmələr bu gün də fikrin təbii və obrazlı ifadəsində mühüm rola malikdir.

Frazeologiya – müəyyən dildəki frazeoloji vahidlərin emosional və ekspressiv səciyyəli sabit söz birləşmələrinin məcmusu, frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müasir və tarixi baxımdan öyrənən dilçilik bəhsidir. Məcəzilik əsasında yaranan frazeoloji birləşməni təşkil edən tərəflərdən biri və ya hər ikisi məcazlaşmış olur. Frazeoloji birləşmələrin ən mühüm xüsusiyyətləri ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıqdır. Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr struktur və məzmun baxımından diqqəti cəlb edən vahidlərdir. Çox vaxt bu birləşmələr fikrin düzgün çatdırılmasında həlledici rol oynayır.

Frazeologiya (yunan sözü olub phrasis – ifadə və loqos – təlim sözlərindən ibarətdir) dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Tərkibə dəyişməz olur.
- Dildə hazır şəkildə mövcud olur.
- Bu birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalarını itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.
- İki və daha artıq sözdən ibarət olur.
- Bütöv leksik vahidlərdir.
- Daimi leksik tərkibə malik olur.
- Sinonimi, antonimi, omonimi olur.
- Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilirlər.
- Tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü olurlar.

Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin növləri bunlardır: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və tapmacalardır. Frazeoloji vahidlərin forması yığcam və gözəl, mənası dərinidir. Bunlar xalqın əsrlər boyu yaratdığı tükənməz mənəvi sərvətidir. Bu sözlərin düzülüşündə bir mənə

uyarlığı, ifadəlilik, ahəngdarlıq, musiqilik, səlislik vardır. Ədəbiyyatda bu birləşmələrin özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Bədii ədəbiyyatda bu birləşmələrin daxili semantikasında gözlənilməz əsrarəngizliklər gizlənilir. Xalq müdrikliyinin parlaq ifadəsi kimi frazeoloji birləşmələr şairlərin fikir və duyğularına poetik hərarət verir, misralara xalq ədəbiyyatının təkrarsız ətrini gətirir. Frazeoloji vahidlərdən uğurlu istifadə qabarıq şəkildə hiss etdirir ki, bədii söz sərraflarının poetik düşüncəsi təbii qaynaqlardan, xalqın obrazlı təfəkküründən güc-qüvvət alır, bu qüdrətli özüldən frazeoloji birləşmələr bəhrələnərək parlaq obrazlılığın meydana çıxmasında təkanverici rola malik olur.

Müəllimlərin bu mövzunu mənimsəyərkən təkcə çalışma və praktik işlərdə deyil, həm də sinifdən xaric oxu materiallarında da istifadə etməsi mümkün və faydalıdır. Həmin materiallardan nə həcmdə və hansı istiqamətdə istifadə olunmasının əlverişliliyini müəllim özü müəyyənləşdirməlidir. Təcrübələr göstərir ki, frazeoloji birləşmələrlə əlaqədar çalışmaları apararkən bu birləşmələrdə hansı sözün “aparıcı əlamət” olması əsas tutulduqda, birincisi, çalışma didaktik oyun xarakteri alıb şagirdlərin xüsusi marağına səbəb olur; ikincisi, bu frazeoloji birləşmələr hesabına onların lüğət ehtiyatının, nitqinin zənginləşməsində əvəzsiz rol oynayır.

Sosiallaşma prosesində insanların ümumbəşəri və milli dəyərlərə yiyələnməsini davamlı bir fəaliyyət kimi əhatə edən tədrisə, eyni zamanda proses kimi də yanaşılır. Təhsilin didaktik əsasında mərhələlilik, istiqamətlik, təbiətə müvafiqlik, variantivlik, fasiləsizlik, fərdi ehtiyacların nəzərə alınması və praktiklik öz əksini tapır. Müəllim və şagird fəaliyyətinin yekunu olduğu üçün təhsil nəticə kimi də qiymətləndirilir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili təlimində qeyri-standart dərslər formalarından (dərslər-müzakirə, dərslər-ekskursiya, dərslər-oyun, dərslər-seminar, dərslər-səyahət, dərslər-iclas və s.) [6, s. 1] və fəal təlim üsullarından istifadə yolu ilə dərslərin maraqlı, məzmunlu keçməsinə və şagirdlərin fəallığını təmin etmək mümkündür [6, s. 1]. Çünki mövzunun şagirdlərə çatdırılmasında təlim üsullarından istifadənin mühüm əhəmiyyəti var. Bu mənada da, təlim prosesində tətbiq edilən metod və üsulların Azərbaycan dilinin tədrisindəki rolunun müəyyənləşdirilməsi aktual məsələlərdən biridir. Bu da, həmin təlim üsullarının dərslərdə tətbiqi ilə əlaqədar geniş araşdırmaların aparılmasına və metodistlər arasında bu istiqamətdə bəzi fikir ayrılıqlarının yaranmasına səbəb olur. Məsələnin əhəmiyyətini nəzərə alan müəllim dərslərdə elə təlim metod və üsullarından istifadə edilməlidir ki, onlar həm dərslərin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə və təlimin məzmununa müvafiq olsun, həm də şagirdlərin idraki fəallığını, təfəkkürünü, hafizəsini inkişaf etdirdirsin, onlarda axıcılıq, tədqiqat aparmaq həvəsi yaratsın. Ümumilikdə, təlim strategiyaları tədris prosesində istifadə olunan forma, üsul, vasitə və yanaşmaların məcmusudur [8, s. 39-40]. Təlim zamanı dərslərin səmərəli keçməsi üçün bir sıra metod və üsullardan istifadə olunur. Həmin metodlar aşağıdakı üç funksiyaya özündə birləşdirir:

1. Təliməddici funksiya
2. Tərbiyəəddici funksiya
3. İnkişafəddirici funksiya

Təliməddici funksiya metodların başlıca funksiyasıdır. Həmin funksiyanın mahiyyəti təlim zamanı tədris olunan mətnin və qrammatikaya aid biliklərin məzmununu şagirdlərə daha yaxşı çatdırmaq üçün düzgün metodları seçməkdən ibarətdir. Əgər şagirdlər yeni mövzunu öyrəndikdən sonra həmin mövzu ilə əlaqədar yeni fikirlər söyləyə bilirsə, deməli, təliməddici funksiya uğurla nəticələnmişdir.

Mühüm funksiyalardan biri də tərbiyəəddici funksiya. Bu funksiya şagirdlərdə əməkdaşlıq, inkişaf, estetik tərbiyə, vicdanlılıq, yoldaşlarını müdafiə etmək və digər bu kimi xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasına xidmət edir. Ona görə də, şagirdlərlə tərbiyə işi xüsusi bir və yaxud da, müəyyən bir dərslərdə deyil, bütün dərslərdə aparılmalıdır. Deməli, təlim metodlarına xidmət edən tərbiyəəddici funksiya həmin xüsusiyyətləri həyata keçirməyə imkan yaradır. İnkişafəddirici funksiya da təlim metodlarının mühüm əhəmiyyət kəsb edən funksiyalarından biridir. Bu funksiya şagirdlərin öz məntiqi təfəkkürlərini inkişaf etdirməyə və fikirlərini müstəqil ifadə etmək qabiliyyətini formalaşdırmağa xidmət edir. İnkişafəddirici funksiya hələ XIX əsrdə bəhs edilmişdir. Təlim daima inkişafda olduğu üçün, daima köhnə ilə yeni sistemin mübarizəsi davam etmişdir.

Məlumdur ki, bu gün bizim qəbul və istifadə etdiyimiz yeni funksiyalar müasir dövrün tələblərini ödədiyinə görə inkişafəddirici sayılsa da, bir neçə ildən sonra həmin funksiyalar dövrün tələblərinə uyğun gəlməyəcək. Təlim metodlarının funksiyalarının sayı məsələsinə münasibətdə fərqli fikirlər də olmuşdur. Həmin məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışan metodist alim Yəhya Kərimov “Təlim metodları” adlı kitabında yazır: “məşhur rus pedaqoqu Q.İ.Şukina metodların dörd funksiyadan ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Q.Şukina funksiyalar haqqında məlumatı özünün “Методы обучения как компонент учебного процесса” adlı kitabında vermişdir. O, təlim metodları haqqında belə bir fikir yazmışdır: “Təlim metodu elə bir xassəyə malik olmalıdır ki, şagirdlərin ehtiyacına istinad etsin, onların marağını hərəkətə gətirsin və müəyyən vəzifənin həllinə yönəlsin, onlarda biliyə münasibəti möhkəmləndirsin” [7, s. 232].

Fəal təlim metodlarından bəhs edən metodist A.Balıyev «Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası» dərslərində həmin məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, «Pedaqoji ədəbiyyatlarda fəal təlim metodları da müxtəlif

cür təsnif edilir və onlarla texnikanın təlimdə istifadə imkanları araşdırılır” [2. s. 142].

Hər bir metodun özünün də bir neçə texnikası var. Təlimdə istifadə olunan həmin texnikaları bəzən səhv olaraq metodlar da adlandırırlar. Ümumilikdə isə, metod və texnikalar bir-birlərindən tamamilə fərqlənir. Metodistlərin də söylədiyi kimi, metod daha geniş bir anlayışdır. Hətta, bir metodun tətbiqi zamanı bir neçə texnikadan istifadə etmək belə mümkündür. Həmin metodlardan Azərbaycan dili dərslərində tətbiq edilənlər içərisində “Tədqiqat və təqdimat metodları” və Təşkilati metodlar (üsullar) da xüsusi yer tutur. Bu metodlardan (üsullardan) dərsin müxtəlif, motivasiya, tədqiqatın aparılması, ümumiləşdirmə və digər mərhələlərində müntəzəm olaraq istifadə olunur.

Azərbaycan dili dərslərində “Tədqiqat və təqdimatın aparılması” metoduna Venn diaqramı, layihələr, sorğu vərəqələri, “İdeyalar xalısı”, BİBÖ, klaster, refleksiya, təqdimat, esse kimi texnikalar aiddir [3, s. 89-90]. Təlim prosesində fərqli metod və üsullardan istifadənin mövzuların daha yaxşı izah edilməsində və şagirdlər tərəfindən düzgün və aydın anlaşılmasında müstəsna rolu var. Həmin üsulları və texnikaların çoxluğu müəllimlərin işini də yüngülləşdirir. Hər dərsdə fərqli texnikalardan istifadə, həm də şagirdlərin mövzuları dərinlən mənimsəməsinə də şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili dərslərində təlimin “Tədqiqat və təqdimat metodları”, Təşkilati metodlar və onların BİBÖ, Venn diaqramı, layihələr, klaster, təqdimat, ziqzaq, karusel kimi üsul və texnikalarının yüksək səviyyədə tətbiqi öyrənənlərin mövzuları vaxtında, düzgün və səliqəli müəyyənləşdirərək mənimsəməsinə təmin etməklə yanaşı, onlarda yaradıcı fəaliyyət, müstəqil işləmək, mənimsədiyi bilikləri təcrübədə tətbiq etmək kimi bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında çox önəmli rol oynayır.

Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərindən istifadə şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, onların nitqinin ifadəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, həmçinin nitq obrazlı, dəqiq və yığcam olur.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər sabit söz birləşmələrini həqiqi mənada işlədir, onların mənasını başa düşür, birləşmənin strukturunda səhvlərə yol verir, həmin birləşmələri cümlədəki başqa sözlərlə əlaqələndirməyi bacarmırlar.

Şagirdlər yola salmaq, qulaq asmaq, başa düşmək, yorğunluğunu almaq və s. kimi çox işlənən birləşmələri tez anlayır, lakin qabıqdan çıxmaq, dil tökmək, boğaza yığılmaq və s. birləşmələrdəki bir növ gizli olan mənaları tuta bilmirlər. Bunun səbəblərindən biri V sinif şagirdlərində konkret təfəkkürün üstünlük təşkil etməsidir.

Sabit söz birləşmələrinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də mücərrəd mənalı birləşmələrin mənasının aydınlaşdırılması ilə bağlıdır. Bunların çoxu insanın mənəvi keyfiyyətləri ilə əlaqədar anlayışlardır: özündən getmək, ürəyindən keçmək, özünü ələ almaq, vecinə almaq, özünə gəlmək, ürəyinə salmaq, barmaqarası baxmaq və s. Şagirdlərə belə birləşmələri izah edərkən mənanı daha çox söz birləşmələri və ya cümlələrlə təsvir edirlər: Məsələn, başından çıxarmaq – hər hansı bir şey haqqında fikirləşməmək; burnunu sallamaq – hər hansı bir adamdan küsmək, incimək və s.

Müəllim sabit söz birləşmələrini keçəndə sözün leksik mənasının izah olunmasında istifadə edilən üsullara əsaslanmalıdır. Lakin bu üsulları sabit birləşmələrin mənasının açılmasına tətbiq edəndə bəzi tələbləri nəzərdən qaçırmamaq olmalıdır. Məsələn, sinonimlərdən istifadə etməklə sabit söz birləşmələrinin mənasını aydınlaşdırarkən əvvəlcə birləşmənin leksik, sonra frazeoloji sinonimini tapmaq yaxşı nəticə verə bilər. Lakin müəllim şagirdlərə sabit birləşmələrin istər bir sözlə ifadə olunan, istərsə də frazeoloji qarşılığını müəyyənləşdirərkən nəzərə alınmalıdır ki, sinonimlər şagirdlərə tanış olmalıdır. Əks halda, şagirdlər iqiqat çətinliyə düşür, yəni həm mənası şərh olunacaq sabit söz birləşməsinin, həm də onun sinonimlərinin mənası onlara qaranlıq qalır.

Sabit söz birləşmələri sözlə sərbəst birləşmələr arasında xüsusi bir leksik qrup təşkil edir. Onun həm sözlə, həm də sərbəst birləşmələrlə fərqli və oxşar cəhətləri vardır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər sabit söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələri ilə daha çox qarışdırırlar. Sabit və sərbəst birləşmələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər məhz onların müqayisəli şəkildə tədris olunması zərurətini meydana çıxarır. Amma təcrübə göstərir ki, hər cür sabit söz birləşməsinin sərbəst söz birləşmələrini müqayisə etmək lazımdır ki, onlar zahiri əlamətlərinə görə sərbəst söz birləşmələrinə oxşayır: yolunu azmaq, top atmaq, topa düşmək, quyruq bulmaq və s.

Müəllim belə birləşmələri mətn daxilində izah etməlidir, çünki onlar öz konkret mənasını məhz mətn daxilində büruzə verir. Məsələn, *Oyun zamanı topu əlindən salmaq olmaz. Uşaqları çox işlədib əldən salmaq yaramaz.* Cümlələrinin birincisində əldən salmaq sərbəst birləşmədir, ikinci cümlədəki əldən salmaq birləşməsi isə sabit birləşmədir.

BİBÖ – Biz artıq bilirik./ Biz nəyi bilmək istəyirik./ Nəyi öyrəndik.

BİBÖ-nün tətbiqində əsas məqsəd şagirdlərlə əvvəlki biliklə yeni bilik arasında əlaqə yaratmağa imkan verməklə düşünmə qabiliyyətlərini optimallaşdırmaqdan ibarətdir. Bu metod necə istifadə olunur?

Əvvəlcə şagirdlərdən mövzu barəsində əvvəlki biliklərinə dair siyahı tərtib edilir. Sonra şagirdlər siyahı üzərində işləyərkən müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: Biz artıq bilirik, Biz nəyi bilmək istəyirik, Biz nəyi öyrəndik”.

Daha sonra ilk sütunda müəllim şagirdlərin əvvəlki biliklərini qeyd edir. İkinci sütunda müəllim şagirdlərin mövzu ilə bağlı yarana biləcək sualları müəyyənləşdirib ikinci sütunda qeyd edir. Müəllimlə şagirdlər birlikdə müzakirə edib ikinci sütundakı sualların cavablarını araşdırır və üçüncü sətura qeyd edirlər. Şagirdlər verdikləri sualları təhlil edərək mövzu ilə bağlı artıq malik olduqları bilikləri yeni əldə etdikləri biliklərlə müqayisə edirlər.

İlk növbədə şagirdlərlə BİBÖ-nün mahiyyəti və məzmunu haqqında düzgün məlumatın verilməsi və nəzərdə tutulan cədvəllə kağız və lövhə üzərində təsvirini vermək ən ümdə şərtlərdəndir.

Frazeoloji birləşmələrdə BİBÖ-dən bu şəkildə istifadə edə bilər. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, uşaqlar bəzi sərbəst birləşmələrin sabit söz birləşmələri kimi işləndiyini bilmirlər. Bu cür birləşmələri araşdırarkən BİBÖ cədvəlindən istifadə məqsədəuyğundur. Məsələn:

BİLİRƏM	İSTƏYİRƏM BİLİM	ÖYRƏNDİM
Yola salmaq, əl tutmaq və s. kimi sərbəst söz birləşmələrinin leksik mənalarnı	Bu birləşmələrin sabit söz birləşmələri kimi leksik mənalarnı	Yola salmaq- Kimi isə harasa göndərmək Əl tutmaq- kömək etmək və s.

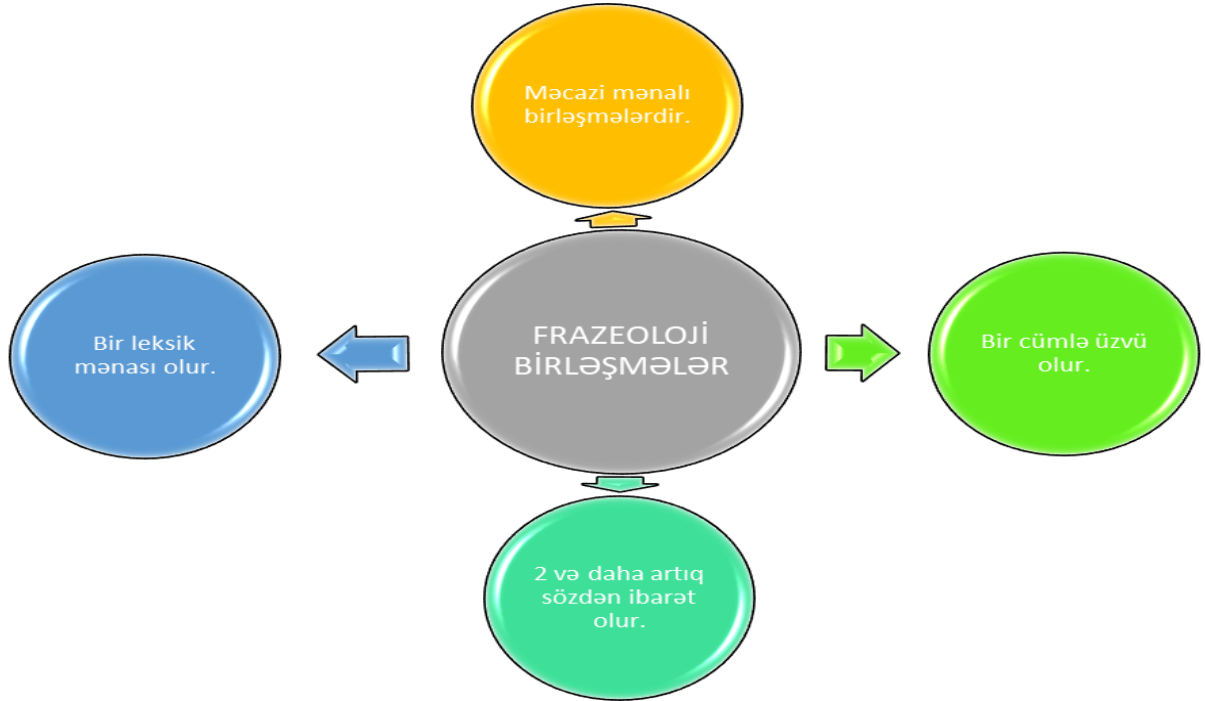
Klaster hər hansı bir mövzu və ya fikrin mümkün qədər açılmasına, şagirdlərə bu əsnada geniş şərait yaradan metoddur. Bu metodun tətbiqi şagirdləri mövzu haqqında açıq və sərbəst düşünməyə sövq edir. Verilmiş əsas anlayışa aid şagirdləri bacardıqları qədər söz assosiasiyaları tapmağa və ideyalar arasında əlaqələr barədə düşünməyə istiqamətləndirir. Eyni zamanda şagirdlərin lüğət tərkibini zənginləşdirməyə yardım edir. Bu metodun tətbiqi xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Öncə müqayisə olunacaq subyektlər və obyektlər müəyyənləşdirilir. Sonra mərkəzi anlayışı və ya ifadəni kağızın və ya lövhənin ortasında yazıb şagirdlərə müəllim tərəfindən təlimat verilir. Öyrənilən mövzu ilə bağlı başlıca söz lövhədə yazılır. Klaster yaradılması isə bu cür təzahür edir. Verilən anlayışla bağlı şagirdlər ağına gələn söz və ya ifadələri təklif edib yazırlar. Mərkəzi sözdən başlayaraq hər növbəti söz əlaqələri olan sözlə xətlərlə birləşdiriləcək və nəticədə “hörümçək toru”na oxşar qrafik şəkil alınacaq. Vaxt bitənə qədər çox fikir yazılıb əlaqələndirilməlidir. Vaxt bitəndən sonra alınan klasteri müzakirə edib ümumiləşdirmək olar.

Klaster böyük və kiçik qruplarda, həmçinin cütlərlə və fərdi şəkildə aparıla bilər. Mövzu ilə əvvəlcədən şagirdlər tanış edilməlidir. Çünki auditoriyanın cisim və ya hadisə haqqında məlumatının olması vacibdir. Bu metoddan həm mövzunun öyrənilməsinin əvvəlində - şagirdlərin bu haqda nə bildiklərini aydınlaşdırmaq, həm də dərslin axırında – onların təzə nə öyrəndiklərini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə istifadə edilə bilər. Bu metodun tətbiqi zamanı mərkəzdə bir söz, cümlə, fikir və s. yazılır və fikirdən fikir, mövzudan mövzu doğur, yeni assosiasiyaların yaranma imkanı genişlənir.

Frazeoloji birləşmələrin tədrisində klaster üsulundan mövzunu təkrarlamaq üçün istifadə edilə bilər. Frazeoloji birləşmələrlə bağlı qaydaları təkrar etmək üçün müəllim lövhənin mərkəzinə bir çərçivədə frazeoloji birləşmələr sözünü yazır, onunla bağlı məqamları isə şagirdlər tamamlayır.

Məsələn:

Ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, Azərbaycan dili dərslərində təlimin bu üsul və texnikalarının yüksək səviyyədə tətbiqi öyrənənlərin mövzuları vaxtında, düzgün və səlis müəyyənləşdirərək mənimsəməsini təmin etməklə yanaşı, onlarda yaradıcı fəaliyyət, müstəqil işləmək, mənimsədiyi bilikləri təcrübədə tətbiq etmək kimi bacarıq və vərdislərin formalaşmasında çox önəmli rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanova Ş.Ə. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində yeni metod və texnologiyalardan istifadə. Bakı: Təhsil, 2012, 48 s.
2. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qimət, 2014, 384 s.
3. Əliyeva F., Məmmədova Ü., Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: MBM, 2015, 197 s.
4. Əliyeva S. Müasir təhsilimiz və dərslərimiz. Təhsil /elmi-nəzəri, pedaqoji, metodik jurnal. <http://tehsiljurnali.az/manset/215-masr-thslmz-vdrslrmz>.
5. İsmayılov R., Cəfərova D, Xudiyeva G, Qasıмова X. Azərbaycan dili- V sinif, Bakı: Altun, 2018, 176 s.
6. Kazımov A., Osmanova T. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodları (orta məktəb müəllimləri üçün). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 68 s.
7. Kərimov Y. Təlim metodları: Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutu, 2009, 279 s.
8. Qəhrəmanov A. "Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə" təlim kursunun iştirakçılırı üçün təlim materialı. Bakı:2012, 68 s.
9. Rüstəmov A, Allahverdi H., Cəfərova D, Məmmədova S. Azərbaycan dili fənni üzrə MMV, VII sinif, Bakı: Altun kitab, 2018, 200 s.
10. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı: Təhsil, 2014, 400 s

FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN TƏZAHÜR ETMƏSİ

Nuridə İsmayılova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

Manifestation of Archaisms in Folklore Examples

The article explains archaisms and their meaning that appear in examples of folk literature. It is noted that language and literature are closely related to the people. Archaisms are also quite common in written literature. But folklore is a more reliable source because it is the language of the people. The meaning of historicism and archaisms of national and borrowed origin used in old sayings, proverbs and riddles is explained. The tongue twister genre is also touched upon and the reason why archaisms are not developed is explained here. When we look at ancient words in folklore examples, we see that historicisms like bey, khan, pasha, etc. are used in a negative sense in most examples. In order to identify the words that were widely used in the folk language at one time, but are now out of use, it is necessary to turn to the people's own product - folklore.

Key words: *archaism, folklore, language, proverb, riddle*

Dil ictimai hadisədir. O, xalqın həyatı ilə sıx bağlı olur. Bu bağlılıq özünü dilin lüğət tərkibində daha çox göstərir. Belə ki, lüğət tərkibi mütəhərrikdir. Cəmiyyət həyatı dəyişdikcə dildə müəyyən sözlər köhnələrək lüğət tərkibindən çıxır, həmçinin dilə yeni sözlər daxil olur, bu daxil olan sözlər isə xalq tərəfindən qəbul edilib işlədildikdə və dilin quruluşuna uyğun olduqda ümumişlək leksikaya keçir. Bu cəhətdən dildə aktiv və passiv leksika formalaşır.

Məzmununda köhnəlik və yenilik əlamətləri olmayan, həmin dildə danışanların gündəlik həyatında tez-tez rast gəldikləri, geniş dairədə işlədikləri, ünsiyyət üçün ən vacib sözlər dilin aktiv ehtiyatını yaradır. Hal-hazırda öz işlənmə gücünü itirmiş, gündəlik danışmada işlədilməyən və ya müəyyən münasibətlərlə əlaqədar əmələ gəlmiş sözlər dilin passiv ehtiyatını təşkil edir [10, s. 249-250].

Passiv leksika 2 hissəyə bölünür: köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər. Müasir dil baxımından, müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olaraq fəal işləkdən düşmüş, dilin işlənmə sahəsindən çıxmış və ya çıxmaqda olan sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır [10, s. 251]. Köhnəlmiş sözlər tarixizmlər və arxaizmlər olmaqla iki hissəyə bölünür.

Qeyd etdik ki, dil cəmiyyət həyatı ilə sıx bağlı olur. Bilavasitə xalqla bağlı olan digər sahə ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat həyatı, insanın hiss və düşüncələrini, arzu və istəklərini obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Burada *söz* və *həyat* sözlərinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Təbii ki, həyat dedikdə cəmiyyətin həyatı nəzərdə tutulur, söz dedikdə isə müvafiq xalqın işlətdiyi sözlər, yəni dilin lüğət tərkibi nəzərdə tutulur. Deməli, dilin lüğət tərkibində baş verən dəyişmələri müəyyən etmək üçün ən etibarlı mənbə ədəbiyyatdır. Burada həm yazılı ədəbiyyat, həm də şifahi ədəbiyyat mühüm rol oynayır. Lakin bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, yazılı ədəbiyyatda yazının üslubu olur. Müəyyən dövrdə hər hansı bir söz yazıçı tərəfindən əsərdə işlənmə bilər. Ona əsasən həmin sözün o dövrdə ümumişlək olub indi köhnəliyini deyə bilmərik. Çünki yazıçı dövrü üçün ümumişlək olmayan bir sözü də əsərə gətirə bilər.

Amma şifahi xalq ədəbiyyatında xalqın üslubu, xalqın dili olur. Folklor nümunələri xalqın təfəkküründən süzülərək o xalq üçün ən mükəmməl şəkildə təzahür edir. Düzdür, xalq yaradıcılığı nümunələrinin yaranmasında fərdin də rolu olur. Müəyyən fərdin yaratdığı nümunə xalq tərəfindən improvizə edilir, müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır və xalqın malına çevrilir. Mərhum folklorşünas Azad Nəbiyev bunu belə ifadə etmişdir: "Fərdin yaratdığı kollektiv tərəfindən cilalanır. Fərd onu yenidən qəbul edəndə yeni improvizələri zənginləşdirib xalqa yeni variantda qaytarır. Beləliklə, yaradıcılıq prosesində fərd-kollektiv-fərd-kollektiv dövrü sistemi yaranır" [12, s. 19]. Deməli, müasir dövr üçün köhnəlmiş söz folklor nümunəsində işlənməmişdirsə, o dövrdə aktiv leksikaya daxil olmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı janr cəhətdən rəngarəngdir. Folklorlarda işlənməmiş köhnəlmiş sözləri daha sistemli təqdim etmək üçün hər bir janra ayrıca nəzər yetirmək məqsədəuyğundur.

1) Bayatılarda köhnəlmiş sözlərin işlənməsi.

Qədim və geniş yayılmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan bayatılarda kifayət qədər arxaizmlərə rast gəlmək mümkündür. Bir neçəsinə nəzər salaq:

1. sadaq - oxqabı [6, s. 10]

Qurşamış gör **sadağı**,
Ov gedər görsə dağı,

Cənnəti neynər aşıq

Camalın görsə daxi? [8, s. 97]

Burada *sadaq* leksik vahidi oxqabı mənasındadır. Ümumiyyətlə, bu söz ədəbiyyatda daha çox gözəlin kirpikləri mənasında işlənir. Lakin verilən nümunədə həqiqi mənadadır. Bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, daha çox sədəqə sözü nümunələrdə sadağa şəklində işlənir. Lakin yönlük halda işlənmiş *sadaq* sözü ilə *sədəqə* mənasında olan sözü qarışdırılmamalıdır. Onların mənasını kontekstə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür.

Əziziyəm bu bağa,

Bu bağçaya, bu bağa.

Bir dəfə üzün görsəm,

Canım verrəm **sadağa** [2, s. 92].

Burada söz *sədəqə vermək, qurban vermək* mənasındadır və bu nümunədə köhnəlmiş söz yoxdur.

2. ün - səs, səda [6, s. 427]

Sözüm düşər dastana,

Bir **ün** salar hər yana.

Qürbət qoy sizə qalsın,

Mən gedirəm Şirvana [2, s. 15].

Milli söz olan *ün* sözü hazırda müstəqil şəkildə ədəbi dildə işlənməsə də, *inləmək* sözündə *ün* sözünün izləri vardır. “İnləmək feilində səs dəyişikliyi olmuşdur. Söz tarixən ün sözündən ünləmək şəklində düzəlmiş və sonralar fonetik tərkibcə dəyişmişdir” [11, s. 167].

3. bayqu - bayquş sözünün qədim forması [3, s. 250]

Aşıqın odu yarı,

Bayqunun odu yarı.

Qürbətdə vətən tutduq,

Unutduq o diyarı [2, s. 18].

4. biyabangərd - biyabanları dolaşan avara [3, s. 326]

Zərliyəm, zərd olmuşam,

Qüssədən dərd olmuşam.

Qürbətə gələn gündən

Biyabangərd olmuşam [2, s. 18].

5. qayım - bərk, möhkəm, ağır, tutarlı [5, s. 80]

Baxtım qaradır başdan,

Qəlbim **qayım**dır daşdan.

Bir ala göz yar üçün

Keçmək olmaz qardaşdan [2, s. 30].

6. duva – dua

Yarı ova yolladım,

Arxa, nova yolladım. Özüm gələ bilmədim,

Çox-çox **duva** yolladım [2, s. 180].

Məlumdur ki, tarixən bəzi sözlərimizdə səsdüşümü (eliziya) baş vermişdir. Məsələn: *ayruq/ayrux/ayruğ – ayırı; kapığ – qapı* [14, s. 178], *suv – su*. Bu cəhətdən xarakterik olan *duva* sözündə də bu tarixi iz özünü göstərir.

7. həna - xına [4, s. 364]

nayib-naib, nayib

şah-hökmdar, padşah və s. daşdığı titul

Əlimə yaxdım **həna**,

Söz dedim, **nayib** qana.

Şahdan bir fərman çıxıb,

Dağılsın qoy zamana [8, s. 92].

Bu bayatıda işlənmiş *nayib* və *şah* sözləri tarixizmdir.

Bayatılarda tarixizmlərə aid nümunələrə nəzər salmaq:

1. xan - orta əsərdə Şərq ölkələrinin bir çoxunda feodal hakimlərin titulu və ya bu titulu daşıyan şəxs [4, s. 421]

Əziziyəm, **xan** elər,

Xan divanın **xan** elər.

Bir başa iki yumruq,

Bunu hansı **xan** elər? [8, s. 92]

2. tövcü, töycü - keçmişdə kəndlilərdən alınan vergilərdən biri (verginə və ya ümumi borcu ödəmək üçün camaatdan yığılan pul və s.) [6, s. 369]

Xan yanında nökrəm,

İşim yoxdur, bekaram,

Tövcünü gətirməsən,

Başında turp əkərəm [2, s. 88].

3. tarı - tanrı

bəy - hökəran, hakim, ağa [3, s. 289]

Ürəyim qandı, tarı,

Dərdimi qan di, tarı!

Xalqı soyub talayan

Bəyinən xandı, tarı! [8, s. 101]

Bayatıdakı *tarı* sözü fonetik arxaizmdir, belə ki, bu söz *tanrı* formasında indi də dildə geniş istifadə olunur. *Bəy* sözü isə semantik arxaizmdir. Belə ki, söz müasir dövrdə daha çox kişi cinsinə müraciət mənasında (xanım-bəy) və ya evlənen oğlan mənasında (gəlin-bəy) işlənir.

4. paşa – keçmiş sultan Türkiyəsində, Misirdə və bəzi başqa müsəlman Şərq ölkələrində ali əsgəri vəzifə tutan şəxslərə və mülki məmurlara verilən fəxri ünvan, titulu və belə titulu olan şəxs [5, s. 581]

İgid paşa, say paşa,

Sənə yoxdur tay, paşa.

Koroğlu bir gəlibdi,

Bir də gəlsə,vay, paşa [2, s. 24].

5) sultan – bir vilayətin, ölkənin, ərazinin rəhbəri, hökədarı

Söz kəc gəlsə, qan olar,

Ürəkdə şan-şan olar.

Zülm eliyən, qan tökən,

Ya xan, ya sultan olar [6, s. 89].

6) şah – hökədar, padşah və s. daşdığı titulu

Dağın döşü düz, hamar,

Nə bağça var, nə də bar.

Ölkəyə bir şah gəlib,

Qılıncından qan damar [6, s. 89]/

Nümunələrin sayını artırmaq olar, lakin verilənlər nəticə çıxarmaq üçün yetərlidir. Aydın olur ki, ictimai-siyasi mövzulu bayatılarda *bəy, xan, paşa* kimi köhnəlmiş sözlər yüksək işlənmə tezliyində balıqdır ki, bu da təsadüfi deyil. Belə ki, bu vəzifə sahibi olan şəxslərdən zülm görənlər xalq belə folklor nümunələri ilə onlara olan nifrətini ifadə etmişdir.

Geyim adlarını ifadə edən tarixizmlərin işləndiyi bayatılar da vardır:

5. arxalıq - yaxası düyməli, beli büzməli, büzməsiz üst paltar [3, s. 133]

Yar gəlir bədöy atda,

Arxalıği gey, qatda.

İgid oğul bəd gündə

Ya atda, ya yer altda [2, s. 24].

6. araşqın/araqçın - qiymətli parçadan, çox vaxt tirmədən və s.-dən tikilib, üstü güləbət (zərli) və ya ipək sapla naxışlanmış baş geyimi, təsək. [3, s. 130]

Araşqının sallama,

Yudun, yerə tullama.

Çox da gözəl deyilsən,

Ağız-burun sallama [2, s. 86].

Söz araşqın və araqçın formalarında işlənir. Araqçın sözünün etimologiyasına nəzər salaraq: əraq ərəbcə “tər” deməkdir, çünki isə farsca “yığmaq”la bağlıdır, “tər yığan” (təri canına çəkən) anlamını əks etdirir [9].

2) Yanılmaclarda işlənməsi: Arxaik sözlərə yanılmaclarda demək olar ki, rast gəlinmir. Bunun səbəbi yanılmaclarda işlənmə məqsədi ilə bağlıdır. “Bir sıra vaxtlarda yanılmaclar qüsurlu nitqi olanların dilinin rəvanlaşmasında vasitə hesab edilirdi. Lakin sonralar yanılmaclar sürətli nitq vərdişi aşılmaq məqsədilə istifadə edilməyə başladı” [12, s. 537]. Fikrimizcə, uşaq nitqinin təkmilləşməsi üçün söylənilən yanılmaclardakı sözlərin mənasını aydın başa düşməlidir. Buna görə də bu janrdakı, əsasən, ümumişlək sözlər işlənir. Məsələn:

Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul [10, s. 540].

Bu mis nə pis mis imiş, bu mis Kaşan misi imiş [10, s. 538].

3) Köhnəlmiş sözlərin atalar sözlərində işlənməsi:

1. abbası, şahı - pul vahidləri

Abbasını bəyənməyən beş şahı çıxardar [1, s. 17].

2. yey - yaxşı

Qonağı gəlməyən qara evlər yığılsa yey [1, s. 252].

At yeməyən acı otlaq bitincə bitməsə, yey [1, s. 251].

3. pitik - yazı [5, 607].

Pitiklə donuz darıdan çıxmaz [1, s. 202].

4. xalvar - Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müxtəlif ağırlıqda (təxminən 400 kq ağırlığında) olan köhnə çəki ölçüsü [4, s. 419].

Hesab var **dinar** ilə, **bağış** var **xalvar** ilə [1, s. 124].

Atalar sözündə işlənmiş *bağış* sözü müasir dilimizdə müstəqil formada işlənməsə də, *bağışlamaq* sözündə özünü göstərir. Lakin kök müstəqil leksik mənalı söz kimi işlənmədiyinə görə *bağışlamaq* sözü burada sadə götürülür. Amma müasir Türkiyə türkcəsində bu söz müstəqil şəkildə işlənir.

5. dinar - Yaxın Şərqi bəzi ölkələrində qızıl pul [3, s. 638].

Dini **dinara** satan molla dindən də olar, **dinardan** da [1, s. 91].

6. divan - məhkəmə, tribuna [3, s. 650].

Doğruya zaval yoxdur, çəkəsən hər **divana** [1, s. 92].

7. divanxana - məhkəmə və onun yerləşdiyi bina [3, s. 651].

Divanxana qapısı girəndə darvaza olar, çıxanda iynə gözü [1, s. 92].

8. xan - orta əsərdə Şərqi ölkələrinin bir çoxunda feodal hakimlərin titulu və bu titulu daşıyan şəxs [4, s. 421]

Xan qulluğuna gedən atlı gedər, piyada qayıdar [1, s. 130].

Xan mənə köpək oğlu dedi [1, s. 130].

Haqqı tanıyan **xana** baş əyməz [1, s. 122].

Davaçın **xan** olsa, Allah dadına yetsin [1, s. 81].

Bəy ilə bəy savaşı, ortada kasıbın başı yarıldı [1, s. 54].

Bəylə bostan əkinin tağı çiyində bitər [1, s. 54].

Bəylə Haca gedən çöllərdə sərgərdan qalar [1, s. 54].

Bayatılarda olduğu kimi, bu nümunələrdə də *xan*, *bəy* sözləri mənfi mənada işlənir. Bəzən bu mənfilik dolayı yolla ifadə olunur.

Xana yaradı, **bəgə** yaradı, keçəl Xondi, sənə yaramadı? [1, s. 130]

Yəni *xana*, *bəyə* yaramaq çətin məsələdir, nə etsən də, bəyənmişlər. İş o yerə çatıb ki, onlar da bəyənib, sən niyə bəyənmişsən.

10. sayrılığ - xəstəlik

Sağlığında nəydi ki, **sayrılığında** nola? [1, s. 204]

11. eyi - yaxşı [4, s. 48]

Olmuş olacaqdan **eyidir** [1, 193].

Söz M.Kaşğarlının "Divanü lüğət-it-türk"ündə *edhgü* formasında verilmişdir.

4) Köhnəlmiş sözlərə tapmacalarda da olsa təsadüf etmək olur:

1. əşrəfi - beş manatlıq qızıl pul [4, s. 143]

Babamın bir donu var, qatlamaq olmaz,

İçi dolu **əşrəfidi**, sanamaq olmaz [14, s. 29].

2. abbası - dördşahlıq (iyirmiçəpiklik) metal pul [3, s. 28]

Babamın bir donu var,

İçi dolu **abbası**,

Gündüz girər kisəyə,

Gecə çıxar eşiyə [14, s. 29].

3. aba - müsəlman ruhanilərinin və mömin adamların üstədən geydikləri qolsuz və ya gödəkqollu, yaxası açıq, uzun kişi paltarı. [3, s. 26]

Bir **abam** var, qatlamaq olmaz.

Bir patavam var, sarımaq olmaz,

Bir xəlbir aşığım var, sanamaq olmaz [14, s. 29].

Sarı **abası** var bunun,

Büzmə yaxası var bunun,

Üstü çopur, içi dilim,

Gör nə səfası var bunun [14, s. 47].

4. saqqa - keçmişdə dalında, yaxud da araba ilə bulaqdan su daşıyan adam; suçu [6, s. 24]

Bir xəlbir aşığı var,

İçində bir **saqqası** [14, s. 30].

5. tümən - on min [6, s. 386]

İlim-ilim düyməsi,

İlim xatın düyməsi,

Hər kəs onu tapmasa,

On beş **tümən** cərməsi [14, s. 51].

6. darayı - qırmızı-bənövşəyi rəngli nazik, zərif ipək parça [3, s. 537]

Bir balaca boyu var,

Darayıdan donu var [14, s. 55].

7. əllaf/allaf - taxıl, un, yaxud yem, ot və s. alverçisi [3, s. 102]

Bir dükanım var, həm məxmər dükanıdır,

Həm **əllaf** dükanı, həm də odun dükanı [14, s. 55].

8. yüzbaşı - inqilabdan əvvəl Azərbaycan kəndlərində kənd icması tərəfindən seçilən inzibati vəzifə sahibi [6, s. 636]

Qəssabbaşı, **yüzbaşı**,

Sənnən bir at istərəm,

Nə erkək olsun, nə dişi,

Nə yayı olsun, nə qışı [14, s. 64].

Nümunə və izahlardan bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan dilinin zəngin və mütəhərrik lüğət tərkibi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin bədii-estetik gözəlliyini təmin edirsə, şifahi ədəbiyyat nümunələri də lüğət tərkibinin dəyişkənliyini izləmək üçün zəngin material hesab olunmalıdır. Həmçinin bu folklor nümunələrində mənşəyinə görə yalnız milli yox, alınma arxaizm və tarixizmlər də işlənir ki, bunlar da daha çox ərəb və fars mənşəlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Azərbaycan bayatıları. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2004, 304 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
8. Cəfərzadə Ə. Folklor araşdırmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 296 s.
9. Etimologiya lüğəti, araçının sözünün mənası/<https://www.azleks.az/online-dictionary/araq%C3%A7%C4%B1n?s=6>
10. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
11. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
12. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Apastroff, 2014, 592 s.
13. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş nəşri, 538 s.
14. Tapmacalar. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 208 s.

ÇAĞDAŞ TÜRKOLÖGIYANIN PROBLEMLƏRİ: ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİ

Zəhra Həsənova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

Problems of modern Turkology: common language of communication

One of the important issues facing Turkology today is the formation of a common communication language for Turkic peoples living in different regions of the world. Otherwise, Turkic languages are likely to face many difficulties, such as with graphs that are historically incompatible with the sound system.

Although there are different opinions on the formation of a common language, the idea of creating a common Turkish based on one of the Turkish languages seems more realistic. The language to be chosen is not "superior" to the others, and it should have the appropriate language characteristics of all other, even some endangered Turkic peoples, and should not leave them out of the process, and should be understood by the majority. The common Turkish language is based on the Oghuz group of Turkic languages. In particular, it would be more appropriate if it was built based on the Turkish language of Turkey. The main reason for this is that the Turkish language of Turkey is spoken and understood in a wider area today.

The article examines the alphabets used by Turkic-speaking peoples, the Turkish languages used in a wider geography, and some of the missing aspects that these languages may bring with them if they are chosen as a common language, as well as the completion of existing deficiencies based on other Turkic languages, and the suitable solutions for creating a common communication language are investigated and shown.

Key words: *actual problems of Turkology, common language of communication, alphabet, Turkish of Turkey, application.*

Giriş. Türkologiyanın müasir dövrdə rastlaşdığı çoxsaylı problemlər mövcuddur. Türk dillərinin təsnifi, ortaq əlifba məsələsi, bəzi türk dillərinin yetərincə tədqiq edilməməsi və s. Bu məsələlərdən ən çox diqqəti cəlb edən və üzərində aparılan tədqiqatların çoxluğu baxımından fərqlənən türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət dilinin seçilməsidir. Bunun üçün ilk olaraq ortaq əlifba və transkripsiya işarələrindən istifadə təmin edilməlidir, əks halda vaxtilə ərəb qrafikalı əlifbada olduğu kimi türkdilli xalqların fonetik sistemi ilə uyğunluq təşkil etməyən hərflərin istifadəsi bir çox yeni problemləri özü ilə gətirə bilər. Bildiyimiz kimi, ərəb əlifbasında qısa saitlərin yazılmaması, hərflərin şəkillərinə görə deyil, nöqtə sayı ilə fərqlənməsi oxunuşda çətinliklər yaradırdı. Uzun illər türkdilli xalqlara mənsub bir çox yazılı abidənin oxunması çətinləşmiş, bir çox söz və hərf fərqli transkripsiya olunmuşdur [4: 2022, s. 37]. Məhz bu səbəbdən M.F.Axundov başda olmaqla ziyalılarımız təkidlə əlifbanın öncə sadələşdirilməsini, sonralar isə tam formada latın qrafikalı əlifbaya keçməyi təklif edirlər. İsmayıl bəy Qaspiralı, Ziya Göybalp, Əli bəy Hüseynzadə kimi mütəfəkkirlərin təməlini qoyduğunu türk dil birliyinin yaradılmasının ilk addımları da məhz XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edirdi. Türk xalqlarının ünsiyyət və mədəni əlaqələrini daha köklü şəkildə inkişaf etdirmək üçün 1926-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultay keçirilir. Bu qurultaydan sonra bəzi türk xalqları latın əlifbasından istifadə etməyə başladı, lakin yeni əlifbaya keçid tam formada baş tutmadı.

70 illik SSRİ işğalından sonra yenidən ortaq əlifba və ünsiyyət dili məsələsi gündəmdədir. Son dövrlər, əksər türk xalqları latın qrafikasından istifadə etməyə başlayıb, buna baxmayaraq məsələ öz həllini tapmış sayılmır. Çünki Qazaxıstanı nümunə göstərərək deyə bilərik ki, yeni əlifbaya kiril və digər qrafikalara aid hərflərin də əlavə edilməsi türk dünyasında istifadə olunan əlifbalarla birbaşa ziddiyyət yaradır. Sözsüz ki, hərflər kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə eyni olarsa, bu zaman daha əlverişli qrafik sistemdən danışmaq olar.

Əsas hissə. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması anlayışı bir qədər yanlışdır. Çünki bu ifadə daha çox süni dilin yaradılmasını ifadə etmək məqsədilə işlədilər bilər, ancaq məqalədə biz yeni və təbii olmayan bir dilin yaradılmasından bəhs etmirik. Bu mümkünsüz, uzun zaman və zəhmət tələb edən bir işdir, üstəlik nəticəsinin uğurlu və ya uğursuz olacağı da sual altındadır [2: 2013, s. 228]. Təqdim olunan çıxış yollarına nəzər saldıqda ortaq ünsiyyət dili seçilə və ya formalaşdırıla bilər. "Seçmək" feilini işlətdikdə ona uyğun olaraq türk dilləri içindən birinin əsas götürülərək ortaq ünsiyyət dili olması nəzərdə tutulur. "Qurmaq" feili isə digər türk dillərinə də müraciət etməklə ortaq dilin qəbul edilməsinə daha yaxındır.

Ortaq ünsiyyət dilinin formalaşması olduqca çətin prosesdir. Nizami Cəfərov qeyd edir ki, ona tez-tez verilən "ümumtürk ədəbi dili yaratmaq mümkündürmü?" sualına belə yanaşa bilərik: "Nəçə illərdir ki, müxtəlif səviyyəli türkoloji konfrans, yığıncaq və müxtəlif səviyyəli insanlardan cavab tələb edir... Həmin suala dərhal "yox" cavabı verib can qurtarmaq, sadəcə olaraq mümkün deyil. Çünki burada söhbət heç bir əsası olmadan yeni dil yaratmaq kimi nəticəsizliyini çoxdan sübut etmiş bir təşəbbüsdən getmir" [1: 1998, s. 212].

Tədqiqatçıların bir qismi hər hansı bir türk dilini, digər bir hissəsi isə türki, yəni türk dillərinin ümumi fonetik, leksik, qrammatik bazasını əsas götürərək ortaq ünsiyyət dilinin seçilməsini təklif edir. Nəzərə alsaq ki, əsrlər öncə Nəvai də, Füzuli də türk dünyası tərəfindən oxunur və eyni dərəcədə başa düşülürdü, halbuki Nəvai cığatay, Füzuli oğuz elementləri ilə zəngin bir nitqə sahib idi. Bu da o deməkdir ki, tarixən də fərqli ərazilərdə yaşayan türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət dili mövcud olmuşdur. Bu dil bir sıra fərqli fonetik və leksik xüsusiyyətlərə sahib olsa da, əsas funksiyası olan anlaşmanı təmin edə bilmişdir, lakin Füzuli dövründə də, XXI əsrdə də tək və ya bir qrup şəxsin təşəbbüsü ilə ortaq ünsiyyət dili formalaşdırılmaq mümkün deyil. İlk öncə mədəni əlaqələrin davamlı inkişafını təmin etmək, xüsusən gənclər və yeni nəsil arasında əlaqələri genişləndirmək üçün lazımı şəraiti formalaşdırmaq lazımdır.

Son dövrlərdə bir çox sahəyə nəzər salsaq, türk dünyası üçün Türkiyə türkcəsinin aparıcı olduğunu görürük. Film, ədəbiyyat, incəsənət, musiqi və digər insan həyatının əsas xətləri üzərində məhz bu dilin təsiri güclüdür. Eyni zamanda Azərbaycan, Qazaxıstan və başqa türkdilli xalqların nümayəndələri ilə ən çox görüşlər keçirən, təhsil sahəsində addımlar ataraq konfranslara ev sahibliyi edən, universitetlər açan da Türkiyədir [3: 2018, s. 184]. Hətta bu gün bir qazax və azərbaycanlı üçün anlaşmanı Türkiyə türkcəsi təmin edə bilir. Bütün bunları göz önündə saxlayaraq deyə bilərik ki, ortaq dil məhz Türkiyə türkcəsi əsas götürülərək seçilsə daha doğru olar. Əlbəttə, bu heç də həmmən dilin daha “üstün” olduğu və digər türk dillərinin kənarda qalması demək deyil. Dünyada ingilis, fransız, ispan dilləri ikinci, üçüncü xarici dil olaraq öyrənilməyi kimi ortaq türkcə də bu formada qəbul edilməlidir. Dilin birliyi naminə bütün türk xalqları qısqançlıqdan uzaqlaşaraq ən uyğun variantı seçməlidir. “Bir gürcü filmi vardı. Bir məktəbli oğlan ingilis dili fənnindən “iki” qiymət aldığı üçün valideynləri onu danlayırlar. Şagird valideynlərinə deyir: “İngilislər gürcü dilini öyrənirlərmi? Mən niyə onların dilini öyrənməliyəm?” İndi elə düşünsək ki, türkiyəlilər mənim türkcəmi öyrənirlər ki, mən də onların türkcəsini öyrənirəm, onda biz də pis oxuduğu üçün dərindən “iki” qiyməti alan gürcü məktəblisinin yerində olmuş olarıq” [2: 2013, s. 132]. Görkəmli alim Tofiq Hacıyevin gətirdiyi nümunədən də görürük ki, həqiqətən, ortaq dil bu gün üçün bir ehtiyac, tələbatdır və onun təmin edilməsində bütün türk dünyası birgə çalışmalıdır. Eyni zamanda ortaq türkcəyə biganə yanaşsaq, vaxtilə SSRİ əsarətində olmuş qazax, qırğız, özbək, azərbaycanlılar öz aralarında ortaq ünsiyyət dili olaraq rusca seçəcəkdir, yaxud türkiyəlilər ingilis dilinə müraciət edəcəkdir. Sözsüz ki, bu daha mənfi hal qəbul edilir. “Ümumtürk ədəbi dili hamı üçün deyil- hər bir türk öz dilində danışsın, yazsın... Ancaq müəyyən səviyyə var ki, orada ortaq (ümumtürk xarakterli) ünsiyyət qaçınılmazdır. Biz də qaçmayaq!” [1: 1998, s. 213].

Türkiyə türkcəsi bu gün sadəcə yaxın Şərqdə deyil, Amerika, Avropa və dünyanın bir çox bölgəsində danışılır. “Etnoloq-Dünya dilləri”nin verdiyi məlumata əsasən, türkcə hal-hazırda dünyada ən çox danışılan 6-cı dil hesab olunur və bu olduqca ciddi bir rəqəmdir. Şübhəsiz ki, yaxın illər ərzində bu say daha da artacaq, türk dilləri ailəsinə mənsub digər bütün dillər arasında və hətta qlobal miqyasda insanlar tərəfindən istifadə dairəsi genişlənəcək.

Mövcud şəraitdə yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə olan bəzi azsaylı türk mənşəli xalqların da dil xüsusiyyətlərinin ortaq dilə əlavə edilməsi, yenidən aktuallaşdırılması ilə onların da bir növ yenidən canlanması və xilasına gətirib çıxara bilər. Əlbəttə, günümüzdə Türkiyə türkcəsi özü də bir sıra çətinliklərlə üz-üzədir. Avropa dillərindən kütləvi şəkildə sözlərin dilə daxil olması gələcək illərdə ciddi problemlərə gətirib çıxara bilər. Endirmək əvəzinə download etmək, antipatik əvəzinə sevimsiz, doküman əvəzində isə belge kimi türkcə mənşəli sözlər olduğu halda, Avropa mənşəli qarşılıqlarının istifadəsi dilin təmizliyinə xələl gətirir. Bu ifadələrin terminologiyada istifadəsi qəbul edilən olsa da, məişət leksikonuna daxil olunması doğru sayıla bilməz. Sözsüz ki, ortaq türkcə bu söz qruplarından kənarda qalmalı, müvafiq boşluqlar digər türk dilləri əsasında doldurulmalıdır. Yaxud Azərbaycan türkcəsində işlədilən “xoşuma gəlmək” ifadəsi türkiyəlilərin dilində “hoşuma gitmək” kimi işlənir. İfadənin leksik mənasına nəzər saldıqda görürük ki, hər hansı bir əşya, yaxud hadisədən duyduğumuz xoş hissə və ya emosiyaya bizə gələ bilər, biz onu qəbul edə bilərik. “Hoşuma gitmək” isə daha çox bizi tərk edən, bizdən uzaqlaşan bir anlayışı ifadə edir. Bu məqamda dilimizdəki “xoşuma gəlmək” ifadəsini işlətmək daha məqbul sayılır. Belə nümunələrin sayı çox olsa da, hər birinə ayrılıqda nəzər salmaq uzun illər tələb edir və dilçilər bu məsələ ilə ciddi şəkildə məşğul olmalıdır, lakin yaradılışdan bəri bütün təməl anlayışların xalqın içində formalaşdığını nəzərə alsaq, ortaq türkcənin də canlı bir varlıq kimi xalqın dilində yetişib öz formasını alacağına şübhə yoxdur.

Türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət dili seçildikdən sonra bu işin cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında təbliğinə də yer ayırmaq lazımdır. İlk olaraq türkoqlar və dilçilər arasından seçilən şəxslərdən ibarət xüsusi komissiyalar qurulmalı, birlikdə ortaq termin və sözlər seçilməlidir. Sözsüz ki, bu zaman əcnəbiçilikdən tamamilə yan keçmək də mümkün olmayacaq, bütün dünya dilləri az və ya çox alınma sözlərin təsirinə məruz qalıb və qalmaqdadır. Lakin alınma sözlər əcnəbi fonetik və qrammatik qəlibində deyil, türk dilinə uyğunlaşdırılmalı, süni sözlərin yaradılması isə birmənalı olaraq dayandırılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki,

əcənəbi mənşəli sözlər, xüsusən, şərq dillərindən gələn alınmalar süni söz qruplarından daha yaxşı qəbul edilir və mənimsənilir. Məktəb və universitetlərdə (ixtisas sahəsindən asılı olmayaraq) orta q ünsiyyət dili-Türkiyə türkcəsi tədris edilməlidir. Bunun üçün lazımi pedaqoji heyət təşkil olunması da zəruridir. Elm və təhsildə olduğu kimi cəmiyyətin təməlini təşkil edən digər sahələrdə də insanların eyni şəkildə təşviqi önəmlidir. İqtisadi-mədəni, siyasi, turizm, incəsənət və s. müxtəlif iş, sənət, ədəbiyyat adamlarının birgə səyi nəticəsində bu dil daha sürətli şəkildə nüfuz dairəsini genişləndirmə imkanına sahibdir [2: 2013, s. 238]. Eyni zamanda bu dilin dünya mövqeyində işlədilməsi, texnologiyada tətbiqi gənclər üçün yeni imkanlar yaratma qüvvəsi motivasiyaedici faktordur və bununla da özlüyündə daha qısa müddətdə istəyinə nail ola bilər.

Nəticə və elmi yenilik. Ümumi bir nəticəyə gəlsək, uzun illərdir müzakirələrə səbəb olan türk xalqları arasında orta q ünsiyyət dilinin formalaşdırılması günümüzdə aktual olaraq qalır. Bu məqsədlə keçirilən çoxsaylı konfranslar, yazılan kitab və məqalələr, çıxışlar, əsasən, Türkiyə türkcəsinin seçilməsi nöqtəsində birləşir. Mövcud elmi vəsaitlərlə tanışlıq zamanı bu dilin necə qısa müddət ərzində bütün türk xalqları arasında təbliğ ediləcəyi, hansı üstün və çatışmayan cəhətləri olduğu ilə qarşılaşırıq.

Bu dəfəki yanaşma sadəcə dilin seçilməsi ilə kifayətlənməməlidir. İlk olaraq dilin ən təmiz və milli leksik bazaya sahib, müasir dövrün tələblərindən bir qədər uzaqlaşaraq daha çox köklərinə bağlı və Avropa, ingilis, fransız və s. mənşəli alınma sözlərin minimum dərəcədə işləndiyi variantı götürülməlidir. Müvafiq boşluqların doldurulmasında digər türk dillərinin leksik fonduna müraciət etməkdən qaçınılmamalıdır. Dilçilərin birgə səyi ilə özünün ən mükəmməl halında formalaşan orta q türkcə sonralar həm öz daxili imkanları, həm də fərqli sahələrdə bu işin gerçəkləşdirilməsinə dəstək olan şəxslər tərəfindən geniş arealda istifadə edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Türk dünyası: kaos və kosmos. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, s. 212-213
2. Hacıyev T. Türklər üçün orta q ünsiyyət dili. Bakı, 2013, s. 132, 228-238.
3. İbrahimov E. Türk xalqlarının orta q əlifba, imla və ünsiyyət dili, Bakı, 2018, s. 184
4. Məmmədova A. Ərəb əlifbası ilə yazılan türkcə əsərlərin transkripsiyasındakı problemlər // Filologiya məsələləri, 2022, Bakı, s. 37

TÜRK DİLLƏRİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASI

Zəhraxanım Rəhimova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

The Case Category of the Noun in Turkic Languages

Language is a very important means of human communication. Language is closely related to thinking, it is a social means of protecting and storing information. Language arose in the process of joint labor activity of primitive people during the formation of society. World languages have their own structure, vocabulary composition, etc. it is distinguished by. At the same time, all languages have some common patterns, systematic organization of language units, etc. it is inherent. The language changes depending on the time (it is called diachrony, that is, the set of linguistic methods that study the historical development of each linguistic element), remains out of use in the sphere of communication (such a language is called a dead language). The language of each nation is the memory of history, which has found its so-called embodiment. The spiritual culture and life of the people, calculated for millennia, are reflected in its language, oral and written forms of the language, monuments of various genres. Modern Turkic literary languages are among the richest in the world. One of the main conditions for the independence of Turkish languages is its unique grammatical structure. The grammatical structure of Turkic languages changes, developing on the basis of general laws, without the influence of any subject. And when we touch on the issue of parts of speech in Turkic languages, we can say with confidence that one of the parts of speech that has the widest structure among all parts of speech is a noun.

Key words: *languages of the world, case category, research, comparison, part of speech, noun*

Giriş. *İsim* əşyalıq ifadə edir. İsim canlı və cansız əşyaları, predmetləri, real hadisələri, onlar arasında olan əlaqələri və münasibətləri və vəziyyəti, mücərrəd anlayışları ifadə edir. Türk dillərində isim nitq hissələri içərisində başlıca yer tutur və leksik qatın çoxsaylı təbəqəsini təşkil edir, özünün həcmi, genişliyi və mövqeyi etibarı ilə başqa nitq hissələrindən seçilir. İsim türk dillərində kim? nə? hara? ne?, kim? nima? (özb.), kem? ni? nimə? (başq.) suallarından birinə cavab verir. Morfoloji cəhətdən türk dilləri iltisafiliyin qayda – qanunlarına ciddi əməl edir. Bu cəhətdən türk dilləri həm də ümumi kateqoriyaları əks etdirən bir sistemdir. Həmin dillərdə ismin “kateqoriya sahəsi” genişdir.

İsmin qrammatik kateqoriyaları müxtəlifdir: hal kateqoriyası, mənsubiyyət kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası və xəbərlilik kateqoriyası.

Əsas hissə. Hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunları var. Bu qanunlar dilin əsasında yaransa da, onun qorunmasında mühüm rol oynayır. Dil və onun qanunları daim dinamik inkişafdadır. Bu inkişaf dilin bütün qrammatik quruluşlarında özünü göstirir. Qrammatik quruluş isə qrammatik kateqoriya ilə müəyyən edilir [3, s. 100].

Dilçilikdə geniş şəkildə tədqiq olunmuş ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri də hal kateqoriyasıdır. Azərbaycan dilində və digər türk dillərində hallar 2 qrupa bölünür: qrammatik hallar və məkani hallar [3, s. 100]. Azərbaycan dilinin hal sistemi sabitliyini qoruyub saxlaması ilə səciyyəlidir. 1924-1944 illərdə isə məktəb dərsliklərində halların sayı belədir: 9, 6, 7 və s. 1925-ci ildə Şərqli adlı bir tədqiqatçı bu məsələyə toxunaraq yazırdı: “İsmlərin hallarını müxtəlif saylarda göstərənələr var. Məsələn, Nəcib Asimə görə, (4), Məhəmməd Rüfətə görə, (5)-dir. Qərb alimlərindən Jiberə görə, (6), Pr.Kazım bəyə görə, (7)-dir.

Türk dillərinin çoxunda 6 hal verilir: (Qaqauz, türkmən, tatar, başqırd, qumuq, noqay və s.), qaraçay-balkar, karaim, qazax, tuvin, şor dillərində 7, çuvaş, yakut, xakas da 8 hal var [7, s. 225-227].

Adlıq hal- Adlıq hal heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmir. Yəni morfoloji əlaməti yoxdur. Adlıq hallı isimlər kim?, nə?, hara? sullarına cavab verir. Adlıq halın məna xüsusiyyətləri:

1. Adlıq hal ad və xüsusiyyət bildirir.
2. Konkretlik bildirir.
3. Ümumilik bildirir.
4. Mücərrədlik bildirir.
5. Topluluq bildirir.
6. Qeyri-müəyyənlik bildirir.

Hal ismin qrammatik forması olub, nitqdə ismin başqa sözlərə münasibətini göstərir.

İngilis dilində isə hallanma fərqlidir. Burada ismin 2 halı var: adlıq hal və yiyəlik hal. Yiyəlik hal 2 yolla yaranır:

1. “- `s “ (-ın⁴), (-nın⁴) şəkilçilərinin köməyi ilə;

2. “of“ sözünü ilə.

İngilis dilində canlı isimlərin ziyəlik halını əmələ gətirərkən isim + “-’s “ şəkilçisi artırılır. Məsələn: dog’s nose (itin burnu), girl’s name (qızın adı)

Bu şəkilçi zaman, məkan, məsafə, səma cisimlərini bildirir. Məsələn: a moment’s silence – bir anlıq sükut Mürəkkəb isimlərin ziyəlik halını əmələ gətirərkən bu şəkilçi artıq sonuncu sözün sonuna artırılır.

Adlıq hal türkmən dilində “baş” termini ilə ifadə olunur. Noqay, uyğur dillərində “baş”, özbək dilində isə “boş” termini ilə adlanır. Türk, sibir tatar dillərində isə adlıq halın şəkilçisiz olması əsas götürülür və “yalın” termini ilə adlanır. Türkiyə türkcəsində “nominatif” hali, “asıl” hal terminləri də var [3, s.108].

Adlıq halın digər türk dilləri ilə müqayisəsinə gəlincə isə ümumilikdə dilimizdə olduğu kimi xüsusi morfoloji əlamətə malik deyil və ismin başqa bir sözə bağlı olmayan, təklik, çoxluq, sahiblik şəkilləri bildirən haldır. Məsələn: Her bir arı bal yapmaz.

Ziyəlik hal- isim və isim, isimlə sifət, say, əvəzlik, zərf, feili sifət, məsdər və qoşmalar arasında sahiblik, ziyəlik məzmunu yaradır. Oğuz qrupu türk dillərində ziyəlik hal şəkilçisi: -in⁴, -nin⁴ (Azərbaycan türkcəsi), -inq, -ninq (türkmən), -in⁴, -an, -ən, -nın (qaqauz) şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Z.Korkmaz türk dilinin Bartın yörəsi oğuzlarında ziyəlik hal şəkilçisinin -iy⁴ variantının mövcud olduğunu qeyd edir. Bu şəkilçiyə Təbriz, Xorasan şivələrində də rast gəlinir. M.İslamov qeyd edir ki, eləcə də Ayrıım şivəsi və Şəki dialektində də ziyəlik hal şəkilçisinin -ik⁴ formasının olması hadisəsi də müşahidə edilib [2, s. 13].

Türk dillərində bu halın adlandırılmasında fonetik fərqliliklərlə yanaşı, semantik eynilik də müşahidə edilir. eyelik (türkmən), eyelək (baş), ielikçi (qaraçay-balkar). Başqırd dilində isə eyelək termini eyələ “sahibi olan” ifadəsindən götürülmüşdür.

Özbək türkcəsində ziyəlik hal hər zaman -ning şəkilçisi ilə işlənir. Yalnız I və II şəxslərin təkində -ing şəkilçisi işlənir: mening “benim”, sening “senin”. Eyni zamanda bu formanın mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə işləndiyi -niki forması da var: biz-niki “bizimki”, bälä-niki “çocuğunki”, bälä-ning, bälä-lär-ning, bälä-m-ning [1, s. 311].

Yeni uyğur türkcəsində ziyəlik hal (ilgili keliş) şəkilçisi -nin (sağır/velyar nun) formasında işlənir: lüğät-nin “lüğətin”, maktäp-nin “maktəbin”.

Qaraqalpaq türkcəsində ziyəlik hal (iyelik sepligi) şəkilçiləri:

-niñ, -niñ: balanıñ (uşağın), kimniñ (kimin)

-dıñ, -diñ: bizdiñ (bizim)

-tıñ, -tiñ: qustiñ (quşun), iyttiñ (itin)

-iñ: meniñ (bizim), seniñ (sizin) Noqay türkcəsində də bu şəkildədir. Qazax türkcəsi: bala-nıñ (keifimderi) “uşağın paltarları”, iniñ-niñ (mektebi) “oğlan qardaşının maktəbi” [1, s. 570].

Altay türkcəsində ziyəlik hal (ençileçi kubultkiş) formasını düzəltmək üçün yuxarıda nümunə göstərilən şəkilçilərdən istifadə olunur. Məsələn: attıñ kulağı “atın qulağı”, adanıñ uulu “atanın oğlu” [1, s. 1037].

Saha türkcəsində ziyəlik halın xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur. Bu dildə ismi birləşmələrin mənalarında ziyəlik hal özünü göstərir. Məsələn: kihi ciete “kişinin evi”, en ebeñ “sənin nənən” [1, s. 1259]

Başqırd türkcəsində isə aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur:

-nın/nin (sağır nun), -nun/-nün (sağır nun): almanın (almanın)

-dın/-din (sağır nun), -dun/-dün (sağır nun): tildin (dilin)

-tın/-tin (sağır nun), -tun/-tün (sağır nun) : qunaqtın (qonağın)

-zın/-zin (sağır nun), -zun/-zün (sağır nun) [1, s.767]

Yönlük hal- Türk dillərində yönəlmək feilinə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla buna oxşar terminlər yaradılır. Yönlük (Azərbaycan dili), yönəliş (türkmən), yönülüş (yeni uyğur), junalis (özbək).

Türkiyə türkcəsində ismin yönlük halı (yönəlmə hali) +(y) A şəkilçisinin vasitəsilə yaranır. III şəxsin sahiblik şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi olan ismə “n” bitişdirici samiti kimi əlavə olunur. Məsələn: ev-e var “ev-ə çat”, su-y-a düş, ağac-a çık “ağac-a çıx”, okul-a git “maktəb-ə get”

Eyni zamanda yönlük hal şəkilçili sözlə birgə qədər, qarşı, doğru, dək, görə qoşmaları da işlənir və cümlədə tamamlıq rolunda çıxış edir. Məsələn: Eve dek takip etti “Evə qədər izlədi”, Akşama kadar çalıştı “Axşama qədər işlədi”.

Özbək türkcəsində yönlük hal şəkilçisi -gä -dır. Bundan başqa bu şəkilçinin -kä, -qä variantları da var. Məsələn: bāq-qā “bağa”, bālā-gä, bālā-lär-gä, bālā-m-gä [1, s. 312].

Qumuq türkcəsində -ga, -ğa, -ge, -a, -e, -n-a, -n-e, -ğar, -ger şəkildədir. Məsələn: işge “işe”, tüyege “dəvəyə”, almağa “almaya”. İşarə əvəzliliklərinin yönlük halı -ğar şəkilçisi ilə düzəlir: oğar “ona”, buğar “buna”, neger “nəyə?” [1, s. 977]

Altay türkcəsində -garı, -geri, -karı, -keri arxaik şəkildə istifadə olunur. Məsələn: oñori-teskeri (irəli-geri, irəliyə, geriyyə).

Eləcə də Altay türkcəsində caar < yangar və töön // döön yön bildirən ədatlardır. Məsələn: Ol caar kös uçıla kördi “Oraya doğru göz ucuyla baktı” (Oraya doğru gözücuyla baxdı). Ayıl döön bardılar “Eve doğru gittilər” (Evə doğru getdilər) [1, s. 1038].

Başqırd türkcəsində yönlük hal (yünəliş kiliş) bu şəkildə düzəlir: -ga/-gä, -qa/-kä şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Məsələn: künğa “günə”, maqşatqa “maksada”, güzälgä “gözələ”

Təsirlik hal- Oğuz qrupu türk dillərində təsirlik halın göstəricisi saitlərdən sonra -nı⁴ (-yı⁴), samitlərdən sonra isə -ı⁴ -dır. Türk, qaqauz və Azərbaycan dilinin qərb və keçid şivələrində -yı⁴ forması geniş yayılıb. Digər türk dillərində -no, nö, -di, -do, -ti, -ta, -si, -şi, -vi, -xi, -çi və s. şəkilçilərinin olduğu qeyd olunur. Azərbaycan dilində təsirlik hal “təsir etmək” feilindən yaranıb. Türkmən dilində yenmək (qalib gəlmək) mənalı yeniş leksemi ilə ifadə olunur.

Qazax türkcəsində ismin təsirlik halı (yüklemə hali):

-nı/-ni: qala-nı qıdırdım “şəhri dolaşım” (şəhəri gədim)

-dı/-di: m, n, r, w, y, z, j sədalı ünsürlərdən sonra artırılır. coldı öttik “yolu geçtik” (yolu keçdik), kim-di küttiñ “kimi bekleidin?” (kimi gözlədin?), şay-dı işti “çayı içti” (çayı içdi)

-tı/-ti: esik-ti captı “kapıyı kapattı” (qapıyı bağladı), kitap-tı oqıdı “kitabı oxudu” (kitabı oxudu) [1, s. 451].

Türkiyə Türkcəsində ya şəkilçisiz ya da təklik, çoxluq bildirən isimlərə -(y) ı/-(y) u şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Əski türkcədə ilkin olaraq predikatın üç forması işlənmişdir: isimlərdən sonra -g/-ğ, yiyəlik şəkilçilərdən sonra n, əvəzlilərdən sonra -nı/-ni şəkilçiləri. Məsələn: işi bitir “işini bitir”, çayı iç “çayı iç”, camı kır “pəncərəni kır”. Təsirlik hal şəkilçisiz də düzəlir: cam kır, ev ara, yazı yaz.

Saha türkcəsində təsirlik halı düzəltmək üçün şəkilçinin 8 variantından istifadə olunur. Məsələn: -ı⁴, -nı⁴ – xatımı “kayımı”, ohoğu “ocağı”, kinigeni “kitabı”

Qumuq türkcəsində -nı⁴ şəkilçisindən istifadə olunur. Məsələn: yırnı “şarkıyı” (mahnını), göznü “gözü”.

Qumuq türkcəsində yiyəlik hal (ilgi hali) də bu şəkildə yaranır.

Qaraqalpaq və Noqay türkcələrində təsirlik hal (tabis sepligi) bu şəkildə düzəlir:

-dı/-di: muzdı “buzu”, maldı “hayanı” (heyvanı)

-tı/-ti: ağaştı “ağacı”, qustu “quşu”

-nı/-ni: balanı “çocuğu” (uşağı), eneni “anneyi” (ananı)

Yerlik hal- Azərbaycan dilində əşyanın yerini, məkanını bildirir. Bu halın adlandırılması digər türk dillərində müxtəlif şəkildədir. yer (qumuq), orın (qaraqalpaq), bulunma (türk, sibir-tatar) . Yerlik halın türk dillərində -la/-ta/-za/-na/-ra və s. allomorflarına rast gəlinir, lakin bütün türk dilləri üçün ümumi olan və geniş yayılmış -da/-ta variantıdır.

V.Şotta görə, yerlik və çıxışlıq hallar mənşəcə eyni olub, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərinin üzərinə “n” (da+n) elementini artırmaqla yaranır. Onun fikrincə, həmin şəkilçi “dur” müstəqil feilindən yaranıb. B.Xəlilov V.Kotçivə əsaslanaraq -da² yerlik hal şəkilçisinin mənşəyini monqol dilindəki saq (çaq) sözünə bağlayır. Bu elementin monqolca yönlük halın göstəricisi olduğunu deyirlər [2, s. 17].

Türkiyə türkcəsində yerlik hal -da şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn: evde çalış “evdə çalış”, yolda koş “yolda qaç” Özbək türkcəsində -dä şəkilçisindən istifadə olunur. bälä-dä, bälä-lär-dä, bälä-m-gä [1, s.312]

Yeni Uyğur türkcəsində yerlik hal (urun keliş) üçün -da/-dä, -ta/-tä şəkilçilərdən istifadə olunur. Ünlü və tonlu ünsüzlərdən sonra -da/-dä, tonsuz ünsüzlərdən sonra -ta/-tä işlənir. Məsələn: kitap-ta “kitabta” (kitabda), bölmi-dä “odada” (otaqda), därs-tä “derste” (dərstdə).

Qırğız türkcəsində yerlik hal üçün -da/-do şəkilçilərdən istifadə olunur.

kız+da “kızda” (qızda)

üyün+dö “evinde” (evində)

suuk+ta “soğukta” (soyuqda) [1, s. 507]

Altay türkcəsində yerlik hal (köstöçi kubultkiş) yaranması: -nı/-ni, -dı/-di, -tı/-ti: tuunı “dağı”, kemeni “gemiyyə” (gəmini), kardı “karı” (qarı).

Başqırd türkcəsində isə yerlik hal (urun-vaqıt kiliş) düzəltmək üçün -la/-lä, -da/-dä, -za/-zä, -ta/-tä şəkilçilərdən istifadə olunur. baqsala “bahçədə” (bağçada), turmutta “hayatta” (həyatda), iştä “işte”

Saha türkcəsində yerlik hal olaraq -ka/-ke, -ga/-ge şəkilçilərdən istifadə olunur. oğogo “çocuğa” (uşağa), ıalga “komşuya” (qonşuya), xaska “odada” (otaqda). Digər türk dillərində də müşahidə olunan yerlik hal şəkilçisi -da sadəcə əvəzlilərdə istifadə olunur. manna < manda (burada)

Çıxışlıq hal- Əşyanın, hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir. Çıkış (türkmən, qaqauz, yeni uyğur), çikiş (özbək), çıqım (qumuq), sığanak (başqırd) və s.

Türkiyə türkcəsində çıxışlıq hal -dan şəkilçisinin yardımı ilə yaranır. Məsələn: evden çık “evdən çıx”, erkenden yola çık “tezdən yola çıx”, ekmekten bir dilim al “çörəkdən bir dilim götür”

M.Erginə görə, türkcədəki -tan/-ten sonralar yaranıb. Əski Anadolu türkcəsi ilə osmanlıcanın ilk dövrlərində şəkilçilər -dan/-den kimi idi. Türk dillərində dialekt və şivələrdə -nan/-nen, -zan/-zen/-zən, -san/-sən, -lan/-lən və s. kimi formaları da var [2, s. 18].

Özbək türkcəsində çıxışlıq hal -dän şəkilçisidir. bälä-dän, bälä-lär-dän, bälä-m-dän [1, s.313]

Yeni Uyğur türkcəsində çıxışlıq hal (çıkış keliş) -dın, -tin şəkilçiləri ilə düzəlir. sinip-tin “sınıftan” (sınıfdən), iş-tin “işten” (işdən), bali-din “çocuktan” (uşaqdan)

Qırğız türkcəsində çıxışlıq hal üçün -dan/-don istifadə olunur. şaar+dan “şehirdən” (şəhərdən), el+den “halktan” (xalqdan), til+ten “dildən” (dildən)

Noqay türkcəsində -dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen şəkilçilərindən istifadə olunur. alıstan “uzaktan” (uzaqdan), künnen “gündən” (gündən) [1, s.635]

Başqırd türkcəsində çıxışlıq hal (sıganaq kiliş): -nan/-nän, -dan/-dän, -tan/tän. təbigättän “tabiattan” (təbiətdən), bisänän “kadından” (qadından)

Altay türkcəsində çıxışlıq hal (çıguttu kubultkiş): -dañ/-deñ, -doñ/-döñ, -tañ/-teñ, -toñ/-töñ, -nañ/-neñ, -noñ/-nöñ: ayılđañ “evden” (evdən), cerdeñ “yerden” (yerdən), koyonnoñ “tavşandan” (dovşandan)

Saha türkcəsində -tten/-tton/-ttön, -tan/-ten/-ton/-tön şəkilçilərindən istifadə olunur. cietten “evden” (evdən), öytön “akıldan” (ağıldan), uolton “oğlandan” (oğlandan)

B.A.Serebrennikov pratürkdə yerlik və çıxışlıq halların bir-birindən fərqlənmədiyini əsas götürərək bunların bir hal daxilində çıxışlıq-yerlik halı kimi fəaliyyət göstərdiyini iddia edir və bildirir ki, bu hal özündə iki mənanı birləşdirirdi: 1) yerləşmə mənası; 2) nəyinsə içindən və yanından aralanma mənası. Q.İ. Ramstedt çıxışlıq hal şəkilçisinin mənşəyini istiqamət bildirən “yan” sözünə bağlayır. B.Xəlilov Q.Kiakbayevin başqırd dilindən verdiyi nümunələrə əsaslanaraq çıxışlıq hal morfeminə yerlik və yönlük hal şəkilçilərinin qovuşması kimi yanaşır [2, s. 19].

Bütün bunlardan əlavə, digər türk dillərində ismin 6 halından başqa hallar da var. Məsələn: vasıta hali, eşitlik hali, parça hali, sınırlama hali, yön göstərmə hali, yaxlaşma hali, səbəp hali, üstünlük hali.

Vasıta hali- Qazax türkcəsində vasıta hali -mənən (-benen, -penen) ədatı və bunların şəkilçilənmiş formaları -men (-ben, -pen) vasitəsilə yaranır.

-men (-mənən): Qalam-men cazdım / Qalam-mənən. “Kələmlə yazdım” (Qələmlə yazdım)

-ben (-benen): Siz-ben birge keldi / Siz-benen. “Sizinlə birlikdə gəldi” (Sizinlə birlikdə gəldi)

-pen (-penen): Cıp-pen bayladı / Cıp-penen “İplə bağladı” (İplə bağladı)

Yeni Uyğur türkcəsində “bilän” ədatıyla düzəlir. iş bilän “işlə”, dostluk bilän “dostluqla”

Başqırd türkcəsində minän ədatı ilə yaranır. tün minän “gəcəylə”, bının minän “bununla”

Noqay türkcəsində -n, -la/-le, -lay/-ley, -layın/-leyin: akırın “yavaşça” (yavaşca), aldın “öncədən” (öncədən), atlayın “at gibi” (at kimi)

Tatar türkcəsində belən ədatından istifadə olunur. Struktur belədir: isim+şəkilçisiz yiyəlik hal+ədat, əvəzlik+nıñ/-neñ+ədat. al kara belen “kırmızı mürəkkeple” (qırmızı mürəkkeblə), sineñ beleñ “seninlə” (səninlə)

Benzerlik hali- Qazax türkcəsində -day/-dey, -tay/-tey, -şa/-şe şəkilçiləri ilə yaranır.

Üy-dey istıq “Ev gibi sıcak” (Ev kimi isti). Ağaş-tay casıl “Ağaç gibi yeşil” (Ağac kimi yaşıl). Quşşa uştı “Kuş gibi uçtu” (Quş kimi uçdu).

Yeni Uyğur türkcəsi benzerlik hali (uhşatma keliş): -däk/-täk “gibi” (kimi). silär-däk “sizin gibi” (sizin kimi), balidäk “çocuk gibi” (uşaq kimi)

Başqırd türkcəsində -day/-däy, -tay/-täy, -lay/-läy: tüymäläy “düğme gibi” (düymə kimi), balalay “çocuk gibi” (uşaq kimi)

Eşitlik hali- Tatar türkcəsində kebek (isim+şəkilçisiz yiyəlik hal+kebek ədatı, əvəzlik+nıñ/-neñ+ kebek ədatı). -ça/-çe, -dıy/-diy, -day/-dey. minem kebek “benim gibi” (mənim kimi), cildey “rüzgar gibi” (külək kimi)

Yeni Uyğur türkcəsində (tänläştürmä keliş): -çä, -çilik. batır-çä “kahramanca” (qəhrəmanca), işimiz çilik “işimiz kadar” (işimiz qədər)

Türkiyə türkcəsində isə (ekvatif): -ca, -çana, -casına. azçana bilmek, ama tezçenä, insancasına

Türk dillərində ümumilikdə və ya sadəcə bir neçəsində işlənən ismin halları bu qədərdir.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, təkcə dilimizdə yox, eləcə də bütün türk dillərində ismin hal kateqoriyası müxtəlif dövrlərdə aparılan tədqiqatlara, əsasən, fərqli saylarda qeydə alınmışdır. Amma nəticədə hal-hazırda Azərbaycan dilində yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ismin 6 halı var.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ahmet. B. Ercilasun. Türk Lehçeleri Grameri. Ankara, 2007, s. 311-1259.

2. Bəşirov. K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin tarixi-linqvistik tədqiqi. Bakı, 2014, AMEADİ.
3. Əliyeva. E. Türk dillərində kəmiyyət və hal kateqoriyası: nominasiyası və təzahür üsulları. Türk dilləri araşdırmaları. Bakı, 2019, №1, s. 109-114.
4. İsmet Biner Başkurt Dili Grameri, Doç. Dr. İsmet Biner. İstanbul, 2014, s. 84.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dili, Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2014, s. 111-112
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, s. 225-227

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRDƏ MİLLİ-MƏDƏNİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ

Zərintac Şükürzadə

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

The article is devoted to the study of the national-cultural specificity of phraseological units as a special cultural code. Here, the explanation of culture, its connection with language, and the national-cultural indicators that leave traces in the internal structure of phraseological units as a result of this connection are explained, phraseological units and their internal contents are explained. The main subject of the research is to explain the national characteristics of the Azerbaijani language, which are reflected in the idioms. Therefore, in the article, the national character reflected by each phraseological unit is reflected separately in the form of groups. The main object of the research is the phraseological units distinguished by their functionality in the living vernacular, as well as in the literary language of Azerbaijan. Studies conducted on phraseological combinations proves that phraseological structure of a language is the most unique tool and the most valuable inherit that reflects a nation's culture, history, traditions and beliefs. It turns out that words belong to the same literal meanings could express different meanings depend on subjective perspective in the phrases of various societies. These and other aspects are reflected in the article, the author's scientific results are analyzed based on literary citations.

Key words: *language, culture, phraseological units, national-cultural characteristics, research*

Giriş. Məqalə, xüsusi bir mədəniyyət kodu kimi frazeoloji vahidlərin mədəni və milli spesifikliyinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Burada mədəniyyətin izahı, onun dil ilə olan əlaqəsi, bu əlaqə nəticəsində frazeoloji vahidlərin daxili formasında iz qoyan milli-mədəni göstəricilər açıqlanır, frazeoloji vahidlər, onların daxili məzmunu aydınlaşdırılır.

Mədəniyyət şüurla, qeyri-bioloji və sosial yolla ötürülən bilik, bacarıq, davranış normaları, o cümlədən işarə və mənalar sistemi olan dil ilə çox sıx bağlıdır. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual bir sistemdir. Hər bir dil ayrı-ayrılıqda dünya haqqında bilik almaq, dünyanı görmək, anlamaq üçün vasitədir. Hər bir dildə sözlər vasitəsilə real həyatda olan məfhum və predmetlər ifadə olunur (6, s. 122-123). Hər bir xalq öz dili ilə tanınır. Dildə xalqın mədəniyyəti, ruhu əks olunur. Dilin mədəniyyətdə öz əksini tapması və düşüncə tərzinə təsiri fikri birinci dəfə Amerikalı linqvist və antropologist Eduard Sepir və onun tələbəsi, Benjamin Whorf tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onlar iddia edirdilər ki, bizim düşüncəmiz və dünyaya baxmaq tərzimiz məhz elə bizim dilimizdən irəli gəlir. Cəmiyyətdə formalaşan və inkişaf edən dil aid olduğu xalqın bu günü ilə yanaşı, keçmişi və tarixini də əks etdirir. Dil mədəniyyətin özüdür. O, milli-mədəniyyətin ən böyük nümunəsidir. Çünki hər hansısa bir millətin tarixini, mədəniyyətini öyrənmək üçün, ilk növbədə onun dilinə bələd olmaq lazımdır (1, s. 8). Dil mədəniyyəti əhatə edir, mədəniyyət də dil vasitəsilə inkişaf edir. Hər iki amil (dil və mədəniyyət) biri digərini tamamlayır, həm də onların ümumi xassələri, xüsusiyyətləri vardır:

1. Dil və mədəniyyət insanın və onun mənsub olduğu xalqın dünyagörüşünü əks etdirən ən əsas vasitələrdir.
2. Dil və mədəniyyət insanla təbiəti birləşdirən, eyni zamanda onları bir-birindən ayıran insanın, cəmiyyətin yaratdığı əsərlərdir.
3. Hər ikisi sosial və fərdi formalarda təzahür edə bilər.
4. Hər ikisi cəmiyyətin bütün üzvləri üçün az və ya çox dərəcədə məcburi və normativ xarakter daşıyır.
5. Dil və mədəniyyət tarixi təkamülün nəticəsidir, onların vasitəsilə cəmiyyət dəyərlər, normalar qazanır.
6. Hər ikisi ictimai şüurun bütün formalarını özündə ehtiva edir.
7. Nəhayət, dil və mədəniyyət sayəsində minilliklər boyu nəsilər arasında ünsiyyət, əlaqə həyata keçirilir. Əsrlər boyu toplanmış təcrübə, bilik, bacarıq və normalar əcdadlardan nəsilərə ötürülür.

Mədəniyyət xalqın ən qədim arxivini qoruyub saxlayan, dili zənginləşdirən xalqın tarixi yaddaşdır.

Dil tək-cə reallığı əks etdirmir, həm də onu şərh edir. İnsan dil vasitəsilə hissələrini, duyğularını, narahatlıqlarını, təcrübələrini və s. ifadə edə bilər. V. Humboltun dediyi kimi: "İnsanın daxilində o qədər dərin, o qədər incə və hər şeyi əhatə edən elə bir şey yoxdur ki, o, dilə keçməsin və onun vasitəsilə tanınmasın".

Dil insan ünsiyyətinin çox mühüm vasitəsidir. Dil təfəkkürlə sıx əlaqədədir, informasiyanın qorunması və saxlanması sosial vasitəsidir. Dil cəmiyyətin təşəkkülü zamanı ibtidai insanların birgə əmək fəaliyyəti prosesində yaranmışdır. Aydın anlaşılan nitqin meydana gəlməsi insanın, cəmiyyətin və şüurun sonrakı inkişafı

üçün güclü vasitəyə çevrilmişdir. Dünya dilləri öz quruluşu, lüğət tərkibi və s. ilə fərqlənir. Bununla bərabər, bütün dillərə bəzi ümumi qanunauyğunluqlar, dil vahidlərinin sistemli təşkili və s. xasdır.

Ana dili millətin canıdır, onun birinci dərəcəli zahiri əlamətidir. Xalqın milli psixologiyası, xarakteri, təfəkkür tərzii, bədii yaradıcılıq, dini və mənəvi durumu kimi mühüm xüsusiyyətləri, əlamətləri dildə və dil vasitəsilə meydana çıxır.

Dil bir sistemdir. Bu sistem müəyyən vahidlərdən təşkil olunur. Frazeoloji vahidlər də dilin digər vahidləri kimi xalqın mədəni məlumatını təmsil edir, müəyyən mədəni kodlar daşıyır, onları yayımlayır. Dilin frazeologiyası xalqın milli-mədəniyyətini, tarixini, inanclarını, adət-ənənələrini əks etdirən ən universal vasitə, ən qiymətli irsdir. Frazeoloji vahidlərə xas olan milli-mədəni özünəməxsusluq ilk növbədə, müəyyən tarixi gedişata, məcburiyyətə əsaslanır. Çünki hər bir xalqın həyatı özünün (maddi və mədəni) daxilində baş verir. Və bu əsasda müəyyən xalqın məişətinə xas olan o əşyalar, hadisələr, tarixi hadisələr, təbii reallıqların adları, heyvanlar, bitkilər, insan adları və s. frazeoloji vahidlərin obrazlarına “düşür”. Aydın olur ki, eyni reallıqlara aid olan sözlər ayrı-ayrı xalqlara məxsus frazeoloji vahidlərin tərkibində subyektiv yanaşmadan asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edir, ayrı mənalar daşıyır. Belə ki, eyni simvol müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif mənaların ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, udilərdə gəlin köçəndə yolu uğurlu olsun deyə dalınca mütləq təmiz su atılır. Ancaq talışlarda, yaxud Azərbaycanın cənub bölgəsində gəlin köçəndə qızın dalınca su atmazlar, çünki su tez qayıtma, uğursuzluq anlamına gəlir. Onun əvəzinə gəlin köçən qızın arxasınca daş atırlar ki, gəlin boşanıb qayıtmasın. Udilərdə isə əksinə, gəlin köçən qızın arxasınca daş atıldıqda uğursuzluq, bədbəxtlik gətirəcəyinə inanılır. Yaxud da ayı obrazı rus mədəniyyətində gücün, qüvvətin rəmzi olduğunu halda, Azərbaycanda istər ədəbiyyatda, istərsə də xalqın məişətində yəndəmsizliyin, kobudluğun, bacarıqsızlığın, hətta bəzən axmaqlığın rəmzi olaraq işlənir. Göründüyü kimi, eyni obyektə müxtəlif yanaşma xalqların subyektiv düşüncələrinin nəticəsidir.

Bəs frazeoloji vahidlər nədir? Frazeologiya dil elminin frazeoloji sistemini hazırkı vəziyyətdə və tarixi inkişaf prosesində öyrənən bir sahəsidir. Frazeoloji vahidlər də frazeologiyanın tədqiqat obyektidir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiya az öyrənildiyindən bu söz birləşmələri üçün vahid bir termin də müəyyən edilməyib. Odur ki, bu birləşmələr müxtəlif mənbələrdə frazeoloji vahidlər, frazeoloji qruplar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji tərkib, tərkib hissələrinə ayrılmayan söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, leksik söz birləşmələri, frazemlər və s. kimi müxtəlif adlarla adlandırılır (3, s. 357). Dilçilik ədəbiyyatlarında frazeoloji vahidlərə müxtəlif təriflər verilsə də, biz burada frazeoloji vahidlərin demək olar ki, bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən professor Hüseyn Bayramovun tərifini verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. H. Bayramov frazeoloji vahidlərə belə tərif verir: “Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha çox tam mənalı sözün tarixən birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə, yaxud cümləyə oxşayan, mənaca sözə, söz birləşməsinə, yaxud cümləyə ekvivalent olan, dildə hazır şəkildə mövcud olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeoloji vahidlər deyilir” (2, s. 27). Bütün frazeoloji vahidlər söz birləşmələrindən əmələ gəlir. Yəni, söz birləşməsinə daxil olan müstəqim sözlərin hamısı birlikdə bir ümumi mənanı ifadə etdikdə frazeoloji vahid yaranır. Məs: **“gözdən pərdə asmaq”** ifadəsini götürək (5, s. 138). Bu frazeoloji vahidi təşkil edən hər 3 sözün ayrı-ayrılıqda müstəqil mənası vardır. Lakin bu sözlərin bir-birilə bağlanıb ümumi mənanın ifadəsinə xidmət etməsilə əlaqədar **“aldatmaq”** mənasını ifadə edən frazeoloji vahid yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dildəki frazeoloji vahidlərin hamısı yalnız müstəqim mənalı sözlərdən ibarət deyildir. Bəzən onların tərkibinə ayrıca mənası olmayan, təklikdə işlənməyən sözlər də daxil ola bilər. Məs: gözünün ucu ilə baxmadı (4, s. 149). Frazeoloji vahidlərin daxili tərəfini isə onların ifadə etdiyi məna, bu mənanın bağlı olduğu məfhum təşkil edir. Azərbaycan dilində işlədilən frazeoloji vahidlərin formalaşmasında, əsasən, canlı xalq danışığı dili, folklor və yazılı ədəbiyyat mənbə rolunu oynamışdır. Mövcud frazeoloji vahidlər müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə, çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Frazeoloji vahidlərin əks etdirdikləri istiqamətlər çox genişdir. Bura xalqın məişəti, adət-ənənəsi, insanların təbiətə, təbiət hadisələrinə, heyvanlara və s. münasibəti, onların məşğul olduğu peşələr, xalqın miflik, dini, mövhumai anlayışları, müxtəlif hadisə və rəvayətlərin xalqın tarixi yaddaşında qoyduğu izlər daxildir. Hətta eyni frazeoloji vahidlər insanların emosiya, hisslərindən, situasiyadan asılı olaraq fərqli mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, “canı yanmaq” idiomunu götürək.

A) Canın yansın, səni görüm öləsən, yenə zəhrimara qalmış araq içib! (5, s. 124)

B) - Ay Canın yansın, ay qız, nə gözəlsən!

Göründüyü kimi, bu ifadə, əsasən, qəzəb, hirs yaşandıqda istifadə edilir, lakin qəribə də olsa, eyni frazeoloji vahid ən incə hissləri də ifadə edə bilər.

Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərində milli xarakter. İndi isə tədqiqatın əsas mövzusu olan frazeoloji vahidlərin əks etdirdiyi milli xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda, qruplar şəkilində nəzərdən keçirək.

1. Frazeoloji vahidlər öz mənşəyini xalq rituallarında, əfsanələrində, qədim zamanlardan yaranan xurafatlarda, sehrlərdə, yazılı şəkildə əks olunan abidələrdə də tapır. Məsələn, Azərbaycanda yeni doğulan körpənin qırx gününə qədər heç kimə göstərilməməsi, qırx gündən sonra uşağa kim baxsa, mütləq "Göz dəyməsin" ifadəsini işlətməsi adəti vardır (4, s. 136). Bu qədimdən gələn bir ritualdır, uşağa baxan gözlərin, pis nəfsin onu incitməməsi üçün belə bir xurafat var. Çünki qədimdə insanlar inanırdılar ki, yeni doğulan körpə köməksiz olduğuna görə, ona zərər verə biləcək çoxlu gözəgörünməz qüvvələr mövcuddur. Bu ifadə hələ də bir çox azərbaycanlının dilində işlənir.

2. Dini mətnlər frazeoloji vahidlərin ən mühüm mənbəyidir. Azərbaycanda frazeoloji vahidlərin tarixi-mədəni qaynaqları dini ayin və qaydalardır. (ən sərt monoteizmə riayət etmək, beş vaxt namaz, mütəmadi ehsan, ibadət, Ramazan ayında oruc tutmaq, Məkkəni ziyarət etmək və s.). Məsələn: "Qurban olum" Bu ifadə "doğma", "şirin" mənasında müraciət edərkən işlənir və İslamda qurban kəsmə ənənəsindən irəli gəlir (4, s. 190). "Firon kimi Allahlıq iddiasında olmaq" Allah kimi davranmaq, qəzəblənmək. "Fatihəsini oxumaq" ifadəsi isə Qurani-Kərimin birinci surəsi ola "Əl-Fatihə" surəsi ilə bağlıdır. Adətən bu surə insanı dəfn etməzdən əvvəl oxunur. Ümitsiz, xəstə haqqında danışarkən adətən "Fatihəsini oxumaq" ifadəsi işlədilir. "Qurana əl basmaq" ifadəsi də əlini Quran kitabı üstünə qoyaraq and içmək, vəd vermək və ya dediyinin doğru olduğuna başqalarını inandırmaq üçün işlədilir. Bu ifadə ilə paralel olaraq xalqımız üçün Quranla yanaşı, müqəddəs olan "çörəyə əl basmaq" ifadəsi də işlədilir. "Avazı yaxşı gəlir, oxuduğu Quran olsa" ifadəsi isə birisinin çox yaxşı, maraqlı, gərəkli, amma həyata keçməsi, reallaşması mümkünsüz və ya çox çətin olan şeylərdən danışması müqabilində işlədilir. "Qurandan don (köynək) geyinmək" ifadəsi Qurana dönə-dönə and içmək; özünü dürüst və imanlı göstərmək mənasında istifadə olunur. "İsa-Musa quşu" ifadəsi Azərbaycan dilində həm məcazi, həm də həqiqi mənası ilə işlədilir. Bu ifadə məcazi mənada bir-birini axtaran insanlar üçün istifadə edilir. İfadənin əslİ Azərbaycanda meşə bayquşçuluğu və islami ənənələrlə yaranmış mifə bağlıdır.

3. Çox vaxt reallığa əsaslanan frazeoloji vahidlər, yalnız bir xalqa, bir millətin nümayəndələrinə məlumdur. Onlar xüsusi bir forma ilə müəyyən mənanı ifadəsinə xidmət edir və milli spesifikliyi qoruyub saxlayır. Məsələn: azərbaycanlı "Sən hara, bura hara" ifadəsini işlədəndə ruslar "Каким ветром занесло?" deyir. Yaxud başqa misal, insanlar çox oxşar olanda ruslar "Как две капли воды - İki damcı su kimi", azərbaycanlılar isə "bir almanın iki yarısı, yaxud "bir almadır yarı bölünüb" (4, s. 67) deyirlər.

4. Hansısa ölkəyə aid toponimlər, antroponimlər, hidronimlər həmin ölkənin özünəməxsus olan amilləri, xüsusiyyətləridir. Bu amillər də dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlərdə müşahidə edilir. Gəlin, baxaq. Məsələn: "Umxanım bildi, bütün Bakı bildi" yəni, müəyyən bir sözü, daha çox yeni məlumatı əgər Umxanım bilsə, bütün Bakı biləcəkdir. Burada "Umxanım qadın adı, Bakı isə paytaxt şəhərin adıdır. Yaxud "Araz aşığından, Kür topuğundan" ifadəsi isə heç bir dərdi, fikri, qayğısı olmayan, heç nəyi vecinə almayan adam haqqında işlədilən ifadədir. Burada da Araz və Kür – Azərbaycanda çay adlarıdır. "At Balaxanım" ifadəsi kobud, döyüşkən, bəzən isə həyasız qadınlara şamil edilir. Burada 'Balaxanım' Azərbaycan qadın adıdır. Qeyd olunan onomastik vahidlər bu frazeoloji vahidləri birbaşa Azərbaycan mühiti ilə bağlayır və xalqın milli özünəməxsusluğunu ifadə edir.

5. Xalq eposu, folklor -bunlar zəngin frazeoloji vahidlərin mənbəyidir. Çox zaman qəhrəmanlar üçün mümkünsüz olan hadisələri ifadə etmək üçün xalq təbiətə, heyvanlar aləminə, quşlara müraciət edir. Real təbiəti etibarilə onlara xas olmayan əlamətlərdən istifadə edərək mövcud situasiyanı adlandırır. Məs: "Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə" yəni nə vaxt dəvənin quyruğu yerə çatacaqsa, onda bu iş alınacaq. Yaxud "Keçi ağaca çıxanda", "Qum göyrəndə" və s.

6. Xalqın tarixi hadisələri də frazeoloji vahidlərdə milli çaları əks etdirə bilir. Məsələn, "Şamaxı batan kimi batmaq" ifadəsinə nəzər salaq. Tarixi faktlar onu göstərir ki, uzun müddət Şamaxı şəhəri və ətraf ərazilər zəlzələlərə meyilli idi, şəhər bu zəlzələlərin təsirindən yerlə yeksan olmuşdu. Bu ifadə də işlər düzgün getməyəndə, vəziyyət pisləşəndə istifadə olunur. "Tarixi- Nadiri yarıya qədər oxumaq" ifadəsi də maraqlıdır. Çox vaxt "Tarixi-Nadiri yarıya qədər oxumuşam, lakin dediklərimdən heç nə başa düşmədim." şəklində deyilir. Bu , birisi çox qəliz danışarkən ona qarşı ironiya ilə "mənim də savadım var" mənasında işlədilən ifadədir.

7. Frazeoloji vahidlərin əksər hissəsi xalqın adət-ənənəsi, məişət həyatı, mərasimləri ilə bağlı olur və onların milli çalarını əks etdirir.

"Toy mərasimi". Azərbaycanlılar üçün toy ənənəvi olaraq ən şən ailə hadisəsi, mərasim hesab olunur və çoxları-qohumlar, yaxınlar, dostlar bu sevinci bölüşməyə dəvət olunur. Toyda ən çox səslənən nidalar belədir: "Allah sizə xeyir versin", "Can deyib can eşidəsiniz", "Axırı xeyirli olsun", "Ağ günlü olasız". Hər bir qonaq səmimi qəlblə yeni evlənənlərin xoşbəxt olması üçün bunu Allahdan istəyir. Azərbaycanda toyların çoxlu adətləri vardır. Bunlara "danışığagəlmə", "ad eləmək", "südpulu", "bəxt güzgüsü", "yolkəsdı", "bəy oğurluğu", "ayaqaçdı" və.s aid etmək olar.

“Ürəyimə yatan olsa”, “ Ürəyinə yatmaq” (4, s. 241) “Abır- həya eləmək”, “başı aşağı olmaq”, “Ağzınızı şirin eləmək”, “Qisməti gələndə gözü bağlanmaq, dili lal olmaq” kimi ifadələr evlənmək istəyən gənclərin, onların ailənin dilində hələ də işlənir. Yaxud toydan az müddət sonra “gəlinin ayağı düşmədi”, “boğaza yığılmaq”, “gün verib işıq verməmək”, “ayağına bir daş”, “ev bizim, sir bizim”, “cin atına minmək” (4, s. 84), “gözü kor olmaq”, “səhərin gözü açılmamış”, “səbir kasam dolub”, “bu nə yuvanın quşudur”, “gözüm səndən su uçmur” (4, s. 145), “cin kəlləsinə vurub” (5, s. 84) və s. fədlər də ailədaxili narazılıqları ifadə edir. Göründüyü kimi, qeyd olunan frazeologizmlər toy ənənəsini, müəyyən situasiyanı ifadə etməklə yanaşı, xalqın milli psixologiyasını da əks etdirir.

Uğurlu, xeyirli iş üçün gedəndə, yaxud cavanlar hərbi xidmətə yollananda aşağıdakı frazeoloji vahidlər deyilir: “Yoluna qurban olum”, “Allahın əli altında sağ- salamat qayıd”, “ürəyim yerində durmur”, “Allah ağzımızdan eşitsin”, “Allah belincə”, “At muraddır” və s. (4, s. 25-32)

Yaşlılara, yaxud körpələrə qayğı ilə bağlı: “Yağ-bal içində baxmaq”, “Əlini ağdan-qaraya vurmağa qoymamaq”, “Ayağını yerə dəyməyə qoymamaq”, “Əl içində saxlamaq”, “gözü üstündə saxlamaq”, “nazını çəkmək”, “götür-qoyunu eləmək”.

Xəstəni ziyarət edəndə: “Döşəyin(yastığın) yüngül olsun”, “Allah şəfasını versin”, “Elə bil dünyanı mənə bağışladılar”, “Allah balalarına(sevdiklərinə) bağışlasın” və s. (4, s. 25-30)

Yas mərasimi: “Allah günahlarını bağışlasın”, “Yeri cənnətlik olsun”, “Qəbri genişlənsin”, “Axır qəminiz olsun”.

Qonaqlıqda: “Duz-çörək kəsmək (tapdamaq, itirmək- mənfi mənalarda) (4, s. 104), “Süfrəyə yaxın oturmaq”, “qarıya xeyir işə gəlmək”, “qədəmlərin mübarək”, “qapım üzünü açığıdır”, “diqqət göstərmək”, “yaxşı qarşılamaq”, “qulluğunda durmaq”, “baş çəkmək”, “süngü ilə qarşılamaq”, “soyuq qarşılamaq” isə mənfi mənalarda işlədilir.

Qonşuluqda: Deyə bilərik ki, azərbaycanlılar üçün qonşu ailənin bir üzvü, evə dəvətsiz də gələ bilən, problemlərin həllində iştirak edən dəyərli insandır. Və evdə dadlı bir şey bişirilirsə (məsələn, kabab) ondan mütləq qonşulara da pay göndərilir. Ona görə də belə deyilir: “Qonşuda bişər, bizə də düşər”. Azərbaycanlılar üçün qonşu çox şey deməkdir. Biz hətta ev alanda da onları düşünürük. Bununla bağlı xarakterik bir atalar sözü var: “Ev alma, qonşu al” yəni, qonşu yaxşı olsa, onda bu evdə yaşamaq da asan olacaq. Hətta qız köçürən zaman da bəyin ailəsi, qızın ailəsi qarşı tərəf haqqında məhz qonşulardan məlumat almağa çalışır. Ənənəvi olaraq valideynlər, xüsusən də gənclərin anası, bibisi, nənəsi qızın (kürəkənin) qonşularına gedir, onları maraqlandıran saullara cavab tapırlar. Xalq arasında belə bir atalar sözü mövcuddur:

“Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər”. Frazeoloji vahidlərin bir qismi də aid olduğu hadisələrlə bağlı emosiyaları bildirir.

Sevgi, sevinc, xoşbəxt anlarla bağlı: “Çiçəyi çirtləmək”, “çiçəyi açılmaq”, “Ürəyi çırpınmaq” (4, s. 234), “ürəyi getmək” (4, s. 234), “ürəkdən sevmək”, “ürəyini vermək” (4, s. 232), “Məcnun olmaq”, “Dəlidivana olmaq”, “sevindən özünə yer tapa bilməmək”, “könlü açılmaq”, “könlü atlanmaq”, “papağını göyə atmaq”, “yerə-göyə sığmamaq” (4, s. 254), “sevindən uçmaq”, “göyün yeddinci qatında olmaq”, “quşu qonmaq”, “ürəyi gülmək”, “üzü-gözü gülmək” (4, s. 246-247) və s.

Qəm, kədər, hüzn, bağlı: “Rəng verib, rəng almaq”, “Hirsi başına vurmaq”, “daşı daş üstə qoymamaq”, “ürəyindən qara qanlar axmaq” (4, s. 239), “qan ağlamaq”, “ürəyi dağlanmaq” (4, s. 234), “ürəyi qubar bağlamaq (4, s. 236) “ürəyi sıxılmaq”, “ürəyi tutulmaq”, “kefi pozulmaq”, “kefinə soğan doğramaq”, “ah çəkmək”, “dərdinə yanmaq”, “gəmiləri dəryada batmaq” və s.

Həsrət hissləri: “Gözü yollarda qalmaq”, “burnunun ucu göynəmək”, “gözləri yol çəkmək”, “gözünün kökü sarılmaq”, “gözləməkdən ürəyi çəkilmək”, “ürəyini çürütmək” və s.

Hirs, qəzəb: “Boyuna qamış ölçüm”, “dodaqlarını gəmirmək”, “hirs başına vurmaq”, “cin atına minmək”, “zəncir çeynəmək” və s.

Həyəcanla bağlı: “canına vəlvələ salmaq”, “açaram sandığı, tökərəm pambığı”, “ürəyi ağzına gəlmək” (4, s. 240), “ürəyi qopmaq”, “ürəyini yemək”, “ürəyini qurd yemək” (4, s. 253), “yerə göyə sığmamaq” (4, s. 254), “matım-mutum qurudu”, “əlim üzümdə qaldı” və s. Frazeoloji vahidlərin əksər hissəsi də gündəlik həyat, məişətlə bağlı olan hadisələri, insanların xarakter xüsusiyyətlərini ifadə edir, seçilmiş hər bir frazeoloji vahid insanın xarakter xüsusiyyətlərinə və qiymətləndirmə keyfiyyətinə görə də mənfi yaxud müsbət olur.

Küsgünlük, incikliklə bağlı: “Mısmırıq sallamaq”, “dodağı yer süpürmək”, “dodağını sallamaq”, “dodaqları yerlə gedir” və başqaları. Xalq arasında çox mülayim xasiyyətli adama “həlim” deyilir. Adətən belə insanlar səbirlidirlər, tənqidlərə, təhqirlərə dözə bilirlər, əsəbləşmirlər, hirsəlmirlər. Belə bir insan itaətkar və ehtiyatlıdır. İslamda da həlimlik əsas məziyyətlərdən biri hesab olunur. Odur ki, frazeoloji vahidlərin içərisində bu xarakterini ifadə edən çoxlu birləşmə tapmaq olar: “Quzu balası”, “Quzu kimi”, “ağzı var dili yoxdur”, “ağzında dili yoxdur”, “lal dinməz”, “qarısqanın ayağını basmaz”.

Dostluqda, ailədə mehribanlıq, sevgi ilə bağlı: “Can bir qəlb”, “aralarından su keçmir”, “can deyib can eşitmək”, “İsa-Musa quşu”, “yağla bal kimi” (4, s. 250) və s.

Zəhmətlə bağlı: “İlan kimi qabıq qoymaq”, “Dabanından tər süzülmək”, “əldən düşmək” (4, s. 117), “özünü əldən salmaq”, “dəridən -qabıqdan çıxmaq”, “əl-qolunu çırmalamaq” (4, s. 115), “qan-tər tökmək”, “şirin cana qəsd eləmək”, “külüng çalmaq”, “alın təri ilə qazanmaq”, “pulunu daşdan çıxarmaq” və s.

Sözünü tutmayan, hərdəmxəyal insanlarla bağlı: “Gündə bir avaz oxuyur”, “İpinin üstünə odun yığılmalı deyil”, “sözündən qaçmaq”, “gündə bir fikirə düşmək”, “sözünü geri götürmək”, “tüpürdüyünü yalamaq” və s.

Boş, mənasız danışan adamla bağlı: “Ağzının qaytanını boş buraxmaq”, “laqırtı vurmaq”, “ağzından qaçırtmaq” (4, s. 24), “ağızdan boş” və s.

Tənbəlliklə bağlı: “Kürəyini işə verməmək”, “əli belində gəzmək”, “əlini ağdan-qaraya vurmamaq (4, s. 124) “əli cibində gəzmək”, “papağın əyri qoyub gəzmək”, “it döymək”, “milçək qovmaq”, “ağzını göyə vermək”, “özünü işə verməmək”, “kürəyini işə verməmək”.

Hiyəlgərliklə bağlı: “şeytana papaq tikmək”, “Tülkülük eləmək” (4, s. 230) “Tülkünün quyruğu”, “Tülkü Həccə gedir (4, s. 230)”, “Az aşın dəni deyil”, “Aləmin bici” və s.

Özü ilə öyünən, lovğa insanlarla bağlı: “ağzına çullu dovşan yerləşmir” (4, s. 23), “yerə göyə sığmır” (4, s. 254), “Alçaq dağları yaradıb”, “ağzına qıllı tülkü sığmır”, “dili ağzına sığmır” və başqaları. Özündən razı, təkəbbürlü, təkəbbürlü bir insan haqqında sanki onun adından “Burda mənəm, Bağdadda kor Xəlifə” deyirlər. Bu frazeoloji vahidin mənşəyi X əsrdə hökmdarların tarixilə bağlıdır. 10-cu əsrin əvvəllərində Bağdad xilafətində taxt-tac uğrunda şiddətli mübarizə gedirdi. Sonda bəzi hökmdarlar seçki hüququndan məhrum edilmiş, bəzilərinin hətta gözləri çıxarılmışdı. İlk xəlifə olan, digərlərinin gözlərini çıxardan şəxs Əl-Qahir idi. O, 17 il dilənçi kimi ölkəni gəzir, daha sonra istəyinə nail olur. Bəzi xəlifələr uzun illərdən sonra kor olsalar da, yenidən taxta çıxmağı bilmişdilər. Beləliklə də, bu ifadə yaranmışdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki :

Frazeoloji vahidlər nitq aktında, nitqin emosionallıq kəsb etməsində , üslubu rəngli çalar qazanmasında müstəsna rol oynayır.

Frazeoloji vahidlər ətraf aləmdə cərəyan edən hadisələri, xalqın tarixi keçmişini, insanların xarakterini və onların psixi vəziyyətini əks etdirə bilər.

Frazeoloji vahidlər xalqın mövcud olan bütün sahələrdə milli spesifikliyini əks etdirir.

Frazeoloji vahidlərin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onların folklorla, canlı xalq danışığı dili ilə sıx bağlı olmasından irəli gəlir.

Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri xalqın maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında məlumat verən ən dəyərli mənbədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 450
2. Bayramov H. Müasir Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif , 1978, 174 s.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cildə. I c. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 452 s.
4. Seyidəliyev N. Frazeologiya lüğəti (Azərbaycan dastan və nağıllarının dili əsasında), Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.
5. Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I c. Bakı, 2005, 262 s.
6. Şükürova A. Dil, təfəkkür və mədəniyyət əlaqəsi / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V Respublika elmi-praktik konfransının materialları (7-8 iyun 2012). Bakı: ADU, 2013, s. 122-123

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN FİKİR QAVRAMINDA DİNİ PARALELLƏR

Xuraman Hümətova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Abstract

Religious Parallels in the Mental Perception of Ahmed Bey Agaoglu

Ahmed bey Agaoglu, a prominent representative of Azerbaijani emigrant literature, occupies a unique place in political and social history. The basis of the writer's creative criterion is the promotion of Turkic ideas and the preservation of Islamic values. These ideas preserve the national worldview, Islamic religious values, a sense of patriotism, and traditions writer's innovation.

One of the works in the work of the writer thinker, which reflects the traditions of shamanism, Turkic mythological views and Islamic ideas, and preserves religious values is "Tanrı Dəği" ("Mountain of the Most High").

The work tells in the concept of national and moral values about the worship of the Turks to one god, about the manifestation of the customs associated with this, about the moral views that form the return to oneself. V. a work that combines various religious values and beliefs can be seen as an excellent form of manifestation of the writer's imagination in human thinking.

With this work, the author shows the connection of the historical past of the Turkic community with very ancient roots. In this work, the writer also shows the formation of Islamic religious teachings and the teachings of tasawwuf in the Turkish way of thinking.

In the mental worldview of Ahmed bey Agaoglu, there is no religious division. In his work "Tanrı Dəği" one can see as a form of manifestation of shamanism embodying the original beliefs of the Turks and in parallel with this manifestation of Islam.

The writer of this work calls people to unity, brotherhood, to preserve religious values, do not forget your roots, ties with the past.

Key words: *love of God, journey to God, Turkish mythology, shamanism, Sufi model*

Azərbaycan ictimai fikir tarixində özünəməxsus yeri olan simalardan biri də Əhməd bəy Ağaoğludur. (1869-1939) O, təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütövlükdə türk-islam dünyasında ictimai xadim kimi özünə yer tutan görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. Həyatının böyük bir hissəsini vətəndən uzaqda yaşayan sənətkar türkçü ideoloq kimi tanımışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığı mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Onun yaradıcılıq meyarının əsasını türkcülük ideyalarının təbliği və islami dəyərlərin qorunub saxlanması təşkil edir. Bu ideyalar arxasında sənətkarın milli dünyagörüşü, islami-dini dəyərləri, vətənpərvərlik hissləri, novatorluq ənənələri bir-biri ilə sintez halında qorunub saxlanılır. Mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılığında şamanizm ənənələri, türk mifoloji görüşləri və islami ideyaları əks etdirən, dini dəyərləri özündə qorunub saxlayan əsərlərindən biri "Tanrı dağı" əsəridir.

Əsər milli mənəvi, əxlaqi dəyərlər konseptində türkün tək tanrıya sitayişini, onunla bağlı adətlərin təzahürü, özünə qayıdış aktını formalaşdıran, onları özündə yaşadən mənəvi dəyərlərdən söz açır. Bu əsər əski türk həyatından alınan bir olonxo adlandırılır və qədim türk xalqlarının mənəvi-estetik həyatını əks etdirən, habelə Tanrıya sitayişlərinin ifadəsi olan ədəbi-musiqili bir əsərdir.

İlk dəfə əsər 1939-cu ildə "Cümhuriyyət" qəzetinin 2 fevral sayında çap olunmuş, daha sonra "Ağaoğlu külliyyatı"nın I cildinə daxil edilmişdir. Kitabda əsərin yazılması ilə bağlı müəllifin belə bir qeydi var ki o, əsərin mövzusunun polşalı yazıçısı etnoqraf Vatslav Leopold Seroşevskinin yakutlar haqqında yazdığı əsərindən götürmüşdür. Xatırladaq ki, Polşalı etnoqraf Vatslav Leopold Seroşevski (1858-1945) Yakutsk şəhərində sürgün həyatı keçirmiş və həmin müddətdə "Yakutlar" adlı əsər yazmışdır. Bu əsər ilk dəfə 1896-cı ildə Sank-Peterburqda çap olunmuşdur. Əsərdə Sibir və Altay türklərinin yaşayış tərzini, adət-ənənələri, dini etiqadları, dil, və mifologiyası haqqında geniş məlumat verilir. Seroşevskinin türk dünyasına verdiyi bu əsər haqqında Müvəffək Duranlı yazır: "Əlbəttə, V.L.Seroşevskinin türk kultürünə qatqısı sadəcə bir türk toplumunu

sıradan rus oxucusuna tanıtmaqla sınırlı deyildir. Bu hekayələrlə birlikdə pək çox türkçə kəlmə də hekayə qəhrəmanları ilə birlikdə rus yazı dilinə keçmişdir. V.L.Seroşevski həyatının bir dönəmində yaşamaq zorunda bu torpaqlara və bu torpaqarın onu qucaqlayan insanına borcunu fazlasıyla ödəmiş poloniyalı aydın, çarlık sürgünü, saxa türkünün dostudur [1, s. 77].

Üç bölmədən ibarət olan kiçik həcmli bu əsərdə müxtəlif dinlərin milli dəyərləri qoruyub saxlanılır. Əhməd bəy Ağaoğlunun toleyranlıq və multikultural görüşlərini əks etdirən əsərdə yazıçının əsas məqsədi müxtəlif dini dəyərləri təxəyyülünün süzgecindən keçərək, maddi aləmlə nəfsin hökmranlıq etdiyi cismani dünyadan təmizlənmək üçün şaman rituallarının, dualarının daşdığı mahiyyəti oxuculara çatdırmaqdır.

Baş verən hadisələr təhkiyəçi- yazıçı ilə şaman arasındakı dialoq üzərində qurulub. Əsərdə Tanrı hüzuruna gedən yazıçı “məni”nin bu uzun yolda başına gələn əhvalatlar və onun keçirdiyi daxili sarsıntıların simvolik dillə təsvirindən bəhs edir. Tanrı obrazı qeyri-real hadisələrdə mifik bir obraz kimi hadisələrin hərəkətvericisi, Tanrı aşıqlərinə yolgöstərici bir varlıq simvolu kimi iştirak edir. Butun bu əhvalatları təlmih dili ilə qələmə alan yazıçı oxucuya onun kimliyini, kökünün, əcdadının, əslinin kim olmasını, haradan gəlib haraya getməsi məqamlarını söz açır.

Əsər yazıçının Şərq və Qərb sivilizasiyalar sistemində Türk xalqının kimlik ideyasını ortaya qoyur, həm də burada müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiyası öz əksini tapıb. Əsər yazıçının mifologiyani, şamanizmi, islam dinini, onun bətnindən doğan təsəvvüf təliminə dərinədən bələd olduğunu, irfanın məqam və mərhələlərini mükəmməl bildiyini açıq şəkildə göstərir.

Əhvalatlar Şamanın və təhkiyəçi qəhrəmanın – yazışının Tanrı hüzüdüna getməsi epizodu ilə başlayır. Burada hərəkət konsepti türkün sonsuzluğa gedən yolu kimi dəyələndirilir. Təbii ki, bu gediş simvolik mahiyyət daşıyır, təlmih dili ilə deyilən bu fikirin arxasında yazıçının nəql etmək istədiyi ideya durur.

Təsəvvüf təlimində Tanrı hüzüdüna, yəni ilahi məqama yetmək istəyən yolçunun özünə bir mürşid, pir, müəllim bulması mütləqdır. Əsərdə də Tanrı hüzuruna yetmək istəyən qəhrəmana yol göstərən, ona yol yoldaşı olan, qəhrəmanın mürşidi Şamandır. Şaman da Tanrı qulu, Tanrının qoyduğu özəllikləri yerinə yetirən, onlara itaətsiz formada əməl edən bir obrazıdır. Getdikləri müddətdə qəhrəman bizi Şamanın əlindəki dəfinin canavar- qurd dərisindən, belindəki tütəyinin Göygöldə alınmış qamışdan, günəşdən yanmış dərisindən asılmış parçalar tilsim və əfsunlar olması ilə tanış edir. Bütün bunlar göstərməklə yazıçı bizi türklərin islamdan əvvəlki insnclərini və bu inancların xalq təfəkküründə hələ də qorunub saxlanılması ideyası ilə tanış edir.

Qəhrəmanın ilahi yaradana doğru getdikləri yolun geniş və sonsuz bir səhra olduğunu göstərilir. Təsəvvüf poeziyasından məlumdur ki, Allaha aparan yollar müxtəlifdir. A.Gölpınarlı yazır: “Allaha aparan yolların sayı insanın aldığı nəfəsin sayı qədərdir” [2, s. 188].

Əsərdə biz bu yolun sonsuz səhra olduğunu görürük. Səhra anlamı ruhun sonsuzluq vadisindən bu fani dünyaya gəlməsi ideyası ilə ilahi yaradana doğru ruhun seyrinin ardıcıl məqamları kimi təsvir edilir. Qəhrəmanın da şamanla səhra boyunca hərəkəti sonsuz sevgi, ilahi yaradana doğru irəlləyiş idayasını əks etdirir. Qəhrəman ilə şamanın səhrada olduqları bu zaman kəsimi həqiqət yolçusunun ruhi halətləri, mənəvi inkişafının mərhələləridir.

Əhvalatın üst qatında isə sonsuz səhrada yol gedən, hərəkət edən iki nəfərin yürüməsi, varlığı təbii görünür, amma məsələnin alt qatında yazıçı təxəyyülünün türk qövminin sahib olduğu uçsuz-bucaqsız ənginkikləri özündə əks etdirən bozqur türk torpaqlarının təsviri durur. Bu torpaqlar şərqdən qərbə, dünyanın bir qütbündən o biri qütbünə qədər uzanır. Müəllif bunula sərhəd tanımayan türk qövminin əzəmətini, böyüklüyünü, sahib olduğu torpaqların sonsuzluğunu oxucunun nəzərində canlandırır.

Struktur baxımından bu torpaqlar real dünya modelinin yazıçı təxəyülündə əksidir. Baş verən əhvalatlar bu model daxilində təzahür edir. Qəhrəmanların yürüdükləri bu torpaqlar xoatik dünya obrazında, onların dağa doğru yürümələri isə kosmik bağlanğıca-ilahi yaradana doğru insan oğlunun irəlləməsidir. Əsərdə bu yaxınlaşma intervalında baş verən əhvalatların təzahürləri, qəhrəmanların qarşılaşdığı çətinliklər, bu çətinlikləri necə dəf etmələri əks olunur.

Bu sonsuz səhrada Tanrı aşıqlərinin qarşısına ilk maneə kimi iki canavarın çıxdığını görürük. Əski mifoloji təfəkkürdə xoatik dünyanın dağıdıcı modeli kimi verilən canavar obrazında müəllif iki dünya sistemini kosmik –ilahi aləmlə, xoatik -dünyanı qarşı-qarşıya qoyur. Qəhrəmanlar qarşısında bu vəhşi heyvanları necə dəf etmələri və onlara hansı yolla qalib gəlməsi ideyası durur. Hələ nağıl və əfsanələrimizdə şərq qüvvələrin təmsil edən bu mifik obrazın müxtəlif çalarları ilə ədəbiyyatda qarşılaşmışıq. Onlar ya yeddibaşlı əjdaha, ya div, ya canavar, ya ifritə, ya qurd və s. kimi əks olunur. Amma daşdıqları funksiya isə bütövlükdə şərq işləri yerinə yetirmək məqsədi güdür.

Reallıqda isə bu canavarlar zaman-zaman türk xalqını əzmək, parçalamaq istəyində olan xarici düşmənlərdir ki, müəllif onları canavar obrazında təqdim edir.

“Bu canavarlar qorxunc bir nərə ilə üzəimizə atılmaq istəyirlər. Mən titrəyirdim, Şaman güldü, belindəki qamışı dodaqlarına yaxınlaşdırdı. Canavaralar dayandılar və qamış səsi yüksəldikcə, Şamanın barmaqları tütəyən dillər üzərində oynadıqca onların gözləri süzüldü, ayaqları büküldü və birdən-birə ikisi də yerə sərilərək hədsiz bir maraqla dinləməyə başladılar. Şaman çala-çala yola düzəldi. Heyvanlar hələ də heyran-heyran dinləyirdi” [3, s. 78].

Deməli, bəzi ritualların icraçısını yerinə yetirən şaman əsər boyunca magik-mediativ funksiyasını mətnüstü səviyyədə yerinə yetirir. Buradan göründüyü kimi bədii əsərlərdə insan mifik qüvvələri təxəyyül gücü ilə ram edir. İnsanlar bu qorxunc qüvvələrdən çəkindiği üçün onları qəzəbləndirməməyə, onlarla yaxın münasibət qurmaq üçün yollar axtarıblar. Bu vasitələr içərisində insan əhval-ruhuyyəsinə daha tez təsir edən, onun ruhi aləminə tez bir zamanda yol tapmaq istəyən yazıçı musiqi dilindən istifadə etmişdir. “Əski mifik təsəvvürə görə musiqi o biri dünya, ruhlar aləmi ilə bağlı idi və məhz buna görə də maqik qüvvə sayılırdı. Deməli, burda qədim türklərin ibtidai təfəkküründə musiqiyə, musiqi alətinə və onun ifaçısına qeyri-adi münasibət yaranması üçün mifoloji imkanlar açılmış olur: musiqi aləti və musiqiçi isə o sehri, mağiyani, möcüzəni yaradan vasitə və vasitəçi kimi mifoloji inamın mərkəzi qatlarına yerləşir. Elə bu səbəbdən də ibtidai cəmiyyətdəki tayfa başçılarından gələcəkdən xəbər bən, ruhçağıрма qabiliyyəti olan görüçü-baxıçı-bilici funksiyasını daşıyan kahinlər -qam-şamanlar ayin icrası zamanı daha çox musiqiçi kimi fəaliyyət göstərmişdilər” [4, s. 10-11]. “Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə qədim türklərin tayfa quruluşunda Kağanın / Xaqanın / vəziri və ya baş məsləhətçisi şaman olurdu [4, s. 12]. Musiqinin səsinə eşidən canavarların susuqunluqla qulaq asması məni heyrləndirdi. Onun sirrini şamandan soruşanda o belə cavab verdi. “Qamışda Tanrı qüvvəsi var, o Tanrı gölündən götürülüb,amma məsələ onda deyil, iş nəfəsdədir. Nəfəs içdən gəlməlidir, təmiz olmalıdır. İçdən gələn nəfəsə heç bir varlıq tab gətirə bilməz. Hər nəfəs məgər içdən gəlmir? Şaman dedi: Yalnız Tanrı üçün çəkilən nəfəs içdən gəlir! Başa düşmədim, canım Şaman. Şaman dedi: Bil, anla ki, məndə, səndə, bu dağlarda, daşlarda, quşlarda, ağaclarda yaşayan bir cövhər, bir kök vardır. Biz o cövhərlərin müxtəlif şəkilləriyik. Ayrı-ayrı görünsək də, cövhərimiz bir olduğu üçün həqiqətdə birik. Canavarları gördünmü? Nəfəsə tab gətirə bilmədiklər. Çünki nəfəs əslinə qayıtdı, özünü tapdı, birliyi oyandırdı. Böyləcə əslə qayıdan hər nəfəs, hər şey özünü ram edir” [3, s. 80]. Bu sətirlərdən yazıçının şamanizm dininə, təsəvvüf təliminə, irfan ideyalarına dərinlən bələd olduğunu, bu ideyaların mifoloji yaddaşdan islam dininə və təsəvvüf ədəbiyyatına transformasiya etdiyini görürük. Burada sufizmin hər şey ilahi vücuddan xəlv olmuşdur, vəhdəti-vücut təliminə görə Allahın varlığı müxtəlif görüntülərdə təcəllə edir və əslindən ayrılıb gələn hər bir şey yenidən əslinə qayıdacaq ideyasına əsalanır.

Təsəvvüfün təlqin etdiyi modelə görə vahiddən ayrılma, yenidən ilkin başlanğıca (Allaha) dönmə və ona qovuşma ideyası təsəvvüfi-irfani hərəkətin struktur modelini təşkil edir. Təsəvvüf əhlinin bu ayrılma və qovuşma mərhələsində olan anı kəsərdən vəhdətə, maddilikdən mənəviliyə gedən yol kimi dəyərləndirir.

Burada Şamanla qəhrəmanın Tanrıya yetmək üçün mənəvi inkişaf yolu, təsəvvüf təlimində salikin merac anlayışına tam şəkildə uyğun gəlir. Maddi aləmdən uzaqlaşan şaman zahirdən batınə doğru irəliləyir. Çalınan musiqi ilə ram olan canavarlar ilahi nəfəsə tab gətirə bilmirlər. Görək bu neyin özündə daşdığı ilahi nəfəsin sirri nədir ki, onun sədasından vəhşi heyvanlar ram olur.

Təsəvvüf fəlsəfəsi və vəhdəti-vücut təliminə görə Ney ilahi məqamdan-həqiqi vətənindən yəni, vücudi külldən ayrılıb cüvz aləminə düşən və buna görə də həmişə fəryad edən bir varlıqdır. O, öz həqiqi vətənə-ilahi məqama qayıtmaq üçün hicran əzabından, ayrılıq qəmindən şikayət edir.

Ney qamışdan hazırlanır, içinin boş olması mənəvi və ruhani olan Haqdan başqa bütün masivani tərək etməsi kimi mənalandırılır. Ney çalınarkən ona üfrülən nəfəs Tanrı tərəfindən cismə üfrülən ruha bənzədilir və bu baxımdan nəfəs Tanrının insana verdiyi ruha dəlalət etdiyi üçün müqəddəs sayılır. Cavalarları musiqinin sədasından ram olmaları bununla bağlıdır. Gedilən yolun çətinliyindən şikayətlənən qəhrəmana Şaman deyir: “Tanrı hüzuruna yetmək üçün yeddi qabıq dəyişdirmək, doqquz nəfəs tükətmək lazımdır. Sən hələ bunların heç birini də eləməmişən” [3, s. 79]. Burada müəllifin bildirmək istədiyi əsas ideya 9 düyünlü qamışlar, insanın qırtlaq quruluşu kimi quruduqdan sonra içi təmizlənir. Uzunluğuna görə hansı tip olduğu müəyyən edilərək qamışın üzərində yeddi dəlik açılır. Şamanın söylədiyi yeddi qabıq dəyişmə, yəni yeddi dəliyin hər birinin özünəməxsus səs çıxarması, hər bir dəliyin müxtəlif səslər ifadə edərkən dəyişməsinə bir işarədir. Yeddi müqəddəs rəqəminin təsəvvüf fəlsəfəsində və say sistemində müxtəlif anlamarı məlumdur.

Y.V.Çəmənəminliyə görə, yeddi sayı o səbəbə müqəddəsdir ki, onda insanın yaşaması üçün qaçılmaz olan və Zərdüşt fəlsəfəsində yerə məxsus dörd (torpaq, su, hava, od) və göyə məxsus üç (günəş, ay, ulduz) ən əsas ünsür birləşib (4+3=7).

Yeddi – dünyanın vəhdətinin struktur modelidir: “Maraqlıdır ki, iki əsas rəqəmin – üç və dördün toplanmasından yeddi alınır və onunla bütün kainatın yeddiqatlı modeli qurulur: ona görə də mifoloji strukturlarda bu rəqəm səyyarələrin, planetlərin payına düşür. “Yeddi” rəqəminin sakrallaşmasına qədim türk-

runik abidələrində, klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında, nağıl və eposlarda təsadüf edilir. Göytürk imperiyası dövründə türklər arasında “yeddi” rəqəmi göylə yerin birliyini bildirirdi” [5, s. 397].

İlahi yaradana doğru irəlləyən Tanrı aşıqlarının qarşısına Ellik ulusu deyilən Tanrının çox sevdiyi ulus başçısı Ellik çıxır. Bu ulusa saç-saqqalı ağarmış bir Şaman başçılıq edirdi. Onun bizi qonaqpərvərliklə qarşılamaı türk əski adət-ənənələrini qoruyub saxlayan nümunələrini özündə yaşadırdı. Qonağın müqəddəs olması, ona mənəvi dəstəyin təzahürü və s. kimi hallar. Ən sonda isə qədim türk ənənələrinə əsasən Şamanın Tanrıya dua mərasimində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini görürük. Yazıçı burada “Ey Tanrı! Səkkiz göyü yaradan, Ey dörd göyün sahibi ana! Ey doqquz günəşli yer! Ey səkkiz günəşli yaradıcı səhra” və s. [3, s. 80]. Bu duada biz əski türk mifologiyasında dünyanın yaranmasında ata göy, ana yerin yaranması haqqındakı Şümer rəvayətinin izləri yer almaqdadır “An və Kinin nıgahından Enlil tanrı doğuldu. Enlilin nıgahından yeni-yeni övladlar törədi. Yeddi böyük tanrı və ilahənin ən ağıllısının və ən qüdrətli bütun kainatı idarə etməyə və əhalinin taleyini müəyyənləşdirməyə başladı” [6, s. 24].

Tanrıya dua etmək üçün qəhrəmanların gəlib çatdıqları Urasayda “Qutlu od” yerləşirdi. Odun tam qarşısında evin başı, sağda evin xanımı, solda isə xanım qonaqların oturduğu göstərilirdi. Biz əski türk təfəkkür tərzində yer alan belə sıralanma modelinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlirik. Odun müqəddəs sayılması, qədim türklərin əcdadlarının od Tanrısının övllarları olması ilə bağlı fikirlər ədəbiyyatda çoxsaylı məlumatlar var. F. Qommel yazır: “İlk şümerlər Göyü və Yeri ulu ruh sayırdılar, onlarla qonşuluqda yaşayan və babilləşən qərbi semitlər isə Günəşə sitayiş edirdilər” [7, s. 65].

Şaman Tanrıya yetmək yolunun çətin və əzablı olmasını ona xatırladır. Tanrıya qovuşmğı qolaymı sanırsan? Hələ neçə dərələr, tərələr, neçə uçurumlar və qayalar keçmək, neçə qorxunc təhlükələrdən keçmək lazım gələcəkdir [3, s. 80].

P.Mirabilenin tədqiqatının “Şamanizm və İslam” bölməsində şamançılıq barədə tarixi-elmi ədəbi fakt və şərhlərdə inandırıcı həqiqətlər az deyildir. Müəllif şamanizmin qaynaq, bənd yerini Ural-Altay xalqlarında bir zamanlar şamançılığın yayıldığı Altay dağlarında axtarmış, bu möhtəşəm, sirli-sehirli dağların onların allahlarının yurd-yuvası olduğunu göstərmişdir. Dağlar, çala-çuxurlar, boş-kimsəsiz səhralar Oğuzları Göylərə, Göy Allahı Tenqriyə (Tanrıya) qovuşdurmaq üçün “təminat yaratmışdır”. P.Mirabile qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da dağlara çox sayılı anılma, xatırlatmalar var, adama elə gəlir ki, kişi/dağ əlaqəsi bütüdn də çox-çox üstündür, bu, ağaclara, axar sulara, müəyyən əhliləşdirilmiş heyvanlara olan münasibətlərə bir növ dini baxış idi. Məsələn, Su Allahını qəzəbləndirməmək üçün heç bir yolla suyu çirkləndirmək qadağan edilmişdi” [8].

Türk mifolojisində, islam dinində və başqa dinlərdə də su paklıq, təmizlik rəmzidir. Tanrıya qovuşmaq arzusunda olanlar bu çaylarda paklanıb, bütun çirklərdən təmizlənmək kimi bir ritualı yerinə yetirirlər. Göz yaşı kimi təmiz olan suya girən qəhrəman suyun rənginin bulandığını və pis qoxunun gəldiyini görür. Şamandan bunun sirrini sörüşdüqda, şaman deyir: Sən təmizlənirsən, səndəki pislilər çıxır. Vücudunun bu qədər çirkləli olmadığını əmin olan qəhrəmana, şamanın cavabı onun ruhunun çirkədn azad olunduğunu deyir. Tanrı hüzuruna yetmək üçün insanın ruhunun təzələnməsi, təmizlənməsi əsas şərtlərdən biridir. Biz təmizlənmə hadisəsinə Məhəmməd peyğəmbərin hələ uşaqkən Cənabi Cəbrayıl tərəfindən qəlbinin açılması hadisəsi bizə məlumdur.

Onlar irəllədikcə qarşılarna bir çay çıxır, şaman ona Tanrı dağına qədər daha yeddi belə çay görəcəksən. Bunlar Yeddi qardaş çaydır, hamısı başlanğıcını Tanrı dağından alır” deyir [3, s. 83]. Onlar irəlləyərək nəhayət, başı göylərə dirənən Tanrı dağına, bu dağın başında türk şamanlarının yerləşdiyi bir yerə gəlirlər. Müxtəlif Türk qövminü əks etdirən bu şamanların hər birinin özünəməxsis geyim təzi, boyunlarından asdıqları zınqrovlar, əllərindəki dəflər, ayaqlarında keçə ayaqqabılar qərribə bir mənərə yaradırdı. Şamanların bu geyim tərzinə biz islam dinini qəbul edən türklərin müxtəlif təriqət nümayənlərində rast gəlirik Z.Bünyadov yazır: “Ehtimal ki, Suriya və Şimali Ərəbistanda “sufi” sözlünün özü (suf-yun) ərəb sözlündən olmuş, hələ islamdan qabaq diyar-diyar gəzib dolaşan (və ya dilənçilik edən) xristian rahiblərinə işarə üçün işlədilmiş, sonralar isə ilk vaxtlar yerli əhalinin gözlündə öz prototiplərindən o qədər də fərqlənməyən ilk müsəlman zahidlərinə və ibarətçilərinə aid edilmişdir [9, s. 115].

Əsərin sonunda tanrıya yetmək arzusunda olan qəhrəmanın ruhunun maddi və mənəvi təmizlənməsi ideyası əsərin sona doğru gedən başlanğıcıdır. Bu maddi və mənəvi pislilərdən silkinmək, türkün yenidən özünə qayıtmasını simvolizə edir. Sonda şamanların bir yerə toplanması türk birliyinin yaranmasına, bir-birinə arxa-dayaq olmasını göstərir. Uca Tanrı onlara hər şeyi verdiyini, lakin insan oğlu nankorluq edib onu yaddan çıxardığını onlara xatırladır. Buna görə də xaricilər dərhal Tanrı qövmü üzərinə hücum etdilər. Ağalıq getdi, köləlik gəldi deyir. Şamanlar Uca Tanrıya yalvarırlar ki, onlara mərhəmət etsin. Uca Tanrı onlara kişilik yolununun qurtuluş olacağını anladır. Bu yol birlik, həmrəylik yoludur ki, insanın öz içindən keçir. Əgər bu yolu tutdunsa heç vaxt əyilməzsən, bu hiss insanda özgüvənlik yaradır. Diz üstə çökən şamanlar əl-ələ tutaraq həmişə bir yerdə olacaqlarına, heç vaxt bu birliyi pozmayacaqlarına and içirlər.

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikir dünyasında din ayrı-seçkilik yoxdur. Onun haqqında söz açdığımız “Tanrı dağında” əsəri türklərin ilk dini etiqadlarını özündə yaşadan şamanizm və onunla paralel dəyərlər qazanan islam dinin təzahür formalarını görürük. Yazıçı bu əsərlə insanları birliyə, qardaşlığa, dini dəyərləri qoruyub saxlamağa, onları kimliyini, kökünün kim olmasını, keçmişlə əlaqəsini unutmamağa səs-ləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Muvaffaq Duranlı. Vatslav Leopold Seroşevskini “Yakutlarskie Raskazi” adlı eseri // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. Ege Universtesi. Türk Dünyası Araşdırmaları Enstitüsü. XI / 1. 2022.
2. A.Gölpınarlı. 100 Soruda Türkiyede Mezhebler və Tariketler. Kum. Ensariyan Yayınevi, 1991
3. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Məhərrəm Qasımlı. Ozan-Aşıq sənəti. Bakı: Uğur. 2007.
5. Ramazan Qafarlı. Mifologiya 6 cildə I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı: Elm və təhsil, 2015
6. Редер Д.Г. Мифы и легенды древнего двуречья. Из. Москва: Наука, 1965.
7. E.Əlibəyzadə. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı: Gənclik, 1998.
8. Mirabile P. The Book of the Oghuz Peoples or Legends Told and Sung by Dede Korkut. Voies Itinerantes.
9. Z.Bünyadov. İslam tarixi, fəlsəfə, ibadətlər. Təkrar nəşr. Bakı: Elm, 2007.

TÜRK XALQLARI FOLKLORUNDA QUQU QUŞU

Məhəmməd Məmmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Cuckoo bird in Turkic Folklore

In the folklore of Turkic peoples, the Cuckoo bird, considered a magical bird, primarily symbolizes solitude, separation, and sorrow. In Tatar and Bashkir folklore, which regards the Cuckoo bird as a mythical creature, there were beliefs associated with its previous existence as a human. In these legends, the Cuckoo bird is depicted as a girl who is pining for her beloved.

Another aspect shown is the lack of a child as the cause of loneliness and misfortune for the Cuckoo bird. According to some sources, the Cuckoo bird is believed to be a bird punished by God for laying eggs on a sacred day. Therefore, it lays its eggs in the nests of other birds and then flies away. The fact that the Cuckoo bird never has a child is also mentioned in the Bashkir epic poem "Ural-batır."

In Buryat mythology, Cuckoo birds are believed to have the function of giving life to their beloved heroes. If in Altai epics the Cuckoo bird brings illness to the hero, in Uliger epics, it cuckoos in such a way to save the hero who is in the middle of the sea, causing the tree to produce syrup and the brave warrior is saved. To bring back the lost spirit of the hero, the Cuckoo bird revives nature with its cuckooing and gives life to the hero. From Altai epics, it becomes clear that the bird, which brings illness with its sound, can only heal the illness itself.

In several cultures, the Cuckoo bird is believed to herald the arrival of spring, crops, or rainfall. Its sound was thought to provide insights into the outcome of the harvest. If the Cuckoo bird cuckooed at sunrise, it indicated a plentiful harvest. If it made sounds at midnight, it indicated a period of hunger. In European mythological folklore, it is believed that the right side is associated with heaven, thus indicating protective significance. Based on this belief, if the sound of the Cuckoo bird comes from the right side, it signifies that success will always be with that person, whereas if it comes from the left side, it signifies that luck will leave that person.

Cuckoo bird was also believed to have the ability to foresee how long people would live. If the Cuckoo bird sat on the roof of a house and made sounds, it was interpreted as a sign of misfortune, indicating that the homeowner would die or their house would catch fire. As a result, they would pour milk on the house or the tree on which the bird was perched. The Cuckoo bird's fortune-telling abilities also gained it a unique reputation. People would approach it and ask how much time they had left in their lives, and based on the number of times it cuckooed, they would learn how many years they would live.

According to some beliefs, the association between the Cuckoo bird and angels in Islamic thought is derived from their shared fiery nature. They attribute the Cuckoo bird's ability to foretell misfortune or fire by perching on the roofs of houses.

Key words: *Cuckoo bird, solitude, separation, to give life, fortune-telling, life, angel*

Giriş. Türk xalqları folklorunda sirli quş hesab edilən Ququ quşu əsasən, tənhalıq, ayrılıq, kədər rəmzi kimi çıxış edir. Mifik varlıq sayılan Ququ quşunun obrazı haqqında tatar və başqırd folklorunda həmin quşun əvvəllər insan olmağı ilə bağlı fikirlər mövcuddur. Bu əfsanələrdə ququ quşu sevgilisi üçün darıxan bir qızıdır.

Yalqızlıq və bədbəxtliyin səbəbi kimi ququ quşunun balasının olmaması da göstərilir. Bəzi mənbələrə görə, ququ quşu müqəddəs gündə yumurta qoyduğuna görə Allah tərəfindən cəzalandırılan quşdur. Buna görə də o, digər quşların yuvasına yumurta qoyur və sonra uçaaraq oradan uzaqlaşır. Ququ quşunun heç zaman balasının olmadığına başqırdların xalq eposu olan "Ural-batır" dastanında da rast gəlirik.

Buryat mifologiyasında ququ quşları sevdikləri bahadırlara can vermək funksiyası daşıyır. Əgər Altay eposlarında ququ quşu qəhrəmana xəstəlik gətirirsə, uligerlərdə həmin quş dənizin ortasında olan bahadırı xilas etmək üçün elə ququqldayır ki, ağac bütün suyu içinə şəkir və igid qurtulur. Huşunu itirmiş qəhrəmanı özünə gətirmək üçün ququ quşu ququqldaması ilə təbiət canlanaraq bahadıra həyat verir. Altay eposlarından aydın olur ki, səsiylə xəstəlik gətirən həmin quş xəstəliyi yalnız özü sağalda bilir.

Bir sıra xalqlarda ququ quşu yayın, məhsulun, yağışın gəlməsindən xəbər verir. Onun səsi ilə məhsulun necə olacağını bilmək olurdu. Əgər ququ quşu günəş doğanda ququqldayırsa, o zaman məhsul bol olacaq. Əgər gecənin bir yarısı səs edirsə, onda aclıq olacaq. Avropa xalqlarının mifologiyasında sağ tərəf cənnətlə əlaqəli olduğu üçün orada qoruyucu mələyin olduğu söylənir. Bu inanca əsaslanaraq, əgər ququ quşunun səsi sağ

tərəfdən gəlirsə, onda uğur həmişə o insanla olacaq, əgər sol tərəfdən səs gəlirsə, o halda uğur həmin insanı tərk edəcək.

Ququ quşu həmçinin insanların nə qədər həyat sürəcəklərini görə bilir. Belə ki, ququ quşu evin damında oturub səs çıxarırdısa, bu həmin evdə fəlakətin, yəni ev sahibinin öləcəyi və ya evinin yana biləcəyindən xəbər verir. Ona görə də bu hal olduqda quşun oturduğu ev və ya ağaca süd tökərdilər. Ququ quşunun fala baxması da özünəməxsus şöhrət qazanmışdır. İnsanlar ona yaxınlaşaraq ömürlərinə nə qədər qaldıqlarını soruşar və onun neçə dəfə quququldamasına əsasən neçə il yaşayacaqlarını öyrənərdilər..

İslamaqədərki düşüncələrdə ququ quşunun mələklə eyniləşdirilməsi hər ikisinin odlu təbiətindən irəli gəlir. Buna səbəb olaraq, ququ quşunun evlərin damına gələrək baş verəcək fəlakətdən, yangından xəbər verməsini göstərirlər.

Əsas hissə. Gələcəyi xəbər verən sakral Ququ quşu dünya xalqlarının mifoloji düşüncəsində bir tərəfdən kədər, dulluq, həsəd, övladlarını atan biganə ananın rəmzidirsə, ikinci bir tərəfdən isə həyatın, diriliyin, yazın, yayın və var-dövlətin simvolu hesab edilir. Həyat ilahəsi hesab edilənbu quşun səsi fal, orakul kimi çıxış etdiyindən dünyanın bir çox xalqları nə isə öyrənmək, gələcəkdən xəbərdar olmaq istəyirdilərsə, ona müraciət edirlər. Bu dünya ilə o biri dünya arasında mediator, elçi funksiyasını yerinə yetirən Ququ quşu o biri dünyadan onlara xəbərlər çatdırır. Ölmüş insanın və ya gələcəkdə doğulacaq uşağın ruhu onun cildində gələ bilər. Slavyan mifologiyasında ayrılıq və tənhalıqdan kədərlənən qadınlar meşəyə gedər, ququ quşunun səsinə səs verər, ondan sevgililərinə, yarlarına xəbər ötürməsini rica edərdilər.

Slavyan mifoloji düşüncəsinə görə metaforik qadın obrazı olan Ququ quşunun səslənməsi belədən xəbər verir. Slavyan əfsanələrində erkək ququ quşu dişini ümumdünya daşqını zamanı tərk etmişdir. Həmin quşun şanapipik, hop-hop quşu, qarğa, qırğı və s. quşlarla cütləşir.

Başqırdların dünyagörüşünə görə, Ququ quşu insanların səhhətinə xoş təsir gücünə malikdir. Yazda Ququ quşu ilk dəfə səslənəndə insanlar yerə yıxılar, yerdə 3 dəfə yuvarlanaraq bu quşa müraciətlə deyərdilər: "Cismim və ruhuma sağlamlıq və uzun ömür bəxş et!" [7, s. 158]. İnanırdılar ki, yuvarlanarkən əlinə aldığı torpaqdan evin astanasına töksə, o, hər cür bədbəxtlikdən qorunmuş olardı, çünki torpaq insanı qoruyan etibarlı həmayıl sayılırdı. Başqırdların dini-mistik təsəvvürlərində ququ quşu insana bədbəxtlik, uğursuzluq gətirən zəhmli quş hesab edilir. Yaxınlaşan fəlakət, uğursuzluq, ölümün əlaməti kimi insanın başı üstündən ququ quşunun uçuşu sayılırdı. Bu quşdan ehtiyatlanan başqırdlar onu həyətdən aşağıdakı sözlərlə qovardılar: "Sənin yerin bura deyil, meşədir" [5, s. 103]. İnsanın yolda Ququ quşu ilə qarşılaşması arzuolunmaz sayılırdı. Əgər səyyahın yaxınlığında bir və ya bir neçə Ququ quşu səslənirdisə, səyyah dərhal üst geyiminin yaxasını açar və qısqırardı: "Sənin əzələrin parçalansın!" [2, s. 28-30]

Türk-monqol, fin-uqor, Çin-Tibet, həmçinin şərq və cənubi slavyan, Skandinav xalqlarının adət-ənənələri və mifoloji düşüncəsində Ququ quşu peyğəmbər quşları və həyat verən kimi çıxış edir. Altay qəhrəmanlıq eposlarında əbədi qovaq ağacının zirvəsində oturan iki möcüzəli Ququ quşu insanın taleyindən xəbər verir, bahadırı canlandırır [4, s.148-151]. Buryatların "Altay Şaqay" əsərində Ququ quşu düşmənlə döyüşdə öldürülmüş bahadırın necə diriltməyin mümkün olduğunu xəbər verir [15, s. 85]. Yakut folklorunda Ququ quşu insan ömrünü müəyyənləşdirən ənənəvi personajdır [1, s. 100]. Altaylarda indəyədək belə bir inam mövcuddur ki, evin yaxınlığında ququ quşunun quququlması ailə üzvlərindən birinin öləcəyinə işarədir və ya xəstəliyin xəbərçisidir. Bir sıra xalqlarda Ququ quşu insanın ikinci ruhudur. Ququ quşu quququldayan zaman mansi və xantilər ona müraciətlə deyərdilər: "Əgər sən mənim ruhumsansa, sus!" Əgər quş sussaydı, deməli, o, həmin insanın ruhudur [6. s. 40]. Mari, udmurt və s. xalqların dini görüşünə görə, ruh insanın bədəninə onun ölümünə bir il qalmış tərk edir.

Altay, buryat xalqlarının şifahi poetik yaradıcılığında ruh, can bəxş edən quş kimi təsvir edilir. Bir sıra xalqlarda Ququ quşu yaxşı insanların qəbri başında quququldayır. Fikrimizcə, bu rəhmətə gedən yaxşı insanların ruhunun Ququ quşunda təcəssüm edilməsi ilə izah edilməlidir. Başqırd folklorunda Ququ quşu əsasən insanların xeyrixahı və himayədarı kimi çıxış edir. Ququ quşu ilk dəfə səslənəndə onu "Xoşbəxtlik ver!" sözləri ilə təlqin edirlər [5, s. 107]. Evenklərdə Ququ quşu xeyrixah quşlar silsiləsinə daxildir, yəni meşədə onunla qarşılaşmanı uğur və səadət rəmzi kimi yozurdular. Başqırdlarda belə bir inam vardır ki, kim Ququ quşunun səsinə sağ qulağı ilə eşidərsə, bu uğura və xoşbəxtliyə işarə idi [6, s. 44-45].

Avropa xalqlarının mifoloji dünya modelində "sağ tərəf" cənnətlə bağlıdır, yəni insanın sağ tərəfində qoruyucu mələkdir. Bu isə bizə deməyə imkan verir ki, insanın sağ tərəfindən gələn Ququ quşunun səse qədim başqırdlar tərəfindən cənnət quşu - qoruyucu mələyin səsi kimi dərk edilirdi. Deməli, möminlər rifah ilə bağlı dualarını Ququ quşu cildində olan əcdadların ruhuna deyil, birbaşa cənnət quşuna müraciət edirdilər. Müqəddəs cənnət Ququ quşları insanlara uğur, xoşbəxtlik, var-dövlət bəxş etməklə yanaşı, daimi yaşayış üçün təhlükəsiz yeri göstərir. Həmin ərazidə "Ququ quşu – cənnətdən çıxmış quş" kimi xarakterizə olunur [5, s. 107-108]. İslamaqədərki düşüncələrdə ququ quşunun mələklə eyniləşdirilməsi hər ikisinin odlu təbiətindən irəli gəlir.

Buna səbəb olaraq, ququ quşunun evlərin damına gələrək baş verəcək fəlakətdən, yanğından xəbər verməsini göstəririlər.

Ququ quşu həmçinin insanların nə qədər həyat sürəcəklərini görə bilir. Belə ki, ququ quşu evin damında oturub səs çıxarırdısa, bu həmin evdə fəlakətin, yəni ev sahibinin öləcəyi və ya evinin yana biləcəyindən xəbər verir. Ona görə də bu hal olduqda quşun oturduğu ev və ya ağaca süd tökərdilər.

Bir sıra xalqların ənənəsində, məsələn Altay eposunda Ququ quşu oda, işığa, günəşə assimlyasiya edilmişdir, belə ki, həmin örnəkdə günəşin rəmzi olan qızılı Ququ quşuna rast gəlik və onun xidməti sayəsində yerdə həyatın mövcudluğu vurğulanır [9, s. 252-254]. Nanay xalqının şifahi yaradıcılığında Kekuy adlı Səma ququ quşusu doğan günəşlə bağlı olub ilkin əcdad Harıldanın xatunu kimi çıxış edir [12, s. 168].

Ququ quşuna sitayiş obyektini kimi yanaşan tuvalılar dağ və meşə ruhlarına qurban vermə mərasimini icra edərkən onun ağac heykəlini çadırda qurardılar [5, s. 104]. Ququ quşu yakutların sitayiş etdiyi quşlar silsiləsinə aid edilmiş [1, s. 100], nanay və evenk şamanlarının köməkçi ruhlarından sayılırdı [6, s. 49]. Şərqi slavyanlarda Ququ quşuna ilahi varlıq kimi baxılmış və onun xaç suyuna salınması və ya dəfninə xüsusi mərasim mövcuddur. Qədim skandinav mifologiyasında Ququ quşu məhsuldarlıq tanrısı Freyyanın müqəddəs quşu sayılırdı [3, s. 244].

Başqırdlar arasında Ququ quşuna gəncələr arasında nikah münasibətlərinin təşkilinə yardım edən, həmçinin torpağın və heyvanların məhsuldarlığını təmin edən qüvvə kimi baxmışlar. Onlar inanırdılar ki, əgər sevdinin insanın cibinə Ququ quşunun oturduğu budaqdan bir hissə qoyulsa həmin insanda güclü qarşılıqlı sevgi hissi yaranacaq [5, s. 104]. Altayların mifoloji düşüncəsində Ququ quşu torpağın məhsuldarlığının təcəssümü rolunda çıxış edir.

“Maaday Qara” dastanında göstərilir ki, Ququ quşunun səslənməsi ilə “Altayda ağ güllər açır, göy güllər torpaqda çiçəklənir” [9, s. 83]. Qırğızların inamına görə, dəri qaba südlə yanaşı ququ quşunun oturduğu budaq atılsa, sud çalxalansa bol yağ verər. Nanaylar gəlin evdən çıxarkən ona nəsil şəcərəsini və gənc qadını qoruyan Ququ quşunun rəsmi həkk olunmuş gəlinlik paltarını geydirərdilər. Ququ quşunun totemik əcdad kimi götürülməsi həmin quşun tabulaşdırılma genezisi ilə birbaşa bağlıdır. Bu quşun öldürülməsi günahkara bədbəxtlik, fəlakət gətirməsi inamı ilə izah olunur. Onun yumurtasına toxunmaq və sındırmaq günah hesab olunurdu [5, s. 108]. Ququ quşu ilə bağlı rəvayət və əfsanələrdən aydın olur ki, əgər ququ quşu kəndə gəlsə, insanlar onun üçün mahnı oxuyar, rəqs edərdilər. İnanca görə, insanlar rəqs edərdilərsə, ququ quşu bir daha o kəndə uçub gəlməzdi.

Başqırdların “İlan”, tatarların “Zöhrə” nağıllarında qızın öz sevgilisini tapmaq üçün Ququ quşuna çevrilməsi təsvir olunur. Başqırd əfsanələrində Ququ quşu sevgilisi Kekuk adlı gənc bahadır üçün hədsiz darıxan Qaraqaş adlı qızıdır [16, s. 154]. Bir sıra xalqların epik folklorunda kişinin də ququ quşuna çevrilməsi təsvir olunur. Altay-telengit nağıllarının birində bir varlığın çobanının ququ quşuna çevrilməsi təsvir olunur. Bir gün ilxıçı bir qulanı itirdiyinə atın sahibinin qarğışı ilə lənətlənməsi nəticəsində ququ quşuna çevrilir. Həmin andan ilxıçı - ququ quşu itmiş qulanı axtardığından yuva tikməyə və kürt yatıb bala çıxartmağa vaxtı yoxdur [1, s. 101]. Xakasların qədim əfsanələrinə görə, əvvəllər, ququ quşu uzaq keçmişdə insan kimi olmuşdur. Anasını su vermədiyinə görə lənətləyən, gənc quşa çevrilir və bacadan uçar. Anası yalnız onun bir ayağından yapışmağa imkan tapır və ayaqqabısını çəkə bilir. Ona görə Ququ quşunun pəncələri müxtəlif rəngdədir [1, s. 104-107]. Şaman mərasimlərində də insanın Ququ quşu cildinə düşməsi təsvir edilir. E.D.Prokofyevin fikrincə, altaylar, xakaslar, tuvalılar, monqol və buryatların şaman əlbisələri ümumilikdə quşu simvolizə edir. O biri dünyalara səyahətə çıxan şamanlar daha çox qartal, durna, ördək və ququ quşuna çevrilir [11, s. 62-79].

Başqırdlarda “Ququ quşu çayı” adlanan qadın bayramı dağ və ya uca qovaq ağacları çox olan çay kənarında keçirilirdi. Qadınlar ora yığışar, mahnı oxuyar, rəqs edər, yaşlı qadınlardan ququ quşu haqqında əfsanələrə qulaq asar, fala baxar və çay içərdilər. Qalan yeməkləri isə gedərkən ququ quşları üçün saxlayardılar. A.N.Kireyevin fikrincə, bu bayramı keçirməkdə başqırdların məqsədi müqəddəs quşu qurban kəsmək yolu ilə totemin ruhunu rəhmə gətirmək, bununla qəbilənin rifahına nail olmaq istəmişlər [8, s. 51-52]. L.İ.Naqayevanın fikrincə isə, həmin mərasim öz kökləri ilə təbiət, məhsuldarlıq, bitki və quş kultu ilə bağlıdır [10, s. 127-128]. M.H.Süleymanovaya gəlicə isə o, bu bayramda ölümlərin ruhunun ququ quşuna çevrilməsində animistik dünyagörüşün, həmçinin əcdad və quş kultunun izlərini görür [13, s. 100]. A.F.İlimbetova da bayramı başqırdların totem etiqadları ilə bağlıdır və bildirir ki, bayram iştirakçılarının etiqad obyektini kimi ovsunda müraciət etdiyi ququ quşu çıxış edir. Bu mərasim, totemin- Ququ quşunun şərəfinə oxunan totem nəğmələri və rəqsləri özündə birləşdirən bir hərəkətdir, yəni onlar totem quşun doğub-törəməsi ritualını yerinə yetirirlər. Mərasimdə yaşlı qadınlar tərəfindən Ququ quşu haqqında əfsanə və rəvayətlərin söylənilməsini qızların tamhüquqlu qadın kollektivinin üzvlüyünə qəbul edilməsi mərasiminin elementi kimi izah etmək mümkündür [7, s. 157-162].

Nəticə. Ququ quşuna həsr olunmuş totem bayramı və onun elementlərinə yalnız başqırdlarda deyil, həm də yakut, evenk və s. xalqlarda rast gəlinir. Başqırdların təqvim mərasimlərində yazı həsr olunmuş “Kəkük səyə” (Ququ quşu çayı-müəllif) mərasimi xüsusi yer tutur. Təbiət qüvvələrinə magik təsir, tanrıların xeyir-duasını alma və firavanlıq, məhsudarlıq və heyvanların nəsil verməsi haqqında rica müraciəti həmin mərasimin əsas funksiyasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Алексеев Н.А. Ранние формы религии у тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1980, 320 с.
2. Бикбулатов Н.В. Кукушка, грач и береза: парадоксы в поверьях башкир // Востокведение в Башкортостане. История. Культура: В 4-х кн. // Кн. 4, Уфа: Баш.ГУ, 1992, с. 28-30.
3. Гербер Х. Мифы Северной Европы. М.: Центрполиграф, 2006, 346 с.
4. Евсюков В.В. Мифы о Вселенной. Новосибирск: Наука, 1988, 176 с.
5. Илимбетова А.Ф. Роль и место кукушки в доисламских верованиях башкир // История, Известия АГУ, 2012, № 4 (76). с. 102-109
6. Илимбетова А.Ф. Образ кукушки в доисламских верованиях башкир // Ватандаш, 2012, № 3, с. 37-61
7. Илимбетова А.Ф. Кукушка- птица вещая // Бельские просторы, 2001, № 4, с. 157-162
8. Киреев А. Н. Культ птицы обрядовой поэзии башкирского народа // Фольклор народов РСФСР. Уфа, 1978. Вып.5., с. 51-55.
9. Маадай –Кара. Алтайский героический эпос. М.: ГРВЛ, 1973, 474 с.
10. Нагаева Л.И. Башкирские народные праздники, обряды и обычае. Уфа: Китап, 1999, 160 с.
11. Прокофьева Е.Д. Шаманские костюмы народов // Сборник музея антропологии и этнографии: Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX - начале XX века. Л., 1971, Т. 27, с. 5-100.
12. Сем Т.Ю. Пантеон божеств и предков // История и культура нанайцев. Историко-этнографические очерки. Спб.: Наука, 2003, 194 с.
13. Сулейманова М.И. Доисламские верования и обряды башкир. Уфа: РИО БашГУ, 2005, 146 с.
14. Султангареева Р.А., Аккужина Ф.Д. Башкирский календарно-обрядовый праздник «Воронья каша»: семантика, функция, бытование // Вестник Челябинского Государственного Университета, 2014, № 3 (332). Филология. Искусствоведение. Вып. 87, с. 100-103
15. Шаракшинова Н.О. Героико-эпическая поэзия бурят. Иркутск: Изд-во Иркут. Гос. Ун-та, 1987, 304 с.
16. Юлдыбаева Г.В. Кукушка в фольклоре тюркских народов // Вестник Челябинского Государственного Университета, Филология. Искусствоведение. Вып. 67, 2012, № 20, с. 154-156

İRAN SATİRİK NƏSRİNİN NÜMAYƏNDƏSİ FERİDUN TONKABONİ

Nüşabə Əlizadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The article deal with Feridun Tonkaboni, a member of Iranian satirical prose. It is shown that Feridun Tonkaboni, who started his career in the second half of the XX century, was one of those writers whose satirical works were met with interest by a wide readership. In his works, humorous events taking place in various spheres of the Iranian social environment are written. By writing down the influence of socio-political life on people in his homeland, the writer directs his reader to find a way out of this humiliation by making him think. Examples of the works of the Iranian writer-satirist Feridun Tonkaboni are also analyzed, opinions are expressed, and their characteristic features are brought to the attention.

Key words: *satirical writer, Feridun Tonkaboni, satirical prose, humor, story.*

C.Dürri fars satirik ədəbiyyatını tədqiq edən görkəmli alimlərdən olub. O, S.M.Camalzadə, X.Şahani, Pezeşkzadənin, F.Tonkaboninin yaradıcılığı ətrafında elmi mülahizələrini yazmışdır [3, s. 25].

Müasir fars nəsrinin görkəmli nümayəndəsi Feridun Tonkaboninin uşaqlıq və gənlik illəri ölkəsində ağır və dramatik hadisələrin cərəyan etdiyi dövrə təsadüf edir. Gələcək yazıçının anadan olduğu 1937-ci ildə Rza şah rejimi öz mövqelərini möhkəmlətməyi. İranın hakimi dairələri daxili və xarici siyasətində faşist Almaniyası ilə ittifaqda idilər. Bu zaman artıq məşhur mübarizlər - "53 nəfər" üzərində aparılan məhkəmə işi sona çatmışdı. "Qəsr-e Qacar" həbsxanasında azadfikirli, vətənpərvər gənclərə rəhbərlik edən Təqi Ərraninin damarına hava iynəsi vurmaqla məhv etmişdilər. Həssas qəlbə malik istedadlı yazıçılar Sadiq Hidayət, Sadiq Çubək, Ehsan Təbəri, Əbdülhüseyn Nuşin və başqaları ölkənin dərin böhran içərisində olmasına görə narahatlıqlarını yaradıcılıqlarında əks etdirirdilər. S.M.Camalzadənin, Səid Nəfisinin yaradıcılığında ifşaedici motivlər var idi. Onların yaradıcılığına burjuaziyanın iqtisadi və siyasi hökmranlığı altında məhvə məhkum feodal patriarxal dayaqlar, xalqın çoxəsrlik mənəvi mədəniyyətinə, zəngin klassik ənənələrinə ziddiyyət təşkil edən və kapitalist ölkələrində ticarət sayəsində varlanıb iri burjuaziya sıralarına girmiş adamların artan meyli mane olurdu [2, s. 43].

1960-cı illərin ortalarında öz ilk hekayələri ilə çıxış edən satiriklərin yaradıcılığı tam dəqiqliklə C.Dürri tərəfindən tədqiq edilmişdir [7, s. 47].

Feridun Tonkaboni öz nəsil şəcərəsi haqda İranın mütərəqqi ədəbiyyat nümayəndələrinə məlumat verdi. Bu əlaqə yalnız əsərlərinin xalq həyatının dərin qatlarını qələmə alan yazıçının tənqidi pafosunda deyil, öz sələflərinin bədii və həyatı təcrübəsinə birbaşa müraciətində də təzahür edirdi. Bu şairlərdən Siyavuş Kərayi, A.Omid, Ə.Bamdadın əsərlərindən götürülmüş epiqraflar sambalı yazıçıların mühüm fikirlərinin sitat gətirilməsi, onlara – Cəlal Al-e Əhmədin xatirəsinə öz novellasını həsr etməsi və ya müasirlərinə əsər ithaf etməsi – Tonkaboninin İran ədəbiyyatının bu sənətkarları ilə mənəvi yaxınlığının aydın təzahürüdür.

Feridun Tonkabonini bir vətəndaş və sənətkar kimi hansı problemlər daha çox cəlb etdiyinə nəzər salaq. O, əsərlərinin qəhrəmanlarının kim olmasına, onlardan kimi müdafiə etməsinə, kiminlə mübarizədə, öz sənəti ilə hansı idealları təbliğ etməsini öyrənmək üçün Feridun Tonkaboninin əsərlərini oxuyarkən onlara cavab verməyə çalışaq.

Feridun Tonkaboninin 1960-70-ci illərdə çap olunmuş hekayələrinin mənasına fikir versək görərik ki, onları birləşdirən ümumi fikir, ideya insana təbiət tərəfindən verilmiş və onun yalnız fərdi və özünəməxsus şəxsiyyət kimi formalaşmasına deyil, həm də cəmiyyətin faydalı, fəal üzvünə çevrilməsi üçün sağlamlığına, cəsarətinə düşmən kəsilən müasir meşşanlığa qarşı mübarizədir. Xüsusiyyətçilik psixologiyasının məhvedici hökmranlığı Feridun Tonkabonin tərəfindən kəskin ittiham olunur. Onun yaradıcılığında cəmiyyətin ictimai və mənəvi həyatının müxtəlif böhranlı hadisələri öz əksini tapmışdır. Ticarət mədəniyyətinin kütləvi hücumu, nəticədə ziyalıların öz ictimai təyinatına qarşı yüksək tələbkarlığı itirməsi, həçinin həyatda mədəniyyətin itirilməsinə səbəb olan ictimai bərabərsizlik problemi Feridun Tonkaboninin əsas mövzularıdır. Yazıçı yalnız faktları göstərmir – o, qələmə aldığı problemi dərin təhlil edir.

Artıq ilk hekayələrində Feridun İran cəmiyyətinin burja prosesinə qoşulması ilə mədəni tənəzzülündən həyəcanlanır, demokratik yaradıcı ziyalıların tox meşşan istehlakçılara çevrilməsindən narahat olur.

Bu mövzuda hekayələrindən birinin adı xarakterikdir: "Zendegi-ye xoş-e delpəzir-e ma" – (Bizim qəlb oxşayan xoş həyatınız). Hekayənin qəhrəmanı ağır üzüntü içərisində boynuna alır ki, illərlə dostlarını görmür. Lakin təsadüfən görüşəndə də, hamısı narahatlıq hiss edir: çünki onların bir-birinə deməli heç bir sözü yoxdur –

gəncliyin coşğun mübahisələri, ideallar haqda qızğın söhbətlər, fikir mübadiləsi, özünü həyatda tapmaq, təsdiqləmək düşüncələri – hər şey keçmişdə qalıb. Yazıçı cəmiyyətin mənəvi və mədəni səviyyəsinin, aşağı düşməsinə burja modernizminin qanunauyğunluğu kimi izah edirdi. Bu mövzuya Feridun 70-ci illərin sonunda, ziyalıların ictimai bacarıqsızlığı İran yazıçılarının diqqət mərkəzinə çevriləndə qayıdıb.

Onun 1977-ci ildə “Mələhətha-ye penhan və aşkar-e xordeburjuaha” (Xırda burjuaların gizli və aşkar məlahətləri) adlı iri həcmli əsəri də daxili mənasına görə maraqlıdır: burada süjet yoxdur, zahirən cəlbədedici deyil. Yazıçı daxilən burjua cəmiyyətinin ən neqativ eyiblərini açıqlayır. Bunlar insani münasibətlərin əsl mənasının əvəzlənməsi, riyakar mənəviyyat, xırda siyasətbazlıq, iri xidməti firılcaqlar, ailə bağlarının qırılması, müftə sərvət toplamağa sitayiş, riyakar, yalançı nüfuzların hakimiyyəti, həqiqətin ilğımlarla əvəzlənməsinə özünü inandırmaq, azadlıq mahiyyətinin itirilməsi idi.

Povestin quruluşu sadədir: – müəllif keçmiş dostları 20 illik ayrılıqdan sonra, indi tam imkanlı ziyalılardan olmuş birinin Avropadan yay tətlinə gəlmiş uşaqlarının şərəfinə düzəltdiyi qonaqlıqda görüşdürür. Personajlardan hər biri sanki bu və ya başqa dərəcədə “əzəmətli sivilizasiyaya” qoşulan İran ziyalılarının müəyyən təbəqəsini təmsil edir. Lakin bununla belə onların hamısı özünü bədbəxt hiss edir [3, s. 121].

Atası öldükdən sonra ailənin güzəranı kəskin surətdə pisləşir. Ana iki oğlu ilə başsız qalır. Əhmədin sürücülük vəsiqəsi ailənin dadına çatır. O, işləyir, kiçik qardaşı Mahmud məktəbdə oxuyurdu. Lakin ana böyük oğlunun evlənməsini ısrarla tələb edir və istədiyinə nail olur.

İkinci hekayənin sözləri ilə desək əsl dərd də elə bundan sonra başlayır: dalbadal anadan olan uşaqların nə yeməyini, nə paltarını çatdırıb bilməyən Əhməd darısqallığa görə anasigildən ayrılıb, gücbəla ilə yığdığı pulla kiçik bir ev alır. Əhmədin ağır güzəranı Mahmudun taleyinə də təsir edir: o da məktəbi atıb işləməyə, anasını saxlamağa başlayır. O, yeri gələndə Əhmədin arvadının da tapşırıqlarını yerinə yetirir, bazar-dükana qaçır. Yazıçı hekayədə göstərir ki, Əhmədin qardaşı Mahmudun ürəyi hamının halına yanırırdı: anasının da, qardaşının da, gəlinin də. Həyatın amansızlıqla qarşısına qatıb qovduğu bu biçarə gənc yaxınlarına kömək üçün əlindən gələni edirdi, hətta özünü hər şeydən məhrum etmək hesabına olsa da!

Mahmud anasını saxlamaq üçün iş axtarır, heç yerdə tale üzünə gülmür, nəhayət yaşadığı evdən çox uzaqda bir karxana fəhləsi kimi işə girir. Həyat çox çətin idi, lakin Mahmud ruhdan düşmür, gələcəkdə hər işin düzələcəyinə özünü inandırmağa çalışırdı. Axşam dostları ilə kinoya gedən Mahmud evə dönəndə qardaşının sürdüyü avtobusla yola qədər gəlir, sonra isə piyada getməli olur.

Yazıçı Mahmudun yol düşüncələrini şərh etməklə qayğılı həyatını göz önündə canlandırır. Mahmud xoş arzularla özünü bədbinlikdən xilas etmək istəyir. Yolda üşüdüyündən və evə tez çatmaq istədiyindən qaçmağa başlayır. Yolu yarıya qədər getmişdi ki, arxadan ona dayanmaq əmri verən polis səsini eşidir. Mahmud bir neçə addım da qaçdıqdan sonar dayanıb, polislə münasibətini ayırd etmək istəyirdi ki, kürəyinə isti iynə batdığını hiss etdi. Mahmud üzünü üstə torpağa yığılır, torpaqdan qalxan iri qara dalğalar onun gözlərini qapamağa başlayırlar...

Səhəri gün qəzetlərdə belə bir xəbər çap olunmuşdu ki, dünən axşam jandarm səhvən gənc fəhləni yaralayıb. Zərərçəkən İbn-Sina xəstəxanasına yerləşdirilib. Həkimlər onun vəziyyəti haqda məlumat vermirlər...

Firudin Tonkaboninin bu hekayədə yaratdığı hər üç surət həyatın amansızlığı qarşısında acizdirlər: nə polis, nə Əhməd, nə də Mahmud həyatda öz yerini tapmayıb. İctimai münasibətlərin öz vətəndaşlarına adi həyat şəraiti yarada bilmədiyi halda polis də, Əhməd də, Mahmud da “şahmat taxtasının əsgərləridir”. Tale bu insanları böyük imtahan qarşısında qoymuşdur: Əhməd öz fədakar, işgüzar, qeyrətli qardaşını itirir. Mahmud çox gənc yaşlarında həyatla vidalaşmalı olur. Polis işçisi isə ömrü boyu vicdan əzabı ilə yaşayacağını, günahsız gəncin ölümünə bais olduğunu unuda bilməyəcəyini dərk edir” [6, s. 84].

Yazıçının “Zəli” hekayəsi də həyatın ən aşağı təbəqələrində yaşayan insanlardan bəhs edir. “Hadisə” hekayəsində həyatın çətinlikləri qarşısında əzilən, məhv olan insanlar təsvir edilirsə, “Zəli” hekayəsində ağır maddi sıxıntı içərisində yaşayan ailənin mənəvi-tərbiyəvi problemləri təsvir edilir. Ailənin başçısı olan ata öz qəddarlığı, riyakarlığı və zülmkarlığı ilə ailə üzvlərinin nifrətini qazanmış adamdır. Xüsusilə hekayənin qəhrəmanı atasının ailə üzvlərinə olan münasibətini müxtəlif hadisələrlə əlaqədar şərh edəndə, oxucu belə bir insanın uşaqlarına necə tərbiyə verəcəyini düşünür...

Evdə hamı atanın qumar oynadığını, maasının evə dolanışıq üçün verdiyi tən yarısından da oğurluq etdiyini, hələ üstəlik bu günahı uşaqların üstünə atıb, onları qəddarcasına döydüyünü bilsə də, heç kəs bu insanın hərəkətlərini onun üzünə vurmur, ona yaltaqlanır, riyakarlıqla onu sevdiklərini bildirirlər. Yalnız hekayə qəhrəmanı olan oğlunun gözləri ataya rəğbətlə baxmır.

Yazıçı bu hekayədə göstərmək istəyir ki, insan daima psixoloji təzyiq, haqsızlıq içərisində yaşadığında, istər-istəməz özü də bu pis əməllərin icraçısına çevrilir. Hekayənin qəhrəmanı böyükdən sonra insanları incitmək, yersiz olaraq onları qorxu-vahimə içərisində saxlamaq üçün üsullar axtarır. Bu üsullardan biri yolda kimisə özü hiss edəcək dərəcədə izləmək, onları evlərinə qədər ötürmək, onların keçirdikləri qorxu və

narahatlıqdan zövq almaqdır.

Yazıçı göstərir ki, hekayənin qəhrəmanı atasının rəftarından, hərəkətlərindən hər zaman əziyyət çəkib, gərginlikdə yaşayıb. Ata onu həyətdə oynayan uşaqların içərisindən qulaqlarından tutub qaldıraraq evə gətirib, döyəndə uşaq həm dəhşətli ağrıdan, həm də belə alçaqlığı üçün uşaqlardan utanmış və bir daha həyətdə oynamağa getməmişdi.

Evdə ata oğurladığı pulu onun boynuna yıxıb oğlunu möhkəm döyəndə o yenə də evdəkilərdən utanmışdı.

Cəmiyyətdə, ailədə hər zaman incidilmiş, əzilmiş uşaq böyüyəndə ətrafındakılara qarşı qəddarlaşır. Ailənin, mühitin insan taleyində oynadığı mühüm rol hekayədə əsas mövzu kimi işlənmişdir.

Tonkaboni mütərəqqi realist yazıçı kimi öz yaradıcılığında ictimai təbəqələşmə prosesinin inanılmaz neft hay-küyünün miqyası ilə müşahidə olunduğunu göstərməyə bilməzdi. Məhz bu mövzuya – şahın “Ağ inqilab” adlandırdığı şüarın ifşa və tənqidinə 1972 və 1979-cu ildə çıxmış “Yaddaşta-ye şəhr-e şoluc” (Şuluq şəhərin qeydləri) və “Sərzəmin-e xoşbəxti” (Xoşbəxt ölkə) bir çox hekayələrini həsr etmişdi.

“Ağ inqilab”ın savadsızlığın sürətli ləğvinə yönələn və ölkədə “yeni mədəniyyətin” yaranmasına xidmət edən yalançı ideyaya parodiya-kinayə olaraq Tonkaboni “Maşın-e mobarize ba bişəvadi” (Bisavadlıqla mübarizə maşını) hekayəsini yazır.

Yazıçının “Sale 1388” (2009-cu il) adlı hekayəsi şahın “ümumrifah” ideyasını ifşa edən ən satirik məzmununa malikdir.

1970-ci ildə Tonkaboni bu hekayələrə görə həbsə salınmışdı. Şah həbsxanası onun 70-ci il yaradıcılığı üçün əsas mövzulardan oldu. “Mosafer’ət be sərzəminiye xoşbəxti” (Xoşbəxtlik diyarına səyahət) adlı əsərində alleqorik şəkildə öz həbsini, Savak zindanında “çox rahat otel nömrəsi”ndə bütün qaydaların ağılla, məqsəd-yönlü və sakinlərin rahatlıq və dincliyi üçün nəzərdə tutulduğunu qələmə alır.

Tonkaboni novellaları həmişə ictimai məzmunludur, onun fantaziya və alleqoriyası gerçəkliyin real əks olunmasına xidmət edir. Çox zaman onun hekayələri birinci şəxs dilindən nəql edilir.

Məs. “Setarehaye şəb-e tire” – (Qaranlıq gecənin ulduzları), “Movqeyate monaseb” (Münasib durumlar), “Sale 1388” (2009-cu il). Müəllifin bu üslubu həqiqəti və reallığı sanki gücləndirir.

“Rah rəftən-e ruy-e reyl” (Rəslər üstündə yol getmək) hekayəsində yazıçı mədəniyyət, layiqli həyat, xalqın gələcəyi naminə birləşməyə çağırışla çıxış edir. Bu hekayə 1971-ci ildə Berlində “Kavə” məcəlləsində çap olunur.

Bir qədər sonrakı əsərlərində Tonkaboni insanın daxili aləmini açmağa çalışır. 1977-ci ildə çap olunan “Tənhai-ye ağaye Tehrani” (Ağa Tehraninin tənhalığı) hekayəsində yazıçı üç il həbsdən sonra evə qayıdan qəhrəmanın tam tənhalıqdan çəkdiyi əzabı təsvir edir. Öz inamından dönməyən qəhrəman işsiz olsa da, əqidəsinə zidd olan “informasiya orqanların”da işləməkdən imtina edir. O, yazıçıdır, ancaq ehtiyat edən nəşriyyatlar ondan üz döndərirlər. Onun nişanlısı həbsdən azad olmasını gözləmədən ərə gedir. Öz prinsiplərinə sadıq qaldığından yoldaşları da ondan üz döndərirlər. Tonkaboninin qəhrəmanını insanın özü, yaxınları, cəmiyyət qarşısında mənəvi məsuliyyəti narahat edir. O, deyir ki, mənim bütün sərvətim qoruduğum namuslu adımlardır. Məhz bu üç il həbsdə mənə dayaq oldular, sınmağa qoymadılar. Hekayə xoş sonluqla tamamlanır: gözləmədiyi halda keçmiş universitet rəfiqəsindən məktub alır. O məktubda yazılmışdı ki, həyatda hər şey itirilməyib, çünki insan kiməsə lazım olduğunu başa düşürsə, özünü qurban verməyə hazırdırsa, özünü unuda bilirsə - xoşbəxtidir.

Tonkaboninin mərhələli əsərlərindən biri “Kabus” – 1978-ci ildə çap olunan “Miyan-e do səfər” (İki səfər arasında) məcmuəsindədir [6, s. 23]. Bu hekayədə mənəvi-etik problem siyasi aspektdə verilib. Zaman hər insandan həyatda öz yerini, mövqeyini tapmağı tələb edir. Məcmuənin adı da təsadüfi seçilməyib: yazıçı bu əsərləri iki həbsi arasında yazıb.

Həyatın şəxsi acı təcrübəsi Tonkaboniyə ictimai-fəlsəfi, bədii ümumiləşmənin zirvəsinə yüksəlməyə yardım edir. Müəllif yazır ki, “avtomat lüləsi qarşısında olmaq, hətta həlak olmaq – hələ qorxu, qarabasma deyil. Dəhşət – bilərəkdən, zülmə müqəddəs məfhumları – dostluq, həmrəylik, qardaşlıq, inqilab, xalq - bu sözlərin hər zaman sinfi-konkret məzmununu rədd etməkdir. Buna görə o, xəyanəti, qorxaqlığı, satqınlığı – insan şəxsiyyətini məhv edən cəhətləri həmişə ifşa edir.”

Tonkaboni “(Dəhşət)” “Kabus” hekayələrində prinsipial sual qoyur ki, həyatın gərgin anlarında insan necə hərəkət etməlidir. Ölüm qorxusu altında öz ideal və inamını dəyişməli, ya onlara sadıq qalmalıdır? Və hekayənin qəhrəmanı təslim olur: ev, ailə, yaşamaq arzusu daha güclü olur.

Ancaq satqınlıqdan sonra o, mənəvi cəhətdən puç olur: onun öz dostları və özü qarşısında bəraət tapmağa çalışması bir daha mənəviyyətsizliyini göstərir. Bu bəraət zamanı o, fikrən real vəziyyəti öz xeyrinə dəyişərək satqınlığını və Savak zindanında heç kəsi işkəncələr altında da satmayan dostu şairin vəziyyətini izah etməyə çalışır: Hər şey siz düşündüyünüz kimi deyil. Hətta düşmən də güclü insanı sevir. Onlar müqaviməti

sevirlər. Mən onlara gücümü göstərdim, mən müqavimət göstərirəm. O isə diz çöküb yalvarır, ağlayırdı. Bütün bunlar onların zəhləsini tökdü və onu güllələdilər.

F.Tonkaboninin sənətkarlığı qısa və uzun hekayədə də, lakonik miniatürdə də, məişət səhnəsində də, alleqoriyada da biruzə çıxır. Bəzən bir repriqa personajın xarakteri, ağıl səviyyəsi haqda təsəvvür yaradır. F.Tonkaboni müşahidəçi və hazırcavabdır.

Tonkaboni mühacirət həyatının acılarına dözərək yaradıcılığını davam etdirir. İndiyə qədər yazdıqları onun istedadına, onun zəhmətinə hörmət hissi yaradır. Ümidvarıq ki, bundan sonra da vətəninə və oxucularının inamını doğruldacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İran yazıçılarının əsərləri. "Lalə", Bakı: Yazıçı, 1981, 292 s.
2. Д.С.Комиссаров. О современном Иранском литературоведении. Наука, 1980, 100 с.
3. Дж.Дорри. Персидская сатирическая проза [Текст]: Традиция и новаторство, Ин-т востоковедения. - Москва: Наука, 1977, 216 с.
4. Дж.Х.Дорри. «Мохаммад Али Джамаль-заде», М., 1983.
5. М.Д. Кязимов. Персидская литература XX века. Баку, 2005, 318 с.
6. Феридун Тонкабони. Персидские юмористические и сатирические рассказы (сборник). Издательство «Правда» и «Беднота», (М.: Пресса), 1988.
7. Хосров Шахани. Интервью Меллат-заде. О изд. «Наука» Главная редакция восточной литературы, Москва, 1983

FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ TEOQONİK OBRAZLAR SİSTEMİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Aynur Fərəcova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti**Abstract****Determination of theogonical images system in folklore texts**

In folklore texts, theogonic images are not in their original mythological form, but in a transformed form. The reason for this is that the images that are the product of mythological thought begin to lose their mythical features in later times. The theogonic meetings, which talk about the creation of the gods and their world, have been subject to such folklorization and have undergone changes in meaning and image. In this respect, the images that make up the original theo-cosmogonic system have spread to folklore texts and have become distant from each other. Studying the system of theogonic images on the basis of folklore texts requires the discovery of those images, including the definition of the lines of meaning that connect them both with each other and with the original mythological-theogonic root. This is the basis of the definition of the theogonic system: that is, the unification of images from the root of God in a single system.

Divine origin means connection, communication, line of meaning. Images of a single divine origin belong to a common deity root. This is due to the fact that the image of God is a creative beginning, and it has given birth to creation derivatives in epic-mythological, religious-ideological texts. Images originating from the root of God, no matter how much they are branched and divided in the process of development and change, they have not lost their connection in terms of divine origin.

Key words: *theogony, god line, divine origin, mythic, folklore*

Giriş. Tanrıların yaradılışından bəhs edən teoqonik miflər, onlardakı obrazlar folklorda yaşamaqda davam etmişdir. Təbii ki, bu obrazlar inkişaf prosesində olduğu kimi qalmamış, yeni zamanların ideologiyasına uyğun yeni cizgilər qazanmış, yeni şəkillərə düşmüşlər. Mifik-kosmoqonik dünyagörüşünün məhsulu olan teoqonik obrazlar sonralar dini və folklor mətnlərinə transformasiya olunmuşdur. Fərəh Cəlili yazır: “Şifahi yaradıcılıqda öz əksini tapmış xarakterik hallardan biri də ilkin inanc sistemində yer alan tanrılar və tanrı ailələri ilə bağlı miflərin bu və ya digər şəkildə dastan yaradıcılığına ötürülməsi ilə bağlıdır. Bəzən tanrılar və tanrı ailələri dastan yaradıcılığında birbaşa öz əksini tapsa da, digər hallarda bu mif personajları əcdad qəhrəman obrazına transformasiya olunur və yeni interpretasiyada təqdim edilir. Tanrıların və tanrı ailələrinin dastan yaradıcılığında öz əksini tapmasının bir çox səbəbləri vardır. Belə ki, demək olar, bütün qədim xalqların mifoloji təfəkküründə və ilkin inanc sistemində tanrılara tapınış geniş yer almaqda idi. Bu isə zamanla bu obrazların dastan yaradıcılığına ötürülməsinə səbəb olmuşdur” [1, s. 66].

Əsas hissə. Bəllidir ki, qədim türklər Tanrı adını çox zaman Göy Tanrı (Gök Tanrı) şəklində işlətməmişlər. F.Bayat bu ad haqqında yazır: “Göy Tanrı və ya Tanrıçılıq dini mifoloji sistem kimi ümumi dil birliyi dövründən, yəni prototürk və ya Altay dil dövrü dediyimiz dönmədən bəri mövcuddur. Göy Tanrı ifadəsi ibtidai mənasında, şübhəsiz ki, göy üzünün hakimi deməkdir. “Göy” rəng simvolu müqəddəsliklə yanaşı, mənşəyi də bildirir. Bu üzün, **Göytürk** termini türkün rənginin göy olmasını deyil (eyni zamanda göy bürü və göy təkə adları da qurdun və təkənin rənginin göy olması ilə bağlı deyildir), ilahi mənşəli olduğunu göstərir” [2, s. 197].

F.Bayatın bu fikrində folklorda teoqonik obrazlar sisteminin araşdırılması üzərinə işıq saçıyan bir qiymətli məqam vardır. Belə ki, folklor mətnlərində teoqonik obrazlar öz ilkin mifoloji şəklində deyil, transformasiyaya uğramış şəkildə olur. Bunun səbəbi odur ki, mifoloji düşüncənin məhsulu olan obrazlar sonrakı dövrlərdə mifik cizgilərini itirməyə başlayır. Yəni mifik obrazlar sonradan **folklorlaşma** prosesinə məruz qalmışlar. Tanrıların və onların dünyasının yaradılışından bəhs edən teoqonik görüşlər də belə folklorlaşmaya məruz qalaraq, mənəvəşmələrə, şəkildəyişmələrə uğramışdır. Bu cəhətdən, ilkin teo-kosmoqonik sistemi təşkil edən obrazlar folklor mətnlərinə yayılaraq bir-birindən uzaq düşmüşlər. Folklor mətnləri əsasında teoqonik obrazlar sisteminin tədqiqi həmin obrazların aşkar edilməsini, o cümlədən onları həm bir-biri ilə, həm də ilkin mifoloji-teoqonik köklə bağlayan mənəvəşmə xətlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu cəhətdən, F.Bayatın Göy Tanrı obrazı ilə Göytürk adı arasında əlaqə qurması diqqətəlayiqdir. Müəllif göstərir ki, Göy Tanrı ifadəsi Tanrının göyün sahibi olması mənasındadır. Bu halda Göytürk (Göy-Türk) adı da türklərin “ilahi mənşəyini”, başqa sözlə, yəni Tanrının övladları olduğunu göstərir. F.Bayat, beləliklə, Göy tanrı obrazı ilə onun insanlar arasındakı nəslə arasında teoqonik mənəvəşmə qurmuşdur. Buradan çıxartdığımız əsas nəticə ondan ibarətdir ki, folklorda hər hansı obrazın teoqonik mənşəli olmasını müəyyənləşdirməkdən ötrü ilk növbədə həmin obrazla onun teoqonik

kökü, arxetipi arasında əlaqə qurmaq lazımdır. Əgər belə bir əlaqəni qurmaq mümkün olacaqsə, o halda həmin obrazı teoqonik arxetipin folklorlaşmış paradıqması (törəməsi) hesab etmək mümkündür.

F.Bayat dastan qəhrəmanlarının tanrı kökü ilə bağlılığı haqqında yazır: “Arxaik tipli dastan qəhrəmanlarının Tanrıoğlu olmaları da bu ilahi mənşə məsələsi ilə bağlıdır. Kainatın (*Yuxarı – Göy, Orta – Yerüstü və Aşağı – Yeraltı dünyalardan ibarət – A.Fərəcova*) üçqatlı bölümündə (dünya modelinin şaquli quruluşu) Göy Tanrı yuxarı dünya ilə bağlı görünə də, onun hər üç dünyaya təsiri şübhəsizdir. Orxon-Yenisey kitabələrində adı keçən Göy Tanrı və ya Türk Tanrısı konkret məkan-zaman quruluşu olmayan ali tapınma kultudur. Şamanlığın geniş yayılması ilə bir az arxa plana keçən Göy Tanrı mifoloji mətnlərdə və etnoqrafik ədəbiyyatlarda öz varlığını qoruya bilmişdir. Ancaq həm şamanlar, həm də adi türklər bütün ruhlardan yuxarıda Tanrı adlı mütləq varlığın mövcudluğunu qəbul edirlər” [2, s. 197].

Qeyd edək ki, bizim araşdırdığımız problem folklorlarda teoqonik obrazlar sisteminin tədqiqidir. Bu cəhətdən, F.Bayatın bu fikrində də mövzumuzla bağlı qiymətli məqamlar vardır. Həmin məqamlar nəzəri-metodoloji xarakterli olduğu üçün onları diqqətlə nəzərdən keçirməyə ehtiyac vardır.

F.Bayatın yuxarıdakı fikrində diqqəti ilk növbədə “ilahi mənşə” ifadəsi cəlb edir. Bizcə, bu ifadə folklorlarda teoqonik obrazlar sisteminin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif “ilahi mənşə” dedikdə dastan qəhrəmanlarının bilavasitə Tanrıdan törəmələrini, yəni onun nəslindən olmalarını nəzərdə tutur. Teoqonik sistemin bərpasının (müəyyənləşdirilməsinin) də əsasında elə bu durur: yəni tanrı kökündən gələn obrazların vahid sistemdə birləşdirilməsi.

İlahi mənşə – əlaqə, rabitə, mənə xətti deməkdir. Vahid ilahi mənşəyə aid olan obrazlar ümumi tanrı kökünə aid olurlar. Bu, onunla bağlıdır ki, Tanrı obrazı yaradıcı başlanğıcdır və o, epik-mifoloji, dini-ideoloji mətnlərdə yaradılış törəmələri verə-verə getmişdir. Tanrı kökündən törənən obrazlar inkişaf və dəyişmə proseslərində nə qədər şaxələnmələrindən, bölünmələrindən asılı olmayaraq, ilahi mənşə baxımından əlaqələrini itirməmişlər.

F.Bayatın yuxarıdakı fikrində arxaik dastan qəhrəmanlarının “tanrı oğlu” statusunda olmaları göstərilmişdir. Bu, o deməkdir ki, bu qəhrəmanlar insan olsalar da, onların yaradılışında Tanrı iştirak etmişdir. Yəni bu obrazlar Tanrının insanlar içərisində olan övladlarıdır. Bu məqam da folklorlarda teoqonik obrazların müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bəllidir ki, dastan qəhrəmanları bir insan kimi digər insanlardan çox üstün keyfiyyətlərə, qeyri-adi qabiliyyətlərə malik olurlar. Onlar xalqı hədələyən divlər, əjdahalarla vuruşub, insanları xilas edirlər. Dastan qəhrəmanlarının qeyri-adi gücü, qeyri-adi bilik və bacarıqları onların doğuluşu, yaranışı ilə əlaqədardır. Belə ki, onların yaradılışında ilahi qüvvələr birbaşa iştirak edirlər. Arxaik türk dastanlarındakı qəhrəmanlara aid olan “tanrı oğlu” termini həmin qəhrəmanların Tanrının nəslindən olduğunu göstərir. “Tanrı oğlu” motivini bir qədər transformasiyaya uğramış şəkildə Azərbaycan qəhrəmanlığı və məhəbbət dastanlarında müşahidə etmək mümkündür.

Qeyri-adi gücə və istedadla malik Koroğlu obrazını xatırlayaq. Biz dastanda onun iki doğuluşu ilə qarşılaşırıq;

1. İnsan kimi doğuluşu;
2. Qəhrəman kimi doğuluşu.

Koroğlunun əvvəlki adı Rövşəndir. Rövşən – ilxıçı Alı kişinin oğludur. Rövşənin qəhrəman kimi doğuluşu artıq mifik-ilahi stixiyalarla bağlı olur. O, uca dağdakı Qoşabulaqda çimir və ildırımın suda yaratdığı köpükdən içərək qeyri-adi qəhrəmana (igidə və aşıq-şairə) çevrilir [bax: 3, s. 18]. Beləliklə, Rövşənin Koroğlu kimi yaranmasında – doğulmasında Su, Dağ, Od kultları birbaşa iştirak edir. Qədim türk mifologiyasında bu kultlar təmsil etdikləri ünsürlərin sahibi olan tanrılardır. Yenidən doğulan Koroğlu artıq ilahi-teoqonik mənşəyə malik “Tanrı oğludur”.

Dastanın Azərbaycan variantlarından fərqli olaraq, Orta Asiya “Koroğlu” dastanlarında Koroğlu elə insan kimi də məzarda – gorda doğulur. Bu da onun Torpaq tanrısının oğlu kimi ilahi-teoqonik mənşəyə malik olduğunu göstərir. F.Bayat dastanın Orta Asiya variantlarındakı doğuluş motivini araşdıraraq, Koroğlunun qaranlıqları işıqlara qərxdən və yaxud xaos dünyasından (məzardan) gələn, yəni ölüb-dirilməkdə olan tanrı oğlu olması qənaətinə gəlmişdir [4, s. 38-39].

Dastan qəhrəmanlarının ilahi-teoqonik mənşəyə malik olması Azərbaycan məhəbbət dastanlarında açıq şəkildə müşahidə olunur. Bu qəhrəmanlar çox vaxt ilahi mənşəyi təmsil edən dərişlərin verdiyi almadan doğulurlar. Onların haqq aşığı (aşiqi) kimi yenidən doğulmaları (inisiyasiya etmələri) də bilavasitə Tanrı/Allahı təmsil edən obrazların (ilahi qüvvələrin) iştirakı ilə baş verir. Bu baxımdan, məhəbbət dastanları qəhrəmanları da ilahi mənşə baxımından “tanrı oğlu” statusunun daşıyıcıları kimi teoqonik obrazlar sisteminə aiddir.

Tanrı ilk növbədə göyü təmsil etsə də, yeri və onda olanları da özündə obrazlaşdırır. Bu mənə teoqonik sistemə daxil olan obrazların müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir nəzəri

qənaət əldə olunur ki, teoqonik sistemə daxil olan obrazlar **Tanrı xəttində** bir-biri ilə birləşirlər. Elə buna görə də teoqonik sistemin bərpası həmin tanrı xəttinin tapılmasını tələb edir. Tenqri/Tanrı obrazı özündə göylə bərabər yeri də birləşdirdiyi üçün Tanrı xətti tək bir xətt deyildir: o, müxtəlif qollara şaxələnmişdir. “Tanrı xətti” ifadəsi “ilahi mənşə” ifadəsi ilə, demək olar ki, eyni mənanı daşıyır. Bu cəhətdən, hər hansı obrazın “Tanrı xəttinə” aid olması onun Tanrı ilə bağlı “ilahi mənşəyini” göstərir.

Nəticə və elmi yeniliklər. Tədqiqatda aşağıdakı nəticələr əldə edildi:

1. Folklorda hər hansı obrazın teoqonik mənşəli olmasını müəyyənləşdirməkdən ötrü ilk növbədə həmin obrazla onun teoqonik kökü, arxetipi arasında əlaqə qurmaq lazımdır. Əgər belə bir əlaqəni qurmaq mümkün olacaqsız, o halda həmin obrazı teoqonik arxetipin folklorlaşmış paradigması (törəməsi) hesab etmək mümkündür.

2. Vahid ilahi mənşəyə aid olan obrazlar ümumi tanrı kökünə aid olurlar. Bu, onunla bağlıdır ki, Tanrı obrazı yaradıcı başlanğıcdır və o, epik-mifoloji, dini-ideoloji mətnlərdə yaradılış törəmələri verə-verə getmişdir. Tanrı kökündən törənən obrazlar inkişaf və dəyişmə proseslərində nə qədər şaxələnmələrindən, bölünmələrindən asılı olmayaraq, ilahi mənşə baxımından əlaqələrini itirməmişlər.

3. Arxaik dastan qəhrəmanları “tanrı oğlu” statusunun daşıyıcılarıdır. Bu qəhrəmanlar insan olsalar da, onların yaradılışında Tanrı iştirak etmişdir: bu obrazlar Tanrının insanlar içərisində olan övladlarıdır. Bu məqam da folklorda teoqonik obrazların müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Arxaik türk dastanlarındakı qəhrəmanlara aid olan “tanrı oğlu” termini həmin qəhrəmanların Tanrının nəslindən olduğunu göstərir. “Tanrı oğlu” motivini bir qədər transformasiyaya uğramış şəkildə Azərbaycan qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında müşahidə etmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəlil, F. Türk və skandinav mifologiyasında yer alan teoqoniya anlayışının dastan yaradıcılığına transformasiyası // “Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığına dair tədqiqlər” jur., – № 33, – Bakı: Nurlan, – 2010, – s. 66-71
2. Bayat, F. Türk Mitolojik Sistemi. Cilt 1. / F.Bayat. – İstanbul: Ötüken, – 2018, – 349 s.
3. Koroğlu dastanı / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. Tərtib edən M.H.Təhmasib. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 2005, – 544 s.
4. Bayat, F. Koroğlu: Şamandan Aşıka, Alpdan Erene / F.Bayat. – Ankara: Akçağ, – 2003, – 176 s.

ƏHMƏD YƏSƏVİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Kəmalə Nəcəfova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Ahmed Yasavi in Azerbaijan Literary Studies

Ahmad Yasawi who lived and created in the XII century, is the creator of Turkish-language Sufi literature and the founder of the first Turkish Sufi sect. Sectarianism and Sufism in the Turkic peoples literature started with Ahmad Yasawi. A. Yasawi provided an important service to the development of Sufism with his simple and understandable poems, which he named wisdom. He played a great role in the development of Turkish language by writing his works in the Turkish language. Yasawi created classical examples of Sufism in the Turkish language. His works "Divani-hikmat" and "Faqrnameh" became a major event of Sufism from this point of view. Ahmad Yasawi's works has great importance in terms of Islamic and philosophical values. Therefore, there is a constant need to study A. Yasawi's creativity. Ahmad Yasawi's life and creativity have always been in the focus of Azerbaijani literary studies. It have provided information about books and monographs, press articles on the study of Ahmad Yasawi's life and creativity in the article provides.

Key words: *wisdom, Yasawiya, sect, sufism, Turkic peoples literature.*

Giriş. XII əsrdə yaşayıb yaratmış Əhməd Yəsəvi türkdilli sufi ədəbiyyatının yaradıcısı, ilk türk sufi təriqətinin banisidir. Türk xalqları ədəbiyyatında təriqətçilik və sufizm Əhməd Yəsəvi ilə başlamışdır. Sufi əsərlərini türk dilində yaratmaqla türk dili və təfəkkürünün fəlsəfi-dini təlimləri ifadə etməyə qadirliyini sübuta yetirmiş, türklərin özündə özlərinə, dillərinin imkanlarına, təfəkkürlərinin gücünə inam yaratmışdır. Sufi əsərlərin türk dilində yazılmasının mümkünlüyünü və zəruriliyini təsdiqləyən böyük bir ənənənin başlanğıcını qoydu. Türk xalqlarının ortaq köklərini unutmaq, ortaq qaynaqlarına qayıtmaq, ümumtürk mədəni sərvətləri öyrənmək baxımından mühüm aktualıq kəsb edən Əhməd Yəsəvinin həyat və yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Əsas hissə. Ə. Yəsəvi haqqında məlumatlar hələ sovet dönmindən ali məktəb dərslərinə daxil edilmiş, tədris olunmuşdur. P. Xəlilovun "SSRİ xalqları ədəbiyyatı" (Bakı, 1977), daha sonra "Türk xalqları və şərq slavyanların ədəbiyyatı" (Bakı, 1994) dərslərlərində sufi şair haqqında məlumata, şəirlərindən nümunələrə yer verilir. Müasir dövrümüzdə çıxan dərslərlərdə də, o cümlədən, E. Quliyevin "Türk xalqları ədəbiyyatı" (Bakı, 2017) dərslərində, V. Aslanın "Türk xalqları ədəbiyyatı üzrə mühazirələr" adlı dərs vəsaitində (Bakı, 2019) islamlaşmanın tanrıçılıq kultu ilə çulğalaşması və bunun türk xalqları ədəbiyyatına təsiri, təsəvvüf ədəbiyyatının yaranması, islami dövrdə yaranan türk təsəvvüf ədəbiyyatı və onun yaradıcısı Xoca Əhməd Yəsəvi, Orta Asiyada onun simasında formalaşan, yüksək zirvəyə çatan xalq təsəvvüf şeirinin təkcə Türkünstan ərazisində deyil, bütün müsəlman Şərqiində geniş şəkildə yayılması, ilk türk sufi şairin yaradıcılıq ənənələrinin Şərqiədəbi hərəkat və ədəbi məktəbə çevrilməsi və s. haqqında geniş danışılır.

Azərbaycanda Ə. Yəsəvinin həyat və yaradıcılığına dair bir sıra yazılar dərc edilmiş, konfranslar keçirilmiş, monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur.

Hələ ötən əsrin 20-ci illərində görkəmli ədəbiyyatşünas S. Mümtaz "Kommunist" qəzetində çap etdirdiyi (1926) "Ədəbiyyatımızda Nəvayi təsiri" məqaləsində "ümumtürk ədəbiyyatında dörd böyük sima"dan birini məhz Əhməd Yəsəvi hesab edirdi: "Ümumtürk ədəbiyyatında dörd böyük sima vardır ki, onların haqqında kiçik-kiçik məqalələr deyil, böyük-böyük kitablar yazmaq lazımdır. Çünki onlar bir məhəllənin, bir şəhərin və yaxud bir qəzanın şairi deyil, qocaman bir türk aləminin, ucsuz-bucaqsız türk ellərinin şairi-məşhuru olmuşlar. Bunlar qazanan ad-sanı başqa şairlər qazanmamışlar. Tarix və ölkə etibarı ilə onları böylə yan-yanaşı qeyd etməliyə: Xoca Əhməd Yəsəvi, Seyid İmadəddin Nəsimi, Mir Əlişir Nəvai, Molla Məhəmmədbağır Füzuli" [9, s. 352].

"Əhməd Yəsəvi" adlı ilk monoqrafiya (Bakı, 1997) P. Xəlilova məxsusdur. Türklərin ilk sufisi sayılan, XII əsrin məşhur şairi Ə. Yəsəvinin həyatı, ədəbi mühiti, yaradıcılığı, əsərlərinin əlyazmaları, irsinin nəşri və tədqiqi məsələləri bu kitabda tədqiqatə cəlb olunur.

Daha bir dəyərli tədqiqat işi Füzuli Bayatın müəllifi olduğu "Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri" (Bakı, 1997) monoqrafiyasıdır. Tədqiqat müəllifi Xoca Əhməd Yəsəvinin dövrü və həyatı, Yəsəvidə haqq ilə haqq olmaq, yəsəviyyə təriqətinin süluku, "Divani-hikmət" in forma, üslub məsələlərini araşdırır, türk sufizminin xüsusiyyətlərindən danışır.

Buludxan Xəlilovun müəllifi olduğu “Türkün hikmət xəzinəsi: Xoca Əhməd Yəsəvi” monoqrafiyasında (Bakı, 2010) hikmət sahibi, türk dünyasının görkəmli ədiblərindən biri olan Xoca Əhməd Yəsəvinin həyatı, təriqət görüşləri araşdırılır. Yəsəvi təriqətinin məzmun və mahiyyətinin açılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Yeri gəldikcə, Əhməd Yəsəvi ideyaları Azərbaycan ədəbiyyatının nümunələri əsasında izlənilir və müqayisəyə cəlb olunur.

2008-ci ildə Bakıda (21-23 noyabr) keçirilmiş “Keçmişdən günümüzdə Xoca Əhməd Yəsəvi” beynəlxalq simpoziumunu giriş sözü ilə açan AYB-nin sədri Anar çıxışında Yəsəvinin “türk dünyasına islamın, islamın təməl prinsiplərini gətirən, eyni zamanda türk sufizminin əsasını qoyan bir mürşüd və mütəfəkkir” kimi dəyərləndirmişdir. Daha sonra simpoziumda bir sıra məruzələr dinlənilmişdir ki, onlardan “Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət”ində qədim türk sözlərinin semantikasi” (B.Xəlilov), “Əhməd Yəsəvi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” (Z.Əsgərli), “Xoca Əhməd Yəsəvinin “Fəqirnamə” risaləsində irfanın nəzəri və tətbiqi məsələləri” (F.Qurbansoy), “Əhməd Yəsəvi və Yunus Əmrə yaradıcılığında bəzi məqamların təhlili” (Xuraman Hümmətova), “Əhməd Yəsəvinin mistik-fəlsəfi düşüncəsində sevgi motivləri və şər məsələsi” (Rafiz Manafov) və s. adlarını çəkmək olar.

“YUNESKO-nun qərarı ilə 1993-cü ildə türk dünyasının böyük mütəfəkkir, şair və din xadimi Xoca Əhməd Yəsəvinin yubileyi beynəlxalq miqyasda qeyd olunmuşdur. Elə həmin ildə Türkiyənin Kayseri şəhərində keçirilən simpoziumda Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimlərinin Yəsəvi haqqında bir sıra maraqlı məzmunlu məruzəsi dinlənilmişdir. Ə.Mirəhmədovun “Yəsəvi və yəsəvilik Azərbaycanda” adlı məqaləsi (“Ədəbiyyat qəzeti”, 1993, 17 dekabr) həmin simpoziumdakı çıxış əsasında işlənmişdir. Adından göründüyü kimi, Ə.Mirəhmədovun məruzəsində yəsəvilik Azərbaycan yayılması yollarından və onun öyrənilməsi miqyasından söhbət açılır. Alim ilk olaraq Əhməd Yəsəvi ilə Azərbaycan klassik şairlərini – Nizami Gəncəvi, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Vəli Vidadi kimi söz ustalarının əsərlərindəki ortaq cəhətləri aydınlaşdırır. Onların hamısı tanrının yaratdığı qüdrətinə və təklyinə inanır; əsərlərində islamla bərabər büt-pərəstlik, zərdüştlük, xristianlıq etiqadlarına da səmimi rəğbət, humanist-bəşəri münasibət vardır. Ə.Mirəhmədov Azərbaycan şairlərinin poeziyasında tərənnüm olunan ideyaların bir çoxunun türk sufi dünyagörüşü, o cümlədən yəsəviliklə bağlı olduğunu yeni elmi baxış bucağından təhlil edir. Belə yanaşma üsulu ona Yəsəvi ilə Azərbaycan şairlərinin təkcə birləşən nöqtələrini, tipoloji eyniyyətini deyil, ayrılan qollarını, özünəməxsusluğunu da görməyə və aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu keyfiyyət alimin Yəsəvi-Nizami, Yəsəvi-Nəsimi, Yəsəvi-Füzuli, Yəsəvi-Nəbati, Yəsəvi-Vazeh münasibətlərinə dair mülahizələrində aydın görünür. Yəsəvilik XIX əsr Azərbaycan poeziyasında əksi, bu dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən şairlərin Yəsəvi fikirlərindən bəhrələnmə yolları və üsulları haqqında Ə.Mirəhmədovun söylədikləri isə ədəbiyyatşünaslıqda yeni söz kimi səslənir [8, s. 3].

Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” kitabı Bakıda 2004-cü ildə işıq üzü görmüşdür.

Qeyd edək ki, yazıçı Anarın tərtib etdiyi “Min beş yüz ilin oğuz şeiri” antologiyasına (Bakı, 1999) Əhməd Yəsəvinin hikmətlərindən nümunələr də daxil edilmişdir.

Ə.Yəsəvi hikmət adını verdiyi sadə, anlaşılıq şeirləri ilə sufizmin inkişafına mühüm xidmət göstərmişdir. Ə.Yəsəvi öz fikirlərini xalq arasında yaymaq üçün şeirdən bir vasitə olaraq istifadə etmişdir. A.Şaiqin qeyd etdiyi kimi, “sufi şairləri əksəriyyətlə təsəvvüf xalq içərisində intişar etmək məqsədi ilə şeiri bir vasitə olaraq qəbul etmişlər” [10, s. 269]. Yəsəvinin hikmətləri islamıyyətin əsaslarını öyrədir. Hikmətlərdə başdan-başa kamil insan məsələsi və təsəvvüf cərəyanı daxilində insanın mənəvi cəhətdən pillə-pillə kamilləşməsinin təbliği “Divani-hikmət”i təsəvvüf ədəbiyyatının müstəsna qaynaqlarından birinə çevirmişdir.

Əhməd Yəsəvinin divanında toplanmış hikmətlərin bir qismi özünün yazdığı, digərləri isə onun adından təriqət tərəfdarlarının yazdıqlarıdır.

Rəvayətə görə yəsəviyyə təriqətini yaradan Xoca Əhməd Yəsəvinin 99 min müridi varmış ki, bunlar da dünyanın dörd tərəfinə onun şöhrətini və hikmətli şeirlərini yayırmışlar. P.Xəlilovun yazdığı kimi, Əhməd Yəsəvinin sevən dərvişlər onun şeirlərini dildən-dilə ötürdükdə üslubuna yaxın əlavələr etdiklərindən, əlimizdə olan şeirlərin əslini bu əlavələrdən ayırmaq çətinləşmişdir [5, s. 12]. “Divani-hikmət” əslində müəllifdən əsrlərə sonra tərtib edildiyindən divanın mətnlərinin dili də XI əsrin deyil, daha sonrakı yüzilliklərin dil xüsusiyyətlərinə uyğundur. Odur ki, bu hikmətlərin orijinal əlyazmaları haqqında məlumat yoxdur.

Bu barədə Anar “Əhməd Yəsəviylə bağlı düşüncələr”ində yazır: “Yəsəvinin öz dövründə köçürülmüş “Divani-hikmət”inin hər hansı qədim əlyazması təəssüf ki, indiyə qədər tapılmayıb. Əldə olan əlyazmalarının ən eskiləri XVIII-XIX əsrlərə aiddir. Buna görə də bu mətnlər Yəsəvinin yazdığı dili deyil, müridləri, dərvişləri tərəfindən öz dövrlərinə uyğunlaşdıraraq yaşatdıqları və bizə çatdırdıqları dildədir. Tarixin də öz məntiqi var. Bəlkə elə buna görə Xoca Əhmədin irsi bu gün bizə asan anlaşıb bildiyimiz bir dildə yetişib” [2, s. 2].

F.Bayat bununla bağlı yazır: “Divani-hikmət”in sonradan katiblər tərəfindən bir neçə dəfə redaktə edildiyini nəzərə alsaq, onun əski variantının bərpasının nə qədər çətin olduğunu dərk etmək olar. “Divani-hikmət”in dili sintaktik quruluşuna görə bugünkü özbək dilinə daha yaxındır [3, s. 67].

“Divani-hikmət” adlanan bu əsər bir mürsid və islam mücahidi olan Əhməd Yəsəvinin islamiyyətin əsaslarını, şəriətin ehkamlarını, təsəvvüf haqqındakı inanc və fikirlərini, əməli əxlaq və mühitin ictimai çatışmazlıqlarını, ilahi eşqi, Tanrının mütləq iradə və qüdrətini, peyğəmbər sevgisini, ibadəti, axirət həyatını, qiyamət əhvalını, cənnət və cəhənnəmi, dünyadan sufiyanə şikayəti, dərvişliyin fəzilətlərini, islam mütəsəvviflərinə aid qissələri, Yəsəvi təriqətinin ədəb və ərkanını bütün təfərrüatları ilə islamiyyətə yenidən girmiş və ya hələ islamiyyəti qəbul etməmiş türklərə anlatmaq baxımından dövrü üçün əvəzsiz sənət nümunəsidir [6, s. 14].

Ə.Yəsəvi öz hikmətlərini türkcə söyləməklə türkcəni daha yüksəklilərə qaldırmağa çalışmışdır. O, fars dilini bilməsinə baxmayaraq, türk dilinə üstünlük vermiş və farscanın meydan aldığı dövrdə türkcənin imkanlarını yüksək qiymətləndirmişdir. Mühacir ziyalı Əhməd Cəfəroğlu, Əhməd Yəsəvinin Qaraxanlı dövrü türk ədəbiyyatında mövqeyini və əsas xidmətini məhz bununla bağlayır: “Qaraxanlı dövlət dilini gəlişdirməkdə və onu xalqa ədəbiyyat yolu ilə çatdırmaqda Əhməd Yəsəvinin çox mühüm rolu olmuşdur. O, ərəb və İran dillərinin basqısı altında qalmamış, əksinə, qurtulmağa çalışmışdır. Onun türk dili quruculuğunda çox müstəsna bir yeri vardır. Bu, inkar edilə bilməz” [4, s. 64]. Əhməd Yəsəvidən sonra sufi əsərlərin türk dilində yazılması ənənəyə çevrildi və ədəbiyyatın türk etnosunun mövcudluğuna təminat yaradan ən vacib faktorlardan biri olduğunu təsdiq elədi.

Məlum olduğu kimi, Əhməd Yəsəvi ilk türk sufi təriqətinin-yəsəviyyənin qurucusudur. “Fəqrnamə” əsəri də yəsəviyyə qaydalarının məcmusudur. Lakin “Fəqrnamə” əsərinin Əhməd Yəsəvinin olması barədə mübahisələr var.

Xoca Əhməd Yəsəvi ilk türk təkkə şairi olduğu kimi həm də türk təriqət sülukunun ilk yaradıcısıdır. “Fəqrnamə”dən Əhməd Yəsəvinin ərəb, əcəm sufilərinin əsərlərinə dərinləndirən bələd olduğu aydınlaşır. “Divani-hikmət” və “Fəqrnamə” əsərlərində Xoca Əhməd Yəsəvinin yaratmış olduğu təriqətinin fəlsəfi bazası, ontoloji (varlıq haqqında təlim) və epistemoloji (irfan elmi) tərəfləri açıqlanır [4, s. 47].

Ə.Yəsəvinin qurduğu təriqət başqa türk təriqətlərinin də yaranmasına təkan verdi. A.Mədətoğlu qeyd edir ki, “Əhməd Yəsəvi elə bir başlanğıc qoymuşdu ki, ondan sonra yaranan əksər türk təriqətləri ərəb və fars təriqətlərinin təbliğ etdiyi zahidlikdən fərqli olaraq türk sufililiyində insan doğru əxlaq və ruh təmizliyi ilə yanaşı vətən və ölkü fikirlərini də türk düşüncəsinə uyğun olaraq bir-biri ilə qaynaşdırmışlar” [6, s. 14].

Bildiyimiz kimi, Ə.Yəsəvi həm də böyük kəramət sahibi olmuşdur. Dövrün həm hökmdarları, həm də sıradan insanları Əhməd Yəsəviyə xüsusi hörmət və ehtiramla yanaşmışlar. Belə qeyri-adi vurğunluğun və məhəbbətin əsas səbəbi isə ondan ibarət olmuşdur ki, böyük əksəriyyət şairin kəramət sahibi olduğuna inanmış və bunu qəbul etmişlər. B.Abdulla “Yəsəvilik və Azərbaycanda şaman-dərviş mədəniyyəti” məqaləsində kəramətləri ilə geniş şöhrət tapmış Əhməd Yəsəvinin doğrudan-doğruya şaman olmasını təsdiq edən örnəklərlə çıxış edir, onu “mücüzələr göstərmək qüdrəti tapmış və övliyə mərtəbəsinə uralmış şaman” hesab edir. Eyni zamanda Yəsəvi irsinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri məsələsindən də söhbət açır [1, s. 7].

Yəsəvinin dini-fəlsəfi görüşlərini əks etdirən hikmətlər və o hikmətlərin şeir strukturunun incələnməsi problemi, ümumtürk milli-mədəni dəyərlərinin, sufizmin qədim türk inancları, o cümlədən şamanizm ilə bağlılığının öyrənilməsi, mentalitetimizin formalaşmasında yəsəvililiyin təsirinin araşdırılması, türk xalqlarının dini-fəlsəfi, ədəbiyyat və mədəniyyət tarixlərinin obyektiv bir şəkildə yazılması baxımından olduqca böyük önəm daşımaqda və türkologiyanın əsas problemlərindən biri olmaqdadır [7, s. 19]. Yaradıcılığının əsas konsepsiyasını allaha məhəbbət və insana məhəbbət ideyası təşkil edir ki, bu da müasir dünyamızda Yəsəvi irsinin dərinləndirilməsini aktuallaşdırır. Yəsəvi həm örnək olan həyatı, fəaliyyəti, həm də yaradıcılığı ilə türk xalqlarına, türkçülüyə xidmət etmiş böyük şəxsiyyətdir.

Türk-müsəlman dünyasının söz xəzinəsini hikmətləri ilə zənginləşdirən Əhməd Yəsəvinin adı zaman keçsə də türk dünyasında daim xatırlanacaq. Çünki Yəsəvinin təsəvvüfi ideyaları, sufilik prinsipləri, aktuallığını hələ də saxlamış yaradıcılığı, həyat yolu, bütövlükdə fəaliyyəti türk xalqlarını bir-birinə yaxınlaşdırmaq, sevdirmək ideyasına xidmət etmişdir.

Nəticə. Əhməd Yəsəvi təsəvvüf tarixində əsərləri və irfani həyatı ilə böyük maraq doğurmuşdur. Ə.Yəsəvinin əsərləri islami və fəlsəfi dəyərlər baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, Yəsəvinin yaradıcılığının öyrənilməsinə daim ehtiyac vardır.

Elmi yenilik. Məqalədə Əhməd Yəsəvinin həyatının, yaradıcılığının tədqiqinə dair kitab və monoqrafiyalar, mətbuat yazıları haqqında məlumat verilir. Əhəmiyyətli odur ki, son illərdə aparılmış tədqiqatlar da təhlilə cəlb olunur. Odur ki, Əhməd Yəsəvi irsi ilə maraqlananlar, bu mövzunu araşdırırlar üçün mənbə rolunu oynaya bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla B. Yəsəvilik və Azərbaycanca şaman-dərviş mədəniyyəti. "Ədalət" qəzeti, 22 fevral, 2018.
2. Anar. Əhməd Yəsəviylə bağlı düşüncələr. "Ədəbiyyat qəzeti", 8 oktyabr, 2016
3. Bayat F. Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri. Bakı: Ağrıdağ, 1997, 101 s.
4. Caferoğlu A. Karahanlılar devri türk edebiyatı. Türk dünyası. El kitabı: III c. Ankara: Türk kültürünü araşdırma enstitüsü, s. 57-66
5. Xəlilov P. Əhməd Yəsəvi. Bakı: Azərneşr, 1997, 43 s.
6. Mədətoğlu A. Türküstan piri-təsəvvüf fəlsəfəsinin ölümsüz şairi Əhməd Yəsəvi. "Türküstan" qəzeti, 8 iyun, 2020
7. Məlikli T. Xoca Əhməd Yəsəvi və ona həsr olunmuş ilk beynəlxalq elmi konfrans. "Ədəbiyyat qəzeti", 1 aprel, 2023
8. Mirəhmədov Ə. Yəsəvi və yəsəvilik Azərbaycanda. "Ədəbiyyat qəzeti", 17 dekabr, 1998
9. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, 445 s.
10. Şaiq A. Əsərləri : 5 cildə; IV c. Bakı: Azərneşr, 1977, 477 s.

AZƏRBAYCAN XALQ TAPMACALARININ İLK MÜKƏMMƏL NƏŞRLƏRİ

Lətafət Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

First perfect editions of Azerbaijan folk puzzles

As one of the small genres, riddles have a special position in our oral literature due to their brevity, antiquity, and practicality. In these examples, our ancestors' belief in the magical power of words found its expression. The "SMOMPK" collection is a repository of our oral literature samples and a valuable source for scientific research, as well as an invaluable resource for studying the history of encroachment on our spiritual resources. The article talks about Azerbaijani riddles, which included the "SMOMPK" collection published in Russian at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Riddles written by Russian authors and our national intellectuals, translated into Russian and printed alongside the original are presented here. They are involved in form and content. In some examples examined from the point of view of textual studies, distortions of words, phrases, ideas were revealed. Known variants of some of the examples are brought to attention. The article also revealed the fact that some of our folklore pearls were adopted by other peoples, especially Armenians.

Key words: "SMOMPK" məcmuəsi, tapmaca, toplama, nəşr, tərcümə

Giriş. Xalqımızın əsrlər boyu lirik üslubda yaratdığı söz incilərinin gəlib bu günümüzdə çatmasında SMOMPK məcmuəsinin rolu danılmazdır. Bu məcmuədə xeyli sayda müxtəlif xalq nəğmələri – mövsüm mərasimi nəğmələri, məişət mərasimi nəğmələri, toy nəğmələri, ağıllar, layla, oxşamalar, tapmacalar və digər xalq nəğmələri nümunələri təqdim olunmuşdur.

Əsas hissə. Məcmuənin I buraxılışında atalar sözü və məsəllərlə yanaşı 33 Azərbaycan tapmacası da verilmişdir. Daha sonra II buraxılışda erməni folkloru kimi təqdim edilən 38 tapmaca, XVIII buraxılışda isə A.Kalaşevin və A.Yakimovun topladığı 48 tapmaca çap edilmişdir.

Prof. A.M.Nəbiyevin yazdığı kimi, "tapmacanı əhatə etdiyi düşüncə tərz, fikrin, əqlin, zehnin inkişafına göstərdiyi təsir, təbiət və həyat hadisələrini, əşyaları, heyvanat və bitki aləmini simvollarla əks etdirmə imkanının genişliyi baxımından müstəqil folklor janrı kimi kiçik janrlar qrupuna aid etmək daha doğru olardı" [5, s. 354].

Burada təqdim olunan tapmacaların içərisində müxtəlif mövzulu tapmacalar var: "Dəryada bir gül bitib, adı yoxdur; şirinliyindən yemək olmur, dadı yoxdur" (övlad) [13, s. 55], "Bir firəng daxılıım var, özü açılar, özü bağlanır, sirrini heç kəs bilməz" (fikir) [13, s. 56], "Sarıdır, zəfəran deyil, yazılıdır, Quran deyil" (qızıl əskinas) [13, s. 57] və s.

Bu buraxılışda tapmacaların sağ tərəfdə rusçaya tərcüməsi, solda isə əski əlifba ilə Azərbaycan dilində mətni verilmişdir. Tapmacaların bir qismi isə natamamdır, yəni bəzi misraları ixtisar olunaraq verilmişdir:

Atdım atana,

Dəydi kotana,

Düzdə ceyrana (İldırım) [13, s. 59].

Həmin tapmacanı sonralar çap olunmuş nümunəsi ilə müqayisə edəndə məlum olur ki, onun üçüncü misrası – "suda balığa" – ixtisar edilmişdir [2, s. 41].

Çox vaxt eyni əşya haqda bir neçə tapmaca çap edilmişdir:

Bu gün çərşənbədir,

Başında fincan,

Könlümə düşən nədir? yaxud

Əlində nizə,

Dəryadan buxar qalxar:

Türk deyil.

İçində bişən nədir?

Quruldayır, qurbağa deyil.

[13, s. 55]

(Qəlyan) [13, s. 59]

Hər iki tapmacanın açması qəlyandır.

Məcmuənin I buraxılışında çox maraqlı tapmaca çap edilmişdir:

Uzanır, uzanır,

Həftədə bir bəzənir (Paltar zivəsi) [13, s. 55]

Həmin tapmacanın bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bircə sözünü dəyişməklə yeni tapmaca yaranır.

Məsələn:

Uzun-uzun uzanır,

Hər ildə bir bəzənir. (İldə bir dəfə qabığını dəyişən ilan) [7, s. 20]

Və ya:

Uzun-uzun uzanı

Gəlin kimi bəzəni (Xurma ağacı) [7, s. 24].

Həmin tapmacalara İraq-türkman folkloru nümunələri arasında da rast gəlinir [6, 248].

Azərbaycan uşaq folklorunun tədqiqatçısı prof. R.Qafarlı qeyd edir ki, "SMOMPK-un I buraxılışında çap olunan tapmacaların bir çoxu aşiq poeziyasının təsiri ilə yaranmışdır" [3, s. 35]:

Yerir-yerir – izi yox,

Dərə, tərə, düzü yox,

Yayda, qışda balalar,

Dərisi var, üzü yox (Bit) [13, s. 55].

Və bu cür nümunələrlə yanaşı I və sonrakı buraxılışlarda uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tapmacalara da rast gəlirik:

Ay gedər,

İl gedər,

Gecə-gündüz

Yol gedər (Su) [13, s. 55].

Həmin tədqiqatçı sonralar Göyçə folklorunun araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Və mənfur ermənilərin saxtakarlığını üzə çıxarmışdır: S.P.Zelinski Göyçə mahalında yazıya aldığı folklor nümunələrini SMOMPK məcmuəsinin I buraxılışında « Татарские пословицы, поговорки, загадки и имена женщин» başlığı altında çap etdirmişdir... Lakin sonralar bu mənbəyə istinad edən ermənilər keçmiş Leninqradda, çap etdirdikləri «Армянский фольклор» (1974) kitabında «Mus-mus deyincə Mustafa de» kimi məsəlləri, onlarla Azərbaycan tapmacalarını, Məlikməmməd, paşa, xan, bəy obrazlı nağıllarımızı erməni xalqının şifahi yaradıcılığı kimi təqdim etmişlər» [4, s. 88].

«Tapmacalar Azərbaycan folklorunun özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən janrlarındandır. Bir qismi nəzmlə, digər qismi isə nəsrə olur. Nəsrə olan tapmacalar arasında bir cümlə içərisində daxili qafiyəli tapmacalar da vardır. Belə tapmacaların da bəzisi öz növbəsində atalar sözü və zərb-məsəllərdir» [9, s. 26, 32]. Tədqiq etdiyimiz məcmuənin səhifələrində də belələrinə rast gəlirik:

Aləmi bəzər, özü lüt gəzər (İynə) [13, s. 59].

SMOMPK-un II buraxılışında erməni folkloru kimi nəşr edilən Azərbaycan tapmacaları da vardır. Növbəti saxtakarlıq burada yenə də nəzərə çarpır:

Bir inəyim var Vandan,

Sinəsi İsfahandan,

Süd verir, evə gəlmir (Naxçıvana tərəf uzun kəndir (yol) [12, s. 93].

Həmin tapmacaların arasında formaca eyni, məzmunca fərqli olanları var:

Yığsam – gedər, buraxsam – getməz (Çarığ) [12, s. 91]

Yığsam – gedir, buraxsam – yatır (Dəyirman) [12, s. 95].

Hətta bu buraxılışdakı bəzi tapmacalar I buraxılışdakı tapmacalarla eynilik təşkil edir:

Yerə vurdum dağılmadı; Dağdan atsam dağılmaz,

Daşa vurdum dağılmadı; Suyu atsam dağılar.

Suya vurdum – dağıldı.

(Kağız) [13, s. 58]

(Kağız) [12, s. 92].

Burada bir orijinal tapmaca çap edilmişdir:

Səhər dördayaqlı, günorta ikiayaqlı, axşam üçayaqlı

(İnsan müxtəlif yaş dövrlərində) [12, s. 93].

Tədqiqatçı N.Seyidov vaxtilə qeyd etmişdir ki, «bəzi mütəxəssislərin fikrincə tarixin keçmiş dövrlərində tapmacalar əsasən mifoloji səciyyə daşmışdır. Məsələn, yunan mifologiyasının sfinks adı ilə bağlı olan nağıllarına görə guya yüksək bir dağın zirvəsində əfsanəvi bir quş varmış. O, bir tapmaca deyərmiş, kim tapa bilməsə, onu məhv edərmiş. Tapmaca belədir: O nədir ki, səhər dörd, günorta iki, axşam isə üçayaqlı olur? Nəhayət, məşhur Edip tapmacanın cavabını taparaq demişdi: O insandır. Uşaq vaxtı əllərini yerə dirəyərək iməklədiyi üçün dördayaqlı, cavan vaxtı iki ayaqlı, qocalıqda isə əlinə əsa aldığı üçün üç ayaqlı olur. N.Seyidov Azərbaycanda da bu motivdə tapmacaların beş variantının olduğunu qeyd edir» [8, s. 3]. Çox təəssüf ki, məcmuədə bu tapmaca erməni tapmacası kimi təqdim olunmuşdur.

Formaca müxtəlif, məzmunca eyni tapmacalara da burada rast gəlmək olur. Məsələn, samavar, nar və s. haqqında olan tapmacaları göstərmək olar.

Ermənilərin özünüküləşdirdiyi tapmacalar arasında aşağıdakılar da var:

Gecə ağa
Gündüz ağa
Gündüz nökar (Uzunboğaz çəkmə)
Gecə nökar (Yataq yeri) [12, s. 94].

Bu nümunələrin rusçaya tərcümələrində də «ağa» sözünün olması və tapmacaların quruluşu onların bizə məxsus olduğunu göstərir.

IV buraxılışda 25 aysor tapmacası çap edilmişdir. Burada Azərbaycan sözlərinə rast gəlməsək də, həmin tapmacaların məzmununun bizimkilərlə eyni olduğunu şahidi oluruq:

Bir dağ var, orada gecə-gündüz qoyun, quzu otlar (Baş).

Qılnc vursan izi qalmaz (Su).

Erkək qoyundan diş qoyun doğuldu (Adəmdən Həvvə).

Batmanla girir, misqalla çıxır (Soyuq və tər) [15, s. 314-315].

XVIII buraxılışda 48 tapmaca nəşr olunmuşdur. Bunları A.Kalaşev və A.Yakimov toplayıb çap etmişlər.

Burada əksərən çox məşhur, geniş yayılmış tapmacalar var:

Bizim evdə iki gəlin var – ikisi də bir boyda (Qapılar) [14, s. 48].

Biz biz idik, otuz iki qız idik,

Əzildik – büzüldük, bir taxçaya düzüldük (Dişlər) [14, s. 49].

Gəl! Gəl! Deyərəm – gəlməz

Gəlmə! Gəlmə! Deyərəm – gələr. (Dodaqlar) [14, s. 50].

Sonuncu nümunədə əsas mənanın «gəl», «gəlmə» sözlərinin «m» samiti ilə bağlı olduğu da burada ətək yazısında izah olunur.

Formaca oxşar, məzmunca fərqli tapmacalar da var:

Mən gələrəm, o da gedər (Kölgə)

Mən gedərəm, o qalar (İz) [14, s. 49].

Belə nümunələr bu buraxılışda çoxdur.

I buraxılışda çap edilən bir tapmacanın burada daha kamil variantı var:

Bazarda tapılmaz, tərəzidə çəkilməz,

Baldan şirin, yemək olmaz (Yuxu) [14, s. 51].

Folklorun çoxvariantlıq kimi xüsusiyyəti tapmacalarda da özünü göstərir:

Babamın bir donu var qatlamaq olmaz;

İçi dolu əşrəfi – sanamaq olmaz. (Səma və ulduzlar) [14, s. 60]

Bunun başqa variantı da var:

Anamın bir donu var,

Qatlamaq olmaz.

Üstü dolu ağ əşrəfi

Sanamaq olmaz (səma və ulduzlar) [1, s. 125].

Və yaxud digər bir tapmaca:

Bir tabaq almaz

Bir tabaq almaz

Sanamaq olmaz [14, s. 61]

Sabaha qalmaz [14, s. 67](Ulduzlu səma).

I buraxılışdakı çap olunmuş bir tapmacanın açması isə XVIII buraxılışda daha genişləndirilmişdir:

Suya girər dağlar

Sudan çıxar yığılar (At quyruğu və qadının saçı) [14, s. 61].

Bir çox tapmacalar artıq bayatı şəklindədir. Bəzi tapmacalar isə bayatı kimi qafiyələnsə də, hər misrasında 8 heca vardır:

Dağdan gəldi dağ kimi   Mən gedirəm beləsinə

Kolları budaq kimi   Qara gözüm məhləsinə.

Əyilir su içməyə   Quşlarda necə quşdur ki,

Bağırır oğlaq kimi   Süd verər balasına?

(Hananın çarxı) [14, s. 60]   (Yarasa) [14, s. 66].

Tapmacalar folklor janrı kimi XX əsrin əvvəllərində toplanılaraq nəşr edilmişdir. Bu işdə H.Zeynallı və V.Xulflunun əməyi ilk örnək olmuşdur [11, s. 246-247]. Bununla yanaşı tapmacalardan nağıllarda bədii vasitə kimi istifadə olunmuşdur. «Bəzi nağıllarımızda dövrünün ağıllı, bilikli adamları tapmacanı açmaqla ölkələrini müharibə fəlakətindən xilas etmişlər. Bəzən gözəlliyi aləmdə məşhur olan qız elə bir adama ərə getmək istəyir ki, o, onun sualına cavab verə bilsin. Bu sualların mahiyyəti tapmacadan ibarət olur. Maraqlıdır ki, bu sualları saray adamları, padşahlar, padşah övladları deyil, çox hallarda sadə kəndli oğulları tapırlar» [10, s. 398].

Heyvanlar haqqında nağıllarda, eləcə də atalar sözü və məsəllərdə müxtəlif insani keyfiyyətlər

heyvanlara, bitkilərə köçürülür. Bir sıra tapmacalarda isə əksinə, cansız əşya canlı insanla müqayisə edilmişdir [9, s. 149].

Nəticə və elmi yenilik. SMOMPК məcmuəsi Azərbaycan lirik folklorunun, xalq mahnıları və mərasim nəğmələrinin, atalar sözü, məsəl və tapmacalarının ilk nəşr qaynağı kimi folklorşünaslığımızın tarixində mühüm yar tutur. Bəzi janrların (məsələn, bayatı, atalar sözü və məsəllər) daha əvvəllərə aid yazıya alınma halları olsa da, bəzi janrların isə (məsələn, inanclar, uşaq nəğmə və oyunları, tapmacalar və s.) ilk nəşr tarixi ilə bərabər, ilk yazıya alınma tarixi də SMOMPК-la başlayır. Bütün bunlar milli folklorumuzun toplanması və nəşri, təbliği və öyrənilməsi işində SMOMPК-un dəyərli rolunu qeyd etməyə əsas verir. Bu məcmuənin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, nəşr olunduğu dövr milli ziyalılarımızın, maarifçilərimizin diqqətini folklor yönəldə bilmiş, gələcəkdə böyük və ciddi inkişaf yolu keçərək Azərbaycan folklorşünaslığının yaranması üçün zəmin hazırlamışdır. Məcmuənin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, bir sıra janrlara xüsusilə mərasimlərlə bağlı olan kiçik janrlara ilk dəfə elmi diqqət yönəlmişdir.

Nəzərə alsaq ki, inanc, alqış, qarğış, and kimi janrlar sonralar uzun müddət (1980-ci illərədək) diqqətdən kənar qalmışdır, SMOMPК-da nəşr olunan mətnlərə önəm verməyə bilmərik. Düzdür, SMOMPК məcmuəsində erməni plagiatçılığına, folklor mətnlərimizin müəlliflik məsələlərini saxtalaşdırmalarına rast gəlinir. Azərbaycan milli həyatı və mədəniyyətini dərinlən bilmədikləri üçün bəzi müəlliflərin folklor nümunələrinin şərhində yanlış mülahizələr söylədiklərinə də şahidi oluruq. Lakin bu kimi hallar (bunların obyektiv elmi tənqidini, düzəlişlərini vermək biz müasir tədqiqatçıların vəzifəsidir) SMOMPК məcmuəsinin Azərbaycan folklorşünaslığı qarşısında xidmətlərinin dəyərini azaltmır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
2. Xalqın söz xəzinəsi. / Tərtibçi P.Ş.Əfəndiyev. Bakı: Maarif, 1985, 268 s
3. Qafarov R. Azərbaycan uşaq folkloru: Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1988, 190 s.
4. Qafarlı R. Göyçədə kimlər qaldı?.. Göyçə kimlərə qaldı? // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XIII kitab. Bakı: Səda, 2002, s.87-134
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı: Nurlan, 2002, 678 s.
6. Paşayev Q. Kərkük folklorunun janrları. Bakı: Elm, 2003, 300 s.
7. Pirsultanlı S. Heca vəznli tapmacaların inkişafı. Bakı: Agah, 2001, 112 s.
8. Seyidov N. Tapmacaların bəzi xüsusiyyətlərinə dair. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IV kitab. Bakı: Elm, 1973, s.145-153
9. Tapmacalar. / Toplayıb və tərtib edən N.X.Seyidov. Bakı: Elm, 1971, 225 s.
10. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
11. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, 320 s.
12. Зелинский С. Этнографические очерки из быта армян-переселенцев из Персии, живущих в Нахичеванском уезде Эриванской губернии // СМOMPК, II выпуск, Тифлис, 1882, II отдел, с.1-98
13. Татарские пословицы, поговорки, загадки и имена женщин / собиратель Зелинский С. // СМOMPК, I выпуск, Тифлис, 1881, I отдел, с.42-62
14. Татарские тексты / собиратели Везиров Г., Калашев А., Иоакимов А., Шарифбеков С. // СМOMPК, XVIII выпуск, Тифлис, 1894, II отдел, с.37-74
15. Эйвазов П. Некоторые сведения о селе Койласаре и об айсоргах // СМOMPК, IV выпуск, Тифлис, 1884, I отдел, с.100-137

UİLYAM QOLDİNQİN “MİLÇƏKLƏR KRALI” ROMANINDA “İNSANIN GÜNAHABATMASI” MÖVZUSU

Günay Baxşiyeva

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

The Theme of Fall of Man in William Golding's Novel "Lord of the Flies"

The article is devoted to the theme of Fall of Man in the novel "Lord of the Flies" by William Golding, a prominent representative of English literature of the 20th century. The theme of the first Fall of Man occupies a special place in the work of W.Golding, who searched for the beginning of evil in man and the causes of cruelty in human nature throughout his work. The article focuses on Golding's interviews and meetings about his understanding of human nature and how he came to write "Lord of the Flies". The article also compares R. M. Ballantyne's "Coral Island" with Golding's "Lord of the Flies", and Golding's ideas about human nature are revealed based on polemic with Ballantyne.

Based on the analysis of mythological motifs and traditions, images and plot, which are compatible with the concept of modern philosophical myth-making in parallel with Biblical motifs in the novel, it is concluded that the writer expressed his thoughts about the sinfulness of human nature from the beginning in the form of children's games, reflected the idea about the lack of pure rational approach and faith in the saving power of science.

Key words: *English literature, parable, Fall of Man, William Golding, mythological allusions.*

XX əsr ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatı Uilyam Qoldinq bütün yaradıcılığı boyunca insan haqqında universallaşmış həqiqətlərin axtarışında olmuş və romanlarında insanda Şərin başlanğıcı, insan və sivilizasiya, insanda maddi və mənəvinin nisbəti, insanın əxlaqi təkmilləşməsi kimi hər zaman aktuallığını saxlayan mövzulara müraciət etmişdir. Uilyam Qoldinq bütün dünyaya tanıdan və onun şah əsəri sayılan "Milçəklər kralı" romanında isə müəllif "insanın günaha batması" haqqında müasir pritiça yaratmışdır. Yazıçı özü də hər zaman vurğulamışdır ki, bu mövzu yeni deyildir, lakin bu elə bir problemdir ki, hər bir nəsil həqiqətin müasir baxış bucağından ona nəzər salmalıdır. Qoldinq də "Milçəklər kralı" roman-pritiçasında bu problemə öz baxışını ortaya qoymuş və onun bu əsərin sonunda gəldiyi nəticə bütün sonrakı yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir. Qoldinqin müasir insan haqqında gəldiyi nəticə isə bundan ibarətdir ki, hər insan qeyri-kamildir və günah sayəsində yaradılmışdır [5, s. 87].

"Milçəklər kralı" romanı yarandığı gündən özünün mürəkkəb strukturu, rəmzlər və metaforalar sistemi, çoxsaylı Bibliya altmətnləri ilə diqqəti cəlb etmiş və əsər haqqında tədqiqatçılar arasında olduqca müxtəlif fikirlər və yanaşmalar yaranmışdır [6, s. 171]. Roman əsasən günahabatma və ilkin günah haqqında pritiça kimi nəzərdən keçirilsə də [10, s. 15], romanın məzmununda diqqəti ekzistensialist motivlərə, [8, s. 35] sərhəd vəziyyətinə cəmləşdirənlər [9, s. 121-126], əsərə freydzizm nəzərindən baxaraq onu fərdi və kollektiv, şüur və şüuraltının bərpası kimi görünənlər [11, s. 50] və romanı mövcud müasir siyasi vəziyyətə alleqoriya kimi şərh edənlər də vardır [2, s. 201].

Qoldinq "Milçəklər kralı"nın yaradılması tarixini və insanın günahkar təbiəti anlayışını görüş və müsahibələrində aydın şəkildə təsvir etmişdir. İkinci Dünya müharibəsi iştirakçısı olmuş yazıçı müharibədə insanların bir-birlərinə nələr edə biləcəklərinə şahid olduqdan sonra bu qənaətə gəlmişdir ki, bütün bəşəriyyət "xəstəliyə" tutulmuşdur. Hər zaman bu xəstəliyi axtaran müəllif onu özünün də ifadə etdiyi kimi "ən əlçatan yerdə - özündə" tapır. Qoldinqin fikrincə, bu bizim ümumi insani təbiətimizin bir hissəsidir və insanın onu qəbul edib nəzarətdə saxlamaqdan başqa yolu yoxdur [15, s. 225].

Müharibəyə gözüylə şahid olmuş yazıçı əmindir ki, nasizm yalnız Almaniyaya aid edilə bilməz, çünki, demək olar ki, hər kəs nasist ola bilər [14, s. 207]. Özünün "Pritça" məqaləsində də yazıçı insanların şərin hardasa xaricdə mövcud olması və yalnız başqa millətlərə xas olmasına əminliyin çox yanlış olmasını vurğulayır [16, s. 468]. "Milçəklər kralı"nın əsas mənasını bir daha professor Baylsla müsahibəsində açıqlayan müəllif hər kəsin nasist ola biləcəyinin təsdiqi üçün məhz ingilis oğlanlarını seçdiyini qeyd etmişdir [14, s. 207].

Bu cəhətdən "Milçəklər kralı"nı yaratmaq üçün Qoldinqin təkan nöqtəsi kimi R.M.Ballantaynın Viktorian təfəkkürünün kvintessensiyası hesab olunan "Mərcaan adası" (1858) romanından istifadəsi də təsadüfi deyildir. Gəmi qəzası nəticəsində mərcaan adasına düşən və şəri tanımayan oğlanlar zəhmət və əziyyətlə adada həyat qurub dəniz quldurları və adamyeyənlər üzərində qələbə çalırlar. İnsan təbiətinə nikbin baxışları ifadə edən Ballantaynın "Mərcaan adası"ndan fərqli olaraq Qoldinqin pritiçasında hadisələr bir o qədər ürəkaçan inkişaf

etmir. “Mərca adası”nda şəri təmsil edən dəniz quldurları və adamyeyənlər “Milçəklər kralı”nda elə ingilislərin özləri çixir.

Uşaqlar əvvəlcə hər şeyi ağıl və rasionallıqla həll etməyə, öyrəşdikləri sivilizasiyanı kimsəsiz adada qurmağa çalışırlar. Onlar lider seçir, vəzifə bölgüsü aparır, qayda-qanun yaradırlar. Lakin tezliklə uşaqların ağıl qanunlarına uyğun qaydalar çərçivəsində yaşamaq cəhdləri uğursuzluğa düçar olur və əsl faciəyə çevrilir. Özlərinin xilasını üçün yandırdıqları xəbərdarlıq alovu bütün adamı bürüyən əsl cəhənnəm yangını ilə əvəz olunur. Donuz ovu iki nəfərin ölümünə səbəb olur. Qayda-qanunun rəmzi elan olunmuş çanaq əvəzinə adadakı uşaqlar milçəklərin yapıdığı öldürülmüş qabanın başına – “Milçəklər kralı”na sitayiş edirlər.

“Milçəklər kralı” macəra romanı şəklində olan süjetinin sayəsində uşaqlar arasında məşhurlaşsa da, tamamilə aydındır ki, kitab heç də uşaq problemlərini əks etdirmir. Üç yüz səhifədə cərəyan edən hadisələr müəyyən fəlsəfi tezis və ya bir neçə tezis şəklində şərh oluna bilər. Bu da Qoldinq romanının pritchalılığını bir daha açıq-aşkar şəkildə göstərir.

Müəllif roman qəhrəmanlarından birinin dilindən “Biz hansısa vəhşilər deyilik. Biz ingilislərik. İngilislər isə həmişə və hər yerdə hamıdan yaxşıdırlar” [1, s. 73-74] ifadəsini də boşuna işlətmir. Bu ifadə ilə və qəhrəmanlarını ingilislər etməklə Qoldinq britaniyalıların öz üstünlüklərinə olan əminliyini, onların “şər hardasa kənarında mövcuddur, o, yalnız digər millətlərə xasdır” fikrini alt-üst edir.

R.M.Ballantaynla polemika Qoldinqə imkan verir ki, insan təfəkkürünün sərhədsiz imkanları haqqında nikbin fikirləri və şüurlunun hər zaman insan təbiətindəki irrasional başlanğıc üzərində qələbə çalması ideyasını təkzib etsin. Bu ideya romanda həmçinin Piqqi ləqəbli yöndəmsiz və zəif gördüyü üçün eynək taxan kök oğlanın obrazında da əks etdirilir. Piqqi ingilis dilindən tərcümədə “Donuz balası” deməkdir. Uşaqlar arasında adıyla deyil, yalnız ləqəbiylə çağrılan bu oğlan rasionalistdir. O, həyatın mürəkkəbliyi və çoxplanlılığını dərk edə bilmir, çünki hər şeyi rasion, məntiqi əsasa gətirib çıxarmağa səy göstərir. Rasion və məntiqi izahı olmayan bir şey onun üçün sadəcə mövcud deyil. Belə ki, uşaqlar arasında iki fikir yaranır və onlarda iki üşərgəyə - vəhşilik və sivilizasiyaya bölünürlər. Bu zaman uşaqlardan hər biri öz mövqeyini ortaya qoyur. Lakin Piqqi tərəfindən bu cür qətiyyətli qərar görülmür. O, sadəcə Ralfa rəğbəti olduğundan onun yanında yer alır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar vəhşilərin başçısı Cekin simasında əsl faşist diktatorunu görürlər. Cekin antaqonisti olan Ralf isə demokratiyanı təmsil edir. Romanın bu cür iki siyasi sistemin – demokratiya və totalitarizmin toqquşmasını əks etdirən siyasi allqoriya kimi şərh, xüsusən də onun yarandığı dövrü nəzərə alsaq, heç də əsassız deyil, lakin, bu cür interpretasiya tam doğru da sayıla bilməz.

Romanda müəllif qayəsinin anlaşılması baxımından digər önəmli qəhrəman Saymondur. O, adada uşaqların qorxduqları heyvanın meşənin dərinliklərində deyil, elə onların özündə olduğunu başa düşən yeganə şəxsdir. Heyvan insandakı günah başlanğıcını, materializmi təmsil edir. Bu başlanğıc insan təbiətinin ayrılmaz bir hissəsidir və bu hissə “böyüklərdən heç kəsin olmadığı” və onu durduracaq heç bir maneənin qalmadığı kimsəsiz ada kimi münbit şəraitlərdə üzə çıxır. Saymon əsərdə müqəddəs əzabkeş, İsa Məsih obrazı kimi çıxış edir. Əsl əzabkeş kimi, Saymon da xütbələrini xilas etməyə çalışdığı insanlara duyura bilmədən onların əlindən ölümü qəbul edir. Ümumiyyətlə, günah, günaha batmaq mövzusu əsərin mərkəzi xəttini təşkil edir. “Tədricən aydın olur ki, uşaqların adadakı hekayəsi – bəşəriyyətin günaha batma hekayəsidir” [13, s. 478-479].

Qeyd etmək lazımdır ki, Qoldinq əsərin əvvəlindən adadakı hadisələrlə onun hüdudlarından kənarında tüğyan edən əsl müharibə arasında paralellər aparır. Müəllif uşaqların olduğu təyyarənin düşməni qırıcısı tərəfindən yandırılmasını və onların valideynlərinin həlak olduğunu sanki öləri qeyd edərək keçir. Tonqalın qalandığı dağa ölü paraşütçünün düşməsi, romanın sonunda uşaqları hərbi gəmidən olan zabitin xilas etməyə gəlməsi kimi detallar dünyada davam edən əsl müharibə haqqında oxucuya müəllif xatırlatmasıdır. Əsərin sonunda baxış bucağı qarışdırılır və oxucu böyük adamın gözləri ilə gillə çirklənmiş kiçik uşaqları görür. Lakin bu sonluq romana nikbinlik gətirmir, əksinə problemləri daha da qabardır. “Bəs zabiti və böyük insanları kim xilas edəcək?” sualını yaradır. “Milçəklər kralı” əsərinin sonluğu haqqında rus alimi M.M.Zinde yazırdı ki, bu heç də xoşbəxt sonluq deyildir. İlk baxışda aldadıcı olaraq sağlam düşüncənin mövcudluğu, adada baş verənlərin amansız uşaq oyunu olması fikri yaransa da, əslində “fənd” pritcha sərhədlərini daraltmır, əksinə genişləndirir. Bu cür “fəndli” sonluq ilə yazıçı böyüklərin dünyasını adadakı “vəhşilərin” dünyası ilə eyniləşdirir. “Hərbi gəmidən olan zabiti heç nə başa düşməyən uşaq kimi görünür. Görünür finalda belə bir kinayə Qoldinqə həm də ona görə lazımdır ki, oxucuları düşünməyə, onun fikrini fəallaşdırmağa, həyəcan keçirməyə məcbur etsin” [17, s. 5-6].

Uşaq oyunları və macəra süjeti şəklində Qoldinq başlanğıcdan insan təbiətinin günahlı olduğunu göstərmiş, rasionalizmin və elmi tərəqqinin xilasedici gücünə inamın özünü doğrultmamasını əks etdirmiş və ingilis millətinin üstünlüyü mifini alt-üst etmişdir.

Romanın diqqət çəkən cəhətlərindən biri də budur ki, mifoloji reminissensiya əsərdə kökləri antik miflərə dayanan müxtəlif motivlərlə ifadə olunur. Ümumiyyətlə, roman müxtəlif rəmz və simvollarla (çanaq,

eynək, alov, ölü paraşütçü), eləcə də mifoloji və Bibliya allüziyaları (Velzevul, Dionis, Leviafan, Günahabatma haqqında Bibliya mifi, əzabkeş obrazı) ilə zəngindir.

Bir çox qədim mifologiyalarda önəmli yer tutan problemlərdən biri də yunan mifologiyasında böyük tanrıların mübarizəsi, hakimiyyətin bir liderdən digərinə keçməsi məsələsidir ki, “Milçəklər kralı”nda bu mövzu özünəməxsus şəkildə əks olunur [4, s. 189-205].

Romanda iki lider diqqəti cəlb edir. Onlar, Cek və Ralfdır. Bu iki qəhrəman arasında başlanğıcda kəskin ziddiyyət yoxdur: “Onlar – Cek və Ralf –bir-birlərinə heyrət, sevgi və nifrətlə baxdılar. Körfəzin duzlu damcılarını, qışqırışma, çabalama və gülüş lazım gəldi ki, onları yenə birləşdirmək mümkün olsun” [1, s. 88]. İlk baxışda sanki qəhrəmanlar arasında dostluq münasibəti yaransa da, yazıçı dərhal bu dostluğun çox qısa ömürlü və qeyri-möhkəm olmasına işarə edir. Roman boyu Ralfın nüfuz və liderliyinin tədricən Cekə keçməsinə izləyirik. Beləcə alovun şaqqıltısında ət qızarması səsinin uşaqlarda Cekə qarşı hörmət yaratmasını Ralf siqnal alovunun küllüyündə sükutla və susqunluqla qarşılamaqlı olur [1, s. 111]. “Güc onun (Cekin) gün yandırmış əllərinin əzələlərində, hakimiyyət isə meymun kimi onun qulağına pıçıldamaqla onun çiyində oturmuşdu” [1, s. 160].

Qoldinq romanında liderin növbəti dəyişikliyinə Rocerin şəxsində işarə vurulsa da, bu dəyişmə əsərin hekayəsi xaricində qalır. Rocer romanda sanki cüzi rol oynayır, lakin Qoldinq detallarla Rocer kimi şəxslərin ikinci dərəcəli rollarla barışmayacağına açıq-aşkar göstərir.

Yaradıcı və dağıdıcı funksiyalarını yerinə yetirən iki protaqonistin fəaliyyəti bütün esxatoloji miflərə xasdır. Adətən bu funksiyalar əkizlərə verilir. Qoldinq romanında da uşaqlar arasında əkizlər vardır, lakin onların mifoloji funksiyası Ralf və Cekdədir. Onlar arasındakı qarşılıqlı sıx münasibəti və bağlılığı müəllif bilərəkdən göstərir. Sonda Ralf onu öldürmək üçün qovalayan ovçulardan qaçmağa çalışarkən hiss edir ki, Ceklə aralarında hər zaman izah olunmaz bir bağ olub və bu bağdan o heç vaxt azad ola bilməyəcək. Onlar bir-birlərini tamamlayırlar. Biri azadlığın və sağlam ağılın, digəri isə kobud gücün və təcavüzkarlıqla istədiyinə nail olmağın tərəfdarıdır.

Romandakı mifoloji təzahürlərdən biri də maska obrazında gerçəkləşdirilən sima dəyişmələridir. Maska təkcə insanın üzünü gizlətməklə qalmayıb, həm də ona hər şeydə azadlıq hissini verir, vicdan və günah duyğusunu, məsuliyyəti aradan qaldırır. Maska Qoldinq qəhrəmanlarına çatdıqları vəhşilik dərəcəsinə yetişməkdə sürət qazandırır.

Yazıçı nadir hallarda da olsa bütün bu vicdan, başqaları qarşısında borcluluq, məsuliyyət anlayışlarını formalaşdırmış və indi dağılan sivilizasiyanı tutarlı şəkildə xatırladır. Məsələn, keçmişdə özündən balaca uşağın gözləri qum tökdüyünə görə cəza almış Moris yaxınlıqda ona cəza verəcək valideyn olmasa da, günah şüuru hələ də ona üstün gəlir [1, s. 94]. Yaxud Rocer yığıdığı bir topa daşları uzaqda oynayan Henriyə doğru atsa da, Henrinin ətrafında on yard diametrində olan məsafəni saxlayır və oranı nişan almağa cürət etmir: “Burada əvvəlki həyatın gözəgörünməz, lakin ciddi qadağası hökm sürür. Dizləri üstündə oynayan uşağı valideynlərin, məktəbin, polis, qanunun müdafiəsi qoruyurdu. Sivilizasiya isə Rocerin əlindən tutub saxlamışdı” [1, s. 96].

Lakin bu uzun müddət davam edə bilməyəcəkdi. Qoldinq şərin uzun müddət qarşısı alınma bilməyəcəyinin aydın şəklini yaradaraq göstərir ki, adada vəhşilik qalib gəlir və bütün qayda-qanunlar unudulur.

Maska insanı bütün məsuliyyətlərdən azad edir və hərəkətlər qarşısında üzü gizlədir. Əslində maskanın tabe edici gücü vardır, maska öz şəklinə üzünü gizlətməmiş olduğu insanı tabe edir. Əgər vəhşi maskası taxılıbsa, davranış və hərəkətlər də vəhşiyyə uyğun gəlməlidir. “Onlar müdafiə boyasının bəxş etdiyi vəhşilik və azadlıq hissini nə olduğunu yaxşı başa düşürdülər” [1, s. 175].

C.Beyker, B.Dik və başqa tədqiqatçılar “Milçəklər kralı” romanını Dionis və onun nitqləri haqqında mifin başqa bir variantı kimi də gözdən keçirirlər. Bu mifin romana Evripinin “Vaxxankalar” faciəsi vasitəsilə daxil olduğunu qeyd edirlər [3, s. 29].

Qoldinq yaradıcılığına antik dövrün təsiri qoldinqşünaslıqda ayrıca bir fəsilədir və burada problemin nitsşecilik fəlsəfəsi üslubunda həlli tendensiyası geniş yayılmışdır. Xüsusən də “Milçəklər kralı” romanına antik dövrün təsirini çox vaxt F.Nitsşenin Apollon və Dionis başlanğıclarının qarşı-qarşıya qoyulduğu “Musiqi ruhundan faciənin doğması” yazısı ilə əlaqələndirirlər. Bu fikir özünün daha dolğun ifadəsini isə Z.Freyd fəlsəfəsində əldə edir. Belə ki, Z.Freyd fəlsəfəsində bu anlayışlar həm sivilizasiya və qayda-qanunu ifadə edir, həm də insan ruhunun idarəedilməz instinktlərini rəmzləşdirir. Başqa sözlə, Dionisin gücü insana həm özünü tanı kimi hiss etmə imkanı verir, amma eyni zamanda da “o, heyvan kimi davranır” [12, s. 10].

“Milçəklər kralı” romanında antik dövrün təsirinə həsr olunmuş işlər arasında Beyker və Dikin tədqiqatlarına Qərb tənqidində daha çox istinad edilir [3, s. 28]. Beyker göstərir ki, Nitsşenin ideyalarında Dionis başlanğıcı əxlaqdan kənar mövcudluğu bildirdiyi üçün ilkin yaranmış, əsl heyvani başlanğıc hər hansı ictimai norma və göstərişlərdən azadlıq bəxş edir. Bu başlanğıc yaradıcı qüvvə kimi qəbul edilərək, Apollonun təmsil etdiyi yalançı və qayda-qanunlu incəsənətə qarşı qoyulur.

Romanda daha bir insan təbiətinin ayrılmaz instinktlərinin ifadəçisi ayınlardır. Romana daxil edilmiş ayınlərin əsərdəki funksiyası eynilə qədim dövrlərdəki kimidir. Bu ayınlər də anlaşılmayan və naməlum qarşısında yaranan qorxunu ram etmək məqsədi daşıyır. Təsadüfi deyil ki, uşaqların ilk ayın rəqsi məhz adada konkret və maddi əsassız qorxunun yarandığı zaman baş verir. Bu qorxuya qeyd-şərtsiz, hamı məruz qalır. Bu qarşısızalmaz qorxunun səbəbi məhz nədən qorxmaq lazım gəldiyinin bilinməməsidir. "... uşaqlardan kimsə öz dairəsini qurdu və dairələr, dairələr getdi, sanki bu çoxluğun özü xilas etməyə və qurtarmağa qadir idi. Və vahid orqanizmin ayaq vurmaları, döyüntüləri idi" [1, s. 203-204].

Lakin Qoldinq bununla da kifayətlənməyərək bütün romanın əsasına tanrının qətli ritualını qoyur. Hər il tanrını öldürmək adəti matriarxat dövründən gələn demək olar ki, bütün qədim miflərdə vardı. Bu ölüm əslində yeni həyatı simvolizə edirdi. Zamanla insan-tanrı yavaş-yavaş heyvanla əvəz edilməyə başladı. Freyzerin öz "Qızıl budaq" əsərində "ölməkdə olan tanrı" adlandırdığı [19, s. 278] heyvan-tanrının qətli bütün qədimi mədəniyyətlərdə geniş yayılmışdı. Sadəcə müxtəlif mədəniyyətlərdə tanrılar müxtəlif adlar daşıyırdılar. Məsələn, Asiya və Yunanıstanda bu Adonis idisə, Misirdə Osiris idi. Burada adlar önəmli deyildir, əsas mahiyyət bundan ibarətdir ki, eyni ritualın süjeti fərqli variantlarda təkrarlanırdı.

Həmin bu ritualın motivlərini "Milçəklər kralı" romanında da görürük. Məsələn, qurban kəsilməsi ritualı məhz suyun yaxınlığında baş tutur. Eləcə də Saymon və Piqqi də eyni mifoloji funksiyaları yerinə yetirirlər. Onlar da suyun yanında həlak olurlar.

Qabanın öldürülməsi və onun payaya keçirilmiş kəlləsinə sitayiş və eləcə də Piqqinin qətli səhnələri insan şüurunun inkişafında bütpərəstlik mərhələsini göstərir. Xristian ənənələrində isə bu qurban Saymon olur. Məsih kimi dağlardan insanların yanına düşərək həqiqəti açmağa çalışır və əzabkeş ölümü qəbul edərək öz funksiyasını yerinə yetirir. Bütün bu qurbanların isə bir nəticəsi olur: Ralf ayılır və insanın həqiqi mahiyyətini dərk edir.

Xristian mifologiyası isə romanda birbaşa itirilmiş cənnət obrazı ilə bağlıdır. Qoldinq öz qəhrəmanlarını cənnət adasına bənzər bir tropik adaya salır. Onlar qadağan edilmiş təfəkkür məhsulundan dadaraq öz ilkin saflıqlarını və bakirliklərini itirir, şərlə qovuşurlar. Beləcə romanda xristianlıq xətti günahdan tövbə edilmə və mənəvi təmizlənmə imkanı kimi görünür.

Romanda dünya yaradılışının üç mücəssəməsi – okean, su təlatümü, quru – cənnət adası və göylər çıxışı edir ki, bu da xristianlıq simvolikasına uyğundur. Bu quruluş quru ərazinin hər tərəfdən kaos və düşmənçiliklə əhatə edilməsidir.

Əsərdə bu xristian mifologemaları ilk vəhşilik təzahüründən sonra, yəni donuzun öldürülməsindən sonra yaranır. İsa Məsih və Antixrist qarşıdurması, əsərdə Saymon və Cek obrazları ilə təmsil olunur və donuzun öldürülməsi ilə real məzmun qazanır.

Saymon obrazının birmənalı şəkildə İsa Məsihi xatırlatması ilə bağlı Qoldinqin özü də etiraf edərək yazırdı ki, pritçaya İsa Məsih obrazını daxil etmişdir: "Bu kiçik Saymondur, humanist, tənha insansevən, intuitiv sağlam düşüncəli. O, cəngəlliklərin bir hissəsini ruhun qalmasına çevirmişdir" [5, s. 97-98].

Qoldinq özü dərinə inanar, günah və vicdan anlayışlarına önəm verən insandır, bu səbəbdən onun İsa Məsih obrazına marağı təsadüfi ola bilməzdi. Yazıçı ictimai çıxışlarında və məqalələrində dəfələrlə göstərilən təfəkkür formasına mənsubluğunu vurğulamışdır. "İnsan günaha batmış yaradılışdır, o, tamamilə ilkin günaha batmışdır" [5, s. 88]. "Mənim imanım şəxsidir, şəxsən mənə məxsusdur" [7, s. 189] sözləri ilə 1980-ci ildə Hamburqdakı "İman və yaradıcılıq" adlı mühazirəsində inanın hansısa konkret din çərçivəsinə sığmadığı və şəxsi olduğunu vurğulamışdır. Saymon – İsa Məsih obrazlarının təfsirində məhz həmin o "dərin şəxsi iman" bir daha özünü göstərmişdir.

Cekin simasında təzahür edən antaqonistlik maska, Cek və onun xoru ilə əlaqəli qulyabanılıq motivi sayəsində ortaya çıxır. Cek Meridyunun başçılıq etdiyi kilsə xorunun bütün iştirakçıları yenə də onun rəhbərliyi ilə ovçu-qatil olurlar. Xristianlıq ənənələrində bu obrazı qiymətləndirsək, onun əsasında Antixrist arxetipinin dayandığını aydın şəkildə görürük. Məhz Antixrist arxetipi həqiqətin bütün şahid və davamçıların qovulmasını və məhvini tələb edir. Özünün zorakılığa, yalana və vəhşiliyə dayanan hakimiyyətini bərqərar edərək "heyvan obrazına sitayiş etməyən hər kəsin öldürülmüş olmasına" nail olmağa çalışır [18, s. 21].

Beləliklə, deyə bilərik ki, insan şüurunun inkişafının mərhələlərini əks etdirən bütün mifologiyaların əsas ortaq yeri fəlakətlərin qarşı-qarşıya qoyulmasıdır. Saymonun-İsa Məsihin qətli öz-özlüyündə xristianlıq xəttini tamamlayır. Daha sonra bütpərəstlik və xristianlıq ənənələri paralel şəkildə inkişaf edir. Süjet boyu bu ənənələrin bəzən bir-birinə qarışdığını və birgə fəaliyyətini görürüksə də, yekunda onlar bir-biri ilə kəskin ziddiyyət yaradırlar. Bütpərəst mifologiyası vəhşilik və qəddarlığı, xristianlıq isə əxlaq və ağılı təcəssüm etdirir. Bu qarşıdurmada kulminasiya nöqtəsini isə Saymonun ölü başla söhbəti epizodu yaradır. Bu səhnə bütpərəstlik və xristianlığın, Xeyir və Şərin, Allah və Şeytanın üz-üzə gəlməsi və toqquşmasıdır.

Beləliklə, “Milçəklər kralı” romanında Qoldinq insandakı şərin və qəddarlığın mənbəyi axtarışında insanın əxlaqi inkişaf tarixini izləyir, insan şüurunun təbiətlə vəhdətdə olduğu bütürəstlik dövründən ilk günaha batmaqla xristianlıq mərhələsinə qədər əhatə edir. Bu mərhələ şüurun fərdiləşməsi və insanın sərbəst seçiminin onu özündən başqa heç bir dayağı olmadan təkbaşına bütün günah və məsuliyyət yükünü daşımağa məcbur etdiyi müasir dünya dərkilə şərtlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qoldinq U. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 472 s.
2. Allen W. Tradition and dream: The English and American Novel from the twenties to our Time. London: Phoenix House, 1964, 346 p.
3. Baker J. Dick B. William Golding (Twayne English Authors Series, N67). New York: Twayne Publishers, 1967, 119 p.
4. Fleck A.D. The Golding Bouch: Aspects of Myth and Ritual in the Lord of the Flies // On the Novel. A Present for Walter Allen on his 60th Birthday from his Friends and Colleagues / Ed. By B.S. Benediks, London, 1971, p. 189-205
5. Golding W. The Hot Gates and Other Occasional Pieces. London: Pocket Books, 1965, 182 p.
6. Golding W. A Moving Target. London: Faber&Faber, 1982, 247 p.
7. Golding W. Belief and Creating //A Moving Target, London, Faber and Faber, 1980, 214 p.
8. Hynes S. William Golding. New York: Columbia University Press, 1964, 48 p.
9. Karl F. The contemporary English novel. NewYork: Farrar, Straus and Cudahy, 1962, 304 p.
10. Kermode F. William Golding // Puzzles and Epiphanies. London: Routledge Revivals, 1963, 248 p.
11. Whitely J. Golding: “Lord of the Flies”. London: E Arnold, 1970, 64 p.
12. Winnington-Ingram E.P. Euripides and Dionyses: An Interpretation of the Bacchae. Cambridge: University Press, 1948, 190 p.
13. Young W. Letter from London // Kenyon Review 19 (Summer 1957), p. 478-479
14. Байлс Д. Уильям Голдинг. Беседы с писателем // Иностранная литература, № 10, Москва, 1973, с. 208-219.
15. Голдинг У. Выступление на встрече писателей Европы в Ленинграде //«Иностранная литература», №11, Санкт-Петербург, 1963, с. 225
16. Голдинг У. Притчи. Эссе. Пер. А. Глебовской // Собрание сочинений. В 4-х томах. Т.1. Санкт-Петербург, 1999, с. 461-462.
17. Зинде М.М. Три лучших романа Голдинга // Голдинг Уильям. Повелитель мух. Шпиль. Пирамида // Москва, Терра, 1999. с 3-8.
18. Иоанн Богослов. Иоанн рассказывает об Иисусе. Москва:1992, 201 с.
19. Фрейзер Д. Золотая ветвь: Исследования магии и религии. Москва: Издательство политической литературы, 1986, 704 с.

TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATINDA QADIN HÜQUQLARI VƏ GENDER BƏRABƏRSİZLİYİ MÖVZUSU

Jalə Zeynalı

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

The concept of gender equality in the international legal system only began to find its place in the 19th and 20th centuries. Literature is an indispensable tool for influencing people and demonstrating various solutions to problems in a figurative manner. As we often encounter in the literature of many nations, we also come across this issue in Turkish literature. It is essential to instill the understanding of gender equality in the new generations and approach these two genders as a whole rather than looking down upon one gender from the other, creating conditions for them to live without taking away their rights and freedom.

Key words: *Women's rights in literature, gender inequality, society, woman, literature.*

Canlılar arasında şüura malik olan ən ali növ kimi insanı formalaşdıran və onu digər varlıqlardan ayıran bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyətlərin əsasında insani dəyərlər durur. Hər bir insan rastlaşdığı situasiya və hadisələrə müxtəlif cür reaksiyalar verir. Bu müxtəliflik bizi bir-birimizdən ayıran, fərqləndirən əsas özəllikdir. İnsan haqlarının da təməlinə insanın dəyəri durur. İnsan dəyərlə bir varlıq olduğu üçün bir sıra haqlara sahibdir. İnsan hüquqlarını qorunma yollarına görə iki qrupa bölmək olar. Birinci kateqoriya sırf insana xas olan fəaliyyətləri həyata keçirərkən – sənət əsəri yaradarkən və ya elm sahəsi ilə məşğul olarkən maneə ilə rastlaşmamalı olduğunu bildirir. İkinci kateqoriya isə təhsil hüququ, iş hüququ, sağlamlıq hüququ və s. kimi hüquqlardır. Hər iki kateqoriyada hüquqların qorunması və müdafiəsi dövlətin öhdəsindədir. Lakin bəzi hallarda qadınlar və kişilər arasında hüquqi cəhətdən bərabərsizlik halları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Beynəlxalq hüquq sistemində gender bərabərliyi anlayışı yalnız XIX-XX əsrlərdən etibarən özünə yer tapmağa başladı. Qadınların ictimai həyatda, patriarxallığın hökm sürdüyü sosial mühitdə gender bərabərsizliyini artıran mədəni quruculuq prosesinin təsirinə məruz qaldığı danılmaz bir gerçəkdir. Gender bərabərsizliyinin təsirləri ilə kişilərə nəzərən daha çox qarşılaşan qadınlar yalnız feminizmin deyil, eyni zamanda müxtəlif tarixi dövrlərdə ədəbiyyat və fəlsəfinin bir çox sahəsində diqqət mərkəzində olmuşdur. Qadınların cəmiyyətdə, iş həyatında, siyasətdə, ailədə, sənətdə, elmdə və s. həyatın bir çox sahəsində kişilərə nəzərən ikinci planda olması uzun illərdir ki, tədqiq olunan, araşdırılan, lakin həll yolu tapılmayan bir məsələdir. Qadın hüquqları ilə bağlı olan tədqiqatlarda məqsəd qadınların yaşadığı sosial problemlərin səbəblərini üzə çıxarmaq və həll yolunu tapmaqdır. Qadın hüquqları dedikdə, qadınların kişilərlə bərabər səviyyədə sahib olduğu sosial-iqtisadi, siyasi və hüquqi haqların cəmi nəzərdə tutulur. Qadın hüquqları anlayışı isə daha çox XIX əsrdən etibarən gündəmə gətirildi. Qadınların bu gün sahib olduğu haqları əldə etməksi heç də asan başa gəlmədi. Kölə kimi yanaşılan, heç bir hüquq sahibi olmayan bir varlıqdan cəmiyyətin önəmli bir parçası halına gəlmək bir şeyi yoxdan var etmək qədər mürəkkəb bir proses idi. Bərabər hüquqlara sahib olub təhsil almaq, sosial rifah və cəmiyyətdə mövqə tutmaq imkanı yüzillər ərzində qadınlar üçün əlçatmaz olmuşdur. Hər nə qədər qadın-kəşi bərabərliyi hüquqi cəhətdən qanunla öz əksini tapsa da, əməldə bu düşüncə tərzli hələ də tam formalaşmamışdır. Bu ən çox özünü qadına qarşı zorakılıq formasında göstərir.

Cəmiyyətdə bir cins olaraq zorakılığa və aşağılanmaya ən çox qadının məruz qalması danılmaz bir faktır. Qadına qarşı zorakılığın tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, bu qədim dövrlərdən bəri qarşılaşdığımız və hələ də qarşısını ala bilmədiyimiz bir vəziyyətdir. Belə ki:

1. “Roma qanunlarına görə kişilər arvadını döyə bilər, hətta zina, sərxoşluq kimi səbəblərdən qadını öldürə bilərdi. Bu səbəbdən ölüm baş verdikdə kişiyə cəza verilmirdi.
2. İngiltərədə XX əsrin sonuna qədər qanunlar kişilərə lazım gələrsə, qadını fiziki zorakılıq tətbiq etməklə cəzalandırmaq hüququ vermişdi” [7, s. 99-149].

Bu gün yüksək səslə insan hüquqlarından danışan, gender bərabərliyi prinsiplərinin ən üst səviyyədə qorunduğunu iddia edən Amerikada XIX əsrin sonlarında qadınlar cəmiyyətin tamamilə hüquqsuz fərdləri idi.

İslamdan öncəki dövr ərəb cəmiyyətində isə qadınların vəziyyəti daha acınacaqlı idi. Belə ki, bu dövrdə nikahın bir çox növləri var idi və bu nikah qadının razılığına əsaslanmadan həyata keçirilirdi. Bu nikah növlərinin bəzilərinə qısaca nəzər salaq:

1. “Nikah-i istibda: kişinin razılığı ilə arvadının əsilzadə bir kişi ilə münasibət qurması.
2. Nikah-i mutə: valideynlərin icazəsinə lüzum görmədən qadınla kişinin bəlli bir zaman üçün nikah qıyması.
3. Ortaq nikah: aralarında qardaşlıq razılaşması edən iki kişi malları kimi qadınlarına da ortaqlıq sahib ola bilərdilər.

4. Nikah-i məqt: atası ölən bir kişi ögey anası ilə evlənə bilirdi” [2, s. 170].

Sosial-antropoloji tədqiqatlar da göstərir ki, qadına qarşı fiziki zorakılıq dünyanın bütün ölkələrində əsrlər boyu sistemli şəkildə davam etmişdir. Statistik məlumatlara görə: “Dünyada qadınların yetmiş faizi həyatında ən az bir dəfə fiziki zorakılığa məruz qalır. Bu insan hüquqları məsələsinin bu qədər qabardılıb inkişaf etdirildiyi bir dövr üçün çox böyük bir rəqəmdir. Bununla yanaşı, hər il beş yüz min- bir milyon arası sayda insan köləlik ticarəti nəticəsində əşya kimi satılır. Bu insanların səksən faizini qadınlar və azyaşlı qız uşaqları təşkil edir” [6, s. 82].

Bu mənada Türkiyədəki vəziyyətə nəzər salsaq, son illərdə qadına qarşı fiziki zorakılıq və cinayət faktlarının sayında artışı görürük. 2010-cu ildən bəri Türkiyədə 1964 qadın fiziki zorakılıq nəticəsində öldü, 387 qız uşağı cinsi istismara məruz qaldı. 2017-ci ildən bəri kişilər arasında keçirilən sorğuların nəticəsi olaraq görürük ki:

1. “Kişilərin əlli beş faizi qadınların fiziki zorakılığa, döyülməyə layiq olduğunu

2. İyirmi səkkiz faizi isə əgər qadın döyülərsə, günahkarın yenə də qadın olduğunu düşünür [1].

Bununla yanaşı, araşdırmalar göstərir ki, statistik olaraq fiziki zorakılıqla üzləşən evli qadınlar arasında intihar faktı digər hallara nisbətən üç dəfə çoxdur”.

İnsanlara təsir etmək və problemlərə müxtəlif həll yollarını obrazlı şəkildə göstərmək üçün ədəbiyyat əvəzolunmaz bir vasitədir. Bir çox dünya xalqlarının ədəbiyyatında olduğu kimi Türkiyə ədəbiyyatında da bu məsələ ilə tez-tez rastlaşırıq. Qərbə olan meyillilik və modernləşən dünyaya uyğunlaşmaq ehtiyacı Türkiyədə də qadınlarla bağlı hüquqi və sosial qanunlar, cəmiyyətin patriarxal düşüncə tərzini az da olsa, yumşaltmağa yönəlmiş addımlar atılmasına səbəb oldu. Bu yeniliklər sözsüz ki, qadınların həyat təzi və cəmiyyətdəki mövqeyində özünü göstərdi. Bu isə bilavasitə ədəbiyyatın həyatı əks etdirən ən önəmli janrlarından biri olan romanda öz əksini geniş şəkildə tapdı. Tənziatla birlikdə Qərbdən gələn yeniliklər ədəbiyyata da öz təsirini göstərirdi, yeni janrlar, yeni tipli obrazlar, əsərlərdə yeni həyat tərzinin əks etdirilməsi buna nümunədir. Bu yeniliklərdən biri də Türkiyə ədəbiyyatının roman janrı ilə tanışlığı idi. Tənziat dövrünün ilk illərində yazıçıların roman janrı ilə yeni tanış olması, bu janrın hələ Türkiyə ədəbiyyatında kök salmaması ərsəyə gətirilən əsərlərin təcrübəsiz olduğunu hiss etdirirdi. Bu dövrə qədər daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarına yer verilən ədəbiyyata yeni bir janr gəlmişdi.

XX əsr Türkiyə üçün qərbləşmə meyillərinin gücləndiyi bir dönmə olmaqla yanaşı, roman janrının da ədəbiyyata gəldiyi və özünün ən yüksək zirvəsinə qalxdığı bir dövrdür. Buna görə də, XX əsr Türkiyə cəmiyyətini və insanların həyat tərzini, çətinliklərini, dövrün əsas problemlərini araşdırmaq baxımından roman janrı bizə ən çox kömək edən vasitələrdən biridir. Romanlardakı qadın obrazları sosial analiz üçün önəmli bir örnək olmuşdur. Kantarcıoğlunun roman janrı haqqındakı düşüncələri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Roman janrı bəlli zaman və məkanda insan və ya insanların həyatını, yaşadığı hadisələri səbəb və nəticələr göstərilərək sağlam bir məntiq çərçivəsində, sadə bir dillə nəql edən mənsur əsərdir.

Tənziat dövrü yüksəlişi, Cümhuriyyət dönəmi islahatları və cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişikliklər qadının rol və statusunun yüksəlməsinə səbəb oldu. Lakin bununla yanaşı, bir çox problemlər hələ də öz həllini tapmamış, qadının ikinci dərəcəli insan kimi rəftar görməsi adi hal almışdı. Bu baxımdan Türkiyə ədəbiyyatında önəmli yeri olan cümhuriyyət dönəmi yazıçıları Yaşar Kamal, Fakir Baykurt, Rəşad Nuri Güntəkin və Orxan Kamalın yaratdığı qadın obrazları xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu tədqiqat işində Yaşar Kamal və Fakir Baykurt romanlarında qadın obrazlarına daha çox diqqət çəkiləcək və qadın hüquqsuzluğu məsələsinə bu yazıçıların yaratdığı obrazlar timsalında nəzər salınacaq. Hər iki yazıçı realist ədəbiyyatın önəmli nümayəndələridir. Əsərlərində dönəmin ruhunu böyük ustalıqla əks etdirmiş, Cümhuriyyət dönəmi Türkiyə həyat tərzinə, ailə quruluşuna, qadına olan münasibətə güzgü tutmağı bacarmışdırlar. Bu yazıçıların əsərlərini dəyərli edən bir amil də ondan ibarətdir ki, biz bu yazıçıların əsərlərində kişilərin gözündən qadına olan münasibəti, verilən dəyəri, XX əsr türk qadınının ailədə və cəmiyyətdə mövqeyi ilə bağlı obyektiv məlumat əldə etmiş oluruq. Eyni zamanda, bir qadının başqa bir qadının hüquqlarını müdafiə etməsi, qadın azadlığı mövzusunda fikir söyləməsi çox rastlaşdığımız bir haldır. Lakin kişi yazıçıların dilindən, qələmindən bu mövzulara toxunulması geniş yayılmış bir hal deyil.

Tənziat dövrü yenilikləri, daha sonra isə Cümhuriyyətin yaranması ilə gələn qərbləşmə meyilləri cəmiyyətin bir çox fərdləri, o cümlədən əsərləri ilə dövrün sosioloji təhlilini verən yazıçılar tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı. Cümhuriyyət dövrü yazıçılarının bir qismi yenilikləri, qadının sosial həyatda rolunun aktivləşməsinə dəstəkləyir, bir qismi isə qadını alçaldılmağa layiq olan və kişidən həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən çox geridə qalan bir “məxluq” olaraq görürdülər. Bu fikirlərini isə həmin dövrün ən populyar janrı olan roman janrında yazdıqları əsərlərində açıq-aydın əks etdirirdilər.

Tədqiqatın bu hissəsində Cümhuriyyət dövrü yazıçılarının əsərlərindən götürülmüş qadının bir cins olaraq aşığılanması və xor baxılmasını müşahidə etdiyimiz qisimlərə nəzər salmaq lazım gəlir. XX əsr Türkiyə

ədəbiyyatının tanınmış yazıçılarından olan Yaqub Kadri Qaraosmanoğlunun “Yaban” adlı romanında yüksək təbəqəyə məxsus bir ailədə böyümüş, lakin Qurtuluş savaşı dönmündə bir qolunu itirərək Anadoluda ucqar bir kənddə yaşamaq məcburiyyətində qalan Əhməd Cəlalın dilindən kənd qadınlarının təsvirini, onlara yanaşma tərzini görürük. Lakin bu yanaşma heç də müsbətyönlü deyil. Yazıçı əsərin qəhrəmanı Əhməd Cəlalın dilindən təqdim etdiyi fikirlərlə həmin dövr kişilərinin qadınlar haqqında olan ümümləşdirmələrini nəzərə çarpdırmışdır. Əhməd Cəlal qadınları daha çox fiziki xüsusiyyətlərinə görə, gözəl və ya çirkin olması baxımından analiz edir, onlara şəxsiyyət kimi yanaşmır, düşüncələrini, fikirlərini aşağılayır. Əhməd Cəlalın kəndli qadınlarla bağlı fikirlərinə nəzər salaq: “Buraya gəldiyim gündən bəri qadın və ya qız deməyə layiq olan bir tək məxluq belə görmədim”

Ümumiyyətlə, romanda dəfələrlə qadınlar haqqında danışılarkən “namərd, vəhşi pişik, zəhərli ilan, dişli pələng, yırtıcı məxluq [3, s. 45], ov heyvanı [3, s. 140] kimi ifadələrlə rastlaşırıq. Bu ifadələr kişilərin dilindən qadınlara kobud şəkildə ümümləşdirmə apararaq söylənmişdir. Odur ki, yazıçının bu romanında qadını alçaldan və ona vəhşi bir məxluq kimi yanaşan kişilərin düşüncəsi, gender bərabərsizliyi və qadın cinsinin aşağılanmasının təzahürü aydın görünür.

Peyami Safanın 1923-cü ildə qələmə aldığı “Sözdə qızlar” romanı da bu qəbildəndir. Elə romanın adından əsərdə qadına olan yanaşmanı az-çox anlamaq mümkündür. “Sözdə qızlar” ifadəsi milli və mənəvi kimliyini itirmiş gənc qızlar üçün işlədilən ifadədir.

“Sözdə qızlar” kateqoriyası ilə yanaşı əsərdə ikinci bir qadın qruplaşdırılması da görürük: “tanqo qızlar”. Romanda rastlaşdığımız bu ifadə XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış, çox rastlanan bir ifadə olmuşdur. Bu ifadənin izahını yenə də yazıçının “nüfuzlu, hörmət sahibi bir insan” olaraq təqdim etdiyi Nadir bəyin düşüncələrindən görürük: “Tanqolar xalis türk, dini bütöv müsəlman məhəllələrində yeni qadınlara verilən ad idi. Bir neçə il əvvəl dəb halını alan bu söz məmləkətin ən kübar məhəllələrinə qədər hər yere yayılmış, onlarla iyrənc mentalitetə ləqəb olaraq işlədilmiş, bu günə qədər də unudulmamışdı. Onlara görə, tanqo demək dinini, millətini sevməyən, məhəlləsinə, ailəsinə üsyan edən, iffətini, namusunu satan, hər günahı edən və beləliklə allah tərəfindən xəstəliklərlə xırıldaya-xırıldaya gəbərdilən məlun qadın deməkdir. Onlara görə, bu məmləkətdə müharibədən aclıq ölümünə qədər hər fəlakətin- yanğınların, vəbanın, ispan xəstəliklərinin, quduzun yeganə səbəbi tanqolar idi. Onlar belə hesab edir ki, allah kafirə mərhəmət edir, bu tanqolar üzündən müsəlmanlara qəzəb edir, aman vermir. Onlara görə, bu günə qədər çəkilən əziyyətlər bir şey deyildi, bunun davamı var idi, kim bilir, göyün üzü yekparə qızgın bir mis kimi tanqolu millətin başına çökəcək, körpə, uşaq nə qədər məsulların başını yandıraçaq, dağlayacaq, qaynadacaqdı” [5, s. 176] Bir millətin başına gələ biləcək bütün fəlakətləri qadınların üzərinə yıxmaq, onları günahkar olaraq görmək qadına alçaldılıcı münasibətin göstəricisidir. Qadını günahkar varlıq olaraq görmək, onun lənətli olduğuna inanmaq qədim dövrlərdən bəri müxtəlif cəmiyyətlərin dünyagörüşündə, batil inanclarında rastlaşdığımız düşüncə tərzidir. Bu əsərdə də türk cəmiyyətində baş verən mənfi hadisələrin və gələcəkdə milləti gözləyən fəlakətlərin səbəbkarı olaraq tanqo qadınlar göstərilir.

“Patriarxal ənənələrə söykənən ailə quruluşunun üstünlük təşkil etdiyi Türkiyə cəmiyyətində qadınlar demək olar ki, XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər arxa planda qalmış, təhsildən və ictimai həyatdan istəmədən də olsa, ayrı düşmüşdür. Bu gün üçün isə qadınların elm, incəsənət, siyasət və s. kimi bir çox sahədə önəmli mövqeyə sahib olduğunu söyləmək olar” [4, s. 31]. Qadın və kişi cinsinə xas olan bəlli xüsusiyyətlər vardır ki, bu xüsusiyyətlər iki cinsi bir-birindən fərqləndirən əsas amillər olaraq qiymətləndirilə bilər. Qısa şəkildə nəzər salsaq, bunlar qadın və kişinin böyüdülmə və tərbiyə alma tərzinin fərqli olmasından irəli gələn faktorlardır. Belə ki, qız uşaqları kiçik yaşlardan təzyiq və nəzarət altında, davamlı olaraq güvən və qorunmağa möhtac bir psixologiya ilə böyüdüldüyü halda, oğlan uşaqları daha sərbəst və azad böyüdürlər. Qız uşaqlarına qoyulan qadağa və sərhədlərin bir çoxu oğlan uşaqlarına şamil edilmir. Bu iki fərqli tərbiyə forması bir-birindən fərqli iki cinsi- qadın və kişi cinsini formalaşdırır. Beləliklə də, bu cür ayrışdırıcı tərzə məruz qalan qız uşağı, yeni gələcəyin qadını özünü arxa planda, oğlan uşağı, yəni gələcəyin kişisi isə özünü daha imtiyazlı və hökmran mövqedə görür. Bu psixologiya ilə böyüdülmüş uşaqların gələcəkdə qarşı cinsin nümayəndələrinə qarşı bərabərhuquqlu insanlar kimi yanaşması bir çox məqamda çətin və ya mümkünsüz olacaqdır. Diqqət yetirsək, bir çox sosioloji araşdırmalar göstərir ki, kiçik yaşlarından ailədə ata-ana arasında münaciş və qadına qarşı fiziki zorakılığa şahid olan oğlan uşaqları gələcəkdə başçısı olduğu ailədə də bunu tətbiq etməkdən çəkinmir. Belə hallara şahid olan qız uşaqları isə gələcəkdə bu vəziyyətlə qarşılaşdığı zaman bunu adi bir hal kimi qəbul edə bilər. Çünki qadın-kəşi münasibətlərinin bu şəkildə qurulması onlara uşaq yaşlardan aşındığı üçün bunu yadırgamırlar. Qadına qarşı bu münasibət yeni dövrün ənənəsi deyil, əsası yüzlərlə il əvvələ söykənən bir düşüncə tərzidir. Odur ki, bu tabuları yıxmaq və cəmiyyətdə gender bərabərliyini, qadın-kəşi azadlıqlarının bərabər səviyyədə təşkilini təmin etmək də asan iş deyildir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün bir çox cəmiyyətlərdə, o cümlədən Türkiyədə qadınlar ötən əsrə nəzərən xeyli hüquq və söz sahibi mövqedədir.

Yeni nəsillərə gender bərabərliyi anlayışını aşılamaq, cins olaraq qadın və kişini bir-birindən aşağı görmək əvəzinə, bu iki cinsə bir bütün olaraq yanaşmaq, hüquqlarını, azadlığını əlindən almadan yaşamasına şərait yaratmaq cəmiyyətin inkişafı üçün qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://turkiyeraporu.com/arastirma/kadina-yonelik-siddette-dunya-liderligi> (01.05.2023)
2. Karaman H. Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Hukuk Tarihi. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1974, 384 s.
3. Karaosmanoğlu Y. Yaban. İstanbul. İletişim Yayınları, 2017, 214 s.
4. Necdet S. Türklerde Kadın ve Aile. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2007, 142 s.
5. Safa P. Sözde Kızlar. İstanbul: Beta Basım, 2016, 204 s.
6. Şenel A. İnsan Hakları ve Demokrasi İlişkisi. İzmir: Egetan Yayıncılık, 1996, 186 s.
7. Thomas, Y. Kadınların tarihi - ana tanrıçalardan hristiyan azizelere. I c. İstanbul: Kültür Yayınları, 2005, 547 s.

POSTMODERNİZM VƏ POSTKOLONIALİZM

Nərifə Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

In this article, any researcher can see links between postmodern philosophy and postcolonial theory. The critical attitude of postmodernism helps to establish the basis for intellectual revolutions against the imperialist vision of colonialism. Postmodernism is a force for deconstructing European imperialism and Eurocentric epistemology. The study text used hermenevtic and comparative methods. Additionally, the text focused on interpreting the works of Michelle Foucault, Jacques Derry, and Jean-Francois Lyotard, the principal figures of the postmodern era. It is understood that they have set the direction of postmodern and postcolonial movement and have enriched it scientifically. The texts of the intellectuals of the third world countries, which are very well-known; Edward Said, Gayatri Chakravorty Spivak, Homi K. Bhabha, Chinua Achebe, and so on. It is clear that with their research, they are able to become the sounds of postmodernism and postcolonialism in the fields of science.

Key words: *postmodernism, imperialism, postcolonialism, the East, philosophy*

Giriş. Postkolonializm və postmodernizm elmi anlayışları 1980-ci illərdə ortaya çıxmışdır. Hər iki anlayışın terminologiyadakı əlaqə və bənzərliyi avrosentrik hökmranlığı tənqid etmək və imperiyanın insan ağı üzərində qurduğu nəzarəti ələ salmaqdır. Postmodernizm oxucuya postkolonializmi daha yaxşı anlamağa kömək edir. Nəzəriyyəçilər bu iki anlayış arasında aydın və güclü bir əlaqə olduğunu iddia edir. “Həm postmüstəmləkəçilik, həm də postmodernizm öz təbiətinə görə “fərqli olanın” imperialist tərzdə dəyərsizləşdirilməsinə qarşı mübarizə aparır” [2, s. 189]. Mişel Fuko, Jak Derrida, Eduard Səid, Qayatri Spivak müstəmləkəçilikdən sonra postmodernist müzakirələr üçün intellektual platformada çıxış edən öncül alimlərdir.

Əsas hissə. Jak Derrida XX əsrin fəlsəfə dünyasında ən unikal mütəfəkkirlərdən biridir. Əlcəzair əsilli fransız filosofu J.Derrida “dekonstruksiya” cərəyanının və “binar oppozisiya” elmi anlayışının banisidir. Postkolonializm kontekstində dekonstruksiya “güc strukturu” və “hegemonluq” ideyalarını tənqid edir. Derrida “Ağ Mifologiya: Fəlsəfə mətnində metafora” adlı əsərində Qərb rasionallığının irqçi və imperialist olduğunu ortaya qoyur. Qeyri-Avropalı yazıçılarının müstəmləkəçilikdən sonrakı müstəmləkə mətnlərinin “standart dilinin” rədd etməsi məhz Derridanın dekonstruksiya nəzəriyyəsini xatırladır. Onlar dilin müstəmləkə versiyasını rədd edərək öz məqsədlərinə uyğun olaraq dili dəyişdirirlər.

Qərb Şərqi öz səlahiyyətinə daxil etmək üçün dilin gücündən istifadə edir. Derrida dilin tamamilə ideoloji məqsədlərə xidmət etdiyini iddia edir. Dil dünya və bizim haqqımızda olan təcrübələrimizi proqramlaşdırır. Derrida hesab edir ki, “Dil bizim hesab etdiyimiz etibarlı ünsiyyət vasitəsi deyil, əksinə, mürəkkəb təcrübələrin anlaşılmaz bir domenidir. Dil ideologiyalar vasitəsilə bizi xəbərsiz şəkildə proqramlaşdırır” [7, s. 249].

Onu da qeyd edək ki, “Derridanın fəaliyyəti təkcə fəlsəfə və ədəbiyyatla məhdudlaşmır. O, eyni zamanda XX əsrin 60-cı illərində siyasi motivli irqçilik problemlərinin gündəmə gətirmiş, Fransada yaşayan Əlcəzairli miqrantların hüquqlarının qorunması sahəsində fəaliyyət göstərmişdir” [10].

Mişel Fukonun Qərb haqqında “diskurs” və onun “dövlətçiliyini” sorğulaması dekolonizasiya nəzəriyyələrinin yaranmasında həlledici rol oynayır. Fuko elm aləmində irqçilik, insan hüquqları və həbsxana islahatları da daxil olmaqla sosial ədalət problemlərini əhatə edən mövzularla məşğul olan ictimai ziyalı və fəal kimi tanınırdı. “Fukonun əsas intellektual töhfəsi onun elm, tibb və cəza sistemi kimi institutları diskursdan istifadə etməklə göstərmək, insanların yaşaması üçün subyekt kateqoriyaları yaratmaq və insanları nəzarət və bilik obyektinə çevirmək bacarığı idi” [12]. Fuko analizi postkolonial nəzəriyyələrdə geniş şəkildə istifadə olunur. Fukonun analizlərində Avrosentrizm fəlsəfəsi və postkolonial nəzəriyyə arasında çarpaz əlaqə mövcuddur. Buna görə də Fukonun fikirləri Qərbin qeyri-qərblilərə hakim olması üçün siyasi motivli davranışları postkolonial nəzəriyyənin inkişafında mərkəz kimi istifadə olunur. Fukonun tənqidi yanaşması avrosentrizmin fəlsəfi və nəzəri təhlilini təmin edir. Postkolonializm nəzəriyyəsinin görkəmli mütəfəkkiri Eduard Səid Fukoya olan “mənavi borcunu” [6, s. 25] hər zaman dilə gətirir. Fukonun postmüstəmləkəçilik haqqında təəssüratı Eduard Səidin yaradıcılığı vasitəsilə daha da aydın hal alır.

Çağdaş fransız filosofu Jan Fransua Lyotard, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, postmodernizm və postmodern fəlsəfənin qabaqcıllarından biridir. Lyotard postmodernizm kimi qəbul edilən prosesi modernizmdən sonrakı situasiya kimi təyin etmiş və eyniadlı kitabında müasirliyi və müasir düşüncəni bu kontekstdə problemlə məsələ kimi

elmə təqdim etmişdir. Postmodern fəlsəfədə və postmodernizmlə bağlı müzakirələrdə ən çox istinad edilən adlardan biri olmuşdur. Postmodernizmin ən mühüm nəzəriyyəçilərindən biri olan Lyotardın əsas əsəri "Postmodern vəziyyət"dir.

Lyotard postmodernizmi post-sənaye cəmiyyətinin indiki mərhələsinə uyğun gələn vəziyyət kimi müəyyən etmişdir. Postmodernizm termini bu gün bir çox bədii, intellektual və akademik sahələrdə istifadə olunur. Derrida, Lyotard və s. kimi şəxsiyyətlər elmdə postmodernist nəzəriyyəçilər olaraq tanınır. Demək olar ki, Lyotard tədqiqatlara başladığı ilk dövrdən etibarən Fenomenologiya, Strukturalizm, Hegel dialektikası və Marksist siyasi nəzəriyyə kimi müəyyən sahələrdə fərqli müddəalar irəli sürmüş və tənqidi bir perspektiv inkişaf etdirməyə meyl etmişdir. Ona görə də bu sahələrin öz yaradıcılığına güclü təsiri var. 1954-cü ildə yazdığı "La Phénoménologie" (Fenomenologiya) adlı kitabında Martin Heydeqer və Marlo Pontinin təsiri görülməli; obyektiv, subyektiv və idealist meyillərə qalib gəlmək üçün fenomenologiyanın imkanlarından bəhrələnməyə çalışdığı açıq şəkildə görünür. Bunlardan başqa Lüdviq Vitgenşteyn, Emmanuel Levinas, Teodor Adorno və Jak Derridanın Lyotard üzərində təsirli olduğunu qeyd etmək lazımdır. "Lyotard strukturalist anlayışdan mühüm şeylər götürsə də, bir çox nəzəri məsələlərdə buna qarşı çıxdı və istər dilin dərk edilməsi baxımından dilçilikdə, istərsə də psixanalizdə xüsusilə Ziqmund Freydin təsiri baxımından qeyri-strukturalist bir yol tutdu. Lakin o, Freydi Jak Lakanın təsvirinə uyğun mənada qəbul etmir" [11].

Onun 1979-cu ildə "Postmodern vəziyyət" kitabı işıq üzü görəndə təkcə Fransada və müəyyən ziyalı dairəsində deyil, hər bir sahədə və ölkədə böyük nüfuz sahibi oldu və qısa müddətdə daimi istinadlar edilən mətnə çevrildi.

"Le Differende" 1983-cü ildə nəşr olundu, burada Lyotard Vitgenşteyn tərzilə dil fəlsəfəsini tətbiq etmişdir. Lyotard bu istiqamətdə modernizmə qarşı tənqidi mülahizələri etmiş və kontinental fəlsəfənin tənqidi qolunun güclü adlarından biri kimi yer almışdır" [4, s. 67].

Lyotard Vitgenşteyndən götürülmüş dil oyunlarının anlayışını inkişaf etdirir. Hər bir dil oyununun qaydaları yalnız öz müqəddəratını təyin etdiyi üçün, Lyotardın fikrincə, dil oyunlarının çoxluğunu qəbul etmək lazımdır. Lyotard dil oyunlarının təkrar olunmaz çoxluğunu və müxtəlifliyini dərinlən mənimsəyir. Buna görə də, Lyotardın fikrincə, hər bir dil oyunu öz baxış bucağının müxtəlifliyi ilə özünü səsləndirmək hüququna malik olmalıdır.

Lyotardın fikrincə, postmodern vəziyyət həm maddi şəraitdəki dəyişiklikləri, həm də intellektual sahədəki çevrilişləri özündə cəmləşdirən prosesin ümumi ifadəsidir. Buna səbəb olan hər şeydən əvvəl dərin inamsızlıq, başqa sözlə, ilkin şübhədir. Burada söhbət müasirliyin və ya müasirliyin legitimliyi ilə bağlı şübhədir. Bu şübhə müasirliyin özünə və onun əsas anlayışlarına qarşı yönəlib. Lyotard bu şübhənin izinə düşür və anlamlandırır. Müvafiq olaraq, onun indi "Böyük Rəvayətlər" adlandırdığı modernizmə xas olan onlarla əsas anlayışın (tərəqqi, rəşadət, universallıq, maarifçilik, azadlıq və s.) inandırıcı olmadığı müəyyən edilir. Bu şübhə halının özü ilə başlayan yeni həyat tərzilə dövrünün adı "postmodern vəziyyət"dir.

Lyotardın fikrincə, postmodernizmin siyasi mənası totalitarizmə qarşı çıxmaqdır. Bu istiqamətdə modernizm həddindən artıq optimist olduğu üçün tənqid edilib. Totalitarizm modernizmdə bütün növ təlimlərə xas olan birlik və nizam dərkindən, mütləq ağıl və həqiqətin dərkindən irəli gəlir. Bunlara qarşı postmodernizm isə heterojenliyi və polifoniyani təklif edir ki, bu da onun Vitgenşteyn tərzilə dil oyunları anlayışına uyğundur. Mütləq kompromislər yox, müvəqqəti müqavilələr axtarmaq lazımdır. Lyotardın skeptisizmi nihilizmə gətirib çıxarmır. Onun fikrincə, müasirlik demokratik potensiala malikdir və əməl edilməli olan tək şey onu təzələmək və dərinləşdirməkdir.

Bu vəziyyətdə, Lyotard bildirir ki, biliyin modernist məqsədləri sırf mübahisəlidir və hədəflər haqqında bu mübahisəni həll etmək üçün qəti və ya son yol olmadığını ortaya qoyur. Burada ölçülməzlik və ya müqayisə olunmazlıq nəzəri problemi ortaya çıxır. Müvafiq olaraq, ədalət və həqiqətin müxtəlif mövqeləri bir-biri ilə müqayisə olunmaz və azaldılmazdır. Ona görə də tək bir həqiqətə, saf düşüncəyə, ümumbəşəri həyat mövqeyinə, yəni tarixin və tərəqqinin vahid və ümumbəşəri cəhətinə inanmaq və bunu nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq mümkün deyil.

Eduard Səid müqayisəli ədəbiyyat professoru və postkolonializm nəzəriyyəsinin qurucu şəxslərindən hesab olunur. Robert Fisk onu fələstinlilərin "ən güclü siyasi səsi" [9] kimi dəyərləndirir. Fələstin əsilli Amerika ədəbi nəzəriyyəçisi Eduard Səidin 1978-ci ildə işıq üzü görən "Orientalizm" adlı nüfuzlu kitabı "postkolonial tədqiqatları akademik intizamla ehtiva edən" [8, s. 383] diqqətəlayiq bir tədqiqat nümunəsidir. Spivak kimi bir çox tənqidçilər Səidin kitabına postkolonializmin "mənbə kitabı" [1, s. 56] hesab edir. Bir çoxları üçün, xüsusilə də Hind universitetinin ingilis dili üzrə müəllimləri üçün, Səidin "Orientalizm"i onların iddia etdikləri kimi, qərb ədəbiyyatını daha səmərəli müzakirə etməyə kömək edir. "Orientalizm" elmin qeyri-qərb akademiyasına inqilabi təsir göstərir. Səid iddia edir ki, Qərb, xüsusilə Böyük Britaniya və Fransa bilik və gücdən istifadə edərək, Qərbin gözündə reallıqla heç bir əlaqəsi olmayan yeni Şərqlə versiyasını yaradır. O, qeyd

edir ki, müstəmləkə mədəniyyəti güc və bilik vasitəsilə yerlini radikal şəkildə başqalaşdırmağa çalışır. Qərb belə qəbul edir ki, “Afrika və ya Hindistan əsilli olan yerli primitivdir. Müasir, inkişaf etmiş, xristian “ağ”dan fərqli olaraq qeyri-modernidir. Beləliklə, müstəmləkə mədəniyyəti özünü digərlərindən üstün tutaraq onların üzərinə müəyyən dəyərlər qoyur” [5, s. 6].

Edvard Səidin “Şərqsünaslıq” kitabında şərqsünaslığı konkretləşdirilmiş halda belə izah edir: “Şərq təkcə Avropanın qonşusu deyil. Avropanın ən böyük, ən zəngin və ən qədim müstəmləkələrinin yeridir, onun sivilizasiyalarının və dillərinin mənbəyidir, onun mədəni rəqibidir və təkrarlanan obrazlarından biridir. Şərq Avropanı (və ya Qərbi) onun əks-ıncisi, düşüncəsi, şəxsiyyəti, təcrübəsi kimi müəyyən etməyə kömək etdi. Şərq Avropanın maddi sivilizasiyasının və mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Şərqsünaslıq bu ayrılmaz hissəni mədəniyyət səviyyəsində, hətta ideologiya səviyyəsində bir diskurs forması kimi təmsil edir” [9].

Səid Fukonun qənaətinə uyğun olaraq biliyin gücünü hakimiyyətlə bərabər edir və biliyin gücü ilə hakimiyyəti ələ keçirə biləcəyinə inanır. O iddia edir ki, Qərbin Şərq haqqında bilikləri Qərbin Şərq üzərində nəzarətinə gətirib çıxarır. Onların Şərq haqqında güclü bilikləri Şərqi öz nöqtəyi-nəzərlərindən təsvir etməyə imkan verir. “O, beləliklə, bilik və qüdrəti bir-birindən ayrılmaz hesab etmiş və onları bir məfhum, “bilik/güc” kimi işarə etmişdir” [9]. Qərb bir çox mənada Şərqi təmsil edir. Amma Səid iddia edir ki, Qərbin Şərq haqqında yaratdığı təsəvvür yanlışlıq idi. “Şərqlin barbar, ekzotik, qəddar kimi təbliği onların sivil, normal, rəşadətli və ədalətli Qərb kimi əks oluna bilməsinə şərait yaradır” [6, s. 188].

Postkolonializmin və üçüncü dünya feminizminin dindar tənqidçisi Qayatri Spivak özünün nüfuzlu əsərlərində imperializmin parlaq tənqidini təqdim edir. Spivak imperializmin dekonstruksiya tədqiqatı, avrosentrizm, Avropa fəlsəfəsi, tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı bir çox araşdırma etmişdir. Onun Derrida ilə ünsiyyəti və dekonstruksiya nəzəriyyəsi ona siyasət elmini sorğu-sual etməyə kömək edir. 1999-cu ildə bir çox elmi jurnalının nəşr edildiyi dövrdə postkolonializm ən mübahisəli məsələyə çevrilmişdi.

Spevakın ən çox alqışlanan və ən çox səs salan kitabı “Subaltern danışa bilirmi?” dir. Spivak subaltern terminini iqtisadiyyatda və sosial statusda aşağı olan şəxslər olaraq izah edir. Onlar qurulmuş cəmiyyətin güc strukturundan kənarında mövcud olan kütlələri təmsil edirlər. Subaltern termini ilk dəfə italyan marksist mütəfəkkiri Antonio Qramşi tərəfindən “Həbsxana gündəliyi” kitabında məşhurlaşmışdır. Qramşidən ilhamlanaraq bir qrup hind alimi özlərini subaltern araşdırmalarına daxil etdilər. Spivakın verdiyi sual bu qrupun əsərlərinə birbaşa cavabdır. Bu sual Spivak üçün hərfi mənada deyil metaforik olaraq istifadə edilir. O, daha sonra bildirir ki, əgər onlar danışsa, yazsa və ya hər hansı bir yolla öz narahatlıqlarını bildirsələr də, onların sözlərini güc strukturu eşidə bilməz. Spivak iddia edir ki, subalternlər danışsalar da, yazsalar və ya ünsiyyət qursalar da, dövlət və ya qeyri-dövlət gücü onların nitq fəaliyyəti üçün heç bir infrastruktura malik deyil. Kitabın sonunda o, öz sualına “yox” cavabı verir və iddia edir ki, subalternlər danışa bilmir və qadın intellektuallarının subalternlər üçün danışmalı olduqlarını vurğulayır.

Postkolonial tədqiqatlarda daha bir aparıcı səs olan Homi K. Bhabha postmodern nəzəriyyəçilərinin, xüsusilə Jak Derrida, Mişel Fuko və Jak Lakanın böyük təsiri altında olmuşdur. Onun postkolonializm nəzəriyyəsinə verdiyi töhfə hibridlik, mimika, ambivalent, stereotiplər və s. kimi psixologiya elminə aid ümdə anlayışlara tez-tez müraciət etməsidir. Məhz Homi Bhabhanın hibridlik anlayışından istifadə etməsi son postkolonial tədqiqatlar içərisində ən təsirli və mübahisəli hala çevrilmişdir. Bhabha yenidən Fanonun fikrinə söykənərək liminallıq və hibridliyin kolonial vəziyyətinin zəruri atributları olduğunu bildirir. Fanon fikrinə, koloniya sakini “ağ”lara məxsus keyfiyyətləri heç vaxt əldə edə bilməyəcəyini anlayan zaman psixi travma alır və sahib olduğu “qara”lığa dəyərli münasibət bəsləyir. Bhabha bu fikri gücləndirərək qeyd edir ki, müstəmləkə kimliyi həmişə əzab verir. Bu, həmişə, “Bhabha Fanonun bizim dövrümüz üçün əhəmiyyəti haqqında öz yazılarında bəhs açmağı unutmur” [3, s. 148].

Bhabha, özünün məşhur “Mədəniyyətin məkanı” (1994) kitabında Lakanın psixoloji konsepsiyasına istinadən ambivalent terminindən istifadə edir: “müstəmləkəçinin kolonizasiyaya olan münasibətində eyni anda duyduğu qəribə heyranlıq və fobiyanı nəzərdə tutur... Avropa müstəmləkəçilərinin arzusu bir anda yerliləri daha çox özünə bənzətməyə məcbur etməkdir” [5, s. 8]. Bhabhanın sözlərinə görə, o, Şərq insanını homogen şəxsiyyətə çevirməyə çalışır. Bundan başqa, ambivalentlik müstəmləkə olunanları daha çox eyniləşdirmək arzusunun əks etdirir.

Onları “daha ağ, daha çox Qərbli, daha çox xristian, daha müasir” [5, s. 8] etmək məqsədi koloniyacı avropalının mimikalarını yansıtmışdır. Mimika termini hətta Bhabhadan əvvəl Frantz Fanon tərəfindən onun “Ağ Dəri və Qara Maska” sında istifadə edilmişdir. Bilik vermək vasitəsilə ağ “ustalar” öz ədəbiyyatının və mədəniyyətinin üstünlüyünü müstəmləkə edilmiş insanlara sahib olduqları ədəbiyyat və mədəniyyətinin aşağı olduğuna inandıraraq təbliğ etmişdir. Qərb həyat tərzinin qəbul edilməsi onları daha sivil və müasir edəcəkdə. Bu, doğma mövzunun müstəmləkə ustasına daha çox bənzəməyə çalışdığı Qərb mədəni formalarının

mimikasına gətirir. Kolonizasiya olunmuş təbəələr müstəmləkə ağasının mədəniyyətində həmişə özünü kənar hiss edən “təqlidçi adamlar”a çevrilirdi.

Bhabha Derrida kimi dili mədəni mənə müzakirəsinin mənbəyi hesab edir və müstəmləkəçi ilə müstəmləkə olunmuşu bir-birinə bağlayan vasitə olaraq ifadə edir. Beləliklə, o, müstəmləkəçiliyi həm zülm, zorakılıq və dominantlıq dövrü kimi görür, eyni zamanda çoxmədəniyyətli qarşılıqlı əlaqələrə imkan yaradan dövr kimi dəyərləndirir.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, müstəmləkə dövründən sonra postmodern yazıçıların yazıları dil və termin cəhətdən bir-birindən ilhamlanmış kimi görünür. Müasir müəlliflərin əksəriyyəti, eyni zamanda həm postmodern, həm də postkolonialist yazıçı hesab olunur. Edqar Lourens, Salman Rüşdi, Toni Morrison kimi yazıçılar, həmçinin Ancela Karter, Amitav Qoş, Çinua Açebe postmodernist tərzdə müstəmləkə dövrünün tarixi və siyasi gerçəkliyini öz əsərlərində oxucuları ilə bölüşmüşdür. Onların yazıları postkolonializm və postmodernizm arasında olan aydın əlaqəni sübut edir. Postkolonializmin nəzəriyyə kimi inkişafı postmodernizm ilə bağlıdır. Kolonizasiya rejiminin gerçəkləri vaxtilə modernizm çətiri altında dünyanı əhatə edirdi. Lakin müstəmləkəçilik və ondan sonrakı tarixi reallıq postmodernizmin əsas mövzusunda çevrilmişdir. Reallığın, həqiqətin və ədalətin cavabı olaraq ərsəyə gəlmiş bədii nümunələr Şərqdə postmodernizmin başlanğıcını qoymuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Chakravorty G.S. *Outside in the Teaching Machine*. New York : Routledge, 1993, 390 s.
2. Hutcheon Linda. *Circling the downspout of Empire: Post-colonialism and post-modernism* // *ARIEL*, № 20, 4, Maryland, 1989, s. 200-208
3. Loomba A. *Colonialism/Postcolonialism*. New York: Routledge, 1998, 289 s.
4. Lyotard J.F. *The Differend: Phrases in Dispute*, Georges van den Abbeele trans. Manchester: Manchester University Press, 1988, s. 208
5. Nayar P.K. *The Post Colonial Studies Dictionary*. UK: Wiley Blackwel, 2015, s. 189
6. Said E. *Orientalism*. London: Penguin, 1977, s. 432
7. Tyson L. *Critical Theory Today: User Friendly Guide*. New York: Routledge, 2006, s. 484
8. Young R. *Postcolonialism: An Historical Introduction*. USA: WileyBlackwel, 2016, s. 512

AQIL ABBASIN “BATMANQILINC” TARIXİ ROMANINDA XVIII ƏSRİN İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTİNƏ MÜASİR TƏNQİDİ BAXIŞ

Raziyyə Həsənova

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

A contemporary critical view of the socio-political situation of the 18th century in the historical novel "Batmanqilinj" by Aqil Abbas

The importance of historical novels in the world of fiction lies in the fact that they provide a window into the past of humanity and into understanding the experiences of people living in those times. The novels written on this topic in the Azerbaijani literature of the period of independence allow to re-approach the historical processes with the writer's modern artistic thinking and evaluate the events from a different aspect.

Aqil Abbas's historical novel "Batman's Sword" talks about the contentious struggle between the Azerbaijani khanates at the end of the 18th century, the events taking place in the Karabakh khanate, Agha Muhammad Shah Qajar's desire to see the lands of Azerbaijan under his rule, and the Russian empire's creation of a social and political tension in our lands.

The fact that the past is not referred to as history in the description of the events in the novel, which sheds light on a period in which the notable figures of history lived, and that we consciously and purposefully accept our past as our present identity and thoughts, gives us a reason to value the work with a modern way of thinking.

Key words: *history, novel, Karabakh, khanate, bonfire.*

Giriş. Bədii düşüncə aləmində tarixi romanların əhəmiyyəti ondadır ki, onlar bəşəriyyətin keçmişinə nəzər salmaq və bu dövrlərdə yaşayan insanların təcrübələrini anlamaq üçün bir pəncərə yaradır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda qələmə alınan romanlardakı tarixi proseslərə yazıçının müasir bədii düşüncəsi ilə yenidən yanaşmaq hadisələri daha fərqli aspektdən dəyərləndirməyə imkan verir.

Aqil Abbasın “Batmanqilinc” tarixi romanında XVIII əsrin sonunda Azərbaycan xanlıqları arasındakı çəkişməli mübarizədən, Qarabağ xanlığında cərəyan edən hadisələrdən, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında görmək istəməsindən, Rus imperiyasının torpaqlarımızda ictimai-siyasi gərgin vəziyyət yaratmasından danışılır.

Əsas hissə. Oktay Hacımusalının qeyd etdiyi kimi, Qarabağın keçmişi ilə bağlı bədii söz meydanında öz keyfiyyətini, mahiyyətini və mənasını təsdiq etmiş romanlardan biri də “Batmanqilincdir”. Müəllifin XX əsrin 80-ci illərində qələmə aldığı əsərləri siyahısına daxil olsa da, əsərin süjet xəttinin uzantıları, ideya və məzmun saxələri əsərdə baş verən hadisələrin cərəyan etdiyi vaxtdan etibarən bu günə qədər öz aktuallığı qoruyub saxlaya bilməmişdir: “Ədəbi tənqid Aqil Abbası İlyas Əfəndiyevin ardınca növbəti “Qarabağnamələr müəllifi” kimi tanımaqda haqlıdır. Yazıçının istər müasir mövzuda əsərləri, istərsə də tarixi mövzuda qələmə aldığı “Batmanqilinc” romanı ünlü Qarabağın həyatı, mədəniyyəti, qəhrəmanlıq tarixi, mərd və hünərli insanların söz açıq, Azərbaycan varlığını Qarabağ salnaməsi üzərində təsbit edir” [5].

Aqil Abbas üçün Qarabağ mövzusu bitməyən və sonu olmayan bir dərya kimidir, müəllifin təxminən 40 il bundan öncə qələmə aldığı tarixi romanında toxunduğu mövzulara ara-ara öz bədii-publisistik yazıları ilə münasibət bildirdiyinin də şahidi oluruq. Bu günümüzdə öz həllini tapmış Qarabağın taleyi ilə bağlı keçmişlərdən süzülüb gələn yaşanmışlıqlara qarşı daxili etirazını mətbuatda da bildirmişdir: “Gəl, ay Pənah xan, görün çatlasın!” [2] Təsədüfə deyildi ki, müəllif ilk öncə öz keçmişindən, uşaqlıq xatirələrindən, o zamanlar gördüklərindən danışır, Pənah xanın qalası xatırladır. Müəllifin uşaqlıqda əhəmiyyətini dərk etdiyi bu qalaya Əsmət nənə hərdən gedib həmin qalanı dolaşdığını, üzünü daşlara sürtüb ağı dediyini qeyd edir. Hətta qalanın sökülməsi ilə bağlı səhnə də təsvir olunur, Əsmət nənənin əsərin lap əvvəlində qalanın sökülməsinə etirazı sanki keçmişin unudulmasının qorxusu və ürəkəğrısının ifadəsi idi: “ – Bu qalanı niyə sökürsüz, ay bala? Onu sizin babalar tikmişdi axı? Onların ruhundan qorxun. Bu qala Qacara can verməyən qalaydı! Ay sizin əliniz qurusun!” [1, s. 7]. Vaxt keçdikcə böyüyən müəllif artıq bu qalanın xarabalıqlarının ona doğmalaşdığını hiss edir, hətta bir gün elə hiss edir ki, bu qalanı elə bil, o özü tikib. Unutmağa üz tutmuş, “qırıq-qırıq” yada salınan yaddaşı qələmə almağa niyyətənən müəllifin qəlbindəki mənəvi vicdandan doğan nisgillə bərabər gələcək nəsələ duyduğu inamı onun dilindən əsərin ilk səhifələrində verilmiş bu iki cümlədə öz əksini tapıb: “Özüm tikdiyim qalanı, özüm qoruyub saxlaya bilmədim, hətta özüm uçurtdum. Bəlkə, hansı nəsilə, kötücələrin övladları ulu babalarına oğul oldular – yadıca yox!” [1, s. 9]. Əsərin ilk səhifələrinin bu üslubda yazılması, uşaqlıq xatirələrinin təsiri əsərin daha güclü formada başlanmasına kömək edir: “Romanın xatirə-gündəlik üslubunda qurulması onun tarixiliyi və sənədliliyini bir qədər artırır” [4, s. 79].

Hətta A.Abbas Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqillik illərində, günümüze yaxın bir müddətdə qələminin “gücünün” yetmədiyi, qəlbinin isə dözmədiyi, romanda öz əksini tapmayan məqamlarla bağlı qeydlərini mətbuatda oxucuları ilə bölüşdü, dövrün və zamanın təzyiq etdiyi, yazıcının ürək edib yazma bilmədiyi məqamların, tarixi şəxsiyyətlərin daxili aləmlərindəki böhranların onların dövlətlə, idarəetməçiliklə, insanların taleləri ilə bağlı necə amansız qərar verə biləcəklərinə dair oxucuda qorxu yaradır, lakin müəllifin də qeyd etdiyi kimi, tarixi şəxsiyyətlər öz şəxsi münasibətlərindən ictimai məsələlərdə istifadə etsələr də, həmişə olmasa da, verdikləri sözləri heç vaxt danmır, sona qədər sadıq olmağa çalışırdılar: “İbrahim xanla Məmməd bəy arasında bir düşmənçilik başlayır və Məmməd bəy ölənədək bu düşmənçilik də davam edir. Amma bu düşmənçilik şəxsi münasibətdə olur, dövlətçilik məsələlərində yox. Yəni Məmməd bəy babası Pənah xanın üstündə Şahin quşu həkk olunmuş Qarabağ bayrağı uğrunda son damla qanına qədər vuruşur. Dövlətçilik məsələsində əmisinə həmişə sədaqətlə qulluq göstərir” [3].

A.Abbas özünə qabaq Ə.Haqverdiyevin, Y.V.Çəmənəminlinin, S.Vurğunun, Jan Gevrin, N.Kəsəmənlinin, Ə.Əmirinin müraciət etdiyi bu mövzuya daha geniş bədii təqdimatla, obrazların daxili aləminə, mənəvi-psixoloji dünyasına daha çox nüfuz etməklə hadisələri qələmə almışdır. Müəllif bu romanı qələmə alana qədər Qacarı həm tarixçilər, həm də yazarlar mənfi bir şəxsiyyət kimi təqdim edirdilər. Yalnız Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesində Qacarı müsbət qəhrəman kimi təqdim etmişdi. Ənənəyə sadıq müəllifin əsərini Y.V.Çəmənəminliyə ithaf etməsi də təsadüfi deyil, bədii sözə hörmətin tarixi təkamüldə öz əksini tapmasıdır. Lakin daha sonra mətbuatda çıxış etdiyi məqaləsində Y.V.Çəmənəminlinin “Qan içində” romanına öz ədəbi tənqidi fikrini qeyd etməkdən çəkinməmişdir: “Hətta Yusif Vəzir Çəmənəminli kimi bir əjdaha da “Qan içində” romanında Qacarı cılız, burnundan selik axan, qarabağlıların dili ilə desək, bir dəmsəlik kimi təqdim edib. Çəmənəminlini qınaya bilmərəm, çünki elə bir zamanda romanı yazmışdı ki, ürəyindəkiləri deyə bilməzdi. Asardılar, necə ki sonra asdılar” [3].

Müəllif Qarabağın taleyini əsərin mərkəzində duran iki obrazın - Məmməd bəy Cavanşir və Ağa Məhəmməd şah Qacarın simasında canlandırmışdır. Dövrün ziddiyyətləri, gərginliyi, obrazlar arasındakı konfliktlər təsvir edilərək əsərin başlanğıcından etibarən müəllif oxucunu hazırlayır, hadisələrin mahiyyətində olan bu gərginlik sona qədər davam edir. Müəllif Tanrının olmadığını, olsa da, bu hadisələrin baş verdiyi dövrdə Tanrının insan qabağında cılızlaşdığını, ya da kor və kar olduğunu deyir. Çünki Allahlıq iddiası edən bir obraz dünyaya hakimlik etməyə çalışırdı, bu obraz müxtəlif cəhətləri ilə təsvir olunan Ağa Məhəmməd Şah Qacardır. Şah Qacar bütün keyfiyyətləri, emosiyaları və hissləri, psixologiyası, siyasi qərarları, insanlarla rəftarı ilə müxtəlif səpkilərdə olan detallarda təqdim olunmuşdur. Məmməd bəyin Cavanşir obrazında olduğu kimi müəllif Ağa Məhəmməd Şah Qacar obrazını da ideallaşdırmamış, olduğu kimi, bütün reallığı və təbiiliyi ilə, zəif və güclü cəhətləri ilə oxucuya çatdırmışdır. Müxtəlif tərəfləri ilə təsvir olunan hər iki tərəf bir-birilə qarşı-qarşıya gəlir: “Hər iki düşmən eyni göyü, eyni tanrını, eyni peyğəmbəri, eyni torpağı, köməyə çağırıb zor verdi qılınca” [1, s. 11].

Məmməd bəy Cavanşir Batmanqılıncın Qarabağ xanlığının tarixindəki rolu romanın əsas xətlərindən birini təşkil edir. Bu obraz romanda şərəf və ləyaqətin simvoludur, əsir düşməyi özünə ar bilir, döyüş meydanında həlak olmayıb zindana düşdüyü üçün təəssüflənir, hətta Qacar Məmməd bəyi namus məsələsi üzərində təhdid edir. Qacar bundan başqa bir fənd də işlədir, elin ağsaqqalını girov saxlamaqla Məmməd bəyi hüzuruna gətirməyə çalışır: “Həqiqətən də Qacarın Zeynalabdin ağanı Şuşaya gətirməkdə məqsədi Məmməd bəyin yaralı yerinə toxunmaq idi. Yaxşı bilirdi ki, bəy Bayat elinin ağsaqqalının, Pənah xan nəslinin ən hörmətli nümayəndəsinin saraya gətirilməsinə və təhqir olunmasına heç cür dözməyəcək, mütləq özünü büruzə verəcəkdə” [1, s. 245]. Lakin Məmməd bəy bütün təhdidlərlə mübarizə aparmağı bacarır. Uyğur Əliş Məmməd bəyin üzərində zəhməti olan, onun inkişafına diqqət verən, bütün keyfiyyətlərinin yaxşılaşmasına çalışan əsl müəllim obrazı kimi canlandırılmışdır: “Sən böyük sərkərdə olacaqsan, gərək sənin ağılı dayüz adamın ağılından iti olsun. Tanrı sənə taleyinə böyük qələbə yazıb. Bunun üçünsə çoxlu oxumalısan. Sən ulu babalarını yaxşı tanımalısan. Onların döyüş qabiliyyətini öyrənməlisən. Yadında saxla, müharibədə vuran biləkdən çox, ağıl və müdriklik qələbə çalır” [1, s. 54]. Keçmişin, bu günün və gələcəyin müəllimi rolunu oynayan bu obraz Məmməd bəy üçün nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu bilir və ondan öncə onun üçün dəyərləndirirdi: “Və ona elə gəlirdi ki, Məmməd bəyin önünü yalnız eşq kəsə bilər. Ona görə də çalışırdı ki, bəyin qəlbində eşqə, sevgiyə qarşı bir nifrət oyatsın” [1, s. 52]. Uyğur Əliş Məmməd bəyi bütün gücü ilə cəngavər kimi tərbiyə elədiyindən artıq öz istəyinə nail olduğunu hiss edirdi.

Qarabağ xanlığının özülünü qoymuş, Pənah xanın nəvəsi, Mehralı xanın oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir hansı ki, onu hamı Məmməd bəy çağırırdı. Fərdi xüsusiyyətlərin təsviri ilə seçilən obraz öz həyatiliyi, reallığı və inandırıcılığı ilə digərlərindən fərqlənir: “Həmişə də əvvəl-əvvəl ağac qılınclarla vuruşar, sonra isə əsl qılınclarla vuruşar, sonra isə əsl qılınclar işə düşərdi – özü də qalxansız-filansız, qalxanı son illərdəki ikinci qılınca əvəz edərdi” [1, s. 20].

Məmməd bəyin ləqəbi və əsərin adı olan “Batmanqılınc” əsərin mahiyyəti və süjet xəttinin çoxşaxəliliyi ilə bağlıdır, əslində bu ləqəbdə və bu ləqəbin ifadə etdiyi mənada qılıncların fiziki ağırlığı və Məmməd bəyin bu qılıncların öhdəsindən gəldiyi göstərilir. Bununla yanaşı, əsərin daha sonrakı hissələrindən aydın olur ki, Məmməd bəyin Dəməşq qılınclarının ağırlığı əslində həyatı boyu onun qarşılaşacağı çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün ona bəxş edilən mənəvi dayaq, fiziki silah idi.

Elçinin “Baş” romanında “baş”ın səyahəti olduğu kimi bu əsərdə də tonqal metaforik-simvolik obraz kimi əsərdəki hadisələrin arasında keçid rolunu oynayır. Uyğur Əlişin bu tonqalla arasında yaranan mənəvi əlaqə əslində nəsillərarası körpü rolunu oynayır, keçmişlə keçmişini bir-birinə bağlayır. “Ocaq ortada yanırdı, yenə də bir tərəfində Məmməd bəy, bir tərəfində isə Uyğur Əliş oturmuşdu. Ocaq yanırdı, Uyğur Əliş isə sirlili-sehrli bir səslə danışırdı. Və o danışıqca ocağın alov dilləri Məmməd bəyin gözündə böyüyürdü. Böyüyürdü və onu da alırdı öz ağışına, sehləyə-sehləyə çəkib uzaq bir keçmişə aparırdı...” [1, s. 66]. Obraz özü də müəllifin istifadə etdiyi qeyri-adi təsvir yolu ilə o tonqalla bütöv olur, bu gün dünəndə öz əksini tapır: “Gözlənilmədən güclü bir külək qalxdı və bəy ha eləyib kəsövləri bir tərəfə ayırınca Uyğur Əlişin külünü havaya qaldırdı və bu kül bütün Qarabağ boyu səpələndi. Və Məmməd bəy bu sönmüş ocağın önündə dizi üstə düşdü” [1, s. 86]. Tonqal surəti ilə yanaşı, üzərində Qarabağ xanlarının nəslinin, onların şəcərə bölgüsünün əks olunduğu ceyran dərsindən olan əlyazma sənədi Məmməd bəy Cavanşir özü həmin tonqala atıb yandırır, keçmişin sənəddə ifadəsi ilə bu günün yaşanımlılıqlarına işarə edir. Hansı ki, bu ceyran dərisi Arğun şahın vaxtından qalmışdı, dörd yüzdən artıq yaş vardı, neçə nəsil görmüşdü. Dəriyə Çingiz xandan tutmuş Pənah xanın babası İbrahimxəlil ağaya qədər bütöv bir nəslin adı, tarixi yazılmışdı. Bir çox şahın, xəlifənin, qazının dərinin üzərində möhürü var idi: “Çox gözəl xəttatlar tərəfindən yazılmış bu ceyran dərisi Pənah xanın Çingiz sülaləsindən olmağını sübut edən yeganə sənəd idi” [1, s. 49]. Tonqalın şölələri sanki zaman tuneli rolunu oynayır, bütün münasibətlərin əsasında dayanan milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılmasının önəmi vurğulanır.

Əsərin sonlarına yaxın Qacarin sevgilisi olan Pəri artıq ona görə çox şeyin dəyişdiyini, heç nəyin yenidən əvvəlki kimi olmayacağını, əvvəllər gördüyü Qacardan əsər-ələmət qalmadığını başa düşəndən sonra obrazın daxili aləmində böhran başlayır: “Pəri bu boğulmuş günəşə yaxın getməyə qorxdı, uzaqdan seyr elədi, amma üz-gözündə bircə damcı da işıq görmədi. Öz otağına çəkilub hönkür-hönkür ağladı. Toxunsa barmaq yandıracaq bu göz yaşları, ən qəddar cəlladın da qəlbini rıqqətə gətirərdi” [1, s. 254]. Çox müddət keçmədi ki, Pərinin özünü asması xəbəri eşidildi, lakin insani hisslərdən uzaqlaşan Qacarin vəziyyəti oxucuda ona qarşı nifrət hissi ilə yanaşı, insanlıqdan məhrum olan bu sərkərdənin vəziyyətinə ikrah hissi də doğurdu, Qacar özü də bütün varlığı ilə dünyaya nifrət edirdi. “Bu gözəl varlığın önündə Qacar bircə anlıq da olsa peşmanlıq çəkmədi. Amma ona el gəldi ki, ipdən sevgilisi Pəri deyil, üstündə gəzdirdiyi dünyanın özü asılıb. Və birdən-birə nifrət elədi üstündə gəzdirdiyi bu dünyaya” [1, s. 256].

Ağa Məhəmməd şah Qacar obrazının fərdi “inkışaf”ını əsər boyu izləyə bilirik, həyatı boyu yaşadıkları onun xarakter xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir, son nəticədə onu uzun müharibələrdən sonra görənlər insanları onu tanıya bilmir: “Ancaq gördülər ki, Qacarin üz-gözündə bircə qətrə də nur qalmayıb, onun damarları gərilməmiş, sifətindən zəhrimar yağır”. Hətta sevgilisinin ölümünü görənlər Qacar öz insani hisslərindən tamamilə məhrum olduğu üçün əsla peşmanlıq hissi yaşamadı. Əsərin sonunda atasının həsrətində olduğu Şuşaya varid olur, Axund Şuşa qalasını özü təhvil edir.

Xanların, şahların vəzirlərin qərarlarını verərkən keçirdikləri hisslər, ifadə etdiyi düşüncələr əsərin məntiqiliyini, rasionallığını, tarixiliyin dəqiqliyini bir o qədər artırır, onların istifadə etdiyi strategiyalar da maraqlı bədii dillə ifadə olunmuşdur: “Tarixdə həmişə qılinc kəsməyəni hiylə kəsmişdi. Fətəli xan da qılincı qoydu yerə və əl atdı hiyləyə, hər şeyi dəfələrlə ölçüb-biçdi. Sonra öz elçilərini qiymətli hədiyyələrlə Pənah xanın yanına göndərüb barışıq təklif etdi” [1, s. 67].

Xanların, hökmdarların bir-birilərinə verdikləri sözlər möhürsüz yazılı qələmə alınmayan ən qüvvətli fərmanlar idi, hansı ki, bunun kimi məqamların baş verəcək və ya verə biləcəklər hadisələrin təminatı idi: “Şah, Pənah xan bu qılınca and içmişdi ki, nə qədər nəfəs alır, Nadir düşmənlərinə aman verməyəcək. Xan andını pozub istəmir, and içdiyi qılincı sizə qarşı çevirsin. Qılincı göndərməklə demək istəyir ki, heç vaxt sizə qarşı qılinc çəlməz” [1, s. 35].

Əsərin müxtəlif hissələrində yuxarı təbəqənin nümayəndələrindən başqa sadə həyat insanların da təsviri verilmişdir, onlardan həyatın içindən olan, taleləri yüksək zümrələrin qərarlarından asılı olan sadə insanlardır, belə obrazlardan biri də Xalıqverdi kişinin oğlu Elyar idi. Dövlətlər və hökmdarlar arasındakı çəkişmələrinin ağır fəsadlarını, fəlakətlərini yaşayan bu insanlar idilər: “Nə qırının günahı vardı, nə qırılanın nə də ağlar qalan anaların. Anası ağlar qalmalı günahkar isə uca bir tərənin üstə dayanıb ləzzətlə anası ağlar qalanların döyüşünə, bir-birlərini insafsızcasına qılınclamalarına tamaşa edirdi” [1, s. 62].

Romanın ilk hissələrində xanlıqların arasındakı münasibətlərin təsviri ilə yanaşı onların çətin vəziyyətdə münasibətlərinin daha yaxşılaşdığını, qardaşın qardaş olduğunun xatırlanması kimi məqamlara da yer

verilmişdir: “Xanları sağ-salamat görən Hacı Çələbi sıçrayıb atdan düşdü və hamısını bir-bir bağrına basdı. Xanlar neçə il qürbətdə qalmış qardaşlar kimi qucaqlayıb-öpüşür və hətta sevincdən axan göz yaşlarını bir-birindən gizlətmirdilər. Kim bilir, bəlkə də bu dünyada Teymurazlar olmasaydı, özləri-özlərinə qənim kəsilmiş bu qardaşlar heç vaxt biri-birinin üzünə üz qoymazdı” [1, s. 61].

Nəticə və elmi yenilik. Xeyir və şərin qüvvə olaraq fərqləndirilmədiyi, müsbət və mənfi kateqoriyalardan uzaq olan tarixi hadisələrin bədii şərhə baş verən hadisələrin real və inandırıcı səhnələrlə təsvir olunmasına imkan yaradıb. Əsərdəki obrazların bütün xarakter xüsusiyyətləri onların qərarlarında, hərəkətlərində, fəaliyyətlərində öz əksini tapmışdır. Müəllif məqsədli olaraq hansısa obrazın mənfi və müsbət xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışmamışdır, olduğu kimi, bütün reallığı və dəqiqliyi ilə oxucuya təqdim etməyə çalışmış, bununla da əsərdəki bədii gerçəkliyi və tarixiliyi gücləndirmişdir. Tarixin diqqət çəkən şəxsiyyətlərinin yaşadığı bir dövrə işıq salan romanda baş verən hadisələrin təsvirində keçmişə tarix kimi müraciət olunmaması, keçmişimizi şüurlu və məqsədli şəkildə bugünkü kimliyimiz, düşüncəmiz kimi qəbul etməyimiz əsəri müasir düşüncə tərzini dəyərli etməyimizə əsas verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbas. A., Batmanqılınc, Bakı: Qanun, 2011, 280 s.
2. Abbas. A., Gəl ay Pənah xan, görün çatlasın! / [http://www.anl.az/download/meqale/adalet/2020/iyun/712281\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/download/meqale/adalet/2020/iyun/712281(meqale).pdf) (22.09.2018)
3. Abbas. A., Məmməd bəy Cavanşir anasını niyə öldürmüşdü? / <http://www.anl.az/download/meqale/525/2016/noyabr/513051.htm> (3.11.2016)
4. Əsgərov B., Azərbaycan tarixi romanlarında gerçəklik və bədii təxəyyül, Bakı: Elm və təhsil. 2015, 280 s.
5. Hacımusalı. O., “Batmanqılınc”dan “Dolu”ya / <http://www.anl.az/download/meqale/xalqcebhəsi/2013/aprel/300725.htm> (11.06.2020)

“NART” EPOSUNDA QADINLARIN CƏMİYYƏTDƏKİ ROLU

Nərminə Xanəliyeva

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

The role of women in the society in the "Nart" epic

The epic genre is an example of folklore that encompasses the social-aesthetic thinking of every nation. All the plots and motives of the epic are concentrated here. That is, if any epic consists of a specific plot and motifs that make up its constituent parts, then the epos is a tradition of epics that includes the plots and motifs of all epics, a reserve of thought, a treasure of epics.

Among the works with this treasure, the epic "Nart" stands out. This work has become the greatest creation of mankind, it was considered "the peak of the poetic word". The idea of man, the role of women and men in society is described in detail in the epic.

The role of women in the "Nart" saga is exceptionally large. However, as Sh. Kh. Salakayan, a researcher of the Abkhaz "Nart" epic, noted, this role is not the same in different periods of the epic. Perhaps this is the result of how the position of women was reflected in the epic in many centuries when the epic was formed.

In general, throughout the epic, women's characters are described in various aspects: defining their role and purpose in social life, clarifying their place in the family and household, their importance in spiritual, economic and political life.

Key words: *Nart, epos, woman, society.*

Giriş. “Nart” eposu osetin xalqının monumental dastanıdır. Bu əsər bəşəriyyətin ən böyük yaradıcılığına çevrilmiş, “poetik sözün zirvəsi” hesab olunmuşdur. “Nart” əsatirləri eposun yaradıcısı olan xalqın ruhunun, müdrikliyinin və tarixi varlığının bədii təcəssümüdür.

Cəmiyyətin inkişafı ilə insan ideyası epik obrazlar sistemində öz əksini tapmışdır. Bu obrazlar arasında qadın personajlar tədqiqatçıların xüsusi diqqətini çəkmişdir. Osetin dastanı olan “Nart” eposu bu baxımdan böyük tarixi, etnoqrafik və ədəbi dəyərə malikdir. Eposda insan ideyası, qadın və kişilərin cəmiyyətdəki rolu ətraflı təsvir edilmişdir.

Əsas hissə. “Nart” dastanında qadınların rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Lakin abxaz “Nart” eposunun tədqiqatçısı Ş.X.Salakayanın qeyd etdiyi kimi, eposun müxtəlif dövrlərində bu rol eyni deyil. Bəlkə də bu, eposun formalaşdığı bir çox əsrlərdə qadının mövqeyinin eposda necə əks olunmasının nəticəsidir. Əgər “Nart” dastanı tayfa quruluşunun müxtəlif mərhələlərini və sonrakı zamanı əks etdirirsə, bu sistemin inkişafının fərqli dövrlərində qadın obrazları da eyni ola bilməz [12, s. 58].

Müasir elmdə ənənəvi mədəniyyətin gender aspektlərinin öyrənilməsinə getdikcə daha çox diqqət yetirilir. Folklor da istisna deyil. Məhz onların sabit və dinamik olması ənənənin davamlılığını təmin edir və eyni zamanda icmaların və fərdlərin dəyişən xarici şəraitə uyğunlaşmasına kömək edir.

Buryat ənənəvi mədəniyyətinin tədqiqatçısı D.A.Nikalaeva hesab edir ki, qadının maddi, mənəvi, ritual, ailə və nikah sferalarının məcmusunda mövcud olan yeri qadın-ana haqqında qədim mifoloji təsəvvürlərə gedib çıxır. Müxtəlif xalqların mədəniyyətinin inkişafının ilkin dövründə yaranmış bu baxışlar sosial tələbat və psixi stereotiplərə uyğunluq səbəbindən indiki dövrdə də təkrar inkişaf etməkdə davam edən əsas kateqoriya kimi çıxış edir [10, s. 3].

Osetinlərin “Nart” eposunda qadının rolu geniş əks olunmuşdur. “Nartlarla bağlı rəvayətlərdə qadın layiqli yer tutur. Burada həmin obraz müxtəlif aspektlərdə təsvir olunur: onun ictimai həyatdakı rolunun və məqsədinin müəyyən edilməsi, ailədə, məişətdə yerinin, mənəvi, iqtisadi və siyasi həyatda əhəmiyyətinin aydınlaşdırılması əsas yer tutur” [4, s. 123].

Həqiqətən də, həyatın bütün sahələrində qadınlar kişilərin layiqli yoldaşları kimi çıxış edirlər. İlk növbədə eposda onların gözəlliyinin təsviri o qədər canlı və lakonikdir ki, bir daha heç bir şübhə doğurmadan Nartların həyatında qadınların mühüm rolundan danışır. Məsələn, Dzerassanın gözəlliyi haqqında dastanda deyilir: “*Bir qız çarpayıda yatır, qızılı saçları dalğa kimi yerə tökülür. Günəş üzünə güllür, ay sinəsində parlayır*”. Batrazın həyat yoldaşı Akkol haqqında isə belə deyilir: “*Göyün nuru, yerin və kainatın gözəli*”. “*Aqundanın ağır ipək hörükləri dabanına qədər düşər, qara gözlərinin görünüşü yağışdan sonrakı aydın bir günə bənzəyərdi. Onun zəkası iti və sürətli idi, üzən qu quşu kimi səhər tezdən su üçün gedər, mis küpündə ay parıldayar və parlaq günəş onun üzünə işıq saçardı.*” Bu sözlər də Aqundanın gözəlliyini təsvir edirdi.

Eposda qadınlar nəinki xarici görünüşləri, həm də zəkaları ilə kişilərdən fərqlənirdi. Eposun yaradıcılarının öz fəlsəfi fikirlərini timsalında əks etdirdiyi Soslanın arvadı ziyalı Bedoxa bu baxımdan,

xüsusilə, diqqətəlayiqdir. Eposda təsvir edilir: “*Bir gün Soslan at üstündə gedərkən yolda xurcun görür. Atndan düşmədən qamçı ilə onu almağa çalışır lakin alınmır. Bu səfər atdan düşür və əli ilə xurcunu qaldıra bilmir. Müəyyən cəhdlərdən sonra onu qaldırca da, xurcun açılmır. O zaman bunun möcüzə olduğunu anlayır və arvadı Bedoxadan səbəbini soruşur. O, xurcunun içində insanlara aid olan bütün nemətlər və yaxşılıqlar gizlidir. Buna görə də onu açmaq olmaz. Ardınca Soslan əhvalatına davam edir və yolda rəngli saplardan ibarət top gördüyünü deyir. Nə qədər ipindən tutub onu açmaq istəsə də, cəhdi uğursuz olur. O zaman Bedoxa o dolaşığı topda kainatın bütün sirrlərinin gizləndirini qeyd edir. Sən nə qədər bilməyə çalışsan da, həmişə onların yalnız bir hissəsini öyrənə biləcəksən.*” Burada dünyanın sonsuz və müxtəlif formalarda mövcud olmasından danışılır. Eposda da gördüyümüz kimi Soslanın fiziki güc vasitəsilə anlamağa çalışdığı məsələni Bedoxa iti zəkası sayəsində başa düşür və yoldaşına bəzi sirrlərin gizli qalması olduğunu əhəmiyyətini izah edir.

Nartların dünyasında onlardan və digər xalqlardan savayı başqa insan toplusu (daudzhitə) da yaşayır. Onların həm havada, həm də sualtı məkanda öz yaşayış yerləri var. Qısa müddət Soslanın həyat yoldaşı olan gözəl Köser də bu xalqın nümayəndəsidir. Köser tək yaşamağa öyrəşmişdi, ona görə də göylə yer arasında yerləşən qalasına qayıtdı. Soslan isə Nartlarla yaşamağa davam etdi. Tezliklə o, gözəl Atsıruhla evləndi. O, Soslanla evlənməyə ancaq bir şərtlə razı oldu ki, Soslan Ölülər ölkəsindən Aza ağacının budaqlarını gətirsin. Burada iki vacib məqama diqqət edək. Birinci məqam qadınların cəmiyyətdəki azadlığı məsələsidir. Belə ki, evlənməsinə baxmayaraq Köser sırf tək yaşamaq istədiyi üçün ərindən ayrılır və öz həyatına davam edir. Heç kim ona bu hərəkətinə görə qarşı çıxmır. Bu da qadının müstəqil söz haqqına malik olduğunu sübutdur. Digər məqam isə Atsıruhun evlilik qarşılığında Soslana qoyduğu təhlükəli tələbdir. O dövrdə qadınları heç kim zorla evləndirə bilməzdi. Əksinə evlənəcəkləri adamları onlar özləri seçir, hətta müəyyən şərtlər belə qoyurdular. Kişilər də qadınların bu istəklərinə qarşı çıxmada əməl edirdilər.

Donbettirovlar ailəsindən olan Bitsenon əri Xamıtsı dəfələrlə bələdan xilas etmişdi. Bitsenon evlənərkən yoldaşına belə şərt qoydu ki, o, arvadını əsla heç kimə göstərməyəcək. Buna səbəb Bitsenonun gündüzlər qurbağaya çevrilməsi idi. Bu faktlar bir daha onu göstərir ki, həyat yoldaşı seçimində üstünlük qadınlarda olurdu.

Osetinlərin heç bir Qafqaz xalqında olmayan bayramı var. Bu, qadınların bayramıdır (Ræstæyy bærægbon). Həmin bayramda yalnız qadınlar və azyaşlı uşaqlar iştirak edirlər. Bu o vaxtlar qadınların uşaqları ilə baş-baş qaldıqları, məclislərə toplaşdıqları, yoldaşlarının sağ-salamat qayıtması üçün Allaha dua etdikləri, eyni zamanda gülüb əyləndikləri bir yığıncaq idi. Dövr dəyişsə də qadın məclisləri ənənəsi hər il qeyd olunan bayrama çevrilərək günümüzdə qədər qorunub saxlandı.

Alanların döyüşlərdən özlərinə qul qızlar gətirdiyinə dair hər hansı bir sübut yoxdur. Onlar Amazon arvadlarının yanına qayıdirdilər. Buna görə də, bir çox digər Qafqaz xalqlarından fərqli olaraq, osetinlər monoqam nikahlara malikdirlər, burada açıq və ya gizli çoxarvadlılıq baş verir. Çoxarvadlılığın az olduğu yerlərdə də səbəb böyük ehtimal ki, sadıqlıq deyildi. Kişilər özləri kimi döyüşçü olan qadınlarla hər zaman hesablaşır, onlar olmadan qərar qəbul etmirdilər. Qadınlar cəsarətdə, mərdlikdə onlarla bərabər olur, hətta nəslin davamçılarını dünyaya gətirib qoruyurdular. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi başqa Qafqaz xalqlarının qadınlarının hamısı gözəl və ləyaqətliyərlər, amma belə bir fakt mövcuddur ki, heç bir qafqaz qadını osetin qadınları qədər cəmiyyətdə yüksək mövqə tuta bilməmişdi.

Osetinlərin özlərini alan saymaq üçün kifayət qədər səbəbləri var. Onların şanlı keçmişinə birbaşa işarə edən adət-ənənələri mövcuddur və bu da nartların (alanların) əcdadları olan kişilərin qadınlara olan hörmətli münasibətini asanlıqla izah edir.

“Nart əsatirlərində” qadın obrazları müxtəlif vəzifələri yerinə yetirir. Gündəlik həyatda eposdakı bu personajlar ən çox evdar qadın kimi təsvir edilir. Onların rolu əsasən, ailə ocağının qoruyucusu olmaq, kişilərin əldə etdiyi məhsulları doğru şəkildə paylamaq, ailə üzvləri və qonaqlar üçün yemək hazırlamaqdan ibarətdir.

Bundan əlavə qadınlar tikişdə də çox məharətli idilər. “Xamıts necə evləndi” adlı əsatirdə Bitsenon iynə və qayçıni əlinə alaraq paltar tikməyə başlayır. Bir gecəyə yüz ədəd paltar tikir. İkinci gecə də işləyir və Xamıtsa tapşır ki, tikdiyi paltarları insanlar arasında bölsün. Ən yaxşılarını isə kasıblara paylasın [9, s. 58]. Bu əfsanənin başqa bir variantında Bitsenon o qədər mahir dərzi olur ki, bir əli ilə kəsir, digəri ilə tikirdi. Əfsanənin digər versiyalarında üç və ya daha çox Nart qızı, hətta gözəl Aqunda belə tikiş məharətini sərgiləyir.

Şübhəsiz ki, eposda qadınların başçısı, idealı Satana hesab olunur. Bu qadın hər sahədə bacarıqları ilə birinci yerdədir. Satana bir qadına məxsus ola biləcək ən gözəl xüsusiyyətlərə malikdir. Jorj Dümezil yazır: “*Gözəl, uzaqqörən, ağıllı Satana Qafqaz xanımlarının təcəssümüdür. O hər şeyi öncədən görür və hər zaman hazırlıqlıdır*” [3, s. 236]. Burada onun sehrli güclərindən istifadə etməsi mühüm rol oynayır (“Satana Uruzmaqın arvadı necə oldu”).

Eposun milli versiyalarında nartların cəmiyyəti müxtəlif cür təsvir edilir, hər əsatirdə bu və ya digər qəhrəmana üstünlük verilir, süjet boyunca obrazlar arasındakı dominantlıq dəyişir, eposun kompozisiyası yenidən qurulur, lakin Satana daima əsas obraz olaraq qalır [6, s. 254].

Nartlar üçün gənclərin tərbiyəsində qadınların rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Qadınlar oğullarını səfərə göndərək onlara nəsihət verirlər: *“Qələbəsiz qayıtmasan daha yaxşıdır”*. Söylənənlərin bariz sübutu *“Totradzın ölümü”* (*“Totradzy mələt”*) əfsanəsidir: *“Totradzanın anası oğlunun ölümündən xəbər tutanda nartlara deyir: “Əgər oğlumun sinəsindən bir zərbə vurulubsa, onu yanıma gətirin ki, yas saxlayım, ailə qəbiristanlığında dəfn edək. Əgər kürəyindən ölümcül zərbə endirilibsə, oğlumu zibilə atın, o, qəbiristanlıqda şərəflə dəfn olunmağa layiq deyil. Qaçarkən öldürülən qorxağa aramızda yer yoxdur.”* Nart qadını nə qədər yaxşı ana olsa da, onlarda vətənpərvərlik duyğusu ön planda göstərilir. Qadınlar övladlarına doğma yurdunu qoruyacaq bir igid kimi yanaşır və onları elə böyüdürlər. Buna görə də oğullarının ölüm anında belə onları maraqlandıran əsas məqam övladlarının o vəzifəni layiqincə yerinə yetirmələridir. Əks halda həmin qəhrəman üçün heç kim yas tutmur, torpağa basdırmır. Onun aqibəti heç kim üçün önəmli olmur.

Bəzən eposda cavan gəlinlər tərbiyəçi kimi çıxış edir, özlərinə ər seçir və nartları qəhrəmanlığa sövq edirlər. Bunlara Atsıruh, Aqunda və Akulanı misal göstərmək olar. Gəlinlər ərlərinə qarşı seçicidirlər, tələblərini irəli sürürlər və heç də hər kəsə bu şərəfli seçim qismət olmur. Ər seçmək motivi nart cəmiyyətində qadınların yüksək sosial statusundan xəbər verir. V.İ. Abayev qeyd edib ki, *“Nart dastanında qadın adətən güclü və qüdrətli, böyük şəxsi azadlıq və müstəqilliyə malik obraz kimi çıxış edir. Satana, Atsıruh, Aqunda bu tip qadınlardandır. Onlar gələn təklifləri rədd edir, öz tələb və istəklərinə görə ər seçirlər”* [1, s. 34].

Nart qadınları eposda təkcə evdar qadın kimi deyil, həm də təhlükə anında cəsur döyüşçülər kimi təsvir edilmişdir. Q.Z. Kaloyevin də qeyd etdiyi kimi onlar *“bəzən sırf kişi rollarında çıxış edirlər”* [5, s. 119]. Döyüşçü qızlara tez-tez *“Nart”* eposunda - nart qəhrəmanlarının nağıllarında rast gəlinir. Nəzm və nəsrdəki bu əfsanələr Qafqazın bir çox xalqları tərəfindən müxtəlif variantlarda yaradılmışdır. Osetin dastanında başda Aqunda olmaqla nart qızlarının qorxunc nəhənglərlə necə döyüşdüklərindən bəhs edilir.

“Nartlar Satana” əfsanəsində kişi paltarı geyinmiş, əlində hərbi zireh olan Satana öz elçiləri ilə yarışa girərək onların gücünü və cəsarətini sınayırdı. Sonda yalnız onu məğlub edən şəxslə evlənəcəkdə. Bu da Uruzmaq olur.

Qadına hörmət nartların əxlaq kodeksinin mütləq tələbidir. Ş.F. Jikayevin fikrincə: *“Qadının istəklərini yerinə yetirmək qəhrəmanın məsuliyyətli vəzifəsidir. Batradz gözəl yoldaşı Akulanın tələbini yerinə yetirərək təhlükəli səyahətə çıxır. Soslan Atsıruha görə Aza ağacının budaqlarını əldə etmək məqsədilə Ölülər ölkəsinə gedir. Batradz arvadına edilən təhqirə görə nartların mələyini döyür”* [2, s. 104].

Bu epos təkcə bir xalqın həyat tərzini, mədəniyyətini özündə əks etdirməklə qalmır, həm də qadına verilən yüksək dəyərlə də seçilirdi. Qadınların bu dərəcə söz haqqına sahib olması, öz iradələrinə əsasən hərəkət etmələri, seçimlərində və davranışlarında müstəqil olmaları osetinlərin qadınlara göstərdiyi hörmət və dəyərin sübutudur.

Beləliklə, ənənəvi mədəniyyətə "gender" anlayışı nöqtəyi-nəzərindən maraq müasir təhlil metodlarının sınaqdan keçirilməsi ilə əlaqələndirilir ki, bu da hər hansı bir xalqın etno-mədəni genezisinin öyrənilməsində yeni perspektivlərin açılmasına gətirib çıxarır. Qadının mütləq sferalarda rolunun təhlili xalqın dünyagörüşünün arxaik təbəqələrinin məzmununun açılmasına kömək edir, müasir dövrün ictimai həyatının tam tərkib hissəsi kimi etnoqrafik, etnoloji, antropoloji, etnomədəni və etnogenetik tədqiqatların yayılma dairəsini genişləndirməyə, etnomədəni irsin dəyərlərini əhatə etməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, *“Nartiada”*-nın mifoloji quruluşu həm xronoloji, həm də etnik mənada çoxqatlıdır. O, eposun yaradıcılarının qarşılaşdıqları bir çox qədim tayfa və xalqların miflərini, dini və ideoloji təsəvvürlərini özündə birləşdirir.

Nəticə və elmi yenilik. Xalq dastanı təkcə miflər toplusu deyil, həm də qiymətli tarixi mənbədir. *“Nart əsatirləri”* adlı osetin eposunun dünya, hər şeydən əvvəl Avropa və Asiya mədəniyyətləri üçün əhəmiyyəti daha çox ondan ibarətdir ki, o, bəzi tarixi hadisələrin əks-səhdalarını (uzaq və mifikləşmiş də olsa) qoruyub saxlayır. Çünki onlar o dərəcə arxaikdir ki, müəyyən xalqların rəsmi tarixində öz əksini tapmır. Odur ki, *“Nart”* dastanında əks olunmuş tarixi hadisələr dünya mədəniyyətinin ümumi xəzinəsinə mühüm töhfə verəcək səviyyəyə malikdir.

Millətlərarası çəkişmələrə qərq olmuş bu dünya əhalinin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində daha sistemli, xüsusən də əcdadlarımızın bizə miras qoyduğu o işıqlı qayıdışına hər zamankindən daha çox ehtiyac duyur. *“Nart əsatirləri”* öz spesifikliyinə görə gənc nəslin insan ləyaqətini, məsuliyyət və borcunu, vətənə əsl məhəbbəti dərk etməsinə, yəni, nəsillərimizdə yüksək mənəvi dəyərlərin artmasına kömək edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Абаев В. И. Нартский эпос осетин. – Цхинвал, 1982.

2. Джикаев Ш.Ф. Ныхасы фарн. Владикавказ: Ир, 1996.
3. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. Москва: Наука, 1996.
4. Кабисова Р. С. К вопросу о мировоззренческих мотивах в осетинском нартском эпосе. Цхинвал, 1972.
5. Калоев Г. З. Нартский эпос осетин. Материалы совещания 19–20 октября 1956 года. Орджоникидзе, 1957. – С.110-128.
6. Карпов Ю. Ю. Женское пространство в культуре народов Кавказа. СПб., Петербургское востоковедение, 2001. – С. 414
7. Мамиева Н. К. Шатана в осетинском нартском эпосе. – Орджоникидзе, 1971.
8. Нарты кадджытæ: Ирон адæмы эпос. Т. 1. Дзæуджыхъæу, 2003.
9. Нарты кадджытæ: Ирон адæмы эпос. Т. 3. Дзæуджыхъæу, 2005.
10. Николаева Д. А. Женское пространство в традиционной культуре бурят. Автореферат. М., 2011г.
11. Поспелов Г. Н. Вопросы методологии и поэтики: Сб. статей. Москва: Наука, 1983. – С. 99-113.
12. Салакая Ш. Х. Абхазский нартский эпос. Тбилиси: Мецниереба, 1976.
13. Чичеров В. И. Вопросы генезиса и развития древних форм народного эпоса в освещении фольклористики и некоторые проблемы нартских сказаний // Нартский эпос: Материалы совещания 19-20 октября 1956 года. Орджоникидзе, 1957. – С.5-21
14. Лебедева Л.И. Жизнь доблестных нартов. Издательство: Графон, 2006.
15. Чибиров Л.А. Традиционная культура осетин. Владикавказ: Ир, 2008.

YUXUNUN FOLKLOR MƏTNİNƏ ÇEVRİLMƏSİNDƏ KOMMUNİKASIYA PROSESİNİN ROLU

Aytac Əfəndizadə

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Aytaj Efendizadeh

Transforming a dream into a folklore text the role of the communication process

The article talks about the role of the communication process in the transformation of dreams into folklore. This dream means transferring to someone else. Dream novels are also considered a folklore genre that has a strong influence on the ethnopsychology of the people. Dreams that influence folklore are only warning ones. A dream opens the borders between past, present and future. In addition, the plot and motifs that we face during dream interpretation are also traced in folklore genres. Each time the dream is told, new options appear. This is considered the process of folklorization of the text. The dream is transmitted to the next person through the process of communication. This is how a communicative relationship is realized. We can see the role of this relationship in the folklorization of dreams in a number of folklore examples. The article provides a detailed explanation of the above-mentioned sentences.

Key words: *Sleep, folklore, communication, evocation, transmission, dream writing, communication.*

Yuxu qədim dövrlərdən bəri alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bir insan yaşamı boyunca sayısız-hesabsız yuxular görür. Lakin görülən hər bir yuxu folklorla çevrilir. Buna səbəb odur ki, gördüyümüz bəzi yuxuların heç bir mənası olmur və onlar hər hansı bir məzmun ifadə etmir. Buna görə də bu cür yuxuların folklorlaşması prosesindən söz gedə bilməz.

Azad Nəbiyevin də dediği kimi, yuxu həm dünənün, həm bu günün, həm də sabahın aynasıdır. Uzun əsrlər boyu insanı düşündürən yuxular müxtəlif yozumlar əmələ gətirmişdir. Hər bir yuxu danışıldıqdan, nəql edildikdən, söyləndikdən sonra həmin yuxunun məna çalarları da aydınlaşmış, məlum olmuş, yuxunun ümumi mənası, insan yaşamını əks etdirən tərəfləri yozulmuşdur. Rəylər insanları uğur və uğursuzluqları ətrafında düşündürmüş, bütün bu yozumlar yuxugörəni onları qabaqlamağa yönəlmişdir. Məlumdur ki, yuxunun folklor mətninə çevrilməsi üçün çox mürəkkəb və uzun müddətli yaradıcılıq prosesi keçməsi lazımdır. Yuxu fikirdə, düşüncədə bədii model şəklində düşükdən sonra janr tələblərinə də müvafiq şəkildə uyğunlaşır. Şüurlu fəaliyyətin inkişaf tempi ilə yuxunun formalaşması və keçidi, yəni transferi şərtlənmişdir. Bu isə bədii formanın iki istiqamətdə yüksəlişini əhatə etmişdir [5, s. 50]. Azad Nəbiyevin yuxu paradimləri haqqında irəli sürdüyü iki nəzəri yanaşmasına nəzər salaq. Onlardan biri, ibtidai insanın erkən folklor yaradıcılığının başlanğıc mərhələsində psixoloji dərk etmə paradimlərindən olan yuxunun dayanmasıdır. Digəri isə yuxunun bədii model kimi formalaşmış gen yaddaşına transfer edən və daha sonra isə xalqların regional və qlobal yaddaşına ötürülən erkən bədii düşüncə olmasıdır [5, s. 54].

“Görülən” yuxularla “danışılan” yuxular arasındakı funksional məna fərqi folklorşünas Səfa Qarayev ümumiləşdirərək yazmışdır. O, yuxularda ünsiyyət semantikasının olduğunu bildirmişdir. İstənilən bir insanın yuxu görməsi anıdan onu mövcud ətrafdakı simvolik ünsiyyət çevrəsində aktivləşdirir. Yuxunun nəql edilməsi ilə kommunikativ əlaqə həyata keçirilir. Yəni emosional “qabarma” yuxu görən psixologiyasında ortaya çıxır ki, psixoloji “boşalma” da ünsiyyətə daxil olmaqla baş verir. Folklor hadisəsi üçün xarakterik olan ünsiyyət “qabarma” və “boşalma” kontekstində əmələ gəlir [4, s. 17].

Özünəməxsus sayılan bu ünsiyyət fonu yuxu və onun şərh arasında yaranır. Ənənəvilikə malik olan yuxu yozumları folklor materialı kimi toplanılır. Ancaq unudulmamalıdır ki, yozumlardan folklor materialı yarandığı kimi, yozumlar da yuxulardan meydana gəlir. Yuxunun folklor hadisəsi kimi daha dəqiq öyrənilməsinə, araşdırılmasına kömək edən məsələ də elə yuxu və yuxu yozumlarına kompleks şəkildə yanaşılmasıdır. Fikir verilməsi lazım bilinən məsələlərdən biri yuxu prosesinin özündə də ənənəvi obrazların yaranmasının arxetiplərin təsiri ilə olmasıdır. Yuxu zamanı əmələ gələn sonsuz obraz təsvirlərinin kökündə az sayda olan arxetiplər durur. Belə arxetiplərə ana, müdrik qoca, anima, animus, eqo, kölgə kimi nümunələri göstərmək olar. Deməli, yuxu yozumları ənənəvi olduğu kimi, həmçinin yuxular da ənənəvi ola bilər.

Yuxuya aid olan yazıların folklor cəhətlərini əks etdirən başqa məqamlarını nəzərdən keçirək. Yuxuların yazıya alınması zamanı məlum olur ki, onların bəziləri “kommunikativ” mühitdə yeni bir həyata keçidin xeyirli və zərərli nəticələrinin xəbərvericisi kimi çıxış edir, başqa sözlə, ritual xarakterə sahibdir. Bundan sonrakı ömür müəyyən bir yuxunun ardı kimi başa düşülür. Ona görə ki, belə yuxularda dastan və nağıllarda olan keçidlərə uyğun gələn hissələr mövcuddur. Bu nöqtəyə varan yuxugörən şəxs epik qəhrəmana aid olan

psixologiyayı özündə əks etdirir. O, bu nöqtəni ömrünün hansısa bir mərhələsi üçün keçid olaraq müəyyənləşdirir.

Yuxularda şəxsin hisslərini ifadə edən simvollar ümumi, birgə şüuraltını ənənəvi mədəniyyətdə kodlaşdırmaqdadır. Hər hansı bir şəxsin hissi istəkləri birgə, kollektiv şüuraltının tərkib hissəsi olduğundan yuxularında olan işarələri mədəniyyətin rəmz toplusundan, yuxularda, dastanlarda, miflərdə və s. başqa yaradıcılıq nümunələrində qeyd olunanlardan ayrı təsəvvür etmək mümkünsüzdür. Buradan aydın olur ki, yuxuların da rəmz, simvol aləmini folklor hadisəsi kimi öyrənmək mümkündür.

Aristotel belə hesab edirdi ki, yuxugörmə fəvqəltəbiiliyin bir açıqlaması kimi qəbul edilməməlidir. Onun fikrincə, yuxugörmə insan ruhunun, hissiyyatlarının qanunauyğun bir şəkildə nəticəsi hesab olunmalıdır. Yəni yuxu insanın gözünü yumduğu, yatdığı zamanda passiv mənəvi məşğuliyyətidir.

Yuxuları Makrobius və Artemidor iki sinfə ayırırdılar. Birinci sinfə yalnız bu günlə və yaxud da keçmişlə əlaqələnmə, gələcək üçün isə heç bir önəm daşımayan yuxular aid edilir. Belə yuxular hər hansı baş vermiş və ya hal-hazırda davam etməkdə olan məsələlərə, keçmiş hadisələr barəsindəki məlum təsəvvürlərə əsaslanmaqdadır ki, bununla da realıqda yaşanmışların tərsi olaraq əmələ gəlir. Məsələn: aclıq keçirməkdə olan insanlar çox çeşiddə yemək-icmək görür, aclıq hissi duymayanlar, toxlar isə yuxularında qarmaqarışlıqla, yorğunluqla rastlaşırlar. İkinci sinif yuxular isə birinci sinfin əksinə olaraq ancaq gələcək ilə əlaqələndirilir və bir neçə formada özünü göstərir. Bu formalardan biri budur ki, yuxularda bilavasitə peyğəmbərlik müşahidə olunur. Məsələn, nağıllarda nurani qoca cildinə girmiş olan Xızır peyğəmbər yuxu görmüş şəxsə alma verir və ona deyir ki, almanı zövcəsi ilə yarı bölüb yesin. Digər formada isə gələcəkdə baş verəcək hər hansı bir hadisə barəsində xəbərdarlıq yuxuda nəzərə çatdırılır. Məsələn olaraq demək olar ki, Kirə massagetlərlə olan döyüşdə həlak olacağı və bununla da taxt-tacına Qistaspesin oğlu Dariyin sahiblənməyi “Tomiris” rəvayətində yuxu vasitəsilə bildirilməkdədir. Başqa bir formada isə yuxular simvollaşdırılır və əlavə olaraq izahın verilməsinə ehtiyac yaranır. Məsələn, “Astiaq” rəvayətində Astiaq yatıb yuxusunda ölkəyə fəlakət bəxş edəcək bir uşaq barədə xəbər alır. Bu uşaq üzüm tənəyinin çoxalaraq bütövlükdə Asiyanı örtməsi ilə simvollaşır.

Folklorlaşma prosesində, yəni ünsiyyət zamanı yuxu mətni iki formada təzahür edir. Bunlardan biri görülən yuxu, digəri isə danışılan yuxudur. Şüur və yaddaş hadisəsi sayılan görülən yuxu söylənilmədiyi, danışılmadığı zaman folklor hadisəsi kimi qəbul edilmir, lakin yaddaşda olan psixi material hesab olunur. Görülən yuxu nəql edildiyi zaman folklor hadisəsi sayılır. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, əsas önəm daşıyan məsələ burada “danışmaq”, “nəql etmək” prosesidir. Danışılan yuxu şifahi ünsiyyət aktıdır. Yuxunu nəql edən şəxsin danışdıqlarından əmələ gələn hekayə yuxu mətni sayılır. Məsələn üçün biz hər hansı bir şəxsin gördüyü yuxusunu dəfələrlə danışdığı müddətdə müşahidə etsək, görürük ki, eyni bir yuxu hər səfər nəql edildikdə dəyişikliyə uğrayır, bununla da fərqli məqamları, poetik boyaları özündə təcəssüm etdirir.

Yuxunu danışan şəxs – təhkiyəçi bəzi səbəblərdən, yəni onu dinləyənlərin kimliyindən, ifa şəraitindən, öz əhval-ruhiyyəsindən asılı olaraq mətnə müxtəlif dəyişikliklər edir. Təhkiyəçi dediyimiz səbəblərdən asılı olaraq, ya bəzi hissələri daha geniş və emosional formada nəql edir, ya mətnin hər hansı bir elementindən ətraflı olaraq danışır, ya da müəyyən hissəni qısaldaraq digərini geniş şəkildə söyləyir. Beləliklə, təhkiyəçi yuxunu hər dəfə danışdıqda onun müxtəlif variantlarını yaratmış olur. Həmin bu hadisə yuxu mətninin folklorlaşması prosesi hesab olunur. Folklor mətninə çevirmənin bəzi elementlərini sadalaya bilərik. Fikrimizə ilk gələn yuxu mətninin nəql edilməsi, yəni şifahiliyidir. Digər cəhət yuxunun müxtəlif adamların dilinə düşərək ümumi xarakterli hadisəyə çevrilməsi, şifahi cəhətdən kodlarla söylənilməsi, variantlaşması, hər dəfə söylənilməsi zamanı yeni bir formasının yaradılmasıdır.

Yuxuların həqiqət olub-olmamasını müəyyənləşdirməyə çalışmaq insanların yuxunun məzmununu göz önündə saxlamasına zəmin yaratmışdır. Bildiyimiz kimi, yuxulara heç zaman birmənalı yanaşılmamışdır. İnsanların bir hissəsi yuxunu uydurma hesab etmiş, xəyal olduğunu bildirmişlər. Bəziləri isə bunu öncədən görüclüklə, qeyri-adi əxlaqı, zehni, zəkası, təbiəti etibarilə adi insanlardan fərqlənən adamlarla, peyğəmbərlərlə əlaqələndirmişlər. Yuxuların insanın xəyalda deyil, gerçəkdəki, hal-hazırkı həyatı, arzu və istəkləri, cahanı qavrama halı ilə bağlı olduğunu bildirmiş, bu proseslərlə bağlı söylənilən əks mülahizələri yalan hesab etmişlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hər hansı bir şəxsin psixoloji aləmindəki vəziyyəti aydınlaşdıran yuxu bədii cəhətdən xəyala gələn nəsnələrin paradigmaları olaraq folklorlarda özünü geniş formada göstərmiş, öncəgörmə, butalanma, vergilənmə kimi təzahürlərini də əmələ gətirmişdir.

Bildiyimiz kimi, artıq elm aləminə məlumdur ki, yuxular ünsiyyət, əlaqə, yəni kommunikasiya prosesi nəticəsində folklor hadisəsinə dönür. Məlumdur ki, dünya xalqlarının da folklor nümunələrində, xüsusilə dastan və nağıllarında yuxu yozumlarına rast gəlinir. Məsələn üçün: hökmdarların yuxuda düşinin düşməsinə, qılıncının titrəməsinə görməsi və s. ilə onlar baş verə biləcək təhlükəli hallardan öncədən xəbər tutmuş olurdular. Bunlar iki önəmli məqama işarə edən dəlillərdir. Birincisi yuxuların nəql edilərək yozulması ilə folklor hadisəsinə çevrilməsidirsə, ikincisi folklorlaşdırılmış olan yuxuların xəbərdar edici funksiyasının olmasıdır.

Yuxu yaddaş ötürmələrinin köçürülməsinin ilk açarlarından biridir. Yuxu da digər bədii modellər kimi təhkiyə olunaraq nümayiş etdirildikdən sonra folklor modelinə dönüşür. Yuxunun ümumi düşüncədə müasir formaya uyğunlaşması, qəlibləşməsi, folklorun janrlarına daxil edilməsi və s. uzun müddət almış və bunlar bir çox psixoloji, bioloji inkişaf prosesləri ilə əlaqəli şəkildə təkamül yolu keçmişdir. Bu təkamül hallarının əksər məqamları elm aləminə hələ də məlum deyildir. Bəlli olan isə budur ki, yuxu insanı həyatında baş verə biləcək hallardan, həqiqətlərdən xəbərdar edir. Onların ola biləcək uğur və ya uğursuzluqları, yaxud da keçmişdə yaşamış olduqları bəzi qəmli və ya sevincli anları yuxuda təkrarlanaraq məlumat ötürür. İnsanlar bunları nizamsız, qarma-qarışıq bir formada yuxularında görürlər və ya olmuş hadisələr təkrarlanır. Yuxuların yozumları isə fərqli yollarla izah olunur. Bu məqamlara yuxuların ayın və yaxud da həftənin günləri ilə, ulduzlarla, kitablarla, rəqəmlərin silsilə düzümləri ilə, şəkillərlə və s. yozumunu aid etmək olar. Həmçinin hürufilər də rəqəm hesablamaları ilə, nöqtə ilə, səma kitabları ilə və digər müxtəlif üsullarla yuxuların yozumunu həyata keçirmişlər. Beləcə yuxularının yozumlarını öyrənən şəxslər onlar üçün uğursuz olan, bədbəxtlik gətirən nə varsa, özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Uğuru cəlb etmək üçün isə çoxlu sədəqələr vermiş, qurbanlar kəsmiş və digər üsullara əl atmışlar.

Yuxuları danışarkən onlarda diqqət edilməli müəyyən motivlər və obrazlar vardır. Nəqləmə prosesində yuxu mətnlərinin müxtəlif variantlarının yaranması, onların yayılaraq öz əhatəsini genişləndirməsi üçün əsas amillər sırasında motiv, süjet oxşarlıqlarının mövcud olması özünü göstərir. Bu səbəbdən də hesab etmək olar ki, yuxu mətnləri və folklor janrları bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir.

Folklorla keçid imkanlarına sahib olan yuxu formalarına hansıları aid etmək olar? Nümunə kimi göstərmək olar: əvvəlki, keçmiş həyatdan danışan yuxular, o biri dünyanı ifadə və şərh edən yuxular, insanın ölümü haqqında xəbər verən yuxular və s.

Yuxu görmüş şəxsin röyası o biri aləmə aiddirsə, o bu məsələləri nəql edərkən yuxuda görmüş olduqlarına şahidlik edir və danışarkən nitqində nağıllarda olan bir sıra ənənəvi formul, motiv, obrazlardan yararlanır. O, həmçinin qeyri-nağıl nitqindən də faydalanır.

O biri aləmin, dünyanın əhatəli təsviri yuxu mətnlərində əks olunmuşdur. Bu kimi hallar yuxunu görənlərin şəxsin vəfat etmiş insana sualları, o biri dünyada nələrdə olduğu barədə danışmasını xahiş etməsi və s. ilə yaranır. Bunların cavabını isə dünyasını dəyişmiş şəxs müxtəlif formada verə bilər. Mərhum o biri dünyada öz həyatına qaldığı yerdən davam etdiyini, bəzən də ölərək köçüb getdiyi dünyada zülmərlə, əziyyət və işgəncələrlə üz-üzə qaldığını bildirir. Həmçinin yuxuda insana onun hansı tarixdə vəfat edəcəyi də bildirilə bilər. Bu tip yuxular insanda həyəcan doğurur. Bildiyimiz kimi, hətta insan yuxuda toy görərsə, bu, ölümə işarədir. Folklorla keçidi özündə ehtiva edən yuxular keçmiş həyatdan danışan yuxulardır. Yuxu görənlərin bəzi hallarda yuxusunun süjetini də idarə edə bilər ki, bu da özünü keçmişdən danışan yuxularda büruzə verir. Bəzən yuxu görənlərin insana loğmanlıq və ya cadugərlik də bəxş olunur.

İnsanın ölümü haqqında xəbər verən yuxuların bir çoxu ölmüş şəxslərin yuxuya gəlməsi ilə əlaqədardır. Həyatda olan insanın yuxusuna vəfat etmiş şəxsin girməsi xəbərverici funksiya daşıyır və bu funksiya daha çox yaxşı olmayan, pis halları özündə ehtiva edir. Xəbərdaredici yuxular özündə rəngarəngliyi birləşdirsə də, bütün bunlara baxmayaraq, bu yuxular baş verəcək pis hadisənin, ölümün, zərərlərin, ziyanların, bir sıra xoşagəlməyən halların xəbərvericisidir [1, s. 154].

Ağız ədəbiyyatımızda, əsasən də dastan və nağıllarda yuxu yozmaları daha çox özünü göstərir. Məsələn, üçün “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda Qazan xan evinin yağmalanmasını yuxusunda görmüşdür. Qazan xanın yuxusunda gördüklərinin yozumuna nəzər yetirək. Məsələn, yuxusunda gördüyü qara bulud onun taleyi, evinin üzərinə insanları qorxuya salan təbiət hadisəsi ildırımın düşməsi – bədbəxtlik, tanrıların qəzəbi, qara saçının uzanıb gözünü örtməsi isə dərdi-sər, qayğı və s. kimi yozulur.

Qazan xanın yuxusunda gördüyü motivlərə nəzər salaq. Quduz qurdların evi dəlməsi – burada quduz qurdların hücumu ölümün əlaməti sayılırdı. Ona görə ki, o vaxtlar quduz heyvan tərəfindən dişlənən şəxs vəfat edirdi. Qara dəvənin ənsəni qapması – qara rəng şərlə əlaqələndirilir, dəvə isə ümumiyyətlə, kinli heyvan hesab olunur və yağını rəmzləşdirir. Ənsə isə başın arxa hissəsidir və bu da yaği düşmənlərin xaincəsinə zərbə vuracağını bildirir. Qazan xanın qardaşı Qaragünə yuxunu yozaraq pis bir hadisənin baş verəcəyindən şübhələnir. Çağımızda da yası düşən ailələrdə kişilər saqqal saxlayar, qadınlar isə saçlarını açıb çiyinlərinə tökərlər. Əllərin biləyədək qana bulanması – Qaragünə bu əlaməti “qanqaralıq” kimi yozurdu. Buna bənzər əlamət “Koroğlu” dastanında da yer almaqdadır. Nigar xanım röyasında Halaypozan, Toxmaqçuran və Eyvazi qan dəryasında boğulan görmüşdü. Real olaraq isə onlar Xəlil paşanın zindanında ölüm hökmlərini gözləyirdilər. Bildiyimiz kimi, qan ölümə işarədir. Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatında ölüm metaforu olaraq yuxu halı hesab edilir. Buna sübut olaraq yuxuya “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında “kiçik ölüm” deyilməsini nümunə göstərə bilərik. Bunu belə adlandırmaqlarının səbəbi isə Oğuz bəylərinin yeddi gün yatması idi [2].

Məsələn, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazananın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da Qazan xan yuxuda olarkən əsir düşür və onu quyuya salıb üzərini dəyirman daşı ilə örtürlər [2, s. 294].

“Yuxarıdakı yuxu nümunələri necə folklor mətninə çevrilib?” sualı ortaya çıxarsa, biz buna “yuxunun nəql edilib yozulması ilə” - deyə cavab verə bilərik. Beləcə yuxunun bir neçə variantı formalaşmış olur və folklor mətninə çevrilir. Beləliklə, kommunikasiya prosesinin bu sahədəki rolunu bir daha sübut etmiş oluruq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İslamzadə K. Yuxuyozmalarda ənənəvi simvolika. Folklorşünaslıq beynəlxalq elmi – nəzəri jurnalı, № 1, 2 (9, 10), Bakı, 2021, s. 34-39
2. Kitabi Dədə Qorqud dastanı. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
3. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 540 s.
4. Qarayev S. Mifin tarixə müdaxiləsi: 21 dekabr 2012-ci il. Bakı: Sabah, 2018, 204 s.
5. Nəbiyev A. Folklorlarda fasiləsiz transfer və yuxu paradıqları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 336 s.
6. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., (Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
7. Beynin “sirli dünyası” (yeniazerbaycan.com)

AZƏRBAYCAN UŞAQ OYUNLARI VƏ ATRİBUTLARI

Ayan İsayeva

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

The article is devoted to the issue of the relevance of the role of children's games in the spiritual and physical life of a person. Different games are named and remembered by their attributes. For example, a hat in "anzali", chiling in the game "chiling-agac" (by the way, the word "chiling" comes from the verb "chilik-break, fracture", the from of a new tree that is rotten and split) and a shoe, cup and ring in the game "cup-cup" (object similar to a ring can also be), tree in "shesper-shesper", towel in "she took a towel and ran", pole strap in "diradoyme", ashik (sheep's ash bones) in "ashik-ashik", flat stone or glass in "besh-dash stones" game, the hat in "he took the hat and ran", the ball in the "left in the middle" game and etc. Based on scientific and theoretical information, the article explains how these games are crucial to your children's self-awareness, mental and psychological development, and raising them to be worthy members of society.

Key words: *child, game, attribute, besh dash, chiling-aghac.*

Giriş. Günümüzdə get-gedə inkişaf edən texnologiya uşaqların oyun həyatına da təsir edir. Artıq son dövrlər müşahidə edə bilərik ki, azyaşlıların inkişafına xidmət edən uşaq folkloru nümunələri yerini müasir texnologiyaya, texnoloji oyunlara buraxmışdır. Bizi biz edən dəyərlərə sahib çıxmaq, köhnə adətləri yaşatmaq, əsrlərdən gələn dədə-baba qaydalarını təbliğ etmək valideynlərin üzərinə düşür. Bunların təbliği ana bətnindən başlayaraq uşaqların məktəb çağlarına qədər, hətta ondan sonrakı dövrlərdə də davam edir. Bizim ən böyük mənəvi dəyərlərimizdən sayılan analarımızın laylaları, oxşamaları, əzizləmələri, yanılmaclar, təkərləmələr, sanamalar, düzgülər və s. uşaq folklorunun, uşaq oyunlarının çox gözəl nümunələrindəndir. Və onların da əsas məqsədi uşaqları bugünə, gələcəyə, sağlam cəmiyyətə hazırlamaqdır.

Oyunlar insanın (Homo sapiens) yaradılışından daha əvvəl, canlılar aləminin var olduğu zamandan mövcud olmuşdur. Bu fikri heyvanların bir-biriləri ilə instinktiv olaraq oyun oynamaları da sübut edir. Təbii ki, heyvanların oyun oynamaları instinktiv proses olduğu üçün onların oyunlarını məntiqi təfəkkürün məhsulu saymaq doğru olmaz. Buna körpə heyvan balalarının bir-biriləri ilə oynamasını misal göstərə bilərik. Oyun oynamaq "ehtiyacı" heyvanlarda, eləcə də körpə uşaqlarda düşünülmüş bir proses olmasa da, onların genetik olaraq sosiallaşma, əlaqə bağlarını möhkəmləndirmə instinklərindən irəli gəldiyini söyləmək olar. Lakin zamanla insanın təbiəti çözməyə başlaması, təfəkkürün müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçməsi, ictimai-siyasi formasiyaların dəyişməsi oyunların forma və məzmununa da təsirsiz ötürməmişdir. Folklorşünas Azad Nəbiyev "oyun" anlayışının izahı və onun tarixi barədə yazır: "Oyunların ilkin yaradıcılıq mərhələsi şamanist görüşlərdən şübhəsiz ki, çox-çox əvvəl mövcud olmuşdur. Oyunların yaranma və inkişafının birinci mərhələsi rəqslərlə bağlı idi. Daha doğrusu, ilkin oyunlar rəqslər daxilindəydi. Rəqsədaxili oyunları ayrı-ayrı mənalar ifadə edən rəqslərdən qoparıb ayrı şəkildə götürmək mümkün deyildir. İlkin oyunlar rəqslər daxilində primitiv mənalarlarına malik olmuşdur" [7, s. 128-129].

Avropada oyun nəzəriyyəsinin yaradan İohan Huizinga özünün məşhur "Homo Ludens" (Oynayan adam) əsərində oyunlardan söz açarkən, oyunu mədəniyyətin bir forması adlandırır. İ.Huizingaya görə, oyun bir dəfə oynandıqdan sonra yaddaşlarda mənəvi bir dəyər və ya xəzinə kimi saxlanılır. O, istənilən vaxt təkrarlana bilir- ya dərhal, ya da müəyyən bir vaxtdan sonra. Təkrarlanma oyunun təməl özəlliklərindəndir. Bütün bu anlayışlardan da görünür ki, oyunlar mədəniyyətin yaranışından daha qədimdir.

"Oyun" sözü türklərin oynamaq söz kökü ilə bağlı yaranmışdır. Türkdilli xalqların içərisində "oy"un ağıl, hikmət mənaları vardır. Osmanlı sultanlarının təşkil etdikləri atla icra edilən oyunlar barədə dövrümüzədək gəlib çatmış bəzi məlumatlar bu adət-ənənənin türklərdə orta əsrlərdə də davam etdiyini göstərməkdədir.

Əsas hissə. Oyunlar əsasən müxtəlif oyun atributları ilə adlandırılır və yadda qalır. Tarixin ilkin çağlarında oyun alətləri ilk olaraq Misir mədəniyyətində kəşf olunmuşdur. Belə ki, bu gün cingiltli oyuncaqlar var ki, uşaqların beşiyindən asırlar. Həmin oyuncaqlar hazırda plastik materialdan olub, bir- birinə birləşmiş 3 və ya 5 yumru içi boş olan kürələrdir ki, həmin kürələrin içərisində buğda dənəsi böyüklükdə kiçik şariklər qoyulur və uşaq ona toxunarkən çıxılırdı. Bəzən elə bu oyuncaqlar əski versiyasına bənzədilir. Qədimdə bu oyun alətini taxtadan düzəldir, içərisinə də buxda dənəcikləri qoyurmuşlar. Bu oyuncaqdan çıxan səs zıncırovlu ilanın quyruğunun ucundakı zıncırovdan çıxan səsə bənzəyir.

Türkiyədə bu oyun alətinə "Çınqırak" deyilir. Yəni bu oyunun oyun atributu ilkin çağlarda taxta və buğda dənələri, dəri üzlük olmuşdusa da, hazırda plastikdən hazırlanmış zıncırovdur.

Bişmiş torpaq, fil dişi, müxtəlif formalı sümüklər, mərmər, yumurta, baş mumu, bez parça, metal əşyalar, qoz, fındıq, şam qozası və təbiətdə tapılan başqa nəsnələr də oyun atributları hesab olunurdu. Onların bir çoxu bu gün də istifadə olunur. Başqa bir misal olaraq “ənzəli”də papaq, “çiling-ağac” oyununda çiling (yeri gəlmişkən “çiling” sözü çiliklənmək feilindədir, yəni ağacın çiliklənilib parçalanmış forması) və çomaq, “fincan-fincan” oyununda fincan və üzük (üzüyə bənzər əşyalar da ola bilər), “şəşpər-şəşpər”də ağac-“şəşpər”, “dəsmal gütürdü qaç”da dəsmal, “dirədöymə”də dirə-qayıqdan, “aşıq-aşıq”da aşıqdan(qoyunun aşıq sümükləri), oyuncaq körpələrdən, “Dağ-dağ” oyununda oyuncaq silahlardan, “sapand atma” oyununda sapandan, rezindən, dəridən, məftil arabalarda məftil, “maska” oyununda maskadan, “beş daş” və “yeddi daş” oyunlarında daşdan və ya şüşədən, “mərə qarçaq” oyununda toxmaq və qarçaqdan(bir konserva qutusu və ya bənzəri nəsnə ola bilər), “evcik-evcik” oyununda daşdan, qumdan, hətta palçıqdan, və s. istifadə olunurdu. Bunlar hamısı günümüzdə gəlib çatan oyun atributlarıdır.

“Aşıq-aşıq” oyununun tarixi hətta antik Misir dövlətinə qədər gedib çıxır. Bunu həmin dövrün qayaüstü rəsmləri də sübut edir. Yaxud “aşıq-aşıq” oyunu Azərbaycanda, Türkiyədə, Orta Asiyada, Kərkük türkləri arasında bu gün də oynanılır. Aşıq oyunu qoyun, qoç və keçilərin dizində olan sümüklə oynalınan tarixi bir türk oyunudur. Oyun Orta Asiya, Azərbaycan, Türkiyə, Kərkükdə yaşayan türklər arasında hələ də oynanılır. “Aşıq” sümüyü türkmənlərdə “aşşiq”, qaraqalpaqlar, özbəklər, tatarlar, noqaylar, qazaxlar arasında, Azərbaycan və Türkiyədə “aşıq”, qırğızlarda isə “cüko” adlanır. Qədim Yunanıstanda da geniş yayılan “aşıq” oyunu yalnız uşaqlar tərəfindən yox, böyüklər tərəfindən də oynanırdı.

“Dəsmal atdı qaç” oyunu da azyaşlıların qızlı-oğlanlı toplu şəkildə oynadıqları oyundur. Bu oyunun adındakı “qaç”maq sözü də oyunun məzmunundan xəbər verir. Bu oyundakı dəsmal atmaq və dəsmal götürmək fraqmentləri xalqımızın adət-ənənələrinə də nüfuz edib. Belə ki, qız onu sevən oğlanın sevgisinə qarşılıq verdiyini bildirmək üçün dəsmalını atıb gedər, oğlan da həmin dəsmalı götürüb saxlayarmış. Oğlanın ailəsi bununla da qızın razı olduğunu bilib qızı ailəsindən istəməyə gedərmişlər. Həmin adətlər bu gün tarixin səhifələrinə köçsə də, milli dəyər kimi qiymətlidir.

Qədim oyunlardan biri də “çiling ağac” oyunudur. “Çiling- ağac oyunu demək olar ki, bütün türk dünyasında ən məşhur uşaq oyunlarından biridir. Belə ki, bu oyun Azərbaycanda “çiling-ağac”, Türkiyədə “çelik-çomak” Qazaxıstanda “şildik”, Qırğızıstanda “çildik”, Özbəkistanda “şillik” və s. adlanır. Oyunun tarixi çox qədimlərə dayanır. Hazırda bu oyun əsasən oğlanlar arasında oynanılsa da, qədim zamanlarda qız uşaqlarının da sevimli oyunu olduğu bilinməkdədir. Bu oyunun tarixi ilə bağlı türkiyəli professor Əhməd Cəfəroğlu “Ülkü” dərgisində hunlardan bəhs edərkən yazır: “Atılladan sonrakı dövrlərdə Tu-kiyu türklərinin musiqiyə aşırı düşkünlük göstərdikləri, türk kişilərinin çinlilərin hyupu adlandırdıqları bir musiqi aləti çaldıqları, türk qadınlarının da “çiling-ağac” oynamağı sevdikləri Çin mənbələrindən öyrənilir [2, s. 201]. Qərbi Hun İmperiyasının hökmdarı Atilla xaqanın 453-cü ildə vəfat etdiyini nəzərə alsaq, yuxarıdakı məlumata əsasən bu oyunun tarixi 14-15 əsr bundan öncəyə gedib çıxır. Bəzi mənbələr bu oyunun qədim türklər olan hunların dini inacları ilə bağlı olduğunu və döyüşə getməzdən öncə şans gətirməsi üçün bu oyunu oynayırmışlar. Onların inancında çilingin nə qədər uzağa düşməsi o qədər Tanrıya yaxınlaşmaq hesab olunmuş.

“Çiling- ağac”-oyunun qaydası isə belədir: 40-50 sm uzunluğunda bir ağac kəsilir(hər oyunçu üçün bu ölçüdə bir ağac hazırlanır). Sonra 15-20 sm uzunluqda “çiling” deyilən, hər iki ucu kəsik konus formasında kəsilmiş alət hazırlanır. Daha sonra radiusu təxminən 1 metr uzunluğunda dairə cızılır. Təxminən 4-5 nəfərin oynadığı bu oyunda bir nəfər dairəni qoruyur. Digərləri də çilingi düşdüyü məsafədən dairənin içərisinə atmağa çalışırlar. Dairəni qoruyan şəxs isə oyunçular arasında çilingi ən uzaq məsafəyə vuran uşaq seçilir. Oyun zamanı çiling vurulan zaman kim ona havada öz ağacı ilə toxunsa, o dairəni qoruyur, dairəni qoruyan isə digər oyunçuların yanına keçib çilingi düşdüyü yerdən gətirməyə başlayır. Çilingi vuran ağacın ucu ilə onu vurub havaya qaldırmaqlı, daha sonra zərbəylə vurub uzağa göndərməlidir. Çilingi dairəyə atmaq istəyən oyunçular onu atarkən çiling dairəyə oyunçuların əlindəki ağacın uzunluğu qədər yaxın məsafəyə düşərsə, dairəni qoruyan onu yenidən vurma şansı qazanır.

Oyunun adının “çiling-ağac” olması həmin oyunun atributları sayılan çiling və ağacın birləşməsindən yaranmışdır. Çiling ağac oyunun ideya xüsusiyyətləri müxtəlif formalarda izah olunur. Amma ən məntiqlisi budur ki, qədim türklər bu oyunda ağacla vurularaq uzağa göndərilən çilingin düşmə məsafəsinə önəm verərmişlər. Belə ki, qədim türklərə görə çilingin uzağa düşməsi cənnətə yaxınlaşma, uğur əlaməti kimi dəyərləndirilib. Biz bu yanaşmanı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Bamsı Beyrək boyu”nda da görə bilərik. Belə ki, Oğuz adətlərinə görə təzə evlənənlər çadırını qurmaq üçün bacardıqca uzağa ox atarmışlar. Ox hara düşsə, orada təzə bəy öz çadırını qurarmış. Bu bəlkə də türklərin ətraf ərazilərə yayılma, yerləşmə, dolayısı ilə genişlənmə strategiyası olub. Ailə dövlətin kiçik modeli olduğu üçün hər yerləşən yeni ailə yeni dövlət təmsilçisi hesab olunurdu. Beləcə türklər genişlənmə strategiyasını adətlərin də içərisinə daxil edə bilirdilər.

“Şeşpər-şepər”-oyunun qaydasına əsasən oyunçular 40-50 sm uzunluğunda və təxminən 5 sm qalınlıqda ağaclar götürüb uclarını yonurlar. Yaş torpaq seçib orada oyunçulardan biri ağacın-“şepərin” yonulmuş ucunu bütün gücü ilə yerə saplayır. Digər oyunçu isə öz ağacını elə atmalıdır ki, yerə batarkən əvvəlki oyunçunun “şepər”ini çıxarıb kənara aşırınsın. Lakin ikinci oyunçunun öz “şepər”i torpağa sancılmış halda qalmalıdır. Belə olduqda birinci oyunçu öz “şepər”ini ikinci oyunçuya uduzmuş olur. Əgər yerə sancılan zaman hər iki oyunçunun “şepər”i torpaqdan çıxıb yerə düşərsə, bu heç-heçə sayılır. Oyun oyunçulardan birinin “şepər”i torpaqdan çıxıb yerə düşənə kimi davam edir.

Şepər qədim silah növü olsa da günümüzdə işlənmiş və öz varlığını uşaq oyunlarında qoruyub saxlayır. Biz şepərə silah növü kimi “Koroğlu” eposunda da rast gəlirik. Belə ki, eposun “Durna teli qolu”nda dəliləri zindandan qurtarmağa gedən Koroğluya haça şepərli Girizoğlu Mustafa bəy kömək edir. Eposda həmin hissədə qeyd olunur:

“Giziroğlu Mustafa bəy şepərini əlinə aldı, nişan edib atdı. Şepər gəlib məclisin yanındakı məscidin gümbəzinə dəydi. Paşa dik ayağa qalxıb çığırdı ki:

— O nədi? Onu kim atdı?

Koroğlu baxdı ki, sədrəzəm əkilmək istəyir, tez sazı döşünə basıb paşaya dedi:

Meydanda iyidlik satdı,

Gəlmədi günü yubatdı,

Giziroğlu şepər atdı,

Şepər yerə keçdi sandım[5, s. 136-137].

“Sapand atma”-oyunlardan biri də xüsusən oğlan uşaqlarının sevdiyi “sapand atma” oyunudur. Əslində çox ibtidai silah növü sayılan sapan, yeni və təkmil silahların icadı nəticəsində tarixin hər b meydanlarını tərk etmişdir. Elə şepər də, sapand da hazırda folklorda, daha dəqiq desək, uşaq oyunlarında öz varlığını sürdürməkdədir.

“Qədim və orta əsr hər b sənətində kütləvi səciyyə daşıyan yaraq növləri arasında atma silahlar (sapand, yay-ox, nizə və s.) başlıca yer tutmuşdur. Sapand uzaqvuran atma silahların ən bəsit növü olub çox qədim zamanlarda meydana çıxmışdır. Yumru və oval formalı xırda çay daşları vaxtilə atma silah növü - mərmi kimi işlənmişdir. İlk vaxtlar əllə atılan daşın hədəfə çatma məsafəsini uzatmaq məqsədi ilə “sapand” adlanan xüsusi daşatma vasitəsi icad olunmuşdur. Neolit dövründə meydana gəlmiş güman olunan sapand üç hissədən: daş qoyulan “aya” və hər tayının uzunluğu 1 metrə çatan bir cüt hörmə “qol”dan ibarət hazırlanırdı. Qədim dövrdə sapandın qolu və enli “aya”sı lifli bitkilərdən, elastik ağac sıyrılmından, sonralar isə ip və ya köşədən hörülərmiş” [6, s. 44]. Hazırda da sapand elə eyni formada düzəldilir. Uşaq oyun aləti kimi istifadə olunan sapandın əski konfigurasiyası qorunub saxlansa da, ölçüləri kifayət qədər kişilmiş, bir 30-40 sm uzunluqda olmuşdur. Bir də sapandın “aya” deyilən hissəsi əsasən dəridən hazırlanır. Uşaqların hazırladığı sapandların materiallarında və istifadə şəkillərində fərqliliklər var. Belə ki, uşaqların hazırladığı sapandın qolları dartılan rezindən (çox zaman futbol topunun içliyindən) hazırlanır. Uşaqlar hədəfi vurmaq üçün daşı ayaya qoyub ayanı da baş və şəhadət barmaqları arasında tutaraq ayanı sinəsinə tərəf, sapandı isə əks tərəfə dartırlar. Beləcə yaranmış gərilmə nəticəsində buraxılan daş və ya şarik hədəfi asanlıqla vurur. Hədəfi doğru nişan almaq və tək atışla vurmaq böyük məharət sayılır. “Sapand atma” oyunu, xüsusən, kənd uşaqlarının ən sevimli məşğuliyyətidir və bütün türk dünyasında oynanırdığı bilinməkdədir. Nağıllarda, dastanlarda “sapanda qoyub atmaq”, “dağı-dağ üstə qoyub, sapanda qoyub atardı” kimi ifadələrə tez-tez rast gəlirik. Biz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qaraca Çoban haqqında oxuyuruq:

“Üç yerdə təpə kimi daş yığdı, ala qollu sapandını əlinə aldı... Kafirlər sakitcə irəli cumub ox atdılar. İgidlər igidi Qaraca çoban sapandınınm ağzına daş qoydu, atdı. Birini atanda ikisini-üçünü yıxdı. İkisini atanda üçünü-dördünü yıxdı. Kafirlərin gözünə qorxu düşdü. Qaraca çoban kafirin üç yüzünü sapand daşı ilə yerə yıxdı. İki qardaşı isə oxlandı, həlak oldu. Çobanın daşı tükəndi; qoyun demir, keçi demir, sapandın ağzına qoyur atır, kafiri yıxırdı. Kafirin gözü qorxdı, dünya-aləm başma qaranlıq oldu” [4, s. 189-190].

Nəticə. Türk xalqlarının orta q mirası olan uşaq oyunları bu xalqların tarixən biri-birinə inteqrasiyası, eyni soydan gəlmələri və eyni mənəvi mirasın orta q vərəsələri olmaları, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, folklorumuzun kökündə eyni mənbələrin dayanması, ən nəhayət, bu xalqların bir mənəvi bulaqdan qidalanması onların digər mədəniyyət nümunələri kimi, uşaq oyunlarında da təzahür edib. Türk xalqlarında orta q uşaq oyunlarına saysız nümunə göstərmək olar. Bunların bir qismi zamanında mövcud inanc sisteminin, bir qismi uşaqların asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsinin, başqa bir qismi isə milli dəyərlərin-bayramların, önəmli günlərin məhsulu kimi formalaşmışdır. Biz İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişatı zamanı 18 yaşlı gənclərin göstərdiyi şücaətlərin şahidi olduq. Məhz 44 günlük Vətən Müharibəsində sıldırım qayalara dırmanaraq Qarabağın tacı Şuşanı azad edən igidlərimizin fiziki hazırlığının təməli uşaq vaxtlarından “ənzəli”, “şepər-şepər” kimi savaq oyunlarını və “güləş”, “qol güləşi” kimi zorxana oyunlarını oynamaqla qoyulur. Həmin

igidlər silah-sursatsız, yalnız fiziki hazırlığın hesabına sıldırım qayaların qoynundakı Şuşamızı əlbəyaxa döyüşlərlə azad etdilər. Bu düşmən üçün də caydırıcı həmlə oldu. Çünki həm fiziki imkan baxımından, həm də hərbi taktika baxımından bu insan başarısının üzərində görünürdü və mümkünsüz hesab olunurdu. Cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyev də Şuşa döyüşlərindən bəhs edərkən, əsgərlərimizin yalın əllə bu qələbəni əldə etdiklərini bildirib. Hətta İkinci Qarabağ müharibəsindən bəhs edən düşmən əsgərləri də bildirirlər ki, Azərbaycan əsgərlərinin üzərinə pulemyotu boşaldırdıq, yıxılmırdılar. Bunların hamısı çətin fiziki hazırlıqların nəticəsidir. Həmin fiziki hazırlıqlara dözümlü təmələndə isə uşaq vaxtı oynanılan fiziki məzmunlu oyunlar durur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayat F. Şamandan səmazənə: oyun və oyunçu. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 218 s.
2. Caferoğlu A. Cahan ədəbiyyatında Türk qopuzu. Ankara: Ülkü dərgisi, 1936, s. 203-215.
3. İohan Huizinqa // M.A.Kılıçbay. Homo Ludens. İstanbul: Ayrıntı yayınları, 2013, 272 s.
4. Kitabı Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
5. Koroğlu. Bakı: Lider, 2005, 552 s.
6. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
7. Nəbiyev A. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı: Azərnəşr, 1988, 172 s.

HÜSEYN CAVID DRAMATURGIYASINDA XEYİRLƏ ŞƏR MOTİVİNİN TƏDRİSİ

Aytəkin Nəsirova

Lənkəran Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

The teaching of the motif of good and evil in Huseyn Javid's play

In the literature classes of general education schools, new teaching technologies are used during the teaching of the motif of good and evil in Huseyn Javid's play. It is effective to apply intensive teaching methods to the teaching process for the correct presentation of the works and the author's idea. During the lesson, good and evil, as well as their essence, are discussed during the analysis of works. In the teaching of such motivational works, the construction of lessons in accordance with modern educational standards creates conditions for the formation of new skills in students.

Key words: *Tragedy, conducting, intensive method, training standard, aphorism.*

Qədim insan təfəkkürü xeyirlə şəri ananın əkiz övladları kimi təsəvvür edir. Bu təsəvvürün nəticəsidir ki, qədim inanclardan olan zərdüştlükdə Hörmüz və Əhrimən əkiz qardaşlardır. Hətta el arasında da “xeyirlə şəri qardaşdır”, “şəri deməsən, xeyir gəlməz” kimi ifadələrinin işlənilməsi də təsadüfi deyil. Belə fikirlərə H. Cavid dramaturgiyasında da rast gəlirik. Məsələn, “İblis” faciəsində İblis ondan qaçan Arıflə Rənaya deyir:

Siz nə qədər bəndən uzaqlaşsanız,
Yer deyil, əflakə uçub qaçsanız,
Qarşılaşıb birləşiriz daima,
Ayrı deyil, çünki biriz daima [2, s. 68].

Və yaxud “Topal Teymur” dramında Divanbəyi Topal Teymura deyir: “Bana qalırsa, xeyir və şəri ikizdir. Məhəbbətlə ədavət bir-birinə bağlıdır. Lüzumundan fəzlə məhəbbət nifrət doğurduğu kibi, həddən artıq qan tökülməkdə də bir fəzilət yox” [2, s. 261].

Ümumiyyətlə, müharibə və sülh məsələlərinə həsr olunmuş “İblis” əsərində xeyir və şəri motivi daha qabarıq təsvir olunmuşdur. Orta məktəblərdə bu əsər tədris olunarkən müəllim məsuliyyətli olmalıdır. Ədalətsiz müharibələrə, müharibə törədənlərə qarşı nifrət hissənin yaratmaq baxımında önəmli olan bu faciənin tədrisi zamanı müəllim intensiv metodlardan istifadə edərək dərsi daha səmərəli şəkildə təşkil etməlidir. Əsərdə çətin ərəb və fars sözlərinin, osmanlı-türk şivəsinin olması tələb edir ki, müəllim əsərin bədii oxusunda şagirdlərə bələdçilik etməlidir. Bu müəllifin çatdırmaq istədiyi ideyanın, əsərin yazılma qayəsinin şagirdlər tərəfindən daha dəqiq anlaşılması baxımından əhəmiyyətli rola malikdir. Əsərin bədii oxusu zamanı yeni təlim standartlarına uyğun olaraq, hər bir şagirdin subyektiv rolunu artırmaq üçün müəllim “dirijorluq” məharətindən istifadə edə bilər.

H. Cavid ayrı-ayrı obrazların dilindən söylədiyi sözləri sadəcə söz kimi saxlamırdı. Onun əsərlərinin başlıca üstünlüyü onda idi ki, əsərdə obrazların fikirləri hadisələrdə ifadəsini tapırdı. Mərhəmətin yerini zalımlıq, aqilliyin yerini nadanlıq, məhəbbətin yerini nifrət ... alırdı və bu da əsərdəki səhnələrə canlılıq, rəngarənglik gətirirdi. Cavid dramaturgiyasında ən əziz, ən müsbət sayılan qəhrəmanların belə etdiklərini, atdıqları addımları, söylədikləri xoş sözləri mütləq mənada yaxşı niyyətlə əlaqəndirilmirdi. Cavid qəhrəmanların xoş niyyətlə gördükləri işin bəd niyyətə çevrilmə ehtimalını hər zaman nəzərə alırdı. Bu cür təzadların bir-birilə qarşılıqlı vəhdətdə əks olunması Cavid dramaturgiyasında maraqlı doğuran məqamlardandır.

“Peyğəmbər” əsərində Peyğəmbər xeyrin tərəfindədir. İlk baxışdan Skelet obrazını şəri qüvvələrin simvolu kimi təsəvvür edirik. Lakin bunun belə olmadığını “Xəyyam” da Skelet obrazında görürük. “Xəyyam” dramında Skelet Sevdanın – Xəyyamın ilk sevgisi, aşıq olduğu qızın xəyalı kimi təsvir olunur. Xəyyam Sevdanı əvvəlcə üzü duvaqlı gəlin, sonra isə skelet simasında görür. Oxucu əsərin gedişatından belə anlayır ki, Sevdanın Xəyyamın don nəfəsinə qədər unuda bilməyəcəyi insandır. Xəyyam hələ onu gördüyü ilk anda “Bir tanrıya lazımsa, tapınmaq, Zevq əhli tapınsın sana” deyib heyretlənir [3, s. 24].

H. Cavid dramaturgiyası başdan başa xeyirlə şərin qarşıdurması, mübarizəsi və müqayilələrində qurulub. Xeyir və şəri motivinin aparıcı olduğu əsərlərinin tədrisi zamanı əsərlərin təhlilinə və dərindən məşğələlərə ayrılmalı vaxtlarda göstərilmək üçün təqdimat hazırlanır və bu təqdimatda həmin əsərlərdən fraqmentlər verilməlidir. Təhlil zamanı şagirdin diqqətini müharibə, müharibənin törətdiyi fəsadlar, xeyir və şərin qarşıdurması, şəri əməllərin səbəb olduğu uçurumlar və s. kimi məsələlərə yönəltmək lazımdır. Yazıçının milli və ümumbəşəri ideyaların, sülh və əminamanlığın əks olunduğu əsərlərinin təhlilində diqqəti humanist olub xeyir əməllər törədənlərin daim qazanacağı kimi fikirlərə yönəltmək lazımdır. Bunun üçün müzakirədə “Peyğəmbər” dramından götürdüyümüz aforizmlə fikrimizi daha da qüvvətləndirə bilərik.

Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.

Təhlil zamanı bu mövzular ətrafında suallar hazırlayaraq şagirdlərin müstəqil təhlilinə şərait yaradılması məqsədəuyğundur. Belə olan halda, şagirddə müstəqil fikir söyləmə, düşünmə, mühakimə etmə, nəticə çıxarma kimi bacarıqların formalaşmasına zəmin yaradılır.

Hüseyn Cavid qələmə aldığı faciələrdə Şərq taleyinin müxtəlif ciddi problemlərini qaldırmış, ümumbəşəri dəyərləri yüksək humanizm mövqeyindən işıqlandırmışdır. Ədəbiyyatda qələm ustalarının dəfələrlə müraciət etdiyi “Səyavuş” mənzum faciəsində də şair bu mövzuya müasir mövqedən yanaşmışdır. Bu faciədə də yazıçı xeyirlə şərin qarşıdurmasını təsvir etmişdir. Xeyirlə şərin tədrisi zamanı müəllim əsərdən Səyavuşun dilindən nümunələr verərək göstərir ki, Səyavuş xeyri təmsil etdiyi halda Kavus və Südabə isə şər əməllərin carçısıdır. Südabənin xəyanətə dəvət etdiyi, “Yoxsa bu atəşdə sən də yanarsın” dediyi Səyavuş ona belə bir cavab verir:

*Ölümdən qormayır Keykavus oğlu,
Xəyanət ləkəsi daha qorxulu*

Burada olan fikirləri göstərərək qeyd edirik ki, qəhrəman xəyanəti ölümdən də betər sayır və ölümə razıdır, amma xəyanətdən qaçır.

Xeyir və şər motivinin tədrisi zamanı müəllim belə bir sualla sinfə müraciət edir: “Xeyirlə şər mövzusunda daha hansı əsərlərdə rast gəlmisiniz?” Müəllimin qoyduğu bu tədqiqat sualı şagirdləri düşünməyə vadar edir daha sonra şagirdlərlə birlikdə Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərindən keçilən “Xeyir və şər” yada salınır. Bunun ardınca isə yaxşılıq və pisliyin, zalımlıq və mərhəmətin, müsbət və mənfi obrazların qarşı-qarşıya qoyulduğu əsərlərdən nümunələr gətirilir. Bununla şagirdlər həm keçdikləri əsərləri xatırlayırlar, həm də yeni dərsi keçilən mövzularla əlaqəli şəkildə öyrənərək daha yaxşı qavrayırlar.

H.Cavid dramaturgiyasında şər motivi “İblis” əsərində müharibə dəhşətlərinin əks olunması fonunda daha qabarıq işlənmişdir. Mövzusu müharibədən götürülən, amma real müharibə səhnələrinin təqdim edilmədiyi “İblis” faciəsində Arif obrazının timsalında isə insanın İblisə uymaqla özünü faciəyə sürükləyə biləcəyini müşahidə edə bilirik. Əsərin əvvəlində Arif dünyanın yaradılmasındakı ilahi məqsədi axtarır... Bütün insanlıq dünyanın yaranması haqqındakı ilahi məqsədi Arif kimi axtarmalı deyilmi?! Dünyadakı ağır vəziyyət Arifi narahat etməkdədir. İnsanların xəlf edilməsində hikmət olduğuna inanan Arif İblisin yaradılmasındakı hikməti isə anlamaqda çətinlik çəkir.

Bu mövzuların tədrisi ona görə aktualdır ki, müharibə mövzusu günümüz üçün də aktual mövzudur. Gələcək nəsillərdə müharibə və müharibə qızıqırdıcılarına qarşı nifrət hissi yaradır. Əsərdəki müharibə motivindən danışarkən Qarabağ müharibəsi ilə əlaqələndirə bilərik. Şagirdlərə izah edirik ki, günümüzdə də istər dünyada, istərsə də vətənimizdə biz ədalətsiz müharibənin baş verdiyini görürük. Xalqımız uzun illərdən bəri amansız müharibələrə, talanlara, düşmənçilik siyasətinə, yadelli işğalları məruz qalmışdır. Bu millət 30 il öz yurdundan didərgin düşmüş, minlərlə azərbaycanlı məcburi köçkün olaraq yaşamışdır. Ermənilərin mənfur və xain xisləti onları aid olmadıqları torpaqlarda vəhşiliklər törətməyə vadar etmişdir. Bu məkrli, çirkin siyasət minlərlə igidimizin şəhid olmasına, günahsız körpələrin qətlinə, ədalətsiz talanlara, milli-mənəvi zərbələrə məruz qalmağımıza səbəb olmuşdur. Doğma vətənimizə, el-obamıza, günahsız xalqımıza qarşı törədilmiş bu cinayətlərə səbəb olan mənfur düşmən və onun xain siyasətinə qarşı nifrət hissi oyatmaq, həmçinin bütün gerçəklikləri, yaşanan zülmü gələcək nəsillərə ötürmək, eləcə də bu baş verən hadisələrə qarşı onlarda mənfi təəssürat yaratmaq baxımından bu əsərin və ümumiyyətlə, müharibə mövzusunda əsərlərin orta məktəblərdə tədrisi əhəmiyyətli rola malikdir.

Yazıcının “Ana” dramı Dağıstan həyatından götürülmüşdür. Bu əsərdə xeyir və şər, mərhəmətlik və qəddarlıq, insanpərvərlik, xainlik və s. Xüsusiyyətlər obrazlar vasitəsilə geniş kütləyə çatdırılmışdır. Xeyir və şər qüvvələri təmsil edən obrazlardan Orxan və Muradı göstərmək olar. Bildiyimiz kimi onlar ətrafdakılara qarşı pislik etməkdən çəkinməyən, xain və kinli insanlardır. Əsərdə bu şər qüvvələrə qarşı duran insanpərvər Səlima ana, İsmət, Səlim, Qanpolad kimi müsbət obrazlar yaratmışdır. Əsərin mənfi surətləri nə qədər cılız, xudbin, qəddar və eyni zamanda nə qədər qorxaqdırlarsa, müsbət qəhrəmanlar bir o qədər həyatda doğru yol tutan, mərd və alicənab insanlardırlar. Əsərlə tanış olduqca Səlima ananın necə böyük ürəyə sahib olduğunu, mərhəmətli, insanpərvər olduğunu, sözün əsl mənasında ana olduğunun şahidi olursan. O, oğlunun qatilini bağışlamaqla bir daha yüksək keyfiyyətlərə sahib olduğunu sübut edir. Anaları ən böyük istəyi dünyamızda sülhün bərqərar olmasıdır. Ana müharibənin, qan tökülməsinin əvəzinə insanlara sevgi, qayğı, dərin məhəbbəti aşılayır. Əsərlə tanış olarkən biz ananı təlaşlı, narahat görürük. Müəllif bu əsərlə bir daha dünyaya, insanlara mesaj göndərir ki, günahsız insanların qanını tökmək, müharibələr etmək əvəzinə sülh və əminamanlıq şəraitində yaşamaq lazımdır. Bu fikirlərin tədris zamanı diqqət mərkəzində saxlanması dərs prosesində xeyir və şərlə bağlı doğru situasiyanın yaradılmasına kömək edəcəkdir.

Bundan başqa, bu mövqe əsərin əsas ideya istiqaməti ilə ziddiyyət təşkil edir və əslində müəllifin tənqid obyektlərindən və ya daha yüksək bir ideyanın formalaşmasına aparan yoldakı dayanacaqlardan, diskret keçid məqamlarından biridir. Zira ruhdan düşmüş İxtiyar şeyxin:

Ah, köpürdükcə şu xain bəşər,
Yer üzü daim qusacaq zülmü şər
Məzbəhə dönmüş də bütün kainat,
Qeyri çəkilməz şu müləvvəs həyat.

– deyən bədbin, nihilist, inkarçı mövqeyi ümumən mübarizəyə, həqiqət və gücün vəhdətinə səsləyən müəllif tərəfindən yalnız tənqid oluna bilər. İxtiyar şeyxin nəzərində dünya – Allahdır və buna görədir ki, naqis ictimai mühitdə rastlaşdığı haqsızlıqlar onda Allaha qarşı kin yaradır və bu, butövlükdə dünyaya nifrətlə, tam bədbinlik mövqeyi ilə eyniləşir.

Arifin, Elxanın və hətta İblisin mövqeyinə gəldikdə isə onların Allaha və dünyaya münasibəti Qabil və Lüsiferin münasibətindən tamamilə fərqlidir.

Daha sonra şagirdlərin diqqətinə çatdırırıq ki, ədəbi tənqiddə belə bir fikir də var ki, Şər insanın öz təbiətindədir. Bu fikir özü də İblisə münasibətdən asılı olaraq iki yerə bölünə bilər:

a) İblis, doğrudan da, şərin timsalıdır, lakin əsil İblis elə insanın özüdür;

b) İblisin xeyirxah məqsədi vardır – o, insanları başa salır ki, şər onların öz təbiətindədir. Bu fikrə əsasən şagirdlərə aşağıdakı fikirləri göstərib dəyirmi masa təşkil edərək ətrafında müzakirələr aparırıq:

1. İblis isə Arifi müxtəlif həyat yollarından keçirərək ona sübut edir ki, insanın yer üzündə çirkin əməllərinə səbəb onun öz vəhşi ehtirasları, nəfsidir.

2. İblis "aşkar göstərir ki, cahandakı fəlakətlər, insanın başına gələn müsibətlər, faciələr onun (yəni İblisin) adına yazılsa da, əsl bais düşkünləşən və bəd əməllərə uyan insanın (yəni Arifin) özüdür. 20 Arif isə ümumiyyətlə insanlığın rəmzidir: "Əsas hadisə İblisin Arif ilə (insanlığın) toqquşmasından ibarətdir.

3. "İblisin sübut etmək istədiyi fikir budur ki, Allahın yaratdığı insanlar şərin mənbəyidirlər.

4. "H.Cavid belə bir nəticəyə gəlir ki, bütün fəlakətlərin səbəbkarı olan əsil İblis həyatda mövcud olan insan-iblisdir."

5. Dramaturq İblisin vasitəsilə həyatın mənfiliklərini, insan təbiətindəki pozğunluğu bütün çılpalığı ilə açıb göstərir".

6. "H.Cavid İblisin vasitəsilə insandakı məhəbbətin ən sonda nifrətə çevrilməsinə işarə edir."

7. "Şər "göylərdə", mistik aləmdə deyildir, insan təbiəti və insan iradəsi ilə bağlı bir keyfiyyətdir."

8. "İblis insan təbiətini öyrənmək və araşdırmaq məqsədilə ciddi axtarışlar aparır və sübuta yetirməyə çalışır ki, bir-birinə uyuşmayan, daima təzad təşkil edən eybəcər və təmiz ehtirasların mənbəyi "sirli" bir varlıq olan insanın öz xislətidir."

9. "Təqsiri olmadığı halda günahlandırılan xəyalın, təsəvvürün yavrusu İblisə gəlincə, o, insanı öz əməllərinin səbəbkarı və əsil günahkarı kimi ittiham edir".

10. "Nəfs insanda şərin əsasıdır".

11. "İblis özünü itirmiş insana həqiqəti göstərməyə çalışır və onu "nəfsi-ləimə" aludə olub, şəxsi istək ucundan qan tökməməyə, fəlakətə bais olmamağa səsləyir. İblis bu yerdə həyat mürəbbisi kimi meydana çıxaraq özünü pisliklərə qarşı qoyur, insanın özünü özünə nişan verir".

12. "Ancaq İblis insanı bir zaman qəlb narahatlığına gətirib çıxarsa belə, insan xilqəti, Cavidin inamına görə, İblisdən azad olmur, onu varlığından qova bilmir" və s.

Şərin timsalı olan İblisi biz əsərdə daima başqa-başqa sifətlərdə görürük. Lakin onun iç üzünün açılması müəyyən səhnələrdə özünü göstərir. İblisin qəhqəhələri ancaq eybəcərliklə rastlaşan zaman eşidilir. Kamilliyə və gözəlliyə qəhqəhə çəkmək, insan müqəddəsliyinə xor baxmaq Cavid İblisinin təbiətinə yaddır. İblis bütün istedadını insanın xilasına, onun yaşayış tərzinin gözəlləşməsinə həsr etmişdir. Cavid qəhrəmanının əməli xalqı dərəcələrin pəncəsindən xilas etmək, hər bəndələri tanıdıb, eybəcərlərə nifrət oymaqdır, nəhayət insan həyatında sülhü, dostluğu təsdiqləməkdir.

– "İblis göylərdən enir və insanlara cinayətlərin əsil günahkarlarını, şərə uymuş əsil iblisləri göstərir" [4, s. 29]. Bu cür misalları çox gətirmək olar. Həm də, göründüyü kimi, ədəbi tənqiddə əvvəlcə ehtiyatla deyilən "İblis şər rəmzi olsa da, işıqlı cəhətlərdən də məhrum deyil" fikri, illər keçdikcə dərinləşmiş, faciənin özünü unudulmuş, həmin fikir isə "İblisin insanların yoluna işıq saçması, onları azadlığa çıxarmaq cəhdləri" haqqında təfərrüatlı bir "nəzəriyyəyə" qədər davam etdirilmişdir. Lakin doğrudanmı, faciənin özündə İblisi müsbət qəhrəman kimi səciyyələndirmək meyl var? Şagirdlərə göstəririk ki, müəllifin məqsədi:

Canlar yaxar, evlər yixar insan...-

deyən İblisin sözlərilə Arifin

Bir fəzilətsə, öldürüb-ölmək,

Canavar bizdən əşrəf olsa, gərək.

- fikirlərini öldürməkdir. Buradan da yenidən belə bir nəticəyə gəlinir ki, həqiqətən də İblis insanın öz içindədir və insan nəfsini idarə etməyi bacarsa, güclü iradə sahibi olsa, İblisə, bilavasitə öz nəfsinə qalib gələ bilər.

Araşdırmanın sonunda gəldiyimiz nəticə belədir:

1. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat dərslərində “H.Cavidin dram əsərlərində xeyir və şər motivlərinin tədrisi” mövzusu istər nəzəri, istərsə də praktik cəhətdən nəzərdən keçirdikdə, tədqiqatın çox mühüm metodik əhəmiyyətə malik olması bir daha təsdiq edilir. Bu mövzu öz aktuallığın qorumaqdadır. Bu əsərlərin tədrisinin bütün mərhələlərini nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, həqiqətən də, orta məktəblərdə tədris edilən H.Cavidin “Ana” və “İblis” dram əsərlərinin tədrisi gələcək nəsillərə milli-mənəvi dəyərlərimizin, tariximizin, ədəbiyyatımızın tədrisi, həmçinin şər əməllər törətməkdən çəkinmək, xeyir işlər görmək kimi məsələləri izah etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

2. Metodika sahəsində çoxlu araşdırma aparılsa da dram əsərlərinin tədrisi hərtərəfli öyrənilməmişdir. Düzdür, bir çox metodist alimlərimiz ədəbiyyatın tədrisinə aid fikirlər bildirmişlər. Belə ki, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin dram əsərlərinin məzmunu və təhlili ilə bağlı dərin, əsaslı bilik və bacarıqlar əldə etməsində ədəbi əsərlərin tədrisi yollarını öyrənmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3. Bu mövzu üzərində hərtərəfli araşdırma aparmağın xüsusi nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır ədəbiyyatdan fənn kurikulumunun həyata keçirilməsi zamanı H. Cavid dramaturgiyasının şagirdlərə öyrədilməsi başlıca məsələlərdən biri sayılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/avqust/132110.htm
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III c. Bakı: Lider, 2005, 304 s.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V c. Bakı: Lider, 2005, 288 s.
4. Xəlilov, S. “İblis” və dünya ədəbi-fəlsəfi fikri. Bakı, 1998, s. 160-181.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN FƏLSƏFİ FİKİRLƏRİNDƏN TƏDRİSDƏ İSTİFADƏ İMKANLARI

Fərəh Aliyeva

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Possibilities of Using the Philosophical Ideas of Nizami Ganjavi in Education

Nizami Ganjavi's philosophical views on how the world was created and the identity of a person should be deeply assimilated by high school students. The creation of the world, chaos, space, etc. His thoughts can be explored from the "Iqbalname" part of the "Iskandername" poem. A person's identity, understanding of the material and spiritual world is included in his human concept. Nizami analyzes the concept of man from a social-moral, worldly point of view and sees his happiness in the sublime. In order to achieve greatness, a person must know his moral duties well and get away from the feelings and passions that drag him down.

Keywords: *philosophical thoughts, chaos, space, universe, humanity.*

Giriş. Nizami Gəncəvi dünya miqyaslı şair kimi bütün dövrlərdə özünə böyük rəğbət qazanmışdır. M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan şairi Nizami" əsərində göstərir ki, "Məhəmməd həzrətləri peyğəmbərlərin sonuncusu olduğu kimi, Nizami həzrətləri də şairlərin sonuncusudur". Beləliklə, bu fikirlər şairin ucalığına verilən ən dəyərli sözlərdəndir. Nizami insan şəxsiyyəti ilə bağlı çox önəmli konsepsiya yaratmış, burada bədi təfəkkürün sonsuz imkanlarından bəhrələnərək fəlsəfi, pedaqoji və psixoloji fikrin bir-birindən fərqli nümunələrini əks etdirmişdir.

Əsas hissə. Hər bir böyük sənətkar öz yaradıcılığında üç ədəbi-fəlsəfi konsepsiyanı şərh etmək istəyir: dünya nədir, insan kimdir, zaman nədir. Bu konsepsiyalarda dünyanın yaranışını, insanın daxili aləmini və insan-zaman kəsişməsini şərh edə bilən sənətkar əbədi yaşamaq hüququ qazanır.

Ali məktəblərdə şairin irsini tədris edərkən onun elmi dünyagörüşü və ya fəlsəfi düşüncələri barəsində tələbələrə ətraflı məlumat verilməlidir. Orta məktəbdən Nizaminin həyatı, yaradıcılığı, irsi haqqında biliklər əldə edən ali məktəb tələbələri artıq Nizami Gəncəvi haqqında daha çox məlumata sahib olmalıdır. Bu baxımdan Nizaminin əsərlərində incə məqamların dərinliyinə getməyi öyrənməlidirlər. Doğrudur, Nizaminin demək olar ki, bütün əsərləri özünəməxsus fəlsəfi fikirlərdən ibarətdir. Amma Nizaminin dünya , yaradılış barəsində düşüncələri özünü əsasən "İskəndərnamə" poemasında daha açıq formada göstərir.

Nizaminin "İskəndərnamə"si, bu mənada, şairin ədəbi kredosunun yekunudur. Buna görə də şair "İskəndərin yeddi alim ilə xəlvətə çəkilməsi" hissəsində şərti olaraq filosofları bir yerə yığır. İskəndər onlara dünyanın yaradılışı haqqında sual verir:

Kimsənin qəlbinə heç toxunmadan,
Yeddi filosofu seçdi bu zaman.
Ərəstu – tədbirli bir vəzir idi.
Bəlinas – cavanmərd, Sokrat – pir idi.
Valislə Əflatun bir də Fərfiryus
Heyrandı onlara o rühülqüds [2, s. 98].

Padşah "varlığın ilk tarixindən" danışmaq üçün birinci sözü Ərəstuya verir. Ərəstu –Aristotel, məlum olduğuna görə, həm "Metafizika" yazıb, həm də "Poetika". Sonuncu əsər filoloji nəzəriyyədə dərslük rolunu oynayır və bu gün də əhəmiyyətini itirməyib. Onun məşhur kəlamı vardır: "Platon mənim dostumdur, ancaq həqiqət dostluqdan üstündür" [4].

Ərəstunun dedikləri bugünkü heliosentrik nəzəriyyəyə yaxındır. Bu gün belə düşünülür ki, əvvəl, kaos olub, sonra kosmos yaranıb, daha sonra bizim planetlər Günəş ətrafında düzülüş-nizam mərhələsinə gəliblər.

Burada diqqəti çəkən məqam yuxarıda qeyd etdiyimiz Xaosun hətəkəti və onun Kosmosu yaratması fikridir. Xaotik hərəkətin fizikadakı adı onun qanunauyğunluğunu kəşf edən alimin adı ilə "Broun hərəkəti" adlanır. Bu fizika qanunu asanlıqla cəmiyyətə şamil olunur. Belə ki, ictimai formasiyaların dəyişməsi zamanı xaotik hərəkət, sanki bir "qanunauyğunluğa" çevrilir. Bu zaman cəmiyyətdəki qanun pozuntuları "qaynar qazan"dakı hərəkətə oxşayır. Nizamsızlıq tədricən nizama çevrilir və statik hala gəlir. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, "dünyagörüşü" sözü "kosmogörüş"dən kiçikdir. Zira, biz nəinki dünyanın, təbiətin , həm də kosmosun bir hissəsiyik. Və indi bizim işlədiyimiz bir sıra ölçülər bizim "arşınımıza görə"dir. Məsələn, gecə və gündüz bizim dünyamızın zaman ölçüləridir, kosmosda, artıq bu "zaman" işə yaramır, orada başqa ölçülər var. Və ya yuxunun sürəti ilə bizim zamanın sürəti uyğun gəlmir [4].

Bundan sonra Nizami, filosofun Göy, Yer, – dörd ünsür – od, su, torpaq və hava, daha sonra bitkilər və nəbatat haqqında fikirlərini poetik dillə təqdim edir. Bu və bundan sonra da görəcəyik ki, Nizami filosofların

fikirlərini oxucuya təqdim edərkən həm onların yaradıcılığına bələdliyini nümayiş etdirir, həm də onlara yaradıcı münasibətini göstərir.

Ərəstunun mərkəzəqaçma anlayışı çox mütərəqqi bir anlayış olmuşdur. Məlumdur ki, mərkəzəqaçma mexanizmi cisimlərin kütlə sıxlığını müəyyən edir və kiçik cisimlər böyük cisimlər tərəfindən cəzb edilir. Ay Yer in təbii peykinə, planetlər Günəşin təbii peykinə çevrilir. Bu zaman böyük cisim kiçik cismi cəzb etmə trayektoriyasına salır.

Valisin (Fales – qədim yunan filosofu Miletli Fales. (e.ə.634-548) fikrincə, əvvəl su olmuşdur, qızgın hərəkətdən od əmələ gəlmişdir. Onun “suyun qatılığından Yer yarandı” fikri Ərəstunun “təmiz su xıltdan ayrıldı və həmin xıltdan torpaq yarandı” fikirləri ilə səsləşir. Valisə görə, “Sudan kainat yarana bilməz” fikrinə zidd gedənlər nütfəni yada salsınlar.

Əgər əvvəlki iki filosofun materialist düşüncə tərzini görünürdüsay, Bəlinas idealist cəbhədən çıxış edir. “Gözün nur, nuru göz yaratmışdır”, – deyən Bəlinas birinci işıqlı odu, ikinci havanı, üçüncü suyu, dördüncü torpağı əsas götürür.

Sokrat da öz idealist fikirlərini İskəndərin hüsurunda belə şərh edir: O, güman edir ki, ildırım, Günəş, ay, şimşək, yağış və.s hamısı Yaradanın işidir.

Fərfuryus idealist cəbhədən çıxış etsə də, belə qərara gəlir ki, hərəkət edən və sükunətdə qalan varlıqlar dünyanın maddi formasıdır.

İskəndər məclisi xətm eləyərək bildirir ki:

Dünyanın nəqşini bir nəqş edən var.

Bundan artıq demək mənasız olar [2, s. 106].

Göründüyü kimi, İskəndər də idealist anlayışı rədd etmir. Bu işin bir sirr olduğu qənaətinədir. Və nəhayət, Nizaminin dedikləri maraqlı doğurur. Nizami də bir sıra şairlər və filosoflar kimi kainatın yaradılışının, dərkənin çətin bir iş olduğunu qeyd edir: “Nizami, bu qapı açar götürməz” – yəni yaradılışı dərk etmək çətinidir.

Nizami də “Böyük yaradıcı”nın əvvəlcə əqli yaratdığını deməklə tam idealist olmur. Lakin:

Hər nəqşə çəksə də qadir yaradan,

Əqlin nəzərindən etmədi nihan.

Yalnız ilk nəqşəni gizli nəqş etdi,

Əqlin gözündən də onu gizlətdi –, deyir. Doğrudan da, insan ağı müəyyən məsafəyə qədər kainatın sirlərinə bələd olur. Oradan o yana çətinidir. Məsələn, kainatın sonu varmı? Ya bəlkə, bu da mübhəmdir. İnsan kəşf etdiyi maşına insanı dərk edən göz vermədiyini kimi, bəlkə “Böyük yaradıcı” da insana elə bir göz verməmişdir və buna görə də insan elminin qurtardığı yerdən din başlayır.

Ali məktəblərdə tələbələrə Nizaminin dünyanın yaradılışı haqqındakı düşüncələrinin fəlsəfi izahı verildikdən sonra “insan kimdir?” sualı soruşulmalıdır. Tələbələrin şəxsi düşüncəsi öyrənildikdən sonra isə Nizaminin bu suala necə cavab verdiyini onlarla müzakirə etmək olar.

Nizaminin insan haqqındakı düşüncələrində müşahidə edirik ki, o öz humanist konsepsiyasına uyğun olaraq göstərir ki, insan hər yerdə öz yüksək adına layiq olmalı, həmişə kamilliyə ali əməllərə can atmalı, xeyirxah işlər görməli, varlığında mövcud olan bütün gözəl nəcib xüsusiyyətləri həyatının ən çətin məqamlarında belə qoruyub saxlamalı, onları cilalayib inkişaf etdirməlidir. İnsanın hünərinə, cəsərinə yer də, göy də heyrandır. O, köüllərin hakimi, yerin xəzinəsi, dünyanın gövhəridir. Onun ağılı, mənəvi aləmi dünyaya sığmayan sayısız-hesabsız sərvətlərin mənbəyidir, sahili olmayan ümmandır:

Qamətimlə ölçülməz bir qiymətim var mənəm,

Aləmimə bu aləm, yer də, göy də dar mənəm.

Çay deyiləm, ümmanam, gör ki, nəyəm cahanda,

Zərrə deyil, tükənməz xəzinəyəm cahanda [3, s. 146].

İnsanlıq anlayışının ictimai-əxlaqi funksiyası da bundadır. İnsan bu dünyaya ətalətin qulu olmaq üçün deyil, cəsəret göstərmək, mənən pak, öz ləyaqəti ilə yaşamaq üçün gəlmişdir. Nizami insan və kainat, insan və dünya məsələsinə toxunur, bu iki varlıq arasında mövcud olan dialektik vəhdəti araşdırır, onların biri-birilə bağlılığını, daxili əlaqəsini və ziddiyyətlərini açmağa, əsaslandırmağa çalışır. Nizaminin nəzərində “dünya əzəl gündən sirlər dəryasıdır”, sayısız-hesabsız nemətlər məskənidir, onun “əvvəli əzəlsiz, sonu sonsuzluqdur”.

Nizami göstərir ki, kainat həyatın, maddi varlığın əsası, özülü hesab olunsa da, o öz-özünüdə heç bir ictimai-əxlaqi mənə daşımır. Onun bəzəyi, mirvarisi, gövhəri insan və bütün canlılar aləmidir. Dünyanı dəyişdirən, abadlaşdırən, gözəlləşdirən bəşər övlədidir, onun nəcib, ulvi əməlləridir. İnsan yer üzünün əşrafidir, “üstünlükdə onun varlığı birincidir”. “Dünyanın hər neməti, varı, mülkü” onun əlində, ixtiyarındadır. Kainatda nə varsa, ona məxsusdur.

Nizami kainat və insan barəsindəki mülahizələrindən sonra insan və mənəviyyat məsələlərinin təhlilinə keçir. Şairə görə insan, ilk növbədə təlim-tərbiyə əsasında formalaşmış bir mühitin övlədidir, beləliklə, o

müəyyən ictimai-əxlaqi təsisatın daşıyıcısıdır. Onun düşüncəsinə əsasən, insan öz ali adını, ictimai kimliyini, şərəf və ləyaqətini qoruyub saxlamaq üçün nəcib ülvî mənəviyyata malik olmalıdır. Nəcib ülvî mənəviyyata malik olmağın bir çox sirləri vardır. Bunlardan biri və başlıcası mərhəmət və ədalət hissidir. Bunların hər ikisi həm ictimain varlığını, həm də insan mənəviyyatının ən ali keyfiyyətlərindən biridir. Bəşər həyatını, insanlığı yalnız ədalətə və ondan doğan humanist qaydalara güvənərək idarə etmək, səadətə, ülvyyəyə çatdırmaq olar.

Ədalətdən uzaq bir cəmiyyətdə xoşbəxtlikdən danışmaq boş bir xülyədir. Belə olan ölkədə cəmiyyət gec-tez tənəzzülə dağılmağa məhkumdur. Nizami insan mənəviyyatının sirlərindən danışarkən ləyaqət anlayışını xüsusilə vurğulayaraq bu məziyyətin həyatı əhəmiyyətini araşdırır və belə qənaətə gəlir ki insan mənəviyyatının ən ali keyfiyyətləri sırasındadır. Ləyaqət hissindən uzaqlaşan şəxs cılızlaşır, hörmət, qürur hissini itirir, kölə vəziyyətinə düşür. Şairin ləyaqət hissi haqqındakı düşüncələri daha çox “Kərpickəsən kişinin hekayəti”, “Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti”, “Süleyman və qoca əkinçi” kimi hekayələrində özünə yer tapır. Ədəbiyyatımızda bu günə kimi bu mövzular əməyi zəhməti tərənnüm edən əsərlər kimi təqdim edilsə də, burada söhbət təkcə əməkdən, zəhmətdən deyil, eyni zamanda insanın mənəvi aləmindən, qürur və ləyaqətindən gedir. Ləyaqət hissi vicdanla, namusla bağlı anlayışdır. Vicdanlı yaşamağın əsas amili isə halal zəhmətdir.

Nizamiyə görə ləyaqət özündə bir çox mənəvi xüsusiyyətləri birləşdirir. Bunlardan biri də cəsarətdir. Həqiqətin tərəfdarı olmaq haqq işidir, haqsızlığa göz yummaq nadanların hərəkətidir. Cəsarət göstərmək, doğru danışmaq həm də insanı bütün fəlakətlərdən qoruyan zirehdir. Nizami cəsurluq düzlük haqqında əxlaqi-etik mülahizələrini “Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti”ndə canlandırıdığı qocanın varlığında reallaşdırır. Şair qanıqən hökmdarla hər yerdə qorxu bilmədən onun zülmündən danışan cəsarətli qocanı qarşı-qarşıya qoyur. Şahın verəcəyi bütün cəzalara əvvəldən hazır olan müdrik qoca onun bütün yaramaz əməllərini üzünə vurur:

Mən deyirəm eybini, şər işini özünə,
Göstərirəm güzgütək hər işini özünə.
Hər eybini göstərə alsan ələ güzgünü,
Utan, qızır eybindən, qırma elə güzgünü [3, s. 127].

Mərd qocanın ibrətəməz sözləri zülmkar şaha böyük təsir göstərir. O, peşman olub pis əməllərindən əl çəkir, ədalətli bir insana çevrilir. Beləliklə, xalqın içərisindən çıxmış el ağsaqqalı öz mənəvi ləyaqəti hesabına, böyük imtiyaz sahibi hökmdarlardan qat-qat yüksəyə qalxır nəzərimizdə cəsarət rəmzinə çevrilir.

Nizami insan ləyaqətindən və onun xüsusiyyətlərindən danışarkən, kamal anlayışını da nəzərə çarpdırır. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinə yaxından bələd olanlar yaxşı bilir ki, o, ömrü boyunca aqıl, yüksək idrak, işıqlı mənəviyyat sahibi olan kamil insan uğrunda mübarizə aparmışdır. Beləliklə, bu ideya onun humanist dünyagörüşünün, insan konsepsiyasının məğzini, özülünü, əsasını təşkil etmişdir. Şairin nəzərində kamal insan ləyaqətini yüksəldən, ona xalq arasında hörmət, şərəf, etibar qazandıran ali əqli-mənəvi keyfiyyətlərdən biridir. Kamal cəmiyyətin, bəşər dünyasının zinəti, incisi, heç vaxt dəyərini itirməyən varı, dövlətidir. Yalnız dərin zəka, kamal sahibi olan insan dünyanı dəyişdirməyə, gözəlləşdirməyə, inkişaf etdirməyə, ləyaqətlə yaşamağa qadirdir.

Nizaminin insan konsepsiyasında insanın mənəvi aləminə dair görüşləri sistemində ülvyyətlər haqqındakı mülahizələri xüsusi yer tutur. Şair “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki hekayə və söhbətlərin əksəriyyətində bu problemə toxunmuş, ülvyyətlər anlayışına həddindən artıq yüksək əxlaqi-fəlsəfi qiymət vermişdir. Şairə görə, insanın könül dünyasına xas olan bütün ali keyfiyyətlərin, ictimai məziyyətlərin canı, cövhəri, əqli-mənəvi təkamülün ən yüksək forması ülvyyətdir.

Ülvyyətlər təkcə real həyatla, dünyəviliklə əlaqəli deyil, həmçinin ruhani aləmlə, ilahi varlıqla bağlı bir anlayışdır. Bu anlayışı başa düşən insan onu əhatə edən mühitlə, öz mənəvi dünyası ilə bərabər, ilahi gözəlliyi, Yaradanı dərk etməyə, ona qovuşmağa çalışır. İlahi gözəllik Allah, işıq, nur mənbəyidir, insana məxsus olan bütün nəcib, yüksək keyfiyyətlərin, pak, təmiz əməllərin təcəssümü, ali nümunəsidir. Buna görə də, ülvyyətlər çatmış şəxs öz əslinə qayıdış edir, Allah səviyyəsinə yüksəlir, onun kimi aliləşir, müqəddəsləşir, kainatın və canlı aləmin yaraşığına, bəzəyinə çevrilir. Ülvyyətlər aləminə əbədi qovuşmuş şəxs Allah dərğahında peyğəmbərlərlə bir cərgədə dayanır, onlar kimi böyük hörmətə, izzətə çatır:

Uluların yolunun gərək qulu olasan,
Ülvyyətlərə yüksəlib sən də ulu olasan [3, s. 138]

Ülvyyətlər gedən yol böyük sınaqlardan, imtahanlardan ibarətdir. Ona çatmaq üçün insan öz mənəvi borclarını yaxşı bilməli, onu aşağı çəkən hiss və ehtiraslardan uzaqlaşmalıdır. Bu səbəbdən insanın niyyəti pak, əməli düzgün, vicdanı təmiz olmalıdır.

Nizami göstərir ki, insan mənəviyyatının mənbəyi ali hisslərin, xüsusilə də könül dünyasının tacı olan ülvyyətlərin tapdalanması, itirilməsi bəşəriyyəti fəlakətə sürükləyərək məhvə aparır. Onu tamah, nəfs, pula hərislik, qızıla ehtiras kimi mənəvi-əxlaqi qəbahətlərin köləsinə, əsirinə çevirir, simasızlaşdırır. Nəfs, hərislik insan ləyaqətini alçaldan, qürurunu, mənliliyini heçə çevirən, onu daxilən şikəst edən, çirkinləşdirən çox qorxulu

və təhlükəli bir xəstəlikdir. Bu xəstəliyə tutulan insanlar insafını, imanını itirir, həyatda var olan hər şeyi nəfsin, tamahın tərəzisi ilə ölçür, öz mənəvi dünyasını xaraba qoyur, “səadət mülkünü oda qalayır”, ömürlərini məhv edirlər. Tamah, hərislik həmçinin insan aqlının, zəkasının, kamalının düşmənidir, bəşəri amallarla bir yere sığışmayan böyük bir bəla, mənəvi düşkünlük, rəzillik nişanəsidir.

Nizaminin insan haqqındakı düşüncələri, fikirləri pessimizmdən uzaqdır. Nizamiyə görə insanın mayası həyat eşiği ilə yoğrulmuşdur. İnsan həyatdan zövq almağı bacarmalıdır. Bu dünyaya insan qəm, kədər çəkməyə gəlməyib. İnsan nə qədər ki, sağdır, həyata olan sevgisini daim yaşatmalıdır. Şairə görə dünyanı qüssə məkanı kimi görənlər yanılırlar. Qəm dəryasına batmaq ağır xəstəlikdir, iradəsizlik nişanəsidir.

Əlində nə qədər var isə imkan,

Çalış ki, şən keçsin hər nəfəs, hər an.

Ömrə sərməyədir aldığı nəfəs,

Kədərə tapşırmaq əbəsdür, əbəs! [2, s. 365-366].

Kədər insanı mənən şikəst vəziyyətə salan ağır bir xəstəlikdir. Bu xəstəlikdən yaxa qurtarmaq üçün insanda inadkarlıq, mübarizə əzmi, dözümlülük və iradə olmalıdır. İnsan öz həyatını taleyin ümidinə qoymamalıdır. Ruhdan düşməli deyil, acizlikdən əl çəkməlidir. Nizami dəfələrlə qeyd edirdi ki, ah-nalə ilə heç kəs arzusuna çata bilməz. Bu cür sifətlər insanı alçaldır kölə vəziyyətinə salır. Beləliklə, insan kimi yaşamaq üçün zülmə müqavimət göstərmək, dağ kimi əyilməz olmaq lazımdır.

fikrincə insan ləyaqətinin daxili komponentləri çoxdur. Bunların içərisində dostluq, nəciblik, xeyirxahlıq, səxavətlik, qarşılıqlı sevgi və mənəvi paklıq kimi ictimai-əxlaqi keyfiyyətlər daha mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nizaminin fəlsəfi təliminə görə insan təkcə cəmiyyətə deyil, həmçinin təbiətə münasibətdə humanist qanunlara, yüksək əxlaqi dəyərlərə əsaslanmalıdır. Çünki insan özü də təbiətin ayrılmaz bir parçasıdır. İnsanın xoşbəxt olması üçün onunla cəmiyyət arasındakı ahəng kifayət etmir, cəmiyyət ilə canlılar aləmi arasında harmoniya yaranmasına ehtiyac duyulur. İnsanın təbiətlə olan arasındakı münasibəti bir sıra filosofları Nizamidən çox-çox əvvəl düşündürürdü, amma bu məsələ öz bədii həllini tam və kamil şəkildə birinci dəfə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında tapdı.

Şairin fəlsəfi təliminə əsasən, təbiət vahid bir orqanizmdir. Necə ki insan orqanizminin hər bir üzvü müəyyən vəzifəni yerinə yetirir, eləcə də, təbiətin hər bir üzvü müəyyən bir vəzifə ifa edir. Təbiətin hər hansı bir üzvünün zədələnməsi onun bütün cisminə ziyan vura bilər. Təbiətdəki heç bir üzv artıq deyildir. Heyvanlar da insanlar kimi cana malikdirlər, onlar ancaq şüur etibarilə bizdən aşağı pillədə dururlar. Ona görə də, insanlar heyvanları öz nəfslərinin ömrlərinə görə məhv etməməlidirlər, əksinə, onları müdafiə etməli, təbiətin gözəlliyini mühafizə edib qorunmalıdırlar.

“Nizami yaxşı başa düşürdü ki, təbiətlə, onun qoynunda yaşayan bütün canlı aləmlə insan arasında daimi vəhdət, qırılmaz əlaqə, əbədi ünsiyyət, bağlılıq vardır. Bəşəriyyət özünün gələcək həyatını qorumaq, tam səadətə qovuşmaq istəyirsə, o təbiəti bir anlıq mənfəət naminə kor-koranə məhv etməkdən çəkinməlidir. Onu qorunmalı, mühafizə etməlidir. Bir sözlə, cəmiyyətlə təbiət arasında qarşıdurmaya son qoyulmalı, kamil ahəngdarlıq yaradılmalıdır. Əks təqdirdə təbiətə yersiz müdaxilə, şüursuz münasibət insanlığı ağır fəlakətə, faciəyə, əbədi məhvə aparıb çıxarda bilər” [1, s. 52].

Nəticə. Dahi şairimizin insan haqqındakı fəlsəfi düşüncələrdən belə bir qənaətə gələ bilərik ki, o, bəşəriyyəti mənəvi təkamülə, kamilliyə, yer üzündə sülh uğrunda mübarizəyə səsləmişdir. İnsanlığa böyük sevgi və məhəbbətdən doğan bu çağırış şairin insan barəsindəki baxışlarının məzmununu, fəlsəfi mahiyyətini əks etdirir. Tədris prosesində istər orta məktəblərdə, istərsə də ali məktəblərdə Nizami Gəncəvinin elmi dünyagörüşü yaxud da, fəlsəfi fikirləri mütləq öz əksini tapmalıdır. Nizaminin dünya və insan haqqındakı fikirləri həm orta məktəb şagirdlərinin, həm də tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişaf etməsi üçün mühüm rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev Xalid. Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası /monoqrafiya/. Bakı: Gənclik, 2001, 354 s.
2. Gəncəvi N. İskəndərnamə: İqbalnamə. Bakı: Lider, 2004, 256 s.
3. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.
4. <https://tehsil.biz/news/az/18467/Nizami-Gncvini-flsfi-grlri>

DRAMATURGIYADA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR VƏ XARAKTER

Fidan Həsənova

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Moral values and character in dramaturgy

In fiction, moral issues, moral values have always been at the forefront, and in each period they managed to maintain their relevance in various forms. Basically, although this type of theme is more common in prose works, it cannot be said that the field of verse is far from the theme of moral values. Since, first of all, personality, human morality become the main object of study, the conflict is directly related to issues related to a person and his fate. Against the background of moral issues, the human character also acts with its own complexity on the changeable and ascending dynamics. Heroes, brought to the level of a strong character in some part of the works made, often inspire the "I" of the poet himself. And the character that the writer took from life develops in the course of civilization, scientific and technological progress within the framework of qualities that are eternally important for Humanity-the moral norms of a person that have been formed over the centuries. The hero ceases to be an ordinary character and rises to the level of character, type as a result of the shortcomings, social contradictions, personal concerns that he sees and realizes between two different environments. The characters of the heroes develop organically tied to the author's imagination and pen. So, sometimes, thanks to this, the author himself is able to gain the right to participate in the work. In this article, some aspects of the work of art related to character are reflected in a general way.

Key words: morality, character, literature, human, psychology, antagonist.

Giriş. Sənətkar və onun çoxşaxəli yaradıcılığı əsas predmeti olan insan məsələsini müxtəlif mövzular ətrafında izah edir. Uzun illər mənəvi-əxlaqi tematika çərçivəsində şəxsiyyət və insan mənəviyyəti bədii ədəbiyyatın yazılmamış qanununa çevrilmiş, qələm sahiblərinin təkrar-təkrar müraciət etməkdən usanmadığı mövzu kimi gündəmdə qalması bacarmışdır. Milli ədəbiyyatımızda bu mövzunun tədqiqinin ən məhsuldar dövrü olan sovet dövründən sonra, təəssüflər olsun ki, mövzu geniş araşdırmalardan kənarda qalmışdır. Sürətlə inkişaf edən insan həyatının gündən-günə yeniləşən mənəvi mühiti ədəbiyyatın da qarşısına müxtəlif məsələlər qoyur. Belə olan halda, ədəbiyyatda müasir insanın xarakteri, bu xarakterdən yaranan konfliktlər öyrənmək tələbatını özündə ehtiva edir. Bədii əsərin hərəkətverici qüvvəsi sayılan xarakterin ən doğru açılışı münaqişə və ziddiyyətlərin, iki və daha artıq mənəvi insan dünyasının qarşı-qarşıya gələrək toqquşmasından yaranan situasiya zamanına təsadüf edir. Burada qəhrəmanın hərəkət və davranışları deyil, daxili aləminin gətirdiyi hiss və həyəcanları, sarsıntı və mübarizəsi ön plana çıxır. Hadisələrin xarici mənzərəsindən ziyadə insan təbiətinin ziddiyyətləri, psixikasının görünməz tərəfləri birbaşa və ya dolay yolla diqqətlərə çatdırılır. Hər bir bədii obrazın yeniliyi konfliktin keyfiyyəti və necə açılması ilə birbaşa əlaqəlidir. Aydın ki, nəsr yaradıcılığında çox zaman mənəvi məsələlər aparıcı mövqe tutur. Belə ki, adi adamların dünyalarına, psixologiyasına olan maraq obrazların da xarakterində dəyişiklik yaradır. Lakin onu da demək lazımdır ki, xarakteri dərinləşdirən öyrənmək üçün yalnız insanlarla insanlar, cəbhələrlə cəbhələr arasındakı münaqişəyə deyil, həmçinin xarakterin öz daxili aləmi ilə baş verən ziddiyyətlərə də nəzər salmaq şərtdir. Bu da insanın varlıq aləmində mürəkkəb və sirliliyi yaradılmağı ilə bağlıdır.

Əsas hissə. Son dövrdə yazılmış əsərlərə diqqət etdikdə müşahidə edirik ki, ədəbiyyatda yer alan mənəviyyat problemi xarakter kontekstində təhlil edilir, qoyulmuş məsələ qəhrəmanın keçirdiyi mənəvi təkamül prosesi zəminində dərinləşdirilən izlənilir. Obrazın tipik mənəvi düşüncə tərzini analiz obyektinə çevrilir, mənəvi-əxlaqi problem yazıcının dünyagörüşü, maraq və məqsədləri fonunda araşdırılır. Humanizmin güclənməsi, ədəbiyyatda reallığın artması, şəxsiyyət və onun psixikasına fərdi həssaslıq konfliktlərin bədii təsvirində qəhrəmanların mənəvi böhranlarından hali olmaq, ictimai münasibətlərin dərinliyinə enmək üçün şərait yaratdı. Əgər əvvəlki illərdə insanın cəmiyyətdə qazandığı nüfuz, tutduğu mövqe zəhmətkeşlik və çalışqanlıqla əlaqələndirilirdisə, sonralar mənəvi yetkinlik, əxlaqi kamillik insan üçün meyara çevrilməyə başladı. Əməkdar jurnalist Ağahüseyn Hüseynov bu fikri öz sözləri ilə təsdiqləyir: "İndi yazıçılar bu və ya digər hadisə, problem barədə yox, ilk növbədə şəxsiyyət, insan barədə əsərlər yazmağa çalışırlar. Belə əsərlərdə ən gərəkli mətləblər də, zaman da, xalqın xarakteri də qəhrəmanın, şəxsiyyətin simasında təmərküzləşərək təqdim edilir" [2, s. 32]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yalnız daxili dünyasına, əngin düşüncələrinə baş vurmaq bacarığına sahib olan sənətkarın qəhrəmanı oxucu tərəfindən rəğbət və heyranlıqla qarşılanır.

Bəzən ədəbin təsvir etdiyi qəhrəmanlar real, canlı surətlərin ədəbi inikasından yaranır. Belə ki, milli ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi İsmayıl Şıxlının qəhrəmanları öz cəbhə yoldaşları, müharibə

iştirakçılardır. “Yazıcılarımız cəbhə həyatına, adamlarımızın müharibə illərində göstərdikləri böyük rəşadətə, mənəvi qəhrəmanlığa dair çoxlu qiymətli əsərlər yazmışlar. Yaxşı cəhət budur ki, İ.Şıxlinin qələmə aldığı hadisələr belə geniş işlənmiş, bədii yaradıcılığının bütün janrlarında əksini tapmış bir mövzu ilə bağlı olduğuna baxmayaraq, onun təsvirlərində müəyyən “təzəlik”, tərəvət və özünəməxsusluq hiss olunur” [5, s. 28].

Bədii ədəbiyyatda təsdiqlənən qəhrəman təkcə özünün daxili aləmi, ictimai, fərdi keyfiyyətləri ilə kifayətlənmir, ətrafında baş verən hadisələrə qarşı da fəallığı ilə seçilir. B.Bayramovun “Körpü” hekayəsində “Ancaq bir şey lazımdır! Vətən məhəbbəti ilə dolu olan bir ürək!” – deyən Balakişi obrazı təmiz ideali, yüksək vətəndaşlığı yaddaşlarda iz qoymağı bacarır [6, s. 164].

Zaman keçdikcə insanın mənəvi aləminin get-gedə daha çox zənginləşməsi, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin dərinləşməsi nəticəsində bədii ədəbiyyatda müasir insanın xarakteri də mürəkkəb şəkildə təsvir olunmağa başlanmış, daxili aləmi olduqca qarışıq, dolaşmış fikir dünyələrindən çətinliklə azad olunurdu. Məhz bütün bunlar sənətkarın bacarıqlarının və müşahidə ustalığının daha da intensivləşməsini, həyatı proseslər içərisindən ümumi və xüsusi, fərdi və ictimai xüsusiyyətləri ayırd edib məharət süzgəcindən keçirilməsini tələb edir.

Xarakterlər hərəkətlərin mexaniki təsviri ilə deyil, hadisələr içərisində hərəkətdə olan adi insanın düşüncələri, mübarizəsi, sarsıntı və həyəcanları ilə canlandırılır. Məlumdur ki, insan xarakteri bədii əsərdə hadisələrin sonsuz və qeyri-müəyyən axınında deyil, xarakterik hadisələrin qanunauyğun inkişafı prosesində həyatı konfliktlər və fəvqəltəbii vəziyyətlər daxilində müəyyənləşir. Kəskin süjet daxilində hadisələrin bir-birini əvəz etməsi və detektiv amillərin süni effektlər və bədii “qabartmalar” vasitəsilə diqqəti cəlb etməsi insanların birtərəfli münasibəti ilə qarşı-qarşıya gəlir.

Son illərin bədii nəsrindəki xarakterlərin yaranmasında səbəblərdən biri də ədəbi təcrübələr əsasında formalaşmasıdır. İnsan xarakterini müəyyən edən cizgilərin bir çoxu həyatdan əldə edilir. Əsər ustalığı ilə işləndikdə bu cəhət ona dolğunluq və orijinallıq gətirir, lakin zəif işləndikdə özündən əvvəlki obrazların kölgəsində qalır, əsərə təkrarlıq gətirir. Ədəbi ənənələrə söykənən Vaqif Nəsimi, Məmməd Oruc kimi istedadlı yazıçılar ədəbiyyata yeni və maraqlı xarakterlər daxil etmişlər. M.Orucun yaratdığı suçu Qurban obrazı Mirzə Cəlil üslubundan cürətlə istifadə edir. “Xarakter kimi müasirliyin təsvirinə imkan verilə biləcək Pənah obrazı lazımcına açılmadığından sanki əsərdə çox şey itirilmişdir. Qurbanın sədrin evinə qədər gedərkən keçirdiyi hisslər təbii ardıcılıqla təsvir olunsada, onun birdən-birə nə üçün qəfildən sədrə qoç bəxşiş vermək qərarına gəlməsi kimi hərəkətləri xarakteri müəyyənləşdirən cizgilər kimi lazımı səviyyəyə çatdıra bilmir” [4, s. 231].

Müasirlərin xarakterlərinin müəyyənləşdirilməsində keçmişə qayıdırlar, hadisə daxilində hadisələrin təsviri son dövr milli nəsrə daha çox müşahidə olunur. Bu cəhətdən müasirlər xarakterlərinin açılmasında mifik elementlərdən istifadə edən Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında xarakterin dolğun təsvirinə nail olmaq üçün yazıçının bədii keçidlərdən, mifik-metaforik vasitələrdən, şərtikləndən məharətlə istifadə etdiyini müşahidə etmək olar. Əsərdə xarakter bu günün və dünyanın hadisələri fonunda geniş və inandırıcı təsvir olunur.

Xarakterin təsvirində yazıçı təqdimini, onun həyata baxış nöqtəsinin dəyişməsi də məhz son dövrlərdə daha çox diqqəti cəlb edir. Xarakterlərin səciyyəkləndirilməsi indi “o belədir”, “mən beləyəm” prinsipinə, yəni obrazın daxilindən, öz düşüncələri vasitəsilə qiymətləndirilməsinə üstünlük verilir. Bədii qiymətləndirilmədə həyata baxış nöqtələrinin bu cür dəyişməsi, xarakterin müxtəlif yönərdən izlənilməsi onun daha dolğun təsvirinə imkan yaradır.

Ədəbi prosesin fəallaşması və həyata təsirinin artması nəticəsində xarakterin yaranmasında psixoloji amillər güclənməyə başlayır, digər tərəfdən də bu xarakterlərin ümumiləşdirmə və bədii nəticələr sayəsində daha yaxşı qavranılmasına və duyulmasına şərait yaranır. Nəzəri ədəbiyyatda və ədəbi tənqiddə psixoloji nəsrin bu cəhətin geniş təhlili ilə yanaşı onun müəyyən cəhətləri də qeyd olunur ki, xarakterlərin müasir biçimdə, sırf psixoloji-fərdi təsviri çox zaman onun coğrafi fəaliyyət dairəsini kiçildir. Belə ki, qəhrəman öz mikromühit çərçivəsindən kənara çıxa bilmir. Bəzən bədii psixoloji təsvirdə o qədər xırdaçılıqlara yol verilir, qəhrəman o qədər fərdiləşdirilir ki, öz düşüncələri içərisində sanki yoxa çıxır, müasirləri ilə müqayisədə az qala “kənar adam” təsiri bağışlayır.

Məhz bu səbəblərdən bəzən dövrün sənətkarının əsəyə gətirdiyi ədəbi qəhrəmanlar cəmiyyətin tələblərinə uyğun gəlmir, aparıcı insanların səviyyəsinə qalxmaqda müvəffəqiyyət qazana bilmir. Ona görə də, müasir insanın xarakterik obrazını yaratmaq üçün təsvir olunan insanların bədii xarakteri tutumlu olmalıdır. Ümumi kütlə və axın içərisində hərəkətdə olan hər bir fərdin özünəməxsus maraqlı taleyi və fikirləri ola bilər. Lakin ədəbi xarakterlər belə təsadüfi seçmələr əsasında formalaşdırılıb ərsəyə gətirilə bilməz.

Qəhrəmanın xırda hadisələr çərçivəsində “dolandırılması” müasir mühitdə ideoloji, sosioloji və iqtisadi problemlər daxilində insana təsir edən eyni cür amillərin çoxluğu da həm həyatda, həm də ədəbiyyatda oxşarlıqlara səbəb olur. İsi Məlikzadənin “Dədə-palid” povestində Bağırın doğma ocağını, dədə-bab evini qonşusu Piti Namaza satmaq məcburiyyətində qalması və qızına şəhərdə mənzil almaq üçün psixoloji vəziyyətə

düşməsi inandırıcı detallarla təsvir olunur. Burada qəhrəmanın xarakterinin formalaşdırılmasında yazıçı mühüm bədii vasitələrdən ustalıqla istifadə etsə də, Bağır da dövrün xarakterik insan tipi kimi geniş planda götürülmür. Ona görə də bu silsilədən olan bədii obrazların hər biri ayrılıqda deyil, onların məcmusu bizdə bu günün insanların xarakteri barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Lakin onlar bütövlükdə bu günkü həyatımızı və cəmiyyətimizi səciyyələndirmək baxımından gücsüz və natamamdır. Başqa bir misal olaraq, Əkrəm Əylislinin “Dəhnə” povestində qoyulmuş problemlər və qəhrəmanlar maraq doğursa da, müəllif psixoloji təsvirlərə keçir, obrazın daxili aləmini canlandırır, lakin hadisələrin xronoloji təsvirində, xüsusilə Salman kişi Şahsuvara əks qütbə dayanan adamların canlandırılmasında, təsərrüfat və ictimai problemlərin qoyuluşunda emosionallıq azalır, publisistik təsvir üstün hal almağa başlayır.

Ədəbi xarakterin tutumluluğu fikrinə aydınlıq gətirsək, cərəyan edən həyat hadisələri içərisində insanın keçirdiyi psixoloji hiss və hərəkətləri yazıcının nə dərəcədə düzgün və dolğun ifadə etməsi ilə izah edə bilərik. Belə ki, aparılan diskussiyalarda təsvir olunan hadisələrin primitivliyi, obrazların kiçikliyi və eyni səviyyəliliyi böyük ədəbi problemlərdən biri olaraq görülməkdədir.

Ədəbiyyatşünas M.Çompay yazır: “Son illər qəhrəmanın mənəvi intellektual və psixoloji simasının təsviri üsulu nə qədər müxtəlif və mürəkkəb olsa da, əvvəllər olduğu kimi onda yenə də xarakter bütövlüyü, özünəməxsus düşüncə tərz, duyğularının dərinliyinə varmaq, öz məsləki uğrunda mübarizəsi ilə oxucunu həyəcanlandırmaq bacarığı çatışmır” [3, s. 96].

Ədəbiyyatda geniş yayılmış “kiçik qəhrəmanlar” problemi də tədqiqatçıların xüsusi narahatlığına səbəb olur. Belə ki, bir-birinə bənzəyən bu qəhrəmanlar xarakterik baxımdan da bir-birinin eynisidir, hətta bir-birlərini təkrar edirlər. “Onlar, əsasən, həyatda aparıcı mövqe tutmur, şəhərdən kəndə, kənddən şəhərə gəlib sarsılır, istehsalata qələm qoyub, köhnə düşüncəli insanların müqavimətinə rast gəlib əziyyətlərə düşür, hətta sadəliyinə görə çox zaman “lağa qoyulur”, mübarizlik göstərə bilmirlər [1, s. 39]. Ədəbiyyat isə həqiqi qəhrəmanlar yetişdirərək onların səciyyəsi ilə dövrü xarakterizə etməyi bacarmalıdır.

Nəticə və elmi yenilik. Ümumiyyətlə, 1970-80-ci illər Azərbaycan nəsrində xarakterlərin təsviri baxımından ciddi təkamül hiss olunur. Dövrün əsas cəhətlərini özündə əks etdirən müasir xarakterlərə az təsadüf olunsa da, ayrı-ayrı insan qrupları, zaman və onun adamları barədə müəyyən təsəvvür yaranır.

Toxunduğumuz bütün məqamları nəzərə aldıqda hələ də bədii ədəbiyyatda xarakterlərin açılışında eyni təsvir formaları, ənənəvi, vaxtı keçmiş üsullardan hələ də geniş istifadə edilməkdədir. Buna görə də müasir həyatımızın müxtəlif qütblərinə dərinlən baxış zəifdir, mühüm problemlərin və hadisələrin xarakterə təsiri geniş izlənilmişdir. Bəhs etdiyimiz bu problematik elmi-nəzəri mövzu Sovet dövründə çoxsaylı müraciət olunan və aktuallığını itirməyən məsələlərdən olsa da, təcridən unudulmuş, müasir dövrdə araşdırılmalardan kənar qalmaqdadır. Məhz bu səbəblərdən bu cür ciddi mövzu yenidən gündəmə gətirilməli və innovativ konseptlərdə müasir baxışlarla komparativ şəkildə tədqiq edilməlidir.

Yüksəlişlə geriliyin, müsbətlə mənfinin, bəşəriliklə cılızlığın, fərdiyyətçiliyin və s. ziddiyyətlərinin, eyni zamanda insana təsirlərinin bədii təsvirini verməklə, qəhrəmanların fəaliyyət dairələrinin genişləndirilməsində milli ədəbiyyat hələ də axtarışlarını davam etdirməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva X. Bədii nəsrə insan və cəmiyyət problemi mənəvi-əxlaqi axtarışlar müstəvisində. Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, 2013, №4, s. 39.
2. Əfəndiyeva X. Seyran Səxavətin bədii nəsrində sosial-psixoloji və mənəvi-əxlaqi axtarışlar. Bakı, 2016, s. 32.
3. Quliyeva A. Anar yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi problemlər. Bakı, 2013, s. 96
4. Hüseynova Ş. Hekayə janrında konflikt və bədii portret. Filologiya məsələləri, AMEA, 2012, №7, s. 231-235.
5. Səlimova R. 1980-1990-cı illər Azərbaycan dramaturgiyasında konflikt və xarakter. Bakı, 2009, s. 28
6. Yusifli V. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 164

“MOLLA NƏSRƏDDİN” FELYETONLARI HANSI TƏMƏL ÜZƏRİNDƏ YARANDI?

Gülşən Əhmədova

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

On what basis were “Molla Nasreddin” feuilletons created?

After Mirza Fatali Akhundzade, Najaf Bey Vazirov is one of those who created a fundamental change in the history of public opinion of Azerbaijan. Of course, it cannot be limited to drama. N. Vazirov was a citizen writer who sacrificed himself for the nation and rendered great services to the people in his artistic and journalistic writings.

Bey Najaf, one of the founders of the national theater, which is considered the first step on the way to cultural advancement in Azerbaijan, correctly assessed the impactful role of the press on the people's life, and published articles and feature articles in the periodicals that brought current events. The attention-grabbing point in the publicist's work, which is less researched than his artistic work, is that the genre affiliation of the articles published under the name "Balaca mütəfərriqələr" has not yet been clearly clarified. We have also talked about that issue to some extent in this article.

Key words: *Najaf Bey Vazirov, journalism, criticism, newspaper satire, topical satire.*

Giriş. Mətbu fəaliyyətinə “Əkinçi” qəzetində çap olunan məqalələrlə başlayan, sonradan “Dərviş” imzası ilə tanınan Nəcəf bəy Vəzirovun publisist yaradıcılığını F.Qasımzadə iki dövrə bölmür: “birincisi “Əkinçi” dövrü, ikincisi isə “Həyat” qəzet ilə başlanan dövrüdür. Birinci dövr qısa, məhsulu az, ikinci dövr isə uzun və məhsuldar olmuşdur” [3, s. 535]. “Balaca mütəfərriqələr”i müəllif elə həmin uzun və məhsuldar dövrdə yazmışdır. Mütəfərriqələr həm mövzu-məzmun, mütərəqqi ideyalar, həm də yeni forma yaradıcılığı baxımından diqqətəlayiqdir. Mütəfərriqələrin janrını müəyyənləşdirmək isə bir qədər mübahisəlidir.

Ədəbiyyat tariximizdə felyetonun nə vaxt və kim tərəfindən yaranması haqqında müxtəlif və ziddiyətli yanaşmalar vardır. M.Osmanoğlu məqalələrinin birində mütəfərriqənin elə felyeton olduğunu yazır: “Bir məsələni bir daha vurğulamağı zəruri sayıram ki, “balaca mütəfərriqələr” Əli bəy Hüseynzadənin redaktoru olduğu “Həyat” qəzetində nəşr edilirdi. Əli bəy Hüseynzadənin ideyası bütün türklərin və Osmanlının himayəsində olan müsəlmanların anlama biləcəyi, xalq dilinin fəvqündə olan ortağ bir Osmanlı türk dili yaratmaq idi. Ona görə də Əli bəyin işlətdiyi terminlər ilə Osmanlı mətbuatında işlədilən terminlər arasında bir ortaqlıq var. Osmanlı mətbuatında isə həmin dövrdə “mütəfərriqə” sözü ilə eyni kökdən olan “təfriqə” sözü fəal işlədilirdi və bu sözün daşdığı mənələrdən biri də felyeton idi” [5, s. 322].

Həmçinin Əli Sultanlı Vəzirovun mütəfərriqələrini təfriqə adlandırsa da, mütəfərriqələrdən “Həyat” qəzetinin və Əli bəyin məfkurəsindən fərqli hadisə kimi bəhs etmişdir: “N.Vəzirovun “Həyat”da çıxan təfriqələri heç bir cəhət: nə üslub, nə də məfkurə etibarilə “Həyat”ın ümumi məfkurəsi ilə ahəngdarlıq təşkil etmir. Həmin təfriqələr qəzetin səhifələrində xüsusi, təcrid olunmuş bir ada kimidir. Təfriqələr “Molla Nəsrəddin”çi ruhda yazılmış, lakin ciddi şəkildə ifadə olunan tənqidi məqalələr, maraqlı ictimai-məişət səhnəcikləridir” [6, s. 259]. Həmçinin başqa bir hissədə belə qeyd edir: “XX əsrin birinci onilliyində gündəngünə gərginləşən sinfi mübarizə ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan mətbuatı yeni mərhələyə daxil olduğu vaxt Nəcəf bəy Vəzirov mətbuatda bir çox felyetonlar çap etdirirdi” [6, s. 137].

Buradan görünür ki, Əli Sultanlı N.Vəzirovun balaca mütəfərriqələr adlandırdığı yazıların janrcə felyeton olduğu qənaətində olmuşdur.

N.Vəzirov irsinin əsas tədqiqatçısı olan Kamran Məmmədov isə “Nəcəf bəy Vəzirov” monoqrafiyasının VI fəslində ədibin publisistikası və mütəfərriqələrindən bəhs edərkən həm felyeton, həm də mütəfərriqə terminlərindən istifadə etmişdir. “Nəcəf bəy Vəzirov fəhlələrin ağır həyatını felyetonlarında bütün çılpalığı ilə əks etdirirdi”, yaxud “Felyetonlarının birində xalqdan uzaq düşən ziyalıları məsxərəyə qoyur” [4, s. 145]. Burada felyeton deyə bəhs olunan yazılar, əslində, ədibin mütəfərriqələridir. Həmin əsərləri daha çox mütəfərriqə, kiçik həcmli parça adı ilə təqdim etsə də, K.Məmmədov yeri gəldikcə felyeton terminindən də istifadə etmişdir.

Akademik Feyzulla Qasımzadə də N.Vəzirovun mütəfərriqələrindən felyeton deyə bəhs etmişdir: “1905-ci ilin iyun ayından “Həyat” qəzetində onun “Dərviş” imzası ilə “Balaca mütəfərriqələr” adı altında kiçik-kiçik məzəli felyetonları nəşr olunmağa başlayır” [3, s. 538].

Bununla belə, Azərbaycan ədəbiyyatında felyeton janrının tarixi ilə bağlı fikirlərdə bir-birini inkar edən məqamlar var. (Bu barədə bax: M.Osmanoğlu. Tanıdığımız və tanımadığımız Nəcəf bəy)

C.Əbdürrəhimova felyetonun bir janr kimi hansı poetik xüsusiyyətlərə malik olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, tənqidi ruh, həcmcə yığcamlıq və real fakta əsaslanması felyetonun səciyyəvi əlamətlərindəndir ki, N.Vəzirovun mütəfərriqələrdə də eyni ruh duyulur.

“Balaca mütəfərriqələr”də təsvir olunanlar müəllifin yaşadığı dövrün mənzərəsini əks etdirir ki, mütəfərriqələrin yazılma və çap olunma tarixlərinə nəzər saldıqda real həyatla səsleşməni görə bilərik. Satirik üslubda yazılan bu parçalarda ədibin kinayəsi açıq şəkildə duyulmaqdadır. Fikrimizcə, bu mövqedən yanaşanda N.Vəzirovun bəhs etdiyimiz yazıları felyeton yaradıcılığı yolunda ilkin örnəklər hesab oluna bilər.

Əsas hissə. 1905-1918-ci illərdə “Həyat”, “İrşad”, “Tazə həyat”, “Yeni İrşad”, “Açıq söz”, “Sədayi həqq”, “El həyatı”, “Mirat” kimi qəzet və məcmuələrdə çıxan 57 ədəd kiçik həcmli yazıda dərin məna ilə yanaşı, bir millətin taleyi əks olunmuşdur. Təcrübəli vaxtlarının məhsulu olan bu yazılarda Nəcəf bəyin xalq üçün narahatlığını hiss etməmək mümkün deyil. Əvvəldən axıradək bütün yazılarda el dərdindən halı pərişan, əhvalı fəvət olan Dərvişin söhbətini oxuyuruq. Dərviş sanki müəllifin özü (N.Vəzirovun imzası idi), danışdıqları isə real həyatda rastlaşdığı hadisələr idi.

Milli özünüdərk təməlinə ana dilinin dayandığını başa düşən ədib birinci mütəfərriqəsini “ana dili” problemi ilə başlamışdır ki, bu heç təsadüfi deyildir. Dioloq formasında qurulan kiçik yazıda doğma dilini bilməyən, nitqində rusca ifadələrdən istifadə edən “vətəndaşlar” ifşa və tənqid olunur:

“- Mən çox jalet eləyirəm ki, müsəlmanca bilmirəm.

- Müsəlmanca bilmirsiniz? Nə söyləyirsiniz, qardaşım... Ana dilini bilməmək?.. Vay, vay, bu olmadı ki!..

- Mən binavat deyiləm, atam-anam binavattır.

- Ana dilini öyrənmək çətin bir iş deyil, əzizim.. Əlifba öyrəndin, “Həyat”ı al əlinə, günbəgün oxu, bir ilin ərzində ol zəmanə mollası. Vəssəlam. Dəxi nə istəyirdiniz?” [7, s. 342].

“Həyat” qəzetinin sonrakı nömrələrindən birində qəzetin redaktoru Əli bəy Hüseynzadə dil məsələsi ilə bağlı yazısında bu məqaləyə xüsusi istinad etmişdi.

Bu motiv “Molla Nəsrəddin”in ilk nömrəsindən başlayaraq jurnalın əsas leytmotivinə çevrilmiş, molla-nəsrəddinçilər bütün fəaliyyətləri boyunca sadə ana dili uğrunda mübarizə aparmışdılar. Təkcə “Bizim obrozovonnular” felyetonunu misal göstərmək kifayətdir ki, səsleşməni aydın görə.

Moskva mühitində böyüyüb, təhsil alması Nəcəf bəyin dünyagörüşünün formalaşmasına ciddi təsir etmişdi, yeri gəlsə, o rus dilini təbliğ edər, həmin dildə yazıb-yaradardı, amma bunun xalq üçün hansı faciələrə səbəb olacağını bilən ədib dilin yad təsirlərdən qorunmasını və bu yolda əməli addımlar atılmasını arzulayırdı.

İlk qələm təcrübəsindən başlayaraq elmi, tərbiyəni, təhsili təbliğ, fanatik dindarlığı, cəhaləti, yalançı ruhaniliyi tənqid edən ədib camaatda tərpnəş görməyib dərd-qəmə düşər olur. Bu əhval-ruhiyyə N.Vəzirov mütəfərriqələrinin əsasını təşkil etdiyi kimi Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığına da mövzu verib onu istiqamətləndirmişdir. C.Məmmədquqluzadə əmmaməli müsəlmanların ərəbcə bir-iki kəlmə öyrənib özlərini molla adlandırmalarına kinayə ilə deyir: “..Kərbəlayi Pirverdi, Allah atana rəhmət eləsin, məni yaxşı başa saldın. Sabahdan mən də gedib o mollaın yanında oxuyaram, heç olmasa mərsiyəxan, ya özgə bir zad olub, xoşbəxt olaram ki..” [7, s. 381].

Yaxud, mötəbər hesab olunmaq üçün “həcc ziyarətinə” milyonlarla pul tökənlərin xalq yolunda bir qara qəpiyə qiyməməsi ədibi dəhşətə gətirirdi.

1905-1911-ci illərdə “Həyat” və “Yeni İrşad” qəzetlərində çap olunan yazılarda elmsizlik, cəhalət xalqın ən böyük bəlası hesab olunurdu. Bu yazılardan birində Dərviş müsəlmanların halını düşünür: “Nə gördüm? Hər yerdə zülmət, cəhalət gördüm, tiryək gördüm, bəng gördüm..” [7, s. 354]. Ardınca müəllif özünəməxsus üslubda çıxış yolunu göstərir: “Nədən başlamalı? Min illərdir mənbərlərdə vəzlər oxunur. Xudaya, necə gözəl vəzlər!.. Şəriətdən, insaniyyətləkdən... Bəs məlum olur ki, dərdimizə qeyri dərman da gərəkdir. O dərman elmdir. Ancaq bal, şəkər deməklə ağız şirin olmaz, qardaşım. Elmin kitabları gərək, onları hasil etmək üçün nəqdə pul gərək. Kitablər hazır olandan sonra kəndlərimizdə də məktəbxanalar açmaq mümkün olar. Elmlər artar tərbiyə artdıqca” [7, s. 354].

“Əkinçi” qəzetində maarifçi şeirlərlə çıxış edən Ş.Ə.Şirvaninin əsərlərində, xüsusilə, “Qafqaz müsəlmanlarına xitab” şeirində də eyni motivi görə bilərik:

“Bu qədər dərd ki, olub hadis

Ona biəlmlik olub bais”, - deyən müəllif elmsiz insanı vəhşi heyvana bərabər tutdu.

Ard-arda yazılan mütəfərriqələrdə xalqdan bixəbər mülkədarların tənqidi xüsusi yer tutur. Mütəfəqqilərin birində cavanların elmə gəlməsi ümidinin puça çıxmasından halı xarab olan Dərviş təəssüf və kinayə ilə deyir: “Camaatın elm oxuyan cavanlara bircə təsəllisi qalır: yuxu!.. Necə bədbəxt yuxu! Vay balalarımızın halına! Sən istirahət elə, hacı!..” [7, s. 354]. İstirahətindən qalmayan, xalqa laqeyd yanaşan hacılar, mülkədarlar Nəcəf bəyin satira hədəfinə çevrilirlər.

Elm yox, savad yox, tərbiyə olmadığı kimi tək-tük oxumuş müsəlmanlarda da milli ruh, vətəndaşlıq hissi yoxdur: “Qeyri tayfaların cavanları gecə-gündüz millət yolunda, insaniyyət yolunda çalışmaqda, bizim cavanlarımız da əcnəbi qızların dalyca düşməkdə..” [7, s. 390]. Bu çox qısa zaman sonra mollanəsrəddinçi ədiblərin felyeton və satiralarının da əsas mövzusu olacaqdı. “Qonşu getdi, biz qaldıq” düşüncəsi N.Vəzirovu yaradıcılığının lap başlanğıcından, gənc yaşlarından narahat edirdi.

Müxtəlif taleyüklü problemlərin bədii əksini verən parçalarda müəllifin həssaslıqla yanaşdığı məsələlərdən biri də İran fəhlələrinin ağır yaşayışı, İranın cəhalət və mövhumat içində viran olmasıdır. Onu yurd-yuvasından uzaq düşən, bir tikə çörəkpu lu qazanmaq üçün qan-tər içində işləyən məzlumların halı təsirləndirir, hakimlərin fəhlələrin halına biganəliyi isə hiddətləndirirdi. K.Məmmədovun sözləri ilə desək, Vəzirov bütün yaradıcılığı boyu yalançı millətpərəstlərə nifrətlə yanaşmışdır.

“Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?” deyən Sabir kimi Nəcəf bəy də fəhlələrin halına yanır və onların içində əlifba bilən bir nəfərin güclə tapılmasından ciyəri şan-şan olurdu. 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində çıxan, üsyankar ruhu ilə seçilən mütəfərriqədə İranlı fəhlələrin həyatı bütün çılpəqlığı ilə əks olunmuşdur. “Biçarələr dalında palan, başında mündəris börk, ya dəsmal, libası zibil içindən tapılmış, ömründə hamam görməyən, bir gün tox, bir gün ac, biçarə, bədbəxt, günü qara qardaşlarım!.. Halınız yadıma düşəndə ciyərim odlanır. Xaraba qalsın o İran, necə ki, qalıbdır..” [7, s. 373]. İran məsələsi və İran fəhlələrinin həyatı N.Vəzirovdan başlayaraq digər tənqidi realistlərin yaradıcılığında da mövcuddur ki, bu da ümumi fikir, düşüncə birliyindən qaynaqlanır.

N.Vəzirovun tənqid hədəflərindən biri də cəmiyyətdə pul iştahası ilə yaşan müftəxorlar idi. Dünya dağılsa da, mənim canım sağ olsun əqidəsində olanlar ədibi təbii halından çıxarırdı: “..İndi görək, kərbəlayi, bizim hansı milyonçularımız meydana çıxıb, sandıqların ağzın açıb millət yolunda ehsan edəcəklər, ya Allah!” [7, s. 360]. Hətta iş o yerə çatır ki, Dərvişin həmsöhbəti ona pul adını çəkməməyi məsləhət görür: “Odur ki, işləri zay etdin də! A kişi, rəhmətliyin oğlu, mən sənə neçə kərə demişəm pul əhvalatını ortalığa gətirmə. Hər nə istəyirsən danış, yaz, amma pulun adını çəkmə. Bu sözü mən xeyrixahlıqdan ərz edirəm, qorxuram səni pul üstündə o qədər əzələr ki, şişib dama dönəsən. Pul ilə zarafat olmaz, canım gözüm. Ələlxüsus bizim vilayətdə” [7, s. 360]. Elə kinayə ilə deyilmiş axırıncı ifadə - “ələlxüsus bizim vilayətdə” məsələnin nə yerdə olduğunu aydın göstərir.

Ədib qadın hüquqsuzluğu, çoxarvadlılıq kimi aktual məsələyə də toxunur. 1905-ci ildə “Həyat” qəzetində çıxan mütəfərriqədə kişinin təzə arvad alması, 1911-ci ildə “Yeni İrşad”da çap olunan mütəfərriqədə xalqa nümunə olanlarda ar-namusun qalmaması, onların on dörd yaşlı qızları özlərinə arvad etmək arzularından bəhs olunur: “Bir gün bir məclisdə əyləşmişdim. Başladılar ki, bir ya iki ildən artıq övrət saxlayan kişinin ağı yoxdur. Övrət növrəstə gərək ola, ildə biri... get bir qeyri-kasıbca, növrəstə qız tap, on dörd yaşında. Pəh, pəh, pəh, ildə biri..” [7, 397]. Yaxud, “-Mənim mərhum atamın “bir təsbihdən bir dənə artıq ya bir dənə əskik övrəti var idi”. Bu sözləri eşidib “bərəkallah sənə də və mərhuma da!” - deyib, qalxdım ayağa, ərz etdim:

-Bir vilayətin ki belə rəisi və belə ruhaniləri ola.. o vilayət xaraba qalmaya bilməz idi. Necə ki xaraba da qalıb. Xudahafız, atam..” [7, s. 399].

Yenə yadıma Molla Nəsrəddinçi ədiblərin yaradıcılığı düşür. Uyğunluğu görmək üçün tək “Anam-bacım” felyetonunu nümunə göstərmək kifayətdir. Bu da məfkurə birliyindən irəli gələn bir hal idi.

N.Vəzirovdan əvvəl Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin satiralarında, M.F.Axundzadənin əsərlərində, sonra isə tənqidi realistlərin yaradıcılığında əks olunan hakim dairələrin süründürməçiliyi, xalqı get-gələ salıb, yalançı vədlərlə başdan etməsi kimi real faktlara bir neçə mütəfərriqədə yer verilib. 1907-ci ildə “Tazə həyat” qəzetində çıxan mütəfərriqədə “get ay batandan sonra gəl” el deyimi ilə fikir qüvvətləndirilir və hadisələr həyatı şəkildə təsvir olunur: “..Hacımı yalançı pəhləvan gördüm.. O ki qaldı qızıltəkbəndə, Allah ömrünü uzun eləsin, yüz sözümdən biri bəlkə doğru ola..

On gündən artıq bu vücudların divanxana qapısında qaldım... Bu axşam qət edirik, sabah Allah qoysa, yəqin ki, iş düzələr..

- Nə var indi Badkubədə? Bir neçə gün qal hələ burda..

Xülasə, zavtra-zavtra düşdü araya, axırda qətnamə belə oldu ki, get ay batandan sonra gəl” [7, s. 380].

Nəcəf bəy Vəzirovun mütəfərriqələrində maraqlı məqamlardan da biri orada zəngin xalq yaradıcılığı nümunələrindən və şeir parçalarından istifadə olunmasıdır. Müəllif fikrini qüvvətləndirmək, hadisələri daha təsirli ifadə etmək üçün yeri gəldikcə atalar sözü, məsəl, lətifə, bayatı və rəvayətlərdən istifadə etmişdir. Bunu Vəzirovun digər əsərlərinin adında da müşahidə etmək olur. Məsələn, “halva deməklə ağız şirin olmaz”, “Allahdan buyruq, ağzıma quyruq”, “get, ay batandan sonra gəl”, “el yolunda ağlayanın gözlərinə qan damar”, “daş məndən ötdü qonşuma dəydi, elə bildim saman çuvalına dəydi” və s. kimi ifadələr fikrin kinayəli ifadəsinə xidmət etmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. “Balaca mütəfərriqələr” mövzu və ideya baxımından Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığında davam etdirilir və fərqli səviyyəyə çatdırılır. İstər yuxarıda qeyd edilən mövzular: ana dili

məsələsi, qadın hüquqsuzluğu, yalançı dindarlıq, mülkədarların xalqa münasibəti və ən əsası millətin cəhalətində məhv olması, qəflət yuxusunda lap möhkəm yatması, istərsə də forma oxşarlığı Nəcəf bəyin yaradıcılığını tənqidi realistlərlə bir araya gətirirdi. Mütəfərriqələrin əksəriyyətinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrindən əvvəl yazıldığını nəzərə alaraq, bu qənaətə gələ bilərik ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalında felyetonun aparıcı janra çevrilməsi heç də təsadüf deyildi. Artıq bunun Azərbaycan bədii düşüncəsində ciddi təməli var idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əbdürrəhimova C. Felyeton və pamflet. Bakı, 1987, 85 s.
2. Əlimirzəyev X. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 556 s.
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 550 s.
4. Məmmədov K. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı, 1963, 322 s.
5. Osmanov M. Tanıdığımız və tanımadığımız Nəcəf bəy // Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2022, 408 s.
6. Sultanlı Ə. Dramaturgiyamızın inkişaf tarixindən. Bakı: Azərnaşr, 1964, 301 s.
7. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.

PEYAMI SAFANIN “FATİH-HƏRBIYƏ” ROMANINDA MÜHİT VƏ QƏHRƏMAN

Ayşən Müzəffərli

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Environment and hero in P.Safa's novel “Fatih-harbiya”

"Fatih-Harbiya" is a novel in which the Westernization and civilized desires of the Turkish society, which have been wrongly adopted since the Tanzimat period, and the regrets experienced as a result of these desires are written. P.Safa's novel "Fatih-Harbiya" is based on the comparison of Eastern and Western cultures. Thus, the images in the work: both objects and human figures, the areas where the heroes live, and even the name of the work serve to show this comparison in detail. The writer criticizes Western imitation. Nariman, the protagonist of the novel, is influenced by the wrong environment and begins to prefer materiality in the struggle between materiality and spirituality. In the novel, the influence of the concept of westernization is more clearly visible in the relationship between Faiz Bey's daughter Nariman and her fiance Shinasi, who is attracted to Turkish traditions. Caught between two cultures, Nariman himself suffers because he cannot be either Eastern or Western.

Key words: *Westernization, tradition, culture, East, Nariman.*

Giriş. Daim çalışan, həyatını xalqına sərf edən, öz təbiri ilə desək, millətinin bir həftə belə istirahət haqqı vermədiyi Peyami Safa Cümhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatının qabaqcıl simalarından biridir. Yaradıcılığı çox geniş olan P.Safanı tanıdan, ona şöhrət gətirən yazdığı romanları olmuşdur. Bu romanlarda psixoloji təhlilləri ilə diqqəti cəlb edən yazıçı dövrünün hadisələrinə biganə qala bilməmiş və əsərlərində bu hadisələrə münasibətini aydın şəkildə ifadə etmişdir. Onun laqeyd qala bilmədiyi əsas məsələrdən biri də böyük həcmdə insanları əhatəsinə alan, gənclərin düzgün qavraya bilmədiyi qərbliləşmə, başqa sözlə desək, müasirləşmək istəyi idi. Yaradıcılığında ələ aldığı bu mövzunun ən çox işləndiyi əsərlərindən biri isə 1931-ci ildə nəşr etdiyi “Fatih-Hərbiyə” romanıdır.

İlk münaqişə və ziddiyyət əsərin adında artıq özünü göstərir. Bu adın altında gizlənən mənalar belə əsər haqqında, əsərdə bizi qarşılayacaq hadisələr haqqında çox şey deyirdi. Yazıçı N. Lee P.Safa ilə bağlı yazdığı kitabında qeyd edir: “Burada Fatih səmti Şərq toplumunun, Bəyoğlu (Hərbiyə) Qərb toplumunun simvoludur” [3, s. 79]. Hər iki səmtin İstanbul şəhərində yerləşməsinə və aralarında bir saatdan belə az fərq olmasına baxmayaraq bu iki səmt iki mədəniyyət qədər bir-birindən uzaq idi. Çünki Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti dövründə Bəyoğlu səmti daha çox qeyri-müsəlmanların, əksinə olaraq Fatih səmti isə müsəlmanların məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Əsərdə baş verən hadisələrin konkret ili verilməsə də, “Lozanna sülhündən sonra” ifadəsinin işlənməsi də bir daha göstərir ki, hadisələr 1923-cü ildən sonra baş verir. 1923-ci ildə imzalanmış Lozanna sülhündən sonra da çoxlu qeyri-müsəlmanlar Türkiyəyə köç etmişdir. Bütün bunlar da bir daha göstərir ki, Peyami Safanın romanda qeyd etdiyi hər bir ifadə, hətta əsərin adı belə bu iki toplumun və mədəniyyətin qarşılıqlı müqayisəsinin təzahürüdür. Bütün bu yazılanların altında isə böyük mənalar gizlənmişdir.

Əsas hissə. Romanın qəhrəmanı iyirmi yaşında Nəriman adlı bir gənc qızıdır. Nəriman surəti qərbliləşməyə meyilli gənclərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Yazıçı bu obraz sayəsində Şərq və Qərb – bu iki mədəniyyətin müqayisəsini və bunun fonunda qərbləşmənin gənclər üzərində təsirini göstərir. Nəriman İstanbulun Fatih səmtində, köhnə bir mülkdə atası ilə birlikdə yaşayır. Ailənin tək övladıdır. Atası Faiz bəy Şərq mədəniyyətinə dərinlən bələd olan, klassik türk musiqisini həm sevən, həm də ifa etməyi bacaran bir insandır. Nərimanın 7 ildir birlikdə olduğu nişanlısı Şinasi isə ağıllı və tərbiyəli bir gənkdir. Onlar konservatoriyada təhsil alırlar. Nəriman ud, Şinasi isə kamança çalmağı öyrənir. Lakin Nərimanın Məcid adında bir gəncə tanışlığından sonra hər şey dəyişməyə başlayır. Nəriman artıq əvvəlki insan deyildir. Əsərin əsl konfliktinin əsası da burdan qoyulur. Nəriman artıq bir dilemma yaşayırdı: bir tərəfdə Şərq mühitində böyümüş, keçmiş ənənələrə bağlı Şinasi, digər tərəfdə isə son dərəcə müasir, Qərbi təmsil edən Məcid. Nəriman getdikcə Şərq mühitinə aid hər şeydən uzaqlaşmağa və nifrət etməyə başlayır. Köhnəlikdən qurtularaq müasirləşmək, mədəni olmaq istəyir. Onda baş verən bu dəyişiklik geyimində, davranışında, hətta baxışlarında belə özünü göstərirdi. Həm Şinasi, həm də Faiz bəy bunun fərqi belə dillərinə gətirməyə, bu mövzuda bir-birilə danışmağa belə çəkinirdilər. Nəriman Fateh və Bəyoğlu səmtləri arasında müqayisə aparır. Beləliklə, yazıçı Nərimanın timsalında gənclərin Şərq və Qərb mədəniyyətlərinə necə yanaşdığını, mədəniləşmək ifadəsini necə başa düşdüklerini göstərməyə çalışırdı. Rəfiqəsi Fəxriyə ilə söhbətində isə Nərimanın düşüncələri, apardığı müqayisələr açıq şəkildə ifadə olunur:

-Özümə nifrət edirəm. Yaşadığım məhəllə, ətrafimdakı insanlar, hamısı əsəblərimə toxunur. Fatih meydanının qabağından keçəndə görürsən ki, meydandakı qəhvəxanalarda o qədər işsiz-gücsüz adam oturub ki... Elə ki bir az təmiz, gözəl geyindin, adamın dalınca pis-pis baxır, Allah bilir nələr danışırlar? Adam yolda belə rahat yeriyə bilmir. Dünən Qalatasaraydakı mağazaları gözdüm. İnsan sanki bağçada gəzir. Xalqı da tamam fərqlidir. Hər şey bilirlər... [4, s. 29].

Fatih səmti Nəriman üçün bir məzarlıq kimiydi: "Yol üstündə də məzarlıq olar? Qəbirlər arasında yaşayırıq" [4, s. 29]. Mədəniyyətinə, keçmiş əcnəblərinə aid hər şey onun üçün bir məzarlıq, bu səmtdə yaşayan insanlar isə cəsəd kimi görünürdü.

Bəyoğluna gedən tramvaya minəndə yol ona çox uzaq görünməyə başlamışdı, bu zaman Fatih və Bəyoğlu arasındakı məsafə Əfqanıstan yolu qədər uzaq görünürdü. Bir saat belə olmayan bu məsafə Kabil və Nyu-York şəhərləri arasındakı uzaqlığa çevrilmişdi. Bu həm də iki mədəniyyətin fərqi idi. P.Safa kökündən, kimliyindən, əcnəblərindən uzaqlaşmağın verdiyi ruhi iztirabları Nərimanın simasında, onun keçirdiyi mənəvi sarsıntılarda açıq şəkildə göstərirdi. Nə Şərqli, nə də Qərbli ola bilməyən Nərimana mane olan ətrafındakı insanlardan daha çox özü idi, öz vicdanı idi. Ancaq onun azca da olsa, tərəddüdü, vicdanını susdurub əvvəlki həyatına qayıtmaq istəyi olsa da, körpünün digər tərəfindəki həyata olan marağı və istəyi qədər böyük deyildi. Onu artıq atasından, Şinasidən, Fatihdən, əcnəblərindən, hətta bütün Şərqdən bir körpü ayırırdı.

Romanda yazıçı tək-cə insan obrazlarından yox, həmçinin əşyalardan da konflikt yaradan vasitə kimi istifadə edir. Belə ki qədim türk musiqisi məsələsinə toxunaraq "ud"u bir simvol kimi təqdim edir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Eşqanə Babayeva bu məsələyə toxunaraq onu belə açıqlayır: "Nərimanın klassik türk və müasir Avropa musiqisi haqqındakı düşüncələri, Şərqi ruhu olan, udun telini və sazın mizrabını qırır. Halbuki musiqi bir millətin sözbə, nəğməyə, dilə çevirdiyi dəyərlər sistemidir. Nəriman üçün ud ağır bir yükə çevrilir. Bir millət öz dəyərlərini dünya üzərində simvollarla və dəyərlərə çevirdiyi müddətcə ayaqda dayana bilər" [1, s. 114]. Əsərdə Nərimanın öz dilində verilən sözlərdə də biz bunun şahidi oluruq: "Of... bu əlimdəki ud da əsəblərimə toxunur, az qalırım qıram. Bunu mənə hardan musallat etdilər? Evdəki hey-hey səsləri yetmirmiş kimi bir də bu konservatoriya! Bu alaturka musiqisini ləğv edəcəkdilər. Bəs nə oldu? Ləğv eləsəydilər, mən də qurtulardım" [4, s. 28]. Məhz bütün bunlar onun uda verdiyi dəyər, udun telini qırması böyük bir keçmişin, mədəniyyətin səsinin basdırılması idi.

Artıq Nəriman başqa bir mədəniyyətin ona doğru açdığı qapısından daxil olmuşdu. Hətta nişanlısı Şinasi o qapının açarını özü də bilmədən yavaşca çevirmişdi, amma bundan xəbərsiz idi: "Bu camekanlar kim bilir nəçə Türk qızını başdan çıxarıb və çıxaracaq". Bir vaxtlar Bəyoğlunda birlikdə keçdikləri ətriyyət mağazasının qabağında dayanan Nəriman Şinasinin bu sözlərini xatırlayaraq gülümsəyirdi [4, s. 33].

Nəriman əsər boyu davamlı olaraq bir müqayisənin içindədir. Hər şeydə fərqlilik axtarır. Nişanlısı Şinasi və Məcid arasında, əcnəblər, musiqi, səmtlər, nəhayət, Şərq və Qərb arasında. Hətta bu müqayisələrindən birində Nəriman Şərqi pişiklərə, Qərbi isə itlərə bənzədir. Bu da atası ilə arasında mübahisəyə səbəb olur. Faiz bəy bu müqayisəsinin səbəbini soruşanda Nəriman belə cavablayır:

-Şərq aciz, yuxunu sevəndir. Baxın, indi hamı yatır. Bir də Bəyoğluna gedin. Ortalıq məhşər kimidir. Hər kəs ayaqda, oyaqdır... İşləyir, qazanır, yaxşı yaşayırlar. Faiz bəy belə cavab verir:

-Yaxşı tapmışsan. Ancaq gəl bir müəmmarı açaq. Hər oturan adam tənbel, hər qaçan adam çalışqandır? Elə adamlar var ki, səhərdən axşama qədər oturur və düşünür. Belə adamlar düşüncə cəhətdən zəngindir. Kimi də var ki, səhərdən axşama qədər işləyir, məsələn, bəna, etdiyi iş iki körpici üs-üstə qoymaqdan ibarətdir. Əvvəlki insan tənbel görünür, lakin çalışqandır. Çünki mənəviyyətlə məşğul olur. Digəri isə fiziki işdir. Mənəviyyət isə daim yüksəkdir, alidir. Görülən işlərin fərqi də bundadır [4, s. 51].

Əlbəttə ki, atasının etdiyi bu müqayisə Nərimanı qane etmirdi. Öz bənzətməsi ilə o, mənsub olduğu mədəniyyət və onun insanlarını dəyərsizləşdirirdi.. P.Safa göstərməyə çalışır ki, insan dəyişməyə başladığı andan etibarən hər şeydə bir mənə axtarır. Nəriman da ətrafında gördüyü hər şeyi araşdırır, fikirləri ilə də özünə haqq qazandırmağa çalışırdı.

Nərimanın Şinasi və Məcidin təmsil etdiyi dəyərlər dünyası arasında qalması, onun bu iki şəxslərə yüklədiyi vəzifəni göstərir. Şinasi eşqin, səmimiyyətin, dürüstlüyün və əcnəblərin simvolu olub Nəriman üçün Şərqi təmsil edən bir abidə idi. Onun əksinə Məcid isə ərköyün və bilinməyən tərəfləri ilə Qərbi təmsil edir. O, gündəlik həyatını keçirən, keçmiş, bugünü və gələcəyi olmayan bir gəncdir. Berna Moran P.Safanın romanlarında yer alan Məcid kimi insanları "Qərb zehniyyətinin məhsulu olan insanların onları güclü edən istedadları vardır. İradəli, tutduğunu qoparan adamlardır, amma eyni zamanda da egoist, yalançı və saxtadırlar" deyərək təsvir edir [5, s. 154-155]. Müəllif bütün bu müqayisələrlə Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasındakı ziddiyyətləri detalları ilə canlandırır.

Düşüdü mühitin təsiri Nərimanda yatırda bilmədiyi hislər oyatmışdı. Həmin hislərin verdiyi düşüncə ilə dilində sadəcə olaraq bu kəlimələr ifadə olunurdu: "Mən mədəni olmaq istəyirəm". Bəs Nəriman üçün

mədəni olmaq nə idi? Ziyafətlərdə iştirak etmək, gözəl dırnaqlara sahib olmaq, Bəyoğlu səmtində yaşamaq, Məcid kimi insanlarla dostluq etmək, caz musiqisini qulaq asmaq və s. Yazıçı göstərməyə çalışırdı ki, gənclər üçün müasirləşmək, mədəni olmaq ifadələrinin qarşılığı bəsid şeylərdən ibarətdir. Çünki onlar bu sözlərin həqiqi mənada qarşılığını araşdırmır və bundan xəbərsizdilər. P.Safa əsərdə Nərimanın müasirləşmək deyərəkən nəyi nəzərdə tutduğunu, ağılında yer tutan düşüncələrini Şinasinin dilində dəqiqliklə ifadə edir: “Sən...dedi iki gözüm, Nəriman, sən fokstrat oynamaq istəyirsən və yaxşı bir tərəf müqabili. Onu da tapmısən”. Sadəcə bir cümlə ilə Nərimanın tapmacasının açmasını vermişdi. Nəriman isə həqiqəti eşitməyə hazır olmayan, bir cümlənin verdiyi minlərlə mənanı başa düşdüyü üçün taqətdən düşmüşdü. Şinasinin isə böyük mənalı ifadə edən sözləri, qərbliləşmə məfhumunun insanların qəlbində oyatdığı istəklərin, Qərbi təqlidin əsl və həqiqi tərəfi idi.

Nəriman qarşı-qarşıya qaldığı bu dilemmadan necə çıxacağını özü də bilmirdi. Onun üçün Məcid və Şinasi iki zidd mədəniyyətin təmsilçiləri idi. Onlara aid hər şey bu mədəniyyətlərə ayna tuturdu. Hətta onları daxildə bir-biri ilə savaşıdırıb, hansının qalib gələcəyini düşünürdü: “Münaqişəyi iki nəfərin arasında baş vermiş kimi sadələşdirir, ictimai səbəblərə və təsirlərə əhəmiyyət vermir, ancaq Şinasi ilə Məciddən hansının qalib gələcəyini düşünürdü” [4, s. 61]. Romanda Qərb yalnız forma baxımından vurğulanır və bu da yaşayış, geyim, əyləncə şəklinin təqlid edilməsi kimi göstərilir. Qərbliləşməyə elm, təhsil və bilik cəhətdən baxılmadığı başa düşülür [2, s. 72]. Müəllif Nərimanın timsalında yanlış qərbliləşmə düşüncəsinə malik insanları daxili keyfiyyətlərə fikir vermədən, xarici aləmin bəzək-düzəyinə aldanan insanlar kimi göstərirdi.

Yazıçı Nərimanı keçmişinə, ənənələrinə qayıtmaq üçün isə başqa bir nəfərin həyat hekayəsini nümunə olaraq onun qarşısına çıxarır. Bu bir rus qızına aid hekayə idi. P.Safa Nərimanı yanlış müasirləşmək düşüncəsinə malik insanlara nümunə göstərərək kimliklərinə qayıtmalarını istədiyi kimi, qəhrəman üçün də bu metoddan istifadə edir. Həmin hekayəni isə Nərimana danışan onun qibtə etdiyi dayısı qızları idi:

-Dinlə, bax, səni çox əlaqədar edər, - və danışmağa başladılar,- Bu yaşlı qadın rus imiş və fəvqəladə gözəl bir qızı varmış. Bu qız kasıb, gitara çalan bir rusu sevirmiş. İllərlə birlikdə yaşayırlar. Amma nədənsə evlənə bilmirlər. Qızla birlikdə Bəyoğlunda, kiçik bir otaqda yoxsul həyat keçirirdilər. Rus gənci restoranlarda gitara çalaraq pul qazanmağa çalışır. Qız bu yoxsulluğa illərlə dözüür. Nəhayət, qarşısına zəngin və yaraşlıq bir adam çıxır. Bir rum. Onu sevir, rus gəncindən ayrılır, Osman bəy səmtindən bir mənzil alıb birlikdə yaşayırlar [4, s. 103].

Hekayənin davamında isə həmin rus qızı yenidən sevdiyi adama qayıtmaq istəyir. Lakin oğlan onu rədd edir. Bundan sonra həmin rus qızı intihar edir. Nəriman eşitdiklərindən sonra qızın həyatını öz həyatına çox bənzədir və qorxuya düşür. Bu rus qızının həyatı isə Nəriman kimilərə bir mesaj idi. Yazıçı onun vasitəsilə göstərirdi ki, mənlüyündən, əqidəsindən uzaqlaşan hər kəs məhvə məhkumdur. Doğru yolu taparaq bu sonda qurtulmaq lazımdır. Nəriman da belə edir. Fatiha qayıdan tramvaya mindikdən sonra sadəcə olaraq bu hekayəni düşünür və tramvayda Məcidlə qarşılaşır. Onunla danışanda diqqətini çəkən tək şey Məcidin istehza dolu sözləri olur. Bu zaman Məcidin əvvəllər dediyi sözləri xatırlayır: “Səmimi ola bilmərik, çünki heç kim tam olaraq səmimi ola bilməz. Səmimi olanlar kimlərdir bilirsən? Vəhşilər!” [4, s. 111]. Nəriman o an buna nəyə görə fikir vermədiyini anlamağa çalışır, çünki Məcid heç vaxt onunla səmimi deyildi. Bunun bir səbəbi vardı. Rus qızının hekayəsindən sonra Nərimanın hisləri dəyişmiş, gözünün önündəki bəzək-düzəkli pərdə qalxmış, hər şey aydınlaşmışdı. Məhz bu səbəbdəndir ki, o, Məcidin əsl üzünü görürdü. Bütün olanlardan sonra Nəriman özünə qayıdır və günlər əvvəl bir kənara tullamaq istədiyi uda bərk-bərk sarılır. Bununla da o səmimiyyəti, sevgini, insani dəyərləri, mədəniyyəti seçir. Ruhi iztirablarına son qoyulur və rahatlığına qovuşur.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, yazıçı romanda qəhrəmanın keçirdiyi hislər fonunda düzgün şəkildə mənimlənməyən qərbliləşmənin təsiri ilə yaranan yanlış düşüncələrin verdiyi ruhi sarsıntıları qələmə alır. Həmçinin peşmanlıqlar göstərərək ənənələrə, özünə dönməyin heç vaxt gec olmadığını göstərir. Çünki əsas olan həqiqəti gec-tez başa düşməkdir. Keçmiş olmadan nə bu gün, nə də gələcək ola bilməz. Əsərdə Türk millətinin öz keçmişini qorumaq üçün verdiyi mücadilənin qələbəsi qəhrəmanın öz ənənələrinə, kimliyinə qayıtması anında əyaniləşdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayeva E. Musiqi konflikt və sintez yaradan vasitə kimi// XV Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2016, s. 112-116.
2. Karadeniz H. Peyami Safanın “Fatih-Harbiye” romanında yapı və izlek// Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, № 22, 2015, s. 55-75.
3. Nan A Lee. Peyami Safanın eserlerinde doğu-batı meselesi. İstanbul: Ötüken yayınları, 1997.
4. Safa P. Fatih-Harbiye. İstanbul: Ötüken, 2000, 128 s.
5. Şahin V. Peyami Safanın “Fatih-Harbiye” adlı romanında simgesel dəyərlər // Güz, №55, 2010, s. 147-164.

CORC ORUELLİN “HEYVANISTAN” ƏSƏRİNDƏ SİMVOL

Səbinə Abdullayeva

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

“Animal Farm” is famous in the world, especially in the West, as a work that criticizes the Russian revolution and its severe consequences. The work allegorically describes the emergence of communism and Joseph Stalin's rise to power. G.Orwell often used symbols throughout the work. Instead of conveying the images in Orwell's work to the reader, instead, using symbols, relying on the reader's intelligence and thinking level, he kept many nuances hidden and made it possible for the reader to discover such points. In the work, the “Manor” farm is a symbol of allegorical Russia, farmer Mr. Jones, Russian Tsar Nicholas II, old Major Karl Marx or Vladimir Lenin, pig Snowball, Leon Trotsky, and Joseph Stalin, a pig named Napelon. The novel criticizes not only despotism, but the Stalinist regime, the way groups that claim to stand for equal rights and then betray their ideologues after coming to power crush the groups that helped them come to power and force them to live in fear and oppression.

Key words: *Animal farm, symbols, animalism, Snowball, dystopia.*

Giriş. Corc Oruellin “Heyvanıstan” adlı alleqorik povesti 1945-ci ildə Böyük Britaniyada nəşr olunmuşdur. C.Oruell əsəri yazarkən başda alleqoriya olmaqla, siyasi satiradan, qara kinayədən tez-tez istifadə etmişdir. Oruell alleqoriya vasitəsilə real dünyadakı hadisələri üstü örtülü şəkildə tənqid hədəfinə çevirir. Alleqorik əsərlərdə yazıçı öz fikir və düşüncələrini simvollarla istifadə edərək ifadə edir. Corc Oruell də alleqoriya və simvollar vasitəsilə fikirlərini bir başa deyil, mətnaltı mənada ifadə edirdi. Romanda obrazlar və obrazlar ilə birlikdə ortaya qoyulan bəzi əşyalar eyni zamanda bir simvol olaraq istifadə edilmişdir [2, s 12].

Tarix boyunca ədəbiyyatda Ezop, Fedr, La Fonten kimi yazıçılar alleqoriyadan istifadə edərək cəmiyyətdəki qüsurları tənqid edirdi. Alleqoriyanın bu xüsusiyyətinə istifadə edən C.Oruell heyvan obrazları ilə yanaşı insan obrazlarından istifadə edərək heyvanların istismar edilməsini insanların istismar edilməsi ilə müqayisə edir.

Əsər dünyada xüsusilə Qərbdə, Rus inqilabını və onun ağır nəticələrini tənqid edən əsər kimi məşhurdur. Əsər kommunizmin meydana çıxmasını və İosif Stalinin hakimiyyətə gəlməsini alleqorik şəkildə təsvir edir. Romanın mətnaltı qatlarında Rus İnqilabının öndərlərinin rus zədagənlərini hakimiyyətdən endirdikdən sonra özlərinin tənqid hədəfinə çevirdikləri zədagənlərin yerinə keçməsinə, donuzların insanları fermadan qovduqdan sonra özlərinin insandan fərqlənməyəcək şəkllə düşməsi şəkllində təqdim edir. Beləliklə də, Corc Oruell Rus inqilabının öz hədəflərinə çatmamasının siyasi və tarixi səbəblərini izah edir.

Əsas hissə. Əsər on fəsildən ibarətdir və bir fermada yaşayan heyvanların bərabərlik uğrunda başladığı mübarizəni təsvir edir. Bərabərlik uğrunda başlanılan bu mübarizə Napoleonun hakimiyyəti əlinə keçirməsi ilə istiqamətini dəyişərək sadəcə Napoleon və onun ətrafındakıların mənafeyi üçün istifadə edilir.

C.Oruell əsər boyunca simvollarla tez-tez istifadə etmişdir. Oruell əsərindəki obrazları bir başa oxucuya çatdırmaq əvəzinə onun yerinə, simvollarla istifadə edərək oxucunun intellekt və düşüncə səviyyəsinə güvənərək bir çox nüansları gizli saxlamış, belə məqamların oxucu tərəfindən kəşf edilməsinə imkan yaratmışdır. Təbii ki, dövrün qaydaları, İngiltərənin SSR-ni dolayısı ilə Stalinizmi-totalitarizmi tənqid hədəfinə çevirən əsərlərə qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsinin də buna təsiri az deyildir.

Əsərdəki simvolik obrazlarla bağlı Blum Harold qeyd edir ki, “Aralarında dörd natiq var, istismar və üsyan barəsində uzun bir Marksist nəsihət verən Mayor, Stalinə bənzəyən lider Napoleon, Napoleon tərəfindən qovulan Snouboll və Napoleon rejminin sözcüsü olan kitabda ən çox nitqə sahib Çığırqan obrazıdır” [1, s. 135]. Bununlada o əsərdəki obrazların hansı şəxsləri simvolizə etdiyinə aydınlıq gətirir.

Əsərdə qoca Mayorun ölümündən sonra onun fikirləri animalizm olaraq heyvanlar arasında yayılmağa başlayır. Animalizm gerçəklikdə kommunizmdir. “Kitabda bəhs edilən animalizm ifadəsi sonu izm-lə bitən bütün rejmləri verən açar rolunu daşıyan alleqorik ifadədir” [3, s. 55]. Yazıçı bu sözlə əslində sadəcə kommunizmi deyil, hər cür ideoloji təşkilatları öz əsərinə gətirdiyini oxucunun nəzərinə çatdırır.

C.Oruell K.Marksın ideyaları əsasında qurulan kommunizmi animalizm adı altında əsərində təsvir edir. Animalizm qoca Mayorun çıxışında səsləndirdiyi sözlərin Snouboll tərəfindən yeddi prinsipdə toplanmış halıdır. Əsərin sonrakı inkişaf xətti boyunca bu prinsiplərin Napoleonun göstərişi ilə Çığırqan tərəfindən dəyişdirilib, hakimiyyətdə olanların maraqlarına uyğun şəkildə dəyişdirildiyini görürük. Məsələn birinci prinsip Napoleonun ayaq üstündə gəzməyə başlaması ilə “Dörd ayaq yaxşıdır, iki ayaq daha da yaxşıdır” [2, s. 399] şəkllində dəyişdirilir.

Müdrük bir donuz olan qoca Mayor heyvanların üsyan etmələrinə ilham verməklə əsərin mərkəzində dayanan obrazlardan biridir. Qoca Mayorun qaribə yuxusu və bu yuxunu heyvan yoldaşları ilə bölüşməsi, öz növbəsində bütün heyvanların bu müdrük obraza duyduqları hörmət, onun fikirlərinin özündən sonra animalizmdə inkişaf etməsi bu obrazın inqilabda nə qədər önəmli rol oynadığını bir daha sübut edir.

Qoca Mayorun insanların hakimiyyəti haqqındakı fikirləri və bu hökmranlıq altındakı heyvanların nə qədər əziyyət çəkməsinə diqqət cəlb etməsi heyvanların içindəki üsyan qılgıcımını yandırmağa nail olur. Həmçinin Qoca Mayor obrazı ritorika və natiqlik qabiliyyətinə malikdir. Onun ferma sakinləri önündəki çıxışı heyvanları üsyana və utopik bir dünya yaratmağa səsləyir. Məhz bu kimi xüsusiyyətlərinə görə tədqiqatçıların bir çoxu bu obrazı məşhur filosof Karl Marksın və ya Rus İnkilabına rəhbərlik edən V.İ.Leninin prototipi olduğu qənaətinədəirlər. Məsələn, Vilayət Quliyev C.Oruellin "Seçilmiş əsərləri"-nə ön söz yazarkən qeyd edir ki, "Oruellin qoca Mayor adı altında kimi nəzərdə tutduğu isə bir qədər mübahisəlidir. Romanın alleqorik qatını araşdıran tədqiqatçılardan bəzilərinin fikrincə, bu ad altında Karl Marks, başqa qisminin fikrincə isə Lenin nəzərdə tutulmuşdur [2, s. 26].

Bütün bunlarla yanaşı qoca Mayorun xarakterində bəzi qüsurlar da mövcuddur. Belə ki, qoca Mayor dünyadakı bütün aclığın, səfalətin, xəstəliklərin səbəbkarı kimi insanları görür. Qoca Mayora görə heyvanlar tamamilə məsum, insanlar isə tamamilə günahkardır. Bu zaman qoca Mayor bütün canlıların xislətində olan hakimiyyət və güc arzusunu görməzdən gəlir. Məhz bütün bunlar öz utopiyalarını qurmaq üçün inqilab edən heyvanların faciəsi ilə nəticələnir.

Əsərdə Napoleon obrazı bir tiran olaraq təsvir edilir. Hələ üsyanın ilk dövründə Napoleonun bu üsyandan öz hakimiyyətini qurmaq üçün istifadə etmək istədiyi bəlli olmağa başlayır. İlk olaraq heyvanların südünü oğurlaması, Blyubelin doqquz küçüyünü qapalı şəraitdə, qəddar bir şəkildə böyüdərək öz bəd əməlləri üçün istifadə etməsi, heyvanları qətl etməsi, onların zəhmətindən sui-istifadə etməsi və s. onun tiran hakimiyyətinin göstəriciləridir. Bu obraz SSR-nin rəhbəri İosif Stalinin simvoludur. Oruell bunu vurğulamaq üçün Stalinin rus əsilli olmamasından istifadə edərək Napoleonu fermadakı yeganə Berkşir donuzu olduğunu qeyd edir. Dövrün tələbləri Oruellə bütün fikirlərini xüsusilə Stalin, Stalinizm, totalitarizmlə bağlı olanları açıqca ifadə etməyə icazə vermir. Buna görə də o, Stalini təsvir edərkən simvollardan və mətnaltı mənadan istifadə edirdi.

Əsər boyu Napoleonun qoca Mayorun fikirləri əsasında yaranan "Animalizm"-i və yeddi prinsipi pozmasına şahid oluruq. O etdiyi cinayətlərin anlaşılmaması üçün bir sıra manipulyasiya üsullardan istifadə edir. Gah etdiyi səhvlərdə Snoubollu günahlandırır, gah da digər ferma sahiblərini. Heyvanları etmədikləri günahları etiraf etməyə məcbur edərək diqqəti hər zaman başqa yönə çəkməyi bacarır. Qaydaları görməzdən gələrək çeynəməsi əslində Napoleonun ferma sahibi mister Consa çevrildiyini göstərir. Bu da inqilabın fermada heç bir şeyi dəyişmədiyini sadəcə bir tiranlığın digər tiranlıqla əvəz edildiyini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə Napoleon obrazı sadəcə Stalini deyil müxtəlif dövrlərdə zaman-zaman tarix səhnəsinə çıxan bütün tiranların simvoludur.

Snouboll - Bu obraz Napoleondan fərqli olaraq qoca Mayorun fikirlərinin davamçısıdır. Snoubollun "Animalizm"-in yeddi qaydasını tərtib etməsi, sonu uğursuzluqla bitsə də, "Heyvan komitələri" adlandırılan qurumlar təşkil etməsi "Snouboll bu işlərlə yanaşı, digər ferma sakinlərinin "Heyvan komitələri" adlandırılan qurumlarda təşkilatlanması ilə məşğul olurdu. Bu işə bütün varlığı ilə bağlanmışdı" [2, s. 338], heyvanların daha az zəhmət çəkməsi üçün yel dəyirmanı inşa etmək istəməsi və s. Snoubollun qoca Mayorun xələfi olduğunu deməyə əsas verir. Bununla belə Napoleonun onu fermadan sürgün etməsi fermada xoş niyyətin deyil, gücün hakimlik etdiyini göstərir.

Tədqiqatçılar qeyd edir ki, Snouboll L.Trotskinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. V.Quliyevin bu fikirə münasibəti belədir: "Napoleonun rəqibi sayılan digər lider- donuz Snouboll isə Trotskinin təcəssümüdür. Fermadakı üsyan (Oktyabr inqilabı) zamanı Snouboll Napoleondan daha fəaldır" [2, s. 26]. Snoubollun animalizm ideyalarının digər fermalarda da yayılmasına çalışması, digər fermaları da azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləməyə çalışması L.Troststikinın kommunizm və inqilabı digər ölkələrdə yaymağa çalışması ilə paralellik təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlarla yanaşı C.Oruellin Snoubolla, dolayısı yolla L.Trotskiyə nə qədər rəğbət bəsləsə də, ona qarşı münasibəti birmənalı deyil. Ümumiyyətlə Oruellə görə güclə əldə edən hər bir liderliyin müəyyən qədər özünün digərlərində daha önəmli və üstün olduğunu iddia etməsinə gətirib çıxarır. Bu xüsusiyyət Snouboll üçün də keçərlidir. Snoubollun nə qədər xoşniyyətli olmasına baxmayaraq, hakimiyyətindən istifadə etməsi, fermadakı almaların sadəcə donuzlara verilməsində tərəfdar olması qara kinayə ilə oxuyucuya çatdırılır. "Donuzların hamısı bu məsələdə yekdillik nümayiş etdirirdi. Hətta Napoleon və Snoubollun da mövqeləri üst-üstə düşdü" [2, s. 341].

Həmçinin əsərdə Napoleon və Snouboll iki lider tipinin simvoludur. Napoleon idarə etməni heç kimlə bölüşməyən, gücü sadəcə öz əlində toplamaq istəyən, bunun üçün təzyiqləndən istifadə etməkdən çəkinməyən

lideri təmsil edir. Snouboll Napaleon ilə müqayisə etdikdə bizə aydın olur ki, Snouboll xalqa daha yaxın, intellektual yönümü daha ağır bir lideri təmsil edir. Məhz bunu Snoubollun dəyirman inşa etmək fikrində görmək olar. Belə ki, o, öz fikirlərini izah edərək qəbul etdirmək istəyir, lakin Napaleon saxladığı köpəklərin gücündən istifadə edərək öz fikirlərini təzyiq yolu ilə qəbul etdirməyə çalışır. Hər iki obrazın ferma ilə bağlı planları var, ancaq fərq Snoubollun fermanın, qısaca kütlənin rifahı, inkişafı üçün səy göstərir, Napaleon isə sadəcə öz mənafeləri üçün addımlar atır.

İlk öncə “Malikanə” adlandırılan heyvanların üsyanı ilə “Heyvanıstan” adını alan ferma Komunist Partiyasının idarəçiliyində olan Sovet Rusiyasının simvoludur. Ancaq “Heyvanıstan” kapitalist, sosialist, faşist ideyaları ilə idarə edilən bütün cəmiyyətlərin və dövlətlərin simvoludur.

Yel dəyirmanı hakim dairələrin öz mənfəətləri uğruna işçi sinifinin əməklərini necə istismar etməsini təmsil edir. Yemək və yatmaq üçün yerə ehtiyacı olan heyvanları Bokseri və digər heyvanları donuzlar daha çox pul qazanmaq üçün və güclərini artıracaq dəyirmanı heyvanların həyatını daha asanlaşdırmaq yalanı ilə tikməyə məcbur edirlər. Yel dəyirmanının ticarət üçün istifadə edilməsi donuzların əvvəldən planladıkları xəyanətin həyata keçirilməsi, heyvanların hisslərini və əməklərini sui-istifadə edən donuzların iç üzünü açır.

Mister Cons obrazı Rus Çarı II Nikolayın simvoludur. Bu obraz əsərdə içki düşkünü, əvvəllər yaxşı fermer olsa da, sonralar fermanın işləri ilə çoxda maraqlanmayan, fermasını itirdikdə onu geri qazanmaq qabiliyyətinə belə sahib olmayan biri kimi səciyyələnir. Onun toyuqların qarısını açıq qoyub lakin özünün içki tökməyi unutmaması onun fermanın idarəsinə necə qayğısız yanaşdığını göstərir və üsyanının başlanmasına səbəb olur.

Foksvud malikanəsinin sahibi Mister Pilington İngiltərə prezidenti Vinston Çörçilli təmsil edir. Öz fermasını doğru idarə edə bilməyən bu obraz əsərdə Napaleonun müttəfiqidir. Əsərin sonuncu fəslində Mister Pilingtonun dilindən “Əgər siz də işçi heyvanlar varsa, bizdə də işçi sinif var” [2, s. 402] deyilən bu sözlərlə real dünyadakı işçi sinifi və işçi heyvanların müqayisə edir, əsərin əvvəlindən sonuna qədər təsvir edilən bu heyvanların dünyasının əslində insanların real dünyasının alleqorik təsviri olduğunu açıqca ifadə edilir.

Pinçfild malikanəsinin sahibi Mister Fredrik isə Faşist Almaniyanın rəhbəri Adolf Hitlerin simvoludur. Əsərdə kobudluğu və hiyləgərliyi ilə seçilən bu obraz ilk öncə fermasını itirən Consa yazdığı gəlirmiş kimi davransa da, daxilən buna sevinir və bu vəziyyəti öz lehinə çevirməyin yollarını axtarır. Həmçinin əsərdə Fredrik, Pilington və Napaleonun arasındakı münasibətlər Hitler, Çörçill və Stalin arasındakı əlaqələrə çox bənzəyir. Lakin bu mütəffiqliklər məhz bu tarixi şəxsiyyətlərin aradındakı əlaqələr kimi sadəcə üzddür. Öz mənafeələrinə uyğun şəkildə davranırlar. Məsələn, “Dəyirman döyüşü” zamanı Pilingtondan yardım istəyən Napaleonun rədd cavabı alması, Mister Fredrikin saxta əskinaslarla Napaleonu aldatması və s, bu mütəffiqliyin necə saxta olduğunu oxuyucuya çatdırır.

Əsərdəki Çığırqa obrazı totalitar rejmi dəstəkləyən yalançı medianın simvoludur. C.Oruell bu obrazın vasitəsi ilə cəmiyyətin yalançı media tərəfindən necə asanlıqla manipulyasiya edilə bildiyini oxuyucunun nəzərinə çatdırır. Çığırqa obrazı əsərdə Napaleonun əl altısı, onun sözcüsü kimi çıxış edir. Əsərdə Napaleonun səhvlərini örtməklə, heyvanların arasında onun təbliğatını aparmaqla məşğuldur. O hadisələri, deyilən sözləri, animalizmin qaydalarını donuzların, Napaleonun lehinə çevirir. Məsələn, “Pəyə döyüşü” zamanı yaralanan, daha sonra “Birinci dərəcəli qəhrəman” ordeni ilə təltif edilən Snoubollun əslində o döyüşdə Consa kömək etdiyini, hətta belə bir ordenlə heç vaxt təltif edilmədiyini bildirir. Digər fəsilə “Dəyirman döyüşü” zamanı heyvanların əziyyəti ilə qurulan dəyirmanın yerlə bir edildiyini görən heyvanlara, Napaleonun qəhrəmanlığı sayəsində itirilən torpaqların geri qaytarıldığını deyərək susdurur. Bokseri sallaqxanaya göndərildiyi halda, xəstəxanaya aparıldığına heyvanları inandırır. Bir sözlə, Çığırqa əlində ağı qaraya çevirmək heç nədir. Bu xüsusiyyətlərinə görə onu təbliğat maşını adlandırmaq yerinə düşür.

Bokser obrazı əsərdə zəhmətkeşliyi və əmək sevrəliyi ilə seçilir. Bu obraz qoca Mayorun fikirləri və animalizmin qaydalarını öyrəndikdən sonra inqilabın əsas qüvvəsinə çevrilir. Bu kimi xüsusiyyətlərinə görə Bokserin SSR-ki işçi sinifin simvolu olduğunu deməyə əsas verir. O, əsər boyunca “Mən daha çox işləyəcəyəm” [2, s. 336] sözləri ilə bu inqilaba necə bağlı olduğunu isbat edir. Lakin o inqilaba və animalizmə nə qədər sadıq olsa da, Bokserin xarakterindəki saflığı və Çığırqaın təbliğatı nəticəsində onda Napaleona pərəstiş yaranır. Bunu onun öz şüarını dəyişərək “Mən daha çox işləyəcəyəm” [2, s. 355] sözlərinə “Napaleon həmişə haqlıdır!” [2, s. 355] sözlərini əlavə etməsində görmək olar. Bokser hər nə qədər inqilaba və animalizmə sadıq olsa da, onun təbiəti şiddətdən və qəddarlıqdan uzaqdır. O, insanlara hər nə qədər nifrət etsə də, heç bir insanın ölümünə səbəb olmaq istəmir. Bütün bunlarla yanaşı Bokser nə qədər əmək sevrə olsa da, təhsildən və elmdən bir o qədər uzaqdır. Ətrafında baş verənləri təhlil edə bilmək bacarığından məhrumdur. Məhz bütün bunlar, onun faciəsinə səbəb olan ən böyük nüanslardan biridir. Əsərdə inqilaba və Napaleona bu qədər əmək göstərən bir obrazın belə faciəvi ölümü Napaleonun tiran hakimiyyətinin bir başqa örnəyidir.

Molli obrazı inqilabdan sonra Rusiyada hakimiyyətin dəyişməsi ilə nüfuzdan düşən rus zadəganlarının simvoludur. Bokser obrazından tamamilə fərqlənən bu obraza materializm xasdır. O animalizmi qavramır ümumiyyətlə buna səy də göstərmir. Sadəcə inqilabdan öncəki həyatı üçün darıxır. İnqilabdan sonra fermadakı qaydaydalara dözə bilmir və ilk fürsətdə fermadan qaçır. Bununlada Oruell inqilabdan sonra Rusiyada həyatlarına davam edə bilməyən, kommunizmi qəbul etməyən rus zadəganlarını Molli vasitəsilə oxuyucularına çatdırır.

Bunlardan başqa əsərdə qoyunların daim eyni şüarı təkrar etməsi sürü psixologiyasını, itlər gizli polis qüvvələrini, Minimus rus şairi V.Mayakovskini, Napoleona qarşı çıxan dörd cavan donuz Stalinə qarşı çıxan intellektualların, pişik qanuni oğruların, keçə Mürel intellektualları, Moisey din xadimlərinin simvolu olaraq əsərdə qarşımıza çıxır.

Əsərdə baş verən hadisələrin bir çoxu bilavasitə olaraq SSR-də baş verən tarixi hadisələri sarkastik üsulla tənqid edir. Məsələn romanın V fəslində qoca Mayorun kəllə sümüyünün məzardan çıxarılarq heyvanların önündə nümayiş etdirilməsi SSR-nin qurucusu V.İ.Leninin nəşinin nümayiş etdirilməsinə, VII fəsilə toyuqların yumurtalarını satılmaq üçün toplanması əmrinə qarşı çıxması qolçomaqların kollektivləşmə hərəkətinə qarşı çıxmasına, "Dəyirman döyüşü" zamanı bütün heyvanların özlərini qorumaq üçün gizləndiyi halda Napoleonun gizlənməməsi, Moskva mühasirəyə alınarkən Stalinin Moskvanı tərk etməməsinə bilavasitə işarə edir.

Romanda qara kinayə əsas bədii ifadə vasitələrindən biridir. Qara kinayə əsasən ciddi olaraq qəbul edilən din, cinayət, ölüm, xəstəlik, müharibə, təbii fəlakət, ruhi xəstəlik kimi mövzuları yumor vasitəsilə ələ alınır. Qara kinayə elə bir ifadə vasitəsidir ki, bunun vasitəsilə ifadə edilən pis hadisələr qurbanın belə bu vəziyyətə gülə biləcəyi, digər insanların isə gülərkən eyni zamanda bu hadisələr haqqında fikirləşəcəyi şəkildə qurulur [5]. Qara kinayə ilə adətən, baş verməsi hardasa qeyri mümkün olan hadisələr təsvir edilir. Selva Çelik qeyd edir ki, "Qəhrəmanların heyvanlardan ibarət olan əsərdə şəxsiyyətini qazanmamış və mənlilik şüuruna çatmamış kütlələrin bərabərlik və azadlıq uğrunda apardıqları mübarizənin necə şiddət və zülm hakimiyyətinə çevrildiyi açıq bir şəkildə görülür" [4, s. 216]. Məhz heyvanların inqilab edib utopik bir dünya qurmağa çalışması lakin bunun distopik bir dünya qurulması ilə nəticələnməsi dünya ədəbiyyatında qara kinayəyə göstərilə biləcək ən mükəmməl nümunələrdən biridir.

Qoca Mayorun istədiyi kimi hakimiyyət heyvanların əlinə keçdikdə quruluş və idarə etmə dəyişmədiyi və inqilabın amalları sona qədər yerinə yetirilmədiyi üçün kütlənin taleyi dəyişməz olaraq qalır. Bunun ən böyük səbəblərindən biri inqilabın əsas işçi qüvvəsi olan aşağı təbəqənin elmdən və təhsildən uzaq düşməsidir. Məsələn Bokserin ilk öncə əlifbanı öyrənməyə çalışması, lakin sonra bunu yarımçıq saxlayaraq inqilaba sadəcə fiziki qüvvə ilə dəstək verməsi buna örnək ola bilər. Məhz bunlar utopiya qurmaq əməlinə başlanılan üsyanın distopik quruluşa çevrilməsi ilə nəticələndi. Əsərdəki bəzi məqamlar cəmiyyət tərəfindən bir mənalı olaraq qəbul edilən reallıqların əslində cəmiyyətin qəbul etdiyi kimi olmadığını oxuyucuya göstərilir. Bu reallıqlardan biri də zəkanın, dünyanın və cəmiyyətin inkişafındakı əhəmiyyətidir. Lakin Oruell əsərdə bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşmışdır. Beləki, əsərdə donuzların çox ağıllı olduğu dəfələrlə vurğulanır. Lakin onlar bu zəkalarını çox nadirən heyvanların xeyrinə istifadə edirlər, daha çox onları hakimiyyət altında saxlamaq və manipulasiya etmək üçün istifadə edirlər. İtlər oxuyub yazmağı bildikləri halda bundan istifadə etmir və sadəcə hakimiyyətin əlaltısı olaraq həyatlarını keçirirlər. Zəkası ilə seçilən bir digər obraz Benjamindir. Lakin o isə bütün olacaqları əvvəlcədən anladığı halda susmağa üstünlük verir. Bütün bunlarla Oruell doğru şəkildə istifadə edilməyən biliyin və zəkanın insanlığa və cəmiyyətə xoşbəxtlik, inkişaf gətirmək yerinə onu daha da məhv edəcəyini vurğulayır.

C.Oruell "Heyvanistan" əsərində cəmiyyəti qorxu və təzyiqlə idarə edilməsini tənqid hədəfinə çevirir. Romanda Napoleonun sözcüsü və əlaltı olaraq qarşımıza çıxan Çığırqaq eləcə də Napoleon güc və qorxu tətbiq edərək heyvanları idarə edir. Məsələn, əsərin V fəslində heyvanların keçirdiyi yığınaqda öz fikirlərini heyvanların razılığı ilə qəbul etdirməyə çalışan Snoubollun Napoleonun gizlicə böyütdüyü itlər tərəfindən fermadan qovulması, digər heyvanların itlərin qorxusu ucbatından buna etiraz edə bilməməsi məhz bundan sonra fermada tamamilə güc və qorxunun hakimlik ediləcəyini oxuyucuya göstərir. Buna örnək olaraq bir digər məqamı göstərmək olar, heyvanlar nəyə isə etiraz etdikdə Çığırqaq onları Consun yenidən fermaya qayıdacağı və onların azadlıqlarının əlindən alınması ilə qorxudur. Təbii ki, bu tip məqamlar ilə Oruell Stalin və onun hakim dairələrinin cəmiyyəti nə şəkildə idarə etdiyini oxuyucuya çatdırır.

Əsər həm də bərabərlik tələb edən qrupların ortaq düşməyə qarşı birləşərək vuruşmasını ancaq bu ortaq düşməyə yox edildikdən sonra bu qrup daxilində də bərabərsizliyin yaranması məsələsinə toxunur. Məhz heyvanların Cons və digər insanlara qarşı birləşməsi, Cons fermadan qovulduqdan sonra donuzların özlərini digərlərindən üstün bilməsi buna nümunə olaraq göstərmək olar.

Əsərdə işçi sinifin - buna Bokseri və digər heyvanları misal göstərmək olar, etdiyi xətaları da oxuyucuya çatdırır. Beləki, inqilabın sona qədər öz idealları davam etdirə bilməməsinin əsas səbəblərindən biri bu işçi

sinifinin yol verdiyi yanlışlıqlardır. İnqilabın əsas qüvvəsi olan İşçi sinif elm və təhsildən uzaq düşdükcə, ətraf mühitdə baş verən hadisələri təhlil etmədikcə və aparılan təbliğatlara koru-koruna inandıqca hakimiyyətdə olan qüvvələr onları istədikləri kimi idarə etməyə başlayır. Məhz bu məsələ sadəcə Rus inqilabında deyil bundan öncə Avropada və eləcə də digər bərabərlik, azadlıq daha yaxşı həyat təzi əldə etmək istəyən qruplarda baş verən nöqsanlardan biridir. Heyvanların Mister Consa və digər insanlara asanlıqla qalib gələ bilsələr də, öz tərəfdarları, inqilab yoldaşları hesab etdikləri donuzlar tərəfindən məğlub edildiyi halda, heyvanların təbliğat nəticəsində düşmənin fərqi varə bilir digər təbliğat nəticəsində isə ikinci düşmənin etdiklərinin fərqi varə bilmir. Əsərin faciəvi cəhəti məhz elə buradadır. Qoca Mayor və digər heyvanlar pisliklərin qaynağı kimi sadəcə insanları görür və heyvanlarda belə ehtirasların olmadığına inanırlar. Əsərin son səhnəsində bunun fərqi varədiqdə isə hər şey üçün artıq çox gec olur.

Nəticə. “Heyvanıstan” əsərində Oruell sadəcə simvolik obrazlarla SSR-ni, Stalinizmi, totalitarizmi tənqid etmir. Roman sadəcə despotizmi deyil, Stalinist rejmi, bərabərlik hüquqlarına dayandığını iddia edən daha sonra öz ideologiyakarına xəyanət edən qrupların hakimiyyətə gəldikdən sonra onları hakimiyyətə gəlməklərinə kömək edən qrupları əzərək qorxu və təziq içində yaşamağa məcbur etməsini tənqid edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bloom, Harold (2009). Bloom's Modern Critical Interpretations: Animal Farm(new ed.). Infobase Publishing. p. 174
2. Corc Oruell, Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 399 s.
3. Murat Turna, Hayvan çiftliğı romanında alegori, Edebî Eleştiri Dergisi, 2020, c. 4/1, s. 38-57
4. Selva Çelik, George Orwell'in “Hayvan Çiftliğı” adlı eserinin satirik çerçevədə incelenmesi, Anasay, 2020, Sayı 11, 209 – 226
5. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kara_mizah

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH VƏ FRİDRİX BODENŞTEDT

Sənubər Seyidova

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Mirza Shafi Vazeh and Friedrich Bodenstedt

Mirza Shafi Vazeh is one of the prominent figures of Azerbaijani literature. According to Akif Bayramov, in the history of 19th century Azerbaijani literature, there is perhaps no other writer like Vazeh, whose personality and creativity are shrouded in fog. The main reason for this, above all, was Friedrich Martin von Bodenstedt, a student, friend, German poet and translator of Mirza Shafi Vazeh. Thus, in the 40s of the 19th century, Friedrich Bodenstedt, a German writer and orientalist who showed great interest in Caucasian life and wanted to learn oriental languages better, came to Tiflis and started teaching foreign languages here. But after some time he stopped this activity and started learning Azerbaijani and Persian languages from Mirza Shafi. Mirza Shafi gets acquainted with Western European literature and classics through him. If we look at Mirza Shafi's creativity, he mainly wrote lyrical poems and praised love and beauty more. Vazeh was also one of the authors of the first Azerbaijani language textbook. The textbook he wrote is called "Kitabi - Turki". The poet's efforts to education and enlightenment are undeniable. Mirza Shafi's creativity occupies an important place in the development of literary and cultural relations between Azerbaijan and Europe.

Key words: *Mirza Shafi Vazeh, lyric poems, Friedrich Bodenstedt, Tbilisi environment, "Divani-hikmat" literary meeting.*

Giriş. Görkəmli maarifpərvər şair, mütəfəkkir Mirzə Şəfi Vazeh XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindəndir. Onun yaradıcılığı Azərbaycanın Avropa ilə ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında özünəməxsus yer tutur. Şair Vazeh təxəllüsü altında həm Azərbaycan dilində, həm də fars dilində əsərlər yazaraq, bu dillərin poeziya ənənələrini inkişaf etdirirdi. Vazeh sözünün mənası "ifadəli, aydın", mirzə sözünün mənası isə "yazı, pozu işləri ilə məşğul olan adam" mənasını verir. Şairə bu adın verilməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, Şəfi hələ mədrəsədə oxuyarkən ərəb, fars dillərini və şəriət elmlərini öyrənməklə bərabər, hüsnxət dərslərinə də maraq göstərmişdir. Lakin Şəfi mədrəsədə oxuduğu vaxt onun atası vəfat edir. Hacı Abdullanın onu himayəsinə götürməsi isə şairin inkişafına mühüm təsir göstərmiş, elmə və sənətə maraq oyatmasına səbəb olmuşdur. Hacı Abdulla dövrünün mədəni adamlarından idi. Şəfinin ona dərin hörməti və məhəbbəti vardı. Bir gün Hacı Abdullanın məsləhəti ilə Şəfi Cavad xanın qızı Püstə xanımın yanında binagüzarlıq və yazı -pozu işlərini idarə etmək üçün qulluğa götürülür. Bu zamandan Mirzə Şəfi deyə tanınır [6].

Əsas hissə. XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış görkəmli şairlərimizdən biri də Mirzə Şəfi Vazehdir. Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehin şəxsiyyəti və yaradıcılığı onu Şərq poeziyası klassikləri arasında parlaq nümayəndələrdən biri hesab etməyə əsas verir. Görkəmli şair, pedaqoq və maarifçi-filosofun həyat və yaradıcılığına, onun şərq və qərb sivilizasiyalarının müdrəkliyini özündə üzvi şəkildə birləşdirən poetik irsinin qeyri-adi taleyinə maraq bu gün də azalmır. Mirzə Şəfinin yaradıcılığına nəzər salsaq, o, əsasən, lirik şeirlər yazmış və daha çox məhəbbəti, gözəlliyi tərənnüm etmişdir. Lirik qəhrəmanın qəlb aləminə nüfuz edən şair ağılla qəlbin ziddiyyətini, təzadlı duyğuları şeirlərində üzə çıxarmışdır. Mirzə Şəfi Vazeh ilk Azərbaycan dili dərsliyinin müəlliflərindən biri olmuşdur. Onun yazmış olduğu dərsliyin adı "Kitabi-türki" adlanır. Şairin tədrisə və maarifçiliyə göstərdiyi səylər danılmazdır. Bunu görən din xadimləri isə şairə təzyiq göstərməyə başladılar. Bununla bağlı Şərqşünas Adolf Berje yazır ki, "Gəncə mədrəsəsinin ruhaniləri gənc Şəfinin fikrindəki dəyişikliyi gördükdə ona dərs deməkdən imtina etdilər və beləliklə o, mədrəsəni tərk etməyə və öz gələcək taleyinin qayğısını çəkməyə məcbur oldu. Şairin yaradıcılığında ruhaniliyə qarşı nifrət və mənfi münasibətin oyanması da buradan başladı" [1]. Və bunun nəticəsində şair 1840-cı ildə doğma şəhərini tərk edərək, Qafqazın elm və mədəniyyət mərkəzi sayılan Tiflisə köçməyə məcbur olur. Və gəldiyi həmin ilin noyabrında Tiflisdə qəza məktəbində Azərbaycan və fars dilləri üzrə müəllim vəzifəsində çalışmağa başlayır. Onun bu vəzifəyə keçməsinə tələbəsi M.F.Axundov yardımçı olur. Onların tanışlığı otuzuncu illərin əvvəllərinə təsadüf edirdi. Belə ki, bu tanışlıq M.F.Axundovun həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bununla bağlı yazıçı, dramaturq öz tərcümeyi-halında yazır: "Gəncə məscidinin hücrələrindən birində bu vilayət əhalisindən Mirzə Şəfi adlı birisi yaşayırdı. Bu adam növbənöv elmlərdən başqa, nəstəliq yazısını da çox yaxşı yazırdı. Bu həmə Mirzə Şəfidir ki, Almaniya məmləkətində onun həyatı və farsca şeirdə malik olduğu fəziləti haqqında məlumat yazılıbdır.

Mən atalığının buyruğu üzrə hər gün bu şəxsin yanına gedib nəstəliq yazısının məşqini edirdim. Belə ki, get-gedə mənimlə bu möhtərəm şəxsin arasında ülfət və ünsiyyət hasil oldu.

Bir gün bu möhtərəm şəxs məndən soruşdu: “Mirzə Fətəli, elmləri təhsil etməkdə məqsədin nədir?” Cavab verdim ki, ruhani olmaq istəyirəm.

Dedi: “Sən də onlar kimi riyakar və şarlatanmı olmaq istəyirsən?”

Təəccüb və heyrət etdim ki, bu nə sözdür. Mirzə Şəfi mənim halıma baxıb dedi: “Mirzə Fətəli, öz həyatını bu qaragüruhun içində puç etmə, başqa bir məşğuliyyət qəbul et”.

Onun ruhaniliyə nifrət etməsinin səbəbini soruşduqda, o bu günə qədər mənim üçün örtülü qalan mətləblərin üstünü açmağa başladı. Atalığının Həccdən qayıtmasına qədər Mirzə Şəfi bütün mətalibi - irfaniyyəni mənə tələq etdi və gözümlə qabağından qəflət pərdəsini qaldırdı” [1].

Dini xurafata qarşı mübarizə ideyası da şairin şeirlərində başlıca məsələlərdən biri olmuşdur. O deyirdi: “İnsan bir dəfə dünyaya gəldiyi və iki həyatı olmadığı üçün, o biri dünyaya ümid bəsləməməli, yer üzündə xoşbəxt olmağa çalışmalıdır. Cənnəti bu dünyada axtarmaq lazımdır. Xoşbəxtlik göylərdə deyildir”.

Şairin Mirzə Fətəli ilə olan söhbətindən sonra isə artıq M.F.Axundov ruhanilikdən əl çəkir əvvəlcə Nuxa qəza məktəbinə daxil olub, oxuyur, sonra isə Tiflis qəza məktəbində Şərq dilləri üzrə müəllim vəzifəsində çalışır. Oradan ayrılan zaman isə öz yerini M.Ş.Vazehə məsləhət görür. 1844-cü ildə isə şair “Divani-hikmət” adlı ədəbi-fəlsəfi məclis keçirir. Bu məclisin fəaliyyəti sayəsində Mirzə Şəfi bir çox elm və sənət adamları ilə tanış olmuşdu. Və bu tanışlıq onun dünyagörüşünə də təsir etmişdi. Bu məclisdə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, şairlərdən Nəcmi, Şölə, Mirzə Həsən, Hacı Abdulla, Mirzə Yusif, Vidadi, Hacı Yusif iştirak edirdi. Üzvlərdən biri də Fridrix fon Bodenştedt idi. Bodenştedt Almaniyada anadan olmuş və oranın ən yaxşı universitetlərində, Kettingendə, Münhendə, Berlində təhsil almışdı. 1841-ci ildə Moskva gedərək, knyaz Mixail Qolitsinin uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olur. Üç ildən sonra müşahidəçi qismində Tiflisə gəlir və burada xarici dilləri tədris etməyə başlayır. O, burada Şərq dillərini öyrənmək fikrinə düşür. Sonralar xatirələrində belə yazmışdır:

O zaman mən Tiflisdə yaşayan yeganə alman idim ki, Şərq dillərini öyrənmək istəyirdim. Mən tatar (türk) dilindən başladım, çünki bu dil Qafqazda müxtəlif millətlərdən olan insanlarla ünsiyyət saxlamaq üçün vacib sayılırdı. Bu dili bilən hər kəs rus dilini bilmədən də hər yerdə baş çıxara bilərdi.

Bodenştedtin tanışları müəllim seçmək lazım gəldikdə ona bir neçə başqa şəxslə birlikdə Mirzə Şəfini də məsləhət görürlər. Çünki onun Gəncədə və Tiflisdə fərdi dərslər deməkdə böyük təcrübə qazandığı məlum idi. Mənə məsləhət görülənlər içərisində ən münasibi Mirzə Şəfi idi.

Beləliklə, o, Mirzə Şəfidən Azərbaycan fars dilini öyrənirdi. Mirzə Şəfi isə onun köməyi ilə Qərbi Avropa klassiklərinin əsərləri ilə tanış olurdu. F.Bodenştedt Tiflisdə olarkən Mirzə Şəfinin şeirlərini toplayıb 1846-cı ildə onları Almaniyaya aparır və orada Alman dilinə çevirərək çap etdirir. Belə deyirlər ki, Vazeh Bodenştedtlə tanışlığından sonra şeirlərini ona yazdırırmış. Mirzə Şəfini tanınmış xəttat, incə ruhlu şair, alimlərin rəğbət bəslədiyi “çox təmkinli və sakit adam” kimi səciyyələndirən F.Bodenştedt etiraf edir ki, müdrik gəncəli dərslər zamanı şagirdlərinə öz şeirlərini əzbərdən oxuyardı. Mirzə Şəfi öz əli ilə yazdığı, “Ağılların açarı” adlandırdığı şeir dəftərçəsini F.Bodenştedtə dostluq xatirəsi olaraq bağışlamışdır. Bu münasibətlə Mirzə Şəfi şeirlər məcmuəsinin üstündə yazmışdır: “...Şagirdim və dostum Bodenştedt əfəndinin mükərrər rica və iltimasına görə, mən Mirzə Şəfi ona qəsidə, qəzəl, mürəbbat, müqəttəat və məsnəvilərdən ibarət olan öz məcmuəyi-asarımı hədiyyə edirəm”. Və bu şeirləri F.Bodenştedt Almaniyaya aparmış əvvəlcə “Şərqdə min bir gün” sonra isə “Mirzə Şəfinin şərqiləri” adı ilə çap etdirmişdir. Az zaman içərisində bu şeirlər böyük şöhrət qazanıb, rus, ingilis, italyan, isveç, holland, polyak dilində tərcümə edilmişdir. Bu şöhrət F.Bodenştedti şirnikdirdi və o, iyirmi beş il M.Ş.Vazehin şeirlərinin tərcüməçisi olduğunu 1873-cü ildə birdən-birə inkar etdi, Amerikada Universitet tələbələri qarşısında çıxışında “Yaxşı olar ki, mənə Vazeh deyəsiz ... “fikrini yaradıb özünü bu şeirlərin müəllifi elan etdi və öləndək həqiqətə uyğun olmayan bir iddianı sübuta yetirməyə çalışdı. O, hətta Mirzə Şəfinin şairliyini də inkar etdi. Həmin vaxtdan başlayaraq Almaniyanın özündə F.Bodenştedtin bu iddiasının tərəfdarları və əleyhdarları oldu. Onlar alman mətbuatında, ədəbiyyatında çıxışlar etdilər və müxtəlif fikirlər söyləyərək öz müddəalarını irəli sürdülər. Lakin bir həqiqət onların bir çoxuna aydın idi ki, nəğmələr alman dilində olsa da, mənən və ruhən Şərq poeziyasıdır. Fəxrəddin Veysəlinin fikrinə görə isə “Mirzə Şəfi Bodenştedtə bir səhifə də olsun şeirini bağışlamayıb. O, yalnız şairin məclislərində oturaraq eşitdiklərini qələmə alıb, sonra da alman dilinə çevirib” Və bundan sonra Fransız F.Makler Tiflisdəki dostu Sunduqyana məktub göndərüb Qafqazda Mirzə Şəfi Vazeh adlı adam tanıyıb - tanımadığını, şair olub-olmadığı barədə məlumat verməyi xahiş etdi. O da F.Köçərli ilə görüşmüşdür. Bu xahişin xeyrixahlıq məqsədilə olduğunu bilən F.Köçərli Mirzə Şəfi barəsində topladığı, bildiyi məlumatları Sunduqyana vermək istəyən zaman onun öldüyünü qəzetdən eşidir. Deməli məlumatlar F.Maklerə çatmır. Və Vazehlə bağlı məsələ təkcə Avropada deyil, Qafqaz ziyalıları arasında şübhə doğurmuşdur. Mirzə Şəfinin

ölümündən iyirmi bir il sonra başlayan bu inkarçılığa Adolf Berje də qoşulmuş və Vazehin şairliyini inkar etmişdir. Bununla da F.Bodenştedtin ədəbi sirqətinə bəraət qazandırmışdır. Sovet dövründə bununla bağlı bu sahədə Əli Əjdər Seyidzadə, M.Rəfil, Yenikolapov və başqaları ciddi araşdırmalar apardılar. Lakin bu axtarışların hamısında F.Bodenştedt plagiator adlandırılırdı. Alman tədqiqatçıları isə bununla razılaşmır və qəbul etmirdilər. Bunu belə izah edirdilər ki, əgər Fridrix Bodenştedtin plagiat olduğunu deyirsinizsə, o zaman öz şairinizin şeirlərini sübut edin. Bu baxımdan bizcə şairin öz dilimizdə yazdığı şeirləri tapmaq olduqca vacibdir. Mirzə Şəfinin bir şair kimi inkar olunmasında mənfur düşmənimiz ermənilərin də rolu olmuşdur. Bunu Fəxrəddin Veysəlli belə izah edir: “Mirzə Şəfi Avropada məşhurlaşandan sonra Qafqazşünaslıqla məşğul olan iki alman alimi keçən əsrin əvvəllərində Tiflisə gəlib. Orada Mirzə Şəfinin qəbrinin yerini soruşublar. Ermənilər onlara Mirzə Şəfi adlı şairin haçansa həyatda olmadığını söyləyiblər. Mirzə Şəfinin inkar olunmasında ermənilər böyük rol oynayıb. Həmin alimlər vaxtilə Bodenştedtin qaldığı erməni evində kirayə qalıblarmış. Onlar Avropaya qayıtdıqdan sonra iki məqalə çap ediblər. Yazıblar ki, doğrudan da, Bodenştedti qınamaq olmaz. Azərbaycanlıların Mirzə Şəfi adlı şairi yoxdur, onun qəbrini də tapmadıq” [3]. Bundan başqa Fransız professor F.Makler Tiflisdəki dostu Sunduqyana məktub göndərərək Qafqazda Mirzə Şəfi Vazeh adlı adam tanıyıb - tanımadığını, şair olub-olmadığı barədə məlumat verməyi xahiş etdi. O da F.Köçərli ilə görüşmüşdür. Bu xahişin xeyrxahlıq məqsədilə olduğunu bilən F.Köçərli Mirzə Şəfi barəsində topladığı, bildiyi məlumatları Sunduqyana vermək istəyən zaman onun öldüyünü qəzetdən eşidir. Bununla da məlumatlar F.Maklerə çatır. Bu kimi səbəblər Vazehin yaradıcılığının mübahisəli olmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin Azərbaycan alimlərinin tədqiqatları əsasında F.Bodenştedtin plagiatlığı elmi faktlar əsasında sübuta yetirildi. Alman şairinin Azərbaycan poeziyasının Qərbdə, eləcə də bütün dünyada “Mirzə Şəfi nəğmələri” adı altında şöhrət tapmasında xidmətləri də qiymətləndirildi.

Nəticə. Nəticə olaraq isə onu deyə bilərik ki, M.Ş.Vazeh Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli yer tutan sənətkarlarımızdan biridir. Onun qələmə aldığı əsərlər bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Şairin yaradıcılığı Azərbaycanın Avropa ilə ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. Onun əsərlərinin Avropada şöhrət tapmasını görəndə F.Bodenştedt 1875-ci ildə özünü onların müəllifi elan etmişdir. Aparılan elmi, ədəbi araşdırmalar bir daha təsdiq etdi ki, "şərqi"nin həqiqi müəllifi Mirzə Şəfi Vazehdir. F.Bodenştedtin bu sahədə rolu həmin şeirləri alman dilinə tərcümə etməkdən və bunları Qərbi Avropada yaymaqdan ibarət olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Mirzə Şəfinin azərbaycanca və farsca yazdığı şeirlərdən ancaq bir neçəsi tapılıb aşkara çıxarılmışdır. Bu şeirləri isə ilk dəfə Salman Mümtaz üzə çıxarmış və 1926-cı ildə “Mirzə Şəfi Vazeh” adı ilə nəşr etdirmişdir. Mirzə Şəfi Vazeh irsinin araşdırılmasında, Azərbaycan şairi kimi təsdiq olunmasında alimlərin, ədəbiyyatşünasların, yazıçıların ilk növbədə Ə.Səidzadənin, M.Rəfilinin, F.Qasımzadənin, A.Bayramovun, M.Yusiflinin və başqalarının əməyi böyük olmuşdur. Onlar şairin həyat və yaradıcılığı barədə ciddi fikirlər söyləmiş, haqqında çoxsaylı əsərlər yazmış və nəşr etdirmişlər. M.Ş.Vazeh zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan poeziyasına yeni fikir, düşüncə tərzini gətirmiş və bu yeniliklər şairi ucaltmış, şöhrətləndirmiş, insanlara sevdirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Səmədov A. Mirzə Şəfi Vazeh – 220. Gəncə, 2014
- 2.Axundova A. “Mədəniyyət” qəzeti. Azərbaycan poeziyasının klassiki Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığı Azərbaycan ilə Avropa arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm yer tutur.
- 3.Veysəlli F. Mirzə Şəfi Vazeh və Bodenştedt: yozmalar və faktlar. Bakı, 2010
4. Bodenştedt F. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr. (“XAN” Xatirə Ədəbiyyatı silsiləsindən). II nəşr. Bakı: XAN, 2015.
- 5.Yusifov M. Mirzə Şəfi Vazeh – 220. Bakı: Elm və Təhsil, 2014
6. Nəzakət Əliyeva. Mirzə Şəfi Vazeh tədqiqatlarında Şərq təfəkkürü ilə Qərb təfəkkürünün fərqi. Gəncə, 2013

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ANAMIN KİTABI” DRAM ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ

Ramilə Bayramova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

Jalil Mammadguluzadə's drama "Anamin kitabı"

One of the powerful representatives of the XX century Azerbaijani literature is Jalil Mammadguluzade. He was known as a writer and public figure in the history of literary and public opinion. Jalil Mammadguluzade is a great literary. One of the works that took place in the work of. The work was written by Jalil Mammadguluzade in 1920. This drama is about the Azerbaijani society in the early twentieth century, especially in Azerbaijani intellectuals. The main idea of the play is called to be loyal to the motherland, mother tongue, the people. The work criticizes the wrong way of intellectuals who tend to different states. The main positive idea in the work is to merge around the homeland. In the work Mirza Vahid, Samad bey, Rustam bey created brotherly images. The images of Gulbahar in the work sees the reason why his brothers alienate each other and burn those books. The tragedy of Zahrabagim tragedy, Gulbahar's drama and brothers comedy.

Key words: *Calil Mammadguluzade, drama, image, analysis, character, literatura.*

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatında 18-ci əsrdən etibarən ölkə həyatında realist mövqeydən təqdim edilməsinə başlanmışdır. M.F.Axundzadə 19-cu əsrdə Azərbaycan gerçəkliyinin bir sıra ciddi problemlərini ədəbiyyatımıza gətirmişdir. Bunlar ədəbiyyatda böyük dönüşün ifadəsi idi. Lakin Cəlil Məmmədquluzadə "Anamin kitabı" tragikomedyası ilk dəfə olaraq bir ailənin timsalında Azərbaycan cəmiyyətinin reallıqlarını göstərmişdir. "Anamin kitabı" tragikomedyası bütün dövr üçün aktual Azərbaycannamədir. Bu dram əsəri XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan cəmiyyəti, xüsusilə də Azərbaycan ziyalıları haqqındadır. Əsərdə əsas təbliq olunan fikir vətən ideyası ətrafında birləşməkdir. "Anamin kitabı" tragikomedyası Azərbaycan ədəbiyyatında azərbaycançılıq məfkurəsi və milli istiqlal idealına həsr olunmuş ən mükəmməl əsərdir.

Əsas hissə. "Anamin kitabı" Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında geniş yer tutan azərbaycançılıq və istiqlaliyyət ideyalarının möhtəşəm yekunudur. Cəlil Məmmədquluzadə ideali yazıçıdır. Anamin kitabındakı obrazlarda ideal obrazlardır. Konkret ideyanın daşıyıcılarıdır.

"Anamin kitabı" tragikomedyası Azərbaycan ədəbiyyatında azərbaycançılıq əqidəsi, düşüncəsi və ideologiyasına həsr olunmuş ən ciddi və təsirli dram əsəridir. "Anamin kitabı" Azərbaycanın milli istiqlal haqqında XX əsr boyu yazılmış silsilə əsərlərin mənəvi anasıdır [1, 2002; 44]. "Anamin kitabı" pyesi milli oyanış və dirçəlişin milli özünədərkin, humanizim, insanpərvərlik düşüncəsinin dərinləşməsinə uğurla xidmət etmişdir. Bu tragikomediya milli ideologiyanın milli istiqlal uğurunda mübarizənin fəal daşıyıcısıdır. Bu əsər milli kökündən ayrılmaq istəyənlərə ən kəserli drammatik cavab və təsirli ədəbi ittihamnamədir. "Anamin kitabı" tragikomediya əsərdəki 3 qardaşın komedyası, Anamin faciəsi, Gülbaharın dramıdır [1; 2002; 36]. Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamin kitabı" əsəri ədəbiyyatda azərbaycançılıq idealının manifestidir. "Anamin kitabı" əsərində Gülbaharın monoloqu bədii sözlə ifadə edilmiş azərbaycançılıq üverturasıdır: "Qaldı bircə kitab buda anamin kitabı. "Yer göy, ay və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə yenə əvvəl axır günün başına dolanır. Çünki bunlar qədim əzəldə gündən qopub parçalanmış parçalardır. Mən etiqad edirəmki, mənimdə qardaşların dünyada hər yanı gəzib dolansa da gənə əvvəl- axır anaları Zəhranın ətrafında dolanacaq. Vay o kəsin halına ki, təbiətin qanunu pozmaq istəyə .." [2; 2019; 7]. "Anamin kitabı" əsərində Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində baş verən hadisələri əks etdirmişdir. Müxtəlif dövlətlərin siyasi mənafeələrini təmsil edən 3 qardaş ilə, xalqın vətəninin taleyini düşünən Gülbahar adlı bacının drammatik münəqişələri üzərində qurulmuşdur. O bir daha açıqlığı ilə azərbaycançılıq ideyasını təbliq edir [3; 2009; s. 1-2].

Nəticə. Toxunduğumuz bütün məqamları nəzərə alıb demək olar ki, Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamin kitabı" tragikomedyası milli oyanış dirçəlişin, özünədərkin, insanpərvərlik düşüncəsinin inkişafında önəmli rol oynayan əsərdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həbibəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Çinar Çap, 2002, 60 s.
2. Cəlil Məmmədquluzadə 150 il, məqalələr, esselər
3. Ağayev İ. "Ədəbiyyat qəzeti". 2009, s. 1-2

NAĞILLARDA KİÇİK QARDAŞ OBRAZI

Aytac Salahlı

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

The character of a younger brother in tales

Tales have been passed down from generation to generation and have come today with various changes. Tales were created according to the outlook of each people and their dreams about the future. In tales characters are created that stand out with their own characteristics and one of them is the character of the younger brother character is smarter, stronger and braver than his elder brothers. In many tales, there is a conflict between elder brothers and younger brother; elder brothers are jealous of what the younger brother has achieved, betray him, or do not listen to his advice and even mock him. Examples of this type of tale are "The Tale of "Malikhmammed's tale", "White horse boy" and "The Rusty Sword". Younger brother wins with their intelligence, strength, and magical powers.

Key words: *tales, younger brother, character, magical powers, intelligence.*

Giriş. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, o cümlədən də nağıllar ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçərək müəyyən dəyişikliklərlə zamanəməzə qədər gəlib çatmışdır. Nağıllar hər bir xalqın dünyagörüşünə, həyata münasibətinə, zülmə, şərə qarşı mübarizəsinə, gələcəklə bağlı arzularına uyğun yaradılmışdır. Eyni zamanda nağıllar qədim dövrdə yaşayan insanların həyatı və məişəti, inancı, ətrafdakılara münasibəti haqqında informasiya verən məlumat mənbəyidir. Onlarda pis xüsusiyyətlər, mənfi keyfiyyətlər pislənir, müsbət cəhətlər təbliğ olunur.

Nağıllarda bir-birindən fərqlənən, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən müxtəlif obrazlar yaradılır. Nağıl qəhrəmanı son dərəcə ağır imtahanlardan keçmək məcburiyyətində qalır, sehrlilərlə döyüşür, pis niyyətliyənin haqqından gəlməyə çalışır. Bu obrazlar içərisində diqqəti çəkənlərdən biri də kiçik qardaş obrazıdır.

Əsas hissə. Kiçik qardaş obrazını təhlil etməzdən əvvəl qardaş obrazının ədəbi nümunələrdə və tarixdə necə yer aldığına nəzər yetirmək lazımdır.

Türk folklorunun qədim örnəkləri olan bayatılar mövzuya rəngarəngdirlər. Demək olar ki, bütün nümunələri bacılar tərəfindən yaradılmış qardaş bayatıları özündə müxtəlif amalı, duyğu və hisləri, məqsədi daşıyır.

Ağacın adamı var,
Yeməyə badamı var,
Qardaş, gəl qapımdan gir,
Desinlər: adamı var...[6, s. 14-15].

Bu bayatıda bacı qardaşı ilə fəxr edir, onun həmişə arxasında dayaq olduğunu dilə gətirir.

Ay qardaş, xanım qardaş,
Dinim, imanım qardaş,
Gündə min kəz qurbandı
Sənə bu canım, qardaş! [6, s. 14-15].

Bu bayatıda isə bacı qardaşını dini, imanı sayır, canının ona qurban olduğunu söyləyir. O, canından çox sevdiyi qardaşını "xan qardaş" adlandırır.

Dünya xalqlarının folklor yaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olan atalar sözləri içərisində də qardaş mövzusu yer alıb: Qardaş qardaşa pis gündə gərəkdi; Qardaş da dost olsa yaxşıdır; Qardaş qardaş yaranıb cibləri ayrı; Qardaş mənimdir, fərasətini bilirəm; Qardaş yaxşı olsaydı, Allah özünə də qardaş yaradardı və s. [1, s. 272].

Türklərin ana kitabı olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da qardaşların çətin zamanda bir-birinə dayaq olması, döyüş meydanında, düşmən əlində yalnız buraxmaması hadisələrini görürük. Buna misal olaraq "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da döyüş meydanında Qazanın ilk köməyinə gələn şəxs qardaşı Qaragünəni göstərmək olar. Acığı tutanda qara daşı kül eyləyən Qaragünə yetişir və deyir: "Çal qılıncımı, qardaşım Qazan, yetdim!" [9, s. 199].

"Uşun qoca oğlu Səyrək boyu"nda kiçik qardaş Səyrək zindanda əsirlikdə olan böyük qardaşı Əyrəyi qurtarmaqdan ötrü düşmənlərlə döyüşə girir, onları məğlub edir. Ona qalib gələ bilməyən kafirlər Səyrəyə qarşı qardaşı Əyrəyi döyüşə aparırlar. Bu zaman aralarında keçən söhbətdən qardaş olduqlarını anlayırlar və bir yerdə "qara donlu kafirlər"i məğlub edirlər. Qardaşını qanlı kafirlərin əlindən xilas edən Səyrək böyük qardaşının əlini öpür və Oğuz elinə yola düşürlər.

Bu sıranı Yusif peyğəmbər və qardaşları arasında olan hadisə ilə artırmaq olar. Yaqub peyğəmbərin kiçik oğlu Yusifə qarşı qardaşlarının paxıllığı, atalarının Yusifi daha çox sevməsini qısqanması, onu bir quyunun dibində ölümə tərk etmələri, Yusifin qurtulması, qul kimi satılması, ağılı və bacarığı sayəsində böyük mənsəbə çatması, ona ehtiyacı olan xəbis qardaşları bağışlaması bu hekayənin əsasını təşkil edir.

Diqqət yetirsək görürük ki, əksər nağıllarda əsas surət olan kiçik qardaş digər qardaşlardan daha ağıllı, güclü, cəld, insanpərvər, hazırcavab, işində müvəffəqiyyət qazanan olur. Qıssası, bu obraz milli qəhrəman xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Qarşılaşdığı çətinliklərdən üzü ağ çıxmağı öz düşüncəsi, sehrli qüvvələr və başqalarının yardımı ilə bacarır. Əfzələddin Əsgər araşdırmasında qeyd edir ki, sehrli nağıllarda, eləcə də dastanlarda kiçik qardaşın kasıb mənşəli olması faktıdır. Məsələn, “Qurbani” dastanı və “Güloğlan” nağılı [8, s. 20].

Bir çox nağıllarda böyük qardaşlarla kiçik qardaş arasında konflikt yaranır, böyük qardaşlar kiçik qardaşın əldə etdiklərinin paxıllığını çəkir, ona xəyanət edir (“Məlikməmməd nağılı”nda Məlikməmməd obrazı), verdiyi məsləhətlərə qulaq asmır (“Paslı qılınc” nağılında Həsən obrazı), hətta onu ələ salırlar (“Ağ atlı oğlan” nağılında Nərbala obrazı).

“Məlikməmməd nağılı”nda Məlikməmməd divlərin əsarətindən xilas etdiyi üç qız ilə birlikdə quyudan çıxmaq üçün onun təkinə gəlirlər. Böyük və ortancıl qız kəndirlə quyudan çıxır, növbə kiçik qıza gələndə isə o, qorxur və birinci Məlikməmmədin quyudan çıxmağını istəyir. Səbəbini belə izah edir ki, digər bacılarından gözəl olduğu üçün böyük və ortancıl qardaş paxıllıq çəkər və Məlikməmmədi quyudan çıxarmazlar. Məlikməmməd onun bu istəyini rədd etdikdə, qız ona məsləhət verir və quyudan çıxır. Kiçik qızın gözəlliyinə heyran qalan qardaşlarsa, Məlikməmmədin paxıllığını çəkirlər və onu quyudan çıxarmırlar.

“Ağ atlı oğlan” nağılında Döşgüvar adlı zülmkar padşahın uşağı olmurdu. Bir dərvişin məsləhəti sayəsində üç uşağı olan padşah övladları arasında fərq qoyurdu. Belə ki, padşahın arvadlarından biri xan qızı idi. Odur ki, ondan olan oğlanın adını Xanbala qoydular. İkinci arvadı bəy qızı idi. Onun da oğlunun adını Bəybala qoydular. Üçüncü arvadı bir yoxsul dəvəçinin qızı idi. Padşah onu çox gözəl olduğu üçün almışdı. Ondən olan oğlanın adını da Nərbala qoydular [3, s. 287].

Qardaşlarından ağıllı və güclü olsa da, Nərbalanı sarayda həmişə ələ salırdılar, ona “nər balası”, “dəvə balası”, “köşək” deyər müraciət. Atası belə digər oğlanlarını “Mənim Bəybalam”, “Mənim Xanbalam” deyər əzizləyəndə, Nərbalanı saymır, ona gülürdü.

“Paslı qılınc” nağılında göstərilir ki, İsfahan əyalətindəki padşah öləndə üç oğluna vəsiyyəət edir ki, uzaq yerlərə gedəndə paslı qılıncı vurub getsinlər. Padşah öləndən sonra onun yerinə böyük oğlu Əhməd keçir. Bir gün əyaləti gəzmək üçün səfərə çıxanda o, kiçik qardaşı Həsənin verdiyi məsləhətə qulaq asmayıb paslı qılıncı belinə vurmada gedir. Əhməd bir qalaçaya rast gələndə hovuz görür, bu vaxt çimmək istəyəndə bir pəhləvan yel qanadlı atın üstündə peyda olur və onu öldürür. Ondən sonra hakimiyyəətə gələn Məmmədin də başına eyni hadisə gəlir. Həsən də padşah olandən sonra gəzməyə çıxanda böyük qardaşlarının rast gəldiyi qalaçanı görür. Qəfil həmin pəhləvan onun qarşısına çıxır, uzun döyüşdən sonra Həsən qalib gəlir. Qalibiyyətinin səbəbi isə səfərdən əvvəl belinə vurduğu paslı qılınc olur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, çox zaman kiçik qardaş qarşılaşdığı çətinliklərdə sehrli qüvvələrin, köməkçi vasitələrin etdiyi yardımlar sayəsində istəyinə nail olur. Çox zaman qəhrəman onlara yardım edir və bu kömək əvəzində həmin qüvvələr onunla dost olur, dar vəziyyətdə qoymur, xeyirin şəər üzərində qələbəsində əllərindən gələni edirlər. “Ağ atlı oğlan” nağılında quş, “Məlikməmməd nağılı”nda Zümrüd quşu, “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”nda isə div bu tip obrazlardandır.

Nərbala dərvişlə yol gedəndə, yolda danışan quru kəllə ona dərvişin adam yeyən olduğunu, onun da dərvişin qurbanlarından olduğunu deyir. Və yaxud Nərbala dərvişi təndirə atandan sonra evi gəzir və qırxıncı otaqda at, aslan, quşla rastlaşır. Quş dil açıb ona “Xoş gəlmisən!” deyir. Nərbala onların qabağına qoyulan yeməkləri dəyişir, əti aslana, otu ata, dəni quşa verir. Sonra onları qaranlıq tövlədən azad edir və deyir: “Mənim insafım qəbul eləməz ki, siz burda, bu qaranlıq tövlədə, qəfəsdə zəncirlə bağlı qalasız. Mən sizi açıb buraxıram. Sonrasını özünüz bilərsiniz. Gedərsiz xoş gəldiz, yox əgər qalarsız, mən də ölənə qədər sizinlə dostluq eləməyə hazırım” [3, s. 291].

At, aslan, quş Nərbalanın yanından getmir, onunla dost olurlar. Hətta quş ona tük də verir ki, başı bəlaya düşəndə Nərbala tükü yandırsın, onlar da köməyə gəlsinlər. Nərbala ilk dəfə tükü padşahın qızlarına gələn il bu vaxta qədər solmayan gül gətirməyi üçün yandırır. Quş da bu işin öhdəsindən layiqincə gəlir. Həmçinin Nərbala qardaşlarının və padşahın kürəkənlərini ifşa etməkdən ötrü quşdan ağ at, bir dəst ağ paltar, ağ papaq istəyir.

Məlikməmməd qaranlıq dünyaya gedəndən sonra görür ki, bir əjdaha Zümrüd quşunun balalarını yeyir. Əjdaha növbəti dəfə quşların yuvasına gələndə Məlikməmməd qılıncını çəkib, əjdahanı öldürür. Bunu biləndən sonra Zümrüd quşu ona nə istəyirsə, yerinə yetirməyə hazır olduğunu deyir. Başına gələnləri danışandan sonra

Zümrüd quşu ona kömək edir və “elə ki, dediklərimə əməl elədin bu tükümü oda tut, mən hazır olaram, səni işıqlı dünyaya çıxardaram” – deyir [3, s. 175]. Nağılın ortalarında Məlikməmməd Zümrüd quşundan müxtəlif vaxtlarda fərqli rənglərdə bir dəst paltar, qılinc, qalxan və yel atı gətirməyi tapşırır.

Divlərlə rastlaşan Bəhrəm sağ-salamat yoluna davam etmək üçün divin şərtləri ilə razı olur. Yerinə yetirdikdən sonra qılıncını çəkib divləri öldürür. Sıra div padşahına gələndə o, Bəhrəmə üç tük verir və deyir: “Hər vaxt işin bərkə düşsə, bu tükləri oda tutarsan, mən o vaxt özümü sənə yetirərəm” [2, s. 173].

Sonradan Bəhrəm qızıl qanadlı qazı gətirmək üçün tükü yandırır və divdən yel atı istəyir.

Göstərilən nümunələrdən elə başa düşmək olmaz ki, qəhrəmana yalnız sehrli və köməkçi qüvvələr yardım edir. Ona real insanlar da məsləhət verir, yol göstərir. Məsələn, “Məlikməmməd nağılı”nda Məlikməmmədə divin əlindən azad etdiyi kiçik qız quyudan çıxarkən deyir ki, sən quyudan çıxan zaman qardaşların kəndiri kəsəcəklər və sən yenidən quyunun təkinə düşəcəksən. Bu vaxt yanına döyüşə-döyüşə ağ və qara rəngdə iki qoç gələcək. Ağ qoç qara qoçu qovanda ağ qoçun belinə min. Onun belinə minən kimi işıqlı dünyaya çıxacaqsan. Qara qoça minsən, qaranlıq dünyaya düşəcəksən [3, s. 174].

“Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”nda isə gedərgəlməz yolunu seçən Bəhrəm bir xeyli yol qət etdikdən sonra o, pirani bir kişiye rast gəlir. Həmin kişi ona on, əlli və yüz tükəyə üç qiymətli söz deyir ki, bu sözlər sonradan baş verən hadisələrdə Bəhrəmə kömək olacaq.

Eyni nağılda atasının gözlərinin açılması üçün ağ çeşmənin daşını tapmalı olan Bəhrəm çeşmənin sahibinin çətin şərtlərini sevdidiyi qıza söyləyəndə qız ona düzgün məsləhətlər verib, yol göstərirdi.

Nağıllarda əsas məqsədlərdən biri də xeyirin şər üzərində qələbəsini göstərmək, zalımların öz cəzalarını çəkməsini yansıtmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən nağılların əksəriyyətində kiçik qardaşının paxıllığını çəkən böyük qardaşlar, həmçinin ona pis davranan digər surətlər cəzalarını tapırlar. Məsələn, “Ağ atlı oğlan nağılı”nda Nərbala böyük qardaşlarının, iki padşahın, iki vəzir, vəkilin, iki şah qızının və iki kürəkənin alınına damğa vurur, anasını, bağbanı və arvadını götürərək qalaçaya gedir. O hadisədən sonra nə qədər ki, Nərbala sağ idi, heç kəs yoxsullara zülm etməyə cəsarət tapmadı.

“Məlikməmməd nağılı”nda isə Məlikməmməd Zümrüd quşunun köməyiylə qardaşlarını öldürür. Başına gələnləri atasına damışandan sonra isə padşahlıqda qırx gün, qırx gecə toy olur.

Bu nağıllarda atanın övladlarına, xüsusən kiçik övladına olan fərqli münasibəti də oxucunun diqqətini çəkir. “Ağ atlı oğlan nağılı”nda ata Nərbalanı babası dəvəçi olduğu üçün ələ salırdısa, “Məlikməmməd nağılı”nda ata oğlunun tapılmasına sevinir, “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”nda isə ata böyük oğlanlarının yasını saxladığı halda, kiçik oğlunun sağ-salamat gəlməsinə sevinir və ona toy da edir.

Bəzi nağıllarda böyük qardaşla kiçik qardaş bir-birilərinin yaxşılığını istəyir, arxa dururlar. Həm bunun, həm də nağılların öz bədii xüsusiyyətlərinin nəticəsidir ki, onlar sonda mükafatlarına çatırlar.

“İki qardaş” nağılında tacir və əkinçi olan iki qonşunun hərəsinin iki oğlu var. Tacirin oğlanları işbilməz, lovğa, söz eşitməyən olsalar da, əkinçinin oğulları onların tam əksinə zəhmətkeş və ağıllıdırlar. Ataları öləndən sonra iki qardaş bir müddət bir yerdə yaşayırlar. Amma böyük qardaşın arvadı kiçik qardaşın onlarla yaşamasını istəmir, evi tərk edib başqa yerdə yaşamasını söyləyir. Böyük qardaş əvvəl qardaşından ayrılmağı istəməsə də, sonda ələcsiz qalır və kiçik qardaşına deyir: “Qardaş, görürəm bu arvad səni yola verməyəcək, mən də öhdəsindən gələ bilmirəm. Yaxşısı budu gəl səni ayırım, sənin də canın rahat olsun. Mən də onun dannağından qurtarım. Arxayın ol, səni ayırısam da, gözüm üstündə olacaq” [4, s. 239].

Kiçik qardaş onunla razılaşır. İki qardaş atadan qalma bir cüt öküzü bölüşür və ayrılırlar. Sonradan bir-birindən ayrı düşən qardaşlar əkin-biçin zamanı yenidən bir araya gəlirlər. Sonda məhsulu bölən zaman bir-birlərindən xəbərsiz ədalətli qərar verməyə çalışırlar. Bu səhnə kənardan onlara tamaşa edən quldurbaşını təsirləndirir və hər taxıl tayasının üstünə qızıl səpir. Bundan sonra bir cüt öküzdən başqa heç nəyi olmayan qardaşlar varlı və mehriban şəkildə yaşayırlar. Misir nağılı olan “Firon və oğrunun nağılı”nda kiçik qardaş tələyə düşmüş böyük qardaşını qurtarmaq ötrü kələkdən istifadə edir və buna nail olur.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan tədqiqat nəticəsində nağıllarda kiçik qardaş obrazı haqqında müxtəlif nəticələrə gəlmək mümkündür:

- 1) Nağıllarda kiçik qardaş obrazı digər qardaşlardan daha ağıllı, insanpərvər, bacarıqlı, güclü, cəsarətli və hazırcavab olurlar;
- 2) Çox zaman böyük qardaşlar kiçik qardaşa həsəd aparırlar;
- 3) Kiçik qardaşa üzləşdiyi problemlərdə həm sehrli qüvvələr, həm də real obrazlar kömək olur;
- 4) Kiçik qardaş nağılda xeyri təmsil edir və şər üzərində qələbə onun sayəsində çalınır;
- 5) Əksər nağıllarda kiçik qardaş ona haqsızlıq edənlərə özü cəza verir;
- 6) Kiçik qardaş ona yaxşılıq edəni də, pislik edəni də unutmur;
- 7) Əksər nağıllarda böyük qardaşlar mənfi xüsusiyyətlərə malik olur. Kiçik qardaş isə müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır;

8) Nağılların hamısında qardaşlar arasında konflikt olmur, onların mehriban şəkildə yaşadığı nağıllar da var;

9) Kiçik qardaşa ətrafdakı insanların münasibəti fərqli şəkildə təzahür edir.

Milli ədəbiyyatda bu mövzu haqqında araşdırmaların sayı çox deyildir. Gələcəkdə kiçik qardaş obrazı haqqında araşdırmalar aparılırsa, bu obraz haqqında bilinməyən bir çox məlumatlar aşkar olunacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. Bakı: Nurlan, 2013, 476 s.
2. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
3. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
4. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. V c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi. Əsrarəngiz misir nağılları. Bakı: Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2018, 128 s.
6. Cəfərzadə Ə. Qardaş bayatıları/ <http://www.anl.az/down/meqale/525/2022/yanvar/779344.htm> (29.01.2022)
7. “Elmi iş” beynəlxalq elmi jurnal. Bakı: Zəngəzurda, 2021, 162 s.
8. Əfzələddin Ə. Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 116 s.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
10. Yusif peyğəmbərin hekayəsi/ <https://www.islamevi.az/?p=3282>

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN "BAHADIR VƏ SONA" ROMANI: ANA DİLİ PROBLEMİNİN QOYULUŞU

Mühəmmədəli Ağayev

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

N.Narimanov's novel "Bahadır və Sona": setting the problem of mother tongue

Language is one of the national and moral values of the nation. A nation that has lost its language faces the danger of losing its future as well as its past and present. A lot of works were written on this topic, both in the world and in Azerbaijani literature. N.Narimanov's novel "Bahadır və Sona" is particularly distinguished from this point of view. In this work, the problem of the national language manifests itself prominently. It shows the relationship between the language of Adib Bahadır, Sona, Alexey, Solta, Yusif, and the Turkish Madonna at that time. It has been 125 years since the work was written, but we regret to say that the problematic issues in the work are still evident today.

The novel is quite relevant and modern in terms of many topics. The work combines many interrelated themes. Love, national language, family upbringing and newspaper. The issue of family upbringing was shown by two opposite characters, Sona and the Turkish Madonna. One of them is an image raised in the national spirit, and the other is distant from national values and neglects these values.

One of the actual problems in the novel is the issue of newspapers. Adib addresses this issue by looking at "Kashkül" and "Tarjuman" newspapers. Here, it is criticized that Muslims do not read newspapers, and that the people who write these newspapers write in a language that is difficult to show their Arabic-Persian language skills, rather than in a language that the public can understand. Considering these themes, this work turns into a work written with concern for the nation rather than an ordinary love chronicle.

Key words: national language, national value, problem, topical issue, family upbringing

Millətin varlığının əsas şərtlərindən biri dildir. Müxtəlif dövrlərdə bir çox yazığımız, sənətkarımız dil məsələsinə toxunmuş, dilin bir millət üçün nə olduğu, niyə milli dilimizi qorumağın, sevməyin vacib olduğunu göstərmişdir. Bu mövzu ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatında da yetərinə əsər yer almaqdadır. C.Məmmədquluzadə ("Anamın kitabı"), M.Hadi ("Türkün dili"), N.Nərimanov ("Bahadır və Sona") və başqa ədiblərimiz yazdıqları əsərlərdə dilə münasibətlərini göstərmiş, yaşadıkları dövrə uyğun olaraq bu əsərlərdə öz fikirlərini çatdırmağa çalışmışdır.

Adını çəkdiyim sənətkarlar arasında N.Nərimanov xüsusilə fərqlənir. O, bu mövzu ilə bağlı məqalə də yazmış ("Bu gün"), "Bahadır və Sona" romanında bu məsələni daha qabarıq şəkildə ortaya qoymağa çalışmışdır. M.Məmmədov yazır: "N.Nərimanov "Bahadır və Sona" romanında ədəbi dil problemini əsas bir məsələ kimi qarşıya qoymuş və onun həllinə çalışmışdır" (5, s. 33).

Romanda göstərilən, irəli sürülən bir çox problem ədibin yaşadığı dövrdə aktual olmaqla bərabər bu gün, XXI əsr Azərbaycanında da olduqca aktualdır.

Ədib "Bahadır və Sona" romanında Bahadırın, Sonanın, Yusifin, Soltanın, Alekseyin, hətta Tiflisdə yaşayan kübar Türk-müsəlman madonnasının dili ilə o dövrdə milli və beynəlmiləl dəyərlərə münasibətini göstərmişdir. "Bahadır və Sona" romanında beynəlmiləçilik ideyalarını təbliğ edən N.Nərimanov başqa xalqların da dilinə ehtiramla yanaşmışdır. O, xarici dil öyrənməyin və bir neçə dil bilməyin əhəmiyyəti haqqında danışdı (5, s. 33). O bunu Sona obrazı vasitəsi ilə göstərmişdir. Sona rus, firəng dillərini sərbəst bilən, türkcə (Azərbaycan türkcəsində) yazıb-oxumağı bacaran gənc bir erməni qızıdır, fars dilini öyrənmək istədiyini atasına (Yusifə) bildirmiş, atası da onu gənc və Sona kimi millət qayğısı çəkən bir tələbə olan Bahadrla tanış eləmişdir. Bahadır erməni qızının Azərbaycan türkcəsi bilməsinə, fars dili öyrənmək istəməsinə heyrlənmişdi: "Bu millətə təəccüb etməlidir! Erməni qızı neçin farsca oxusun? Neçin türkcə bilsin?..".

Erməni qızının çox dil bilməsi təqdir edildiyi halda, türk-müsəlman madonnasının rus, firəng dilində danışması niyə tənqid edilir? Oxucuda yaranan bu sual əsərin əsas ideyasını özündə göstərə biləcək qədər dərin və düşündürücüdür. Cavab sualın özündə yadır. Sona rus, firəng, türk dillərini bildiyi halda, heç vaxt öz dilinə laqeyd qalmamışdı, onu lazımsız bilməmişdir. Bahadır erməni dilini bilmədiyini üçün məcburiyyətdən onunla başqa dildə danışmışdı. Soltanın Tiflisdə tanış olduğu türk madonnası isə öz dilinə həqarətlə baxmış, onu öyrənməyi lazımsız və vaxt itkisi hesab etmişdir. Bu, bir nəslin öz milli dəyərlərinə belə laqeyd yanaşması xalqımızın başına gələn ən böyük problemlərdəndir.

"Bahadır və Sona" romanında məni ən çox düşündürən və narahat edən məsələlərdən biri də dilimizə yuxarıdan, alçadıcı bir şəkildə baxan insanların, Soltanın dediyi türk madonnalarının bu gün də olmasıdır. Bu heç də göz ucu baxılacaq kiçik bir məsələ deyil. Dilini itirmiş bir millət öz kimliyini, tarixini itirmiş, gələcəyini itirməklə üz-üzə qalmış bir millətdir. Əgər cəmiyyətə nəzər salsaq yad dildə danışanların, hətta bu danışqla öyünənlərin sayının nə qədər çox olduğunu görürük. M.Məmmədov yazırdı: N.Nərimanov göstərdi ki, öz ana dilini, öz millətini düşmən tutan, türk madonnaları uşaqlarına tans oynamaq, firəngcə donquldanmaq öyrətməyə çalışır. Müəllif bu barədə romanda Soltan obrazının dili ilə danışır və fikirlərini

ifadə edir: “İndi bu təhər nəzərli qızlardan nə gözləyək, bunlar gələcəkdə ana olacaqlar. Biçarə türk balalarına nə tərbiyə verəcəklər? Əlbəttə, uşaqlar təmiz olacaqlar, hər bir ədəbi öyrənəcəklər, biləcəklər, tans öyrənəcəklər, firəngcə donquldanacaqlar, amma öz dillərini nəinki bilməyəcəklər və hətta bilmək də istəməyəcəklər bilsinlər; çünki türk madonnaları tərbiyəni elə vermişdi”.

Romanın bu dialoqunda *türk madonna* Soltanın firəng dilini bildiyini eşidən kimi, rus dilində danışmağı atıb firəngcə donquldanmağa başladı. Axırda Soltanın: - “Türkcə yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?” sualına qız cavab verdi ki, “Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdüm və nəyə lazımdır...” (5, s. 35).

Heyf ki, bu gün də öz doğma dilində, Azərbaycan türkcəsində danışmağı ar və nadanlıq bilib, onun yerinə rusca və. s dillərdə donquldanan nə qədər madonnalarımız var... Onlar cəmiyyətə nə verəcəklər...?! Öz dilinə xor baxan bir gənclik, bir millət...!!! Ədibin dediyi kimi: “Biçarə türk balaları bunlardan nə öyrənəcək”.

Ə.Quliyev “Nəriman Nərimanov və dil məsələləri” məqaləsində yazmışdır: Romanda müəllif Bahadırın dili ilə millət, din, dil məsələsinə toxunur və millətləri, xalqları bir-birindən ayıranın din yox, dil olduğunu qeyd edir. Müəllif milli dil, milli məktəbin inkişafında imperialist dövlətlərin maraqlarının olmadığını aydın şəkildə görürdü. Ona görə də müsəlman şöbəsinə İrəvan seminariyasında deyil, Qori seminariyasında açılmasını tənqid edirdi. Bu seminariyada azərbaycanlılara ana dilində danışmaq qadağan edilmişdi. N.Nərimanov 1905 – ci il inqilabını yüksək qiymətləndirərək yazırdı “Bir millət özünü tanımayınca hüquqlarını düşünməz. Özünü tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat və milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların meydana gəlməsi və tərəqqi bizim üçün hüriyyətə bağlıdır. Bu hüriyyət bizə 1905-ci ildə cüzi olaraq veriləndir” (5).

Soltanın Tiflisdə varlı bir müsəlman ailəsində tanış olduğu azərbaycanlı qızının mənəvi-əxlaqi dünyagörüşü, onun meşşan həyat tərzini açıq-aşkar sübut edir ki, milli mədəniyyətə, adət-ənənəyə etinasızlıq vardır və bu etinasızlıq ailələrdə dərin kök salmışdır. Rus təhsili görmüş bu qız fransızca da danışır, musiqi çalmağı, rəqs etməyi bacarır. Onun arzusu gələcəkdə bir zabıtə ərə getməkdir. Milli heysiyyətdən uzaq olan bu qız Azərbaycanlı qızlarla görüşməyi, oturub-durmağı, dostluq eyləməyi özünə layiq bilmir. Maarifçi ailə-məişətdə baş verən bu hadisəyə ictimai fəlakət kimi baxırdı (2, s. 203-204).

Romanda dolayı yolla ailə tərbiyəsi məsələsinə də toxunulmuşdu. Ədib bu məsələyə iki əks obraz, Sona və türk madonna vasitəsi ilə toxunmuşdur. Burdakı ailə tərbiyəsi valideynlərin öz qızlarına verdiyi öyüdlər, onlara öyrətdikləri milli dəyərlərdir. Yusif (Sonanın atası) milli-mənəvi dəyərləri yüksək qiymətləndirən, qəzetlərin buraxılışına ciddi önəm verən obrazdır. O, qızı Sonanı da bu milli-mənəvi dəyərlərlə böyütmüş, ona millət sevgisini aşlamışdı. Lakin türk madonnanın valideynləri öz qızlarına nəinki bu dəyərləri çatdırmış, hətta onu bu dəyərlərdən uzaq tutmaq istəmişdilər. Onlar qızlarını milli-mənəvi dəyərlərlə yox, *avropa mədəniyyətinə xas adət-ənənələrlə böyütmüşlər*. Milli dəyərlərə yad olan və ona alçaldıcı bir şəkildə baxan bu qız, gələcək nəsillərə hansı dəyərləri verəcək?

O dövrdə millət tərəfindən milli dilə, qəzetə olan münasibət Bahadırın Soltan və Aleksey, eləcə də Yusif ilə dialoqlarında aydın nəzərə çarpır. Alekseylə “Kəşkül” qəzetəsi haqqında olan söhbətləri çox maraqlıdır.

- “Kəşkül” qəzetəsi alırsanmı?

- Bura gələndən “Kəşkül”ün üzünü görməmişəm....

- Onun həmişə adətidir: üç aydan bir, ya dörd ayda bir çıxır.

- Günah yalnız onda deyil: Günah bizim müsəlmanlardadır ki, biçarəyə kömək eləmirlər.

- Millət necə kömək etsin ki, qəzetə onun nəzərində yalançı bir şey görünür və bir para mollalar qəzetə oxuyanları uşaq və nadan hesab edirlər.

Dialoqun məzmunundan aydın olduğu kimi, milləti xurafatın təsirində saxlayan axundlar qəzeti gözdən salmağa çalışır, qəzetə oxuyanları nadan və uşaq hesab edirdilər. Bununla da qəzetələr millətin gözündə yalançı kağız parçalarına çevrilmişdir. Bu səbəbdən heç kəs qəzetə çıxardanlara köməklik eləmir. Amma Yusif öz millətlərində belə hadisələrin az olduğunu, hər kəsin qəzetə və. s kimi xeyriyyə işləri ilə məşğul olduğunu qeyd edir.

Bu söhbət əsnasında obrazların “Tərcüman” qəzetəsinin son nömrəsində Osmanlı dili haqqında yazılanlara münasibət bildirməsi olduqca maraqlıdır: “- Çünki hər millət bu zamanədə çalışır ki, dilini asana çıxartsın, amma onlar (Osmanlı ədibləri) gedə-gedə dillərini dəxi də çətin edirlər.

- Bəli, bu bir naxoşluqdur ki, bizlərə də keçibdir. Bizim əhliqələm, fikirlərini bu yerə qoyublar ki, inşalarını həmişə fəsaht və bəlağətlə yazsınlar; çünki sadə türk dili ilə yazanları nadan hesab edirlər.

Aya, görək bu inşaları hamı anlayırmı və cəmaata nəf gətirirmi?

Bahadır təbəssüm edib cavab verdi:

Sən elə fikir edirsən bizim əhli-qələmin əksəri bir şey inşa edəndə fikirləri o yerdə olur ki, onların əsərlərindən camaat mənfəətbərdar olsun? Xeyr! Yazanlarımızın əksəri ərəb və fars sözlərini bilməkdə hünərlərini göstərmək istəyirlər. Bundan savayı, bu cür dəxi əhli-qələm vardır ki, özlərini xalqın nəzərində artıq göstərməkdən ötəri şerlər düzəldirlər. Bu biçarələr gecədə bir qafiyə düzəldib gözəl vaxtlarını puç edirlər. Və dəxi bir parası vardır ki, bu xeyirsiz işlərə bəs etməyib müsəlman millətinə dair mədəniyyət və məişət xüsusində bir para lazım olan məsələləri rus qəzetələrində yazırlar, tainki qeyri - millətdən də afərin eşitsinlər”.

N.Nərimanov müasiri və ədəbi məslək yoldaşı C.Məmmədquluzadə kimi, ana dilinə xor baxan, onu bəyənməyən, farsca “bir az yazmaq bacarığı”, ərəbcə “bir az danışan” mollaları, ərəb-fars sözlərini işlətməklə lovğalananları kəskin satıra

atəşinə tutub yazırdı ki, dilimizi qiymətdən salan bu cür nadanlar və nankorlardır. Həqiqətən də bu cür nadanlar millətin, milli dilin əsil düşmənləridir (6, s. 32-33).

Həqiqətən də hər iki sözümdən biri ərəbcə, farsca, rusca olanlar dilimizə xələl gətirir. Hər bir dilin özünəməxsus bədii, poetik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Dilimizə keçən alınma sözlər bəzən bu tələblərə cavab verə bilmək üçün öz formasını dəyişmişdir, lakin bir çox söz öz formasını saxlamışdır. Bu cür hadisələr danışıq zamanı dilimizin aydınlığına, axıcılığına xələl gətirir.

Ədibin romanı bitirməsinin üstündən 125 il keçmişdir. Bu müddət ərzində bir əsər öz aktuallığını itirməyibsə bu həm yazıcının qələminin gücündən, həm də mövzunun seçilməsindən asılıdır. Ədibin şah əsəri “Nadir şah” dramıdır. “Bahadır və Sona” romanı ilə müqayisə etsək, hansı əsərdəki mövzuların hazırkı dövrdə aktual olduğu açıq-aydın gözə dəyir. Bəli, “Nadir şah” dramı dövrün tələblərinə uyğun yazılmışdır. Burdakı məsələlər, problemlər həm o dövr, həm də orta əsrlər üçün olduqca aktualdır. “Bahadır və Sona” romanındakı problemlər isə təkcə o dövr və ondan əvvəlki əsrlər üçün yox, bu gün belə olduqca aktualdır. Sanki ədib bu əsəri yazarkən gələcək nəsilləri, günümüzü işarə edib və bizə tövsiyələr verib.

Bir çox ədibimiz bu əsəri təhlil edərkən, bu barədə məqalə yazarkən daha çox Sonanın bir erməni qızı kimi mənəviyyatca ucaldılması və türk madonnanın alçaldılması məsələsini ön plana çəkir, bu məsələni tənqid edir, əsas ideya isə nəzərlərdən uzaqda qalırdı. Lakin onların gözdən qaçırdıqları məqamlar vardı: N.Nərimanov romanda beynəlmiləl ideyaları təbliğ edirdi, mövzunu çatdırmağın ən yaxşı yollarından birisi tənqiddir, romanda təkcə Sona və türk madonnanın müqayisəsi yox, ailə tərbiyəsi, millət qayğısı, qəzet məsələsi və ən əsası milli dil problemi.

Nəticə. Yazılanlardan məlum olduğu kimi roman təkcə iki gəncin məhəbbət macərasından bəhs etmir, bu bir eşq salnaməsindən daha çoxudur. Özündə milli-mənəvi dəyərləri əks etdirən bu əsərdə ədibin bizə göstərmək istədiyi problemlər heç də gözdən ediləsi qədər kiçik məsələlər deyil. Bu məsələlərdə bir millətin tarixi, bu günü və gələcəyi yatır. Əsər özündə nəinki o günü və keçmiş, hətta bu günü və gələcəyi də əks elətdirir. İndinin özündə belə öz ideya-bədii xüsusiyyətini qoruyub saxlaya bilər. Roman mövzu baxımından olduqca aktual və müasirdir. Oradakı ideyalar hər hansı bir dövr çərçivəsində sıxışmış qalmamışdı. Cəmiyyət tərəfindən əsərdə göstərilən problemlərə olan biganəlik bu problemlərin bu gün də öz həllini tapmadığını göstərir. Əsərdəki ideyalar bütün dövrlərə, millətə xitab edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov T. N.Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1991, 352 s.
2. Əhmədov T. N.Nərimanov həyat mühiti və ədəbi yaradıcılığı. Bakı: Yazıçı, 1982, 299 s.
3. Köçərli F. N.Nərimanovun həyatı, fəaliyyəti və dünyagörüşü. Bakı: Azərb. SSR EA, 1965, 339 s.
4. Quliyev Ə. N.Nərimanov və dil məsələsi/ <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyet/35920-nriman-nrimanov-v-dil-msllri.html>
5. Məmmədov M. N.Nərimanov və ana dili. Bakı: Elm, 1971, 82 s.
6. Məmmədov V. N.Nərimanov. Bakı: Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı, 1957, 114 s.
7. Mir Cəlil, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 560 s.
8. N.Nərimanovun seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 395 s.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Səyahət Məhərrəmovə

BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Abstract

Mirza Fatali Akhundzadeh is one of the prominent representatives of Azerbaijan's 19th-century intellectual and philosophical thought. M.F.Akhundzadeh based his philosophy on the criticism of medieval Eastern scholasticism. In the process of forming his philosophical worldview, he put forward many ideas and demonstrated the important social and political problems of the time and their solutions in his works. M.F.Akhundzadeh was a materialist philosopher. In his philosophy, matter is the unified substance. Consciousness and ideas are products of matter. M.F.Akhundzadeh not only recognized the epistemological roots of idealism but also does not distinguish the subtleties and various types of idealist philosophy. He hardly touches on idealism in his criticism of Sharia and religion. His materialism developed based on the study of natural events and the exposure of religious superstitions.

While M.F.Akhundzadeh devotes a certain amount of space to philosophical issues in many of his works, he particularly focuses on this subject in his work "Kemaluddovle mektublari" and extensively criticizes books that propagate religious fanaticism.

Key words: *philosophy, materialism, religion, criticism, "Kemaluddovle mektublari".*

Giriş. M.F.Axundzadə görkəmli yazıçı və şair, realist maarifçi, materialist filosof və ictimai xadim olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan dramaturgiyası və Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi tənqidin banisi, "müsləman Molyeri" titulu sahibidir. Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər saldıqda milli ədəbiyyatımızın taleyinə və tarixinə təsir baxımından məhz bir maarifçi kimi Mirzə Fətəli Axundzadənin gördüyü işlər danılmazdır.

M.F.Axundzadə materializmin görkəmli nümayəndəsi və müdafiəçilərindən biri, böyük filosof, bütün Şərqdə dramaturgiyanın banisidir. M.F.Axundzadə bir sıra komediya, povest və şeirlərin müəllifi olmaqla yanaşı, həm də fəlsəfə, etika, siyasət, pedaqogika, estetika, bədii tənqid məsələləri üzrə əsərlər də yazmışdır.

Qabaqcıl elm və maarif uğrunda mübarizə aparən M.F.Axundzadə Rusiya materialist ənənəsinin layiqli davamçısı idi. M.F.Axundzadənin ictimai və fəlsəfi baxışlarının inkişafına ilk dəfə olaraq böyük təsir göstərən onun müəllimi, görkəmli şair Mirzə Şəfi Vəzəh olmuşdur. M.F.Axundzadə yeni ideyalar uğrunda mübarizəsini sxolastik fəlsəfənin əsaslarının tənqidindən başlayır. Onun fəlsəfəsinin əsas ideyası elmin dindən ayrılmasının qəti tələb edilməsi və təbiət elmlərinin öyrənilməsinə çağırışdan ibarətdir. M.F.Axundzadə din və etiqaqın elm və fəlsəfə ilə zidd olduqlarını söyləmiş və həqiqi fəlsəfəni dinə, etiqaqda qarşı qoymuş, onun idraki rolunu qeyd etmişdir. "Din və iman sahibi olan adam, alim və filosof sayıla bilməz; əgər elm və fəlsəfə sahibi olursa dindar və mömin ola bilməz. Din və iman talibi olan kimsə gərək qətiyyənlə mərifət dairəsinə yaxınlaşsın və mərifət talibi olan kimsə istər-istəməz və ixtiyarsız olaraq din və imandan uzaq olmalıdır" [3, s. 150].

M.F.Axundzadə rus dili vasitəsilə Qərb filosoflarının əsərləri ilə yaxından tanış idi və cəmiyyətin inkişafı üçün fəlsəfə elminin vacibliyini vurğulayırdı. Avropanın inkişafının səbəbini onlarda filosofların olması ilə izah edirdi. Azərbaycan ictimai fikrində fəlsəfi əsər nümunəsi olan "Kəmalüddövlə məktublari"nda XVIII əsr fransız ateist məktəbinin ideyalarının izləri görünür.

Materiya problemini düzgün və ardıcıl surətdə həll edərək, M.F.Axundzadə bizim hiss üzvlərimizə təsir edən və bununla da duyğularımızı oyadan materiyanın obyektivliyini qəbul edir. Bunun əsasında M.F.Axundzadə belə bir düşüncə tərzinə şərikdir ki, real aləmin mövcud olmasının ilahi başlanğıca ehtiyacı yoxdur. Beləliklə, M.F.Axundzadə "Təbiət yalnız onun özü vasitəsilə dərk oluna bilər" deyən Feyerbaxın da tutduğu mövqedə durur.

Kəmalüddövlə məktublari

M.F.Axundzadənin fəlsəfi əsərlərindən ən mühümü "Kəmalüddövlə məktublari" əsəridir ki, müəllif bu əsərin çap olunması üçün böyük səy göstərmişdir. "Kəmalüddövlə məktublari" fəlsəfi traktatında bir sıra fəlsəfi problemlərə toxunulmuş, din və elm, siyasət, tənqid məsələsinə yer verilmişdir.

"Kəmalüddövlə məktublari"nda dini xurafatın, mollaların avam kütləyə sıradığı uydurma fikirlərin, elmə əsaslanmayan zərərli qanunların tənqidi əsas yer tutur. M.F.Axundzadə bu əsərində qeyd edir ki, insanları cəhənnəm qorxusu və ya cənnətdə mükafat vədi ilə doğru yola yönəltmək, düzgün cəmiyyət formalaşdırmaq olmaz. "Tamam oğrular, quldurlar və qatillər əvəminnasdan və cəhənnəmə inanan kəslərdən zühur edər. Heç ürəfadən oğru, ya quldur, ya qatil görübsənmi?" [3, s. 53].

Filosof pis əməl sahiblərinin dinə inanan şəxslər arasından çıxdığını qeyd edərək göstərir ki, insanın əxlaqi heç də onun dini inancından asılı deyildir.

M.F.Axundzadə musiqi ifa etməyi və dinləməyi, teatra getməyi, rəqs etməyi və rəqs baxmağı, musiqi alətlərində ifa etməyi, oyunlar oynamağı, rəsm çəkməyi, heykəl saxlamağı və s. bu kimi incəsənət növləri ilə məşğul olmağı haram sayan din xadimlərinə qarşı çıxaraq, incəsənətin insan ruhunun qidası olduğunu, zehni cilalandırıldığını, ağılı cövhərləndirdiyini vurğulayır.

Din xadimlərinin cəhənnəmin təsvirini verən və avam xalqı tərəqqi etməyə qoymayan fikirlərinə qarşı çıxır. "Çünki cəhənnəmin bir günü dünyanın min ilinə müsavidir, bəvücudi ki, bu xalığı sən görərkən ərhəmərrahimin və mədəni- kərəm və mənbəi- rəhmət biləsən, bir belə cəhənnəm sahibi xalığı və bir belə müntəqim xalığı mirğəzəbdən və cəlladdan və qəssabdan və hər qisim zülləmdən bədtərdir. Əgər xalığı mənim ilə belə rəftar edəcəkdin, niyə məni yaratdı? Mən haçan ondan həyat istədim" [3, s. 52].

M.F. Axundzadə elmi dinə qarşı qoyaraq insanları təbiət elmləri öyrənməyə çağırır və din xadimlərinə israrla bildirir ki, xalqı cəhalətdə saxlamasınlar. Digər bütün xalqların tərəqqi etdiyini, xalqımızın isə onlara aşılana etiqadlarla geriliyə getdiyini acıyaraq bildirmişdir. "İndi elm lazımdır və sivilizasyon lazımdır və yəqin bil ki, puç etiqadat üstündə bağlanan məzhəb etibarlı bir şey deyil" [3, s. 76].

Həkim-i-İngilis Yuma cavab məqaləsində də M.F.Axundzadə din və fəlsəfəni qarşı-qarşıya qoymuşdur. Bu məqaləsində o determinasiya məsələsinə toxunmuş, ziddiyyətli məqamları qeyd etmişdir. İslam alimləri qeyd edirlər ki, hər bir varlığa səbəb lazımdır, çünki heç bir varlıq öz-özünə mövcud ola bilməz. O halda bir varlıq olan bu kainatın yaranması üçün bir səbəb lazımdır ki, onun da səbəbi yarıdanıdır. Bu halda səbəb də öz-özlüyündə bir varlıqdır, buna da başqa bir səbəb lazım gəlməlidir, o başqa səbəb də sonsuzdur. Bu isə elmlə üst-üstə düşür. Elmə istinadən yanaşsaq qeyd etməliyik ki, səbəblərin silsiləsi bir yetkinlik dayanmalıdır, yoxsa silsilələnmə lazım gəlir. O halda ağılı hökmünə əsasən hər varlığa səbəb lazım olması barədə şəriətçilərin gətirdikləri dəlillər düzgün deyildir.

Molla Ələkbərli mübahisə məqaləsində iki zidd fikir qarşılaşdırılır. Birinci tərəf Allahın cəhənnəm əzabından qorxur onun mərhəmətini qazanmaq, cənnət nemətlərini əldə etmək üçün Allaha ibadət edir. Yəni Allaha ibadət, səcdə və təzimi, xeyirli işləri yalnız öz mənfəəti üçün edirlər ki, bu da ürəkdən gəlməsə də, cəhənnəm əzabından qurtulmaq üçün edilir. İkinci bir tərəf isə Allah sevgisindən, sidqi ürəkdən Allaha ibadət edir, xeyir işlər görür.

"Əgər bu iki tərəfin birinin qəbulunda mənə ixtiyar versəydilər, mən ikinci tərəfi qəbul edib oruc və namazı tərک edərdim, fəqir və yoxsullara ehsan və sədəqə vermək, bütün fisq-fücurdan çəkinmək, aciz və düşgünlərə zülm etməmək şərti ilə Allah-taalaya yalnız ixlas ilə kifayətlənərdim.

Bu, əsrimizdə Firəngistan hükəma və filosoflarının qəbul etdikləri etiqaddır. Çünki Allahın bizim ibadət, səcdə və təzim etməyimizə ehtiyacı yoxdur. Bunlar ailəmiz və özümüz üçün ruzi qazanmaq vaxtını boş yerə sərf etməkdən başqa bir səmərə verməz. Vəssalam" [3, s. 143].

M.F.Axundzadənin bu fikirlərindən də aydın olur ki, o dini ayinləri yerinə yetirməsə də, dinin qanunlarına uymasa da Allahın varlığını inkar etmir. Bu da M.F.Axundzadənin ateist olması ilə bağlı fikirləri sübhə altına salır.

"Yek kəlmə haqqında" məqaləsində bir sıra vacib fəlsəfi məsələlərə toxunulmuş, azadlıq məfhumunun nə qədər önəmli olduğu qeyd olunmuşdur. Bu məqalədə azadlıq probleminə din və konstitusiyaya prizmalarından baxılır. Qeyd edilir ki, əgər şəriət ədalət tərəfdarıdırsa konstitusiyanın birinci əsası olan hüquq bərabərliyini icra etməlidir. "Şəriətin nə haqqı var ki, qadın tayfasını hicab ayəsi vasitəsi ilə daimi həbsə atıb, ömrü boyunca bədbəxt edir və yaşamaq nemətindən məhrum edir?" [3, s. 144].

Şəriətin qadın haqlarını tapdalaması, qadınlara yalnız kişilərə xidmət edəcək şəxs kimi baxılması, kişilərin öz mənfəətləri üçün ayələrdən istifadə edərək alçaq işlərə əl qatması hüquq bərabərliyinin olmamasını bir daha sübut edir.

M.F.Axundzadə bu məqaləsində şəxsi azadlıq məsələsi üzərində də dayanır və insanların alınıb-satılmasının azadlığa zidd olduğunu bildirmiş və bu zülmü tənqid etmişdir.

Müəllif, həmçinin xümsü və həcmi faydasız hesab etdiyi halda zəkat, fitrə və sədəqənin millətə faydası olduğunu vurğulamışdır. Bununla da din pərdəsi altında xalqın malına yiyələnən din xadimlərini tənqid etmişdir.

M.F.Axundzadə şəriət qanunlarına əsasən oğrunun əlini kəsmək, insanlara xəsarət yetirəcək cəzalara qarşı çıxır və insanlara zülm etməkdənsə onu başqa bir cəza üsulu ilə əvəz etməyi lazım bilir ki, bunun vasitəsilə cinayətkar bir daha yanlış əməllər törətməsin. Dünyada heç bir nemət həyatın əvəzi deyil və cüzi bir şey üstündə insanların həyatı ilə oynamaq olmaz. Həmçinin kafirlərin öldürülməsi ilə bağlı ayəni konstitusiyanın can toxunulmazlığı maddəsi ilə qarşılaşdıraraq qeyd edir:

"Əgər müşrikin bir neçə Allaha inanması xudavəndi-ələmə xoş gəlmirsə, qoy o öz Əzrailini göndərsin ki, müşrikin canını alsın; daha nə üçün çirkin cəlladlıq peşəsini mənim öhdəmə həvalə edir və bir günahsızın qanını mənim əlimlə tökdürür?"

Xülasə, adam öldürmək, bədən üzvlərini kəsmək və ağac vurmaq barbar və vəhşi tayfaların sifətidir; Allahın şəninə layiq deyildir" [3, s. 147].

M.F.Axundzadə şəriət əhlinin insan və Allah arasında münasibətinə də qarışmasını vurğulayaraq qeyd edir ki, "Mən oruc tutmuram, namaz qılmıram, mənə cəza vermək Allahın işidir, şəriət nə üçün mənə hədd vursun və mənim haqqımda əzab və cəzanı, hətta ölümü belə rəva görsün" [3, s. 147].

Ədaləti yerinə yetirmək və zülmün qarşısını almaq üçün millətin elm sahibi olması və birlik nümayiş etdirməsi vacib şərtlərdəndir.

Müəllif istəmir ki, xalq ateist olsun, dinsiz və imansız olsun. Bəlkə müəllifin məqsədi islam dininin əsr və zəmanəyə müvafiq olaraq protestantizmə möhtac olduğunu göstərməkdir. Elə kamil bir protestantizmə ki, o tərəqqi və sivilizasyon şərtlərinə müvafiq olsun, bəşərin hər iki cinsinin azadlıq və hüquq bərabərliyinə qərar versin, öz siyasi tədbirləri ilə Şərqi hökmdarlarının despotizmini yumşaltmasın və kişili-qadınlı bütün islam tayfasının savadlı olmasını vacib etsin.

Şahbaz Musayevin Mirzə Fətəli Axundzadə ilə bağlı yazdığı məqaləsinə istinadən qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mənbələrdə M.F.Axundzadənin dünyasını tək- tənha halda dəyişməsi, cənazəsinin bir neçə gün ortalıqda qalması, hətta yaxınlarının belə onun cənazəsinə biganə münasibəti, din xadimlərinin üstündə Quran oxumaqdan imtina etməsi, müsəlman qəbiristanlığında dəfninə maneəçilik törədilməsi və s. barədə məlumatlar vardır. Elə buradaca qeyd edək ki, həmin mənbələr sovet hakimiyyəti illərinə aiddir və 1927-28-ci illərdə qələmə alınmışdır.

Qeyd edək ki, M.F.Axundzadənin dəfn mərasimi ilə bağlı qeydlər o qədər də çox deyil və müxtəlif mövzulu materiallar da öz əksini tapmışdır, lakin həmin qeydlərin üstündən uzun müddət vaxt keçməsinə baxmayaraq, təəssüf ki, hələ də yanlış ictimai rəy formalaşdırıb. Həmin qeydlərə diqqət yetirək: Cəlil Məmmədquluzadə 1928-ci ildə qələmə aldığı və "Şərqi qadını" jurnalında dərc etdirdiyi "Mirzə Fətəli Axundzadə və qadın məsələsi" məqaləsində [8, s. 67-72] dahi ədibin bir yazıçı kimi məşhurluğu ilə həyatının sonunun ciddi təzad olduğunu qeyd etmişdir: "Nə qədər ki, Mirzə Fətəli camaat içində dinsizliklə məşhur idi; ta o yerə kimi ki, onun dəfnində öz dost və əqrəbasından da gedən olmayıbdır..." [8, s. 67].

C.Məmmədquluzadə yenə həmin ildə həmin jurnalda dərc olunan "Mirzə Fətəli Axundov və dinlər haqqında" məqaləsində [7, s. 73-79] qeyd etmişdir: "Mirzə Fətəlinin vəfatının şahidləri və rəviləri yazıblar və rəvayət ediblər ki, onun namazına, təlqininə və təşvi-cənazəsinə əqrəbasından da duran olmadı. Ta o yerə kimi ki, onu Tiflis qəbiristanında quyulamaq üçün dörd nəfər hammal aparsın. Və bir rəvayətə görə, mərhumu canişinin dörd nəfər kazak əfradı aparıb torpağa tapşırırdı. Bəhər-hal Mirzə Fətəlinin cənazəsi sahibsiz qaldı" [7, s. 73].

Yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyev 1928-ci olması "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında çap etdirdiyi "Mirzə Fətəli barəsində bildiklərim və eşitdiklərim" adlı xatirəsində [s. 309-312] yazır: "Mirzə Fətəli öləndə camaat onun cənazəsini aparmağa gəlmədi. Cənazəsini qəbiristanlığa apararı zaman qarakirvə dalınca deyirdilər: "Aparın, dərin basdırın, bir daha çıxma bilməsin" [s. 312].

Mirzə Fətəlinin şəxsi arxivini Tiflisdən Bakıya gətirənlərdən biri Əziz Şərif Tiflisdə nəşr olunan "Dan ulduzu" jurnalının 1927-ci il tarixli 12-ci sayında dərc edilən "Mirzə Fətəli Axundzadə" adlı məqaləsində [10, s. 11-13] yazığının ölümündən belə bəhs edir: "...1878-ci il mart ayının 12-də vəfat edən Mirzə Fətəlinin cənazəsi tamam 3 gün evində qaldı və şəhərin müsəlman əhli, molla və axundların təhrikinə uyaraq onu yerdən götürmədi. Axırda cənazə sərdarın xüsusi kazakları tərəfindən Tiflisdə müsəlman qəbiristanlığında dəfn edildi" [10, s. 13].

Göründüyü kimi, M.F.Axundzadənin cənazəsinə hörmətsizlik olduğu adi insanlar deyil, ədəbiyyatımızın tanınmış simaları tərəfindən söylənilmişdir. Biz isə bunları qəbul etmirik. M.F.Axundzadənin dəfni ilə bağlı yazılanları ümumiləşdirib deyə bilərik ki, müəlliflər sadəcə eşitdiklərinə əsaslanmışlar. C.Məmmədquluzadə "...şahidlər və rəvilər yazıblar və rəvayət edirlər ki..." deyərək qeyd edir. Göründüyü kimi, o, heç bir real şəxsə, yaxud ortada olan hər hansı bir sənədə, yaxud qəzet məqaləsinə istinad etməmişdir. Ə.Şərif və R. Əfəndiyev də iddialarını təsdiqləyəcək bircə fakt belə ortaya qoymamışlar.

Təbii ki, bu cür reallıqdan uzaq məsələləri şərh etməyə dəymir, lakin xatirədə bir sıra hökm xarakterli nüanslar, yuxarıda bəhs etdiyimiz müəlliflərin yazıları ilə səsleşən elə məqamlar var ki, M.F.Axundzadənin şəxsiyyətini tamamlayan müəyyən məqamların üstünə kölgə saldığına onlara münasibət bildirmək zəruridir.

V.Çaçanidze böyüklərindən eşitdiklərinə əsasən yazır ki, M.F.Axundzadə xristian adətlərini inkar etməmiş, müsəlman ayinlərinə isə riayət etməmişdir. V.Çaçanidze burada əslində gürcü qonaqpərvərliyi və adəti ilə xristian ehkamlarını qarışıq salır. Bunun özünün qeydləri təsdiqləyir: "...o, başqa məzhəb sahibi olan adamların bir tikə çörək kəsmək dəvətini yalnız dini xurafatın xatirinə rədd etməyi ədəbsizlik və ləyaqətsiz hərəkət sayırdı..."

M.F.Axundzadənin xristian dininə əlahiddə münasibətinə gəlincə isə bunun cavabı "Kəmalüddövlə məktubları"nda çox aydın verilmişdir: "Ey Cəlalüddövlə, bu sözlərdən sən elə güman etmə ki, mən bəlkə başqa din və məzhəbi islam dinindən üstün tuturam. İş ona qalsa, genə islam dini sair dinlərdən yaxşı və mənim üçün məqbuldur" [1, s. 205].

Müsəlman adət-ənənələrinə gəlincə, M.F.Axundzadənin onları inkar etməsinə dair heç bir fakt yoxdur. İslam ayinlərinə uyğun olaraq, namaz qılıb, oruc tutmasa da, bütün ömrü boyu şərqilərə məxsus qaydalarla yaşamış, Şərq adət ənənələrinə hörmətlə yanaşmış, məişətini şərqilərə xas qurmuşdur. Bunu nəvələri- Nisə xanımın qızları Mahmənzər xanımın, Aliyə xanımın və Mələksima xanımın xatirələri, üstəlik dostu Mirzə Yusif xana məktubunda oğlu Rəşidin namaz qıldığını, bütün Ramazan ayı boyunca oruc tutduğunu, özünün ona mane olmadığını yazması ilə bir daha təsdiqlənməkdədir.

M.F.Axundzadənin hörmətsiz dəfn olunması, xristian qəbiristanlığında dəfn olunması barədə olan mülahizələr də tamamilə yanlışdır. M.F.Axundzadə özünün vəsiyyətinə əsasən, müəllimi və dostu M.Ş.Vazehin qəbri yaxınlığında dəfn olunmuşdur. M.F.Axundzadədən əvvəl qəbiristanlığın həmin hissəsində onun 1864-cü ildə vəfat etmiş 5 yaşlı oğlu Əbil Paşa, 1873-cü olmalı 24 yaşında dünyasını dəyişmiş qızı Seyrə bəyim və 1874-cü ildə vəfat edən baldızı Tutu xanım dəfn edilmişlər. Deməli, yaxınları M.F.Axundzadəni məhz harada dəfn edəcəklərini əvvəlcədən planlaşdırmışlar.

M.F.Axundzadə həmişə qohum-qonşularla bir yerdə olmuş, hətta cənazə mərasimində böyük ədibin üstündə Qafqazın gələcək müftisi H.Ə.Qayıbov Quran oxumuşdur.

Bütün bunlar da göstərir ki, M.F.Axundzadə din düşməni olmamışdır, xalqın maariflənməsi üçün əlindən gələni etmişdir. İnsanları ateizmə yox, elmi olmağa, cəhalətdən qurtulmağa çağırmışdır.

Xurafata və fanatizmə qarşı mübarizədə M.F.Axundzadə xalqın maariflənməsinin zəruri olduğunu göstərirdi. Təbiət haqqında elmi biliklərin yayılması, onun dediyi kimi, ona görə zəruridir ki, xalq şarlatanlara və fırıldaqçılara inanmasın.

M.F.Axundzadə qadınların kişilərlə bərabər hüquqa sahib olması üçün ardıcıl mübarizə aparmışdır. O yazırdı ki, qadın cinsini qapalı saxlamayın, zülm etməyin, ona təhsil və tərbiyə verin. Əgər bundan sonra sizdən kimsə öz kiçik qızının savadlanması qayğısına öz kiçik oğlunun savadlanması qayğısına qaldığı kimi qalmasa, belə adamı mütləq cəzalandırmaq lazımdır. M.F.Axundzadə dinin icazə verdiyi və ərəb mədəniyyətinə xas olan çoxarvadlılıq məsələsinə də qəti etiraz edərək qeyd edir ki, əgər kimsə, istər varlı olsun, istər kasıb birdən artıq arvad almağı özünə rəva bilərsə, belə adamı dövlət qanunu cəzalandırmalıdır.

Şərqi kölə vəziyyətinə salınmış, geri qalmış qadınları, o cümlədən Azərbaycan qadınları arasında elmin və mədəniyyətin yayılmasının tərəfdarı olan M.F.Axundzadə qeyd edir ki, müsəlmanlar qadınların təhsil almasını faydasız hesab edir və onlara əxlaq cəhətdən zərərli olduğunu düşünürlər, halbuki cahil qadınlar əxlaqca tərbiyə görmüş qadınlardan daha pisdirlər. Biz bunu M.F.Axundzadənin komediyalarının qadın qəhrəmanlarının simasında da bir daha görürük. Müəllif komediyalarında Azərbaycan qadını zərif, incə, gözəl simalı, qonaqpərvər, sevdiniyə sadıq, adət-ənənələrinə bağlı olan qadın surəti kimi təqdim etsə də, bir tərəfdən avam və cahil olduğunu məyusluqla göstərir. M.F.Axundzadə Azərbaycan qadını üçün təhsilin əhəmiyyətindən yalnız nəzəri danışmırdı, əksinə, o öz qızını məktəbə düzəltmək üçün çalışırdı.

M.F.Axundzadə qeyd edir: "Dünya həyatında sizlərə hər şeydən əvvəl bilik, bilikdən sonra azadlıq və azadlıqdan sonra var- dövlət lazımdır ki, beş gün ömrünüzü rahat və asudə yaşayasınız. Daha özünüzü zəlif, axmaq və nadan qul hesab etməyəsini... Yuxuya, onun yozulmasına inanmayasınız; möcüzələrə, kəşf-kəramətlərə və xariqələrə etiqad bəsləməyəsini" ("Üç məktub...").

Nəticə. Azərbaycanda və Şərqdə materializmin inkişafı tarixində qabaqcıl yerlərdən birini M.F.Axundzadənin dərin məzmunlu və materializm ideyaları ilə əsaslanmış fəlsəfi əsəri- "Kəmalüddövlə məktubları" tutur. "Kəmalüddövlə məktubları" müstəsna konkretliyi ilə fərqlənib, müəllifin Şərqi sosial-siyasi həyatının bütün sahələrini bildiyini üzə çıxarır.

M.F.Axundzadə zülmkarlar, ədalətsiz dövlət quruluşu, zalım hökmdarlar haqqında nifrətlə danışdığı halda, xalqa, əksinə, böyük rəğbət və məhəbbət bəsləyir. "Kəmalüddövlə məktubları" əvvəldən axıra xalq kütlələrini zülmədən, fanatizmədən azad etmək uğrunda mübarizə ideyasını daşıyır.

M.F.Axundzadə dəfələrlə demişdir ki, bəşəriyyətin ən böyük hüququ azadlıqdır. Onun bu fikri də rus mütərəqqi ictimaiyyətinin və fəlsəfi fikrinin ideyaları ilə səsleşir.

Bir çox yazıçılar yanlış olaraq M.F.Axundzadənin dəfni ilə bağlı yanlış mülahizələr irəli sürsələr də qeyd edək ki, M.F.Axundzadə xüsusi rəğbət və hörmətlə dəfn olunmuşdur.

M.F.Axundzadə islamın əleyhinə yox, cəhaləti yayan adət-ənənələrin, yanlış təfəkkürün əleyhinə idi.

M.F.Axundzadə qadınların təhsilinə xüsusi önəm vermiş, təhsilli qadını hər cəhətdən üstün bilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.

2. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi (Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962, 355 s.
3. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
4. Aliyə xanım. Mirzə Fətəli Axundovun həyatından. Revolyusiya i kultura, Bakı, 1938, N-6,7, s. 101-102
5. Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 400 s.
6. Mahmənzər. Azərbaycan Molyeri. Revolyusiya i kultura. Bakı,1938, N-6,7, s. 99-100
7. Məmmədquluzadə C. Mirzə Fətəli Axundov dinlər haqqında. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi (Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu), Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962, s.73-79
8. Məmmədquluzadə C. Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi (Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu), Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962, s.67-72
9. Şamioğlu (Musayev) Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi bibliografiyası və müasirləşmə konsepsiyası) Bakı: Elm və təhsil, 2016, 184 s.
10. Şərif Ə. Mirzə Fətəli Axundzadə. Dan yıldızı, Tiflis, 1927, N-12, s. 11-13.

FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİMİZDƏ 7 VƏ 9 SAKRAL RƏQƏMLƏRİ

Rəqsanə Əhmədova, Fatimə Məmmədova
BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbələri

Abstract

Sacred numbers 7 and 9 in our folklore examples

Whether the numbers are sacred or profane, lucky or unlucky, characteristic of each traditional culture, is related to their characteristic qualities, as well as to the mythological world model. In mythology, numbers are an important means of understanding the world. Number is the most widespread set of signs in mythological systems and acts as a carrier of quality-quantity, time-space-quantity. The number 7 is a mysterious and divine happiness number, comparable to the number 3 due to its prevalence, mythological content, sacred character, magical charge, as well as the expression of reality. Many researchers have talked about the real and magical position and role of the number seven in the material and spiritual life of a person, as well as its relationship with natural entities.

In mythological thought, the number 7 means the unity of heaven and earth, it was derived from the first astral concepts of our great ancestors. The universe was known in the number of 7 worlds, and four of them were considered to be horizontal, and three were the upper, middle, and lower vertical states of the world.

The number 9, a symbol of absolute intelligence, represents death and rebirth in many beliefs. In Zoroastrianism, the number 9 is considered a symbol of fire, as well as a model of the wholeness of the world. In Oguz, the 9-headed tug, which is a symbol of the Khagan's power, is a sign of the world power of the Turks. According to the worldview of the ancient Turks, the world consists of 9 parts, and since the Oghuz khagan is considered the ruler of 9 parts of the world, the khagan tugu symbolically has 9 heads.

The symbolic meaning of sacred numbers 7 and 9 in Turkish culture is based on examples from our epics and fairy tales.

Key words: *sacred, auspicious, astral, power, symbolic meaning*

Giriş. Hər bir ənənəvi mədəniyyət üçün xarakterik olan sayların müqəddəs və ya nəhs, uğurlu və uğursuz olması onların səciyyəvi keyfiyyətləri, həmçinin mifoloji dünya modeli ilə bağlıdır. Mifologiyada saylar dünyanı qavrayışın mühüm vasitəsidir. Say – mifoloji sistemlərdə ən geniş yayılmış işarələr toplusudur və keyfiyyət-kəmiyyət, zaman-məkan-miqdar daşıyıcısı kimi çıxış edir. Yaygınlığına, mifoloji tutumu, sakral səciyyəsi, sehrli yükü, həmçinin gerçəkliyin ifadəsi olmasına görə 3 sayı ilə müqayisə edilə bilən 7 sayı sirli və ilahi xoşbəxtlik rəqəmidir. Yeddi sayının insanın maddi və mənəvi həyatındakı həm real, həm də sehrli mövqeyi və rolundan, təbiət mövcudluqları ilə əlaqəsindən bir çox tədqiqatçılar danışımlar.

Mifoloji düşüncədə 7 sayı göylə yerin vəhdətini bildirir, ulu əcdadlarımızın ilkin astral anlayışlarından irəli gəlmişdir. Kainat 7 dünya sayında bilinmiş və bunlardan dördü üfqi, üçü isə üst, orta, alt olmaqla dünyanın şaquli durumu hesab edilmişdir.

Mütləqliyin simvolu olan 9 sayı bir çox inanclarda ölümü və yenidən doğuluşu ifadə edir. Zərdüştlükdə 9 rəqəmi odun simvolu, həmçinin dünyanın bütövlük modeli sayılır. Oğuzlarda xaqanın hakimiyyət rəmzi olan 9 başlı tuğ türklərin dünya hakimiyyətinə işarədir. Qədim türklərin dünyagörüşünə əsasən dünya 9 hissədən ibarətdir və Oğuz xaqan dünyanın 9 hissəsinin hakimi sayıldığından xaqan tuğu rəmzi olaraq 9 başlı olur.

Türk mədəniyyətində 7 və 9 sakral rəqəmlərinin simvolik mənə tutumu dastan və nağıllarımızdan gətirilmiş örnəklər əsasında aparılmışdır.

Hər bir ənənəvi mədəniyyət üçün xarakterik olan saylar mifoloji dünya modeli ilə bağlıdır. Mifologiyada saylar dünyanı qavrayışın mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Folklorşünas R.Qafarlı qeyd edir ki, mifologiyada saylar dünyanın yalnız kəmiyyət baxımından qavranma vasitəsi deyildir: “Say insanın dünyanı anlamasında faydalandığı gərəkli abstrakt anlayışlardan biridir. Qədimlərdə saylar keyfiyyətə müxtəlifcinsli düşünülür, onların fəvqəltəbii gücə malikliyi müəyyən vasitələrlə təsdiqlənir, bəzilərinə tam üstünlük verilir. Bu mənada dünya xalqlarının hər birini fərqləndirib əsas, vacib saydığı saylar mövcuddur” [12, s. 147].

Mifopoetik sistemdə geniş yayılmış işarələr toplusu olan rəqəmlər keyfiyyət, kəmiyyət, zaman-məkan daşıyıcısı kimi çıxış edir. Azərbaycan folklorşünaslığında müqəddəs rəqəmlər məsələsinə ilk dəfə toxunan Y.V.Çəmənəzəminli sakral rəqəmlərin başqa xalqlarda da olduğunu müşahidə etmişdir. O bu barədə yazırdı: “Hər bir irqin özünəməxsus bir rəqəmi var: türkün 9; samilərin 40,7 (həmçinin bu rəqəmlər arilərdə də mərufdur) [7, s. 46-47].

Eyni vahid kökün müxtəlif sahələri olan qardaş Azərbaycan və özbək mifologiyalarını 1-9 rəqəmləri əsasında təsnif edən A.Nəbiyev bu rəqəmlərin 2 xalqın mifoloji surət və obrazlarını kifayət qədər tam əhatə

etdiyini aşkara çıxarır. «Mifoloji dünya modelinin kəmiyyət strukturu» adlanan bölmədə göstərilir ki, kəmiyyət (say) insanın dünya anlamında faydalandığı vacib abstrakt anlayışlardan biridir. Rəqəmlərin sakrallaşdırılması yaranışların mifoloji dərk olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş, əmək alətlərinin, istehsal vasitələrinin, məişət əşyalarının, ailə və icma münasibətlərinin, sənət və peşələrin, xalq bədii təfəkkürünün, poeziyanın, epik ənənənin meydana gəlməsində böyük rol oynamışdır [18, s. 54-55].

Say – mifoloji sistemlərdə ən geniş yayılmış işarələr toplusudur və keyfiyyət-kəmiyyət, zaman-məkan-miqdar daşıyıcısı kimi çıxış edir. Kainatın oğuz-türk mifik modelində dünyanın və Oğuz cəmiyyətinin formalaşmasının başlanğıc mərhələsində 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 12 və s. sayları iştirak edir.

Folklor örnəklərimizdə 7 rəqəmi

Yaygınlığına, mifoloji tutumu, sakral səciyyəsi, sehrli yükü, həmçinin gerçəkliyin ifadəsi olmasına görə 3 sayı ilə müqayisə edilə bilən say 7 sayıdır. Bu rəqəm sirli və ilahi xoşbəxtlik rəqəmidir. Yeddi sayının insanın maddi və mənəvi həyatındakı həm real, həm də sehrli mövqeyi və rolundan, təbiətlə əlaqəsindən çox yazılmışdır [1, s. 87].

Bu rəqəmin magik xarakteri barədə fikir sürən tədqiqatçıların bəziləri “yeddi”də göy qurşağının rənglərini, bəziləri – planetləri görmüş, bəziləri isə iki müqəddəs rəqəmin – “üç”lə (tam dünya ilə) “dörd”ün (təbiətin əsas ünsürləri – su, od, torpaq, hava) cəmi kimi başa düşmüşlər [11, s. 397]. Mifoloji düşüncədə 7 sayı göylə yerin, yəni dünyanın vəhdətini bildirir, ulu əcdadlarımızın ilkin astral anlayışlarından irəli gəlmişdir. Kainat 7 dünya sayında bilinmiş və bunlardan dördü üfüqi, üçü isə üst, orta, alt olmaqla dünyanın şaquli durumu hesab edilmişdir. Dini təsəvvürlərə görə, 7 rəqəmi zaman və məkanı idarə edir. 7 sayının yaradılışla bağlılığı İslam dini və “Qurani-Kərim”də özünəməxsus şəkildə əksini tapır. Quranın ilk surəsi “Fatihə” 7 ayədən ibarətdir. Allah-təala dünyanı 7 günə xalq etmişdir. Göytürk inanclarında da 7 rəqəmi göylə yerin vəhdətini bildirirdi. [11, s. 397]. İnsanın yaradılışı 7 mərhələdə tamamlanmışdır. Hətta Tanrının ilk olaraq insanları da 7 nəfərdən ibarət xalq etdiyi söylenebilir. Altay miflərindən birində bildirilir ki, Tanrı yaratdığı birinci insanı bəyənmiş və bu səbəbdən təzədən 7 kişi xalq etmişdir [1, s. 87].

Sonrakı insan nəsli də elə bu 7 kişidən törəyib artmışdır. İslam dininə görə, Cənnətin 7 qapısı və cəhənnəmin 7 pilləsi ifadələri də bizə məlumdur (20).

Məkkəyə ziyarətə gedən zəvvarlar müqəddəs Kəbənin ətrafında 7 dəfə dolanırlar. İslam dininə görə, təzə doğulan uşağa 7-ci günündə ad qoyulur. Mərhumun ruhu 7 gün məzar başında olur və s. [21] Yusif peyğəmbərin də yuxu yozumunda 7 rəqəmini görürük. Belə ki, firon yuxuda 7 arıq inəyin 7 kök inəyi yediyini, həmçinin 7 yaşıl sünbül və 7 quru sünbül görür: Bu qarışıq yuxunu təkcə Yusif Peyğəmbər belə belə yozur: “7 il adətiniz üzrə torpağınızı əkin. Sonra da yeyəcəyiniz az bir miqdar istisna olmaqla, biçdiyiniz məhsulu sünbüldə saxlayın. Ondan sonra toxumluq saxlayacağınız az bir miqdar istisna olmaqla, o illər üçün tədarük etdiklərinizi yeyib bitirən yeddi çətin il quraqlıq və qıtlıq ili gələcəkdir. Onun ardınca da Allah tərəfindən bol yağışla insanlara yardım ediləcəyi və meyvələrin şirəsini sıxacaqları bir il gələcəkdir” [13, s. 241].

Sehrli nağıllarda göy və yeraltı dünya yeddi qatlı təsvir olunur. M.H.Təhmasib qeyd edir ki, Berezant dağının “Avesta”dakı təsviri bizdə göyün quruluşu haqqındakı kosmoqonik etiqlərə çox yaxındır. “Bizdə xalq arasında yaşayan əqidəyə görə, göy yeddi qatdan ibarətdir. Göylə yerin birləşdiyi nöqtə üfüqdür. Üfüqdən sonra, böyük geniş bir su vardır. Bu suyun nəhayəti Qaf dağıdır. Qafın o biri tərəfi zülmətdir. Simürğ quşu da həmən burada yaşayır [15, s. 3-7].

Astral anlayışlarda 7 rəqəminin sakrallaşması ulu əcdadlarımızın ilkin astral anlayışlarından da irəli gəlmişdir. Qədimdən insanların 7 sayının Ayla əlaqəsi ilə bağlı təsəvvürləri olmuşdur. Astronomik müşahidə və riyazi hesablamalar Ayın 7 sayı ilə əlaqəsini təsdiq etmişdir. Elm təsdiq etmişdir ki, Ay öz fazalarını 28 gün müddətində - yəni hər 7 gündən bir 4 kərə dəyişir. Ay bədrələnənə qədər hilal və yarımçevrə mərhələləri 7 gündən bir təkrarlanır. 7-nin Kosmik cisimlərlə bağlılığı Ayla bitmir. Bu say digər səyyarələrlə (Zühəl-Saturn, Müştəri-Yupiter, Mərrix – Mars, Günəş, Zöhrə-Venera, Utarid – Merkuri) də əlaqədə göstərilir.

Nizami Gəncəvinin “Həft peykər” əsərində isə “7 ulduzdan” deyil, “7 səyyarə”dən söz gedir. Əsərdə Bəhram Gur üçün dünyanın hər tərəfindən gətirilmiş gözəllərdən (Hind şahzadəsi Furək, Çin şahzadəsi Yağmanaz, Xarəzm şahzadəsi Nazpəri, Rus şahzadəsi Nəsrünnuş, Məğrib-zəmin şahzadəsi Azəryun, Rum şahzadəsi Humay, İran şahzadəsi Durəst) ötrü tikilən yeddi saraylı Xavərnəq qəsridən söhbət açılır. Saraylar, o vaxtın astroloji anlayışına görə hər birinin öz rəngi olan və hərəsi həftənin konkret gününü təcəssüm etdirən Yeddi planetə, yəni Yaşıl saray -Ay-Bazar ertəsinə, Qırmızı saray- Mars (Mərrix)- Çərşənbə axşamına, Mavi (Göy) saray-Merkuri (Utarid)-Çərşənbəyə, Səndəl rəngində olan saray -Yupiter-Müştəri-Cümə axşamına, Ağ saray-Venera (Zöhrə)-Cüməyə, Qara saray-Saturn (Zühəl)-Şənbəyə, Sarı saray-Günəş-Bazar günü həsr olunmuşdur. Adlarıyla tanıtdığımız 7 qızın Bəhram Gura 7 gecə söylədikləri 7 nağıl da öz ovqatları ilə 7 sarayın və planetin rənginə uyğundur [16, s. 78-79].

Ta əski zamanlardan çağımızacan sabitliyi dəyişməyən musiqidəki 7 səs tonu da 7 səyyarə ilə bağlılıqda bilinib: Do (Müşəri), Re (Zühhəl), Mi (Ay), Fa (Utarid), Sol (Zöhrə), Lya (Günəş), Si (Marrix). Elə bülbülün avazı da bu səs tonlarına uyğun gəlir və onun zənguləsində 7 səs çaları vardır. Azərbaycan dəstgahlı muğamlarının (Mahur, Humayun, Segah, Çahargah, Şur, Nəva, Rast) sayı da 7-dir (Abdulla, s.92).. İbtidai zamanın sına, müşahidə mərhələlərində yaşayan insanlar qövsü-qüzehdə görünən 7 rəngin hər birinin müəyyən anlam daşdığına inanmışlar. Misal üçün, qırmızı rəngə dava əlaməti kimi, sarı rəngə qıtlıq, quraqlıq, yaşıl rəngə isə bolluğun əlaməti kimi baxılmışdır [1, s. 93-94].

İnsanlar 7 sayını “7 qardaş ulduz “ da adlanan Böyük Ayı Bürcü ilə də əlaqələndirmişlər. Burada 7 ulduz əslində bir -birinə qoşulmuş 7 yoldaş obrazıdır və bu 7 kişi öz yalanları ilə xanı aldadıb onun qızını alır. Bundan qəzəblənən Tanrı lamaya onları öldürüb göyə gətirmək əmri verir və sonra da göydə bu 7 kişini 7 ulduza – Böyük Ayı Bürcünə çevirir [11, s. 397].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da 7 sayına rast gəlirik. Oğuz elinin ən şanlı alpı sayılan Ulaş oğlu Salur qazanın yurdda olmamasından istifadə edən sası dinli namərd Şöklü Məlik 7 min kafiri ilə qəfil onun yurduna hücum keçir, yurdunu talayır.. Dustaqlıqda saxlanılan 7 qız ümidi Bamsı Beyrək Oğuz elinin bəzircanlarından 7 qız qardaşını soruşur. Bəzircanlar da ona, 7 qız qardaşın 7 yol ayrıcında oturaraq ağlaşdığını bildirirlər [9, s. 155]. Beyrəyin yoldaşlarını qurtarmağa gedən Oğuz igidləri tanınmış 7 kafiri qılıncdan keçirirlər. Qazan xan oğlu Uruzu ilk dəfə ova aparanda 7 günlük tədarük hazırlatdırır [9, s. 167]. Qanturalı Selcanı halallığa gətirməyə gedəndə 7 gün, 7 gecə yol gedir. Selcanın atası Qanturalın vuruşacağı dövənin ağzını 7 yerdən bağlamağı tapşırır [9, s. 187]. Yeynəyə yuxuda dayısı deyir ki, 7 dəfə Yeynəyin gedəcəyi qalaya hücum etsə də, Qazılıq Qocanı qurtara bilməyib. Təpəgöz Oğuz elini 7 dəfə yerindən qovur. Basat günbəzdən qurtulanda 7 qapı açılır [9, s. 198]. Oğuz bəyləri yatanda 7 günlük yuxuya gedirlər. Qazanın öldürdüyü əjdaha 7 başlıdır. Beyrəyin ölüm xəbərini alanda Qazan xan təsirlənib 7 gün yas saxlayır [14, s. 346].

“Koroğlu” eposunda da 7 sayına müraciət olunmuşdur. Dastanda deyilir ki, usta Alı kişinin istədiyi qılıncı 7 günə hazırlayır. Həm göz dərmanı, həm insana qüvvət, şairlik verən Qoşabulağın suyu 7 ildən bir köpüklənir. Dəli Həsən 7 il müddətində 7 padşah xəzinəsində olan qədər tənxa toplayır. 7777 dəlisi olan Koroğlu 7 gün, 7 gecə mühasirədə qalır [1, s. 99].

Qəhrəmanlıq dastanları ilə yanaşı məhəbbət dastanlarında da 7 sayı işlənir. “Şah İsmayıl” dastanında qardaşların sayı 7-dir. Şah İsmayılın sevgilisi Gülzarın boyunbağısı padşahın atasının 7 illik bac-xəracı dəyərindədir. Şah İsmayılın qolları 7 qoyun dərisindən hazırlanmış qayışla, sonra keçə qəzilindən olan 7 qulac siçimlə bağlanılır [1, s. 99].

Nağıllarda 7 sayı ilə bağlı bəzi nümunələr vardır. Məsələn, “Firəng padşahı elçi göndərdi ki, ya 7 ilin bac -xəracını versin, ya da ki, qızı Pəri xanımı” [3, I c. , s. 7-31]; “Ana, mən gedirəm, 7 günün səfərinə”, “O dağların adına “Yeddi dağ” deyirlər”, “ Padşah məndən Yeddi dağ alması istəyir” [3, I c., 38-67]; “Div boynuna aldı ki, Məlik Məmmədi o oğurlayıb, özün də 7 təpə qalasında tilsimə salıb” [3, I c, s. 75] ; “Padşah əmr verdi ki, Kəl Həsəni götürüb atsinlər 7 dağın dalına” [3, I c., s. 206] , “O yeddi yolun ayrıcında imarət salmışdı” [4. II c., s. 28]; “Bəli xanım sən 7 ildi yatırsan” [4, II c., s. 52]; “Yeddi dəst paltar gətirildilər” [4, II c., s. 140]; “Əmudunu 7 dəfə göydə fırladıb bütün ağırlığı ilə dəmirçi Səmədin başına endirdi” [5, III c., s. 263-264]; “Odur ki, Əhməd danışıb pişiyi 7 dövə yük qızılla dəyişdirdi” [6, IV c., s. 170] və s.

Mövsüm nəğmələrində də 7 rəqəminə rast gəlinir. Həmin mərasimlərdən birində deyilir ki, “duman Günəşin qarşısını kəsəndə onu qaçıрмаq üçün bir ip alıb, 7 keçəlin adına 7 düyüm vurmuş və ocaqda yandırılmışlar” (2, s. 43). Burada “keçəl” deyimini altında qış nəzərdə tutulmuş. Günəş çağırma mərasim nəğməsində isə “Keçəl qızı ötürəcək, saçlı qızı gətirəcək” ifadəsində “keçəl qız” qış, “saçlı qız” isə bahar deməkdir. Günəş çağırma mərasimində icra olunan “Qodu-qodu” ayinini oxunarkən həyətləri nəğmə oxuya-oxuya gəzən uşaqlar 7 evdən pay yığıb şənlik keçirmişlər [1, s. 107].

Soyu yaşatmaq, nəslə çoxaltmaqla bağlı mərasim nəğmələrində də 7 sayına müraciət edilir: “7 oğul istərəm, sonbeşiyi qız, gəlin”. Təzə gəlinin uşağ olmadığı qədimdə də, indi də bəzi ayinlər icra edilirdi. Məsələn, 7 sayı ilə bağlı olanların biri belədir: uşağı olmayan qadın çərşənbə günü qəbiristanlığa gedib 7 qəbirdən torpaq götürür, arxaya baxmadan evə gəlib həmin 7 qəbir torpağını suya töküüb və bu suda çimir [1, s. 107].

Yas mərasimlərində ölünün 7-si xüsusi ayinlə qeyd olunur. Ölünün 40-na qədər hər 7 gündən bir onun üçün ehsan verilir. Bəzi etiqadlara görə, ölən 7 gündən bir (40-na qədər) xüsusi ayinlə xatırlanmazsa, onda ruhu qəzəblənib yeni fəlakət törədə bilər

Novruz bayramında 7 sayına baharın süni simvolu olan səməni göyərtmək ayinində və ondan hazırlanan səməni halvasının bişirilməsində 7 rəqəminə rast gəlirik. Beləki, döyülmüş səməni suyunda halva xəmiri yoğurmaq üçün 7 evdən un istənilir. Elə səməni halvası da 7 evə paylanılır. Nəzir və qurbanlıq

paylarının da 7 evə paylanması elə həmin ənənənin davamıdır. Yeni il – Novruz süfrəsinə “Löyün” adlanan 7 çeşiddə-adda yer-yemiş-nemət və əşya düzülür. Bu “7 löyün “ bəzən “7 sin” də adlanır. Ona görə buna “7 Sin” adı verilib ki, süfrəyə düzülüşlərin adı “S”cəsi ilə başlayır. Həmin süfrəyə düzülənlər bunlardır: səməni, sünbül, sumaq, su, sikkə(qızıl), sucuq, soğan . “Yeddiləvin”in sıralanması qara xurma ilə başlayıb ağ rəngli şirni ilə başa çatır [10, s. 406].

Novruz bayramında Yeni il süfrəsinin künc tərəfində oturulmaz. İnama görə, burada oturana 7 il bayram süfrəsi qismət olmaz . Əski inama görə, Novruz bayramında ruhlar künc tərəfdən süfrəyə yanaşib yeməklərdən dadırlar. Bir kimsə həmin yerdə oturmaqla ruhların qarşısını kəsmiş olur. Bundan qəzəblənən ruh həmin şəxsə 7 bayram ev-əşikdən ayrı düşmək qarğısını söyləyir [1, s. 103].

Folklor örnəklərində 9 sakral rəqəmi

Türk xalqlarının önəmli sayı 9-dur. 9 rəqəmi mütləqliyin simvolu, dünyanın bütövlük modeli kimi xarakterizə edilir. Bir çox inanclarda bu rəqəm ölümlü və yenidən doğuluşu ifadə edir. Bunun səbəbi kimi də doqquzdan sonra gələn 10 rəqəminin 1 və 0-ın təkrarlanması kimi göstərilir. Hesab edilir ki, 10 yeni nəşə demək deyil, artıq hesablanmış 2 rəqəmin birləşməsidir. Rəqəmlər haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olduğu kimi, 9 rəqəmi ilə bağlı da bir sıra maraqlı fikirlər mövcuddur. Məsələn, dünyaya normal yollarla gələn hər bir insan anasının bətnində 9 ay, 9 gün, 9 saat yaşayır. Yaşlı nəslin nümayəndələri bu sayın sonuna 9 dəqiqə və 9 saniyəni də əlavə edirlər [11, s. 401].

Türk mifologiyasına görə, dünyanı yaradan Qara xan, dünyanın tam mərkəzinə 9 budaqlı şam ağacı əkməmişdi. Yaqutlara görə 9 Göy Tanrısı var. Deyilənə görə, qiyamət günü göy guruldayıb şimşək çaxacaq. Qar, yağış yağacaq. Sellər-sular daşib qanlı axacaq. Dağlar-qayalar parça-parça olub ətrafa səpələnəcək. Təlatümə gəlmiş dənizlərin dibindən doqquz qara daş üzə çıxacaq. Bu doqquz qara daş parçalanacaq. İçlərindən doqquz dəmir donlu, dəmir atlı bahadır çıxacaq. Doqquz dəniz atının qabaq ayaqlarında doqquz qılinc, dal ayaqlarında doqquz nal parlayacaq. Doqquz dəmir donlu bahadır mindikləri doqquz dəmir atları çapdıqca qarşıya çıxan ağacları, canlıları doqquz qılinc doğrayacaq, doqquz nal tapdayıb məhv edəcək [1, s. 114].

Əski inanclara görə, Günəş həmişə 9 dağın arxasından çıxır, 9 göyün üstündə gəzirdi. Bəzi nağıllarda “9 dağ aşdı”, “9 zirvəli dağa rast gəldi” ifadələri işlənir. Bu yüksəklik, uzaqlıq, əlçatmazlıq mənasını verir. Zifaf gecəsindən əvvəl 7 və ya 9 budaqlı ağacı şəkər və meyvələrlə bəzəyərlər. Uşaq sahibi olmaq üçün isə qışın 9-cu gününün gecə yarısından sonra avaz vurmuş almanı uşaqsız qadın yeməlidir.

Zərdüştlükdə və qam təsəvvürlərində hər rəqəmin öz xarakteri olduğu göstərilirdi. Burada 9 rəqəmi odun simvoludur” [12, s. 152-153). Həmçinin 9 rəqəmi dünyanın bütövlük modeli sayılırdı. Sakral doqquz - yeraltı, yerüstü və göyüzü dünya üçlüyünün üç dəfə artırılması kimi də mənalandırılır. “Avesta”nın Yəşt hissəsində böyüklüyü, çoxluğu, uzaqlığı, sonsuz gücü göstərmək üçün bir neçə yerdə 9 rəqəmi 4 dəfə təkrarlanır [11, s. 401].

Azərbaycan türkləri də 9 rəqəmini müqəddəs hesab etmiş və folklorunda geniş işlətməmişdir. Oğuzlarda xaqanın hakimiyyət rəmzi olan tuğu 9 ədəd və yaxud 9 başlı olurdu. 9 başlı tuğ türklərin dünya hakimiyyətinə işarə idi. Çünki qədim türklərin dünya görüşünə əsasən dünya 9 hissədən ibarətdir və Oğuz xaqanı dünyanın 9 hissəsinin hakimi sayıldığından xaqan tuğu rəmzi olaraq 9 başlı olurdu.

Oğuz dastanının Uyğur versiyasında bildirilir ki, günlərin bir günü Oğuz xanın Tanrıya müraciəti zamanı göydən – Günəşdən işıqlı, Aydan parlaq bir şüa düşür. Oğuz xan görür ki, bu şüanın ortasında bir qız oturub. Oğuz xan gözəllikdə bərabərsiz olan bu qızla evlənir. Onların üç oğlu olur: Gün xan, Ay xan, Ulduz xan. Aradan bir müddət keçir. Yenə günlərin birində Oğuz xan ovda olarkən gölün ortasında ucalmış ağacın oyuğunda gözləri səmadan da mavi, saçları dalğa, dişləri inci tək olan bir qız görür. O bu qızla da evlənir. Oğuzun bu qadından da üç oğlu doğulur. Onlara Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan adları qoyulur. Səməvi qadın və ondan doğulanlar daha saygılı, nüfuzlu sayıldığından Oğuz xan onları sağ tərəfində, o birini isə sol tərəfində oturdarmış. Beləliklə, bu oturma qaydası, yəni Oğuz xan özü, iki xanımı, altı oğlu (1+2+6=9) Oğuz təşkilat quruluşunun başlanğıcı olur.

Oğuz xanın səməvi qadınından olmuş oğlanlarından artan nəsil “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bozoklar, ağac oyuğunda görüb evləndiyi qadından olan oğlanlarından çoxalanlar Ucoklar adlanırlar. Odur ki, Oğuzun doqquz say quruluşlu təşkilat sistemi “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ənənələrdə də qorunmuşdur. Burada da Bozoklar tirəsindən olanlar üstün sayılırlar. Onlar “...yalnız orduda deyil, eləcə də hökmdar hüzurundakı rəsmi toplanışlarda, yuq adlanan ümumi matəm ayinlərində də məclisin sağ tərəfində, özlərinə məxsus yerdə oturarmışlar”. Bir sıra xalqlarda on sayı ortaya çıxana qədər doqquz sayı, ümumiyyətlə, say sisteminin sonuncusu sayılmışdır [20].

Çin qaynaqlarından bəlli olur ki, Göytürk dövləti zamanında Hökmdar seçkisi bilavasitə 9 sayı ilə bağlıdır. Göytürklər seçəcəkləri hökmdarı bir keçənin ortasında əyləşdirib onu 9 dəfə yerdən yuxarı qaldırır,

Günəşin istiqamətində 9 dəfə fdövr edər, 9 kərə ona salam verir və sonra hökmdar seçilməsini bəyan edərdilər [17, s. 294].

“Kitabi-Dədə Qorqud” da başqa saylarla tutuşdurmada 9 sayı daha aparıcı yerdə durur. Salur Qazanın məclisində saqi gəzdirən qaragöz, xub üzli, saçları arxalarına tökülən, yaxaları qızıl düyməli, əlləri biləklərindən xınalı olan qızların sayı 9-dur. Uruzun dustaq getdiyi boyun başlanğıcında Qazan xan 9 yerdə eys-ışrət məclisi qurdurur və elə yenə bu boyda Qazan xan bir oğuz igidi əvəzinə 9 kafirdən intiqam alacağını bildirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qocaların sayı çoxdur. Amma bu “qoca”lar sırasında yalnız Aruz “doqquz qoca başları” adlanır. Dəli Domrul anadan olanda atası bu şərəfə 9 buğra kəsir. Abidədə təsvir edilən Oğuz məclislərində 9 yüz at, 9 min qoyun kəsilir, içilmək üçün 9 hovuz kımıs tədarük görülür. Eposun “Müqəddimə”sində tanidılan dörd qadıncıdan biri hər səhər 9 bozlamac yeyir [1, s. 118].

Tale rəqəmi doqquz olan uşaqlardan böyüyənə qədər bir çox şey öyrənmək mümkündür. Onlar güclü cazibə qüvvəsinə, hərtərəfli istedadı və zəngin düşüncə tərzinə malik olurlar. Fərasəti ilə hər kəsi valeh edir. Bir qədər şıltaq olsalar da, kimsəyə əziyyət vermirlər. Adətən, ailənin bütün problemlərinin həllini öz üzərlərinə götürürlər. Çox nadir hallarda prioritetlərini dəyişirlər. Nəvazişə olan ehtiyaclarını biruzə verməsələr də, buna böyük ehtiyacları var [19].

Altay şaman ayinlərinin icrasında 9 sayına söykənmə üstünlük təşkil edir. Qaynaqlarda deyilir ki, şaman ayininin icrası üçün hazırlanmış olacağı ortasında, adətən, hündür bir ağac basdırırlar. Bu ağacın gövdəsində ayaq qoyulması mümkün olan 9 oyuq qazılır. Bu ağac əslində Tanrının ilkin olaraq ucaltdığı şam ağacının simvoludur. Elə şaman təbillərinə də bu 9 budaqlı ağacın rəsmi çəkilişidir. Şaman Tanrıdan alqış-dua almaq üçün qazılmış 9 oyuqla ağacın yuxarisına qalxır və o, bundan sonra cəzb olunma məqamına yetişir. Bu vaxt şaman Tanrının şərəfinə kəsilmiş qurbanın ruhuna buyurur ki, göyün 9-cu qatına qalxsın və Ulkenin xeyir-duasını, arzuları yerinə yetirəcəyinə razılıq xəbərini gətirsin. Burada olacağı qarşısına Ulgenin şərəfinə 9 geyim də asılır. Şamanlar 9 oyuqlu ağacla yuxarı qalxarkən çiyinlərinə yay və 9 ox da asırlar. Bu 9 ox 9 qat göyə qalxarkən qarşılaşa biləcəkləri şər ruhlarla vuruş simvolu sayılırmış. Altay miflərində 99 aləm, 99 tanrı vardır. Əslində 99 sayı 9-dan törəyib [1, s. 112-113].

Saxa türklərində “Həyat ağacı” mənasına gələn “Dəmirəğac”, yaxud “Xaqan ağacı” göyün 9-cu qatına qədər qalxan bir ağacdır. Bu ağacın 9 budağı vardır. Saxaların ilk atası Ər Soqateh məhz bu 9 budaqlı ağacın altında dünyaya gəlib. O, 19 yaşına çatanda Qara xanın 9-cu qızı ilə evlənərək Yerə enmiş və Saxa türkləri də bu izdivacdən törəmişlər. Saxalarda şaman seçimi zamanı el-ulus bir dağa, yaxud hündür təpəyə toplaşır. Şaman seçiləcəyi nəzərdə tutulmuş kimsəyə şaman libası geyindirilir. Əlinə at tükləri bağlanmış ağac verilir. Seçilənin sağ yanında 9 cavan oğlan, sol yanında 9 qız, ortada da ömür-gün keçirmiş yaşlı şaman oturur. Yaşlı şaman təzə şamanın şamamlığa qəbul edilməsi sarıdan dualar söyləyir, insanlara ağıl bəxş edən Tamık Xatuna 9 sayılı qurbanlar boyun olur [1, s. 118].

“Qurani-Kərim”in “Nəml surəsinin XII ayəsində deyilir: “Əlini qoynuna (köynəyinin yaxasına, yaxud qoltuğunun altına) qoy ki, Firona və onun tayfasına göndərilən doqquz möcüzədən biri olaraq eyibsiz-qüsuruz ağappaq (parlaq bir nur kimi) çıxsın. Həqiqətən, onlar (Allahın itaətindən çıxmış) fasiq bir camaatdır!” [13, s. 377].

Nəticə. Folklorumuzda geniş istifadə olunan 7 və 9 sakral rəqəmləri mifoloji tutumu, sakral səciyyəsi, sehrli yükü, həmçinin gerçəkliyin ifadəsi olmasına görə geniş yayılmış saylardır. Kainat 7 dünya sayında bilinmiş və bunlardan dördü üfqi, üçü isə üst, orta, alt olmaqla dünyanın şaquli durumu hesab edilmişdir. Dini təsəvvürlərə görə, 7 rəqəmi zaman və məkanı idarə edir. 7 rəqəmi ilahi xoşbəxtliyi, 9 isə mütləqliyi, bütövlüyü ifadə edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında geniş şəkildə təsadüf olunan 7 və 9 kimi sakral rəqəmlərin hər biri kəsb etdiyi mənasına görə fərqlənir. Dini görüşlərdə öz əksini tapan 7 və 9 rəqəmləri və onların daşdığı mənaları dini hadisələrlə əlaqələndirilir. Fikrimizcə, bütün bu deyilənlər 7 və 9 saylarının türk xalqlarının sakral sayı olmasına sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla B. Folklorlarda say simvolikası. Bakı: Elm, 2006, 148 s.
2. Abdulla B. Yusif Vəzir Çəmənəminli və folklor. Bakı: Elm, 1981, 123 s.
3. Azərbaycan nağılları. 5 cildə / I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
4. Azərbaycan nağılları . 5 cildə / II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
5. Azərbaycan nağılları, 5 cildə / III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
6. Azərbaycan nağılları. 5 cildə / IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
7. Çəmənəminli, Y.V. Əsərləri. 3 cildə / III c. Bakı: Elm, 1977, 328 s.
8. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, 365 s.
9. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
10. Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU, 1999, 448 s.

11. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə / I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 454 s.
  12. Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (Bərpa, genesis). Bakı: Ağrıdağ, 2004, 267 s.
  13. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcümə və şərh. Bakı: Nurlar, 2017, 604 s.
  14. Nəsibova G. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda sakral saylar / Kitabi -Dədə Qorqud və Türk dünyası. Kitabi-Dədə Qorqud” un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı: Araz, 2015, s. 345-348.
  15. Orucova S. Azərbaycan epik folklorunda yeddi rəqəminin simvolikası // “Folklorşünaslıq” –beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: Maarif, 2021, № 1,2 (9, 10), s. 3-7.
  16. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-tarix konteksti. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 212 s.
- Türk dilində***
17. Ögel B. Türk mitolojisi.(Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar. Ankara: TTK, 1989, 644 s.
- Rus dilində***
18. Набиев А. Взаимосвязи азербайджанского и узбекского фольклора, Баку: Язычы, 1986, 288 с.
- İnternet resursları***
19. [https://az.m.wikipedia.org/wiki/7_\(%C9%99d%C9%99d\)](https://az.m.wikipedia.org/wiki/7_(%C9%99d%C9%99d))
  20. <https://kayzen.az/blog/maraqli-faktlar/4975/7-r%C9%99q%C9%99minin-sirri.html>
  21. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yeddi-reqemi-niye-muqeddes-sayilir-1056>